ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย

คำปรารภ

มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) พระราชกรรมวาจาจารย์ ซึ่งทรงเคารพยกย่องไว้ในฐานเป็นอุดตมครุฏฐานียบุคคล สมบูรณ์ด้วยวิมลสุตศีลสมาจาร ทรงแตกฉานในนิรุกติปฏิภาณโวหารวิจิตร ทรงฉลาดเชี่ยวชาญในวิวิธสังฆปสาสโนบายโกศล ทรงเป็นศรีสง่าแห่งสังฆมณฑลสกลพุทธบริษัท ทรงเป็นนิทัศนนิมิตแห่งกัลยาณบุคคล ผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมและความสะอาดสุจริต ทรงเป็นบุญเขตที่สถิตแห่งคุณความดีอดิศัย อุดมด้วยพระเมตตากรุณาแผ่ไปทั่วทุกทิศ มีพระวิริยะประกอบกรณียกิจโดยเอื้อเฟื้อ เพื่อเกื้อกูลความสุขของมวลชนทุกหมู่เหล่า โดยความเที่ยงตรงแน่วแน่และเสียสละ แม้พระชนมชีพก็ไม่ทรงคำนึงห่วงใย ทรงสละได้เพื่อศาสนาโดยแท้

พระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเลือกให้พิมพ์หนังสือมิลินทปัญหา ปุจฉาวิสัชนา ระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนเถระ ฉบับแปลเป็นภาษาไทย ที่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ได้ทรงเคยตรวจชำระคำแปลในการพิมพ์เมื่อนานปีมา หนังสือนี้เป็นปกรณ์สำคัญและมีชื่อเสียงมากปกรณ์หนึ่งในพระพุทธศาสนา แสดงอธิบายธรรมด้วยวิธีปุจฉาวิสัชนา สาธกข้อที่ยากให้เห็นชัดได้ด้วยอุปมานานัปการ ยุติด้วยหลักฐานเหตุผลปฏิภาณและภาษาอันไพจิตรเป็นที่นับถือยกย่องของบัณฑิตทั้งหลายทุกกาลสมัย เป็นอุบายเรืองปัญญาของผู้ใคร่ศึกษาพระพุทธศาสนาธรรม ทรงอุทิศพระราชกุศลแด่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น เพื่อเป็นปัจจัยเผยแพร่พระเกียรติของท่านให้สมกับที่ทรงเพียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติ เป็นหลักสำคัญในคณะสงฆ์ ซึ่งได้ทรงปกครองมาด้วยพรหมวิหารธรรมอันเลิศ ประกอบด้วยพระอุตสาหะและพระปัญญาอันประเสริฐสุขุมอันประชุมชนในภายภาคหน้าจักต้องระลึกถึงต่อไปด้วยคารวะตลอดกาลทั้งปวง

ผู้ที่กำลังศึกษาธรรมในส่วนข้างหน้านี้จงทำอย่างมีสมาธิ จะพบว่าข้อความเหล่านั้นล้วนแล้วแต่ส่งเสริมให้ผู้ศึกษา ค้นคว้า ใฝ่หา มีความรู้สึกยินดี สดใส ชุ่มชื่น อย่างวิจิตร ยากแก่การบรรยายออกมาเป็นความรู้สึกได้

มิลินทปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

1 นามปัญหา

ลำดับนั้น พระเจ้ามิลินท์ เสด็จเข้าไปใกล้พระนาคเสนเถรเจ้าแล้ว ทรงทำพระราชปฏิสันถารกับพระเถรเจ้า ด้วยพระวาจาปราศรัยควรเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี และควรเป็นที่ให้ระลึกอยู่ในใจเสร็จแล้ว เสด็จประทับส่วนข้างหนึ่ง แม้พระเถรเจ้าก็ทำปฏิสันถารด้วยวาจาปราศรัย อันเป็นเครื่องทำพระหฤทัยของพระเจ้ามิลินท์ให้ยินดีเหมือนกัน

ครั้นแล้ว พระเจ้ามิลินท์ ตรัสถามพระเถรเจ้าว่า "ชนทั้งหลายเขารู้จักพระผู้เป็นเจ้าว่าอย่างไร, พระผู้เป็นเจ้ามีนามว่าอย่างไร"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ชนทั้งหลายเขารู้จักอาตมภาพว่า 'นาคเสน,' ถึงเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย ก็เรียกอาตมภาพว่า 'นาคเสน,' แต่โยมตั้งชื่อว่า 'นาคเสน' บ้าง ว่า 'สูรเสน' บ้าง ว่า 'วีรเสน' บ้าง ว่า 'สีหเสน' บ้าง, ก็แต่คำว่า 'นาคเสน' นี้ เป็นแต่เพียงชื่อที่นับกัน ที่รู้กัน ที่ตั้งกัน ที่เรียกกัน เท่านั้น,

ไม่มีตัวบุคคลที่จะค้นหาได้ในชื่อนั้น"

ขณะนั้น พระเจ้ามิลินท์ตรัสประกาศว่า "ขอพวกโยนกอมาตย์ห้าร้อย และภิกษุสงฆ์แปดหมื่น จงฟังคำข้าพเจ้า, พระนาคเสนองค์นี้ กล่าวว่า "ไม่มีตัวบุคคลที่จะค้นหาได้ในชื่อนั้น," ควรจะชอบใจคำนั้นได้ละหรือ" แล้วจึงตรัสถามพระนาคเสนว่า "ถ้าว่าไม่มีตัวบุคคลที่จะค้นหาได้, ใครเล่าถวายจตุปัจจัย คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช แก่พระผู้เป็นเจ้า, ใครฉันจตุปัจจัยนั้น, ใครรักษาศีล, ใครเจริญภาวนา, ใครทำมรรคผลนิพพานให้แจ้ง ใครฆ่าสัตว์มีชีวิต, ใครถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว, ใครประพฤติผิดในกามทั้งหลาย, ใครพูดเท็จ, ใครดื่มน้ำเมา, ใครทำอนันตริยกรรมห้าอย่าง; เหตุนั้น ไม่มีกุศล, ไม่มีอกุศล, ไม่มีผู้ทำเองก็ดี ผู้ใช้ให้ทำก็ดี ซึ่งกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล, ไม่มีผลวิบากของกรรมที่ทำดีทำชั่วแล้วนะซิ, ถ้าผู้ใดฆ่าพระผู้เป็นเจ้าตาย ไม่เป็นปาณาติบาตแก่ผู้นั้นนะซิ, อนึ่ง อาจารย์ก็ดี อุปัชฌาย์ก็ดี อุปสมบทก็ดี ของพระผู้เป็นเจ้าก็ไม่มีนะซิ; พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า "เพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายเรียกอาตมภาพว่า 'นาคเสน' ดังนี้, อะไรชื่อว่านาคเสนในคำนั้น, ผมหรือ พระผู้เป็นเจ้า ชื่อว่านาคเสน"

เมื่อพระเถรเจ้าทูลว่า "มิใช่" จึงตรัสไล่ต่อ ๆ ไปจนตลอดอาการสามสิบสองโดยลำดับว่า "ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ สายรัดไส้ อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี มวก หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร มันในสมอง แต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นนาคเสนหรือ "

พระเถรเจ้าก็ทูลตอบว่า "มิใช่"

จึงตรัสไล่ว่า "เบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นนาคเสนหรือ "

พระเถรเจ้าก็ทูลตอบว่า "มิใช่"

จึงตรัสไล่ว่า "รวมทั้งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณหรือชื่อว่า นาคเสน, หรือนาคเสน จะมีนอกจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ"

พระเถรเจ้าก็ทูลตอบว่า "มิใช่ ๆ ทุกข้อ" เมื่อเป็นทีฉะนี้แล้ว จึงตรัสเย้ยว่า "ข้าพเจ้าถามพระผู้เป็นเจ้าไป ก็ไม่พบว่าอะไรเป็นนาคเสน, หรือเสียงเท่านั้นแหละเป็นนาคเสน, หรืออะไรเป็นนาคเสนในคำนั้น, พระผู้เป็นเจ้าพูดมุสาวาทเหลวไหล, ไม่มีนาคเสนสักหน่อย"

เมื่อพระเถรเจ้าจะถวายวิสัชนาแก้ปัญหานั้น จึงทูลบรรยายเป็นปราศรัย เพื่ออ้อมหาช่องให้พระเจ้ามิลินท์ ตรัสตอบให้ได้ที อย่างนี้ก่อนว่า "พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์เจริญในความสุข ล่วงส่วนแห่งสามัญชน, พระองค์เสด็จมาถึงกำลังเที่ยง พื้นแผ่นดินกำลังร้อนจัด ทรายตามทางก็กำลังร้อนจัด ถ้าทรงเหยียบก้อนกรวดกระเบื้องและทรายที่กำลังร้อนจัด เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยพระบาทแล้ว พระบาทคงจะพอง, พระกายคงจะลำบาก, พระหฤทัยคงจะเหนื่อยอ่อน, พระกายวิญญาณที่กอปรด้วยทุกข์คงจะเกิดขึ้นเป็นแน่, พระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยพระบาท หรือด้วยราชพาหนะ "

พระเจ้ามิลินท์ตรัสตอบว่า "ข้าพเจ้าไม่ได้เดินมา, ข้าพเจ้ามาด้วยรถ"

พระเถรเจ้าได้ทีจึงทูลว่า "ถ้าพระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยรถ, ขอจงตรัสบอกแก่อาตมภาพว่า อะไรเป็นรถ งอนหรือเป็นรถ"

พระเจ้ามิลินท์ตรัสตอบว่า "มิใช่"

พระเถรเจ้าจึงทูลถามต่อไปอีกว่า "เพลา ล้อ เรือน คัน แอก สายชับ แส้ แต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นรถหรือ "

พระเจ้ามิลินท์ก็ตรัสตอบว่า "มิใช่"

พระเถรเจ้าทูลถามว่า "หรือสัมภาระเหล่านั้นทั้งหมดเป็นรถ, หรือว่ารถนั้นสิ่งอื่นนอกจากสัมภาระเหล่านั้น "

พระเจ้ามิลินท์ก็ตรัสว่า "มิใช่"

พระเถรเจ้าจึงทูลเป็นคำเย้ยว่า "อาตมภาพทูลถามพระองค์ไปก็ไม่พบว่า อะไรเป็นรถ, หรือเสียงเท่านั้นแหละเป็นรถ, หรืออะไรเป็นรถในคำนั้น, พระองค์ตรัสมุสาวาทเหลวไหล, ไม่มีรถสักหน่อย พระองค์เป็นถึงยอดพระเจ้าแผ่นดินทั่วพื้นชมพูทวีป, พระองค์ทรงกลัวใครจึงต้องตรัสมุสาเช่นนี้ ขอโยนกามาตย์ห้าร้อย กับภิกษุสงฆ์แปดหมื่น จงฟังคำข้าพเจ้า, พระเจ้ามิลินท์พระองค์นี้ตรัสว่า 'พระองค์เสด็จมาด้วยรถ' ข้าพเจ้าทูลให้ทรงแสดงว่า อะไรเป็นรถ ก็ทรงแสดงให้ปรากฏไม่ได้, ควรจะชอบใจคำที่ตรัสนั้นได้ละหรือ "

เมื่อพระเถรเจ้ากล่าวฉะนี้แล้ว โยนกามาตย์ห้าร้อย ได้ถวายสาธุการแก่พระเถรเจ้าแล้ว ทูลพระเจ้ามิลินท์ว่า "บัดนี้ถ้าพระองค์สามารถ ก็ตรัสแก้ปัญหานั้นเถิด"

พระเจ้ามิลินท์ จึงตรัสกับพระเถรเจ้าว่า "ข้าพเจ้าไม่ได้พูดมุสา, อาศัยทั้งงอน ทั้งเพลา ทั้งล้อ ทั้งเรือน ทั้งคัน เข้าด้วยกัน จึงได้ชื่อว่ารถ"

พระเถรเจ้าจึงตอบว่า "พระองค์ทรงรู้จักรถถูกแล้ว ข้อนี้ฉันใด; อาศัยทั้งผม ทั้งขน จนถึงมันในสมอง อาศัยทั้งรูป ทั้งเวทนา ทั้งสัญญา ทั้งสังขาร ทั้งวิญญาณ จึงมีชื่อของอาตมภาพว่า นาคเสนฉันนั้น ก็แต่ว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ไม่มีตัวบุคคลที่จะค้นได้ในชื่อนั้น แม้คำนี้ นางวชิราภิกษุณี ได้ภาษิต ณ ที่เฉพาะพระพักตร์แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า 'เหมือนอย่างว่า เพราะอาศัยองค์ที่เป็นสัมภาระ จึงมีศัพท์กล่าวว่า 'รถ' ดังนี้ ฉันใด, เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีคำสมมติว่า 'สัตว์' เหมือนกัน ฉันนั้น" เมื่อพระเถรเจ้าถวายวิสัชนาความกล่าวแก้ปัญหาฉะนี้แล้ว, พระเจ้ามิลินท์ ทรงอนุโมทนาว่า "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้าวิสัชนาปัญหานั้นเป็นอัศจรรย์ น่าประหลาดจริง, พระผู้เป็นเจ้าวิสัชนาปัญหาวิจิตรยิ่งนัก, ถ้าพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ คงจะประทานสาธุการเป็นแน่, พระผู้เป็นเจ้ากล่าวแกปัญหาวิจิตรยิ่งนัก

ดีแท้ชอบแท้"

2 วัสสปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้าพรรษาเท่าไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "อาตมภาพมีพรรษาเจ็ด"

ร "อะไรชื่อว่าเจ็ด, พระผู้เป็นเจ้าชื่อว่าเจ็ด หรือการนับชื่อว่าเจ็ด " ในเวลานั้นเงาของพระราชาอันทรงเครื่องอย่างขัติยราช ปรากฏอยู่ ณ พื้นแผ่นดิน และปรากฏอยู่ที่หม้อน้ำ

ถ "เงาของพระองค์นี้ ปรากฏอยู่ที่พื้นแผ่นดินและที่หม้อน้ำ, พระองค์เป็นพระราชา หรือว่าเงาเป็นพระราชา "

ร "ข้าพเจ้าเป็นพระราชา, เงานี้มิใช่พระราชา, ก็แต่ว่าเงานี้อาศัยข้าพเจ้าเป็นไป"

ถ "ข้อนี้ฉันใด ความนับพรรษาชื่อว่าเจ็ด, อาตมภาพมิได้ชื่อว่าเจ็ด, ก็แต่คำว่าเจ็ดนั้น อาศัยอาตมภาพเป็นไป เหมือนอย่างเงาของพระองค์ ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวแก้ปัญหาเป็นอัศจรรย์ น่าประหลายจริง ปัญหาที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวแก้วิจิตรยิ่งนัก"

3 เถรติกขปฏิภาณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้าจักเจรจากับข้าพเจ้าได้หรือ "

พระเถรเจ้าทูลว่า "ถ้าพระองค์จักตรัสอย่างบัณฑิต, อาตมภาพจักเจรจาด้วยได้; ก็ถ้าว่าพระองค์จักตรัสอย่างพระเจ้าแผ่นดิน, อาตมภาพจักเจรจาด้วยไม่ได้"

ร "บัณฑิตทั้งหลายเจรจากันอย่างไร "

ถ "เมื่อบัณฑิตเจรจากัน เขาผูกปัญหาไล่บ้าง เขาแก้ปัญหาบ้าง, เขาพูดข่มบ้าง, เขายอมรับบ้าง, เขาเจรจาแข่งบ้าง, เขากลับเจรจาแข่งบ้าง, เขาไม่โกรธเพราะการที่เจรจากันนั้น, บัณฑิตทั้งหลายเจรจากันอย่างนี้"

ร "พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลาย ตรัสกันอย่างไร "

ถ "เมื่อพระเจ้าแผ่นดินตรัสนั้น พระองค์ตรัสเรื่องหนึ่งอยู่, ผู้ใดขัดขึ้น ก็ลงพระราชอาชญาแก่ผู้นั้น; พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลาย ตรัสกันอย่างนี้"

ร "ข้าพเจ้าจักเจรจาอย่างบัณฑิต ไม่เจรจาอย่างพระเจ้าแผ่นดิน, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเจรจาตามสบาย, เหมือนเจรจากับภิกษุก็ดี กับสามเณรก็ดี กับอุบาสกก็ดี กับคนรักษาอารามก็ดี ขอพระผู้เป็นเจ้าอย่ากลัวเลย"

ถ "ดีแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าจะขอถามได้หรือ "

ถ ตรัสถามเถิด"

ร "ข้าพเจ้าถามพระผู้เป็นเจ้าแล้ว"

ถ "อาตมภาพวิสัชนาถวายแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้าวิสัชนาว่าอะไร "

ถ "พระองค์ตรัสถามว่าอะไร "

ในเพลานั้น พระเจ้ามิลินท์ทรงพระราชดำริว่า "พระภิกษุองค์นี้มีปรีชาสามารถจะเจรจากับเรา, และข้อที่เราจะต้องถามก็ยังมีอยู่มาก, ยังไม่ทันจะถามหมด ตะวันจะตกเสียก่อน, อย่าอย่างนั้นเลย พรุ่งนี้เราจึงค่อยเจรจากันใหม่ที่ในวัง" ครั้นทรงพระดำริฉะนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสสั่งเทวมันติยอมาตย์ ให้อาราธนาพระเถรเจ้าเข้าไปเจรจากับพระองค์ที่ในพระราชวัง ในวันพรุ่งนี้ แล้วเสด็จลุกจากราชอาสน์ทรงลาพระเถรเจ้าแล้ว ทรงม้าพระที่นั่งเสด็จกลับไป นึกบ่นอยู่ในพระราชหฤทัยว่า "พระนาคเสน ๆ" ดังนี้

ฝ่ายเทวมันติยอมาตย์ ก็อาราธนาพระเถรเจ้าตามรับสั่ง, พระเถรเจ้าก็รับจะเข้าไป ครั้นล่วงราตรีนั้นแล้ว อมาตย์สี่นายคือเทวมันติยอมาตย์ หนึ่ง อนันกายอมาตย์ หนึ่ง มังกุรอมาตย์ หนึ่ง สัพพทินนอมาตย์ หนึ่ง เข้าไปกราบทูลถามว่า "จะโปรดให้พระนาคเสนเข้ามาหรือยัง" เมื่อรับสั่ง-อนุญาตว่า "นิมนต์ท่านเข้ามาเถิด" จึงทูลถามอีกว่า "จะโปรดให้ท่านมากับภิกษุสงฆ์กี่รูป" เมื่อรับสั่งว่า "ท่านประสงค์จะมากับภิกษุสงฆ์กี่รูปก็มาเถิด" สัพพทินน อมาตย์ จึงกราบทูลว่า "ให้ท่านมากับภิกษุสงฆ์สักสิบรูปหรือ " ก็รับสั่งยืนคำอยู่ว่า "จะมากี่รูปก็มาเถิด" สัพพทินนอมาตย์ทูลถามและตรัสตอบดังนั้นถึงสองครั้ง, ครั้นครั้งที่สาม สัพพทินนอมาตย์ทูลถามอีก จึงตรัสตอบว่า "เราได้จัดเครื่องสักการไว้เสร็จแล้ว, จึงพูดว่า "ท่านประสงค์จะมากับภิกษุสงฆ์กี่รูปก็มาเถิด, แต่สัพพทินนอมาตย์ผู้นี้พูดไปเสียอย่างอื่น, เราไม่สามารถจะถวายโภชนทานแก่ภิกษุทั้งหลายหรือ" ครั้นตรัสดังนี้แล้ว สัพพทินนอมาตย์ก็เก้อ มิอาจทูลอีกได้,

จึงอมาตย์อีกสามนายไปสู่สำนักพระนาคเสนเถรเจ้าแล้ว แจ้งความว่า "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า พระราชามีพระราชดำรัสว่า 'พระผู้เป็นเจ้าประสงค์จะมากับภิกษุสงฆ์กี่รูปก็มาเถิด" ในเพลาเช้าวันนั้น พระนาคเสนเถรเจ้าครองผ้าตามสมณวัตรแล้ว ถือบาตรจีวรพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์แปดหมื่นสี่พันรูป เข้าไปสู่พระนครสาคลราชธานี

4 อนันตกายปัญหา

อนันตกายอมาตย์เดินเคียงพระนาคเสนอยู่ ถามท่านว่า "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้าพูดว่า นาคเสน นั้น ใครเป็น นาคเสนในคำที่พูดนั้น"

พระเถรเจ้าถามว่า "ท่านเข้าใจว่าอะไรเล่าเป็น นาคเสน ในคำนั้น "

อนันตกายอมาตย์ตอบว่า "ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ลมภายในอันใดที่เป็นชีวิตเดินเข้าออกอยู่นั่นแหละเป็นนาคเสน"

ถ "ก็ถ้าลมนั้นออมาแล้วไม่กลับเข้าไปอีกก็ดี เข้าไปแล้วไม่กลับออกมาอีกก็ดี คนนั้นจะเป็นอยู่ได้หรือ "

อ "คนนั้นจะเป็นอยู่ไม่ได้เลย"

ถ "ผู้ใดเป่าสังข์ ลมของผู้นั้นกลับเข้าไปอีกหรือ "

อ "ห้ามมิได้"

ถ "ผู้ใดเป่าขลุ่ย ลมของผู้นั้นกลับเข้าไปอีกหรือ "

อ "หามิได้"

ถ "ผู้ใดเป่าเขนง ลมของผู้นั้นกลับเข้าไปอีกหรือ "

อ "หามิได้"

ถ "ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุไฉน เขาไม่ตายเล่า "

อ "ข้าพเจ้าไม่สามารถเจรจากับพระผู้เป็นเจ้าผู้ช่างพูดได้, ขอพระผู้เป็นเจ้าขยายความเถิด"

พระเถรเจ้าได้กล่าวอภิธรรมกถาว่า "ลมหายใจเข้าออกนั้น ไม่ใช่ชีวิต เป็นแต่กายสังขาร คือ สภาพที่บำรุงร่างกาย"

อนันตกายอมาตย์เลื่อมใสแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสก

5 ปัพพัชชาปัญหา

พระนาคเสนเถรเจ้าไปถึงพระราชนิเวศน์แล้ว ก็นั่งลงบนอาสนะที่ปูลาดไว้ท่า พระราชทรงอังคาสพระเถรเจ้าพร้อมทั้งบริษัทด้วยขัชชะโภชชาหารอันประณีตด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง ครั้นเสร็จภัตตกิจแล้ว ทรงถวายคู่ผ้าแก่พระภิกษุสงฆ์ ทรงถวายไตรจีวรแก่พระนาคเสนเถรเจ้า ให้ครองทั่วกันทุกรูปแล้ว ตรัสกะพระเถรเจ้าว่า "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงนั่งอยู่ที่นี่กับพระภิกษุสักสิบรูป, พระภิกษุที่เหลือจะกลับไปก่อนก็ได้ ดังนี้แล้ว; เสด็จประทับ ณ ราชอาสน์ซึ่งปูลาดไว้ให้ต่ำกว่าอาสน์แห่งพระเถรเจ้าในที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว, ตรัสถามพระเถรเจ้าว่า "พระผู้เป็นเจ้าจะสังสนทนากันในข้อไหนดีหนอ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "เราจะสังสนทนากันนี้ ก็ประสงค์แต่ใจความเท่านั้น, ควรจะสังสนทนากันแต่ใจความ"

"บรรพชาของพระผู้เป็นเจ้ามีประโยชน์อย่างไร และอะไรเป็นคุณที่ต้องประสงค์เป็นอย่างยิ่ง ของพระผู้เป็นเจ้า "

"บรรพชาของอาตมภาพมีประโยชน์ที่จะได้ทราบว่า ทำอย่างไรทุกข์นี้จะดับไป และทุกข์อื่นจะไม่เกิดขึ้น, อนุปาทาปรินิพพาน (การดับหมดเชื้อ) เป็นคุณที่ต้องประสงค์เป็นอย่างยิ่งของอาตมภาพ"

ร "บรรดาบรรพชิตบวชเพื่อประโยชน์อย่างนั้นหมดด้วยกันหรือ "

ถ "หามิได้, บรรพชิตบางพวกบวชเพื่อประโยชน์อย่างนั้น, บางพวกบวชหนีพระเจ้าแผ่นดิน, บางพวกบวชหนีโจร, บางพวกบวชหลบหนี้, บางพวกบวชเพื่อจะอาศัยเลี้ยงชีวิต; แต่ผู้ใดบวชดีบวชชอบ ผู้นั้นบวชเพื่อประโยชน์อย่างนั้น"

ร "ก็พระผู้เป็นเจ้าเล่า บวชเพื่อประโยชน์อย่างนั้นหรือ "

ถ "อาตมภาพบวชแต่ยังเป็นเด็ก ไม่ทราบว่าตัวบวชเพื่อประโยชน์นี้ ๆ, ก็แต่ว่า อาตมภาพคิดเห็นว่า พระสมณศากยบุตรเหล่านี้เป็นคนมีปัญญา, ท่านคงจักให้เราศึกษาสำเหนียกตาม' ดังนี้ เพราะท่านให้อาตมภาพศึกษาสำเหนียกจึงได้ทราบว่า บรรพชานั้นก็เพื่อประโยชน์นี้ ๆ"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 ปฏิสนธิคหณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า มีใคร ๆ ที่ตายแล้ว ไม่กลับปฏิสนธิอีกบ้างหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "บางคนกลับปฏิสนธิ (เข้าท้อง) อีก, บางคนไม่กลับปฏิสนธิอีก"

ร "ใครกลับปฏิสนธิอีก, ใครไม่กลับปฏิสนธิอีก "

ถ "ผู้มีกิเลสกลับปฏิสนธิอีก, ผู้สิ้นกิเลสแล้วไม่กลับปฏิสนธิอีก"

ร "ก็พระผู้เป็นเจ้าเล่า จักกลับปฏิสนธิอีกหรือไม่ "

ถ "ถ้าอาตมภาพยังมีอุปาทาน (กิเลสที่เป็นเชื้อ) อยู่ จักกลับปฏิสนธิอีก, ถ้าไม่มีอุปาทาน ก็จักไม่กลับปฏิสนธิอีก"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 มนสิการปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ผู้ที่ไม่กลับปฏิสนธิอีกนั้น เพราะโยนิโสมนสิการ (นึกชอบ) ไม่ใช่หรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "เพราะโยนิโสมนสิการด้วย เพราะปัญญาด้วย เพราะกุศลธรรมเหล่าอื่นด้วย"

ร "ปัญญา ก็คือโยนิโสมนสิการ ไม่ใช่หรือ พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "มิใช่อย่างนั้นดอก มหาราช มนสิการ (ความนึก) อย่างหนึ่ง ปัญญาอย่างหนึ่ง, มนสิการย่อมมีแม้แก่สัตว์ดิรัจฉานเช่น แพะ แกะ โค กระบือ อูฐ ลา, แต่ปัญญาไม่มีแก่มัน"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

8 มนสิการลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า มนสิการมีลักษณะอย่างไร, ปัญญามีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มนสิการมีลักษณะยกขึ้น, ปัญญามีลักษณะตัด"

ร "มนสิการมีลักษณะยกขึ้น เป็นอย่างไร, ปัญญามีลักษณะตัดเป็นอย่างไร, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง "

ถ "มหาราช พระองค์ทรงรู้จักคนเกี่ยวข้าวหรือ "

ร "ข้าพเจ้ารู้จักซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เขาเกี่ยวข้าวกันอย่างไร "

ร "เขาจับกำข้าวด้วยมือข้างซ้ายเข้า จับเคียวด้วยมือข้างขวา แล้วก็ตัดกำข้าวนั้นด้วยเคียว"

ถ "ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; พระโยคาวจร (ผู้บำเพ็ญเพียร) คุมใจไว้ด้วยมนสิการแล้ว ตัดกิเลสเสียด้วยปัญญา ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 สีลปติฏฐานลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้าพูดว่า เพราะกุศลธรรมเหล่าอื่นด้วยนั้น, กุศลธรรมเหล่านั้นอะไรบ้าง "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "กุศลธรรมเหล่านั้น คือ ศีล (ความระวัง) ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึก) สมาธิ (ความตั้งใจ)"

ร "ศีลมีลักษณะอย่างไร "

ถ "ศีลมีลักษณะ คือ เป็นที่ตั้งอาศัย, ศีลนั้นเป็นที่อาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งปวง ซึ่งได้ชื่อว่าอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ, เมื่อพระโยคาวจรตั้งอยู่ในศีลแล้ว กุศลธรรมทั้งปวงย่อมไม่เสื่อมรอบ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "บรรดาพืชคาม (พืช) และภูตคาม (ของสีเขียว) เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ที่ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ,พืชคามและภูตคามเหล่านั้นทุกอย่าง ต้องอาศัยแผ่นดิน ต้องตั้งอยู่ที่แผ่นดิน จึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้ ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; พระโยคาวจร อาศัยศีลแล้วตั้งอยู่ในศีลแล้วจึงทำอินทรีย์ห้า คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้เกิดได้ ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "นายช่างผู้สร้างเมือง ปรารถนาจะสร้างเมือง ต้องให้ถางสถานที่จะตั้งเมืองนั้น ให้ถอนหลักตอหน่อหนามขึ้น ให้เกลี่ยที่ให้ราบก่อนแล้ว ภายหลังจึงกะที่ตามกำหนดสัณฐานซึ่งจะเป็นถนนสี่แยก สามแยกเป็นต้นแล้ว สร้างขึ้นให้เป็นเมือง ข้อนั้นฉันใด; พระโยคาวจรอาศัยศีลแล้ว ตั้งอยู่ในศีลแล้ว จึงทำอินทรีย์ห้าให้เกิดได้ ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พวกญวนหก ปรารถนาจะแสดงศิลปของตน ให้ขุดคุ้ยแผ่นดินเอากรวดกระเบื้องออกเสีย ให้ทำพื้นให้ราบแล้ว จึงแสดงศิลปะของตนบนพื้นที่น่วมดีแล้ว ข้อนั้นฉันใด; พระโยคาวจรอาศัยศีลแล้ว ตั้งอยู่ในศีลแล้ว จึงทำอินทรีย์ห้าให้เกิดได้ ข้อนี้ก็ฉันนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ ตรัสว่า 'นรชนคนมีปัญญา เป็นภิกษุตั้งอยู่ในศีลแล้ว มีปัญญาแก่กล้าพากเพียรให้สมาธิและปัญญาเกิดขึ้นได้ เธออาจสางชัฏอันนี้เสียได้" ดังนี้ ศีลขันธ์ที่นับว่าพระปาฏิโมกข์นี้ เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรม เหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย, และเป็นรากเง่าเพื่อให้เจริญกุศลธรรม,และเป็นประธานในคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งปวง ฉะนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

10 สัทธาลักขณาปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ศรัทธามีลักษณะเป็นอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ศรัทธามีลักษณะให้ใจผ่องใสอย่างหนึ่งมีลักษณะให้แล่นไปด้วยดีอย่างหนึ่ง"

ร "ศรัทธามีลักษณะให้ใจผ่องใส่นั้นเป็นอย่างไร "

ถ "ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมข่มนิวรณ์ไว้ได้, จิตก็ปราศจากนิวรณ์ผ่องใส่ไม่ขุ่นมัว, ศรัทธามีลักษณะทำให้ใจผ่องใสอย่างนี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า พระเจ้าจักรพรรดิราช เสด็จพระราชดำเนินโดยสถลมารคเป็นทางไกล ด้วยกระบวนจตุรงคินีเสนา ข้ามลำน้ำอันน้อยไป, น้ำนั้นจะกระฉอกเพราะช้างม้ารถและพลทหารราบแล้วจะขุ่นมัวเป็นตม, ครั้นพระเจ้าจักรพรรดิราชเสด็จข้ามลำน้ำแล้ว อยากจะเสวยน้ำ จึงตรัสสั่งราชบุรุษให้ไปนำน้ำเสวยมาถวาย, และดวงแก้วมณีที่สำหรับแช่น้ำให้ใส ของพระเจ้าจักรพรรดิราชนั้นจะมีอยู่, ราชบุรุษนั้น ครั้นรับพระราชโองการแล้ว ก็จะเอาดวงแก้วมณีนั้นแช่ลงในน้ำ, แต่พอแช่ลง สาหร่ายจอกแหนก็จะหลีกลอยไป ตมก็จะจมลง, น้ำก็จะผ่องใสไม่ขุ่นมัว, แต่นั้นราชบุรษก็จะนำน้ำนั้นมาถวายพระเจ้าจักรพรรดิราชเสวย ผู้มีปัญญาควรเห็นว่าจิตเหมือนน้ำ, พระโยคาวจรเหมือนราชบุรุษ, กิเลสเหมือนสาหร่าย จอก แหน และตม ศรัทธาเหมือนดวงแก้วมณีที่สำหรับแช่น้ำให้ใส,

เมื่อดวงแก้วมณีนั้น พอราชบุรุษแช่ลงไปในน้ำแล้ว สาหร่าย จอก แหน ก็หลีกลอยไป, ตมก็จมลง, น้ำก็ผ่องใสไม่ขุ่นมัว ฉันใด; ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้นย่อมข่มนิวรณ์ไว้ได้, จิตก็ปราศจากนิวรณ์ผ่องใสไม่ขุ่นมัว ฉันนั้น ศรัทธามีลักษณะให้ใจผ่องใสอย่างนี้"

ร "ศรัทธามีลักษณะให้แล่นไปด้วยดีเป็นอย่างไร "

ถ "เหมือนอย่างว่า พระโยคาวจรได้เห็นจิตของผู้อื่น พ้นพิเศษจากกิเลสอาสวะแล้ว ย่อมแล่นไปด้วยดีในพระโสดาปัตติผลบ้าง ในพระสกทาคามิผลบ้าง ในพระอนาคามิผลบ้าง ในพระอรหัตตผลบ้างย่อมทำความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ตนไม่บรรลุแล้ว เพื่อได้ธรรมที่ตนยังไม่ได้แล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ตนยังไม่ทำให้แจ้งแล้ว; ศรัทธามีลักษณะให้แล่นไปด้วยดีอย่างนี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า มหาเมฆจะให้ฝนตกบนยอดภูเขา, น้ำนั้นจะไหลลงมาที่ต่ำ ทำลำธารห้วยละหานให้เต็มแล้ว ทำแม่น้ำให้เต็ม, แม่น้ำนั้นก็จะไหลเซาะให้เป็นฝั่งทั้งสองข้างไป, ทีนั้น ประชุมชนหมู่ใหญ่มาถึงแล้ว ไม่ทราบว่าแม่น้ำนั้นตื้นหรือลึกก็กลัวไม่อาจข้ามได้ ต้องยืนที่ขอบฝั่ง, เมื่อเป็นดังนั้น บุรุษคนหนึ่งมาถึงแล้ว เห็นเรี่ยวแรงและกำลังของตนว่าสามารถจะข้ามได้ ก็นุ่งผ้าขอดชายกระเบนให้มั่นแล้ว ก็แล่นข้ามไปได้, ประชุมชนหมู่ใหญ่เห็นบุรุษนั้นข้าไปได้แล้ว ก็ข้ามตามได้บ้าง ข้อนั้นฉันใด; พระโยคาวจรได้เห็นจิตของผู้อื่นพ้นพิเศษจากกิเลสอาสวะแล้ว ย่อมแล่นไปด้วยดีในพระโสดาปัตติผลบ้าง ในพระสกทาคามิผลบ้าง ในพระอนาคามิผลบ้าง ในพระอรหัตตผลบ้าง ย่อมทำความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ตนยังไม่ได้บรรลุแล้ว เพื่อได้ธรรมที่ตนยังไม่ได้แล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ตนยังไม่ทำให้แจ้งแล้ว ข้อนี้ก็ฉันนั้น ศรัทธามีลักษณะให้แล่นไปด้วยดีอย่างนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ในพระคัมภีร์สังยุตตนิกายว่า "บุคคลย่อมข้ามห้วงกิเลสได้ เพราะศรัทธา, ข้ามมหาสมุทร คือ สังสารวัฏฏ์ได้ เพราะความไม่ประมาท, ล่วงทุกข์ไปได้ เพราะความเพียร, ย่อมบริสุทธ์ได้เพราะปัญญา ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

11 วิริยลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า วิริยะมีลักษณะเป็นอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "วิริยะมีลักษณะค้ำจุนไว้, กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง ที่วิริยะค้ำจุนไว้แล้ว ย่อมไม่เสื่อมรอบ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า เมื่อเรือนซวนจะล้ม บุรุษค้ำจุนไว้ด้วยไม้อื่น ก็ไม่ล้ม ฉันใด; วิริยะมีลักษณะค้ำจุนไว้, กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่วิริยะค้ำจุนไว้แล้วย่อมไม่เสื่อมรอบ ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้า อุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ เหมือนอย่างว่า กองทัพหมู่ใหญ่ตีหักกองทัพที่น้อยกว่าให้แตกพ่ายไป, ในภายหลัง พระราชาจะทรงจัดกองทัพหมู่อื่น ๆ ส่งเป็นกองหนุนเพิ่มเติมไป, กองทัพหมู่ที่น้อยกว่านั้น ครั้นสมทบเข้ากับกองทัพที่ยกหนุนไป ก็อาจหักเอาชัยชำนะตีกองทัพหมู่ใหญ่นั้นให้แตกพ่ายได้ ฉันใด; วิริยะมีลักษณะค้ำจุนไว้, กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่วิริยะค้ำจนไว้แล้ว ย่อมไม่เสื่อมรอบ ฉันนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้มีเพียร ย่อมละอกุศล ทั้งกุศลให้เกิดได้, ย่อมละกรรมที่มีโทษเสีย ทำกรรมที่ไม่มีโทษให้เกิดได้, ย่อมรักษาตนให้บริสุทธิ์ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

12 สติลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สติมีลักษณะเป็นอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "สติมีลักษณะให้นึกได้ และมีลักษณะถือไว้"

ร "สติมีลักษณะให้นึกได้เป็นอย่างไร "

ถ "สติเมื่อเกิดขึ้น ย่อมให้นึกถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวทรามและประณีต มีส่วนเปรียบด้วยของดำและของขาวได้, นี้อินทรีย์ห้า, นี้พละห้า, นี้โพชฌงค์เจ็ด, นี้มรรคมีองค์แปดอย่างประเสริฐ, นี้สมถะ, นี้วิปัสสนา, นี้วิชชา, นี้วิมุตติ" ดังนี้ แต่นั้นพระโยคาวจร ย่อมเสพธรรมที่ควรเสพ ย่อมไม่เสพธรรมที่ไม่ควรเสพ, ย่อมคบธรรมที่ควรคบ ย่อมไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ, สตินี้มีลักษณะให้นึกได้อย่างนี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า คฤหบดีรัตน์ผู้จัดการพระคลังหลวง ของพระเจ้าจักรพรรดิราช กราบทูลพระเจ้าจักรพรรดิราชให้ทรงระลึกพระราชอิสริยศของพระองค์ได้ทุกเย็นเช้าว่า "ช้างของพระองค์มีเท่านั้น ม้ามีเท่านั้น รถมีเท่านั้น พลราบมีเท่านั้น เงินมีเท่านั้น ทองมีเท่านั้น พัสดุต่าง ๆ มีอย่างละเท่านั้น ๆ "เขากราบทูลพระเจ้าจักรพรรดิราชให้ทรงนึกถึงราชสมบัติได้ ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; สติเมื่อเกิดขึ้นก็ย่อมให้นึกถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวทรามและประณีต มีส่วนเปรียบด้วยของดำและของขาวได้, และให้นึกได้ว่า "นี้สติปัฏฐานสี่, นี้สัมมัปปธานสี่, นี้อิทธิบาทสี่, นี้อินทรีย์ห้า, นี้พละห้า, นี้โพชฌงค์เจ็ด, นี้มรรคมีองคืแปดอย่างประเสริฐ, นี้สมถะ, นี้วิปัสสนา, นี้วิชชา, นี้วิมุตติ" ดังนี้ แต่นั้น พระโยคาวจรย่อมเสพธรรมที่ควรเสพ ย่อมไม่เสพธรรมที่ไม่ควรเสพ, ย่อมคบธรรมที่ควรคบ ย่อมไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น สติมีลักษระให้นึกได้อย่างนี้"

ร "สติมีลักษณะถือไว้นั้นเป็นอย่างไร "

ถ "สติเมื่อเกิดขึ้นย่อมค้นหาที่ไปแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์; ให้รู้ว่า "ธรรมเหล่านี้เป็นประโยชน์ ,ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์, ธรรมเหล่านี้เป็นอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะ" แต่นั้น พระโยคาวจรย่อมเกียดกันธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์เสีย ถือไว้แต่ธรรมที่เป็นประโยชน์, ย่อมเกียดกันธรรมที่ไม่เป็นอุปการะเสีย ถือไว้แต่ธรรมที่เป็นอุปการะ สติมีลักษณะถือไว้อย่างนี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า ปริณายกรัตน์ของพระเจ้าจักรพรรดิราช ย่อมทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ กราบทูลแด่พระเจ้าจักรพรรดิราชว่า "สิ่งนี้เป็นประโยชน์แด่พระราชา สิ่งนี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งนี้เป็นอุปการะ สิ่งนี้ไม่เป็นอุปการะ" แต่นั้น ย่อมเกียดกันสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เสีย ประคองไว้แต่สิ่งที่เป็นประโยชน์, ย่อมเดียดกันสิ่งที่ไม่เป็นอุปการะเสีย ถือไว้แต่สิ่งที่เป็นอุปการะ," ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; สติเมื่อเกิดขึ้น ย่อมค้นหาที่ไปแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์; ให้รู้ว่า "ธรรมเหล่านี้เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์, ธรรมเหล่านี้เป็นอุปการะ

ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะ" แต่นั้น พระโยคาวจรย่อมเกียดกันธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์เสีย ถือไว้แต่ธรรมที่เป็นประโยชน์, ย่อมเดียดกันธรรมที่ไม่เป็นอุปการะเสีย ถือไว้แต่ธรรมที่เป็นอุปการะ ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น สติมีลักษณะถือไว้อย่างนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่าเป็นธรรมที่ควรปรารถนาในที่ทั้วงปวง ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

13 สมาธิลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สมาธิ มีลักษณะเป็นอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "สมาธิ มีลักษณะเป็นประธาน, บรรดากุศลธรรมทั้งหลาย ล้วนมีสมาธิเป็นประธาน เป็นไปในสมาธิ น้อมไปในสมาธิ เงื้อมไปในสมาธิ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "บรรดากลอนของเรือนที่มียอด ย่อมน้อมไปหายอด ย่อมเอนไปหายอด มียอดเป็นที่ชุมชน, เขาจึงกล่าวยอดว่าเป็นประธานของกลอนเหล่านั้น ข้อนั้นฉันใด, บรรดากุศลธรรมทั้งหลาย ล้วนมีสมาธิเป็นประธาน เป็นไปในสมาธิ น้อมไปในสมาธิ เงื้อมไปในสมาธิ ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า พระราชาพระองค์หนึ่ง จะเสด็จพระราชดำเนินสู่งานพระราชสงคราม พร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา, บรรดาหมู่กองทัพนั้น หมดทั้งช้างม้ารถและพลราบ ย่อมมีพระราชานั้นเป็นประธานตามเสด็จห้อมล้อมพระราชานั้น ข้อนั้นฉันใด; บรรดากุศลธรรมทั้งหลาย ล้วนมีสมาธิเป็นประธาน เป็นไปในสมาธิ น้อมไปในสมาธิ เงื้อมไปในสมาธิ ข้อนี้ก็ฉันนั้น สมาธิมีลักษณะเป็นประธาน อย่างนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเจริญสมาธิเถิด, เพราะว่าผู้ที่มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ประจักษ์ตามเป็นจริงอย่างไร ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

14 ปัญญาลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ปัญญา มีลักษณะเป็นอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "แต่ก่อนอาตมภาพได้กล่าวว่า 'ปัญญา มีลักษณะตัดให้ขาด,' อีกอย่างหนึ่ง ปัญญา มีลักษณะส่องให้สว่าง"

ร "ปัญญามีลักษณะส่องให้สว่างเป็นอย่างไร "

ถ "ปัญญา เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดมืด คือ อวิชชา, ทำความสว่าง คือ วิชชาให้เกิด, ส่องแสง คือ ญาณ, ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ, แต่นั้น พระโยคาวจรย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า 'สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้ไม่ใช่ตัว"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า จะมีบุรุษถือไฟเข้าไปในเรือนที่มืด, ไฟที่เข้าไปแล้วนั้นย่อมกำจัดมืดเสียทำความสว่างให้เกิด, ส่องแสง ทำรูปให้ปรากฏ ข้อนั้นฉันใด; ปัญญา เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดมืด คือ อวิชชา, ทำความสว่าง คือ วิชชาให้เกิด, ส่องแสง คือ ญาณ, ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ, แต่นั้น พระโยคาวจรย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า 'สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มิใช่ตัว' ข้อนี้ก็ฉันนั้น ปัญญา มีลักษณะส่องให้สว่างอย่างนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

15 นานาเอกกิจจกรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ธรรมเหล่านี้เป็นต่าง ๆ กัน แต่ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้เป็นอันเดียวกันหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร ธรรมเหล่านี้ เป็นต่าง ๆ กัน แต่ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้เป็นอันเดียวกัน คือ กำจัดกิเลส"

ร "ข้อนี้เป็นอย่างไร, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า กองทัพเป็นต่าง ๆ กัน คือ ช้าง ม้า รถ และพลราบ, แต่ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้เป็นอันเดียวกัน คือ เอาชัยชำนะกองทัพข้าศึกในสงครามได้ ฉันใด; ธรรมเหล่านี้ ถึงเป็นต่าง ๆ กัน แต่ทำประโยชน์ให้สำเร็จได้เป็นอันเดียวกัน คือ กำจัดกิเลส ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

วรรคที่สอง

1 ธัมมสันตติปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดเกิดขึ้น เขาจะเป็นผู้นั้น หรือจะเป็นผู้อื่น "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "จะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะเป็นผู้อื่นก็ไม่ใช่"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรางสดับต่อไปนั้นเป็นไฉน ข้อความที่อาตมภาพจะทูลถาม: ก็เมื่อเวลาใด พระองค์ยังทรงพระเยาว์เป็นเด็กอ่อน บรรทมหงายอยู่ในพระอู่, พระองค์นั้นนั่นแหละได้ทรงพระเจริญวัย เป็นผู้ใหญ่ขึ้นในเวลานี้ "

ร "ไม่ใช่อย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้า, ในเวลานั้น ข้าพเจ้าเป็นเด็กอ่อนนอนหงายอยู่นั้นคนหนึ่ง ในเวลานี้ ข้าพเจ้าเป็นผู้ใหญ่ขึ้นคนหนึ่ง"

ถ "ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น แม้มารดาบิดาอาจารย์ และคนมีศีลมีสิปปะมีปัญญาก็จักไม่มีนะซิ, มารดาของสัตว์ซึ่งแรกปฏิสนธิ เป็นกลละ เป็นอัมพุทะ เป็นชิ้นเนื้อ เป็นแท่ง และมารดาของสัตว์ที่เป็นทารก มารดาของสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่ คนละคน ไม่ใช่คนเดียวกันดอกหรือ คนหนึ่งศึกษาสิปปะ คนหนึ่งเป็นผู้ได้ศึกษาแล้ว คนหนึ่งทำบาปกรรม มือและเท้าทั้งหลายของคนหนึ่งขาดไปหรือ "

ร "ไม่เป็นอย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้า, ก็เมื่อเขาถามพระผู้เป็นเจ้าอย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้าจะตอบอย่างไร "

ถ "อาตมภาพนี้แหละเป็นเด็ก อาตมภาพนี้แหละเป็นผู้ใหญ่ ในเวลานี้ สภาวธรรมทั้งหลายอาศัยกายนี้นี่แหละ นับว่าเป็นอันเดียวกันทั้งหมด"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งจะตามประทีป อาจตามไปได้จนตลอดรุ่งหรือไม่ "

ร "ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เปลวไปอันใดในยามแรก เปลวไฟอันนั้นหรือในยามกลาง"

ร ไม่ใช่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เปลวไฟอันใดในยามกลาง เปลวไฟอันนั้นหรือในยามสุด "

ร ไม่ใช่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ ประทีบในยามแรก ในยามกลาง และในยามสุด ดวงหนึ่ง ๆ ต่างหากกันหรือ "

ร "ไม่ใช่ พระผู้เป็นเจ้า, ประทีปที่อาศัยประทีปนั้นนั่นแหละสว่างไปแล้วจนตลอดรุ่ง"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, ความสืบต่อแห่งสภาวธรรมก็สืบต่อกัน ฉันนั้นนั่นแหละ; สภาวะอันหนึ่งเกิดขึ้น สภาวะอันหนึ่งดับไป, เหมือนกะสืบต่อพร้อม ๆ กัน, เพราะเหตุนั้น ผู้ที่เกิดขึ้นจึงได้ชื่อว่าจะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะเป็นผู้อื่นก็ไม่ใช่ แต่ถึงความสงเคราะห์ว่าปัจฉิมวิญญาณ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า น้ำนมที่เขารีดออก ครั้นเวลาอื่น แปรเป็นนมส้มไป, และแปรไปจากนมส้มก็เป็นเนยข้น, แปรไปจากเนยข้นก็เป็นเปรียง, และจะมีผู้ใดผู้หนึ่งมาพูดอย่างนี้ว่า 'น้ำนมอันใด นมส้มก็อันนั้นนั่นเอง นมส้มอันใด เนยข้นก็อันนั้นนั่นเอง เนยข้นอันใด เปรียงก็อันนั้นนั่นเอง' ฉะนี้ เมื่อผู้นั้นเขาพูดอยู่ จะชื่อว่าเขาพูดถูกหรือไม่ "

ร "ไม่ถูก พระผู้เป็นเจ้า, มันอาศัยน้ำนมนั้นนั่นเองเกิดขึ้น"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, ความสืบต่อแห่งสภาวธรรม ก็สืบต่อกันฉันนั้นนั่นแหละ; สภาวะอันหนึ่งเกิดขึ้น สภาวะอันหนึ่งดับไป, เหมือนกะสืบต่อพร้อม ๆ กัน, เพราะเหตุนั้น ผู้ที่เกิดขึ้นจึงได้ชื่อว่าจะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่

จะเป็นผู้อื่นก็ไม่ใช่ แต่ถึงความสงเคราะห์ว่าปัจฉิมวิญญาณ"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

2 นับปปฏิสันธิคหณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดไม่ปฏิสนธิ ผู้นั้นรู้ได้หรือไม่ว่า 'เราจักไม่ปฏิสนธิ"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร รู้ได้"

ร "รู้ได้ด้วยอย่างไร "

ถ "สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยของความถือเอาปฏิสนธิ, เพราะความสิ้นไปแห่งเหตุและปัจจัยนั้นนั่นแหละ เขาจึงรู้ได้ว่า 'เราจักไม่ปฏิสนธิ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า ชาวนาเขาไถแล้ว หว่านแล้ว ก็ขนข้าวเปลือกมาไว้ในฉางให้เต็มแล้ว, สมัยอื่นอีก ชาวนานั้นก็ได้ไถและมิได้หว่านอีก บริโภคข้าวเปลือกที่ตนได้สั่งสมไว้อย่างไรนั้นเสียบ้าง จำหน่ายเสียบ้าง น้อมไปตามประสงค์บ้าง, เขาจะรู้ได้หรือไม่ว่า 'ฉางสำหรับเก็บข้าวเปลือกของเราจักไม่เต็มขึ้นได้อีก"

ร "รู้ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "รู้ได้ด้วยอย่างไร "

ร "สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัย ซึ่งจะทำฉางสำหรับไว้ข้าวเปลือกให้เต็มขึ้นได้, เพราะความสิ้นไปแห่งเหตุและปัจจัยนั้นนั่นแหละ เขาจึงรู้ได้ว่า 'ฉางสำหรับไว้ข้าวเปลือกของเราจักไม่เต็มขึ้นได้อีก"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยของความถือเอาปฏิสนธิ, เพราะความสิ้นไปแห่งเหตุและปัจจัยนั้นนั่นแหละ เขาจึงรู้ได้ว่า 'เราจักรไม่ปฏิสนธิ' ก็ฉันนั้นนั่นแหละ"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

3 ปัญญานิรุชฌนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ญาณเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้ใด ปัญญาก็เกิดขึ้นแก่ผู้นั้นหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร ญาณเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้ใด ปัญญาก็เกิดขึ้นแก่ผู้นั้น"

ร "ญาณอันใด ปัญญาก็อันนั้นนั่นเองหรือ "

ถ "ขอถวายพระพร ญาณอันใด ปัญญาก็อันนั่นนั่นแหละ"

ร "ก็ญาณเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้ใด ปัญญาก็เกิดขึ้นแก่ผู้นั้น, ผู้นั้นจะหลงหรือไม่หลง "

ถ "หลงในที่บางแห่ง, ไม่หลงในที่บางแห่ง"

ร "หลงในที่ไหน, ไม่หลงในที่ไหน "

ถ "หลงในสิปปะที่ตนยังไม่ได้เคยเรียน ในทิศที่ตนยังไม่เคยไป และในการตั้งชื่อ (คือภาษา) ที่ตนยังไม่ได้เคยฟัง"

ร "เขาไม่หลงในที่ไหนเล่า "

ถ "ก็สิ่งใด คือ อนิจจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนัตตาก็ดี ที่ปัญญาได้ทำไว้, เขาไม่หลงในสิ่งนั้น"

ร "ก็โมหะของผู้นั้นไปในที่ไหนเล่า "

ถ "เมื่อญาณเกิดขึ้นแล้ว โมหะก็ดับไปในที่นั้นเอง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งส่องแสงไฟเข้าไปในเรือนที่มืด, แต่นั้นมืดก็หายไป แสงสว่างก็ปรากฏขึ้น, เมื่อญาณเกิดขึ้นแล้ว โมหะก็ดับไปในที่นั้น ฉะนั้น"

ร "ก็ปัญญาไปในที่ไหนเล่า "

ถ "ถึงปัญญาเมื่อทำกิจของตนแล้ว ก็ดับไปในที่นั้นเอง, ก็แต่ว่าสิ่งใด คือ อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนันตตาก็ดี

ที่ปัญญาได้ทำไว้, สิ่งนั้นมิได้ดับไป"

ร "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า 'ปัญญาทำกิจของตนแล้ว ดับไปในที่นั้นเอง, ก็แต่ว่าสิ่งใด คือ อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ก็ดี อนันตาก็ดี ที่ปัญญาได้ทำไว้ สิ่งนั้นมิได้ดับไป,' ฉะนั้น ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาสิ่งนั้นให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่ง อยากจะส่งจดหมายไปในกลางคืน ให้เรียกเสมียนมาแล้ว จึงให้จุดไฟแล้วให้เขียนจดหมาย ครั้นให้เขียนจดหมายเสร็จแล้ว ก็ให้ดับไฟเสีย, เมื่อไฟดับไปแล้ว จดหมายก็มิได้หายไป ฉันใด; ปัญญาทำกิจของตนแล้ว ก็ดับไปในที่นั้นเอง ฉะนั้น; ก็แต่ว่าสิ่งใด คือ อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนัตตาก็ดี ที่ปัญญานั้นได้ทำไว้, สิ่งนั้นมิได้ดับไป"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาสิ่งนั้นให้ข้าพเจ้าฟัง ให้ยิ่งขึ้นอีกสักหน่อย"

ถ "เหมือนอย่างว่า มนุษย์ทั้งหลายในปุรัตถิมชนบท ตั้งหม้อน้ำไว้เรือนละห้าหม้อ ๆ สำหรับดับไฟ, ครั้นเมื่อไฟไหม้เรือนแล้ว เขาก็โยนหม้อน้ำห้าหม้อนั้นขึ้นไปบนหลังคาเรือน, ไฟนั้นก็ดับไป, มนุษย์ทั้งหลายนั้นจะต้องคิดว่า 'ตนจักทำกิจด้วยหม้อแห่งน้ำน้ำอีกหรือ "

ร "ไม่ต้องคิดอีกเลย พระผู้เป็นเจ้า, พอแล้วด้วยหม้อเหล่านั้น, ประโยชน์อะไรด้วยหม้อน้ำเหล่านั้นอีก"

ถ "ผู้มีปัญญาควรเห็นอินทรีย์ทั้งห้า คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เหมือนหม้อน้ำห้าหม้อ, ควรเห็นพระโยคาวจรเหมือนมนุษย์ทั้งหลายนั้น, ควรเห็นกิเลสทั้งหลายเหมือนไฟ, กิเลสทั้งหลายดับไปด้วยอินทรีย์ทั้งห้า และกิเลสทั้งหลายเหมือนไฟ, กิเลสทั้งหลายดับไปด้วยอินทรีย์ทั้งห้า และกิเลสที่ดับไปแล้วไม่เกิดอีก เหมือนไฟดับไปด้วยหม้อน้ำทั้งห้า ข้อนั้นฉันใด; ปัญญาทำกิจของตนแล้ว ก็ดับไปในที่นั้นฉันนั้น, ก็แต่ว่าสิ่งใด คือ อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนัตตาก็ดี ที่ปัญญาได้ทำไว้, สิ่งนั้นมิได้ดับไป"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า แพทย์ถือเอารากไม้ที่เป็นยาห้าอย่าง เข้าไปหาคนไข้แล้ว บดรากไม้ที่เป็นยาห้าอย่างนั้นให้คนไข้ดื่มกิน, โทษทั้งหลายก็ระงับไปด้วยรากไม้ที่เป็นยาห้าอย่างนั้น, แพทย์นั้นจะต้องคิดว่า 'ตนจักทำกิจด้วยรากไม้นั้นอีกหรือ "

ร "ไม่ต้องคิดอีกเลย พระผู้เป็นเจ้า, พอแล้วด้วยรากไม้ที่เป็นยาห้าอย่างเหล่านั้น, จะประโยชน์อะไรด้วยรากไม้เหล่านั้น"

ถ "ผู้มีปัญญา ควรเห็นอินทรีย์ทั้งห้ามีอินทรีย์ คือ ศรัทธาเป็นต้น เหมือนรากไม้ที่เป็นยาห้าอย่าง, ควรเห็นพระโยคาวจรเหมือนแพทย์, ควรเห็นกิเลสทั้งหลายเหมือนพยาธิ, ควรเห็นปุถุชนทั้งหลายเหมือนบุรุษที่เจ็บ, กิเลสทั้งหลายระงับไปด้วยอินทรีย์ทั้งห้า และกิเลสที่ระงับไปแล้วไม่เกิดอีก เหมือนโทษทั้งหลายของคนไข้ระงับไปด้วยรากไม้ที่เป็นยาห้าอย่าง ครั้นเมื่อโทษระงับไป คนไข้ก็เป็นผู้หายโรค ฉะนั้น ข้อนี้ฉันใด; ปัญญาทำกิจของตนแล้วก็ดับไปในที่นั้น ฉันนั้น, ก็แต่ว่าสิ่งใด คือ อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนัตตาก็ดี ที่ปัญญาได้ทำไว้, สิ่งนั้นมิได้ดับไป"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า ทหารที่เข้าสู่สงคราม ถือเอาลูกศรไปห้าลูกแล้วเข้าสู่สงคราม เพื่อจะเอาชัยชำนะกองทัพแห่งข้าศึก, ทหารนั้นเข้าสู่สงครามแล้วยิงลูกศรทั้งห้านั้นไป, กองทัพแห่งข้าศึกก็แตกไปด้วยลูกศรทั้งห้านั้น, ทหารที่เข้าสู่สงครามนั้น จะต้องคิดว่า 'ตนจักทำกิจด้วยลูกศรอีกหรือ"

ร "ไม่ต้องคิดอีกเลย พระผู้เป็นเจ้า, พอแล้วด้วยลูกศรห้าลูกนั้น, จะประโยชน์อะไรด้วยลูกศรเหล่านั้น"

ถ "ผู้มีปัญญา ควรเห็นอินทรีย์ทั้งห้ามีศรัทธาเป็นต้น เหมือนลูกศรทั้งห้า, ควรเห็นพระโยคาวจร เหมือนทหารผู้เข้าสู่สงคราม, ควรเห็นกิเลสทั้งหลาย เหมือนกองทัพแห่งข้าศึก, กิเลสทั้งหลายที่แตกไปด้วยอินทรีย์ทั้งห้า และกิเลสที่แตกไปแล้วไม่เกิดอีก เหมือนกองทัพแห่งข้าศึกที่แตกไปด้วยลูกศรทั้งห้า ขอนั้นฉันใด; ปัญญาทำกิจของตนแล้วก็ดับไปในที่นั้น ฉันนั้น, ก็แต่ว่าสิ่งใด คือ อนิจจังก็ดี ทุกขังก็ดี อนัตตาก็ดี ที่ปัญญาได้ทำไว้, สิ่งนั้นมิได้ดับไป"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

4 ปรินิพพานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดไม่ปฏิสนธิ เขาจะเสวยเวทนาที่เป็นทุกข์หรือไม่ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "เสวยบ้าง ไม่เสวยบ้าง"

ร "เสวยเวทนาชนิดไหน, ไม่เสวยเวทนาชนิดไหน "

ถ "เสวยเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน, ไม่เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน"

ร "ไฉนจึงเสวยเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน, ไฉนจึงไม่เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน "

ถ "สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขเวทนา ที่มีกายเป็นสมุฏฐาน, เพราะยังไม่สิ้นแห่งเหตุและปัจจัยนั้น จึงเสวยทุกขเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน, สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, เพราะความสิ้นแห่งเหตุและปัจจัยนั้น จึงไม่เสวยทุกขเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน แม้คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า "พระอรหันต์ท่านเสวยแต่เวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว, มิได้เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ก็เมื่อพระอรหันต์ท่านเสวยทุกขเวทนาอยู่, เหตุไฉนท่านไม่ปรินิพพานเสียเล่า "

ถ "เพราะว่า ความรักความชังของพระอรหันต์ไม่มีเลย, อนึ่ง พระอรหันต์ทั้งหลายท่านไม่เร่งกาลเวลา ท่านคอยกาลเวลาอยู่ ถึงคำนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถรเจ้าก็ได้กล่าวไว้ว่า "เรามิได้ยินดีความตาย หรือชีวิต (ความเป็นอยู่) แต่เราคอยกาลเวลาอยู่, เหมือนลูกจ้างคอยค่าจ้างอยู่ และเรามิได้ยินดีความตายหรือชีวิตเลย, แต่เรามีสติรู้ รอคอยกาลเวลาอยู่"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

5 สุขเวทนาปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า เวทนาที่เป็นสุขเป็นกุศลหรืออกุศล หรือเป็นอพยากฤต"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "เป็นกุศลก็มี อกุศลก็มี อพยากฤตก็มี"

ร "ถ้าว่าเป็นกุศล ก็ไม่ใช่ทุกข์, ถ้าว่าเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่กุศล, คำว่า เวทนาเป็นทั้งกุศลเป็นทั้งทุกข์' ไม่ชอบ"

ถ "พระองค์จะทรงสำคัญข้อความนั้นเป็นไฉน: เหมือนอย่างว่าผู้ใดผู้หนึ่งจะวางก้อนเหล็กที่ร้อนลงในมือข้างหนึ่งของบุรุษ, ในมือที่สองวางก้อนน้ำค้างที่เย็นอย่างที่สุดลง, สิ่งทั้งสองนั้นจะเผาหรือไม่ "

ร "เผาซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ก็สิ่งนั้นจะร้อนทั้งสองสิ่งหรือ "

ร "ไม่ร้อนทั้งสองสิ่ง พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เย็นทั้งสองสิ่งหรือ "

ร "ไม่เย็น พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอพระองค์จงทรงทราบ: ข้อนี้แหละเป็นเครื่องข่มพระองค์, ถ้าว่าของที่ร้อนเผาได้, มิใช่ของนั้นจะร้อนทั้งสองสิ่ง, เหตุนั้นข้อที่ว่านั้นมิไม่ชอบหรือ ถ้าว่าของที่เย็นเผาได้, มิใช่ของนั้นจะเย็นทั้งสองสิ่ง, เหตุนั้น ข้อที่ว่านั้นมิไม่ชอบหรือ ก็เหตุไฉน สิ่งทั้งสองนั้นเผาได้, แต่ไม่ร้อนทั้งสองสิ่ง, และไม่เย็นทั้งสองสิ่ง, สิ่งหนึ่งร้อน สิ่งหนึ่งเย็น, แต่ว่าเผาได้ทั้งสองสิ่ง, เหตุนั้น ข้อที่ว่านั้น มิไม่ชอบหรือ "

ร "ข้าพเจ้าไม่สามารถจะเจรจากับพระผู้เป็นเจ้า ผู้ช่างพูดได้ ขอพระผู้เป็นเจ้าจงขยายความเถิด" แต่นั้น พระเถรเจ้าอธิบายความให้พระเจ้ามิลินท์เข้าพระราชหฤทัยด้วยอภิธรรมกถาว่า "จักรทั้งหลายหกเหล่านี้: คือ โสมนัส ที่อาศัยความกำหนัดหก ที่อาศัยเนกขัมมะ (คุณ คือ ความออกไป) หก, โทมนัส ที่อาศัยความกำหนัดหก ที่อาศัยเนกขัมมะหก, อุเบกขา ที่อาศัยความกำหนัดหก ที่อาศัยเนกขัมมะหก, เวทนา ที่เป็นอดีตสามสิบหกอย่าง,

ที่เป็นอนาคตสามสิบหกอย่าง, ที่เป็นปัจจุบันสามสิบหกอย่าง, รวมย่นเวทนาเหล่านั้นเข้าด้วยกัน เป็นเวทนาร้อยแปด"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า อะไรเล่าจะปฏิสนธิ "พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "นามและรูปนั่นแหละจะปฏิสนธิ"

ร "นามและรูปนี้หรือจะปฏิสนธิ "

ถ "นามและรูปนี้จะปฏิสนธิหามิได้, ก็แต่ใครทำกรรมดีกรรมชั่วไว้ด้วยนามและรูปนี้, นามและรูปอื่นจะปฏิสนธิขึ้นด้วยกรรมนั้น"

ร "ถ้าว่า นามและรูปนั้นไม่ปฏิสนธิ ผู้นั้นเขาจักพ้นจากบาปกรรมมิใช่หรือ "

ถ "ถ้าว่า นามและรูปนั้นจะไม่ปฏิสนธิ เขาก็อาจพ้นจากบาปกรรมได้, ก็แต่ว่า เหตุใดนามและรูปนั้นยังจะปฏิสนธิอยู่ เหตุนั้น เขาจึงไม่พ้นจากบาปกรรมได้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งไปลักมะม่วงของคนใดคนหนึ่ง, เจ้าของมะม่วงก็จับบุรุษนั้นไปถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินว่า 'บุรุษนี้ลักมะม่วงของข้าพระองค์' ฉะนี้, บุรุษนั้นก็ให้การแก้ว่า 'ข้าพระองค์ไม่ได้ลักมะม่วงของบุรุษนี้, มะม่วงที่บุรุษนี้ปลูกไว้นั้นต้นหนึ่งต่างหาก, มะม่วงที่ข้าพระองค์ลักนั้นต้นหนึ่งต่างหาก, ข้าพระองค์ไม่ต้องรับราชทัณฑ์เลย' ฉะนี้, บุรุษนั้นจะต้องรับทัณฑ์หรือไม่ "

ร "ต้องรับซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ต้องรับเพราะเหตุอะไร "

ร "ถึงบุรุษนั้นจะให้การปฏิเสธมะม่วงที่เขาหาเสีย, ก็ต้องรับราชทัณฑ์ด้วยมะม่วงที่ตนรับทีหลัง"

ถ "ข้อนั้นฉันใด; ใครทำกรรมดีหรือชั่วไว้ด้วยนามและรูปนี้, นามและรูปอื่นก็ปฏิสนธิขึ้นด้วยกรรมนั้น, เพราะเหตุนั้น เขาจึงไม่พ้นจากบาปกรรม ก็ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ ก็อุปมาบุรุษลักข้าวสาลี ลักอ้อย เหมือนฉะนั้น, อีกอุปมาหนึ่งว่า บุรุษก่อไฟผิงในฤดูหนาวแล้วไม่ดับ หลีกไปเสีย, ไฟนั้นก็ไหม้ไร่ของบุรุษผู้อื่น, เจ้าของไร่จับบุรุษนั้นมาถวายแด่พระเจ้าแผ่นดิน (กราบทูลฟ้อง) ว่า 'บุรุษผู้นี้เผาไร่ของข้าพระองค์' ฉะนี้, บุรุษนั้นกราบทูลว่า 'ข้าพระองค์ไม่ได้เผาไร่ของบุรุษนี้, ไฟที่ข้าพระองค์ไม่ได้ดับนั้นแห่งหนึ่ง, ไฟที่เผาไร่ของบุรุษนั้นแห่งหนึ่ง, ข้าพระองค์ไม่ต้องรับราชทัณฑ์เลย' ฉะนี้, บุรุษนั้น จะต้องรับราชทัณฑ์หรือไม่ "

ร "ต้องรับซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ต้องรับเพราะเหตุไร "

ร "ถึงบุรุษนั้นจะให้การปฏิเสธไฟที่เขาหาเสีย, ก็ต้องรับราชทัณฑ์ด้วยไฟที่ตนรับทีหลัง"

ถ "ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; ผู้ใดทำกรรมดีหรือชั่วไว้ด้วยนามและรูปนี้, นามและรูปอื่นปฏิสนธิขึ้นด้วยกรรมนั้น, เพราะเหตุนั้น เขาจึงไม่พ้นจากบาปกรรมได้ ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งถือไฟขึ้นสู่เรือนแล้วบริโภคอาหารอยู่ เมื่อไฟไหม้อยู่ก็ไหม้หญ้า, เมื่อหญ้าไหม้อยู่ ก็ไหม้เรือน, เมื่อเรือนไหม้อยู่ ก็ไหม้บ้าน, ชนชาวบ้านจับบุรุษนั้นได้แล้วถามว่า 'เหตุไฉนเจ้าจึงทำให้ไฟไหม้บ้าน,' บุรุษนั้นบอกว่า 'ข้าพเจ้าไม่ได้ทำไฟให้ไหม้บ้าน, ข้าพเจ้าบริโภคอาหารด้วยแสงสว่างไฟดวงหนึ่ง, ไฟที่ไหม้บ้านนั้นดวงหนึ่ง' ฉะนี้; เมื่อชนเหล่านั้นวิวาทกันอยู่ มาในราชสำนักของพระองค์ ๆ จะทรงวินิจฉัยอรรถคดีข้อนั้นให้ใคร (ชนะ)"

ร "วินิจฉัยให้ชนชาวบ้าน (ชนะ) นะซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงวินิจฉัยอย่างนี้ "

ร "ถึงบุรุษนั้นจะพูดอย่างนั้น, ก็แต่ว่า ไฟนั้นเกิดขึ้นแต่ไฟนั้นนั่นเอง"

ถ "ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด ถึงนามและรูปที่มีในสมัยใกล้ต่อมรณะแผนกหนึ่ง นามและรูปที่ปฏิสนธิแผนกหนึ่ง, ก็แต่ว่า นามรูปในปฏิสนธินั้น เกิดขึ้นแต่นามและรูปที่มีในสมัยใกล้ต่อมรณะนั่นเอง เพราะเหตุนั้น เขาจึงไม่พ้นบาปกรรมได้ ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งขอนางทาริกาที่ยังเด็กอยู่แล้ว หมั้นไว้แล้วหลีกไปเสีย, ภายหลังนางทาริกานั้นโตเป็นสาวขึ้น, แต่นั้นบุรุษอื่นก็มาหมั้นแล้วกระทำวาวาหมงคลเสีย, บุรุษคนที่ขอไว้เดิมนั้นมา แล้วพูดว่า 'ก็เหตุไฉนท่านจึงนำเอาภริยาของเราไป,' บุรุษนั้นจึงพูดว่า 'เราไม่ได้นำเอาภริยาของท่านมา, นางทาริกาที่ยังเด็กเล็กอยู่ยังไม่เป็นสาว และซึ่งท่านได้ขอไว้และได้หมั้นไว้นั้นคนหนึ่ง, นางทาริกาที่โตเป็นสาวขึ้น ข้าพเจ้าได้ขอได้และได้หมั้นไว้นั้นคนหนึ่ง' ฉะนี้, เมื่อชนเหล่านี้นวิวาทกันอยู่ มาในพระราชสำนักของพระองค์ ๆ จะทรงวินิจฉัยอรรถคดีข้อนั้นให้ใคร (ชนะ)"

ร "วินิจฉัยให้บุรุษเดิม (ชนะ) นะซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงวินิจฉัยอย่างนั้น "

ร "ถึงบุรุษนั้นจะพูดอย่างนั้น, ก็แต่ว่า นางทาริกานั้นก็โตเป็นสาวขึ้นแต่นางทาริกานั้นนั่นเอง"

ถ "ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด ถึงนามและรูปที่มีในสมัยใกล้ต่อมรณะแผนกหนึ่ง นามและรูปในปฏิสนธิแผนกหนึ่ง, ก็แต่ว่า นามและรูปในปฏิสนธินั้น เกิดแต่นามและรูปที่มีในสมัยใกล้ต่อมรณะนั่นเอง, เพราะเหตุนั้น เขาจึงไม่พ้นจากบาปกรรมได้ ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งซื้อน้ำนมสดแต่มือนายโคบาลแล้ว ฝากไว้ในมือนายโคบาลแล้วหลีกไปเสีย ด้วยคิดว่า 'ในวันรุ่งขึ้นเราจักไปเอา' ฉะนี้, ในเวลาอื่น นมสดนั้นก็แปรเป็นนมส้มไปเสีย บุรุษนั้นมาแล้วกล่าวว่า 'ท่านจงให้นมสดนั้นแก่เรา' ฉะนี้ นายโคบาลนั้นก็ให้นมส้ม, บุรุษนั้นกล่าวว่า 'เราไม่ได้ซื้อนมส้มแต่มือท่าน ๆ จงให้นมสดนั้นแก่เรา,' นายโคบาลบอกว่า 'ท่านไม่รู้จัก นมสดนั้นแหละกลายเป็นนมส้ม' ฉะนี้; เมื่อชนเหล่านั้นวิวาทกันอยู่ มาในราชสำนักของพระองค์ ๆ จะทรงวินิจฉัยอรรถคดีข้อนั้นให้ใคร (ชนะ) "

ร "วินิจฉัยให้นายโคบาล (ชนะ) นะซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงวินิจฉัยอย่างนั้น "

ร "ถึงบุรุษนั้นจะพูดอย่างนั้น, ก็แต่ว่า นมส้มนั้นเกิดแต่นมสดนั้นนั่นเอง"

ถ "ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; ถึงนามและรูปที่มีในสมัยใกล้ต่อมรณะแผนกหนึ่ง นามรูปในปฏิสนธิแผนกหนึ่ง, ก็แต่ว่า นามรูปในปฏิสนธินั้นเกิดแต่นามและรูปที่มีในสมัยใกล้ต่อมรณะนั่นเอง, เพราะเหตุนั้น เขาจึงไม่พ้นจากบาปกรรมได้ ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 ปุนปฏิสนธิคหณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "ก็พระผู้เป็นเจ้าจักปฏิสนธิหรือไม่ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "อย่าเลย มหาราช ประโยชน์อะไรของพระองค์ด้วยข้อที่ตรัสถามนั้น, อาตมภาพได้กล่าวไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า ถ้าอาตมภาพยังมีอุปาทานอยู่ ก็จักปฏิสนธิ, ถ้าว่าไม่มีอุมาทาน ก็จักไม่ปฏิสนธิ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งทำความชอบไว้แก่พระเจ้าแผ่นดิน ๆ ก็ทรงยินดี พระราชทานบำเหน็จแก่บุรุษนั้น ๆ บำเรอตนให้เอิบอิ่มบริบูรณ์ ด้วยกามคุณทั้งห้า เพราะบำเหน็จที่ได้รับพระราชทานนั้น, ถ้าว่าบุรุษนั้นบอกแก่ชนว่า

'พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงตอบแทนแก่เราสักนิดเดียว' ฉะนี้, บุรุษนั้นจะชื่อว่าทำถูกหรือไม่ "

ร "ไม่ถูกเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; ประโยชน์อะไร ของพระองค์ด้วยข้อที่ตรัสถามนั้น, อาตมภาพได้กล่าวไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า ถ้าว่าอาตมภาพยังมีอุปาทานอยู่ ก็จักปฏิสนธิ, ถ้าว่าไม่มีอุปาทาน ก็จักไม่ปฏิสนธิ ก็มีอุปไมยฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

8 นามรูปปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า 'นามและรูป' ดังนี้นั้น, อะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป "

พระเถรเจ้าทูลตอบวง่า "สิ่งใดหยาบ สิ่งนั้นเป็นรูป, ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและอารมณ์ที่เกิดกับจิตอันใดซึ่งเป็นของละเอียด สิ่งนั้นเป็นนาม"

ร "เพราะเหตุไร นามอย่างเดียวก็ไม่ปฏิสนธิ หรือรูปอย่างเดียว ก็ไม่ปฏิสนธิ"

ถ "เพราะธรรมเหล่านั้น อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นด้วยกัน"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า ถ้ากลละของแม่ไก่ไม่มี ฟองของแม่ไก่ ก็ไม่มี, สิ่งใดเป็นกลละ สิ่งใดเป็นฟอง แม้สิ่งทั้งสองนั้นอาศัยกันและกัน เกิดขึ้นด้วยกัน ข้อนั้นฉันใด, ถ้าว่า ในนามและรูปนั้น นามไม่มี แม้รูปก็ไม่มี ฉันนั้น, สิ่งใดเป็นนาม สิ่งใดเป็นรูป สิ่งทั้งสองนั้น อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นด้วยกัน ข้อนี้ได้เป็นมาแล้ว สิ้นกาลยืดยาว"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 ทีฆมัทธาปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า 'กาลไกลอันยืดยาว' ฉะนี้นั้น, อะไรชื่อว่ากาลไกลนั้น "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "กาลไกลที่เป็นอดีตอย่างหนึ่ง, กาลไกลที่เป็นอนาคตอย่างหนึ่ง, กาลไกลที่เป็นปัจจุบันอย่างหนึ่ง"

ร "กาลไกลทั้งหมดนั้น มีหรือพระผุ้เป็นเจ้า"

ถ "บางอย่างมี บางอย่างไม่มี"

ถ "สังขารทั้งหลายใด ที่เป็นอดีตล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรไปแล้ว กาลไกลนั้นไม่มี, ธรรมทั้งหลายใด ที่เป็นวิบาก และธรรมที่มีวิบากเป็นธรรมดา และธรรมที่ให้ปฏิสนธิในที่อื่น กาลไกลนั้นมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายใด ทำกาลกิริยาแล้ว เกิดในที่อื่น กาลไกลนั้นมีอยู่, ส่วนสัตว์ทั้งหลายใด ปรินิพพานแล้ว กาลไกลนั้นไม่มี เพราะว่ากาลไกลนั้น ดับเสียแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

มิลินทปัญหา

วรรคที่สาม

1 อัทธานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ก็อะไรเป็นมูลของกาลไกลที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเล่า "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช อวิชชาเป็นมูลของกาลไกลที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน, (คือ) สังขารย่อมมีมา เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย, วิญญาณย่อมมีมา เพราะสังขารเป็นปัจจัย, นามรูปย่อมมีมา เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย,

สฬายตนะย่อมมีมา เพราะนามรูปเป็นปัจจัย, ผัสสะเป็นปัจจัย, ตัณหาย่อมมีมา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย, อุปาทานย่อมมีมา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย, ภพย่อมเป็นปัจจัย, ชราและมรณโสกปริเทวทุกขโสมนัสอุปายาสย่อมมีมา เพราะชาติเป็นปัจจัย; เงื่อนต้นแห่งกาลไกลนั้นย่อมไม่ปรากฏดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

2 ปุริมโกฏิปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ก็ข้อที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า 'เงื่อนต้นไม่ปรากฏนั้น,' ขอพระผู้เ)นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่ง จะเพาะพืชลงในแผ่นดินสักนิดหน่อย, หน่อก็จะแตกขึ้นจากพืชนั้นแล้ว ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์โดยลำดับแล้วจะเผล็ดผล, และบุรุษคนนั้น จะถือเอาพืชแม้แต่ผลไม้นั้นไปปลูกอีก, หน่อก็จะแตกขึ้น แม้จากพืชนั้นแล้ว ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์โดยลำดับแล้วจะเผล็ดผล, เมื่อเป็นดังนั้น ที่สุดของความสืบต่ออันนี้มีหรือไม่ "

ร "ไม่มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, เงื่อนต้นของกาลไกล ก็ไม่ปรากฏฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า ฟองไก่มาจากแม่ไก่ แม่ไก่ก็มาจากฟองไก่ ฟองไก่ก็มาจากแม่ไก่นั้นอีก, เมื่อเป็นดังนี้ ที่สุดของความสืบต่ออันนี้มีหรือไม่ "

ร "ไม่มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, เงื่อนต้นของกาลไกล ก็ไม่ปรากฏฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

พระเถรเจ้า เขียนรูปจักรลงที่พื้นแล้ว ทูลถามพระเจ้ามิลินท์ว่า "ขอถวายพระพร ที่สุดของจักรนี้มีหรือไม่ "

ร "ไม่มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, จักรทั้งหลาย (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วเหล่านี้ ก็เหมือนฉันนั้น, (คือ) อาศัยตากับรูป เกิดจักขุวิญญาณขึ้น, อาศัยหูกับเสียง เกิดโสตวิญญาณขึ้น, อาศัยจมูกกับกลิ่น เกิดฆานวิญญาณขึ้น, อาศัยลิ้นกับรสเกิดชิวหาวิญญาณขึ้น, อาศัยกายกับโผฏฐัพพะ เกิดกายวิญญาขึ้น, อาศัยใจกับธรรม เกิดมโนวิญญาณขึ้น, ความประชุมแห่งธรรมทั้งหลายสามประการ ๆ ชื่อผัสสะ, ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา, เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา, ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน, อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมล ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมเกิดขึ้นแต่กรรมนั้นอีก, ก็เมื่อเป็นดังนี้ ที่สุดของความสืบต่ออันนี้ มีหรือไม่ "

ร "ไม่มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, เงื่อนต้นของกาลไกลก็ไม่ปรากฏฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

3 โกฏิยาปุริมปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ก็ข้อที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า 'เงื่อนต้นไม่ปรากฏนั้น,' เงื่อนต้นนั้นอะไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "เงื่อนต้นนั้น คือ กาลไกลที่เป็นอดีต"

ร "ก็ข้อที่พระผู้เป็นเจ้าว่า 'เงื่อนต้นไม่ปรากฏนั้น,' ไม่ปรากฏทั้งหมดหรือ "

ถ "บางอย่างปรากฏ, บางอย่างไม่ปรากฏ"

ร "อย่างไหนปรากฏ อย่างไหนไม่ปรากฏ "

ถ "ขอถวายพระพร ในกาลก่อนแต่นี้ อวิชชาไม่ได้มีแล้วด้วยประการทั้งปวง, เงื่อนต้นนั้นแหละไม่ปรากฏ;

สิ่งใดที่ยังไม่มีย่อมมีขึ้น ที่มีแล้วย่อมกลับไปปราศ, เงื่อนต้นนั้นแหละปรากฏ"

ร "ก็สิ่งใดที่ยังไม่มีย่อมมีขึ้น, ที่มีแล้วกลับไปปราศ, สิ่งนั้นขาดทั้งสองข้างแล้ว ย่อมถึงความล่วงลับไปไม่ใช่หรือ พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ขอถวายพระพร ได้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "ได้ทำต้นไม้ให้เป็นอุปมาในข้อนั้นว่า 'ก็แต่ว่าขันธ์ทั้งหลายชื่อว่าพืชแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

4 สังขารชายนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เจ้า สังขารทั้งหลายบางอย่างที่เกิดอยู่ มีหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร มี"

ร "สังขารทั้งหลายเหล่าไหน พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เมื่อตาและรูปมี จักขุวิญญาณก็มีขึ้น, เมื่อจักขุวิญญาณมีจักขุสัมผัสก็มีขึ้น, เมื่อหูและเสียงมี โสตวิญญาณก็มีขึ้น, เมื่อโสตวิญญามี โสตสัมผัสก็มีขึ้น, เมื่อจมูกและกลิ่นมี ฆานวิญญาณก็มีขึ้น, เมื่อฆานวิญญาณมี ฆานสัมผัสก็มีขึ้น, เมื่อลิ้นและรสมี ชิวหาวิญญาณก็มีขึ้น, เมื่อชิวหาวิญญาณมี ชิวหาสัมผัสก็มีขึ้น, เมื่อกายและโผฏฐัพพะมี กายวิญญาณก็มีขึ้น, เมื่อกายวิญญาณมี กายสัมผัสก็มีขึ้น, เมื่อใจและธรรมมี มโนวิญญาณก็มีขึ้น, เมื่อมโนวิญญาณมี มโนสัมผัสก็มีขึ้น, เมื่อสัมผัสทั้งหกนี้มีอยู่แล้ว เวทนาก็มีขึ้น, เมื่อเวทนามี ตัณหาก็มีขึ้น, เมื่อตัณหามี อุปาทานก็มีขึ้น, เมื่ออุปาทานมี ภพก็มีขึ้น, เมื่อภพมี ชาติก็มีขึ้น, เมื่อชาติมี ชรา มรณะ โสก ปริเทวทุกข โทมนัส อุปายาส ก็มีขึ้นพร้อม, ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีอย่างนี้, ก็เมื่อตาและรูปไม่มี จักขุวิญญาณก็มิได้มี, เมื่อจักขุวิญญาณไม่มี จักขุสัมผัสก็มิได้มี, เมื่อจักขุสัมผัสไม่มี เวทนาก็มิได้มี, เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาก็มิได้มี, เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานก็มิได้มี, เมื่ออุปทานไม่มี ภพก็มิได้มี, เมื่อภพไม่มี ชาติก็มิได้มี, เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสก็ดับไป, ความดับโดยไม่เหลือแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีอย่างนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

5 ภวันตสังขารชายนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้นมีบ้างหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร ไม่มี"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนี้เป็นไฉน, พระที่นั่งซึ่งเป็นที่ประทับแห่งพระองค์หลังนี้ ไม่เคยเกิด เกิดแล้วหรือ "

ร "อะไร ๆ ในที่นี้ ซึ่งไม่เคยเกิด เกิดแล้วไม่มี, ของในที่นี้ล้วนแต่เคยเกิด เกิดแล้วทั้งสิ้น, ไม้ทั้งหลายนี้ได้เกิดแล้วในป่า, ดินนี้ได้เกิดแล้วที่แผ่นดิน, เรือนหลังนี้ได้เกิดแล้วอย่างนี้ เพราะอาศัยความเพียรที่พอจะให้เป็นได้ของหญิงและบุรุษ"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้นไม่มี, ที่เคยเกิดจึงเกิดขึ้นได้ ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า พืชคามและภูตคามทั้งหลายบางอย่างที่ปลูกไว้ในแผ่นดินแล้ว ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์โดยลำดับ ก็ผลิดดอกออกผล ใช่ว่าต้นไม้ทั้งหลายเหล่านั้นไม่เคยเกิด เกิดแล้ว, ต้นไม้ทั้งหลายเหล่านั้นล้วนแต่เคยเกิด เกิดแล้วทั้งสิ้น ข้อนี้ฉันใด; สังขารทั้งหลายบางอย่าง ที่ไม่เคยเกิดย่อมเกิดขึ้น ไม่มี, ที่เคยเกิดจึงเกิดขึ้นได้ ก็เหมือนฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า ช่างหม้อทั้งหลาย ขุดดินขึ้นจากแผ่นดินแล้ว ทำภาชนะทั้งหลายต่าง ๆ, มิใช่ว่าภาชนะทั้งหลายนั้น ไม่เคยเกิดแล้ว, ภาชนะทั้งหลายนั้น เคยเกิดจึงเกิดแล้ว ข้อนั้นฉันใด; สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่มี, ที่เคยเกิดจึงเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า "ตัวของพิณไม่มี, หนังไม่มี, รางไม่มี, คันไม่มี, ลูกบิดไม่มี, สายไม่มี, เครื่องดีดไม่มี, ความเพียรที่พอจะให้เกิดเสียงได้ของบุรุษไม่มี, เสียงจะเกิดขึ้นได้หรือ "

ร "ไม่ได้ซิ"

ถ "ก็เมื่อใด ตัวของพิณมี, หนังมี, รางมี, คันมี, ลูกบิดมี, สายมี, เครื่องดีดมี, ความเพียรที่พอจะให้เกิดเสียงได้ของบุรุษมีอยู่เสียงจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ "

ร "ได้ซิ"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่มี, ที่เคยเกิด จึงเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า ไม้สีไฟไม่มี, ลูกไม้สีไฟสำหรับรองข้างล่างไม่มี, เชือกสำหรับผูกไม้สีไฟไม่มี ไม้สำหรับสีข้างบนไม่มี, ปุยไม่มี ความเพียรที่พอจะให้เกิดไฟได้ของบุรุษไม่มี, ไฟนั้นจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ "

ร "ไม่ได้ซิ"

ถ ก็เมื่อใดไม้สีไฟมี, ลูกไม้สีไฟสำหรับรองข้างล่างมี, เชือกสำหรับผูกไม้สีไฟมี, ไม้สำหรับสีข้างบนมี, ปุยมี, ความเพียรที่พอจะให้เกิดไฟได้ของบุรุษมี, ไฟนั้นจะเกิดได้หรือไม่ "

ร "ได้ซิ"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่มี, ที่เคยเกิด จึงเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า แก้วมณีไม่มี, แสงพระอาทิตย์ไม่มี, โคมัยไม่มี, ไฟนั้นจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ "

ร "ไม่ได้ซิ"

ถ "ก็เมื่อใดแล้วมณีมี, แสงพระอาทิตย์มี, โคมัยมี, ไฟนั้นจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ "

ร "ได้ซิ"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่มี, ที่เคยเกิด จึงเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังให้ยิ่งขึ้นอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่า แว่นไม่มี, แสงสว่างไม่มี, หน้าไม่มี, ตัวจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ "

ร "ไม่ได้ซิ"

ถ "ก็เมื่อใด แว่นมี, แสงสว่างมี, หน้ามี, ตัวจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ "

ร "ได้ซิ"

ถ ข้อนั้นฉันใด, สังขารทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่มี, ที่เคยเกิด จึงเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 เวทคูปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "เจตภูต (เวทคู) มีอยู่หรือพระผู้เป็นเจ้า "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช อะไรชื่อว่า เจตภูต (เวทคู)"

ร "สภาวะที่เป็นอยู่ในภายใน ย่อมเห็นรูปได้ด้วยนัยน์ตา, ฟังเสียงได้ด้วยหู, สูบดมกลิ่นได้ด้วยจมูก, ลิ้มรสได้ด้วยลิ้น, ถูกต้องอารมณ์ที่จะพึงถูกต้องได้ด้วยกาย, รู้ธรรมที่ควรรู้ได้ด้วยใจ,

เหมือนกะเราทั้งหลายนั่งอยู่ที่ปราสาทนี้แล้ว ปรารถนาจะดูโดยหน้าต่างใด ๆ จะพึงเห็นได้โดยหน้าต่างนั้น ๆ, ปรารถนาจะดูโดยหน้าต่างข้างทิศบูรพาก็จะเห็นได้โดยหน้าต่างข้างทิศบูรพา, ปรารถนาจะดูโดยหน้าต่างข้างทิศปัศจิม ก็จะแลเห็นได้โดยหน้าต่างข้างทิศปศจิม, ปรารถนาจะดูโดยหน้าต่างข้างทิศอุดร ก็จะแลเห็นได้โดยหน้าต่างข้างทิศอุดร, ปรารถนาจะดูโดยหน้าต่างข้างทิศทักษิณ ก็จะแลเห็นได้โดยหน้าต่างข้างทิศทักษิณ, ข้อนี้ฉันใด; สภาวะที่เป็นอยู่ในภายในนั้น ปรารถนาจะเห็นโดยทวารใด ๆ ย่อมเห็นได้โดยทวารนั้น ๆ"

ถ "ขอถวายพระพร อาตมภาพจะกล่าวถึงทวารห้า, ขอพระองค์ทรงสดับ ทำในพระทัยให้ชอบเถิด ถ้าสภาวะที่เป็นอยู่ในภายในนั้นจะเห็นรูปได้ด้วยนัยน์ตา, เหมือนอย่างว่า เราทั้งหลายนั่งอยู่ที่ปราสาทนี้ปรารถนาจะดูโดยพระแกลใด ๆ ก็ย่อมจะเห็นรูปได้โดยพระแกลนั้น ๆ, ปรารถนาจะดูโดยพระแกลข้างทิศบูรพา หรือทิศปัศจิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ ก็จะแลเห็นรูปได้โดยพระแกลข้างทิศบูรพา ทิศปัศจิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ, เมื่อเป็นเช่นนี้; สภาวะที่เป็นอยู่ในภายในนั้นจะเห็นรูป ฟังเสียง สูบดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ ด้วยตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ, (ที่มิใช่วิสัยอีกห้าทวารนั้น) ก็ได้ทั้งนั้นหรือมหาราช "

ร "ไม่ได้หมดทั้งนั้นซิ"

ถ "คำที่พระองค์ตรัสนั้น ข้างต้นกับข้างปลายมิได้สมกัน อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่า เราทั้งหลายนั้งอยู่บนปราสาทนี้แล้ว, เมื่อพระบัญชรทั้งหลายเหล่านี้เปิดแล้ว หันหน้าไปข้างนอก ย่อมเห็ๆรูปได้ดีกว่าทางอากาศอันใหญ่ ข้อนี้ฉันใด, สภาวะที่เป็นอยู่ในภายในนั้น, ครั้นเมื่อทวาร คือ ดวงตาเปิดแล้ว จะพึงเห็นรูปได้ดีกว่าทางอากาศอันใหญ่ ฉันนั้น, ครั้นเมื่อเปิดแล้ว จมูกเปิดแล้ว ลิ้นเปิดแล้ว กายเปิดแล้ว จะพึงฟังเสียงได้ จะพึงดมกลิ่นได้ จะพึงลิ้มรสได้ จะพึงถูกต้องโผฏฐัพพะได้ ดีกว่าทางอากาศอันใหญ่หรือไม่ "

ร "ไม่ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร คำที่พระองค์ตรัสนั้น ข้างต้นกับข้างปลายมิได้สมกัน อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่า ทินนอมาตย์นี้ออกไปยืนอยู่ที่ภายนอกซุ้มพระทวารแล้ว, พระองค์จะทรงทราบหรือไม่ "

ร "ทราบซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า ทินนอมาตย์นี้เข้าไป ณ ภายในแล้ว ยืนอยู่เฉพาะพระพักตร์ของพระองค์ ๆ จะทรงทราบหรือไม่ "

ร "ทราบซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ ข้อนั้นฉันใด, สภาวะที่เป็นอยู่ในภายในนั้น จะพึงรู้รสที่วางไว้บนลิ้นว่า 'เป็นรสเปรี้ยว, รสเค็ม, รสขม, รสเผ็ด, รสฝาด, รสหวาน' หรือไม่ "

ร "รู้ซิ พระผู้เป็น"

ถ "สภาวะที่เป็นอยู่ในภายในนั้น จะพึงรู้รสทั้งหลายที่เข้าไปในภายในแล้วว่า 'เป็นรสเปรี้ยว, หรือรสเค็ม, รสขม, รสเผ็ด, รสฝาด, รสหวาน' หรือไม่ "

ร "รู้ไม่ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "คำที่พระองค์ตรัสนั้น ข้างต้นกับข้างปลายมิได้สมกัน อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่ง นำน้ำผึ้งมาสักร้อยหม้อแล้วเทลงในรางให้เต็มแล้ว ปิดปากของบุรุษแล้ว จะจับลงวางไว้ในรางน้ำผึ้งนั้น, บุรุษนั้นจะรู้ได้ไหมว่า 'น้ำผึ้งนั้นอร่อยหรือไม่อร่อย "

ร "รู้ไม่ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร จึงรู้ไม่ได้ "

ร "เพราะน้ำผึ้งไม่ได้เข้าไปในปากของบุรุษนั้น"

ถ "คำที่พระองค์ตรัสนั้น ข้างต้นกับข้างปลายมได้สมกัน"

ร "ข้าพเจ้ามสามารถจะเจรจากับพระผู้เป็นเจ้า ผู้ช่างพูดได้; ขอพระผู้เป็นเจ้าขยายความเถิด"

พระเถรเจ้าได้ถวายวิสัชนาให้พระเจ้ามิลินท์ทรงเข้าพระราชหฤทัยด้วยพระอภิธรรมกถาว่า "ขอถวายพระพร

อาศัยตากับรูป เกิดจักขุวิญญาณขึ้น, อาศัยหูกับเสียง เกิดโสตวิญญาณขึ้น, อาศัยจมูกกับกลิ่น เกิดฆานวิญญาณขึ้น, อาศัยลิ้นกับรส เกิดชิวหาวิญญาขึ้น, อาศัยกายกับโผฏฐัพพะ เกิดกายวิญญาณขึ้น, อาศัยใจกับธรรม เกิดมโนวิญญาณขึ้น, ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ เกิดพร้อมกับวิญญาณทั้งหกนั้น, ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัยอย่างนี้, แต่เจตภูต (เวทคู) ไม่มีอยู่ในนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 จักขุวิญญาณ มโนวิญญาปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า จักขุวิญญาณ, โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ, ชิวหาวิญญาณ, กายวิญญาณ, วิญญาณทั้งห้าอย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นในที่ใด; มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในนั้นหรือ

พระเถรเจ้าก็ทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ก็วิญญาณทั้งห้านั้น อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นก่อน มโนวิญญาณเกิดขึ้นภายหลัง, หรือว่ามโนวิญญาณเกิดขึ้นก่อน, วิญญาณทั้งห้านั้นเกิดขึ้นภายหลังเล่า "

ถ "ขอถวายพระพร วิญญาณทั้งห้านั้นเกิดขึ้นก่อน มโนวิญญาณเกิดขึ้นภายหลัง"

ร "ก็วิญญาณทั้งห้านั้น ได้สั่งมโนวิญญาณว่า 'เราเกิดขึ้นในที่ใด ท่านจงเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, หรือว่ามโนวิญญาณบอกวิญญาณทั้งห้าว่า 'ท่านจักเกิดขึ้นในที่ใด เราจักเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้"

ถ "ขอถวายพระพร ไม่อย่างนั้น, ความเจรจาด้วยกันและกันแห่งวิญญาณทั้งหลายเหล่านั้นมิได้มี"

ร "ก็อย่างไร วิญญาณทั้งห้านั้นเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณจึงเกิดขึ้นในที่นั่นเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะมโนวิญญาณเป็นดุจที่ลุ่ม เพราะเป็นทวาร เพราะเป็นที่เคย และเพราะเป็นที่ชำนาญ"

ร "วิญญาณทั้งห้าเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณเกิดขึ้นในที่นั้น, เพราะมโนวิญญาณเป็นดุจที่ลุ่มนั้นอย่างไร, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนั้นปืนไฉน: เหมือนอย่างว่า เมื่อฝนตกอยู่ น้ำจะพึงไหลไปโดยที่ไหนเล่า "

ร "ที่ลุ่มอยู่ทางไหน น้ำก็จะไหลไปโดยทางนั้นแหละ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น ฝนตกในสมัยอื่นอีก, น้ำจะพึงไหลไปทางไหนอีกเล่า "

ร "น้ำคราวก่อนไหลไปทางใด, น้ำคราวหลังก็ไหลไปทางนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำคราวก่อนได้สั่งน้ำคราวหลังหรือว่า 'ถ้าเราไหลไปทางใด, ท่านจงไหลไปทางนั้น' ดังนี้, หรือว่าน้ำคราวหลังบอกน้ำคราวหน้าก่อนว่า 'ท่านจักไหลไปทางใด, เราจักไหลไปทางนั้น' ดังนี้"

ร "หามิได้ ความเจรจาด้วยกันและกัน ของน้ำทั้งสองคราวนั้นมิได้มี, น้ำทั้งสองคราวนั้นไหลไป ก็เพราะที่นั้นลุ่ม"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณก็เกิดขึ้นในที่นั้น เพราะเป็นดุจที่ลุ่ม, วิญญาณทั้งห้านั้น มิได้สั่งมโนวิญญาณว่า 'เราเกิดขึ้นในที่ใด ท่านจงเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, มโนวิญญาณก็มิได้บอกวิญญาณทั้งห้าว่า 'ท่านเกิดขึ้นในที่ใด เราจักเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้ความเจรจาด้วยกันและกันของวิญญาณทั้งหลายนั้นมิได้มี, มโนวิญญาณเกิดขึ้น ก็เพราะมโนวิญญาณเป็นดุจที่ลุ่ม ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น"

ร "วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะมโนวิญญาณเป็นทวารนั้นอย่างไร ขอพระพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า เมืองซึ่งตั้งอยู่ในที่สุดแดนของพระราชา มีกำแพงและเสาระเนียดแข็งแรงหนา มีประตู ๆ เดียว, บุรุษปรารถนาจะออกไปจากเมืองนั้น บุรุษนั้นจะพึงออกไปทางไหน"

ร "ออกไปทางประตูนะซิ"

ถ "ขอถวายพระพร บุรุษคนอื่นอีก ปรารถนาจะออกไปจากเมืองนั้น จะพึงออกไปทางไหน "

ร "บุรุษคนก่อนออกไปทางใด บุรุษคนทีหลังก็ออกไปทางนั้นแหละ"

ถ บุรุษคนก่อนได้สั่งคนทีหลังว่า 'เราออกไปทางใด ท่านจงออกไปทางนั้น' ดังนี้, หรือว่าบุรุษคนทีหลังบอกบุรุษคนก่อนว่า 'ท่านจักไปทางใด เราจักไปทางนั้น' ดังนี้เล่า "

ร "หามิได้, ความเจรจาด้วยกันและกัน ของบุรุษทั้งสองนั้นมิได้มี"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณก็เกิดขึ้นในที่นั้น เพราะมโนวิญญาณเป็นทวาร, วิญญาทั้งห้านั้นมิได้สั่งมโนวิญญาณว่า 'เราเกิดขึ้นในที่ใด ท่านจงเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, และมโนวิญญาณก็มิได้บอกวิญญาณทั้งห้าว่า 'ท่านจักเกิดขึ้นในที่ใด เราจักเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้ ความเจรจาด้วยกันและกัน ของวิญญาณทั้งหลายเหล่านั้นมิได้มี, วิญญาณทั้งห้านั้น เกิดเพราะมโนวิญญาณเป็นทวาร ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น"

ร "วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะมโนวิญญาณเป็นที่เคยนั้นอย่างไร ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน เกวียนเล่มหนึ่งไปก่อน, ในภายหลังเกวียนเล่มที่สองจะพึงไปทางไหน "

ร "เกวียนเล่มก่อนไปทางใด เกวียนเล่มทีหลังก็ไปทางนั้นนะซิ"

ถ"ขอถวายพระพร เกวียนเล่มก่อนได้สั่งเกวียนเล่มทีหลังว่า 'เราไปทางใด ท่านจงไปทางนั้น' ดังนี้, หรือว่าเกวียนเล่มทีหลังบอกเวียนเล่มก่อนว่า 'ท่านจักไปทางใด เราจักไปทางนั้น' ดังนี้"

ร "หามิได้, ความเจรจาด้วยกันและกัน ของเกวียนทั้งหลายนั้นมิได้มี, เกวียนเล่มก่อนไปทางใด เกวียนเล่มทีหลังก็ไปทางนั้น เพราะเป็นของเคย"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะมโนวิญญาณเป็นที่เคย, วิญญาณทั้งห้านั้นมิได้สั่งมโนวิญญาณว่า 'เราเกิดขึ้นในที่ใด ท่านจงเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, และมโนวิญญาณก็มิได้บอกวิญญาณทั้งห้าว่า 'ท่านจักเกิดขึ้นในที่ใด เราจักเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, ความเจรจาด้วยกันและกัน ของวิญญาณทั้งหลายเหล่านั้นมิได้, วิญญาณทั้งห้าเกิดขึ้นเพราะมโนวิญญาณเป็นที่เคย ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น

ร "วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะมโนวิญญาณเป็นที่ชำนาญนั้นอย่างไร ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "คนแรกเรียนศิลป คือ วิธีนับ อันต่างโดยชื่อว่า มุทธา คณนา สังขา เลขา ย่อมมีความเงื่องช้า, ภายหลังในสมัยอื่น เพราะได้ตริตรองทำชำนาญ ย่อมไม่มีความเชื่องช้า เหมือนอย่างก่อนฉันใด; วิญญาณทั้งห้าอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะมโนวิญญาณเป็นที่ชำนาญ, วิญญาณทั้งห้านั้นมิได้สั่งมโนวิญญาณว่า 'เราเกิดขึ้นในที่ใด ท่านจงเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, และมโนวิญญาณก็มิได้บอกวิญญาณทั้งห้าว่า 'ท่านจักเกิดขึ้นในที่ใด เราจักเกิดขึ้นในที่นั้น' ดังนี้, ความเจรจาด้วยกันและกันของวิญญาณทั้งหลายนั้นมิได้มี, วิญญาณทั้งห้านั้นเกิดขึ้นเพราะมโนวิญญาณเป็นที่ชำนาญ ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

8 ผัสสลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า มโนวิญญาณเกิดขึ้นในที่ใด, เวทนาก็เกิดขึ้นในที่นั้นหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร มโนวิญญาณเกิดขึ้นในที่ใด แม้ผัสสะ แม้เวทนา แม้สัญญา แม้เจตนา แม้วิจารก็ย่อมเกิดในที่นั้น; ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นแม้ทั้งหมด"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ผัสสะมีลักษณะอย่างไร "

ถ "ผัสสะมีลักษณะถูกต้อง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า แกะสองตัวจะชนกัน, พึงเห็นจักษุว่าเหมือนแกะตัวหนึ่งในแกะทั้งสองนั้น, พึงเห็นรูปว่า เหมือนแกะตัวที่สอง, พึงเห็นผัสสะว่า เหมือนความถูกกันแห่งแกะทั้งสองนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าของอุปมาให้ยิ่งขึ้นไปอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่าฝ่ามือทั้งสองจะปรบกัน พึงเห็นจักษุว่าเหมือนฝ่ามือข้างนั้น, พึงเห็นรูปว่า เหมือนฝ่ามือข้างที่สอง, พึงเห็นผัสสะว่า เหมือนความถูกกันแห่งฝ่ามือทั้งสองข้างนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก

ถ "เหมือนอย่างว่า คนถือไม้กรับสองอันจะตีกัน, พึงเห็นจักษุว่า เหมือนไม้กรับอันหนึ่ง ในไม้กรับทั้งสองอันนั้น, พึงเห็นรูปว่า เหมือนไม้กรับอันที่สอง, พึงเห็นผัสสะว่า เหมือนความถูกกันแห่งไม้กรับทั้งสองอันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

8 ผัสสลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า มโนวิญญาณเกิดขึ้นในที่ใด, เวทนาก็เกิดขึ้นในที่นั้นหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร มโนวิญญาณเกิดขึ้นในที่ใด แม้ผัสสะ แม้เวทนา แม้สัญญา แม้เจตนา แม้วิจารก็ย่อมเกิดในที่นั้น; ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นแม้ทั้งหมด"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ผัสสะมีลักษณะอย่างไร "

ถ "ผัสสะมีลักษณะถูกต้อง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า แกะสองตัวจะชนกัน, พึงเห็นจักษุว่าเหมือนแกะตัวหนึ่งในแกะทั้งสองนั้น, พึงเห็นรูปว่า เหมือนแกะตัวที่สอง, พึงเห็นผัสสะว่า เหมือนความถูกกันแห่งแกะทั้งสองนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าของอุปมาให้ยิ่งขึ้นไปอีก"

ถ "เหมือนอย่างว่าฝ่ามือทั้งสองจะปรบกัน พึงเห็นจักษุว่าเหมือนฝ่ามือข้างนั้น, พึงเห็นรูปว่า เหมือนฝ่ามือข้างที่สอง, พึงเห็นผัสสะว่า เหมือนความถูกกันแห่งฝ่ามือทั้งสองข้างนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก

ถ "เหมือนอย่างว่า คนถือไม้กรับสองอันจะตีกัน, พึงเห็นจักษุว่า เหมือนไม้กรับอันหนึ่ง ในไม้กรับทั้งสองอันนั้น, พึงเห็นรูปว่า เหมือนไม้กรับอันที่สอง, พึงเห็นผัสสะว่า เหมือนความถูกกันแห่งไม้กรับทั้งสองอันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 เวทนาลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า เวทนามีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช เวทนามีลักษณะรู้สึกและมีลักษณะเสวย"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งทำความชอบไว้แด่พระเจ้าแผ่นดิน ๆ ก็ทรงยินดี พระราชทานบำเหน็จแก่บุรุษนั้น ๆ บำเรอตนให้อิ่มเอิบบริบูรณ์ด้วยกามคุณทั้งห้า เพราะบำเหน็จที่ได้รับพระราชทานนั้น, บุรุษนั้นจึงมาคำนึงอยู่ว่า 'เราได้ทำความชอบไว้แด่พระเจ้าแผ่นดินในกาลก่อนแล้ว, พระเจ้าแผ่นดินทรงยินดี พระราชทานบำเหน็จแก่เรา, เราจึงได้เสวยเวทนาอันนี้ มีการที่ได้ทำความชอบนั้นเป็นเหตุ' ก็อีกนัยหนึ่ง เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหึ่งทำกุศลไว้แล้ว ครั้นสิ้นชีพแล้วก็ได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์, บุรุษนั้นก็บำเรอตนให้อิ่มเอิบบริบูรณ์ด้วยกามคุณห้าอันเป็นทิพย์อยู่ในที่นั้น, บุรุษนั้นจึงมาคำนึงว่า 'เราได้ทำกุศลกรรมไว้ในปางก่อนแหละ เราจึงได้เสวยเวทนาอันนี้ มีการที่ได้ทำกุศลกรรมอันนั้นเป็นเหตุ' ดังนี้ ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; เวทนามีลักษณะรู้สึก และมีลักษณะเสวย ก็เหมือนกันฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

10 สัญญาลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สัญญามีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "สัญญามีลักษณะกำหนดรู้"

ร "สัญญา กำหนดรู้อย่างไร "

ถ "สัญญา กำหนดรู้สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และสีแสด; สัญญามีลักษณะกำหนดรู้อย่างนี้แหละ มหาราช"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า เจ้าพนักงานผู้จัดการพระคลังหลวง เข้าไปสู่พระคลังหลวงแล้ว เห็นเครื่องราชูปโภคทั้งหลาย ที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และสีแสดแล้วก็กำหนดจำได้ ข้อนี้ฉันใด, สัญญามีลักษณะกำหนดจำเหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

11 เจตนาลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า เจตนามีลักษณะเป็นอย่างไร "

พระเถรเจ้าก็ทูลตอบว่า "มหาราช เจตนามีลักษณะดำริและลักษณะแต่ง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งแต่งยาพิษแล้วดื่มกินเองบ้าง ให้คนอื่นดื่มกินบ้าง, บุรุษนั้นก็จะได้เสวยทุกข์ด้วยตนเอง, แม้ถึงคนอื่นก็จะได้เสวยทุกข์ ข้อนี้ฉันใด; บุคคลบางคนในโลกนี้ ดำริอกุศลกรรมด้วยเจตนาแล้ว ครั้นสิ้นชีพแล้วก็จะไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก, แม้ผู้ใดสำเหนียกตามบุรุษนั้น ครั้นสิ้นชีพแล้ว ผู้นั้นก็จะไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น อีกอย่างหนึ่งเหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งแต่งเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ให้มีรสกลมเกลียวกันแล้ว ดื่มกินเองบ้าง ให้คนอื่นดื่มบ้าง, บุรุษนั้นก็จะพึงได้ความสุขด้วยตนเอง แม้คนอื่นก็พึงได้ความสุขด้วย ข้อนี้ฉันใด; บุคคลบางคนในโลกนี้ ดำริกุศลกรรมด้วยเจตนาแล้ว ครั้นสิ้นชีพแล้วก็จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์, แม้ผู้ใดสำเหนียกตามบุคคลนั้น ครั้นสิ้นชีพแล้ว ก็จะไปเกิดในสุคติในโลกสวรรค์ ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น เจตนามีลักษณะดำริและมีลักษณะแต่งอย่างนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

12 วิญญาณลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า วิญญาณมีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช วิญญาณมีลักษณะรู้แจ้ง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า คนรักษาพระนครนั่งอยู่ที่ถนนสี่แยก ณ ท่ามกลางแห่งพระนครแล้ว จะพึงแลเห็นบุรุษที่มาอยู่แต่ทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือได้ ฉันใด; บุคคลเห็นรูปใดด้วยนัยน์ตา ฟังเสียงด้วยหู สูบดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ควรถูกต้อง) ด้วยกาย รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ก็ย่อมรู้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เหล่านั้นได้ชัดด้วยวิญญาณ ข้อนี้ก็เหมือนฉะนั้น วิญญาณมีลักษณะรู้แจ้งอย่างนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

13 วิตักกลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า วิตกมีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช วิตกมีลักษณะแนบกับจิต"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า นายช่างไม้เข้าปากไม้ ที่ทำบริกรรมดีแล้วให้สนิท ข้อนี้ฉันใด, วิตกมีลักษณะแนบกับจิต เหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

14 วิจารลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า วิจารมีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช วิจารมีลักษณะตามเคล้า"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า กังสดาลอันบุคคลเคาะแล้ว ภายหลังยังครวญครางอยู่; พึงเห็นวิตกว่า เหมือนความเคาะ, พึงเห็นวิจารว่าเหมือนความครวญคราง"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

มิลินทปัญหา

วรรคที่สี่

1 มนสิการลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า มนสิการมีลักษณะอย่างไร "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "มหาราช นสิการมีลักษณะนึก"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

2 เอกภาวคตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ธรรมทั้งหลายที่ถึงความเป็นอันเดียวกันเหล่านี้ อาจแยกออกบัญญัติให้ต่างกันว่า 'นี่ผัสสะ นี่เวทนา นี่สัญญา นี่เจตนา นี่วิญญาณ นี่วิตก นี่

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร การที่จะแยกออกบัญญัติให้ต่างกันดังนั้นไม่ได้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า พนักงานผู้แต่งเครื่องเสวยของพระราชา เมื่อจะแต่งพยัญชนะสูปะวิกัติ ก็คงจะแทรกนมส้มบ้าง เกลือบ้าง ขิงบ้าง ผักชียี่หร่าบ้าง พริกบ้าง เครื่องปรุงอื่น ๆ ลงในพยัญชนะสูปะวิกัตินั้น; พระราชาจะรับสั่งให้ชาวเครื่องนั้นแยกเอารสแห่งของที่แทรกลงในพยัญชนะสูปะวิกัตินั้น มาถวายเป็นอย่าง ๆ ทั้งหมด; ชาวเครื่องนั้นอาจแยกรสที่ปรุงเข้าเ มาถวายเป็นอย่าง ๆ คือ รสเปรี้ยวบ้าง รสเค็มบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสฝาดบ้าง รสหวานบ้าง ดังนี้ ได้หรือไม่ "

ร "การที่จะแยกรสปรุงเข้าเป็นอันเดียวกันแล้ว ออกให้เป็นอย่าง ๆ ดังนั้นไม่ได้, ก็แต่รสเหล่านั้น ย่อมปรากฏชัดตามลักษณะของตัว ๆ เอง"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, การที่จะแยกธรรมทั้งหลายนั้นออกบัญญัติให้ต่างกันดังนั้นไม่ได้, ก็แต่ว่า ธรรมทั้งหลายนั้น ย่อมปรากฏชัดตามลักษณะของตัว ๆ เองฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

พระเถรเจ้าทูลถามว่า "ขอถวายพระพร เกลือเป็นของรู้ได้ด้วยจักษุหรือ "

พระราชาตรัสตอบว่า "รู้ได้ด้วยจักษุซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "พระองค์ทรงพิจารณาจงดี"

ร "รู้ได้ด้วยลิ้นหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร รู้ได้ด้วยลิ้น"

ร "รู้ได้ด้วยลิ้นอย่างเดียวหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร"

ร "ถ้าอย่างนั้น เรื่องอะไรโคจึงต้องขนมันมาด้วยเกวียนเล่า, นำมาแต่เกลือก็แล้วกัน"

ถ "ไม่อาจนำมาแต่เกลือ, เพราะสภาวะทั้งหลายเหล่านี้ คือ เกลือกับน้ำหนัก เข้ากันเป็นอันเดียว ต่างกันแต่โดยความเป็นอารมณ์"

ถ "ขอถวายพระพร คนอาจชั่งเกลือด้วยตาชั่งได้หรือไม่ "

ร "ได้ซิ เพราะผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ไม่ได้, ชั่งได้แต่น้ำหนักต่างหาก"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

3 ปัญจายตนกัมมนิพพัตตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า อายตนะห้าอย่างเกิดแต่กรรมต่างกัน หรือเกิดแต่กรรมอันเดียวกัน"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร เกิดแต่กรรมต่างกัน, หากเกิดแต่กรรมเดียวกันไม่"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรงพระดำริเห็นข้อความนั้นเป็นไฉน: ถ้าใคร ๆ จะหว่านพืชห้าอย่างในไร่เดียวกัน, ผลของพืชที่ต่างกันนั้น ก็คงเป็นต่างกัน มิใช่หรือ "

ร "อย่างนั้น คงเป็นต่างกัน"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, อายตนะห้าอย่าง ก็เกิดแต่กรรมต่างกัน, หาเกิดแต่กรรมเดียวกันไม่ ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

4 กัมมนานากรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า เหตุไฉนมนุษย์ทั้งหลายจึงไม่เหมือนกันหมด, บางพวกมีอายุน้อย บางพวกมีอายุยืน, บางพวกมีโรคมาก บางพวกมีโรคน้อย, บางพวกมีสี บางพวกมีอำนาจน้อยบางพวกมีอำนาจมาก, บางพวกมีสมบัติน้อย บางพวกมีสมบัติมาก, บางพวกมีตระกูลต่ำ บางพวกมีตระกูลสูง, บางพวกมีปัญญาทราม บางพวกมีปัญญาดี"

พระเถรเจ้าทูลถามว่า "ขอถวายพระพร เหตุไฉนต้นไม้ทั้งหลายจึงไม่เหมือนกันหมด, บางต้นมีผลเปรี้ยว บางต้นมีผลกร่อย (อญฺญลวณา) บางต้นมีผลขม บางต้นมีผลเผ็ด บาง บางต้นมีผลหวาน"

ร "ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เป็นเพราะพืชต่างกัน"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, มนุษย์ทั้งหลายไม่เหมือนกันหมด บางพวกมีอายุน้อย บางพวกมีอายุยืน, บางพวกมีโรคมาก บางพวกมีโรคน้อย, บางพวกมีสีทราม บางพวกมีสีดี, บางพวก บางพวกมีสมบัติมาก, บางพวกมีตระกูลต่ำ บางพวกมีตระกูลสูง, บางพวกมีปัญญาทราม บางพวกมีปัญญาดี ดังนี้ ก็เพราะกรรมต่างกัน ฉันนั้น ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัส (แก่สุภามา สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย, กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เป็นผู้เลวทรามบ้าง ดีบ้าง ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

5 ปฏิกัจเจววายามกรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า 'บรรพชาของอาตมภาพมีประโยชน์ที่จะได้รู้ว่า ทำอย่างไรทุกข์นี้จะดับไป และทุกข์อื่นจะไม่เกิดขึ้น' ดังนี้ ต้องการอะไรด้วยความพยายามไว้ก่อน, เมื่อถึงกาลเข้า จึงค่อยพยายามไม่ได้หรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร เมื่อถึงกาลเข้า ความพยายามไม่ทำธุระให้สำเร็จได้, ความพยายามไว้ก่อน ย่อมทำธุระให้สำเร็จได้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรงดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: พระองค์ทรงระหายอยากจะเสวยน้ำในเวลาใด, พระองค์จึงตรัสสั่งให้ขุดบ่อน้ำ ขุดสระ ด้วยพระราชประสงค์จะได้เสวยน้ำในเวลานั้นหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "เมื่อถึงกาลเข้า ความพยายามไม่ทำธุระให้สำเร็จได้, ความพยายามไว้ก่อน ย่อมทำธุระให้สำเร็จได้ ก็เหมือนฉะนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พระองค์จะทรงดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: พระองค์ทรงหิวอยากจะเสวยพระกระยาหารในเวลาใด, พระองค์จึงตรัสสั่งให้ไถนา ให้ปลูกข้าวสาลี ให้เก็บเมล็ดข้าวมา ด้วยพระราชประสงค์จะเสวยพระกระยาหารในเวลานั้นหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "เมื่อถึงกาลเข้า ความพยามไม่ทำธุระให้สำเร็จได้ ก็เหมือนกัน"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พระองค์จะทรงพระดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: สงครามมีขึ้นแก่พระองค์ในเวลาใด, พระองค์จึงตรัสสั่งให้ขุดคู ให้ก่อกำแพง ให้ปักเสาระเนียด ให้ถมดินทำเชิงเทิน ให้รวบรวมเสบียงอาหาร ในเวลานั้น, และพระองค์จะหัดทรงช้าง หัดทรงม้า หัดทรงรถ หัดทรงธนู หัดทรงพระแสง ในเวลานั้นหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "เมื่อถึงกาลเข้า ความพยายามไม่ทำธุระให้สำเร็จได้, ความพยายามไว้ก่อน ย่อมทำธุระให้สำเร็จได้ ก็เหมือนฉะนั้น; ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสว่า "บุคคลรู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์แก่ตควรรีบขวนขวายด้วยปัญญาของตน เหมือนอย่างว่า คนขับเกวียน ละทางใหญ่ที่ราบเสีย ขึ้นสู่ทางที่ไม่ราบแล้ว มีเพลาหักแล้วซ๋อยอยู่ ฉันใด, คนโง่เล่า หลีกจากธรรม หันหาสภาพที่ไม่เป็นธรรมแล้ว ถึงปากแห่งมัจจุราชแล้วโศกเศร้าอยู่ เหมือนคนขับเกวียน มีเพลาหักแล้ว ฉันนั้น ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 ปกติอัคคินิรยัคคีอุณหาการปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้าพูดอยู่ว่า 'ไฟนรกร้อนมากกว่าไฟปกติ, ศิลาน้อย ๆ ทิ้งลงไปในไฟปกติ แม้ชักสูบเผาอยู่วันยังค่ำ ก็ไม่แหลกย่อยไป, ศิลาใหญ่แม้ประมาณเท่าเรือนยอด ทิ้งลงไปในไฟนรกครู่เดียว ก็แหลกย่อยไป; ข้อนี้ข้าพเจ้ายังไม่เชื่อ และพระผู้เป็นเจ้าพูดอยู่ว่า 'สัตว์ที่เกิดในนรกนั้น แม้ไหม้อยู่หลายพันปี ก็ไม่แหลกย่อยไป;' ข้อนี้ข้าพเจ้าก็ไม่เชื่อ"

พระเถรเจ้าทูลถามว่า "ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงพระดำริเห็นข้อนั้นเป็นอย่างไร: นางมังกรก็ดี นางจระเข้ก็ดี นางเต่าก็ดี นางนกยูงก็ดี นางนกพิราบก็ดี กลืนก้อนศิลาและกรวดอันแข็งกินเป็นอาหาร ไม่ใช่หรือ "

ร "อย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ก้อนศิลาและกรวดนั้น เข้าไปในภายในกะเพาะ ซึ่งอยู่ในท้องของสัตว์เหล่านั้น แหลกย่อยไปไม่ใช่หรือ "

ร "อย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ครรภ์ในท้องของสัตว์เหล่านั้นแหลกย่อยไปเหมือนกันหรือ "

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร เพราะเหตุอะไร จึงไม่แหลกย่อยไป"

ร "ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เพราะกรรมเป็นใหญ่"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรก ไหม้อยู่ในนรก แม้หลายพันปี ก็ไม่แหลกย่อยไป คือว่ายังเกิดนในนรกนั้นนั่นเอง เจริญอยู่ได้ในนรกนั้นนั่นเอง ตายอยู่ในนรกนั้นนั่นเอง เพราะกรรมเป็นใหญ่เหมือนกันฉันนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสว่า "บาปกรรมนั้นยังไม่สิ้นเพียงใด สัตว์ผู้เกิดในนรกนั้นยังไม่ตายเพียงนั้น ดังนี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

พระเถรเจ้าชักเรื่องนางราชสีห์ นางเสือโคร่ง นางเสือเหลือง นางสุนัข อันกินเนื้อซึ่งติดกระดูกอันแข็งเป็นอาหาร, และหญิงชาวโยนกซึ่งเป็นนางกษัตริย์ก็ดี เป็นนางพราหมณีก็ดี เป็นหญิงแม่เรือนก็ดี มีชาติละเอียดอ่อน บริโภคขัชชะมังสาหารอันแข็งเป็นอาหาร, ของที่เป็นอาหารอันเข้าไปภายในกระเพาะ ซึ่งอยู่ในท้องสัตว์และหญิงเหล่านั้น ย่อมแหลกย่อยไป, ส่วนครรภ์ที่ตั้งขึ้นในท้องของสัตว์และหญิงเหล่านั้น ย่อมไม่แหลกย่อยไป เพราะกรรมเป็นใหญ่, มาแสดงโดยข้ออุปมาอุปไมย ให้พระเจ้ามิลินท์ เข้าพระราชหฤทัย โดยนัยหนหลัง

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 ปฐวีสันธารกปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พูดอยู่ว่า 'แผ่นดินอันใหญ่นี้ตั้งอยู่บนน้ำ, น้ำตั้งอยู่บนลม, ลมตั้งอยู่บนอากาศ;' แม้ข้อนี้ ข้าพเจ้ายังไม่เชื่อ"

พระเถรเจ้าจับธรมกรกจุ่มน้ำยกขึ้น อธิบายให้พระเจ้ามิลินท์เข้าพระราชหฤทัยว่า "น้ำนี้ลมอุ้มไว้ ฉันใด แม้น้ำนั้นลมก็อุ้มไว้ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

8 นิโรธนิพพานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า นิพพาน คือ นิโรธหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร นิพพาน คือ นิโรธ"

ร "นิพาน คือ นิโรธอย่างไร "

ถ "บุถุชนคนเขลาทั้งหลายทั้งปวง ยินดีเพลิดเพลินหมกมุ่นอยู่ในอายตนะภายในภายนอก อันกระแสตัณฆาพัดให้ลอยไปอยู่, อาตมภาพจึงกล่าวว่า 'ไม่พ้นไปจากชาติ ชรา มรณะ โสก ปริเทวะ ทุกข โทมนัส อุปมายาส ไม่พ้นไปจากทุกข์ได้' ส่วนอริยสาวก ผู้ได้สดับแล้ว ย่อมไม่ยินดีเพลิดเพลินหมกหมุ่นอยู่ในอายตนะภายในภายนอก, เมื่อท่านไม่ยินดีเพิลดเพลินหมกมุ่นเช่นนั้น ตัณหา คือ ความทะยานอยากย่อมดับไป, เพราะตัณหาดับไป อุปาทาน คือ การถือมั่นก็ดับไป, เพราะอุปาทานดับ ภพ คือ กรรมก็ดับไป, เพราะภพดับ ชาติ คือ ความเกิดก็ดับไป, เพราะชาติดับ ชรา คือ ความแก่ มรณะ คือ ความตาย โสก คือ ความแห้งใจ ปริเทวะ คือ ความร่ำไรรำพัน ทุกข์ คือ ความเจ็บกาย โทมนัส คือ ความเสียใจ อุปายาส คือ ความคับใจก็ย่อมดับไป, ความดับแห่งกองทุกข์สิ้นเชิงนั้น ย่อมมีด้วยอุบายอย่างนี้ นิพพาน คือ นิโรธด้วยประการอย่างนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 นิพพานลภนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า คนทั้งหลายย่อมได้นิพพานหมดทุกคนหรือ"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "คนทั้งหลายได้นิพพานหมดทุกคนหามิได้, ยกไว้แต่ผู้ใดปฏิบัติชอบ รู้เฉพาะธรรมที่ควรรู้เฉพาะ คือ กำหนดรู้ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง, ผู้นั้นย่อมได้นิพพาน"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

10 นิพพานสุขภาวชานนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดไม่ได้นิพพาน ผู้นั้นรู้หรือว่า 'นิพพานเป็นสุข"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร รู้ได้"

ร "รู้ได้อย่างไร "

ถ "พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน: มือและเท้าของผู้ใดไม่ขาด ผู้นั้นจะรู้ได้หรือว่า 'การถูกตัดมือเท้าเป็นเหตุแห่งทุกข์"

ร "รู้ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "รู้ได้อย่างไร "

ร "ได้ฟังเสียงครางของคนอื่น ผู้มีมือเท้าอันขาดแล้ว ก็รู้ได้ซิพระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, ผู้ใดไม่ได้นิพพาน ได้ฟังเสียงของคนที่เห็นนิพพาน ก็รู้ได้ว่า 'นิพพานเป็นสุข ' ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

วรรคที่ห้า

1 พุทธอัตถินัตถิภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้าได้เห็นพระพุทธเจ้าหรือไม่ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร อาตมภาพไม่ได้เห็น"

ร "เมื่อพระผู้เป็นเจ้าไม่ได้เห็น พระอาจารย์ของพระผู้เป็นเจ้าได้เห็นหรือไม่ "

ถ "อาจารย์ของอาตมภาพก็ไม่เห็น"

ร "ถ้าอย่างนั้น พระพุทธเจ้ามิไม่มีหรือ "

ถ "พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นแม่น้ำอูหานทีที่ป่าหิมพานต์หรือไม่ "

ร "ข้าพเจ้าไม่ได้เห็น"

ถ "เมื่อพระองค์ไม่ได้ทอดพระนครเห็นพระราชบิดาของพระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นหรือไม่ "

ร "พระราชบิดาของข้าพเจ้าก็ไม่ได้เห็น"

ถ "ถ้าอย่างนั้น แม่น้ำอูหานทีมิไม่มีหรือ "

ร "มีอยู่, แต่ข้าพเจ้าและบิดาของข้าพเจ้าไม่ได้เห็น"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, อาตมภาพและอาจารย์ของอาตมภาพก็ไม่ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนฉะนั้น, แต่พระผู้มีพระภาคมีอยู่จริง"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

2 พุทธานุตตรภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธเจ้าไม่มีใครจะยิ่งกว่าไปได้หรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าก็ไม่ได้เห็นพระพุทธเจ้า ทำไมจึงทราบได้ว่า 'พระพุทธเจ้าไม่มีใครจะยิ่งกว่าไปได้"

ถ "พระองค์จะทรงดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: คนที่ยังไม่เห็นมหาสมุทรเลย จะรู้ได้หรือว่า มหาสมุทรใหญ่ลึกเหลือที่จะนับยากที่จะหยั่งถึง, แม่น้ำใหญ่ทั้งห้า คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหีไหลลงไปสู่มหาสมุทรไม่ขาดสาย, มหาสมุทรนั้นก็ไม่ปรากฏที่จะบกพร่อง หรือเต็มขึ้นกว่าเก่า ดังนี้"

ร "เขาต้องรู้ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, ถึงอาตมภาพได้เห็นพระอรหันตสาวกที่ปรินิพพานแล้ว ก็รู้ได้ว่า 'พระผู้มีพระภาคไม่มีใครจะยิ่งกว่าไปได้' เหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

3 พุทธอนุตตรภาวชานนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ประชุมชนอื่น ๆ จะสามารถรู้ได้หรือไม่ว่า 'พระพุทธเจ้าไม่มีใครจะยิ่งกว่าไปได้"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร เขาสามารถจะรู้ได้"

ร "รู้ได้อย่างไร พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เรื่องเคยมีแล้ว พระเถรเจ้าองค์หนึ่ง ชื่อ ติสสะ เป็นอาจารย์หนังสือ, เธอทำกาลกิริยาล่วงไปหลายปีแล้ว กิตติศัพท์ของเธอยังปรากฏอยู่ เพราะอะไร "ร "เพราะลายมือนะซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นก็ชื่อว่า ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า เหมือนฉะนั้น, เพราะว่าพระธรรมเป็นของที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

4 ธัมมทิฏฐปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ได้เห็นพระธรรมหรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร สาวกทั้งหลายต้องประพฤติตามแบบแผนของพระพุทธเจ้า ตามพระบัญญัติของพระพุทธเจ้า จนสิ้นชีวิต"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

5 นจสังกมติปฏิสันธหนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า วิญญาณไม่เลื่อนไป ก็แต่ปฏิสนธิได้หรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร"

ร "ข้อนั้นอย่างไร ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้หนึ่ง จะจุดไฟจากดวงไฟ, ดวงไฟเลื่อนไปจากดวงไฟหรือ "

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, วิญญาณย่อมไม่เลื่อนไป ก็แต่ปฏิสนธิใดเหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พระองค์ทรงจำได้หรือไม่ว่า เมื่อพระองค์ยังทรงพระเยาว์ได้ทรงเรียนแต่คำโศลก (คำโคลง) บางอย่าง ในสำนักแห่งอาจารย์ผู้สอนให้แต่คำโศลก"

ร "จำได้"

ถ "คำโศลกเลื่อนไปจากอาจารย์หรือ "

ร "หามิได้"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, วิญญาณย่อมไม่เลื่อนไป ก็แต่ปฏิสนธิได้เหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 เวทคูปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "เจตภูตมีอยู่หรือ พระผู้เป็นเจ้า "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร เจตภูตไม่มีโดยพระปรมัตถ์"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 อิมัมหากายาอัญญกายสังกมนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สภาพอันใดอันหนึ่งที่เลื่อนออกจากกายนี้แล้ว ไปสู่กายอื่นมีอยู่หรือ "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร ไม่มีเลย"

ร "ถ้าว่าไม่มี สัตว์จักพ้นจากบาปกรรมได้มิใช่หรือ "

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าสัตว์ไม่ต้องปฏิสนธิ ก็พ้นจากบาปกรรมได้; เพราะเหตุใดเล่า สัตว์ยังต้องปฏิสนธิอยู่, เพราะเหตุนั้น จึงยังไม่พ้นจากบาปกรรมได้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้หนึ่ง จะลักมะม่วงของบุรุษอีกคนหนึ่ง เขาจะต้องโทษหรือไม่ "

ร "ต้องซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เขาไม่ได้ลักมะม่วงที่บุรุษนั้นเพาะไว้ ทำไมจึงต้องโทษเล่า "

ร "มะม่วงที่บุรุษลักนั้น อาศัยมะม่วงที่เพาะ จึงได้บังเกิดเพราะเหตุนั้น เขาจึงต้องโทษ"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, บุคคลทำกรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ด้วยนามรูปนี้ นามรูปอื่นย่อมปฏิสนธิด้วยกรรมอันนั้น, เพราะเหตุนั้น สัตว์จึงไม่พ้นจากบาปกรรมได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ช่างฉลาดจริง ๆ"

8 กัมมผลอัตถิภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า กรรมที่เป็นกุศลก็ตาม อกุศลก็ตาม ที่นามรูปอันนี้ทำแล้ว, กรรมเหล่านั้นจะอยู่ที่ไหน "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "กรรมเหล่านั้นต้องติดตามไป เหมือนกะเงาติดตามตัวไปฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าจะสามารถชี้กรรมเหล่านั้นว่า 'อยู่ที่นี่ หรือที่นี่' ได้หรือ "

ถ "อาตมภาพไม่สามารถ"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรงพระดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: ต้นไม้เหล่าใดยังไม่ออกผล พระองค์จะทรงสามารถชี้ผลของต้นไม้เหล่านั้นว่า 'อยู่ที่นี้หรือที่นี่' ได้หรือ "

ร "ไม่ได้ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, ถึงอาตมภาพก็ไม่สามารถที่จะชี้กรรมเหล่านั้นได้ว่า 'อยู่ที่นี่หรือที่นี่' เหมือนฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 อุปัชชนชานนปัญหาที่

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สัตว์ใดจะบังเกิด สัตว์นั้นจะรู้ได้หรือว่า 'เราจักบังเกิด' ดังนี้"

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า ชาวนาหว่านพืชลงในแผ่นดินแล้ว เมื่อฝนตกดี ย่อมรู้ได้ว่า 'ธัญญชาติทั้งหลายจักออกรวง' ดังนี้ หรือไม่ "

ร "เขารู้ได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, สัตว์ที่จะบังเกิดก็รู้ได้ว่า 'เราจักบังเกิด' ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

10 พุทธนิทัสสนปัญหาที่

พระราชาตรัสถามว่า "พระพุทธเจ้ามีหรือ พระผู้เป็นเจ้า "

พระเถรเจ้าทูลตอบว่า "ขอถวายพระพร มีอยู่"

ร "พระผู้เป็นเจ้าสามารถจะชี้ได้หรือว่า 'พระพุทธเจ้าอยู่ที่นี้ หรือที่นี้"

ถ "พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (ดับหมดสิ้นเชื้อไม่มีเหลือ), อาตมภาพไม่สามารถที่จะชี้ได้ว่า 'อยู่ที่นี้หรือที่นี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรงพระดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: เปลวแห่งกองไฟอันใหญ่ที่ลุกโพลงอยู่ดับไปแล้ว พระองค์จะทรงสามารถชี้ได้หรือว่า 'อยู่ที่นี้หรือที่นี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระองค์จะทรงพระดำริเห็นความข้อนั้นเป็นไฉน: เปลวแห่งกองไฟอันใหญ่ที่ลุกโพลงอยู่ดับไปแล้ว พระองค์จะทรงสามารถชี้ได้หรือว่า 'อยู่ที่นี้หรือที่นี้"

ร "ไม่สามารถเลย เพราะว่าเปลวไฟนั้นดับแล้ว ถึงความไม่มีบัญญัติเสียแล้ว"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาติ, ใคร ๆ ไม่สามารถจะชี้ได้ว่า 'อยู่ที่นี้หรือที่นี้' ดังนี้ ก็แต่ว่าสามารถจะชี้ได้ด้วยธรรมกาย, เพราะว่าพระธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้แล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

มิลินทปัญหา

วรรคที่หก

1 กายอัปปิยปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า กายเป็นที่รักของบรรพชิตทั้งหลายหรือ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร กายซึ่งจะเป็นที่รักของบรรพชิตทั่งหลายหามิได้"

ร "เมื่อไม่มีความรัก เหตุไฉนบรรพชิตทั้งหลายจึงต้องทะนุบำรุง ต้องหวงกันเล่า "

ถ "เมื่อพระองค์เสด็จไปสู่งานพระราชสงคราม บางคราวเคยต้องอาวุธของข้าศึกบ้างหรือไม่ "

ร "เคยบ้าง"

ถ "แผลที่ต้องอาวุธนั้น พระองค์ทรงพอกยาสำหรับพอก ทรงทาน้ำมัน ทรงพันไว้ด้วยผ้าเนื้อละเอียดมิใช่หรือ "

ร "อย่างนั้น"

ถ "แผลเป็นที่รักของพระองค์หรือ, จึงต้องทรงทำอย่างนั้น "

ร "หามิได้ เพราะว่าข้าพเจ้าทำไว้อย่างนั้น ก็เพื่อจะให้เนื้องอกขึ้นดังเก่า"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, กายไม่เป็นที่รักของบรรพชิตทั้งหลาย, ก็แต่ว่าบรรพชิตทั้งหลายซึ่งไม่หมกมุ่นทะนุบำรุงกายไว้ ก็เพื่อจะอนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์ ข้อนี้ก็ฉันนั้น เออก็ กายนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเปรียบประดุจแผล, เหตุนั้น บรรพชิตทั้งหลายไม่หมกมุ่นทะนุบำรุงกายเหมือนรักษาแผล, ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า 'กายนี้มีทวารเก้า มีแผลอันใหญ่ มีหนังอันสดปกปิดไว้ คายของโสโครกออกโดยรอบ ไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็น' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

2 สัมปัตตกาลปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธเจ้าทรงรู้อะไรหมด ทรงเห็นอะไรหมด มิใช่หรือ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร"

ร "เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุไฉนพระองค์จึงทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลายโดยลำดับ"

ถ "หมอผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้รู้จักยาในแผ่นดินนี้หมด มีอยู่บ้างหรือ "

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "หมอนั้น ต่อเมื่อถึงกาลจึงให้คนไข้ดื่มยา หรือยังไม่ทันถึงกาล ก็ให้ดื่ม"

ร "ต่อถึงกาล จึงให้ดื่ม ยังไม่ถึงกาล ก็ยังไม่ให้ดื่ม"

ถ "ข้อนั้นฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้อะไรหมด ทรงเห็นอะไรหมด ยังไม่ถึงกาล ก็ยังไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลาย, ต่อถึงกาลแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบท ให้เป็นพระบัญญัติที่ไม่ควรจะล่วงตลอดชีพไว้แก่สาวกทั่งหลาย ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

3 ทวัตติงสมหาปุริสลักขณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธเจ้าประกอบด้วย มหาปุริสลักษณะสามสิบสอง รุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะแปดสิบ มีพระพรรณดุจทอง มีพระฉวีดุจทอง มีพระรัศมีประมาณวาหนึ่งหรือ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร"

ร "พระพุทธมารดาและพระพุทธบิดาทั้งหลาย ประกอบด้วย มหาปุริสลักษณะสามสิบสอง รุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะแปดสิบ มีพระพรรณดุจทอง มีพระฉวีดุจทอง มีพระรัศมีประมาณวาหนึ่ง เหมือนพระองค์หรือ "

ถ "หามิได้"

ร "ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น คำว่า 'พระพุทธเจ้าประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะสามสิบสอง รุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะแปดสิบ มีพระพรรณดุจทอง มีพระฉวีดุจทอง มีพระรัศมีประมาณวาหนึ่ง' ดังนี้ นี้จะชอบหรือ; พระผู้เป็นเจ้า เพราะธรรมดาบุตรฝ่ายข้างมารดา ก็คล้ายมารดา บุตรข้างฝ่ายบิดา ก็คล้ายบิดา"

ถ "บัวบางอย่างมีกลีบร้อยหนึ่ง มีหรือไม่ "

ร "มีซิ"

ถ "บัวนั้นเกิดที่ไหน "

ร "เกิดในเปือกตมแช่อยู่ในน้ำ"

ถ "บัวนั้น มีสี มีกลิ่น มีรส เหมือนดังเปือกตมหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "ถ้าเช่นนั้น บัวนั้นมีสี มีกลิ่น มีรส เหมือนน้ำหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "ข้อนั้นฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะสามสิบสอง รุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะแปดสิบ มีพระพรรณดุจทอง มีพระฉวีดุจทอง มีพระรัศมีประมาณวาหนึ่ง, ส่วนพระพุทธมารดาและพระพุทธบิดาของพระองค์ มิได้ประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะสามสามสิบ และมิได้รุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะแปดสิบ หามีพระพรรณและพระฉวีดุจทองไม่ และหามีพระรัศมีประมาณวาหนึ่งไม่ ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

4 พรหมจารีปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธเจ้าทรงประพฤติอย่างพรหมหรือ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร"

ร "ถ้าอย่างนั้น พระพุทธเจ้ามิเป็นศิษย์ของพรหมหรือ "

ถ "ช้างพระที่นั่งของพระองค์มีมิใช่หรือ "

ร "มีซิ"

ถ "ช้างพระที่นั่งนั้น บางคราวเคยร้อยเสียงดังดุจนกกะเรียนบ้างมิใช่หรือ "

ร "เคยบ้าง พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ก็ถ้าอย่างนั้น ช้างมิเป็นศิษย์ของนกกะเรียนหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "พรหมเป็นผู้มีความรู้ หรือเป็นผู้หาความรู้มิได้ "

ร "เป็นผู้มีความรู้ซิ"

ถ "ถ้าอย่างนั้น พรหมเป็นศิษย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

5 อุปสัมปันนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า อุปสัมปทาดีหรือ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า อุปสัมปทาของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีหรือไม่ "

ถ "พระผู้มีพระภาคเจ้าอุปสมบทที่โคนแห่งต้นโพธิ์ พร้อมกันกับเวลาที่พระองค์ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณ, อุปสัมปทาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่คนอื่นให้ เหมือนพระองค์ทรงบัญญัติสิกขาบท ให้เป็นพระบัญญัติ ไม่ควรล่วงตลอดชีพไว้แก่พระสาวกทั้งหลายมิได้มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 อัสสุปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ผู้หนึ่งมารดาตายแล้วร้องไห้, ผู้หนึ่งร้องไห้เพราะความรักในธรรม, น้ำตาของคนทั้งสองที่ร้องไห้อยู่ น้ำตาของใครเป็นเภสัช ของใครหาเป็นเภสัชไม่"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร น้ำตาของคนหนึ่งขุ่นร้อน เพราะราคะโทสะโมหะ,

น้ำของคนหนึ่งใสเย็น เพราะปีติดโสมนัส; น้ำตาเย็นนั่นแหละเป็นเภสัช, น้ำตาขุ่นนั่นแหละหาเป็นเภสัชไม่"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 รสปฏิสังเวทีปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า คนที่ยังมีราคะกับคนที่ปราศจากราคะแล้วต่างกันอย่างไร "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร ผู้หนึ่งยังหมกมุ่น ผู้หนึ่งไม่หมกมุ่น"

ร "ข้อที่ว่าหมกมุ่นและไม่หมกมุ่นนั้นอย่างไร "

ถ "คือ คนหนึ่งยังมีความต้องการ, ผู้หนึ่งไม่มีความต้องการ"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าเห็นอย่างนี้ว่า 'บุคคลที่ยังมีราคะและบุคคลที่ปราศจากราคะแล้ว ย่อมปรารถนาแต่ของเคี้ยวของกินที่ดีด้วยกันหมดทุกคน ไม่มีใครปรารถนาของเลว"

ถ "บุคคลที่ยังไม่ปราศจากราคะ บริโภคโภชนะ ทั้งรู้สึกรส ทั้งรู้สึกความกำหนัดในรส, ส่วนบุคคลที่ปราศจากราคะแล้ว บริโภคโภชนะ รู้สึกแต่รส หารู้สึกความกำหนัดในรสไม่"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

8 ปัญญายปติฏฐานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ปัญญาอยู่ที่ไหน "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร มิได้อยู่ที่ไหน"

ร "ก็ถ้าอย่างนั้น ปัญญามิได้มีหรือ "

ถ "ลมอยู่ที่ไหน "

ร "มิได้อยู่ที่ไหน"

ถ "ถ้าอย่างนั้น ลมมิไม่มีหรือ "

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 สังสารปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'สงสาร ๆ' ดังนี้นั้น, สงสารนั้นคืออย่างไร "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร บุคคลเกิดแล้วในที่นี้ ตายแล้วในที่นี้, ตายแล้วในที่นี้ เกิดขึ้นในที่อื่น เกิดแล้วในที่นั้น ตายแล้วในที่นั้นแหละ ตายแล้วในที่นั้น เกิดขึ้นในที่อื่น, ความเกิด ๆ ตาย ๆ นี้แหละชื่อว่าสงสาร"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนบุรุษคนหนึ่งได้บริโภคมะม่วงอันสุกแล้ว เพาะเมล็ดไว้, หน่อแตกจากเมล็ดนั้นเกิดเป็นต้นมะม่วงใหญ่จนถึงเผล็ดผล, บุรุษนั้นได้บริโภคอีก แล้วก็เพาะเมล็ดไว้, หน่อแตกจากเมล็ดนั้นเกิดเป็นต้นมะม่วงใหญ่ จนถึงเผล็ดผลเป็นลำดับ ๆ มาดังนี้, ที่สุดของต้นมะม่วงทั้งหลายนั้นมิได้ปรากฏด้วยประการดังนี้ ข้อนี้ฉันใด; บุคคลเกิดแล้วในที่นี้ ตายในที่นี้, ตายแล้วในที่นี้ เกิดขึ้นในที่อื่น เกิดแล้วในที่นั้น ตายในที่นั้นแหละ, ตายแล้วในที่นั้น เกิดขึ้นในที่อื่น ความเกิด ๆ ตาย ๆ นี้แหละชื่อว่าสงสาร ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

10 จิรกตสารณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า บุคคลจะระลึกถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว และสิ่งที่ทำไว้นาน ๆ ได้ด้วยอะไร "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร ระลึกได้ด้วยสติ"

ร "ระลึกได้ด้วยจิต มิได้ระลึกได้ด้วยสติมิใช่หรือ "

ถ "พระองค์ทรงระลึกถึงราชกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พระองค์ได้ทรงทำไว้แล้วลืมเสีย ได้บ้างหรือ "

ร "ไม่ได้ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ในสมัยนั้น พระองค์ไม่มีจิตหรือ "

ร "ในสมัยนั้น มิใช่ว่าข้าพเจ้าจะไม่มีจิตหามิได้ แต่ในสมัยนั้นไม่มีสติ"

ถ "ก็เมื่ออย่างนั้น เหตุไรพระองค์จึงตรัสว่า 'ระลึกได้ด้วยจิต, มิได้ระลึกได้ด้วยสติเล่า "

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

11 สติอภิชานนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ความระลึกทั้งปวง ย่อมเกิดขึ้นแต่ความรู้เองหรือต่อผู้อื่นเตือนจึงจะเกิด"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร เกิดแต่ความรู้เองบ้าง ต่อผู้อื่นเตือนจึงเกิดขึ้นบ้าง"|

ร "ความระลึกทั้งปวง ต้องมีเพราะความรู้เอง มีเพราะผู้อื่นเตือนหามิได้"

ถ "ถ้าว่าไม่มีเพราะผู้อื่นเตือนจริงดังนั้น กิจที่จะควรทำด้วยการงาน ด้วยศิลปะ ด้วยวิทยามิไม่มีหรือ, บุคคลผู้เป็นอาจารย์มิไม่มีประโยชน์อะไรหรือ; เพราะเหตุใด สติมีอยู่เพราะผู้อื่นเตือน เพราะเหตุนั้น กิจที่จะควรทำด้วยการงาน ด้วยศิลปะ ด้วยวิทยาของผู้มีศิลปะจึงมี, และจึงต้องการอาจารย์ทั้งหลาย"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

มิลินทปัญหา

วรรคที่เจ็ด

1 สติอาการปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สติย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการเท่าไร "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร สติย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการสิบหกอย่าง คือ: เกิดขึ้นแก่ผู้รู้บ้าง เกิดขึ้นเพราะความเตือนบ้าง เกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยนิมิตอันสำคัญบ้าง เกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยสิ่งที่เป็นประโยชน์บ้าง เกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์บ้าง เกิดขึ้นเพราะนิมิตอันเหมือนกันบ้าง เกิดขึ้นเพราะนิมิตอันผิดกันบ้าง เกิดขึ้นเพราะลักษณะบ้าง เกิดขึ้นเพราะความระลึกบ้าง เกิดขึ้นเพราะความสังเกตบ้าง เกิดขึ้นเพราะความนับบ้าง เกิดขึ้นเพราะความจำบ้าง เกิดขึ้นเพราะภาวนาบ้าง เกิดขึ้นเพราะแก้ตำรับออกดูบ้าง เกิดขึ้นเพราะความเก็บไว้บ้าง เกิดขึ้นเพราะความเคยพบบ้าง

สติเกิดขึ้นแก่ผู้รู้อย่างไร ท่านผู้รู้ทั้งหลายผู้ระลึกชาติได้ เช่น พระอานนท์และอุบาสิกาขุชชุตตราหรือท่านผู้อื่นย่อมระลึกชาติได้, สติเกิดขึ้นแก่ท่านผู้รู้อย่างนี้"

สติเกิดขึ้นเพราะความเตือนอย่างไร ผู้มีสติฟั่นเฟือนโดยปกติผู้อื่นเตือนให้ระลึกได้, สติเกิดขึ้นเพราะความเตือนอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยนิมิตอันสำคัญอย่างไร เมื่อใดได้อภิเษกในสมบัติก็ดี ได้บรรลุโสดาปัตติผลก็ดี เมื่อนั้นสติกำหนดจำก็เกิดขึ้น สติเกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยนิมิตอันสำคัญอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างไร คนได้ความสุขในที่ใด ก็ระลึกถึงที่นั้นว่า 'เราได้ความสุขในที่โน้น,' สติเกิดขึ้นเพราะวิญญาณอาศัยสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะวิญญาณ อาศัยสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์อย่างไร คนได้ความทุกข์ในที่ใด ก็ระลึกถึงที่นั้นว่า 'เราเคยได้ความทุกข์ในที่ที่โน้น,' สติย่อม
เกิดเพราะวิญญาณอาศัยสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์อย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะนิมิตที่เหมือนกันอย่างไร ได้เห็นคนที่คล้ายกันแล้ว ระลึกถึงมารดาก็ดี บิดาก็ดี พี่ชายน้องชายก็ดี พี่หญิงน้องหญิงก็ดี, ได้เห็นอูฐก็ดี โคก็ดี ลาก็ดี ที่คล้ายกันแล้ว ระลึกถึงสัตว์เช่นนั้นตัวอื่น,
สติเกิดขึ้นเพราะนิมิตที่เหมือนกันอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะนิมิตที่ไม่เหมือนกันอย่างไร ระลึกได้ว่า 'สีของสัตว์ตัวโน้น เช่นนี้, เสียงของคนโน้น เช่นนี้, กลิ่นรสสัมผัสของวัตถุโน้น เช่นนี้ ๆ, สติเกิดขึ้นเพราะนิมิตที่ไม่เหมือนกันอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะลักษณะอย่างไร เจ้าของเห็นโคของตัวแล้วรู้ได้จำได้ เพราะตำหนิ เพราะลักษณะ,
สติเกิดขึ้นเพราะลักษณะอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะความระลึกอย่างไร ผู้มีสติฟั่นเฟือนโดยปกติ ผู้อื่นเตือนว่า 'ระลึกดูเถิด ๆ' ดังนี้ ให้ระลึกได้บ่อย ๆ, สติเกิดขึ้นเพราะความระลึกอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะความสังเกตอย่างไร เพราะเราได้เคยเรียนหนังสือรู้ได้ว่า 'ต่ออักษรตัวนี้' จะต้องเขียนอักษรตัวนั้น',
สติเกิดขึ้นเพราะความสังเกตอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะความนับอย่างไร เพราะเคยได้เรียนความนับผู้นับจึงนับได้มาก, สติเกิดขึ้นเพราะความนับอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะความจำอย่างไร เพราะได้เคยเรียนความจำ ผู้จำจึงจำได้มาก, สติเกิดขึ้นเพราะความจำอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะภาวนาอย่างไร ภิกษุในศาสนานี้ ระลึกถึงขันธสันดานที่ตนอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้หลายอย่างต่าง ๆ กัน คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปป์ (คือ กัปป์ที่เสื่อม) เป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปป์ (คือ กัปป์ที่เจริญ) เป็นอันมากบ้าง ว่าในที่โน้น เราได้เป็นผู้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้นมีที่สุดอายุเท่านั้น ครั้นเลื่อนไปจากที่นั้นแล้ว ได้ไปเกิดในที่โน้น แม้ในที่นั้น เราได้เป็นผู้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น มีที่สุดอายุเท่านั้น ครั้นเลื่อนไปจากนั้นแล้ว มาเกิดขึ้นในที่นี้, ท่านระลึกขันธสันดานที่ตนเคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนหลายอย่างต่าง ๆ กัน พร้อมทั้งอาการและเพศพรรณฉะนี้, สติเกิดขึ้นเพราะภาวนาอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะแก้ตำรับออกดูอย่างไร
เหมือนพระเจ้าแผ่นดินทรงระลึกถึงพระราชกำหนดสำหรับปกครองแผ่นดิน
ตรัสสั่งให้นำคัมภีร์ที่จารึกพระราชบัญญัติมาทอดพระเนตรแล้ว ทรงระลึกพระราชกำหนดข้อนั้นได้,
สติเกิดขึ้นเพราะแก้ตำรับออกดูอย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะความเก็บไว้อย่างไร ได้เห็นของที่เก็บไว้แล้ว ระลึกขึ้นได้, สติเกิดขึ้นเพราะความเก็บไว้อย่างนี้

สติเกิดขึ้นเพราะเคยพบอย่างไร เพราะได้เห็น ระลึกถึงรูปได้ เพราะได้ฟัง ระลึกถึงเสียงได้ เพราะได้ดม ระลึกถึงกลิ่นได้ เพราะได้ชิม ระลึกถึงรสได้ เพราะได้ถูกต้อง ระลึกถึงสัมผัสได้ เพราะได้รู้แจ้ง ระลึกถึงธัมมารมณ์ได้,
สติเกิดขึ้นเพราะเคยพบอย่างนี้

สติเกิดขึ้นด้วยอาการสิบหกอย่างเหล่านี้แล ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

2 วัสสสตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'ผู้ใดทำอกุศล กรรมถึงร้อยปี ในเวลาจะตาย กลับได้สติระลึกถึงพุทธคุณดวงเดียว ผู้นั้นจะเกิดขึ้นในเทวดา;' ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่เชื่อ อนึ่ง พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'คนจะเกิดในนรกเพราะทำปาณาติบาตคราวเดียว;' แม้ข้อนี้ข้าพเจ้าก็ไม่เชื่อ" พระเถรเจ้าทูลตอบว่า

"พระองค์จะทรงสำคัญเห็นความนั้นเป็นไฉน: ศิลาแม้เล็กนอกจากอยู่ในเรือ จะลอยน้ำได้หรือไม่ "

ร "ลอยไม่ได้"

ถ "ศิลาแม้ร้อยเกวียน บรรทุกลงในเรือแล้ว จะลอยน้ำได้หรือไม่ "

ร "ลอยได้ซิ"

ถ "กุศลกรรมทั้งหลาย ควรเห็นเหมือนเรือ ฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

3 อนาคตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พยายามเพื่อจะละทุกข์ที่ล่วงไปแล้วหรือ "

ถ "หามิได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พยายามเพื่อจะละทุกข์ที่ยังไม่มาถึงหรือ "

ถ "หามิได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พยายามเพื่อจะละทุกข์ที่เกิดขึ้นบัดนี้หรือ "

ถ "หามิได้"

ร "ถ้าว่าพระผู้เป็นเจ้า มิได้พยายามเพื่อจะละทุกข์ที่ล่วงไปแล้ว ที่ยังไม่มาถึง ที่เกิดขึ้นบัดนี้, ถ้าเช่นนั้น พระผู้เป็นเจ้าพยายามเพื่อประโยชน์อะไรเล่า "

ถ "อาตมภาพ พยายามเพื่อประโยชน์ว่า 'ทำอย่างไรหนอทุกข์นี้จะพึงดับไปด้วย ทุกข์อื่นจะไม่พึงเกิดขึ้นด้วย"

ร "ทุกข์ที่ยังไม่มาถึงมีหรือ พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ขอถวายพระพร ไม่มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้าก็ฉลาดเหลือเกิน จึงพยายามเพื่อจะละทุกข์ซึ่งไม่มีอยู่"

ถ "ขอถวายพระพร พระเจ้าแผ่นดินที่เป็นปฏิปักษ์ข้าศึกปัจจามิตร เคยยกมาประชิดพระนครมีบ้างหรือ "

ร "มีบ้าง"

ถ "พระองค์ตรัสสั่งให้ขุดคู ก่อกำแพง ปักเสาระเนียด ถมเชิงเทิน รวบรวมเสบียงอาหารในเวลานั้นหรือ "

ร "หามิได้ ของเหล่านั้นต้องตระเตรียมไว้ก่อน"

ถ "พระองค์หัดทรงช้าง ทรงม้า ทรงรถ ทรงธนู ทรงพระแสงในเวลานั้นหรือ "

ร "หามิได้ ต้องหัดไว้ก่อน"

ถ "การที่ทำดังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร "

ร "เพื่อประโยชน์จะกันภัยที่ยังไม่มาถึง"

ถ "ภัยที่ยังไม่มาถึงมีหรือ ขอถวายพระพร "

ร "ไม่มี"

ถ "พระองค์ก็ฉลาดเหมือนกัน จึงตระเตรียมเพื่อจะกันภัยที่ยังไม่มาถึง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พระองค์จะทรงสำคัญเห็นความนั้นเป็นไฉน: เมื่อใด พระองค์ทรงระหาย เมื่อนั้น จึงตรัสสั่งให้ขุดสระ ด้วยพระราชประสงค์จะเสวยน้ำ ดังนั้นหรือ "

ร "หามิได้ ต้องตระเตรียมไว้ก่อน"

ถ "เพื่อประโยชน์อะไร "

ร "เพื่อประโยชน์จะกันความระหายที่ยังไม่มาถึง"

ถ "ความระหายที่ยังไม่มาถึงมีหรือ ขอถวายพระพร "

ร "ไม่มี"

ถ "พระองค์ก็ฉลาดเหลือเกิน จึงตระเตรียมเพื่อประโยชน์จะกันความระหายที่ยังไม่มาถึง"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พระองค์จะทรงสำคัญเห็นความนั้นเป็นไฉน: เมื่อใด พระองค์ทรงหิวอยากจะเสวยพระอาหาร เมื่อนั้น จึงตรัสสั่งให้ไถนา หว่านข้าวสาลี ด้วยพระราชประสงค์จะเสวยพระอาหาร ดังนั้นหรือ "

ร "หามิได้ ต้องตระเตรียมไว้ก่อน"

ถ "เพื่อประโยชน์อะไร "

ร "เพื่อประโยชน์จะกันความหิวที่ยังไม่มาถึง"

ถ "ความหิวที่ยังไม่มาถึงมีหรือ ขอถวายพระพร "

ร "ไม่มี"

ถ "พระองค์ก็ฉลาดเหลือเกิน จึงได้ตระเตรียมเพื่อจะกันความหิวที่ยังไม่มาถึง" ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

4 ทูรพรหมโลกปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พรหมโลก แต่ที่นี้ไปไกลเท่าไร "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ไกลมาก ศิลาประมาณเท่าเรือน มียอดตกจากพรหมโลกนั้นแล้ว วันหนึ่งกันคืนหนึ่ง ตกลงมาได้สี่หมื่นแปดพันโยชน์ ต่อล่วงสี่เดือนจึงจะตกถึงพื้นแผ่นดิน"

ร "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ถึงความแกล้วกล้าในจิต อันตรธานในชมพูทวีปแล้ว ไปปรากฏในพรหมโลกในทันใดเหมือนบุรุษมีกำลังเหยียดแขนที่คู้ไปแล้ว หรือคู้แขนที่เหยียดไว้แล้ว ฉะนั้น;' คำนี้ ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าจะไปตลอดหลายร้อยโยชน์ได้เร็วเกิน ดังนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ชาติภูมิของพระองค์อยู่ที่ไหน "

ร "ข้าพเจ้าเกิดที่เกาะชื่อ อลสันทะ"

ถ "เกาะ อลสันทะ แต่ที่นี้ไปไกลเท่าไร "

ร "ประมาณสองร้อยโยชน์"

ถ "พระองค์ทรงจำได้บ้างหรือไม่ว่า ทรงทำราชกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นั้นแล้วทรงระลึกถึง"

ร "ระลึกอยู่บ้าง"

ถ "พระองค์เสด็จไปได้ประมาณสองร้อยโยชน์เร็วนัก"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

5 พรหมโลกกัสมีรปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า คนตาย ณ ที่นี้ ผู้หนึ่งไปเกิดในพรหมโลก ผู้หนึ่งไปเกิดในประเทศกัสมีระ (แคชเมียร) ใครจะเกิดช้ากว่า ใครจะเกิดเร็วกว่า"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "เท่ากัน"

ร "พระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "พระนครที่พระองค์ประสูติอยู่ที่ไหน"

ร "ข้าพเจ้าเกิดที่ กลสิคาม"

ถ "กลสิคาม แต่ที่นี้ไปไกลเท่าไร "

ร "ประมาณสองร้อยโยชน์"

ถ "ประเทศกัสมีระ แต่ที่นี้ไปไกลเท่าไร "

ร "สิบสองโยชน์"

ถ "ขอเชิญพระองค์ทรงนึกถึง กลสิคาม"

ร "นึกแล้ว"

ถ "ขอพระองค์ทรงนึกถึงประเทศกัสมีระ"

ร "นึกแล้ว"

ถ "ที่ตำบลไหนทรงระลึกได้ช้า ที่ตำบลไหนทรงระลึกได้เร็ว "

ร "เท่ากัน"

ถ "พระองค์ทรงระลึกที่สองตำบลนั้น ได้เท่ากัน ฉันใด, คนตายแล้ว ณ ที่นี้ ผู้หนึ่งไปเกิดในพรหมโลก ผู้หนึ่งไปเกิดในประเทศกันมีระ คนทั้งสองนั้นเกิดพร้อมกัน ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟังอีก"

ถ "พระองค์จะทรงสำคัญเห็นความนั้นเป็นไฉน: นกสองตัวบินไปในอากาศ, ตัวหนึ่งจับที่ต้นไม้สูง ตัวหนึ่งจับที่ต้นไม้ต่ำ นกสองตัวนั้นจับพร้อมกัน เงาของตัวไหนจะปรากฏ ณ พื้นก่อน เงาของตัวไหนจะปรากฏทีหลัง"

ร "พร้อมกัน"

ถ "เงาของนกสองตัวปรากฏ ณ พื้นพร้อมกัน ฉันใด, คนตายแล้ว ณ ที่นี้ ผู้หนึ่งไปเกิดในพรหมโลก ผู้หนึ่งไปเกิดในประเทศกัสมีระ คนทั้งสองนั้นเกิดพร้อมกัน ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

6 ปรโลกคตนีลปีตาทิวัณณคตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าจักถามถึงเหตุทันด่วน: สัตว์ผู้จะไปสู่ปรโลก ไปด้วยสีไหน คือ ด้วยสีเขียว หรือสีแดง หรือสีเหลือง หรือสีขาว หรือสีแสด หรือสีปภัสสร, ก็หรือว่า ไปด้วยเพศช้าง เพศม้า หรือด้วยรูปรถ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "มหาบพิตร ข้อนั้น พระผู้มีพระภาคหาได้ทรงบัญญัติไว้ไม่, ข้อนั้น มิได้มีในพระพุทธวจนะ คือ พระไตรปิฎก"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าว่า พระสมณโคดมมิได้ทรงบัญญัติไว้, ใครจะรู้ได้อย่างว่า 'สัตว์จะไปสู่ปรโลกนั้นหรือมิได้ไป,' อาชีวกใดจักกล่าวว่า 'โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี สัตว์มิได้ไปปรโลก' ดังนี้ คำของอาชีวกนั้น เป็นจริงอย่างนั้นหรือ, อาชีวกนั้น เป็นอาจารย์ผู้ฉลาดหรือ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร มหาบพิตร ทรงสดับคำของอาตมภาพหรือ "

ร "ฟังซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร คำของอาตมภาพหลุดออกจากปากแล้วไปเข้าพระกรรณของมหาบพิตรนั้น เมื่อในระหว่างทาง ก็มิได้ทำการอะไรหรือมหาบพิตรทรงเห็นเป็นสีเขียว สีเหลือง ฯลฯ ที่ยอดไม้บ้าง "

ร "ไม่เห็น พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ถ้าไม่ทรงเห็น, คำของอาตมภาพคงไม่ได้เข้าพระกรรณมหาบพิตร,มหาบพิตรรับสั่งเหลวไหล"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าหาได้พูดเหลวไหลไม่, คำพูดของพระผู้เป็นเจ้า แม้จะไม่ปรากฏว่าเขียวหรือเหลืองในระหว่างทางก็จริง แต่ก็ได้มาเข้าหูข้าพเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, สัตว์เมื่อไปสู่ปรโลก แม้จะไม่ปรากฏว่า เขียวหรือเหลืองในระหว่างทางก็จริง ถึงกระนั้น สัตว์ก็ได้ไปปรโลกจริง เหมือนคำพูดที่ไปเข้าหู ฉะนั้น"

ร "อัศจรรย์แปลกประหลาดจริงพระผู้เป็นเจ้า, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเสวยราชสมบัติอันใหญ่หลวง ในสกลชมพูทวีปเถิด พระผู้เป็นเจ้า ขันธ์ห้านี้ ไม่ไปสู่ปรโลกด้วย และมิได้ทำกรรม ก็เกิดขึ้นได้ด้วย, เมื่อเป็นเช่นนี้ สงสาร ก็ต้องไม่มี"

ถ "ขอถวายพระพร มหาบพิตร จะให้ทำนาหรือ "

ร "ทำซิ พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าจักทำนา จะให้หว่านข้าวสาลี"

ถ "ข้าวสาลีของมหาบพิตรที่ขึ้นในแผ่นดินแล้วออกรวงที่ยอด, ข้าวสาลีนั้น คนไม่ได้ปลูก จักออกรวงที่ยอดได้หรือ "

ร "จริงอยู่ ข้าวสาลีนั้น ต้องปลูกลงที่แผ่นดิน จึงจะออกรวงที่ยอดได้, หรือคนไม่ได้ทำ จักออกรวงที่ยอดก็ไม่ได้"

ถ "ถ้าเช่นนั้น ข้าวสาลีก็ไม่มี ขอถวายพระพร"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า, ถ้าว่า ข้าวสาลีที่ปลูกลงที่แผ่นดินจะพึงออกรวงที่ยอด, ข้าวสาลีก็ต้องสำเร็จผลที่ยอด; ถ้าข้าวสาลีจะพึงออกรวงได้เองโดยไม่ต้องเพาะปลูก, ทรัพย์ คือ ข้าวสาลีจะต้องเกิดขึ้นได้เอง จะต้องทำขวัญตนเองละซิ"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, ถ้าว่า ขันธ์ห้านี้จะพึงไปสู่ปรโลกด้วยไซร้, คนตาบอด จะต้องเป็นคนตาบอดอยู่ร่ำไป, คนใบ้ จะต้องเป็นคนใบ้อยู่ร่ำไป, จะต้องทำบุญเอาประโยชน์อะไร; ถ้าว่า ขันธ์ห้านี้ไม่ต้องมีกรรมที่ได้ทำไว้ ก็เกิดขึ้นได้, สัตว์จะต้องไปนรก เพราะอกุศลกรรม ข้อนี้ ก็ฉันนั้น"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "เหมือนอย่างว่า ดวงไฟที่บุคคลจุดต่อกันไป จะพึงเลื่อนไปติดดวงอื่น หรือเลื่อนไปยังเปลวไฟอื่น จะว่าดวงไฟนั้นเกิดขึ้นเอง โดยมิได้อาศัยจุดต่อกันหรือ "

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า, เปลวไฟเลื่อนไปได้ หรือดวงไฟก็ต่อกับดวงไฟอื่นให้เกิดแสงสว่างหรือเปลวได้, จะว่าไม่ได้อาศัยจุดต่อกันแล้ว เกิดขึ้นเองไม่ได้เลย"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, ขันธ์ห้านี้ ก็ไปสู่ปรโลกหาได้ไม่, จะเกิดขึ้นเองโดยไม่ได้อาศัยกรรมที่ทำไว้ ก็หาได้ไม่ ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้า เวทนาขันธ์ไปสู่ปรโลกหรือ "

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าเวทนาขันธ์ไปสู่ปรโลกไซร้, สัตว์ทั้งหลายผู้เสวยเวทนาในเบญจขันธ์นี้เอง เป็นตัวเวทนาขันธ์ที่ไปสู่ปรโลกหรือ "

ร "หามิได้"

ถ "เพราะเหตุนั้น มหาบพิตรจงทรงทราบว่า "เวทนาขันธ์มิได้ไปสู่ปรโลก"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "ขอถวายพระพร กระจกเงาของมหาบพิตรมีหรือ"

ร "มี พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "มหาบพิตร โปรดหยิบตั้งไว้เบื้องพระพักตร์"

ร "ตั้งเสร็จแล้ว"

ถ "ขอถวายพระพร พระเนตร พระกรรณ พระนาสิก พระทนต์ของมหาบพิตร ปรากฏในกระจกเงานี้, หรือว่า มหาบพิตรทรงจัดสรรขึ้นใหม่ "

ร "ที่ปรากฏในกระจกเป็นตา หู จมูก ฟัน ของข้าพเจ้าทั้งนั้น"

ถ "ถ้าอย่างนั้น พระเนตร พระกรรณ พระนาสิก พระทนต์ของมหาบพิตรหลุดถอนออกไป มหาบพิตรกลายเป็นคนบอดเป็นคนหนวกไปหรือ "

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า, เงาอาศัยตัวข้าพเจ้าไปปรากฏในกระจก, ข้าพเจ้าไม่ได้ทำ ก็หามิได้"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, ขันธ์ห้านี้ไปสู่ปรโลกหาได้ไม่, ทั้งจะเกิดขึ้นเองโดยมิได้ทำกรรม ก็หาได้ไม่, สัตว์อาศัยเบญจขันธ์นี้เอง ปฏิสนธิในครรภ์มารดา ด้วยกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ตนได้ทำไว้ ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

7 มาตุกุจฉิปฏิสันธิปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า สัตว์เมื่อจะปฏิสนธิในครรภ์มารดา ไปปฏิสนธิโดยทวารไหน "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ทวารสำหรับปฏิสนธิไม่มี ขอถวายพระพร"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "หีบแก้ว ของมหาบพิตร มีอยู่หรือ"

ร "มี พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอมหาบพิตร ทรงคิดเข้าในหีบแก้ว"

ร "คิดแล้ว"

ถ "พระจิตของมหาบพิตร เมื่อไปในหีบแล้ว ไปโดยทวารไหน "

ร "ไม่ต้องอาศัยทวาร พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นก็เป็นเช่นเดียวกัน, สัตว์เมื่อจะปฏิสนธิในครรภ์มารดา ไม่ต้องอาศัยทวาร เหมือนพระจิตของมหาบพิตรคิดเข้าสู่หีบแก้ว ฉะนั้น"

ร "อัศจรรย์แปลกประหลาดจริงพระผู้เป็นเจ้า, พระผู้เป็นเจ้าแก้ปัญหาเปรียบเทียบไพเราะยิ่งนัก; พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ, หากว่าพระพุทธเจ้ายังทรงอยู่ พระองค์จะพึงประทานสาธุการเป็นแน่"

8 สัตตโพชฌังคปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า โพชฌงค์มีเท่าไร "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร มีเจ็ด"

ร "พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์เท่าไร พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์อย่างเดียว ขอถวายพระพร"

ร "เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงกล่าวว่าโพชฌงค์เจ็ดเล่า พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงพระราชดำริเห็นความ ข้อนี้เป็นไฉน: ดาบอันสอดอยู่ในฝัก มือไม่ได้จับไว้ ยังจักอาจตัดให้ขาดได้หรือ "

ร "ไม่ได้เลย"

ถ "เว้นจากธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เสียแล้ว พระพุทธเจ้าก็ตรัสรู้ แต่โดยลำพังโพชฌงค์หกไม่ได้ เหมือนกันฉันนั้นแล ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

9 ปาปปุญญพหุตรปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า บุญก็ดี บาปก็ดี อย่างไหนจะมีมากกว่า"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร บุญแหละมีมากกว่า บาปมีน้อย"

ร "เพราะเหตุอะไร "

ถ "ขอถวายพระพร เมื่อคนกระทำบาป ย่อมได้ความร้อนใจว่า 'เราได้กระทำบาปไว้' ดังนี้, เหตุฉะนั้น บาปจึงไม่เจริญ เมื่อคนกระทำบุญ ย่อมไม่ได้คนเดือดร้อนใจ, เมื่อไม่เดือดร้อนใจ ปราโมทย์ก็ย่อมเกิด, เมื่อใจเบิกบาน ปีติก็ย่อมเกิด, เมื่ออิ่มใจ ใจคอก็สงบ, ครั้นมีใจคอสงบแล้ว ก็ย่อมได้เสวยสุข, เมื่อมีสุข จิตก็ตั้งมั่นเป็นสมาธิ, ครั้นมีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ก็ย่อมรู้ชัดตามเป็นแล้วอย่างไร, เพราะเหตุนั้น บุญจึงเจริญ บุรุษผู้ถูกตัดมือเท้าแล้ว ได้ถวายดอกอุบลแด่พระผู้มีพระภาคเจ้ากำหนึ่งแล้ว จักไม่ไปสู่วินิบาตตลอดกาลยืดยาว มีประมาณถึงเก้าสิบเอ็ดกัปป์: แม้เพราะเหตุนี้แล ขอถวายพระพร อาตมภาพจึงกล่าวว่า บุญมีมากกว่า บาปมีน้อย ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

10 ชานอชานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า คนผู้รู้อยู่ กระทำบาปกรรม และคนผู้ไม่รู้อยู่ กระทำบาปกรรม

บาปของใครมากกว่า "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ผู้ใดไม่รู้อยู่ กระทำบาปกรรม บาปของผู้นั้นมากกว่า ขอถวายพระพร"

ร "ถ้าอย่างนั้น ราชบุตรก็ดี ราชมหาอมาตย์ก็ดี ของข้าพเจ้าผู้ไม่รู้ กระทำความผิดลง ข้าพเจ้ามิต้องลงโทษแก่เขาทวีคูณหรือ "

ถ "ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงพระราชดำริความข้อนี้เป็นไฉน: ผู้หนึ่งรู้อยู่และอีกผู้หนึ่งไม่รู้อยู่ ทั้งสองคนนั้นจะพึงจับก้อนเหล็กที่ไฟเผาให้ร้อนโชนเป็นเปลว คนไหนจะถูกลวกหนักกว่า "

ร "คนผู้ไม่รู้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ผู้ใดไม่รู้ กระทำบาปกรรม บาปของผู้นั้นมากกว่า เหมือนกันฉะนั้นแล ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

11 อุตตรกุรุปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ใคร ๆ จะพึงสามารถไปสู่อุตตรกุรุทวีปก็ดี สู่พรหมโลกก็ดี สู่ทวีปอื่นก็ดี กับทั้งกาย คือประชุมแห่งธาตุสี่อันนี้ มีบ้างหรือ "

ถ "ขอถวายพระพร มีอยู่"

ร "ไปได้อย่างไร พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ขอถวายพระพร พระองค์ทรงจำได้อยู่บ้างหรือว่า พระองค์เคยทรงกระโดดขึ้นได้จากพื้นแผ่นดินนี้ คืบหนึ่งบ้าง ศอกหนึ่งบ้าง"

ร "จำได้อยู่ ข้าพเจ้ากระโดดขึ้นถึงแปดศอกก็ได้"

ถ "พระองค์ทรงกระโดดอย่างไร จึงขึ้นไปได้ถึงแปดศอกก็ได้"

ร "ข้าพเจ้าทำจิตให้เกิดขึ้นก่อนว่า 'ข้าพเจ้าจักขึ้นไปให้ถึงนั้น,' กายของข้าพเจ้าก็เบาขึ้นพร้อมกับจิตอันเกิดขึ้น"

ถ "ขอถวายพระพร พระภิกษุผู้มีฤทธิ์ ถึงความเป็นผู้มีอำนาจทางจิต ยกกายขึ้นรวมไว้ในจิตแล้ว ย่อมไปสู่เวหาสได้ด้วยอำนาจแห่งจิตเหมือนกันฉะนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

12 ทีฆอัฏฐิกปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'กระดูกที่ยาวถึงร้อยโยชน์ก็มี' ดังนี้, แต่ต้นไม้ยังไม่มีถึงร้อยโยชน์ กระดูกที่ยาวถึงร้อยโยชน์จักมีแต่ไหน"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร พระองค์จักทรงพระราชดำริความข้อนี้เป็นไฉน: พระองค์เคยได้ทรงสดับอยู่หรือว่าปลาในพระมหาสมุทรยาวถึงห้าร้อยโยชน์ก็มี"

ร "เคยได้ฟังอยู่"

ถ "กระดูกของปลาที่ยาวห้าร้อยโยชน์ จักยาวถึงร้อยโยชน์มิใช่หรือ ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

13 อัสสาสปัสสาสปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอย่างนี้ว่า 'อาจกระทำลมอัสสาสะปัสสาสะให้สงบได้' ดังนี้มิใช่หรือ "

พระเถรเจ้าทูลรับว่า "ขอถวายพระพร"

ร "อาจอย่างไรนะ พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงพระราชดำริความข้อนี้เป็นไฉน: พระองค์เคยได้ทรงฟังใคร ๆ นอนกรนบ้างหรือเปล่า "

ร "เคยได้ฟัง"

ถ "ขอถวายพระพร เสียงนั้นของคนมีกายไม่ได้อบรมแล้ว มีศีลไม่ได้อบรมแล้ว มีจิตไม่ได้อบรมแล้ว มีปัญญาไม่ได้อบรมแล้ว เมื่อกายพลิกตะแคงยังสงบแล้ว, ไฉนลมอัสสาสะปัสสาสะของท่านผู้มีกายได้อบรมแล้ว มีศีลได้อบรมแล้ว มีจิตได้อบรมแล้ว มีปัญญาได้อบรมแล้ว บรรลุจตุตถฌานแล้ว จักไม่สงบเล่า"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

14 สมุททปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า คำที่เรียกกันว่าทะเล ๆ ดังนี้ ด้วยเหตุไร จึงเรียกน้ำว่าทะเล ดังนี้"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร น้ำมีประมาณเท่าใด รสเค็มก็มีประมาณเพียงเท่านั้น, รสเค็มมีประมาณเพียงเท่าใด น้ำก็มีประมาเพียงเท่านั้น, เหตุฉะนั้น จึงได้เรียกกันว่าทะเล ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า เพราะเหตุไร ทะเลจึงมีรสเป็นอันเดียว คือ มีรสเค็ม"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "เพราะเหตุตั้งขังอยู่นาน ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

15 สุขุมเฉทนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า บุคคลอาจตัดของทั้งปวงที่สุขุมได้หรือ "

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร"

ร "อะไรที่ชื่อว่าของทั้งปวงที่สุขุมนะ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ธรรมชื่อว่าของสุขุมกว่าของทั้งปวง แต่ธรรมเป็นสภาพสุขุมล้วนหามิได้, คำว่า สุขุมก็ดี หยาบก็ดี เป็นชื่อสำหรับเรียกธรรมทั้งหลาย, ของอันใดอันหนึ่งอันบุคคลจะพึงตัด บุคคลย่อมตัดของนั้นได้หมดด้วยปัญญา, เครื่องตัดรองปัญญาลงไปมิได้มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

16 ปัญญาวิเสสปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า “ พระผู้เป็นเจ้า ปัญญาอยู่ที่ไหน ”

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า “ ปัญญาหาได้อยู่ที่ไหน ๆ ไม่”

ร “ถ้าอย่างนั้น ปัญญาก็ไม่มีนะซิ”

ถ “ขอถวายพระพร มหาบพิตรจะทรงหมายเนื้อความข้อนั้นเป็นไฉน :ลมอยู่ที่ไหน ”

ร “ลมหาได้อยู่ที่ไหน ๆ ไม่”

ถ “ถ้าอย่างนั้น ลมก็ไม่มีนะซิ”

ร “ พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ”

17 วิญญาณาทินานัตถภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า ธรรมเหล่านี้ คือ วิญญาณก็ดี ปัญญาก็ดี เจตภูตก็ดี มีอรรถก็ต่างกัน มีพยัญชนะก็ต่างกัน หรือว่ามีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างแต่พยัญชนะ"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร วิญญาณมีอันรู้แจ้งเป็นลักษณะ ปัญญามีอันรู้ทั่วถึงเป็นลักษณะ เจตภูตอันบัณฑิตเข้าไปค้นหาไม่ได้โดยพระปรมัตถ์"

ร "ถ้าว่าเจตภูตอันบัณฑิตเข้าไปค้นหาไม่ได้ โดยพระปรมัตถ์, เมื่อเป็นเช่นนี้ ใครเล่าเห็นรูปด้วยนัยน์ตา

ฟังเสียงด้วยหู สูบกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าเจตภูตเห็นรูปด้วยนัยน์ตา ฯลฯ รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ, เจตภูตนั้น เมื่อทวาร คือ จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย เพิกถอนขึ้นเสียให้สิ้นแล้ว จะมิหันหน้าออกภายนอกทางอากาศอันกว้างใหญ่ เห็นรูป ฟังเสียง สูบกลิ่น ลิ้มรส ต้องโผฏฐัพพะชัดเจนดีขึ้นกว่าหรือ"

ร "หามิได้"

ถ "ถ้าอย่างนั้น เจตภูตอันบัณฑิตเข้าไปหาไม่ได้ โดยพระปรมัตถ์นะซิ ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ"

18 อรูปววัตถภาวทุกกรปัญหา

พระเถรเจ้ากล่าวขึ้นว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำการที่กระทำได้ยากนัก"

พระราชาตรัสถามว่า "การอะไร พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "พระองค์ตรัสจำแนกอรูปธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลายเหล่านี้ ที่เป็นไปในอารมณ์อันเดียวกันว่า นี้ผัสสะ นี้เวทนา นี้สัญญา นี้เจตนา นี้จิต ดังนี้"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง"

ถ "ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้หนึ่งหยั่งลงสู่มหาสมุทรด้วยเรือแล้ว กอบเอาน้ำขึ้นมาด้วยอุ้งมือแล้ว ชิมรสด้วยลิ้นแล้ว เขาจะพึงรู้ได้หรือว่า 'นี้น้ำแห่งน้ำแม่คงคา นี้น้ำแห่งแม่น้ำยมุนา นี้น้ำแห่งแม่น้ำอจิรวดี นี้น้ำแห่งแม่น้ำสรภู นี้น้ำแห่งแม่น้ำมหี' ดังนี้ ฉันใด"

ร "ยากที่จะรู้ได้"

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำการที่กระทำได้ยากกว่านั้น คือ ตรัสจำแนกอรูปธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลายเหล่านี้ ที่เป็นไปในอารมณ์อันเดียวกันว่า นี้ผัสสะ ฯลฯ นี้จิต ดังนี้"

พระราชาทรงอนุโมทนาว่า "ชอบละ"

19 ทุกกรปัญหา

พระเถรเจ้าทูลถามว่า "ขอถวายพระพร พระองค์ทรงทราบอยู่หรือ เดี๋ยวนี้เวลาเท่าไรแล้ว "

พระราชาตรัสบอกว่า "ทราบอยู่ เดี๋ยวนี้ประถมยามล่วงไปแล้วกำลังเป็นมัชฌิมยาม, เจ้าพนักงานตามคบสว่าง และสั่งให้ประโคมแตรสี่คัน, พวกข้าราชการจักกลับไปจากพระลาน"

พวกโยนกอมาตย์กราบทูลว่า "ขอเดชะ ภิกษุรูปนี้เป็นบัณฑิตแท้"

พระราชาตรัสตอบว่า "เออ พนาย พระเถรเจ้าเป็นบัณฑิตแท้, ถ้าอาจารย์จะพึงเป็นเหมือนท่าน และอันเตวาสิกจะพึงเป็นเหมือนเราไม่ช้าอันเตวาสิกจะพึงเป็นบัณฑิตรู้ธรรมทั่วถึง"

พระราชาทรงพระปราโมทย์ ด้วยปัญหาพยากรณ์ของพระนาคเสนเถรเจ้าแล้ว ทรงถวายผ้ากัมพลราคาแสนกระษาปณ์ให้ครองแล้ว ตรัสปวารณาว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ข้าพเจ้าจะแต่งภัตตาหารไว้ถวายพระผู้เป็นเจ้าร้อยแปดภาค และสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็ฯกัปปิยะอันมีในวังนี้ ข้าพเจ้าปวารณาด้วยสิ่งนั้น"

ถ "อย่าเลย ขอถวายพระพร อาตมภาพพอเลี้ยงชีพได้"

ร "ข้าพเจ้าก็ทราบอยู่ว่า 'พระผู้เป็นเจ้าพอเลี้ยงชีพได้' ก็แต่ขอพระผู้เป็นเจ้าจงรักษาตนด้วย, จงรักษาข้าพเจ้าไว้ด้วย; พระผู้เป็นเจ้าจะรักษาตนอย่างไร: ความครหาของผู้อื่นจะพึงมีมาว่า 'พระนาคเสนกระทำมิลินทราชาให้เลื่อมใสได้แล้ว แต่ก็ไม่ได้อะไรสักหน่อย' ดังนี้, เหตุฉะนั้น ขอพระผู้เป็นเจ้าจงรักษาตนให้พ้นปรัปปวาทอย่างนี้; พระผู้เป็นเจ้าจะรักษาข้าพเจ้าอย่างไร: คำครหาของผู้อื่นจะพึงมีมาว่า 'มิลินทราชาเลื่อมใสแล้ว แต่หากระทำอาการของผู้เลื่อมใสไม่' ดังนี้, เหตุฉะนั้น ขอพระผู้เป็นเจ้าจงรักษาข้าพเจ้าให้พ้นจากปรัปปวาทอย่างนี้"

ถ "ขอถวายพระพร อย่างนั้นเอาเป็นได้กัน"

ร "มีอุปมาว่า ราชสีห์อันเป็นพญาเนื้อ แม้ต้องขังอยู่ในกรงทอง ก็หันหน้าออกอย่างเดียว ฉันใด, ถึงว่าข้าพเจ้าอยู่ครองเรือนก็จริง แต่ก็อยู่หันหน้าออกนอกเป็นนิตย์ ฉันนั้น; ถ้าข้าพเจ้าจะพึงออกบวชบ้าง ก็คงจะมีชีวิตอยู่ได้ไม่นาน เพราะศัตรูของข้าพเจ้ามีมาก"

ลำดับนั้น พระนาคเสนผู้มีอายุ ครั้นถวายวิสัชนาปัญหาแก่พระเจ้ามิลินท์เสร็จแล้ว ลุกจากอาสน์กลับไปสู่สังฆาราม และเมื่อพระเถรเจ้าหลีกไปแล้วไม่ช้า ท้าวเธอทรงพระอนุสรถึงปัญหาที่พระองค์ได้ตรัสถามแล้วเป็นอย่างไร และพระเถรเจ้าถวายวิสัชนาแล้วเป็นอย่างไร แต่นั้นทรงพระราชดำริเห็นว่า "พระองค์ตรัสถามชอบแล้วทุกข้อ และพระเถรเจ้าก็ได้ถวายวิสัชนาชอบแล้วทุกข้อ" ฝ่ายพระนาคเสนเถรเจ้า ก็คำนึงถึงและดำริเห็นเหมือนกันเช่นนั้น ครั้นล่วงราตรีนั้นแล้วถึงเวลาเช้า พระเถรเจ้าครองผ้าตามสมณวัตรแล้ว ถือบาตรจีวรเข้าไปสู่พระราชนิเวศน์แห่งพระเจ้ามิลินท์ นั่งบนอาสน์ที่แต่งถวาย ขณะนั้น ท้าวเธอถวายนมัสการแก่พระเถรเจ้าแล้ว เสด็จพระประทับ ณ ที่สมควรแห่งหนึ่งแล้ว ตรัสแก่พระเถรเจ้าว่า "ขอพระผู้เป็นเจ้าอย่าได้ดำริเห็นว่า 'ข้าพเจ้าดีใจว่า ได้ถามปัญหากะพระผู้เป็นเจ้าแล้วนอนหลับตลอดราตรีซึ่งยังเหลืออยู่นั้น, ขอพระเป็นผู้เจ้าอย่าได้เห็นดังนี้เลย; ข้าพเจ้าได้คำนึงถึงปัญหาที่ข้าพเจ้าได้ถามเป็นอย่างไร และพระผู้เป็นเจ้าได้วิสัชนาแล้วเป็นอย่างไร ตลอดราตรีซึ่งยังเหลืออยู่นั้น; เห็นว่าข้าพเจ้าได้ถามชอบแล้วทุกข้อ และพระผู้เป็นเจ้าก็ได้วิสัชนาชอบแล้วทุกข้อ" แม้พระเถรเจ้าก็ถวายพระพรว่า "ขอถวายพระพร ขอพระองค์อย่าได้ทรงพระราชดำริเห็นว่า 'อาตมภาพดีใจว่า ได้ถวายวิสัชนาปัญหาแก่พระองค์แล้ว กระทำราตรีซึ่งยังเหลืออยู่นั้นให้ล่วงไปด้วยความโสมนัสนั้น, ขอพระองค์อย่าได้ทรงเห็นดังนั้นเลย' อาตมภาพก็ได้คำนึงถึงปัญหาที่พระองค์ได้ตรัสถามเป็นอย่างไร และอาตมภาพได้ถวายวิสัชนาเป็นอย่างไร ตลอดราตรีซึ่งยังเหลืออยู่นั้น; เห็นว่าพระองค์ตรัสถามชอบแล้วทุกข้อ และอาตมภาพก็ได้ถวายวิสัชนาชอบแล้วทุกข้อ เหมือนกัน" พระมหานาคทั้งสองนั้นต่างอนุโมทนาสุภาสิตของกันและกัน ด้วยประการฉะนี้แลปุจฉาวิสัชนา มิลินทปัญหาจบ

นมัสการ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธะพระองค์นั้น

อารัมภคาถา

พระเจ้าแผ่นดินในสาคลราชธานี อันทรงพระนามว่ามิลินท์ ได้เสด็จไป หาพระนาคเสน, เหมือนน้ำในคงคาไหลไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น ครั้นพระองค์เสด็จถึงแล้วได้ตรัสถามปัญหาอันละเอียด ในเหตุที่ควรและไม่ควรเป็นอันมาก กะพระนาคเสน ซึ่งเป็นผู้กล่าวแก้ไพเราะ มีปัญญาสามารถที่จะบรรเทาความหลง ดุจส่องคบเพลิงบรรเทามืดเสียฉะนั้น ทั้งคำปุจฉาและวิสัชนาล้วนอาศัยอรรถอันลึกซึ้ง น่าเป็นที่พึงใจและให้เกิดสุขแก่โสตประสาท เป็นอัศจรรย์ให้ชูชันโลมชาติของผู้สดับ ถ้อยคำของพระนาคเสนเถรเจ้าไพเราะโดยอุปมาและนัย หยั่งลงในพระอภิธรรมและพระวินัย ประกอบด้วยพระสูตรขอท่านทั้งหลายจงส่งญาณไปทำอัธยาศัยให้ร่าเริงยินดี ในกถามรรค จงสดับปัญหาซึ่งเป็นเครื่อง ทำลายเหตุที่ตั้งแห่งความสงสัย อย่างละเอียดนี้เทอญ

พาหิรกถา

คำที่ได้กล่าวนั้นเป็นฉันใด ดังได้สดับสืบ ๆ กันมาว่า ยังมีราชธานีหนึ่งชื่อว่าสาคลนคร เป็นที่ประชุมแห่งการค้าขาย, เป็นที่เปิดห่อหีบสินค้าต่าง ๆ ออกจำหน่ายของชนชาวโยนก, เป็นภูมิประเทศที่น่าสนุกยินดี, มีแม่น้ำและภูเขาประดับให้งดงาม, สมบูรณ์ด้วยสวนไม้มีผล ไม้มีดอก, ป่าละเมาะคลองน้ำและสระโบกขรณี, เป็นที่น่าสนุกด้วยแม่น้ำ ภูเขาและป่าไม้

อันพระเจ้าสุตวันต์บรมราชทรงสร้างไว้เป็นที่ป้องกันหมู่ปัจจามิตรไม่ให้เข้าไปเบียดเบียนได้; มีป้อมปราการมั่นวิจิตรอย่างต่าง ๆ, มีหอรบและประตูอันมั่นคง, มีคูลึก, มีกำแพงโบกปูนขาวล้อมรอบพระราชวัง, มีถนนหลวงและสนาม, ทางสี่แยก สามแยก, จำแนกปันเป็นระยะพอเหมาะดี; มีตลาดเต็มด้วยสิ่งของเครื่องใช้อย่างดีหลายอย่างต่าง ๆ ที่ตั้งขาย, มีโรงทานต่าง ๆ อย่างหลายร้อยหลังประดับให้งดงาม; อร่ามด้วยยอดเรือนหลายแสนหลังดังยอดแห่งเขาหิมาลัยประดับแล้ว, เกลื่อนกล่นด้วยพลช้างม้ารถและทหารเดินเท้า, มีหมู่ชายหญิงที่มีรูปงามเที่ยวเดินสลอน, เกลื่อนกล่นด้วยหมู่คน, มีชนที่เป็นชาติกษัตริย์ ชาติพราหมณ์ ชาติแพ.ศ.ย์ ชาติศูทร เป็นอันมากหลายชนิด, มีหมู่สมณพราหมณ์ต่าง ๆ เพศต่าง ๆ วงศ์เบียดเสียดกัน, เป็นที่อันคนมีวิชชาความรู้และผู้กล้าหาญ อยู่อาศัยแล้วเป็นอันมาก; สมบูรณ์ด้วยร้านขายผ้าอย่างต่าง ๆ : มีผ้าที่ทอในเมืองกาสีและผ้าที่ทอในเมืองกุฏุมพรเป็นต้น, หอมตลบด้วยกลิ่นหอม ที่ฟุ้งไปจากร้านขายดอกไม้หอมและเครื่องหอมหลายอย่างที่งดงาม และออกเป็นระยะอันดี; บริบูรณ์ด้วยรัตนะที่คนปรารถนาเป็นอันมาก, มีหมู่พ่อค้าที่มั่งคั่งซึ่งตั้งห้างขายของในประเทศใหญ่ในทิศนั้น ๆ เที่ยวอยู่สลอน, บริบูรณ์ด้วยกหาปณะเงินทองโลหะและเพชรพลอย, เป็นที่อยู่แห่งแร่ซึ่งเป็นขุมทรัพย์อันสุกใส มีธัญญาหารและเครื่องมือสำหรับที่เป็นอุปการให้เกิดทรัพย์สมบัติ เป็นอันมาก, มีคลังและฉางเต็มบริบูรณ์, มีข้าวน้ำและขัชชะโภชชาหารของควรดื่มของควรจิบควรลิ้มมากอย่าง, สมบูรณ์ด้วยธัญญาหารดุจกุรุทวีป, (ประกอบด้วยสมบัติเห็นปานนี้) เหมือนเมืองสวรรค์ อันมีนามว่า อาฬกมันทาเทพนคร

ควรหยุดไว้เพียงเท่านี้ แล้วกล่าวบุรพกรรมของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนก่อน, ก็เมื่อกล่าวควรแบ่งกล่าวเป็นหกภาค: คือ บุรพกรรมหนึ่ง, มิลินทปัญหาหนึ่ง, ลักขณปัญหาหนึ่ง, เมณฑกปัญหาหนึ่ง, อนุมานปัญหาหนึ่ง, โอปัมมกถาปัญหาหนึ่ง

ในปัญหาเหล่านั้น: มิลินทปัญหามีสองอย่าง: คือ ลักขณปัญหาหนึ่ง,วิมติจเฉทนปัญหาหนึ่ง แม้เมณฑกปัญหาก็มีสองอย่าง: คือ มหาวรรคหนึ่ง, โยคิกถาปัญหาหนึ่ง บุรพกรรมของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนนั้น ดังนี้: ดังได้สดับมา ในอดีตกาล เมื่อครั้งพระศาสนาแห่งพระกัสสปผู้มีพระภาคเจ้ายังเป็นไปอยู่, ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ได้อาศัยอยู่ในอาวาสใกล้แม่น้ำคงคาแห่งหนึ่ง ในภิกษุสงฆ์หมู่นั้น ภิกษุที่ถึงพร้อมด้วยวัตรและศีลลุกขึ้นแต่เช้าแล้ว, ถือไม้กราดไปกวาดลานอาวาสพลาง ระลึกถึงพุทธคุณพลาง กวาดหยากเยื่อรวมไว้เป็นกองแล้ว; ภิกษุรูปหนึ่งใช้สามเณรรูปหนึ่งว่า "ท่านจงมานำหยากเยื่อนี้ไปทิ้งเสีย" สามเณรรูปนั้นแกล้งทำไม่ได้ยินเดินเฉยไปเสีย, แม้ภิกษุนั้นร้องเรียกถึงสองครั้งสามครั้ง ก็แกล้งทำไม่ได้ยินเดินเฉยไปเสีย เหมือนอย่างนั้น ภิกษุนั้นขัดใจว่า "สามเณรผู้นี้ว่ายาก" จึงเอาคันกราดตีสามเณรนั้น สามเณรนั้นมีความกลัว, ร้องไห้พลางขนหยากเยื่อไปทิ้งพลาง, ได้ตั้งความปรารถนาเป็นประถมว่า "ด้วยบุญกรรมที่เราได้กระทำเพราะทิ้งหยากเยื่อนี้ ขอเรามีศักดาเดชานุภาพใหญ่ เหมือนดวงอาทิตย์ในเวลาตะวันเที่ยง ในสถานที่เราเกิดแล้ว ๆ กว่าจะบรรลุพระนิพพานเถิด" ครั้นทิ้งหยากเยื่อเสร็จแล้ว ไปอาบน้ำที่ท่าน้ำ, เห็นกระแสคลื่นในแม่น้ำคงคาไหลเชี่ยวเสียงดังดุจสูบ, จึงตั้งความปรารถนาเป็นครั้งที่สองว่า "ขอเรามีปัญญาว่องไวไม่สิ้นสุดดุจกระแสคลื่นแห่งแม่น้ำคงคานี้ ในสถานที่เราเกิดแล้ว ๆ กว่าจะบรรลุพระนิพพานเถิด"

ฝ่ายพระภิกษุนั้น เก็บกราดไว้ในศาลาสำหรับเก็บกราดแล้ว, เมื่อไปอาบน้ำที่ท่าน้ำ, ได้ฟังความปรารถนาของสามเณรแล้ว, คิดว่า "สามเณรนั่น เราใช้แล้วยังปรารถนาถึงเพียงนี้ก่อน, ถ้าเราตั้งความปรารถนาบ้าง เหตุไฉน ความปรารถนานั้นจักไม่สำเร็จแก่เรา;" จึงตั้งความปรารถนาบ้างว่า "ขอเรามีปัญญาไม่สิ้นสุดดุจกระแสคลื่นแห่งแม่น้ำคงคานี้, ขอเราสามารถจะแก้ไขปัญหาที่สามเณรผู้นี้ถามแล้ว ๆ ทุกอย่าง, ในสถานที่เราเกิดแล้ว ๆ กว่าจะบรรลุถึงพระนิพพานเถิด"

ภิกษุและสามเณรสองรูปนั้น ท่องเที่ยวอยู่ในเทวดาและมนุษย์สิ้นพุทธันดรหนึ่งแล้ว แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ได้ทอดพระเนตรเห็นด้วยพระญาณ, เหมือนได้ทอดพระเนตรเห็นพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ, ได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า "เมื่อเราปรินิพพานล่วงไปได้ห้าร้อยปี ภิกษุสามเณรสองรูปนั้นจักเกิดขึ้นแล้ว, จักจำแนกธรรมวินัยที่เราได้แสดงให้สุขุมละเอียดแล้ว, กระทำให้เป็นศาสนธรรมอันตนสะสางไม่ให้ฟั่นเฝือแล้ว ด้วยอำนาจถามปัญหาและประกอบอุปมา"ในภิกษุสามเณรสองรูปนั้น สามเณรได้มาเกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์ในสาคลราชธานี

ในชมพูทวีป, เป็นปราชญ์เฉียบแหลม มีพระปัญญาสามารถ, ทราบเหตุผลทั้งที่ลวงไปแล้ว ทั้งที่ยังไม่มาถึง ทั้งที่เป็นอยู่ในบัดนั้น; ในกาลเป็นที่จะทรงทำราชกิจน้อยใหญ่ ได้ทรงใคร่ครวญโดยรอบคอบ, แล้วจึงได้ทรงประกอบราชกิจ ที่จะต้องประกอบ จะต้องจัด จะต้องกระทำ; และได้ทรงศึกษาตำหรับวิทยาเป็นอันมาก ถึงสิบเก้าอย่าง: คือไตรเพทคัมภีร์พราหมณ์ วิทยาในกายตัว วิทยานับ วิทยาทำใจให้เป็นสมาธิ พระราชกำหนดกฎหมาย วิทยาที่รู้ธรรมดาที่แปลกกันแห่งสภาพนั้น ๆ วิทยาทำนายร้ายและดี วิทยาดนตรีขับร้อง วิทยาแพทย์ วิทยาศาสนา ตำหรับพงศาวดาร โหราศาสตร์ วิทยาทำเล่ห์กล วิทยารู้จักกำหนดเหตุผล วิทยาคิด ตำหรับพิชัยสงคราม ตำรากาพย์ วิทยาทายลักษณะในกาย และภาษาต่าง ๆ, พอพระหฤทัยในการตรัสไล่เลียงในลัทธิต่าง ๆ ใคร ๆ จะโต้เถียงได้โดยยาก ใคร ๆ จะข่มให้แพ้ได้โดยยาก ปรากฏเป็นยอดของเหล่าเดียรถีย์เป็นอันมาก
ในชมพูทวีปไม่มีใครเสมอด้วยพระเจ้ามิลินท์ ด้วยเรี่ยวแรงกาย ด้วยกำลังความคิด ด้วยความกล้าหาญ ด้วยปัญญา พระเจ้ามิลินท์นั้น ทรงมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยราชสมบูรณ์, มีพระราชทรัพย์และเครื่องราชูปโภคเป็นอันมากพ้นที่จะนับคณนา, มีพลพาหนะหาที่สุดมิได้

วันหนึ่ง พระเจ้ามิลินท์เสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระนครด้วยพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรขบวนจตุรงคินีเสนา อันมีพลพาหนะหาที่สุดมิได้ ในสนามที่ฝึกซ้อม, โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการฝึกซ้อมหมู่เสนาที่ภายนอกพระนครเสร็จแล้ว, พระองค์พอพระหฤทัยในการตรัสสังสนทนาด้วยลัทธินั้น ๆ , ทรงนิยมในถ้อยคำของมหาชนที่เจรจากัน
ซึ่งอ้างคัมภีร์โลกายตศาสตร์และวิตัณฑศาสตร์, ทอดพระเนตรดวงอาทิตย์แล้ว, ตรัสแก่หมู่อมาตย์ว่า "วันยังเหลืออยู่มาก, เดี๋ยวนี้ ถ้าเรากลับเข้าเมืองจะไปทำอะไร; มีใครที่เป็นบัณฑิตจะเป็นสมณะก็ตาม พราหมณ์ก็ตาม ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะเป็นคณาจารย์ แม้ปฏิญาณตนว่าเป็นพระอรหันต์ผู้รู้ชอบเอง ที่อาจสังสนทนากับเราบรรเทาความสงสัยเสียได้บ้างหรือ "
เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามอย่างนี้แล้ว, โยนกอมาตย์ห้าร้อยได้กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นมหาราชเจ้า, มีศาสดาอยู่หกท่าน: คือ ปูรณกัสสป, มักขลิโคศาล, นิครนถนาฏบุตร, สัญชัยเวลัฏฐบุตร, อชิตเกสกัมพล, ปกุธกัจจายนะ, ได้เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์ เป็นคนมีชื่อเสียงปรากฏ มีเกียรติยศว่าเป็นดิตถกร คือ ผู้สอนลัทธิแก่ประชุมชน; คนเป็นอันมากนับถือว่ามีลัทธิอันดี ขอพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปสู่สำนักของท่านทั้งหกนั้นแล้วตรัสถามปัญหาบรรเทากังขาเสียเถิด"

ครั้นพระองค์ได้ทรงสดับอย่างนี้แล้ว จึงพร้อมด้วยโยนกอมาตย์ห้าร้อยห้อมล้อมเป็นราชบริวาร ทรงรถพระที่นั่ง เสด็จพระราชดำเนินไปยังสำนักปูรณกัสสป, ทรงปฏิสันถารปราศรัยกับปูรณกัสสปพอให้เกิดความยินดีแล้ว, ประทับ ณ สถานที่ส่วนข้างหนึ่งแล้ว ตรัสถามว่า "ท่านกัสสป, อะไรรักษาโลกอยู่ "

ปูรณกัสสปทูลตอบว่า "แผ่นดินแล, มหาราชเจ้า, รักษาโลกอยู่" พระเจ้ามิลินท์จึงทรงย้อนถามว่า "ถ้าแผ่นดินรักษาโลกอยู่, เหตุไฉน สัตว์ที่ไปสู่อเวจีนรกจึงล่วงแผ่นดินไปเล่า " เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามอย่างนี้แล้ว; ปูรณกัสสปไม่อาจฝืนคำนั้นและไม่อาจคืนคำนั้น, นั่งก้มหน้านิ่งหงอยเหงาอยู่

ลำดับนั้น จึงเสด็จพระราชดำเนินไปยังสำนักมักขลิโคศาลแล้ว, ตรัสถามว่า "ท่านโคศาล, กุศลกรรมและอกุศาลกรรมมีหรือ, ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วมีหรือ "

มักขลิโคศาลทูลตอบว่า "ไม่มี, มหาราชเจ้า ชนเหล่าใดเคยเป็นกษัตริย์อยู่ในโลกนี้, ชนเหล่านั้นแม้ไปสู่ปรโลกแล้วก็จักเป็นกษัตริย์อีกเทียว; ชนเหล่าใดเคยเป็นพราหมณ์, เป็นแพ.ศ.ย์, เป็นศูทร, เป็นจัณฑาล, เป็นปุกกุสะ, อยู่ในโลกนี้, ชนเหล่านั้นแม้ไปสู่ปรโลกแล้วก็จักเป็นเหมือนเช่นนั้นอีก: จะต้องการอะไรด้วยกุศลกรรมและอกุศลกรรม"

พระเจ้ามิลินท์ทรงย้อนถามว่า "ถ้าใครเคยเป็นอะไรในโลกนี้ แม้ไปสู่ปรโลกแล้วก็จักเป็นเหมือนเช่นนั้นอีก, ไม่มีกิจที่จะต้องทำด้วยกุศลกรรมและอกุศลกรรม; ถ้าอย่างนั้น ชนเหล่าใดเป็นคนมีมือขาดก็ดี มีเท้าขาดก็ดี มีหูและจมูกขาดก็ดี ในโลกนี้, ชนเหล่านั้นแม้ไปปรโลกแล้วก็จักต้องเป็นเหมือนเช่นนั้นอีกนะซิ " เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามอย่างนี้แล้ว มักขลิโคศาลก็นิ่งอั้น

ครั้งนั้น พระเจ้ามิลินท์ทรงพระราชดำริว่า "ชมพูทวีปนี้ว่างเปล่าทีเดียวหนอ, ไม่มีสมณะพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งสามารถจะเจรจากับเรา บรรเทาความสงสัยเสียได้" คืนวันหนึ่ง ตรัสถามอมาตย์ทั้งหลายว่า "คืนวันนี้เดือนหงายน่าสบายนัก, เราจะไปหาสมณะหรือพราหมณ์ผู้ไรดีหนอ เพื่อจะได้ถามปัญหา ใครหนอสามารถจะเจรจากับเรา บรรเทาความสงสัยเสียได้ " เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสอย่างนี้แล้วอมาตย์ทั้งหลายได้ยืนนิ่งแลดูพระพักตร์อยู่

สมัยนั้น สาคลราชธานีได้ว่างเปล่าจากสมณะพราหมณ์ และคฤหบดีที่เป็นปราชญ์ถึงสิบสองปี เพราะพระเจ้ามิลินท์ได้ทรงสดับว่าในที่ใดมีสมณะพราหมณ์หรือคฤบดีที่เป็นปราชญ์, ก็เสด็จพระราชดำเนินไป, ตรัสถามปัญหากับหมู่ปราชญ์ในที่นั้น; หมู่ปราชญ์ทั้งปวงนั้นไม่สามารถจะวิสัชนาปัญหาถวายให้ทรงยินดีได้, ต่างคนก็หลีกหนีไปในที่ใดที่หนึ่ง, ผู้ที่ไม่หลีกไปสู่ทิศอื่น ต่างคนก็อยู่นิ่ง ๆ ส่วนภิกษุทั้งหลายไปสู่ประเทศหิมพานต์เสียโดยมาก

สมัยนั้น พระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏิ () อาศัยอยู่ที่พื้นถ้ำรักขิตคุหา ณ เขาหิมพานต์ ในกาลนั้น พระอัสสคุตตเถรเจ้าได้สดับพระวาจาแห่งพระเจ้ามิลินท์ด้วยทิพยโสต (คือ หูที่ได้ยินเสียงไกลได้ดุจหูเทวดา) แล้ว, จึงนัดให้ภิกษุสงฆ์ประชุมกัน ณ ยอดเขายุคันธรแล้ว, ถามภิกษุทั้งหลายว่า "อาวุโส, มีภิกษุองค์ใดสามารถจะสังสนทนากับพระเจ้ามิลินท์ นำความสงสัยของเธอเสียได้บ้างหรือไม่ " เมื่อพระเถรเจ้ากล่าวถามอย่างนี้แล้ว พระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏินั้นก็พากันนิ่งอยู่ พระเถรเจ้าถามอย่างนั้นถึงสองครั้ง สามครั้ง ต่างองค์ก็นิ่งเสียเหมือนอย่างนั้น

พระเถรเจ้าจึงกล่าวว่า "อาวุโส, ในดาวดึงสพิภพพิมานชื่อเกตุมดีมีอยู่ข้างปราจีนทิศ (ตะวันออก) แห่งไพชยันตปราสาท, เทพบุตรชื่อมหาเสนได้อาศัยอยู่ในทิพยพิมานนั้น, เธอสามารถจะสังสนทนากับพระเจ้ามิลินท์นำความสงสัยของเธอเสียได้"

ลำดับนั้น พระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏินั้น จึงหายพระองค์จากเขายุคันธร ไปปรากฏขึ้นในดาวดึงสพิภพ

ท้าวศักรินทรเทวราช ได้ทอดพระเนตรเห็นภิกษุทั้งหลายนั้นมาอยู่แต่ไกล, จึงเสด็จเข้าไปใกล้, ทรงถวายอภิวาทพระอัสสคุตตเถรเจ้าแล้ว, ประทับยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เป็นการแสดงความเคารพแล้ว, ตรัสถามว่า "พระภิกษุสงฆ์พากันมาถึงที่นี่เป็นหมู่ใหญ่ ข้าพเจ้าได้ถวายตัวเป็นอารามิกบุรุษ (คนกระทำกิจธุระในพระอาราม) ของพระภิกษุสงฆ์ไว้แล้ว ท่านจะประสงค์ให้ข้าพเจ้ากระทำกิจอะไรหรือ "

พระเถรเจ้าจึงถวายพระพรว่า "ดูก่อนมหาราช, ในชมพูทวีปมีพระเจ้าแผ่นดินในสาคลราชธานีพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้ามิลินท์, เป็นคนช่างตรัสซักถามด้วยข้อความในลัทธินั้น ๆ, อันใคร ๆ จะโต้ตอบครอบงำให้ชำนะได้โดยยาก; เขากล่าวยกว่าเป็นยอดของเดียรถีย์เจ้าลัทธิเป็นอันมาก เธอเสด็จเข้าไปหาภิกษุสงฆ์แล้ว, ตรัสถามปัญหาด้วยวาทะปรารภทิฏฐินั้น ๆ, เบียดเบียนภิกษุสงฆ์ให้ลำบาก"

ท้าวศักรินทรเทวราช ตรัสบอกพระเถรเจ้าว่า "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า, พระเจ้ามิลินท์นั้นจุติไปเกิดในมนุษยโลกจากที่นี่เอง เทพบุตรชื่อมหาเสนซึ่งอยู่ในพิมานชื่อเกตุมดีนั่นแน่ สามารถจะสังสนทนากับพระเจ้ามิลินท์นั้น นำความสงสัยของเธอเสียได้ เราจงมาพากันไปอ้อนวอนขอให้เธอไปเกิดในมนุษยโลกเถิด" ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว, เสด็จตามพระภิกษุสงฆ์ไปถึงเกตุมดีพิมานแล้ว, ทรงสวมกอดมหาเสนเทพบุตรแล้ว, ตรัสว่า "แน่ะเจ้าผู้นิรทุกข์, พระภิกษุสงฆ์ท่านอ้อนวอนขอให้เจ้าลงไปเกิดในมนุษยโลก"

มหาเสนเทพบุตรทูลว่า "ข้าพระองค์ไม่พอใจมนุษยโลกที่มีการงานมากนัก, มนุษยโลกนั้นเข้มงวดนัก ข้าพระองค์จะเกิดสืบ ๆ ไปในเทวโลกนี้เท่านั้น กว่าจะปรินิพพาน"

ท้าวศักรินทรเทวราชตรัสอ้อนวอนถึงสองครั้ง สามครั้ง; เธอก็มิได้ทูลรับเหมือนดังนั้น

พระอัสสคุตตเถรเจ้าจึงกล่าวกะมหาเสนเทพบุตรว่า "ดูก่อนท่านผู้นิรทุกข์, เราทั้งหลายได้เลือกตรวจดูตลอดทั่วมนุษยโลก ทั้งเทวโลก; นอกจากท่านแล้วไม่เห็นใครอื่น ที่สามารถจะทำลายล้างทิฏฐิของพระเจ้ามิลินท์แล้วยกย่องพระศาสนาไว้ได้ ภิกษุสงฆ์จึงได้อ้อนวอนท่าน ขอท่านผู้สัตบุรุษ จงยอมไปเกิดในมนุษยโลกแล้ว, ยกย่องพระศาสนาของพระทศพลเจ้าไว้เถิด" เมื่อพระเถรเจ้ากล่าวอ้อนวอนอย่างนี้แล้ว; มหาเสนเทพบุตรทราบว่าเธอผู้เดียวเท่านั้น จักสามารถทำลายล้างทิฏฐิของพระเจ้ามิลินท์แล้ว, ยกย่องพระศาสนาไว้ได้; จึงมีใจยินดีชื่นบาน, ได้ถวายปฏิญาณรับว่าจะลงไปเกิดในมนุษยโลก

ครั้นภิกษุทั้งหลายนั้น จัดกิจที่จะต้องทำนั้นในเทวโลกเสร็จแล้ว, จึงอันตรธานจากดาวดึงสพิภพ มาปรากฏ ณ พื้นถ้ำรักขิตคูหาที่เขาหิมพานต์แล้ว; พระอัสสคุตตเถรเจ้าจึงถามพระภิกษุสงฆ์ว่า "อาวุโส, ในภิกษุสงฆ์หมู่นี้ มีภิกษุองค์ใดไม่ได้มาประชุมบ้าง"

ภิกษุองค์หนึ่งเรียนพระเถรเจ้าว่า "ภิกษุที่ไม่ได้มาประชุมมีอยู่ คือ พระโรหณะผู้มีอายุไปสู่เขาหิมพานต์ เข้านิโรธสมาบัติได้เจ็ดวันเข้าวันนี้แล้ว ขอพระเถรเจ้าจงใช้ทูตไปเรียกเธอมาเถิด"

ขณะนั้นพระโรหณะผู้มีอายุออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว, ทราบว่าพระสงฆ์ให้หาท่าน, จึงอันตรธานจากเขาหิมพานต์,

มาปรากฏข้างหน้าแห่งพระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏิ ณ พื้นถ้ำรักขิตคูหา

พระอัสสคุตตเถรเจ้าจึงมีวาจาถามว่า "ดูก่อนโรหณะผู้มีอายุ, เหตุไฉน เมื่อพระพุทธศาสนาทรุดโทรมลงถึงเพียงนี้, ท่านจึงไม่ช่วยดูแลกิจที่สงฆ์จะต้องทำ "

ท่านเรียนตอบว่า "ข้าแต่พระเถรเจ้า, ข้อนั้นเป็นเพราะข้าพเจ้าไม่ได้มนสิการทำในใจ"

จึงพระเถรเจ้าปรับโทษว่า "ถ้าอย่างนั้น ท่านจงทำทัณฑกรรมรับปรับโทษเสียเถิด"

ท่านเรียนถามว่า "ข้าแต่พระเถรเจ้า ข้าพเจ้าจะต้องทำทัณฑกรรมอะไร "

พระเถรเจ้าจึงบังคับว่า "มีบ้านพราหมณ์อยู่ข้างเขาหิมพานต์แห่งหนึ่ง ชื่อกชังคลคาม มีพราหมณ์ผู้หนึ่ง ชื่อโสณุตตระอาศัยอยู่ในบ้านนั้น บุตรของโสณุตตรพราหมณ์นั้น จักเกิดขึ้นคนหนึ่ง คือ ทารกชื่อนาคเสน ท่านจงไปบิณฑบาตที่ตระกูลนั้น ให้ครบเจ็ดปีกับสิบเดือนแล้ว, จงนำเอาทารกชื่อนาคเสนนั้นมาบวช เมื่อนาคเสนนั้นบวชแล้ว ท่านจงพ้นจากทัณฑกรรม" พระโรหณะผู้มีอายุก็รับคำของพระเถรเจ้าแล้ว

ฝ่ายมหาเสนเทพบุตร ได้จุติจากเทวโลก, ถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งภริยาของโสณุตตรพราหมณ์ ขณะถือปฏิสนธินั้นได้มีอัศจรรย์ปรากฏสามประการ: คือเครื่องอาวุธทั้งหลายส่องแสงโพลงขึ้นประการหนึ่ง, ข้าวกล้าที่ยังไม่ออกรวงก็ออกรวงสุกประการหนึ่ง, มหาเมฆบันดาลเมฆให้ฝนห่าใหญ่ตกลงมาประการหนึ่ง

ฝ่ายพระโรหณะผู้มีอายุ จำเดิมแต่มหาเสนเทพบุตรถือปฏิสนธิมาได้เข้าไปบิณฑบาตที่ตระกูลนั้นมิได้ขาด ถึงเจ็ดปีกับสิบเดือน, ก็ไม่ได้ข้าวสวยแม้สักทรพีหนึ่ง, ไม่ได้ข้าวต้มแม้สักกระบวยหนึ่ง, ไม่ได้รับใครไหว้ใครประณมมือหรือแสดงอาการเคารพอย่างอื่น แม้สักวันเดียว; กลับได้แต่คำด่าว่าเสียดสีไม่มีใครที่จะกล่าวโดยดี แม้แต่เพียงว่าโปรดสัตว์ข้างหน้าเถิดเจ้าข้า ดังนี้ ในวันหนึ่ง วันนั้นโสณุตตรพราหมณ์กลับมาจากที่ทำงานภายนอกบ้าน, พบพระเถรเจ้าเดินสวนทางมาจึงถามว่า "บรรพชิต, วันนี้ท่านได้ไปเรือนของเราแล้วหรือ "

ท่านตอบว่า "เออ พราหมณ์, วันนี้เราได้ไปเรือนของท่านแล้ว"

พราหมณ์ถามว่า "ท่านได้อะไร ๆ บ้างหรือเปล่า "

ท่านตอบว่า "เออ พราหมณ์, วันนี้เราได้"

พราหมณ์ได้ยินท่านบอกว่าได้ ดังนั้น, สำคัญว่าท่านได้อะไรไปจากเรือนของตน, มีความเสียใจ, กลับไปถึงเรือนถามว่า "วันนี้เจ้าได้ให้อะไร ๆ แก่บรรพชิตนั้นหรือ "

คนในเรือนตอบว่า "ข้าพเจ้าไม่ได้ให้อะไรเลย" ครั้นวันรุ่งขึ้นพราหมณ์นั่งคอยอยู่ที่ประตูเรือน ด้วยหวังจะยกโทษพระเถรเจ้าด้วยมุสาวาท, พอเห็นพระเถรเจ้าไปถึง, จึงกล่าวท้วงว่า "เมื่อวานนี้ท่านไม่ได้อะไรในเรือนเราสักหน่อย พูดได้ว่าตัวได้ การพูดมุสาควรแก่ท่านหรือ "

พระเถรเจ้าตอบว่า "ดูก่อนพราหมณ์ เราไม่ได้แม้แต่เพียงคำว่า 'โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิดเจ้าข้า' ดังนี้ ในเรือนของท่านถึงเจ็ดปีกับสิบเดือนแล้ว พึ่งได้คำเช่นนั้นเมื่อวานนี้เอง; เช่นนี้ เราจึงได้บอกแก่ท่านว่าเราได้ ด้วยหมายเอาการกล่าวปราศรัยด้วยวาจานั้น"

พราหมณ์นึกว่า "บรรพชิตพวกนี้ได้รับแต่เพียงการกล่าวปราศรัยด้วยวาจา ยังพูดสรรเสริญในท่ามกลางประชาชนว่าตนได้รับ, ถ้าได้ของเคี้ยวของกินอะไร ๆ อย่างอื่นอีกแล้ว, เหตุไฉนจะไม่พูดสรรเสริญ" จึงมีความเลื่อมใสสั่งคนให้แบ่งข้าวที่จัดไว้เพื่อตัว ถวายพระเถรเจ้าทรพีหนึ่ง ทั้งกับข้าวพอสมควรกันแล้ว, ได้พูดว่า "ท่านจักได้อาหารนี้เสมอเป็นนิตย์ จำเดิมแต่วันรุ่งขึ้น" เมื่อพระเถรเจ้าไปถึง; พราหมณ์ได้เห็นอาการสงบเสงี่ยมเรียบร้อยของท่านเข้า, ก็ยิ่งเลื่อมใสมากขึ้น, จึงอาราธนาพระเถรเจ้าให้ทำภัตกิจในเรือนของตนเป็นนิตย์ พระเถรเจ้ารับอาราธนาด้วยดุษณีภาพ (นิ่งอยู่) แล้ว; ตั้งแต่นั้นมา ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว, เมื่อจะไป, ได้กล่าวพระพุทธวจนะน้อยหนึ่ง ๆ แล้วจึงไปเสมอทุกวัน ๆ

อ่านต่อ >>>

พาหิรกถา (2)

ฝ่ายนางพราหมณี ครั้นล่วงสิบเดือนคลอดบุตรชายคนหนึ่ง ชื่อนาคเสน นาคเสนนั้นเติบใหญ่ขึ้นโดยลำดับกาล จนมีอายุได้เจ็ดขวบ; บิดาจึงกล่าวกะเขาว่า "พ่อนาคเสน, บัดนี้เจ้าควรจะเรียนวิทยาในตระกูลพราหมณ์นี้แล้ว"

นาคเสนถามว่า "วิทยาอะไรพ่อ ชื่อว่าวิทยาในตระกูลพราหมณ์นี้ "

บิดาบอกว่า "ไตรเพทแล, พ่อนาคเสน, ชื่อว่าวิทยา; ศิลปศาสตร์ที่เหลือจากนั้น ชื่อว่าศิลปศาสตร์" นาคเสนก็รับว่าจะเรียน โสณุตตรพราหมณ์จึงให้ทรัพย์พันกษาปณ์แก่พราหมณ์ผู้จะเป็นครู เป็นส่วนสำหรับบูชาครูแล้ว, ให้ตั้งเตียงสองตัวให้ชิดกัน ในห้องภายในปราสาทแห่งหนึ่งแล้ว กำชับสั่งพราหมณ์ผู้เป็นครูว่า "ขอท่านจงให้เด็กผู้นี้ท่องมนต์เถิด"

พราหมณ์ผู้เป็นครูพูดว่า "ถ้าอย่างนั้น พ่อหนูเรียนมนต์เถิด;" ดังนี้แล้ว, ก็สาธยายขึ้น นาคเสนว่าตามครั้งเดียว, ไตรเพทก็ขึ้นใจขึ้นปากกำหนดจำได้แม่นยำ, ทำในใจตรึกตรองได้ดีโดยคล่องแคล่ว, เกิดปัญญาดุจดวงตาเห็นในไตรเพท พร้อมทั้งคัมภีร์นิฆัณฑุศาสตร์และ' คัมภีร์เกฏุภศาสตร์ พร้อมทั้งอักษรประเภท พร้อมทั้งคัมภีร์อิติหาสศาสตร์ครบทั้งห้าอย่าง, ว่าขึ้นอย่างหนึ่งแล้วก็เข้าใจความแห่งพากย์นั้น ๆ พร้อมทั้งไวยากรณ์ ชำนิชำนาญในคัมภีร์โลกายตศาสตร์ และมหาปุริสลักษณพยากรณศาสตร์ ครบทุกอย่างแล้ว, จึงถามบิดาว่า "พ่อ, ในตระกูลพราหมณ์นี้ ยังมีข้อที่จะต้องศึกษายิ่งกว่านี้อีกหรือมีแต่เพียงเท่านี้" เมื่อบิดาบอกว่า "ข้อที่จะต้องศึกษายิ่งกว่านี้อีกไม่มีแล้ว ข้อที่ต้องศึกษานั้นมีเพียงเท่านี้," แล้วจึงสอบความรู้ต่ออาจารย์เสร็จแล้ว, กลับลงมาจากปราสาท, อันวาสนาคือกุศลที่ได้เคยอบรมมาแต่ปางก่อนเข้าเตือนใจบันดาลให้หลีกเข้าไปอยู่ ณ ที่สงัดแล้ว, พิจารณาดูเบื้องต้นท่ามกลางที่สุดแห่งศิลปศาสตร์ของตน, ไม่แลเห็นแก่นสารในเบื้องต้นในท่ามกลางหรือในที่สุดนั้น แม้สักหน่อยหนึ่งแล้ว, จึงมีความเดือดร้อนเสียใจว่า "ไตรเพทเหล่านี้เปล่าจากประโยชน์เทียวหนอ, ไตรเพทเหล่านี้เป็นแต่ของจะต้องท่องเพ้อเปล่า ๆ เทียวหนอไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้เลย"

ในสมัยนั้น พระโรหณะผู้มีอายุนั่งอยู่ที่วัตตนิยเสนาสน์ ทราบปริวิตกแห่งจิตของนาคเสนด้วยวารจิตของตนแล้ว, ครองผ้าตามสมณวัตรแล้ว, ถือบาตรจีวรอันตรธานจากวัตตนิยเสนาสน์, มาปรากฏที่หน้าบ้านกชังคลคาม

นาคเสนยืนอยู่ที่ซุ้มประตูแลเห็นพระเถรเจ้ามาอยู่แต่ไกล, ก็มีใจยินดีร่าเริงบันเทิงปีติโสมนัส, ดำรงว่า "บางทีบรรพชิตรูปนี้จะรู้วิทยาที่เป็นแก่นสารบ้างกระมัง," จึงเข้าไปใกล้แล้ว, ถามว่า "ท่านผู้นิรทุกข์, ท่านเป็นอะไร จึงโกนศีรษะและนุ่งห่มผ้าย้อมด้วยน้ำฝาดเช่นนี้ "

ร "เราเป็นบรรพชิต"

น "ท่านเป็นบรรพชิต ด้วยเหตุอย่างไร "

น "เราเว้นจากกิจการบ้านเรือน เพื่อจะละมลทินที่ลามกเสียแล้ว, เราจึงชื่อว่าเป็นบรรพชิต"

น "เหตุไฉน ผมของท่านจึงไม่เหมือนของเขาอื่นเล่า "

ร "เราเห็นเหตุเครื่องกังวลสิบหกอย่าง เราจึงโกนเสีย เหตุเครื่องกังวลสิบหกอย่างนั้น คือ กังวลด้วยต้องหาเครื่องประดับหนึ่ง กังวลด้วยต้องแต่งหนึ่ง, กังวลด้วยต้องทาน้ำมันหนึ่ง, กังวลด้วยต้องสระหนึ่ง, กังวลด้วยต้องประดับดอกไม้หนึ่ง, กังวลด้วยต้องทาของหอมหนึ่ง, กังวลด้วยต้องอบกลิ่นหนึ่ง, กังวลด้วยต้องหาสมอ (สำหรับสระ) หนึ่ง, กังวลด้วยต้องหามะขามป้อม (สำหรับสระ) หนึ่ง, กังวลด้วยจับเขม่าหนึ่ง, กังวลด้วยต้องเกล้าหนึ่ง, กังวลด้วยต้องหวีหนึ่ง, กังวลด้วยต้องตัดหนึ่ง, กังวลด้วยต้องสางหนึ่ง, กังวลด้วยต้องหาเหาหนึ่ง, และเมื่อผมร่วงโกรน เจ้าของย่อมเสียดายหนึ่ง: รวมเป็นเหตุเครื่องกังวลสิบหกอย่าง คนที่กังวลอยู่ในเหตุสิบหกอย่างนี้ ย่อมทำศิลปที่สุขุมยิ่งนักให้ฉิบหายเสียทั้งหมด"

น "เหตุไฉน ผ้านุ่งผ้าห่มของท่าน จึงไม่เหมือนของเขาอื่นเล่า "

ร "ผ้าที่กิเลสกามอิงอาศัย เป็นที่ใคร่ของคน เป็นเครื่องหมายเพศคฤหัสถ์; ภัยอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งจะเกิดขึ้นเพราะผ้า, ภัยนั้นมิได้มีแก่ผู้ที่นุ่งห่มผ้าย้อมด้วยน้ำฝาด; เหตุนั้น ผ้านุ่งห่มของเราจึงไม่เหมือนของเขาอื่น"

น "ท่านรู้ศิลปศาสตร์อยู่บ้างหรือ "

ร "เออ เรารู้, แม้มนต์ที่สูงสุดในโลกเราก็รู้"

น "ท่านจะให้มนต์นั้นแก่ข้าพเจ้าได้หรือ "

ร "เออ เราจะให้ได้"

น "ถ้าอย่างนั้น ท่านให้เถิด"

ร "เวลานี้ยังไม่เป็นกาล เพราะเรายังกำลังเที่ยวบิณฑบาตอยู่"

ลำดับนั้น นาคเสนรับบาตรจากหัตถ์พระเถรเจ้าแล้ว, นิมนต์ให้เข้าไปในเรือนแล้ว, อังคาสด้วยขัชชะโภชชาหารอันประณีต ด้วยมือของตนจนอิ่มแล้ว, พูดเตือนว่า "เวลานี้ท่านให้มนต์นั้นเถิด"

พระเถรเจ้าตอบว่า "ท่านจะขอให้มารดาบิดาอนุญาตแล้ว ถือเพศบรรพชิตที่เราถืออยู่นี้ เป็นคนไม่มีกังวลได้เมื่อใด, เราจะให้แก่ท่านเมื่อนั้น"

นาคเสนจึงไปหามารดาบิดาบอกว่า "บรรพชิตรูปนี้พูดอยู่ว่า 'รู้มนต์ที่สูงสุดในโลก' ก็แต่ไม่ยอมให้แก่ผู้ที่ไม่ได้บวชในสำนักของตน ฉันจะขอบวชเรียนมนต์นั้นในสำนักของบรรพชิตผู้นี้"

มารดาบิดาสำคัญใจว่า ลูกของตนบวชเรียนมนต์นั้นแล้ว จักกลับมา จึงอนุญาตว่า "เรียนเถิดลูก" ครั้นมารดาบิดาอนุญาตให้นาคเสนบวชแล้ว พระโรหณะผู้มีอายุก็พานาคเสนไปสู่วัตตนิยเสนาสน์และวิชัมภวัตถุเสนาสน์แล้ว พักอยู่ที่วิชัมภวัตถุเสนาสน์ราตรีหนึ่งแล้วไปสู่พื้นถ้ำรักขิตคูหาแล้ว บวชนาคเสนในท่ามกลางพระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏิ ณ ที่นั้น

พอบวชแล้วสามเณรนาคเสนก็เตือนพระเถรเจ้าว่า "ข้าพเจ้าได้ถือเพศของท่านแล้ว, ขอท่านให้มนต์นั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด"

พระเถรเจ้าตรองว่า "เราจะแนะนาคเสนในอะไรก่อนดีหนอ จะแนะในพระสุตตันปิฎกก่อนดี หรือจะแนะในพระอภิธรรมปิฎกก่อนดี," ครั้นตรองอยู่อย่างนี้ ได้สันนิษฐานลงว่า "นาคเสนผู้นี้ มีปัญญาสามารถจะเรียนพระอภิธรรมปิฎกได้โดยง่าย," จึงได้แนะให้เรียนพระอภิธรรมปิฎกก่อน

สามเณรนาคเสนสาธยายหนเดียว ก็จำพระอภิธรรมปิฎกได้คล่องทั้งหมดแล้ว จึงบอกพระเถรเจ้าว่า "ขอท่านหยุดอย่าสวดต่อไปเลย; ข้าพเจ้าจักสาธยายแต่เพียงเท่านี้ก่อน" แล้วเข้าไปหาพระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏิแล้ว กล่าวว่า "ข้าพเจ้าจะสวดพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดถวายโดยพิสดาร"

พระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏินั้นตอบว่า "ดีละ นาคเสน ท่านสวดเถิด"

สามเณรนาคเสนก็สวดพระธรรมเจ็ดคัมภีร์นั้นโดยพิสดาร ถึงเจ็ดเดือนจึงจบ มหาปฐพีบันลือเสียงลั่น, เทวดาถวายสาธุการ, มหาพรหมตบพระหัตถ์, เทพเจ้าทั้งหลายบันดาลจุรณ์จันทน์และดอกมัณฑารพอันเป็นของทิพย์ให้ตกลงดุจห่าฝนแล้ว ครั้นสามเณรนาคเสนมีอายุได้ยี่สิบปีบริบูรณ์แล้ว พระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏิ ก็ประชุมกันที่พื้นถ้ำรักขิตคูหา ให้สามเณรนาคเสนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ,

ครั้นรุ่งเช้าพระนาคเสนเข้าไปบิณฑบาตในบ้านกับพระอุปัชฌาย์ดำริแต่ในจิตว่า "พระอุปัชฌาย์ของเรา เป็นคนไม่รู้จักอะไรหนอ, พระอุปัชฌาย์ของเราเป็นคนเขลาหนอ, เพราะท่านสอนให้เราศึกษาพระอภิธรรมปิฎกก่อนกว่าพระพุทธวจนะอื่น ๆ

พระโรหณะผู้มีอายุผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ทราบความดำริในจิตของพระนาคเสนแล้ว กล่าวว่า "นาคเสน ท่านดำริไม่สมควร, ความดำริเช่นนี้สมควรแก่ท่านก็หามิได้"

พระนาคเสนนึกในใจว่า "น่าอัศจรรย์หนอ ! พระอุปัชฌาย์ของเรา ท่านมาทราบความดำริในจิตของเรา ด้วยวารจิตของท่าน, พระอุปัชฌาย์ของเรา ท่านมีปัญญาแท้ ๆ, ถ้าอย่างไร เราจะขอขมาให้ท่านอดโทษเสีย" ครั้นคิดอย่างนี้แล้ว จึงขอขมาโทษว่า "ขอท่านจงอดโทษให้แก่ข้าพเจ้า ต่อไปข้าพเจ้าจักไม่คิดเช่นนี้อีก"

พระเถรเจ้าตอบว่า "เราไม่ยอมอดโทษด้วยเพียงแต่สักว่าขอขมาเท่านี้ ก็แต่ว่ามีราชธานีหนึ่ง ชื่อว่าสาคลนคร, พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองราชสมบัติในราชธานีนั้น ทรงพระนามว่าพระเจ้ามิลินท์, เธอโปรดตรัสถามปัญหาปรารภทิฏฐิลัทธิต่าง ๆ ทำพระภิกษุสงฆ์ให้ได้ความลำบาก ในการที่จะกล่าวแก้ปัญหา ซึ่งเธอตรัสถาม, ถ้าว่าท่านจะไปทรมานเธอให้เลื่อมใสได้แล้ว เราจึงจะยอมอดโทษให้"

พระนาคเสนเรียนตอบว่า "อย่าว่าแต่พระเจ้ามิลินท์องค์เดียวเลย, ให้พระเจ้าแผ่นดินในชมพูทวีปทั้งหมดมาถามปัญหาข้าพเจ้า ๆ จะแก้ปัญหานั้นทำลายล้างเสียให้หมด, ขอท่านอดโทษให้แก่ข้าพเจ้าเถิด" เมื่อพระเถรเจ้ายังไม่ยอมอดให้จึงเรียนถามว่า "ถ้าอย่างนั้นในไตรมาสนี้ ข้าพเจ้าจะไปอยู่ในสำนักของใครเล่า "

พระเถรเจ้าตอบว่า "พระอัสสคุตตเถระผู้มีอายุ ท่านอยู่ที่วัตตนิยเสนาสน์, ท่านจงไปหาท่านแล้วกราบเรียนตามคำของเราว่า "พระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้าให้มากราบเท้าท่าน และเรียนถามว่า "ท่านไม่มีอาพาธเจ็บไข้ยังมีกำลังลุกคล่องแคล่วอยู่ผาสุกหรือ, และส่งข้าพเจ้ามาด้วยปรารถนาจะให้อยู่ในสำนักของท่าน สิ้นไตรมาสนี้; และเมื่อท่านจะถามว่า "พระอุปัชฌาย์ของท่านชื่อไร" ดังนี้แล้ว, ก็เรียนท่านว่า "พระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้าชื่อโรหณเถระ," และเมื่อท่านจะถามว่า "เราชื่อไรเล่า" ก็เรียนท่านว่า "พระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้าทราบชื่อของท่าน"

พระนาคเสนรับคำของพระเถรเจ้าแล้วกราบลา ทำประทักษิณแล้ว ถือบาตรจีวรหลีกจาริกไปโดยลำดับถึงวัตตนิยเสนาสน์แล้วเข้าไปหาพระอัสสคุตตเถรเจ้า กราบท่านแล้วยืน ณ ที่สมควรแห่งหนึ่งเรียนตามคำซึ่งพระอุปัชฌาย์ของตนสั่งมาทุกประการ

พระอัสสคุตตเถรเจ้าถามว่า "ท่านชื่อไร "

น "ข้าพเจ้าชื่อนาคเสน"

อ "พระอุปัชฌาย์ของท่านชื่อไร "

น "พระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้า ชื่อโรหณเถระ"

อ "เราชื่อไรเล่า "

น "พระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้าทราบชื่อของท่าน"

อ "ดีละ นาคเสน ท่านเก็บบาตรจีวรเถิด"

พระนาคเสนเก็บบาตรจีวรไว้แล้ว ในวันรุ่งขึ้นได้กวาดบริเวณตั้งน้ำบ้วนปากและไม้สีฟันไว้ถวายพระเถรเจ้ากลับกวาดที่ซึ่งพระนาคเสนกวาดแล้วเสียใหม่, เทน้ำนั้นเสียแล้วตักน้ำอื่นมา, หยิบไม้สีฟันนั้นออกเสียแล้ว หยิบไม้สีฟันอันอื่นใช้, ไม่ได้เจรจาปราศรัยแม้สักหน่อยเลย พระเถรเจ้าทำดังนี้ถึงเจ็ดวัน ต่อถึงวันที่เจ็ดจึงถามอย่างนั้นอีก พระนาคเสนก็เรียนตอบเหมือนนั้น ท่านจึงอนุญาตให้อยู่จำพรรษาในที่นั้น

ในสมัยนั้น มีมหาอุบาสิกาผู้หนึ่ง ซึ่งได้อุปฐากพระเถรเจ้ามาถึงสามสิบพรรษาแล้ว เมื่อล่วงไตรมาสนั้นแล้วมาหาพระเถรเจ้าเรียนถามว่า "มีภิกษุอื่นมาจำพรรษาอยู่ในสำนักของท่านบ้างหรือไม่ "

ท่านตอบว่า "มีพระนาคเสนองค์หนึ่ง"

มหาอุบาสิกานั้นจึงนิมนต์พระเถรเจ้ากับพระนาคเสนไปฉันที่เรือนในวันรุ่งขึ้น พระเถรเจ้ารับนิมนต์ด้วยดุษณีภาพแล้ว ครั้นล่วงราตรีนั้นถึงเวลาเช้าแล้ว ท่านครองผ้าตามสมณวัตรแล้ว ถือบาตรจีวรไปกับพระนาคเสนเป็นปัจฉาสมณะตามหลังถึงเรือนมหาอุบาสิกานั้นแล้ว นั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ถวาย มหาอุบาสิกานั้นจึงอังคาสพระเถรเจ้ากับพระนาคเสนด้วยของเคี้ยวของฉันอันประณีต ด้วยมือของตน ครั้นฉันเสร็จแล้ว พระเถรเจ้าสั่งพระนาคเสนว่า "ท่านทำอนุโมทนาแก่มหาอุบาสิกาเถิด" ครั้นสั่งดังนั้นแล้ว ลุกจากอาสนะหลีกไป

ส่วนมหาอุบาสิกานั้นกล่าวขอกะพระนาคเสนว่า "ตนเป็นคนแก่แล้ว ขอให้พระนาคเสนทำอนุโมทนาแก่ตนด้วยธรรมีกถาที่ลึกสุขุมเถิด" พระนาคเสนก็ทำอนุโมทนาแก่มหาอุบาสิกานั้นด้วยอภิธรรมกถาอันลึกละเอียด แสดงโลกุตตรธรรมปฏิสังยุตด้วยสุญญตานุปัสสนา ขณะนั้น มหาอุบาสิกานั้นได้ธรรมจักษุคือปัญญาที่เห็นธรรมปราศจากธุลีปราศจากมลทินคือกิเลสในที่นั่งนั้นเองว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นมีความดับเป็นธรรมดา" ดังนี้ แม้พระนาคเสนเอง ทำอนุโมทนาแก่อุบาสิกานั้นแล้ว พิจารณาธรรมที่ตนแสดงอยู่ นั่งเจริญวิปัสสนาอยู่ที่อาสนะนั้นก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล

เวลานั้น พระอัสสคุตตเถรเจ้านั่งที่วิหาร ทราบว่าพระนาคเสนและมหาอุบาสิกาได้ธรรมจักษุบรรลุโสดาปัตติผลทั้งสองคน จึงให้สาธุการว่า "ดีละ ๆ นาคเสน ท่านยิงศรเล่มเดียว

ทำลายกองสักกายทิฏฐิอันใหญ่ได้ถึงสองกอง" แม้เทวดาทั้งหลายก็ได้ถวายสาธุการหลายพันองค์
พระนาคเสนลุกจากอาสนะกลับมาหาพระอัสสคุตตเถรเจ้า อภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง พระเถรเจ้าจึงสั่งว่า "ท่านจงไปสู่เมืองปาฏลิบุตร, เรียนพระพุทธวจนะในสำนักแห่งพระธรรมรักขิตเถระผู้มีอายุ ซึ่งอยู่ในอโสการามเถิด"

น "เมืองปาฏลิบุตร แต่ที่นี้ไปไกลกี่มากน้อย "-

อ "ไกลร้อยโยชน์"

น "หนทางไกลนัก, ในกลางทางอาหารก็หาได้ยาก, ข้าพเจ้าจะไปอย่างไรได้ "

อ "ไปเถิดนาคเสน, ในกลางทางท่านจักได้บิณฑบาตข้าวสาลีที่บริสุทธิ์และแกงกับเป็นอันมาก"

พระนาคเสนรับคำของพระเถรเจ้าแล้ว กราบลาทำประทักษิณแล้ว ถือบาตรจีวรจาริกไปเมืองปรากฏลิบุตร

ในสมัยนั้น เศรษฐีชาวเมืองปาฏลิบุตรพร้อมด้วยเกวียนห้าร้อยกำลังเดินทางจะไปเมืองปาฏลิบุตรอยู่ ได้เห็นพระนาคเสนเดินทางมาแต่ไกล, จึงสั่งให้กลับเกวียนห้าร้อยนั้นแล้ว ไปหาพระนาคเสนถามว่า "พระผู้เป็นเจ้าจักไปข้างไหน "

พระนาคเสนตอบว่า "จะไปเมืองปาฏลิบุตร"

เศรษฐีชวนว่า "ดีละ ข้าพเจ้าก็จะไปเมืองปาฏลิบุตร เหมือนกัน, พระผู้เป็นเจ้าจงไปกับข้าพเจ้าเถิด จะได้ไปเป็นสุข" ดังนี้, แล้วเลื่อมใสในอิริยาบถของพระนาคเสน แล้วอังคาสท่านด้วยของเคี้ยวของฉันอันประณีต ด้วยมือของตนจนอิ่มเสร็จแล้ว นั่ง ณ ที่อาสนะต่ำแห่งหนึ่งแล้วถามว่า "พระผู้เป็นเจ้าชื่อไร "

น "เราชื่อนาคเสน"

ศ "พระผู้เป็นเจ้าทราบพระพุทธวจนะบ้างหรือ "

น "เราทราบพระอภิธรรมอยู่บ้าง

ศ "เป็นลาภของข้าพเจ้าที่ได้พบกับพระผู้เป็นเจ้า, เพราะข้าพเจ้าก็เป็นผู้ศึกษาพระอภิธรรม พระผู้เป็นเจ้าก็เป็นผู้ศึกษาพระอภิธรรม, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงแสดงพระอภิธรรมแก่ข้าพเจ้า"
พระนาคเสนก็แสดงพระอภิธรรมให้เศรษฐีฟัง, เมื่อกำลังแสดงอยู่นั้น เศรษฐีได้ธรรมจักษุบรรลุโสดาปัตติผล, แล้วจึงสั่งให้เกวียนห้าร้อยนั้นล่วงหน้าไปก่อนแล้ว ส่วนตัวเองมากับพระนาคเสนข้างหลัง ถึงทางสองแยกใกล้เมืองปาฏลิบุตร ก็หยุดยืนชี้บอกหนทางที่จะไปอโสการาม แล้วถวายผ้ารัตตกัมพลของตน ยาวสิบหกศอกกว้างแปดศอกแก่พระนาคเสน แล้วเดินแยกทางไป

ส่วนพระนาคเสนอไปถึงอโสการามแล้ว เข้าไปหาพระธรรมรักขิตเถรเจ้าแล้ว กราบเรียนเหตุที่ตนมาแล้ว ขอเรียนพระพุทธวจนะไตรปิฎกธรรมในสำนักแห่งพระเถรเจ้า เป็นแต่เพียงสาธยายพยัญชนะคราวละหนเท่านั้นถึงสามเดือนจึงจบ ยังซ้ำพิจารณาอรรถแห่งพระพุทธวจนะที่ได้เรียนแล้วอีกสามเดือนจึงตลอด
พระธรรมรักขิตเถรเจ้าเห็นพระนาคเสนแม่นยำชำนาญในพระพุทธวจนะไตรปิฎกธรรมแล้ว จึงกล่าวเตือนให้สติว่า "ดูก่อนนาคเสน ถึงว่าท่านทรงพระพุทธวจนะไตรปิฎกได้แล้ว ก็ยังไม่ได้ผลแห่งสมณปฏิบัติ, เหมือนนายโคบาลถึงเลี้ยงโคก็มิได้บริโภคโครสเหมือนคนอื่นฉะนั้น"

พระนาคเสนเรียนตอบพระเถรเจ้าว่า "กล่าวเตือนด้วยวาจาเพียงเท่านี้พอแล้ว" ในวันนั้น บำเพ็ญเพียรก็ได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยพระจตุปฏิสัมภิทาญาณ ขณะนั้น เทวดาได้ถวายสาธุการ, มหาปฐพีบันลือเสียงลั่น, มหาพรหมตบพระหัตถ์, เทพเจ้าทั้งหลายบันดาลจุรณ์จันทน์และดอกมัณฑารพอันเปนของทิพย์ให้ตกลง ดุลห่าฝน เป็นมหัศจรรย์

ครั้นพระนาคเสนได้บรรลุพระอาหัตตผลแล้ว พระอรหันต์เจ้าร้อยโกฏิก็ประชุมกันที่พื้นถ้ำรักขิตคูหา ณ เขาหิมพานต์ ส่งทูตให้นำศาสน์ไปยังสำนักพระนาคเสนว่า "ขอพระนาคเสนอจงมาหา เราทั้งหลายปรารถนาจะพบ" ดังนี้
พระนาคเสนได้ฟังทูตบอกดังนั้นแล้วจึงอันตรธานจากอโสการาม มาปรากฏที่เฉพาะหน้าแห่งพระอรหันต์เจ้าทั้งหลายนั้น พระอรหันต์เจ้าทั้งหลายจึงมีคำสั่งว่า "นั่นแน่ะ นาคเสน พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามปัญหาโต้ตอบถ้อยคำ ทำภิกษุสงฆ์ให้ได้ความลำบากยิ่งนัก, ขอท่านไปทรมานพระเจ้ามิลินท์เถิด"

พระนาคเสน ตอบว่า "ข้าแต่พระเถรเจ้าทั้งหลาย อย่าว่าแต่เจ้ามิลินท์พระองค์เดียวเลย,

ให้พระเจ้าแผ่นดินในชมพูทวีปทั้งหมดมาถามปัญหาข้าพเจ้า ๆ จะวิสัชนาแก้ทำลายล้างเสียให้หมด, ขอท่านทั้งหลายอย่าได้กลัวเลย จงไปสู่สาคลราชธานีเถิด" พระเถรเจ้าทั้งหลายก็พากันไปสู่สาคลราชธานี ทำพระนครนั้นให้เหลืองอร่ามด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ มีสมณบริษัทเดินไปมาไม่ขาด

ในสมัยนั้น พระอายุปาลเถรเจ้าผู้มีอายุ อาศัยอยู่ที่สังเขยยบริเวณครั้งนั้น พระเจ้ามิลินท์ตรัสปรึกษาราชอมาตย์ทั้งหลายว่า "คืนวันนี้เดือนหงายน่าสบายนัก, เราจะไปสากัจฉาถามปัญหากะสมณะหรือพราหมณ์ผู้ไหนดีหนอ, ใครจะสามารถเจรจากับเรา บรรเทาความสงสัยเสียได้ "

ราชอมาตย์เหล่านั้นกราบทูลว่า "มีพระเถระรูปหนึ่งชื่ออายุปาละได้เล่าเรียนพระคัมภีร์แตกฉาน เป็นพหุสุตทรงพระไตรปิฎก, ในเวลานี้ท่านอยู่ที่สังเขยยบริเวณ, ขอพระองค์เสด็จไปถามปัญหากะพระอายุปาลเถระนั้นเถิด"

พระเจ้ามิลินทร์รับสั่งว่า "ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงไปแจ้งความแก่ท่านให้ทราบก่อน"

เนมิตติกอมาตย์รับสั่งแล้วจึงใช้ทูตไปแจ้งแก่พระ อายุปาลเถรเจ้าว่า "พระราชามีพระประสงค์จะใคร่เสด็จพระราชดำเนินมาพบพระเถรเจ้า" พระเถรเจ้าก็ถวายโอกาสว่า "เชิญเสด็จมาเถิด"

จึงพระเจ้ามิลินท์เสด็จขึ้นทรงรถพระที่นั่ง พร้อมด้วยอมาตย์ชาติโยนกห้าร้อยห้อมล้อมเป็นราชบริวาร เสด็จพระราชดำเนินมาถึงสังเขยยบริเวณวิหารแล้ว เสด็จไปยังสำนักพระอายุปาลเถรเจ้า ทรงพระราชปฏิสันถารปราศรัยกับพระเถรเจ้าพอสมควรแล้ว เสด็จประทับ ณ ส่วนข้างหนึ่ง จึงตรัสถามปัญหากะพระเถรเจ้า ดังนี้:

มิ "บรรพชาของพระผู้เป็นเจ้า มีประโยชน์อย่างไร, และอะไรเป็นประโยชน์ที่พระผู้เป็นเจ้าประสงค์เป็นอย่างยิ่ง "

อา "บรรพชามีประโยชน์ที่จะได้ประพฤติให้เป็นธรรม ประพฤติให้เสมอ"

มิ "ใคร ๆ แม้เป็นคฤหัสถ์ที่ประพฤติเป็นธรรม ประพฤติเสมอได้ มีอยู่บ้างหรือไม่ "

อา "ขอถวายพระพร มีอยู่, คือเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงพระธรรมจักร ที่ป่าอิสิปตนมิคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี, ครั้งนั้น พรหมได้บรรลุธรรมาภิสมัยถึงสิบแปดโกฏิ, ส่วนเทวดาซึ่งได้บรรลุธรรมาภิสมัยเป็นอันมากพ้นที่จะนับได้; พรหมและเทวดาเหล่านั้นล้วนเป็นคฤหัสถ์ มิใช่บรรพชิต อนึ่ง เมื่อทรงแสดงมหาสมยสูตร มงคลสูตร สมจิตตปริยายสูตร ราหุโลวาทสูตร และปราภวสูตรเทวดาได้บรรลุธรรมาภิสมัยเป็นอันมากเหลือที่จะนับได้; เทวดาเหล่านี้ล้วนเป็นคฤหัสถ์ มิใช่บรรพชิต"

มิ "ถ้าอย่างนั้น บรรพชาของพระผู้เป็นเจ้าก็ไม่มีประโยชน์อะไร, ตกลงเป็นพระสมณะเหล่าศากยบุตร บวชและสมาทานธุดงค์ เพราะผลวิบากแห่งบาปกรรมที่ตนทำไว้แต่ปางก่อน คือ ภิกษุใด ถือเอกาสนิกธุดงค์, ชะรอยในปางก่อนภิกษุนั้น จะเป็นโจรลักโภคสมบัติของคนอื่นเป็นแน่; เพราะโทษที่แย่งชิงโภคสมบัติของเขา เดี๋ยวนี้จึงต้องนั่งฉันอาหารในที่อันเดียว ไมได้ฉันตามสบาย ด้วยผลวิบากแห่งกรรมอันนั้น

อนึ่ง ภิกษุใด ถืออัพโภกาสิกาธุดงค์, ชะรอยในปางก่อนภิกษุนั้นจะเป็นโจรปล้นบ้านเขาเป็นแน่; เพราะโทษที่ทำเรือนเขาให้ฉิบหาย เดี๋ยวนี้จึงต้องอยู่แต่ในที่แจ้ง ไม่ได้อาศัยในเสนาสนะ ด้วยผลวิบากแห่งกรรมอันนั้น

อนึ่ง ภิกษุใด ถือเนสัชชิกธุดงค์, ชะรอยในปางก่อนภิกษุนั้น จะเป็นโจรปล้นในหนทางเปลี่ยวเป็นแน่; เพราะโทษที่จับคนเดินทางมาผูกมัดให้นั่งแกร่วอยู่ เดี๋ยวนี้จึงต้องนั่งแกร่วไม่ได้นอน ด้วยผลวิบากแห่งกรรมอันนั้น; ศีลของเธอไม่มี ความเพียร (ทรมานกิเลส) ของเธอไม่มี พรหมจรรย์ของเธอไม่มี"

เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสเช่นนี้ พระเถรเจ้าก็นิ่งอั้น ไม่ทูลถวายวิสัชนาอย่างไรอีกได้ ราชอมาตย์ทั้งหลายนั้นจึงกราบทูลว่า "พระเถรเจ้าเป็นคนมีปัญญา, แต่ไม่กล้า จึงมิได้ทูลถวายวิสัชนาอย่างไรอีกได้" ครั้นพระเจ้ามิลินท์ทอดพระเนตรเห็นพระเถรเจ้านิ่งอั้น ก็ตบพระหัตถ์ ทรงพระสรวลแล้ว ตรัสกะอมาตย์ทั้งหลายว่า "ชมพูทวีปนี้ว่างเปล่าทีเดียวหนอ, ไม่มีสมณะพราหมณ์ผู้ไหน สามารถจะเจรจากับเรา บรรเทาความสงสัยเสียได้" ดังนี้แล้ว, เหลียวทอดพระเนตรเห็นหมู่อมาตย์มิได้หวาดหวั่นครั่นคร้าม มิได้เก้อเขิน จึงทรงพระราชดำริว่า "ชะรอยจะมีภิกษุอะไรอื่น ๆ ที่ฉลาดสามารถจะเจรจากับเราอีกเป็นแม่นมั่น, ชาวโยนกเหล่านี้จึงไม่เก้อเขิน" ดังนี้แล้ว, ตรัสถามอมาตย์ทั้งหลายนั้นว่า "ยังมีภิกษุอะไรอื่น ที่ฉลาดสามารถจะเจรจากับเรา บรรเทาความสงสัยเสียได้ อีกบ้างหรือ "

ในกาลนั้น พระนาคเสนเถรเจ้าอยู่ที่สังเขยยบริเวณนั้น กับภิกษุสงฆ์แปดหมื่นรูป, เทวมันติยอมาตย์จึงกราบทูลว่า

"ขอพระองค์ทรงรอก่อน ยังมีพระเถระอีกรูปหนึ่งชื่อว่านาคเสน เป็นบัณฑิต มีปัญญาเฉียบแหลมว่องไวกล้าหาญ เป็นพหุสุต พูดไพเราะ มีความคิดดี บรรลุบารมีธรรม แตกฉานในพระจตุปฏิสัมภิทา สามารถทราบเหตุผล ฉลาดในโวหาร มีปฏิภาณคล่องแคล่ว, บัดนี้ท่านอยู่สังเขยยบริเวณ, พระองค์เสด็จไปถามปัญหากะท่านเถิด, ท่านสามารถจะเจรจากับพระองค์บรรเทาความสงสัยเสียได้"

พอพระเจ้ามิลินท์ได้ทรงสดับเสียงออกชื่อว่า นาคเสน ดังนั้น ให้ทรงกลัวครั่นคร้ามสยดสยอง (แข็งพระหฤทัย) ตรัสถามเทวมันติยอมาตย์ว่า "ท่านสามารถจะเจรจากับเราได้หรือไม่ "

เทวมันติยอมาตย์กราบทูลว่า "หากว่าจะเจรจากับเทพเจ้าซึ่งมีฤทธิอำนาจ มีท้าวโกสีย์เป็นต้นหรือกับท้าวมหาพรหม ท่านยังสามารถ, เหตุไฉน จักไม่อาจเจรจากับมนุษย์ได้เล่า"

พระเจ้ามิลินท์จึงรับสั่งให้เทวมันติยอมาตย์ใช้ทูตไปแจ้งแก่ท่าน, ครั้นท่านถวายโอกาสแล้ว, ก็เสด็จไปสู่สังเขยยบริเวณ

เวลานั้น พระนาคเสนเถรเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์แปดหมื่นรูปนั่งอยู่ที่มณฑลมาลก (วิหารกลม) พระเจ้ามิลินท์ได้ทอดพระเนตรเห็นบริษัทของพระเถรเจ้าแต่ไกลแล้ว, ตรัสถามเทวมันติยอมาตย์ว่า "นั่นบริษัทของใคร จึงใหญ่ถึงเพียงนี้"

เทวมันติยอมาตย์กราบทูลว่า "บริษัทของพระนาคเสนเถรเจ้า" ท้าวเธอก็ยิ่งทรงครั่นคร้ามขามขยาด แต่เกรงราชบริพารจะดูหมิ่นได้ จึงสะกดพระทัยไว้มั่น ตรัสแก่เทวมันติยอมาตย์ว่า "ท่านอย่าเพ่อบอกตัวพระนาคเสนแก่เราเลย, เราจะหาพระนาคเสนให้รู้จักเอง, ไม่ต้องบอก"

เทวมันติยอมาตย์กราบทูลว่า "จะทรงทอดพระเนตรหาพระนาคเสนให้รู้จักเองนั้นชอบแล้ว"

ในพระภิกษุสงฆ์นั้น พระนาคเสนเถรเจ้า อ่อนกว่าภิกษุสี่หมื่นรูป ซึ่งนั่งอยู่หน้า, แก่กว่าภิกษุสี่หมื่นรูป ซึ่งนั่งอยู่หลัง พระเจ้ามิลินท์ทอดพระเนตรภิกษุสงฆ์ทั้งข้างหน้าข้างหลังและท่ามกลาง ได้ทอดพระเนตรเห็นพระนาคเสนเถรเจ้านั่งอยู่ในท่ามกลางแห่งภิกษุสงฆ์ (มีท่าทางองอาจ) ปราศจากความกลัวและครั่นคร้าม, ก็ทรงทราบโดยคาดอาการว่า "องค์นั้นแหละพระนาคเสน" ดังนี้แล้ว ตรัสถามเทวมันติยอมาตย์ว่า "องค์นั้นหรือพระนาคเสน" เทวมันติยอมาตย์กราบทูลรับว่า "พระพุทธเจ้าข้า องค์นั้นแหละ พระนาคเสน, พระองค์ทรงรู้จักท่านถูกแล้ว" พระเจ้ามิลินท์ทรงยินดีว่า "พระองค์ทรงรู้จักท่านถูกแล้ว" พระเจ้ามิลินท์ทรงยินดีว่า "พระองค์ทรงรู้จักพระนาคเสนเอง ไม่ต้องทูล" พอทรงรู้จักพระนาคเสนแล้ว ก็ทรงกลัวครั่นคร้ามสยดสยองยิ่งขึ้นกว่าเก่าเป็นอันมาก พาหิรกถาเรื่องนอกปัญหา จบ

<<< ย้อนกลับ

ปรารภเมณฑกปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ผู้ช่างตรัส ทรงสันทัดในการเถียงปัญหา ทรงพระปัญญาล่วงสามัญชน มีพระปรีชาญาณลบล้น เห็นแจ้งในเหตุผลเสด็จเข้าไปหาพระนาคเสนเถรเจ้า เพื่อความแตกฉานแห่งพระปรีชาเสด็จอยู่ในฉายาที่เป็นร่มเงาของพระเถรเจ้า เฝ้าตรัสถามปัญหา ได้พระปัญญาแตกฉาน ทรงพระไตรปิฎกธรรมแล้ว ในส่วนแห่งราตรีวันหนึ่ง เสด็จอยู่ ณ ที่สงัด ทรงพิจารณาถึงนวังคสัตถุศาสนา คือ พระพุทธวจนะมีองค์เก้าประการ ทรงพระญาณเล็งเห็นเมณฑกปัญหา คือ ปริศนาสองเงื่อนดุจเขาแกะ ซึ่งวิสัชนาแก้ได้เป็นอันยาก และประกอบไปด้วยอุบายเครื่องจะยกโทษขึ้นกล่าวได้ อันมีในพระศาสนาของสมเด็จพระธรรมราชา ที่ทรงภาสิตไว้โดยบรรยายก็มี ทรงหมายภาสิตไว้ก็มีทรงภาสิตไว้ตามสภาพก็ดี เพราะไม่รู้แจ้งอรรถาธิบายแห่งภาสิตทั้งหลายในเมณฑกปัญหาที่สมเด็จพระชินพุทธเจ้าทรงภาสิตไว้นั้น ในอนาคตกาลไกล จักมีความเข้าใจผิดในเมณฑกปัญหานั้นแล้วเถียงกันขึ้น เอาเถิดเราจักให้พระธรรมกถึกเลื่อมใสเห็นชอบด้วยแล้ว จักอาราธนาให้ตัดสินเมณฑกปัญหาทั้งหลายเสีย, ในอนาคตกาล ชนทั้งหลายจักได้แสดงตามทางที่ท่านได้แก้ไว้แล้วนั้น

ครั้นราตรีสว่าง อรุณขึ้นแล้ว ทรงสนานพระเศียรเกล้าแล้วทรงประณมพระหัตถ์เหนือพระเศียร

ทรงพระอนุสรถึงสมเด็จพระสัมมนาสัมพุทธเจ้า ทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบันแล้ว ทรงสมาทานพรตบทแปดประการ โดยทรงพระราชปณิธานตั้งพระราชหฤทัยว่า "เราจักสมาทานองคคุณแปดประการ บำเพ็ญตบะธรรม คือ จำศีลให้ถ้วนเจ็ดวัน ข้างหน้าแต่วันนี้ไป, ครั้นบำเพ็ญตบะธรรมครบกำหนดนั้นแล้ว จักอาราธนาพระอาจารย์ให้เต็มใจแล้ว จักถามเมณฑกปัญหาท่าน"

ขณะนั้น ท้ายเธอทรงผลัดคู่พระภูษากาสาวพัสตร์ ทรงสวมลองพระสกอันโล้นไว้บนพระเศียร ถือเพศมุนีแล้ว ทรงสมาทานองคคุณแปดประการ ดังต่อไปนี้ ถ้วนเจ็ดวันนี้

1 เราจะหยุดว่าราชการ

2 เราจะไม่ยังจิตอันประกอบด้วยราคะให้เกิดขึ้น

3 เราจะไม่ยังจิตยังประกอบด้วยโทสะให้เกิดขึ้น

4 เราจะไม่ยังจิตอันประกอบด้วยโมหะให้เกิดขึ้น

5 เราจะเป็นผู้ประพฤติสุภาพ แม้แก่พวกบุรุษชนซึ่งเป็นทาสกรรมกร

6 เราจักรักษากายกรรมและวจีกรรม ให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษ

7 เราจะรักษาอายตนะทั้งหกไม่ให้มีส่วนเหลือ

8 เราจะตั้งจิตไว้ในเมตตาภาวนา

ครั้นทรงสมาทานองคคุณแปดประการเหล่านี้แล้ว ทรงตั้งพระหฤทัยอยู่ในองคคุณแปดประการนั้นอย่างเดียว ไม่เสด็จออกข้างนอกถ้วนเจ็ดวันแล้ว ในวันที่แปด พอเวลาราตรีสว่างแล้ว รีบเสวยพระกระยาหารแต่เช้าแล้ว เสด็จเข้าไปหาพระนาคเสนเถรเจ้า มีดวงพระเนตรอันทอดลง ตรัสแต่พอประมาณ มีพระอิริยาบถสงบเสงี่ยม มีพระหฤทัยแน่วไม่ส่ายไปส่ายมา ทรงพระปราโมทย์เบิกบานพระราชหฤทัย สดใสชุ่มชื่นแล้วเป็นอย่างยิ่ง ทรงถวายนมัสการแทบบาทของพระเถรเจ้า ด้วยพระเศียรเกล้าแล้ว เสด็จยืน ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว ตรัสดังนี้

"พระผู้เป็นเจ้า ข้อความบางเรื่องที่ข้าพเจ้าจะต้องหารือกับพระผู้เป็นเจ้ามีอยู่ ใคร ๆ อื่นไม่ควรปรารถนาให้มาเป็นที่สามในข้อความเรื่องนั้นเข้าด้วย, ปัญหานั้นจะต้องถามได้แต่ในป่าอันเป็นโอกาสว่างสงัดประกอบด้วยองค์แปดประการ เป็นสมณสารูป, ในที่นั้น ข้าพเจ้าไม่ต้องกระทำให้เป็นข้อทีจะต้องปกปิด ไม่ต้องกระทำให้เป็นข้อลี้ลับซึ่งจะต้องซ่อนเร้น, เมื่อความหารือกันด้วยความประสงค์อันดีมีอยู่ ข้าพเจ้าก็คงจะฟังความลับได้ ความข้อนั้น ควรพิจารณาเห็นโดยข้ออุปมา เหมือนอะไรเล่า เหมือนอย่างมหาปฐพี เมื่อการจะต้องฝังมีอยู่ ก็ควรเป็นที่ฝัง ฉันใด, ข้อนี้ก็ฉันนั้น"

เสด็จเข้าไปสู่ป่าอันสงัดกับพระอาจารย์แล้ว ตรัสว่า "พระผู้เป็นเจ้า บุรุษในโลกผู้จะใคร่หารือการณ์ ควรเว้นสถานแปดตำบลเสีย บุรุษผู้เป็นวิญญูชน ไม่หารือข้อความในสถานเหล่านั้น, สถานแปดตำบลนั้นเป็นไฉน สถานแปดตำบลนั้น คือ :

1 สถานที่ไม่สม่ำเสมอ ควรเว้นเสีย

2 สถานที่มีภัย ควรเว้นเสีย

3 สถานที่ลมพัดจัด ควรเว้นเสีย

4 สถานที่มีของกำบัง ควรเว้นเสีย

5 เทวสถาน ควรเว้นเสีย

6 ทางเปลี่ยว ควรเว้นเสีย

7 ตะพานที่เดินข้าม ควรเว้นเสีย

8 ท่าน้ำ ควรเว้นเสียสถานแปดตำบลนี้ควรเว้นเสีย"

พระเถรเจ้าทูลถามว่า "มีโทษอะไร ในสถานแปดตำบลนั้น ขอถวายพระพร

ร "ข้อความที่หารือกันในสถานที่ไม่สม่ำเสมอ ย่อมแพร่งพรายเซ็งแซ่อื้อฉาวไม่มีดี; ในสถานที่มีภัย ใจย่อมหวาด คนหวาด พิจารณาเห็นความได้ถูกต้องหามิได้: ในสถานที่ลมพัดจัดนัก เสียงฟังไม่ถนัด: ในสถานที่มีของกำบัง คนทั้งหลายไปแอบฟังความได้: ข้อความที่หารือกันในเทวสถาน กายเป็นหนักไป:

ข้อความที่หารือกันในทางเปลี่ยวเป็นของเสียเปล่า: ที่ตะพาน เขย่าอยู่เพราะฝีเท้า; ที่ท่าน้ำ ข่าวย่อมปรากฏทั่วไป"

พระราชาตรัสต่อไปว่า "บุคคลแปดจำพวกเหล่านี้ ใครหารือด้วยย่อมกระทำข้อความที่หารือด้วยให้เสีย, บุคคลแปดจำพวกนั้นเป็นไฉน

1 คนราคจริต

2 คนโทสจริต

3 คนโมหจริต

4 คนมานจริต

5 คนโลภ

6 คนเกียจคร้าน

7 คนมีความคิดแต่อย่างเดียว

8 คนพาลบุคคลแปดจำพวกเหล่านี้ ย่อมกระทำข้อความที่หารือด้วยให้เสีย"

ถ "เขามีโทษอะไร"

ร "คนราคจริต ย่อมกระทำข้อความที่หารือด้วยให้เสีย ด้วยอำนาจราคะ, คนโทสจริต ด้วยอำนาจโทสะ, คนโมหจริต ด้วยอำนาจโมหะ, คนมานจริต ด้วยอำนาจมานะ, คนโลภ ด้วยอำนาจความโลภ, คนเกียจค้าน ด้วยอำนาจความเกียจคร้าน, คนมีความคิดแต่อย่างเดียวด้วยอำนาจความเป็นคนมีความคิดแต่อย่างเดียว, คนพาล ด้วยอำนาจความเป็นพาล"

พระราชาตรัสต่อไปว่า "บุคคลเก้าจำพวกเหล่านี้ ย่อมเปิดความลับที่หารือด้วย หาปิดไว้ไม่, บุคคลเก้าจำพวกนั้นเป็นไฉน

1 คนราคจริต

2 คนโทสจริต

3 คนโมหจริต

4 คนขลาด

5 คนหนักในอามิส

6 สตรี

7 คนขี้เมา

8 บัณเฑาะก์

9 เด็กเล็ก ๆ"

ถ "เขามีโทษอะไร"

ร "คนราคจริต ย่อมเปิดความลับที่หารือด้วย ไม่ปิดไว้ ด้วยอำนาจราคะ, คนโทสจริต ด้วยอำนาจโทสะ, คนโมหจริต ด้วยอำนาจโมหะ, คนขลาด ด้วยอำนาจความกลัว, คนหนักในอามิส ด้วยเหตุแห่งอามิส, สตรี ด้วยความเป็นคนอ่อนความคิด, คนขี้เมา ด้วยความเป็นคนโลเลในสุรา, บัณเฑาะก์ ด้วยความเป็นคนไม่อยู่ในฝ่ายอันเดียว, เด็กเล็ก ๆ ด้วยความเป็นผู้มักคลอนแคลน"

พระราชาตรัสต่อไปว่า "ปัญญาย่อมแปรถึงความแก่รอบด้วยเหตุแปดประการ, ด้วยเหตุแปดประการนั้นเป็นไฉน

1 ด้วยความแปรแห่งวัย

2 ด้วยความแปรแห่งยศ

3 ด้วยการไต่ถาม

4 ด้วยการอยู่ในสถานที่เป็นท่า คือ ทำเล

5 ด้วยโยนิโสมนสิการ คือ ความกระทำในใจโดยอุบายที่ชอบ

6 ด้วยความสังสนทนากัน

7 ด้วยอำนาจความเข้าไปเสพ

8 ด้วยสามารถแห่งความรัก|

9 ด้วยความอยู่ในประเทศอันสมควร"

พระราชาตรัสต่อไปว่า "ภูมิภาคนี้ เว้นแล้วจากโทษแห่งการหารือแปดประการ, และข้าพเจ้าก็เป็นยอดสหายคู่ปรึกษาในโลก, และข้าพเจ้าเป็นคนรักษาความลับไว้ได้ด้วย ข้าพเจ้าจักมีชีวิตอยู่เพียงใด ข้าพเจ้าจักรักษาความลับไว้เพียงนั้น, และปัญญาของข้าพเจ้าถึงความแปรมาด้วยเหตุแปดประการ, เดี๋ยวนี้อันเตวาสิกเช่นข้าพเจ้าหาได้เป็นอันยาก

อาจารย์พึงปฏิบัติชอบในอันเตวาสิกผู้ปฏิบัติชอบ ด้วยคุณของอาจารย์ยี่สิบห้าประการ, คุณยี่สิบห้าประการเป็นไฉน

1 อาจารย์พึงเอาใจใส่จัดความพิทักษ์รักษาอันเตวาสิกเป็นนิตย์

2 พึงรู้ความภักดีหรือไม่ภักดีของอันเตวาสิก

3 พึงรู้ความที่อันเตวาสิกเป็นผู้ประมาทหรือไม่ประมาท

4 พึงรู้โอกาสเป็นที่นอนของอันเตวาสิก

5 พึงรู้ความที่อันเตวาสิกเป็นผู้เจ็บไข้

6 พึงรู้โภชนาหารว่าอันเตวาสิกได้แล้ว หรือยังไม่ได้แล้ว

7 พึงรู้วิเศษ

8 พึงแบ่งของอยู่ในบาตรให้

9 พึงปลอบให้อุ่นใจว่า อย่าวิตกไปเลย ประโยชน์ของเจ้ากำลังเดินขึ้นอยู่

10 พึงรู้ความเที่ยวของอันเตวาสิกว่า เที่ยวอยู่กับบุคคลผู้นี้ ๆ

11 พึงรู้ความเที่ยวอยู่ในบ้าน

12 พึงรู้ความเที่ยวอยู่ในวิหาร

13 ไม่พึงกระทำการเจรจากับอันเตวาสิกนั้นพร่ำเพรื่อ

14 เห็นช่อง คือ การกระทำผิดของอันเตวาสิกแล้ว พึงอดไว้

15 พึงเป็นผู้กระทำอะไร ๆ โดยเอื้อเฟื้อ

16 พึงเป็นผู้กระทำอะไร ๆ ไม่ให้ขาด

17 พึงเป็นผู้กระทำอะไร ๆ ไม่ซ่อนเร้น

18 พึงเป็นผู้กระทำอะไร ๆ ให้หมดไม่มีเหลือ

19 พึงตั้งจิตว่าเป็นชนก โดยอธิบายว่า ตนยังเขาให้เกิดในศิลปทั้งหลาย

20 พึงตั้งจิตคิดหาความเจริญให้ว่า ไฉนอันเตวาสิกผู้นี้จะไม่พึงเสื่อมเลย

21 พึงตั้งจิตไว้ว่า เราจะกระทำอันเตวาสิกผู้นี้ให้แข็งแรงด้วยกำลังศึกษา

22 พึงตั้งเมตตาจิต

23 ไม่พึงละทิ้งเสียในเวลามีอันตราย

24 ไม่พึงประมาทในกิจที่จะต้องกระทำ

25 เมื่ออันเตวาสิกพลั้งพลาด พึงปลอบเอาใจโดยทางที่ถูกเหล่านี้แล

คุณของอาจารย์ยี่สิบห้าประการ, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงปฏิบัติชอบในข้าพเจ้าด้วยคุณเหล่านี้เถิด ความสงสัยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า, เมณฑกะปัญหาที่พระชินพุทธเจ้าทรงภาสิตไว้มีอยู่ ในอนาคตกลางไกลจักเกิดความเข้าใจผิดในเมฆฑกะปัญหานั้นแล้วเถียงกันขึ้น, และในอนาคตกาลไกลโน้น ท่านผู้มีปัญญาเหมือนพระผู้เป็นเจ้า จักหาได้เป็นอันยาก, ขอพระผู้เป็นเจ้าจงให้ดวงจักษุในปัญหาเหล่านั้นแก่ข้าพเจ้า สำหรับข่มถ้อยคำของผู้อื่นเสีย"

พระเถรเจ้ารับว่าสาธุแล้ว ได้แสดงองคคุณของอุบาสกสิบประการว่า "ขอถวายพระพร นี้องคคุณของอุบาสกสิบประการ, องคคุณของอุบาสกสิบประการนั้นเป็นไฉน: องคคุณของอุบาสกสิบประการนั้น คือ

1 อุบาสกในพระศาสนานี้ เป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์กับสงฆ์

2 เมื่อประพฤติอะไร ย่อมถือธรรมเป็นใหญ่

3 เป็นผู้ยินดีในการแบ่งปันให้แก่กันตามสมควรแก่กำลัง

4 เห็นความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมพยายามเพื่อความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

5 เป็นผู้มีความเห็นชอบ

6 ปราศจากการถือมงคลตื่นข่าว แม้ถึงกับจะต้องเสียชีวิตก็ไม่ถือท่านผู้อื่นเป็นศาสดา

7 มีกายกรรมและวจีกรรมอันรักษาดีแล้ว

8 เป็นผู้มีสามัคคีธรรมเป็นที่มายินดี และยินดีแล้วในสามัคคีธรรม

9 เป็นผู้ไม่อิสสาต่อผู้อื่น และไม่ประพฤติในพระศาสนานี้ ด้วยสามารถความล่อลวงไม่ซื่อตรง

10 เป็นผู้ถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ ขอถวายพระพร นี่แลองคคุณของอุบาสกสิบประการ, คุณเหล่านี้มีอยู่ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าครบทุกประการ, การที่พระองค์ทอดพระเนตรเห็นความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาแล้ว มีพระประสงค์จะให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปนั้น เป็นการควรแล้ว ชอบแล้ว เหมาะแล้ว สมแล้วแก่พระองค์ อาตมภาพถวายโอกาส พระองค์จงตรัสถามอาตมภาพตามพระราชอัธยาศัยเถิด"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

1 วัชฌาวัชฌปัญหา

ลำดับนั้น พระเจ้ามิลินท์ ครั้งได้โอกาสที่พระเถรเจ้าถวายแล้ว ดังนั้น ทรงถวายนมัสการแทบบาทแห่งพระอาจารย์แล้ว ประฌมพระหัตถ์ ตรัสว่าดังนี้ "พระผู้เป็นเจ้า เดียรถีย์เหล่านี้พูดอยู่ว่า 'ถ้าพระพุทธเจ้าทรงยินดีบูชาอยู่ ได้ชื่อว่าไม่ปรินิพพานแล้ว ยังเกี่ยวข้องด้วยโลกอยู่ ยังเป็นผู้จะต้องเวียนอยู่ในภายในแห่งพิภพ เสมอสัตว์โลกในโลก, เหตุนั้น การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระพุทธเจ้านั้น ย่อมเป็นหมันไม่มีผล, ถ้าพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่เกี่ยวข้องด้วยโลก ออกไปจากภพทั้งปวงแล้ว การบูชาพระองค์หาควรไม่ เพราะท่านผู้ปรินิพพานแล้ว ย่อมไม่ยินดีอะไร การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแก่ท่านผู้ไม่ยินดีอะไร ย่อมเป็นหมันไม่มีผลเหมือนกัน' ดังนี้ นี่ปัญหาสองเงื่อน ไม่เป็นวิสัยของคนผู้ไม่ได้บรรลุพระอรหัตต์ เป็นวิสัยของท่านผู้ใหญ่เท่านั้น ขอพระผู้เป็นเจ้าจงทำลายข่าย คือ ทิฏฐิเสีย ตั้งไว้ในส่วนอันเดียว, นี่ปัญหามาถึงพระผู้เป็นเจ้าเข้าแล้ว ขอพระผู้เป็นเจ้าจงให้ดวงจักษุแก่พุทธโอรสทั้งหลายอันมีในอนาคตกาลไว้สำหรับข่มถ้อยคำแห่งผู้อื่น"

พระเถรเจ้าถวายพระพรว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้ว และไม่ทรงยินดีบูชา, ความยินดีพระตถาคตเจ้าทรงละเสียได้แล้วที่ควงพระศรีมหาโพธิ์, จักกล่าวอะไรถึงเมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุเล่า ข้อนี้มีที่อ้างให้เห็นจริง คำนี้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถรเจ้ากล่าวว่า "พระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้น ทรงพระคุณเสมอด้วยพระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครเสมอ หมู่มนุษย์พร้อมทั้งหมู่เทวดาพากันบูชา พระองค์ไม่ทรงยินดีสักการบูชา, นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ธรรมดาบุตรย่อมกล่าวยกคุณบิดาบ้าง บิดาย่อมกล่าวยกคุณบุตรบ้าง, ข้อนี้ไม่ใช่เหตุสำหรับข่มวาทะผู้อื่น, ข้อนี้ชื่อว่าเป็นเครื่องประกาศความเลื่อมใส, ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้ากล่าวเหตุในข้อปัญหานั้นให้ชอบ เพื่อแก้ข่าย คือ ทิฏฐิออกเสีย เพื่อตั้งวาทะของตนไว้"

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว และพระองค์มิได้ทรงยินดีบูชา, เทวดามนุษย์ทั้งหลายกระทำรัตน คือ พระธาตุของพระตถาคตเจ้า ผู้ไม่ยินดีโดยแท้ให้เป็นที่ตั้งแล้ว เสพสัมมาปฏิบัติด้วยอารมณ์อันมุ่งอยู่ในรัตน คือ พระญาณของพระตถาคตเจ้า ย่อมได้สมบัติสามประการ, เหมือนอย่างว่า กองไฟใหญ่ลุกโพลงแล้วจะดับไป, กองไฟนั้น ยินดีเชื้อคือหญ้าและไม้บ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "กองไฟใหญ่ ถึงกำลังลุกอยู่ ก็ย่อมไม่ยินดีเชื้อ คือ หญ้าและไม้, ก็กองไฟใหญ่นั้นดับสงบแล้ว หาเจตนามิได้ จักยินดีด้วยเหตุอะไรเล่า พระผู้เป็นเจ้า "

ถ "ก็เมื่อกองไฟนั้นดับสงบแล้ว ไฟในโลกชื่อว่าสูญหรือ ขอถวายพระพร "

ร "หาเป็นดังนั้นไม่ ไม้เป็นวัตถุเป็นเชื้อของไฟ มนุษย์จำพวกไหนต้องการไฟ เขาสีไม้ด้วยเรี่ยวแรงกำลังพยายาม ด้วยความกระทำของบุรุษเฉพาะตัวของเขาแล้ว ยังไฟให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมกระทำกิจที่จะต้องกระทำด้วยไฟได้ด้วยไฟนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น คำของพวกเดียรถีย์ว่า 'การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแก่ท่านผู้ไม่ยินดีอะไร ย่อมเป็นหมันไม่มีผล' ดังนี้ ย่อมเป็นผิด ขอถวายพระพร กองไฟใหญ่ลุกโพลงอยู่ ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรุ่งเรืองอยู่ในหมื่นโลกธาตุด้วยพระพุทธสิริ ก็ฉันนั้น; กองไฟใหญ่นั้น ครั้นลุกโพลงแล้วก็ดับไป ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงรุ่งเรืองในหมื่นโลกธาตุด้วยพระพุทธสิริแล้ว เสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ก็ฉันนั้น; กองไฟที่ดับแล้วไม่ยินดีเชื้อ คือ หญ้าและไม้ ฉันใด, การยินดีเกื้อกูลของโลก พระองค์ละเสียแล้ว สงบแล้ว ก็ฉันนั้น; มนุษย์ทั้งหลาย เมื่อกองไฟดับแล้วไม่มีเชื้อ สีไม้ด้วยเรี่ยวแรงกำลังพยายามด้วยความกระทำของบุรุษเฉพาะตัวของเขาแล้ว ยังไฟให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมกระทำกิจที่จะต้องกระทำด้วยไฟได้ด้วยไฟนั้น ฉันใด; เทวดามนุษย์ทั้งหลาย กระทำรัตน คือ พระธาตุของพระตถาคตเจ้าผู้ไม่ยินดีโดยแท้ให้เป็นที่ตั้งแล้ว เสพสัมมาปฏิบัติ ด้วยอารมณ์อันมุ่งอยู่ในรัตน คือ พระญาณ ของพระตถาคตเจ้า ย่อมได้สมบัติสามประการ ก็ฉันนั้น ขอถวายพระพร แม้เพราะเหตุนี้ การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ จึงชื่อว่า มีผลไม่เป็นหมัน"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุแม้อื่นยิ่งขึ้นเป็นเครื่องให้เห็นว่า การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้ปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ มีผลไม่เป็นหมัน: เหมือนอย่างว่า พายุใหญ่พัดแล้วจะสงบไป, ลมที่สงบไปแล้วนั้น ยินดีการให้เกิดอีกบ้างหรือขอถวายพระ "

ร "หามิได้ ความคำนึงก็ดี ความกระทำในใจก็ดี ของลมที่สงบไปแล้ว เพื่อการกระทำให้เกิดอีก ไม่มี, เหตุอะไรเล่า เหตุว่าวาโยธาตุนั้นไม่มีเจตนา"

ถ "เออก็ ชื่อของลมที่สงบไปแล้วนั้นว่า 'ลม' ดังนี้ ยังเป็นไปบ้างหรือ ขอถวายพระพร "

ร "หามิได้" พัดใบตาลและพัดโบกเป็นปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งลม, มนุษย์จำพวกไหน ต้องร้อนเผาแล้ว ต้องความกระวนกระวายบีบคั้นแล้ว เขายังลมให้เกิดขึ้น ด้วยพัดใบตาลหรือด้วยพัดโบกตามกำลังเรี่ยวแรงพยายาม ตามความกระทำของบุรุษเฉพาะตัวของเขาแล้ว ยังความร้อนให้ดับ ยังความกระวนกระวายให้สงบ ด้วยลมนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น คำของพวกเดียรถีย์ว่า 'การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแก่ท่านผู้ไม่ยินดีอะไร ย่อมเป็นหมันไม่มีผล' ดังนี้ ย่อมเป็นผิด ขอถวายพระพร พายุใหญ่พัดแล้ว ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระพือในหมื่นโลกธาตุ ด้วยลม คือ พระเมตตาอันเย็นชื่นใจละเอียดสุขุมแล้ว ก็ฉันนั้น; พายุใหญ่ครั้นพัดแล้ว สงบไปแล้วฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงกระพือในหมื่นโลกธาตุ ด้วยลม คือ พระเมตตาอันเย็นชื่นใจละเอียดสุขุมแล้ว เสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ก็ฉันนั้น; ลมอันสงบไปแล้ว ย่อมไม่ยินดีความให้เกิดขึ้นอีก ฉันใด การยินดีเกื้อกูลของโลก พระองค์ละเสียแล้ว สงบแล้ว ก็ฉันนั้น; มนุษย์ทั้งหลายนั้น ต้องร้อนเผาแล้ว ต้องความกระวนกระวายบีบคั้นแล้ว ฉันใด, เทวดามนุษย์ทั้งหลาย ต้องความร้อนกระวนกระวายเหตุไฟสามประการบีบคั้นแล้ว ก็ฉันนั้น;พัดใบตาลและพัดโบกเป็นปัจจัย เพื่อความเกิดแห่งลม ฉันใด, พระธาตุและพระญาณรัตนของพระตถาคตเจ้าเป็นปัจจัย เพื่อความได้สมบัติสามประการ ก็ฉันนั้น; มนุษย์ทั้งหลาย ต้องร้อนเผาแล้ว ต้องความกระวนกระวายบีบคั้นแล้ว ยังลมให้เกิดขึ้นด้วยพัดใบตาลหรือด้วยพัดโบกแล้ว ยังความร้อนให้ดับ ยังความกระวนกระวายให้สงบด้วยลมนั้น ฉันใด, เทวดามนุษย์ทั้งหลาย บูชาพระธาตุและพระญาณรัตนของพระตถาคตเจ้า

ผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีโดยแท้แล้ว ยังกุศลให้เกิดขึ้นแล้ว ยังความร้อนความกระวนกระวายเหตุไฟสามประการให้ดับ ให้สงบด้วยกุศลนั้นฉันนั้น ขอถวายพระพร แม้เพราะเหตุนี้ การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ จึงชื่อว่า มีผลไม่เป็นหมัน"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุแม้อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป เพื่อข่มวาทะผู้อื่นเสีย: เหมือนอย่างว่า บุรุษตีกลอง ยังเสียงให้เกิดขึ้น และเสียงกลองอันบุรุษให้เกิดขึ้นนั้น แล้วก็อันตรธานหายไป, เออก็ เสียงนั้น ยินดีความให้เกิดขึ้นอีกบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หามิได้ เสียงนั้นอันตรธานไปแล้ว, ความคำนึงก็ดี ความกระทำในใจก็ดี ของเสียงนั้น เพื่ออันเกิดขึ้นอีกมิได้มี, ครั้นเมื่อเสียงกลองเกิดขึ้นคราวเดียวแล้ว อันตรธานไปแล้ว เสียงกลองนั้นก็ขาดสูญไป, ส่วนกลองเป็นปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้นแห่งเสียง, ครั้นเมื่อเป็นอย่างนั้น บุรุษเมื่อปัจจัยมีอยู่ ตีกลองด้วยพยายามอันเกิดแต่ตนแล้ว ยังเสียงให้เกิดขึ้นได้"

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตั้งพระธาตุรัตนอันพระองค์อบรมแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณ ทัสสนะ กับพระธรรมวินัยคำสอน ให้เป็นต่างพระศาสดาแล้ว ส่วนพระองค์เสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว ความได้สมบัติขาดสูญไปตามแล้วก็หาไม่, สัตว์ทั้งหลายต้องทุกข์ในภพบีบคั้นแล้วกระทำพระธาตุรัตนกับพระธรรมวินัยคำสอนให้เป็นปัจจัย แล้วอยากได้สมบัติ ก็ย่อมได้ฉันเดียวกัน ขอถวายพระพร แม้เพราะเหตุนี้ การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ จึงชื่อว่า มีผลไม่เป็นหมัน ขอถวายพระพร ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นและตรัสบอกล่วงหน้าไว้นานแล้วว่า "อานนท์ สักหน่อยความวิตกจะมีแก่ท่านทั้งหลายว่า 'พระศาสนามีพระศาสดาล่วงไปเสียแล้ว พระศาสดาของเราทั้งหลายไม่มี' ดังนี้, ข้อนี้ท่านทั้งหลายอย่าเห็นไปอย่างนั้น, ธรรมและวินัยอันเราแสดงแล้ว และบัญญัติแล้ว แก่ท่านทั้งหลายโดยกาลที่ล่วงไปแล้วแห่งเรา จักเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายแทน" ดังนี้ คำของพวกเดียรถีย์ว่า 'การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตผู้ปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่ เป็นหมันไม่มีผล' ดังนี้นั้น ผิด ไม่จริง เท็จ สับปลับ พิรุธ วิปริต ให้ทุกข์เป็นผล มีทุกข์เป็นวิบาก ยังผู้พูดและผู้เชื่อถือให้ไปสู่อบาย"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุแม้อื่นให้ยิ่งขึ้นไป เป็นเครื่องให้เห็นว่า 'การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ มีผลไม่เป็นหมัน: มหาปฐพีนี้ยินดีบ้างหรือหนอแลว่า 'ขอสรรพพืชจงงอกขึ้นบนเรา' ดังนี้"

ร "หามิได้"

ถ "ขอถวายพระพร ก็เหตุไฉนพืชทั้งหลายเหล่านั้น งอกขึ้นบนมหาปฐพีอันไม่ยินดีอยู่แล้ว ตั้งมั่นด้วยรากอันรึงรัดกันแน่นแข็งแรงด้วยแกนในลำต้นและกิ่ง ทรงดอกออกผลเล่า "

ร "มหาปฐพีแม้ไม่ยินดีอยู่ ก็เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งพืชทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมให้ปัจจัยเพื่องอกขึ้น, พืชทั้งหลายนั้นอาศัยมหาปฐพีนั้นเป็นวัตถุแล้ว งอกขึ้นด้วยปัจจัยนั้นแล้ว ตั้งมั่นด้วยรากอันรึงรัดกันแน่น แข็งแรงด้วยแก่นในลำต้นและกิ่ง ทรงดอกออกผลได้"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น พวกเดียรถีย์ฉิบหาย ต้องถูกกำจัดเป็นพิรุธในถ้อยคำของตัว, ถ้าเขาขืนกล่าวว่า 'การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแกท่านผู้ไม่ยินดี เป็นหมันไม่มีผล' ดังนี้ ขอถวายพระพร มหาปฐพีนี้ ฉันใด, พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ฉันนั้น; มหาปฐพีไม่ยินดีอะไร ๆ ฉันใด, พระตถาคตเจ้าไม่ทรงยินดีอะไร ๆ ก็ฉันนั้น; พืชเหล่านั้นอาศัยปฐพี งอกขึ้นแล้ว ตั้งมั่นด้วยรากอันรึงรัดกันแน่นแข็งแรงด้วยแก่นในลำต้นและกิ่ง ทรงดอกออกผลได้ฉันใด, เทวดามนุษย์ทั้งหลาย อาศัยพระธาตุและพระญาณรัตนของพระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ ตั้งมั่นด้วยกุศลมูลอันแน่นหนาแล้ว แข็งแรงด้วยแก่น คือ พระธรรม ในลำต้น คือ สมาธิและกิ่ง คือ ศีล ทรงดอก คือ วิมุตติ ออกผล คือ สามัญผล ก็ฉันนั้น ขอถวายพระพร แม้เพราะเหตุนี้ การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ จึงชื่อว่า มีผลไม่เป็นหมันแล"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุแม้อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป เป็นเครื่องให้เป็นว่า การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ มีผลไม่เป็นหมัน: สัตว์ที่เขาเลี้ยง คือ อูฐ โค ลา แพะ และหมู่มนุษย์เหล่านี้ ยินดีให้หมู่หนอนเกิดในท้องบ้างหรือ ขอถวายพระ"

ร "หามิได้"

ถ "ขอถวายพระพร ก็เหตุไฉน หนอนเหล่านั้นจึงเกิดในท้องของมนุษย์และดิรัจฉานเหล่านั้นผู้ไม่ยินดีอยู่แล้ว มีลูกหลานเป็นอันมาก ถึงความไพบูลย์ขึ้นเล่า "

ร "เพราะบาปกรรมมีกำลังซิ พระผู้เป็นเจ้า ถึงสัตว์เหล่านั้นไม่ยินดีอยู่ หมู่หนอนเกิดขึ้นภายในท้องแล้ว มีลูกหลายมาก ถึงความไพบูลย์ขึ้น"

ถ "เพราะพระธาตุและพระญาณรัตนของพระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้มีกำลัง การบูชาที่ทายกกระทำแล้วในพระตถาคตเจ้า จึงมีผลไม่เป็นหมัน ฉันเดียวกันแล ขอถวายพระพร"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุแม้อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไปอีก เป็นเครื่องให้เห็นว่า การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ มีผลไม่เป็นหมัน: หมู่มนุษย์เหล่านี้ยินดีอยู่ว่า 'ขอโรคเก้าสิบแปดเหล่านี้ จงเกิดในกายเถิด' ดังนี้ บ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หามิได้"

ถ "ขอถวายพระพร ก็เหตุไฉน โรคเหล่านั้นจึงเกิดในกายของหมู่มนุษย์ผู้ไม่ยินดีอยู่เล่า "

ร "ขอถวายพระ ถ้าว่าอกุศลที่เขากระทำไว้ในกาลก่อนเป็นกรรมที่จะต้องเสวยในภพนี้, ถ้าอย่างนั้น กุศลกรรมก็ดี อกุศลกรรมก็ดี ที่เขากระทำไว้แล้วในภพก่อนก็ดี ในภพนี้ก็ดี ย่อมมีผลไม่เป็นหมัน ขอถวายพระพร แม้เพราะเหตุนี้ การบูชาที่ทายกกระทำแล้ว แด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ ย่อมมีผลไม่เป็นหมัน ขอถวายพระพร พระองค์ได้เคยทรงสดับบ้างหรือว่านันทกยักษ์ประทุษร้ายพระสารีบุตรเถรเจ้าแล้ว เข้าไปสู่แผ่นดินแล้ว"

ร "ข้าพเจ้าเคยได้ฟัง เรื่องนี้ปรากฏแล้วในโลก"

ถ "เออก็ พระสารีบุตรเถรเจ้ายินดีการที่มหาปฐพีกลืนนันทกยักษ์เข้าไปไว้ด้วยหรือ ขอถวายพระพร"

ร "แม้โลกนี้กับทั้งเทวโลกเพิกถอนไปอยู่ แม้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ตกลงมาที่แผ่นดินอยู่ แม้พญาเขาสิเนรุบรรพตแตกกระจายอยู่ พระสารีบุตรเถรเจ้าก็ไม่ยินดีทุกข์ของผู้อื่น, ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร เป็นเพราะเหตุเครื่องที่พระสารีบุตรเถรเจ้าจะโกรธก็ดี จะประทุษร้ายก็ดี ท่านถอนเสียแล้ว ท่านตัดขาดเสียแล้ว, เพราะท่านถอนเหตุเสียได้แล้ว พระสารีบุตรเถรเจ้าไม่พึงกระทำความโกรธ แม้ในผู้จะผลาญชีวิตของท่านเสีย"

ถ "ถ้าว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าไม่ยินดีการที่มหาปฐพีกลืนนันทกยักษ์เข้าไปไว้แล้ว เหตุไฉน นันทกยักษ์จึงได้เข้าไปสู่แผ่นดินเล่าขอถวายพระพร "

ร "เพราะเหตุอกุศลกรรมเป็นโทษมีกำลังนะซิ"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าหากนันทกยักษ์เข้าไปสู่แผ่นดินแล้ว เพราะอกุศลกรรมเป็นโทษแรง, ความผิดที่เขากระทำแล้วต่อท่านผู้ไม่ยินดีอยู่ ก็มีผลไม่เป็นหมัน, ถ้าอย่างนั้น การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแก่ท่านผู้ไม่ยินดีอยู่ ก็ย่อมมีผลไม่เป็นหมัน เพราะกุศลกรรมเป็นคุณแรงกล้า ขอถวายพระพร แม้เพราะเหตุนี้ การบูชาที่ทายกกระทำแล้วแด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ ย่อมมีผลไม่เป็นหมัน ขอถวายพระพร เดี๋ยวนี้มนุษย์ผู้เข้าไปสู่แผ่นดินมีผลเท่าไรแล้ว, พระองค์ได้เคยสดับเรื่องนี้บ้างหรือ "

ร "เคยได้ฟัง"

ถ "ขอถวายพระพร เชิญพระองค์ตรัสให้อาตมภาพฟัง"

ร "ข้าพเจ้าได้ฟังว่า มนุษย์ผู้เข้าไปสู่แผ่นดินแล้วนี้ห้าคน คือ : นางจิญจมาณวิกาหนึ่ง สุปปพุทธะสักกะหนึ่ง เทวทัตตเถระหนึ่ง นันทกยักษ์หนึ่ง นันทมาณพหนึ่ง"

ถ "เขาผิดในใคร ขอถวายพระพร"

ร "ในพระผู้มีพระภาคเจ้าบ้าง ในพระสาวกบ้าง"

ถ "เออก็ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ดี พระสาวกก็ดี ยินดีการที่คนเหล่านี้ เข้าไปสู่แผ่นดินแล้วหรือ ขอถวายพระพร "

ร "หามิได้"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น การบูชาที่ทายกกระทำแล้ว แด่พระตถาคตเจ้าผู้เสด็จปรินิพพานแล้ว ไม่ทรงยินดีอยู่โดยแท้ ย่อมมีผลไม่เป็นหมัน"

ร "พระผู้เป็นเจ้าแก้ปัญหาให้เข้าใจได้ดีแล้ว ข้อที่ลึกกระทำให้ตื้นแล้ว ที่กำบังพังเสียแล้ว ขอดทำลายเสียแล้ว ชัฏกระทำไม่ให้เป็นชัฏแล้ว วาทะของคนพวกอื่นฉิบหายแล้ว ทิฏฐิอันน่าชังหักเสียได้แล้ว พวกเดียรถีย์ผู้น่าเกลียด มาจดพระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐกว่าคณาจารย์ที่ประเสริฐเข้าแล้ว ย่อมสิ้นรัศมี"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

2 สัพพัญญูภาวปัญหา

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญูหรือ "

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสัพพัญญู, ก็แต่พระญาณที่เป็นเหตุรู้เห็น หาปรากฏแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าฉับไวทันทีไม่, พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าเนื่องด้วยการนึก พระองค์ทรงนึกแล้ว ย่อมรู้ได้ตามพระพุทธประสงค์"

ร "ถ้าอย่างนั้น พระพุทธเจ้าก็ไม่ใช่สัพพัญญูซิ, ถ้าพระสัพพัญญุตญาณของพระองค์ย่อมมีได้ด้วยการค้นหา"

ถ "ขอถวายพระพร ข้าวเปลือกร้อยวาหะ กับกึ่งจุฬา เจ็ดอัมมณะ สองตุมพะ ข้าวเปลือกมีประมาณถึงเพียงนี้ คนมีจิตเป็นไปในขณะเพียงแต่อัจฉระ คือชั่วดีดนิ้วมือครั้งเดียว ยังสามารถตั้งเป็นคะแนนนับให้ถึงความสิ้นไปหมดไปได้ นี้จิตเจ็ดอย่างเป็นไปอยู่ในขณะชั่วอัจฉระเดียวนั้น: ขอถวายพระพร คนจำพวกใด มีราคะ มีโทสะ มีโมหะ มีกิเลส มีกายไม่ได้อบรมแล้ว มีศีลไม่ได้อบรมแล้ว มีจิตไม่ได้อบรมแล้ว มีปัญญาไม่ได้อบรมแล้ว จิตของเขานั้นเกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะจิตเป็นสภาพไม่ได้อบรมแล้ว ขอถวายพระพร มีอุปมาว่า ลำไม้ไผ่อันสูงดวดลำอวบแข็งแรง เกี่ยวพันกันเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่ง คนฉุดลากมา ก็ค่อยมาช้า ๆ ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะกิ่งเป็นของเกี่ยวพันกัน ฉันใด, คนจำพวกใด มีราคะ มีโทสะ มีโมหะ มีกิเลส มีกายไม่ได้อบรมแล้ว มีศีลไม่ได้อบรมแล้ว มีจิตไม่ได้อบรมแล้ว มีปัญญาไม่ได้อบรมแล้ว จิตของเขานั้นเกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะจิตเป็นสภาพอันกิเลสทั้งหลายเกี่ยวพันแล้ว ฉันนั้น นี้จิตที่หนึ่ง"

ในจิตเจ็ดอย่างนั้น จิตนี้ถึงความจำแนกเป็นจิตที่สอง คนจำพวกใด เป็นพระโสดาบันผู้แรกถึงกระแสพระนิพพาน มีอบายอันละเสียได้แล้ว พร้อมมูลแล้วด้วยความเห็นชอบ มีคำสอนของพระศาสดาอันรู้แจ้งแล้ว จิตของท่านนั้นเกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในสามสถาน เกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย ในภูมิเบื้องบน ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะจิตเป็นสภาพบริสุทธิ์ในสามสถาน และเพราะกิเลสทั้งหลายในเบื้องบนเป็นสภาพอันท่านยังละไม่ได้แล้ว มีอุปมาเหมือนลำไม้ไผ่โล่งหมดจากการเกี่ยวพันกันเพียงสามปล้อง แต่ข้างบนยังเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่งคนฉุดลากมา ย่อมคล่องเพียงสามปล้อง สูงขึ้นไปจากนั้นย่อมขัด ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะข้างล่างโล่งหมด และเพราะข้างบนยังเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่ง ฉะนั้น นี้จิตที่สอง

จิตนี้ถึงความจำแนกเป็นจิตที่สาม คนจำพวกใด เป็นพระสกทาคามี มีราคะ โทสะ โมหะเบาบาง จิตของท่านนั้น เกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในที่ห้าสถาน เกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย ในภูมิเบื้องบน, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะจิตเป็นสภาพบริสุทธิ์ในที่ห้าสถาน และเพราะกิเลสเบื้องบนเป็นสภาพอันท่านยังละไม่ได้แล้ว

มีอุปมาเหมือนลำไม้ไผ่โล่งหมดจากการเกี่ยวพันกันเพียงห้าปล้อง แต่ข้างบนยังเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่ง คนฉุดลากมา ย่อมมาคล่องเพียงห้าปล้อง สูงขึ้นไปจากนั้น ย่อมขัด, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะข้างล่างโล่งหมด และเพราะข้างบนยังเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่ง ฉะนั้น นี้จิตที่สาม

จิตนี้ถึงความจำแนกเป็นจิตที่สี่ คนจำพวกใด เป็นพระอนาคามีมีสังโยชน์เบื้องต่ำห้าประการละได้แล้ว จิตของท่านนั้น เกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในที่สิบสถาน เกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย ในภูมิเบื้องบน, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะจิตเป็นสภาพบริสุทธิ์ในที่สิบสถาน และเพราะกิเลสเบื้องบนเป็นสภาพอันท่านยังละไม่ได้แล้ว มีอุปมาเหมือนลำไม้ไผ่โล่งหมดจากการเกี่ยวพันกันเพียงสิบปล้อง แต่ข้างบนยังเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่ง คนฉุดลากมา ย่อมมาคล่องเพียงสิบปล้อง สูงขึ้นไปจากนั้น ย่อมขัด, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะข้างล่างโล่งหมด และเพราะข้างบนยังเป็นสุมทุมด้วยเซิงกิ่ง ฉะนั้น นี้จิตที่สี่

จิตนี้ถึงความจำแนกเป็นจิตที่ครบห้า คนจำพวกใด เป็ฯพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว ชำระมลทินหมดแล้ว ฟอกกิเลสแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่จะต้องทำอันได้ทำเสร็จแล้ว ปลงภาระเสียได้แล้ว มีประโยชน์ตนได้บรรลุถึงแล้ว มีธรรมอันจะประกอบไว้ในภพสิ้นรอบแล้ว มีพระปฏิสัมภิทาได้บรรลุแล้ว บริสุทธิ์แล้วในภูมิแห่งพระสาวก, จิตของท่านนั้น เกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในธรรมเป็นวิสัยของพระสาวก เกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย ในภูมิแห่งพระปัจเจกพุทธะ และในภูมิแห่งพระสัพพัญญูพุทธะ, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะท่านบริสุทธิ์แล้วเพียงในภูมิแห่งพระสาวก และเพราะไม่บริสุทธิ์แล้วในปัจเจกพุทธภูมิและสัพพัญญูพุทธภูมิ มีอุปมาเหมือนลำไม้ไผ่มีปล้องโล่งหมดจากการเกี่ยวพันกันทุกปล้อง คนฉุดลากมา ก็มาได้คล่อง ไม่ช้า, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะไม้ไผ่นั้นโล่งหมดจากการเกี่ยวพันกันทุกปล้อง และเพราะไม่เป็นสุมทุม ฉะนั้น นี้จิตที่ครบห้า

จิตนี้ถึงความจำแนกเป็นจิตที่ครบหก คนจำพวกใด เป็นพระปัจเจกพุทธะ คือตรัสรู้จำเพาะตัว เป็นพระสยัมภู คือ ผู้เป็นเองในทางตรัสรู้ ไม่มีใครเป็นอาจารย์ ประพฤติอยู่แต่ผู้เดียว มีอาการควรกำหนดเปรียบด้วยนอแรด มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากมลทินในธรรมเป็นวิสัยของท่าน, จิตของท่านนั้น เกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในธรรมเป็นวิสัยของท่าน เกิดขึ้นช้า เป็นไปเนือย ในภูมิของพระสัพพพัญญูพุทธะ, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะท่านบริสุทธิ์แต่ในวิสัยของท่าน และเพราะพระสัพพัญญูพุทธวิสัย เป็นคุณอันใหญ่ยิ่ง, มีอุมาเหมือนบุรุษผู้เคยไม่พึงคร้าม จะลงลำน้ำน้อยอันเป็นวิสัยของตัว ในคืนก็ได้ ในวันก็ได้ ตามปรารถนา, ครั้นเห็นมหาสมุทรทั้งลึกหยั่งไม่ถึง ทั้งกว้างไม่มีฝั่งในที่ตำบลอื่นแล้ว จะกลัวย่อท้อไม่อาจลง, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะวิสัยของเขา ๆ ได้เคยประพฤติแล้ว และเพราะมหาสมุทรเป็นชลาลัยอันใหญ่ ฉะนั้น นี้เป็นจิตที่ครบหก

จิตนี้ถึงความจำแนกเป็นจิตที่เจ็ด คนจำพวกใด เป็นพระสัมมาสัมพุทธคือตรัสรู้ชอบเอง เป็นสัพพัญญูคือรู้ธรรมทั้งปวง ทรงญาณอันเป็นกำลังสิบประการ กล้าหาญปราศจากครั่นคร้าม เพราะเวสารัชชธรรมสี่ประการ พร้อมมูลด้วยธรรมของพระพุทธบุคคลสิบแปดประการมีชัยชนะหาที่สุดมิได้ มีญาณหาเครื่องขัดขวางมิได้, จิตของท่านนั้นเกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในที่ทุกสถาน, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะท่านบริสุทธิ์แล้วในที่ทุกสถาน

ขอถวายพระพร พระแสงศรที่ชำระดีแล้ว ปราศจากมลทินหาสนิมมิได้ คมกริบ ตรงแน่ว ไม่คด ไม่งอ ไม่โกง ขึ้นบนแล่ง อันมั่นแข็งแรง แผลงให้ตกลงเต็มแรง ที่ผ้าโขมพัสตร์อันละเอียดก็ดี ที่ผ้ากัปปาสิกพัสตร์อันละเอียดก็ดี ที่ผ้ากัมพลอันละเอียดก็ดี จะไปช้าไม่สะดวกหรือติดขัดมีบ้างหรือ "

ร "หาเป็นเช่นนั้นไม่, ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ เพราะผ้าเป็นของละเอียด ศรก็ชำระดีแล้ว และการแผลงให้ตกก็เต็มแรง"

ถ "ขอถวายพระพร ข้ออุปไมยก็ฉันนั้น คนจำพวกใด เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ฯลฯ จิตของท่านนั้น เกิดขึ้นไว เป็นไปไว ในที่ทุกสถาน นี้จิตที่เจ็ด

ขอถวายพระพร ในจิตเจ็ดอย่างนั้น จิตของพระสัพพัญญูพุทธะทั้งหลายบริสุทธิ์และไวโดยคุณที่นับไม่ได้ ล่วงคณนาแห่งจิตแม้ทั้งหกอย่าง ขอถวายพระพร เหตุใด จิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าบริสุทธิ์และไว เหตุนั้น พระองค์จึงทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ได้, ในยมกปาฏิหาริย์นั้น พระองค์พึงทรงทราบเถิดว่า

'จิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายเป็นไปไวถึงอย่างนั้น,' อาตมภาพไม่สามารถกล่าวเหตุในข้อนั้นให้ยิ่งขึ้นไปได้ แม้ปาฏิหาริย์เหล่านั้น เข้าไปเปรียบจิตของพระสัพพัญญูพุทธะทั้งหลายแล้ว ย่อมไม่ถึงการคณานานับสักเสี้ยวก็ดี สักส่วนของเสี้ยวก็ดี พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าเนื่องด้วยการนึก, พระองค์ทรงนึกแล้วก็รู้ได้ตามพระพุทธประสงค์ ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า บุรุษจะวางของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งวางอยู่ในมือข้างหนึ่ง ไว้ในมืออีกข้างหนึ่งก็ดี, จะอ้าปากขึ้นเปล่งวาจาก็ดี, จะกลืนโภชนะ ซึ่งเข้าไปแล้วในปากก็ดี, ลืมอยู่แล้วและจะหลับจักษุลง หรือหลับอยู่แล้วจะลืมจักษุขึ้นก็ดี, จะเหยียดแขนที่คู้แล้วออกหรือจะคู้แขนที่เหยียดแล้วเข้าก็ดี, กาลนั้นช้ากว่า, พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าไวกว่า, ความนึกของพระองค์ไวกว่า, พระองค์ทรงนึกแล้วย่อมรู้ได้ตามพระพุทธประสงค์, พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายได้ชื่อว่าไม่ใช่สัพพัญญู ด้วยสักว่าความบกพร่อง เพราะต้องนึกเพียงเท่านั้น ก็หามิได้"

ร "แม้ความนึกก็ต้องทำด้วยความเลือกหา, ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้า อธิบายให้ข้าพเจ้าเข้าใจในข้อนั้นโดยเหตุเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มั่งมี มีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก มีทองเงินและเครื่องมืออันเป็นอุปการแก่ทรัพย์มาก มีข้าวเปลือกไว้เป็นทรัพย์มาก และข้าวสาลี ข้าวจ้าว ข้าวเหนียว ข้าวสาร งา ถั่วเขียว ถั่วขาว บุพพัณณชาติและอปรัณณชาติอื่น ๆ เนยใส เนยข้น นมสด นมส้ม น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำตาล น้ำอ้อย ของเขาก็มีพร้อมอยู่ในไห ในหม้อ ในกระถาง ในยุ้ง และในภาชนะอื่น ๆ, และจะมีแขกมาหาเขา ซึ่งควรจะเลี้ยงดู และต้องการจะบริโภคอาหารอยู่ด้วยล ก็แต่โภชนะที่ทำสุกแล้วในเรือนของเขา หมดเสียแล้ว เขาจึงนำเอาข้าวสารออกจากหม้อแล้วและหุงให้เป็นโภชนะ; บุรุษผู้นั้น จะได้ชื่อว่าคนขัดสนไม่มีทรัพย์ ด้วยสักว่าความบกพร่องแห่งโภชนะเพียงเท่านั้น ได้บ้างหรือ "

ร "หาอย่างนั้นไม่ แม้ในพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าจักรพรรดิ์ความบกพร่องแห่งโภชนะ ในสมัยซึ่งมิใช่เวลาก็ยังมี, เหตุอะไรในเรือนของคฤหบดีจักไม่มีบ้างเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร ข้ออุปไมยก็ฉันนั้น พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคตเจ้า บกพร่องเพราะต้องนึก, แต่ครั้นทรงนึกแล้ว ก็รู้ได้ตามพระพุทธประสงค์ ขอถวายพระพร อนึ่ง เหมือนอย่างว่า ต้นไม้จะเผล็ดผล เต็มด้วยพวงผลอันหนักถ่วงห้อยย้อย, แต่ในที่นั้น ไม่มีผลอันหล่นแล้วสักน้อยหนึ่ง; ต้นไม้นั้น จะควรได้ชื่อว่าหาผลมิได้ ด้วยความบกพร่องเพราะผลที่ยังไม่หล่นแล้วเพียงเท่านั้น ได้บ้างหรือ "

ร "หาอย่างนั้นไม่ เพราะผลไม้เหล่านั้นเนื่องด้วยการหล่น, เมื่อหล่นแล้ว คนก็ย่อมได้ตามปรารถนา"

ถ "ขอถวายพระพร ข้ออุปไมยก็ฉันนั้น, พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคตเจ้า บกพร่องเพราะต้องนึก, แต่ครั้นทรงนึกแล้ว ก็รู้ได้ตามพุทธประสงค์"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธเจ้าทรงนึกแล้ว ๆ รู้ได้ตามพระพุทธประสงค์หรือ "

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงนึกแล้ว ๆ รู้ได้ตามพระพุทธประสงค์; เหมือนอย่างว่า พระเจ้าจักรพรรดิราชทรงระลึกถึงจักรรัตนขึ้นเมื่อใดว่า 'จักรรัตนจงเข้ามาหาเรา' ดังนี้ พอทรงนึกขึ้นแล้ว จักรรัตนก็เข้าไปถึง ข้อนี้ฉันใด; พระตถาคตเจ้าทรงนึกแล้ว ๆ ก็รู้ได้ตามพระพุทธประสงค์ ฉันนั้น"

ร "เหตุมั่นพอแล้ว, พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญูแท้, ข้าพเจ้ายอมรับว่า 'พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญูจริง"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

3 เทวทัตตปัพพาชิตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระเทวทัตอันใครบวชให้แล้ว"

พระเถรเจ้าถวายวิสัชนาว่า "ขอถวายพระพร ขัตติยกุมารหกพระองค์ ทรงพระนามว่า ภัททิยกุมารหนึ่ง อนุรุทธกุมารหนึ่ง อานันทกุมารหนึ่ง ภัคคุกุมารหนึ่ง กิมพิลกุมารหนึ่ง เทวทัตตกุมารหนึ่ง นี้มีนายอุบาลิชาวภูษามาลาเป็นที่เจ็ด, ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าตรัสรู้พระอภิสัมโพธิญาณแล้ว ยังความยินดีให้บังเกิดแก่ศากยตระกูลได้, ต่างองค์ต่างออกทรงผนวชตามพระผู้มีพระภาคเจ้า; พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้ทรงผนวชแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระเทวทัตบวชแล้วทำลายสงฆ์แล้ว มิใช่หรือ "

ถ "ขอถวายพระพร พระเทวทัตบวชแล้ว ทำลายสงฆ์แล้ว คฤหัสถ์ทำลายสงฆ์มิได้ ภิกษุณีก็ทำลายสงฆ์มิได้ สิกขมานาก็ทำลายสงฆ์มิได้ สามเณรก็ทำลายสงฆ์มิได้ สามเณรีก็ทำลายสงฆ์มิได้, ภิกษุมีตนเป็นปกติ ร่วมสังวาสเดียวกัน ร่วมสีมาเดียวกัน ย่อมทำลายสงฆ์ได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า บุคคลผู้ทำลายสงฆ์ ย่อมต้องกรรมอะไร "

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ทำลายสงฆ์นั้น ย่อมต้องกรรมอันจะให้ตกนรกสิ้นกัปป์หนึ่ง"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธเจ้าทรงทราบอยู่หรือว่า 'พระเทวทัตบวชแล้วจักทำลายสงฆ์ ครั้นทำลายสงฆ์แล้ว จักไหม้อยู่ในนรกสิ้นกัปป์หนึ่ง"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตเจ้าทรงทราบอยู่"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าพระพุทธเจ้าทรงทราบอยู่ เมื่อเป็นอย่างนั้น คำว่า 'พระพุทธเจ้าประกอบด้วยพระกรุณาเอ็นดูสัตว์ ทรงแสวงหาธรรมที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลสัตว์ นำสิ่งซึ่งมิใช่ประโยชน์เสีย ตั้งสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์ไว้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น' ดังนี้ ผิด ถ้าและพระองค์ไม่ทรงทราบเหตุอันนั้นแล้ว ให้บวชเล่าไซร้, เมื่อเป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าไม่ใช่พระสัพพัญญูนะซิ ปัญหาสองเงื่อนแม้นี้มาถึงท่านแล้ว ขอท่านจงสะสางเงื่อนอันยุ่งใหญ่นั้นเสีย ขอท่านจงทำลายปรับปวาทเสีย, ในอนาคตกาลไกล ภิกษุทั้งหลายผู้มีปัญญาเช่นท่าน จักหาได้ยาก, ขอท่านจงประกาศกำลังปัญญาของท่านในปัญญาข้อนี้"

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า ประกอบด้วยพระกรุณา ทั้งเป็นพระสัพพัญญูด้วย ขอถวายพระพร เพราะความที่พระองค์ทรงพระกรุณา พระองค์ทรงพิจารณาดูคติของพระเทวทัต ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ทอดพระเนตรเห็นพระเทวทัต ผู้จะสะสมกรรมอันจะให้ผลในภพสืบ ๆ ไปไม่สิ้นสุด หลุดจากนรกไปสู่นรก หลุดจากวินิบาตไปสู่วินิบาต สิ้นเสนโกฏิแห่งกัปป์เป็นอันมาก, พระองค์ทรงทราบเหตุนั้นแล้วด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ทรงพระดำริว่า 'กรรมของเทวทัตผู้นี้ เจ้าตัวทำแล้วหามีที่สุดลงไม่ เมื่อเธอบวชแล้วในศาสนาแห่งเรา จักทำให้มีที่สุดลงได้, เทียบกรรมก่อนเข้าแล้ว ทุกข์ยังจักทำให้มีที่สุดลงได้, โมฆบุรุษผู้นี้ ถ้าบวชแล้ว จักสะสมกรรมอันจะให้ตกนรกสิ้นกัปป์หนึ่ง' ดังนี้ จึงโปรดให้พระเทวทัตบวชแล้ว ด้วยพระกรุณา"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าอย่างนั้น พระตถาคตเจ้าได้ชื่อว่าทรงตีแล้วทาให้ด้วยน้ำมัน, ทรงทำให้ตกเหวแล้วยื่นพระหัตถ์ประทานให้, ทรงฆ่าให้ตายแล้วแสวงหาชีวิตให้, เพราะทรงก่อทุกข์ให้ก่อนแล้ว จึงจัดสุขไว้ให้ต่อภายหลัง"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตได้ชื่อว่าทรงตีบ้าง ได้ชื่อว่าทรงทำให้ตกเหวบ้าง ได้ชื่อว่าทรงฆ่าให้ตายบ้าง ด้วยอำนาจทรงเห็นแก่ประโยชน์แห่งสัตว์ทั้งหลายอย่างเดียว, อนึ่ง ได้ชื่อว่าทรงตีก่อนบ้าง ทรงทำให้ตกเหวก่อนบ้าง ทรงฆ่าให้ตายก่อนบ้าง แล้วจึงจัดประโยชน์ให้อย่างเดียว, เหมือนมารดาบิดาตีก่อนบ้าง ให้ล้มก่อนบ้าง แล้วจึงจัดประโยชน์ให้แก่บุตรทั้งหลายอย่างเดียวฉะนั้น ความเจริญแห่งคุณจะพึงมีแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยความประกอบอย่างใด ๆ, ย่อมทรงจัดสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์ไว้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น ด้วยนั้น ๆ

ขอถวายพระพร ถ้าพระเทวทัตนี้ไม่บวชแล้ว เป็นคฤหัสถ์อยู่จะกระทำบาปกรรมอันให้ไปเกิดในนรกเป็นอันมาก แล้วจะไปจากนรกสู่นรก ไปจากวินิบาตสู่วินิบาต เสวยทุกข์เป็นอันมาก สิ้นแสนโกฏิแห่งกัปป์เป็นอันมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเหตุอันนั้นอยู่ ด้วยกำลังพระกรุณา ทรงพระดำริเห็นว่า 'เมื่อพระเทวทัตบวชแล้วในพระศาสนาของเรา ทุกข์จักเป็นผลอันเจ้าตัวกระทำให้มีที่สุดลงได้' ดังนี้แล้ว ได้โปรดพระเทวทัตให้บวชแล้ว ได้ทรงกระทำทุกข์ของพระเทวทัตอันหนักนั้นให้เบาลงได้แล้ว

ขอถวายพระพร เหมือนหนึ่งบุรุษมีกำลังทั้งทรัพย์สมบัติอิสสริยยศสิริและเครือญาติ รู้ว่าญาติหรือมิตรสหายของตนจะต้องรับพระราชอาชญาอันหนักแล้ว ด้วยความที่ตนเป็นผู้สามารถ โดยความคุ้นเคยกับคนเป็นอันมาก ได้กระทำโทษอันหนักนั้นให้เบาลงได้ ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้พระเทวทัต ผู้จะต้องเสวยทุกข์สิ้นแสนโกฏิแห่งกัปป์เป็นอันมากให้บวชแล้ว ด้วยความที่พระองค์เป็นผู้สามารถด้วยพระกำลัง คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ ทรงกระทำทุกข์ของพระเทวทัตอันหนักนั้นให้เบาได้ ฉันนั้น

ขอถวายพระพร อนึ่ง เหมือนหมอบาดแผล ย่อมกระทำพยาธิอันหนักให้เขาได้ด้วยอำนาจโอสถมีกำลัง ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดพระเทวทัตผู้จะต้องเสวยทุกข์สิ้นแสนโกฏิแห่งกัปป์เป็นอันมากให้บวชแล้ว ความที่พระองค์ทราบเหตุเครื่องประกอบแก้ แล้วทรงกระทำทุกข์อันหนักให้เบาได้ ด้วยกำลังโอสถคือธรรมอันเข้มแข็งด้วยกำลังพระกรุณา ฉันนั้นแล

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำพระเทวทัตผู้จะต้องเสวยทุกข์มากให้ได้เสวยแต่น้อย จะต้องอกุศลอะไร ๆ บ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่ต้องเลย แม้โดยที่สุดสักว่าจะติเตียนด้วยวาจา"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์จงทรงรับรองเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดพระเทวทัตให้บวชนี้ โดยข้อความเหล่านี้แล

ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุอื่นอีกยิ่งกว่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดพระเทวทัตให้บวช เหมือนหนึ่งว่า ราชบุรุษจับโจรผู้กระทำความผิดได้แล้ว จะพึงกราบทูลแด่พระเจ้าแผ่นดินว่า 'โจรผู้นี้กระทำความผิดอย่างนี้ ๆ พระองค์จงลงพระราชอาญาแก่โจรนั้นตามพระราชประสงค์' ดังนี้, พระเจ้าแผ่นดินจะพึงรับสั่งให้ลงโทษโจรผู้นั้นว่า 'ถ้าอย่างนั้น ออเจ้าทั้งหลายจงนำโจรนี้ออกไปนอกเมือง จงตัดศีรษะมันเสียในที่ฆ่าโจร;' ราชบุรุษเหล่านั้นจะพึงรับ ๆ สั่งอย่างนั้นแล้วนำโจรนั้นออกนอกเมืองไปสู่ที่ฆ่าโจร, ยังมีบุรุษข้าราชการผู้หนึ่ง อันได้รับพระราชทานพระไว้แต่ราชสำนักแล้ว ได้รับพระราชทานฐานันดรยศ เงินประจำตำแหน่งและเครื่องอุปโภค เป็นผู้มีวาจาควรเชื่อถือ มีอำนาจทำได้ตามปรารถนา, เขาจะพึงทำความกรุณาแก่โจรนั้น แล้วกล่าวกะราชบุรุษเหล่านั้นว่า 'อย่าเลยนาย, ประโยชน์อะไรของท่านทั้งหลายด้วยการตัดศีรษะเขา, อย่ากระนั้นเลย ท่านจงตัดแต่มือหรือเท้าของเขา รักษาชีวิตไว้เถิด, เราจักไปเฝ้าทูลทัดทานด้วยเหตุโจรผู้นี้เอง' เขาจะพึงตัดแต่มือหรือเท้าของโจรและรักษาชีวิตไว้ ตามถ้อยคำของราชบุรุษผู้มีอำนาจนั้น; บุรุษผู้กระทำอย่างนี้นั้น จะพึงชื่อว่ากระทำกิจการโดยเห็นแก่โจรนั้นบ้างหรือ ขอถวายพระ"

ร "บุรุษผู้นั้น ชื่อว่าให้ชีวิตแก่เขาน่ะซี เมื่อให้ชีวิตแก่เขาแล้ว มีกิจการอะไรเล่าได้ชื่อว่าบุรุษนั้นไม่ได้กระทำแล้วโดยเห็นแก่เขา"

ถ "ขอถวายพระพร ด้วยทุกขเวทนาในเพราะให้ตัดมือและเท้าเขานั้น ผู้บังคับนั้นจะพึงต้องอกุศลอะไรด้วยหรือ "

ร "โจรนั้นย่อมเสวยทุกขเวทนา ด้วยกรรมอันตนกระทำแล้ว, ส่วนบุรุษผู้ให้ชีวิตไม่ควรต้องอกุศลอะไรเลย"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนี้ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระเทวทัตให้บวชแล้วด้วยทรงเห็นว่า 'เมื่อพระเทวทัตบวชในศาสนาของเราแล้ว ทุกข์จักเป็นผลอันเจ้าตัวกระทำให้มีที่สุดลงได้' ฉันนั้น

ขอถวายพระพร ทุกข์ของพระเทวทัตอันเจ้าตัวกระทำให้มีที่สุดลงได้แล้ว, พระเทวทัต ในเวลาเมื่อจะตาย ได้เปล่งวาจาถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสรณะตราบเท่าสิ้นชีวิต ดังนี้ว่า 'ข้าพเจ้าทั้งกระดูกทั้งชีวิตทั้งหลายนี้ ขอถึงพระพุทธเจ้าผู้เป็นยอดบุรุษ เป็นเทวดาเลิศล่วงเทวดา เป็นผู้ฝึกบุคคลควรฝึก ทรงพระญาณจักษุรอบคอบ มีพระลักษณะกำหนดด้วยบุญร้อยหนึ่ง พระองค์นั้น เป็นสรณะ"

ขอถวายพระพร พระเทวทัต เมื่อภัททกัปป์แบ่งแล้วเป็นหกส่วนส่วนที่ล่วงไปแล้ว ได้ทำลายสงฆ์แล้ว จักไหม้อยู่ในนรกสิ้นกาลประมาณห้าส่วน แล้วจักพ้นจากนรกนั้นมาเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงพระนามว่าอัฏฐิสสระ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำอย่างนี้ พึงชื่อว่ากระทำกิจการโดยเห็นแก่พระเทวทัตบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "พระตถาคตเจ้าได้ชื่อว่าประทานคุณอันเป็นที่ปรารถนาของเทวดามนุษย์ทั้งปวงแก่พระเทวทัต, เพราะพระองค์ทรงกระทำพระเทวทัตให้สำเร็จความเป็นเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าได้, มีอะไรได้ชื่อว่าพระองค์ไม่ได้กระทำโดยเห็นแก่พระเทวทัตเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร ด้วยการที่พระเทวทัตทำลายสงฆ์ แล้วเสวยทุกขเวทนาในนรกนั้น พระตถาคตเจ้าจะต้องอกุศลอะไรบ้างหรือ "

ร "ไม่ต้องเลย พระเทวทัตไหม้อยู่ในนรกกัปป์เดียว เพราะกรรมอันตนเองกระทำแล้ว, พระศาสดาผู้กระทำให้ถึงที่สุดทุกข์ จะพึงต้องอกุศลอะไรหามิได้"

ถ "ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงรับรองเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดพระเทวทัตให้บวชแล้วแม้นี้ ด้วยข้อความนี้เถิด

ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุแม้อื่นอีกยิ่งกว่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้พระเทวทัตบวชแล้ว เหมือนหนึ่งหมอบาดแผล เมื่อจะรักษาแผลอันเกิดเพราะ ลม ดี เสมหะ แต่ละอย่างก็ดี เจือกันก็ดี ฤดูแปรก็ดี รักษาอิริยาบถไม่เสมอก็ดี เกิดเพราะพยายามแห่งผู้อื่น (มีต้องประหารเป็นต้น) ก็ดี อากูลด้วยกลิ่นเหม็น ดุจกลิ่นแห่งศพกำลังเน่า ให้ปวดดุจแผลอันต้องลูกศร เข้าไปติดอยู่ข้าใน อันน้ำเหลืองนั้นชอนไปให้เป็นโพลง เต็มไปด้วยบุพโพและโลหิต เขาย่อมพอกปากแผลด้วยยากัดอันแรงกล้าแสบร้อน เพื่อจะบ่มแผลก่อน, พอแผลน่วม เขาก็เชือดด้วยศัสตราแล้ว นาบด้วยซี่เหล็ก, พอเนื้อสุกแล้ว ก็ล้างด้วยน้ำด่างแล้วพอกยา เพื่อให้แผลงอกเนื้อ ให้คนไข้ได้ความสุขโดยลำดับ ดังนี้; จะว่าหมอนั้นคิดร้าย พอกยา เชือดด้วยศัสตรา นาบด้วยซี่เหล็ก ล้างด้วยน้ำด่าง ได้บ้างหรือ "

ร "หามิได้ หมอเขามีจิตคิดเกื้อกูลหวังให้หาย จึงทำเช่นนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร หมอนั้นจะต้องอกุศลอะไร เพราะทุกขเวทนาอันเกิดขึ้นแก่คนไข้ ด้วยเหตุทำการรักษาของเขาด้วยหรือ "

ร "หมอเขามีจิตเกื้อกูลหวังจะให้หาย จึงทำเช่นนั้น, ไฉนจะต้องอกุศลเพราะข้อนั้นเป็นเหตุเล่า, เขากลับจะไปสวรรค์อีก"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนี้ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดพระเทวทัตให้บวชแล้ว เพื่อปลดเปลื้องทุกข์ด้วยกำลังพระกรุณา ก็ฉันนั้นแล

ขอถวายพระพร ขอพระองค์ทรงสดับเหตุอื่นอีกอันยิ่งกว่านี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดพระเทวทัตให้บวชแล้ว เหมือนหนึ่งบุรุษผู้ต้องหนามเข้าแล้ว, ทีนั้น บุรุษอื่นมีจิตคิดเกื้อกูลจะให้หาย จึงเอาหนามแหลมหรือปลายมีดกรีดตัดแผลโดยรอบแล้ว นำหนามนั้นออกด้วยทั้งโลหิตไหล; ขอถวายพระพร

บุรุษผู้นั้นชื่อว่าคิดร้ายจึงนำหนามนั้นออกบ้างหรือ "

ร "หามิได้ เขามีจิตคิดเกื้อกูลหวังจะให้หาย จึงนำหนามนั้นออก, ถ้าเขาไม่ช่วยนำหนามนั้นออก บางทีผู้ต้องหนามนั้นก็จะถึงความตายหรือได้ทุกข์ปางตาย"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนี้ฉันใด, พระตถาคตเจ้าโปรดพระเทวทัตให้บวชแล้ว เพื่อปลดเปลื้องทุกข์ด้วยกำลังพระกรุณา, ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้โปรดพระเทวทัตให้บวช เธอก็จักไหม้อยู่ในนรกโดยลำดับ ๆ ขุม แม้ตลอดแสนโกฏิแห่งกัปป์ ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระตถาคตเจ้าได้ชื่อว่าให้พระเทวทัตผู้ตกไปตามกระแสขึ้นสู่ที่ทวนกระแสได้แล้ว, ให้พระเทวทัตผู้เดินผิดทางขึ้นในทางได้แล้ว, ได้ประทานวัตถุเป็นที่ยึดเหนี่ยวแก่พระเทวทัตผู้ตกลงในเหวแล้ว, ให้พระเทวทัตผู้เดินในทางไม่สม่ำเสมอขึ้นสู่ทางที่สม่ำเสมอได้แล้ว พระผู้เป็นเจ้า เหตุการณ์อันนี้ ผู้อื่นนอกจากผู้มีปัญญาเช่นท่าน ไม่อาจแสดงได้"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

4 มหาภูมิจาลนปาตุภาวปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ ตรัสว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ตรัสแล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลาย เหตุเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่เหล่านี้แปดอย่าง ปัจจัยเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่แปดอย่าง' ดังนี้ พระพุทธพจน์นี้ กล่าวเหตุปัจจัยหาส่วนเหลือมิได้ พระพุทธพจน์นี้ กล่าวเหตุปัจจัยไม่มีส่วนเหลือ, พระพุทธพจน์นี้ กล่าวเหตุปัจจัยโดยตรง ไม่มีปริยาย, เหตุเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่เป็นที่เก้าอันอื่นไม่มี; พระผู้เป็นเจ้า นาคเสน ถ้าเหตุเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่ที่เก้า อันอื่นยังมีไซร้, พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงตรัสเหตุแม้นั้น, ก็เหตุเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่ที่เก้า อันอื่นย่อมไม่มี เพราะเหตุใดแล, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสเหตุนั้นแล้ว ก็แต่ว่า เหตุเพื่อความปรากฏของความไหวของแผ่นดินใหญ่ที่เก้านี้ ยังปรากฏอยู่, พระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบริจาคมหาทาน แผ่นดินใหญ่นี้ไหวแล้วเจ็ดครั้งด้วยเหตุไรเล่า พระผู้เป็นเจ้า นาคเสน ถ้าเหตุเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่แปดอย่างเท่านั้น ปัจจัยเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่แปดอย่างเท่านั้นไซร้, ถ้าอย่างนั้น คำอันใดที่ว่า 'เมื่อพระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบริจาคมหาทาน แผ่นดินใหญ่นี้ไหวเจ็ดครั้ง' คำแม้นั้นผิด ถ้าเมื่อพระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบริจาคมหาทาน แผ่นดินใหญ่นี้ไหวเจ็ดครั้งแล้วไซร้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เหตุเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินแปดอย่างเท่านั้น ปัจจัยเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินแปดอย่างเท่านั้น'แม้คำนั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน เป็นปัญหาละเอียด ใคร ๆ แก้ยาก ทำบุคคลให้มืดมนธ์ดังบุคคลตาบอดด้วย ลึกด้วย, ปัญหานั้นมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้น ผู้อื่นที่มีปัญญาน้อย นอกจากบุคคลผู้มีความรู้เช่นพระผู้เป็นเจ้า ไม่อาจเพื่อจะวิสัชนาได้"

พระเถรเจ้าถวายพระพรว่า "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ได้ตรัสแล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลาย เหตุปัจจัยทั้งหลายเพื่อความปรากฏของความไหวแห่งแผ่นดินใหญ่เหล่านี้ แปดอย่าง ๆ' ดังนี้ แม้เมื่อพระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบริจาคมหาทานอยู่ แผ่นในใหญ่นี้ ไหวแล้วเจ็ดครั้ง ก็แลการที่แผ่นดินใหญ่ไหวนั้นไม่เป็นไปดินกาลทุกเมื่อ มีความเกิดขึ้นในกาลบางคราว, พ้นแล้วจากเหตุทั้งหลายแปดอย่าง, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่นับแล้วโดยเหตุทั้งหลายแปด

ขอถวายพระพร เมฆทั้งหลายสามอย่าง คือ: เมฆชื่อวัสสิกะหนึ่ง เมฆชื่อเหมันติกะหนึ่ง เมฆชื่อปาวุสสกะหนึ่ง เท่านั้น ท่านย่อมนับว่าเมฆ, ถ้าเมฆอื่นพ้นจากเมฆทั้งหลายที่สมมติแล้ว, เมฆนั้น ย่อมถงซึ่งความนับว่าอกาลเมฆเท่านั้น ฉันใด; สมัยเมื่อพระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบริจาคมหาทานอยู่ แผ่นดินใหญ่นี้ไหวแล้วเจ็ดครั้ง ด้วยเหตุอันใดเหตุนั้น ไม่มีในกาลทุกเมื่อ มีความเกิดขึ้นในกาลบางคราว, พ้นจากเหตุทั้งหลายแปดอย่าง, เหตุนั้น ท่านจึงไม่นับโดยเหตุทั้งหลายแปดอย่าง ฉันนั้นนั่นเทียว

ขอถวายพระพร อีกนัยหนึ่ง เหมือนแม่น้ำห้าร้อย ไหลมาแต่ภูเขาชื่อหิมวันต, แม่น้ำห้าร้อยเหล่านั้น แม่น้ำทั้งสิบเท่านั้น ท่านย่อมนับโดยอันนับว่าแม่น้ำ, แม่น้ำทั้งสิบนี้อย่างไร แม่น้ำทั้งสิบนี้ คือ แม่น้ำคงคาหนึ่ง แม่น้ำยมุนาหนึ่ง แม่น้ำอจิรวดีหนึ่ง แม่น้ำสรภูหนึ่ง แม่น้ำมหีหนึ่ง แม่น้ำสินธุหนึ่ง แม่น้ำสรัสสดีหนึ่ง แม่น้ำเวตรวดีหนึ่ง แม่น้ำวีตังสาหนึ่ง แม่น้ำจันทภาคาหนึ่ง แม่น้ำทั้งสิบเหล่านี้ ท่านนับว่าแม่น้ำแท้, แม่น้ำทั้งหลายเศษนอกนั้น ท่านไม่นับโดยอันนับในแม่น้ำ, ความนับนั้นมีอะไรเป็นเหตุ แม่น้ำทั้งหลายเท่านั้น ไม่เป็นแดนเกิดแห่งน้ำ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงนับโดยอันนับรวมลงในแม่น้ำใหญ่ แม้ฉันใด สมัยเมื่อพระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญมหาทานอยู่ แผ่นดินใหญ่นี้ไหวแล้วเจ็ดครั้ง ด้วยเหตุใด เหตุนั้น ท่านไม่นับโดยเหตุทั้งหลายแปดอย่าง ฉันนั้น

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอมาตย์ทั้งหลายของมหากษัตริย์มีอยู่ ร้อยหนึ่งบ้าง สองร้อยบ้าง, อมาตย์ทั้งหลายเหล่านั้นชนทั้งหลายหกคน

ท่านย่อมนับโดยอันนับว่าอมาตย์, ชนทั้งหลายหกคนนี้ อย่างไร ชนทั้งหลายหกคนนี้ คือ เสนาบดีหนึ่ง ปุโรหิตหนึ่ง อักขทัสสะ ผู้พิพากษาหนึ่ง ภัณฑาคาริกะชาวพระคลังหนึ่ง ฉัตตคาหกะผู้เชิญพระกลดหนึ่ง ขัคคคาหกะผู้เชิญพระแสงหนึ่ง ชนหกคนเหล่านี้เท่านั้นท่านนับโดยอันนับว่าอมาตย์แท้, ข้อซึ่งนับมีอะไรเป็นเหตุเล่า ข้อซึ่งนับนั้น เพราะความที่ชนทั้งหกนั้นเป็นผู้ประกอบด้วยคุณต่อพระมหากษัตริย์, ชนทั้งหลายเหลือนั้น ท่านมิได้นับแล้ว, ชนทั้งหลายเหล่านั้นย่อมถึงซึ่งความกล่าวรวมลงว่าอมาตย์ทั้งสิ้นนั่นเทียว ฉันใด, เมื่อพระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญมหาทานอยู่ แผ่นดินใหญ่นี้ ไหวแล้วเจ็ดครั้ง ด้วยเหตุใด เหตุนั้น ไม่มีมีในกาลทุกเมื่อ มีความเกิดขึ้นในกาลบางคราว, พ้นจากเหตุทั้งหลายแปดอย่าง, เหตุนั้น ท่านจึงไม่นับโดยเหตุแปดอย่าง ฉันนั้นนั่นแหละ

ขอถวายพระพร กรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเสวยสุขในทิฏฐธรรมเป็นเหตุยิ่งอันบุคคลกระทำแล้วในศาสนา แห่งพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้งปวงแล้ว ณ กาลนี้, อนึ่ง เกียรติศัพท์ความสรรเสริญคุณของบุคคลทั้งหลายเหล่าไร ฟุ้งทั่วไปในเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย, บรมบพิตรได้ทรงฟังบ้างหรือไม่ ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าได้ยินอยู่ กรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเสวยสุขในทิฏฐธรรม เป็นเหตุยิ่งอันบุคคลกระทำแล้วในชินศาสนา ณ กาลนี้, ทั้งเกียรติศัพท์ความสรรเสริญคุณของบุคคลทั้งหลายเหล่าไรฟุ้งทั่วไปในเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย, บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นเจ็ดคนข้าพเจ้าเคยได้ยินมา"

ถ "ใครบ้าง ใครบ้าง ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า บุคคลทั้งเจ็ด คือ นายมาลาการชื่อสุมนะหนึ่ง พราหมณ์ชื่อเอกสาฎก หนึ่ง ลูกจ้างชื่อปุณณะ หนึ่ง เทวีชื่อ มัลลิกา หนึ่ง เทวีโคปาลมารดา หนึ่ง อุบาสิกาชื่อ สุปปิยา หนึ่ง นางทาสีชื่อ ปุณณา หนึ่ง ชนเหล่านี้เป็นผู้ที่มีกุศลเป็นที่ตั้งแห่งความเสวยสุขในทิฏฐธรรม, อนึ่ง เกียรติความสรรเสริญคุณของชนทั้งหลายเหล่านี้ ฟุ้งทั่วไปในเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย"

ถ "ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายแม้อื่นอีก บรมบพิตรได้ทรงฟังหรือไม่ว่า ในกาลล่วงแล้ว ชนทั้งหลายไปสู่พิภพชื่อตรีทศทั้งสรีรกายเป็นของแห่งมนุษย์นั่นเทียว"

ร "ข้าพเจ้าได้ยินอยู่"

ถ "ใครบ้าง ใครบ้าง ไปสู่พิภพชื่อตรีทศทั้งสรีรกายเป็นของแห่งมนุษย์ ขอถวายพระพร"

ร "ชนทั้งหลายสี่ คือ คนธรรพราชนามว่าคุตติลาหนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สาธินราช หนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่านิมิราชหนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่ามันธาตุราชหนึ่ง เหล่านี้ข้าพเจ้าได้ยินมาว่า 'ไปสู่พิภพชื่อตรีทศแล้ว ทั้งสรีรกายเป็นของแห่งมนุษย์นั้นนั่นเทียว,' พระผู้เป็นเจ้า กรรมอันบุคคลนั้นกระทำแล้ว ข้าพเจ้าได้ฟังมาแม้สิ้นกาลนมนานว่า 'เป็นกรรมดี ไม่ใช่กรรมชั่ว"

ถ "ขอถวายพระพร ก็บรมบพิตรเคยได้ทรงฟังแล้วหรือว่า 'ในกาลยืดยาวที่ล่วงแล้ว หรือในกาลซึ่งเป็นไปอยู่ ณ บัดนี้ ครั้นเมื่อทานของบุคคลผู้มีชื่ออย่างนี้ อันบุคคลนั้นให้อยู่ แผ่นดินใหญ่ไหวแล้วคราวหนึ่งบ้าง สองคราวบ้าง สามคราวบ้าง"

ร "ข้าพเจ้าไม่เคยได้ฟังเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร นิกายเป็นที่มา และมรรคผล ปริยัติ และการฟัง และกำลังแห่งความศึกษา และความปรารถนาจะฟัง และปริปุจฉา และความเข้าไปนั่งใกล้อาจารย์ของอาตมภาพมีอยู่, แม้อาตมภาพไม่เคยได้ฟังว่า 'ครั้นเมื่อทานของบุคคลผู้มีชื่ออย่างนี้ อันบุคคลนั้นให้อยู่ แผ่นดินใหญ่ไหวแล้ว คราวหนึ่งบ้าง สองคราวบ้าง สามคราวบ้าง' ดังนี้, ยกเว้นทานอันประเสริฐของพระเวสสันดรบรมกษัตริย์เสีย

ขอถวายพระพร โกฏิแห่งปีทั้งหลายเป็นไปล่วงแล้วซึ่งคลองแห่งการนับ ล่วงไปแล้วในระหว่างแห่งพระพุทธเจ้าสองพระองค์ คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสักยมุนีหนึ่ง การได้ฟังของอาตมภาพในโกฏิแห่งปีทั้งหลายนั้นไม่มีว่า 'ครั้นเมื่อทานของบุคคลผู้มีชื่ออย่างนี้ อันบุคคลนั้นให้อยู่ แผ่นดินใหญ่ไหวแล้ว คราวหนึ่งบ้าง สองคราวบ้าง สามคราวบ้าง' แผ่นดินใหญ่ซึ่งจะหวั่นไหว ด้วยความเพียรประมาณเท่านั้น ด้วยความบากบั่นประมาณเท่านั้น หามิได้

ขอถวายพระพร แผ่นดินใหญ่เต็มแล้วด้วยภาระ คือ คุณแห่งความกระทำซึ่งความเป็นผู้สะอาดโดยอาการทั้งปวง ไม่อาจเพื่อจะทรงคุณนั้นไว้ได้ ย่อมเขยื้อนสะเทือนหวั่นไหว อุปมาเหมือนเกวียนที่เต็มด้วยภาระหนักเกิน ดุมและกงทั้งหลายของเกวียนนั้นย่อมแยกเพลาของเกวียนนั้นย่อมแตก ฉันใด, แผ่นดินใหญ่เต็มแล้วด้วย ภาระ คือ คุณแห่งความกระทำซึ่งความเป็นผู้สะอาดโดยทั้งปวง เมื่อไม่อาจเพื่อจะทรงภาระ คือ คุณนั้นไว้ได้ ย่อมเขยื้อนสะเทือนหวั่นไหวมีอุปไมยฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกนัยหนึ่ง อากาศดาดไปด้วยเรี่ยวแรงแห่งลมและน้ำ เต็มแล้วด้วยภาระ คือ น้ำหนาขึ้นแล้ว ย่อมบันลือลั่นกระทำเสียงครืนครัน เพราะความที่อากาศนั้นเป็นของอันลมกล้าถูกต้องแล้วฉันใด, แผ่นดินใหญ่เต็มไปแล้วด้วยภาระอันหนาขึ้น ไพบูลย์คือกำลังแห่งทานของพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่าเวสสันดร ไม่อาจเพื่อจะทรงภาระนั้นไว้ได้ ย่อมเขยื้อนสะเทือนหวั่นไหว ฉันนั้นนั่นเทียวแล ก็จิตของพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า เวสสันดร ย่อมไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่ง ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส และวิตกย่อมไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่ง อรติ, จิตนั้นย่อมเป็นไปโดยอำนาจแห่งทานโดยแท้แล; จิตนั้นเป็นไปโดยอำนาจแห่งทานว่ากะไร พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่าเวสสันดรนั้น

ทรงตั้งพระหฤทัยไว้ให้เป็นเจ้าแห่งทานเนือง ๆ เป็นไปในกาลทุกเมื่อว่า 'ยาจกทั้งหลายที่ยังไม่มาแล้ว พึงมาในสำนักของเรา ส่วนยากจกทั้งหลายที่มาแล้ว พึงได้ตามความปรารถนา แล้วมีใจยินดีเต็มไปด้วยปีติ, ดังนี้ พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่าเวสสันดร ทรงตั้งพระหฤทัยไว้เนือง ๆ เป็นไปในกาลทุกเมื่อในที่ทั้งหลายสิบ คือ: ในความทรมานหนึ่ง ในความระงับหนึ่ง ในความทนหนึ่ง ในความระวังหนึ่ง ในความสำรวมหนึ่ง ในความสำรวมโดยไม่เหลือหนึ่ง ในความไม่โกรธหนึ่ง ในความไม่เบียดเบียนหนึ่ง ในสัจจะหนึ่ง ในโสเจยยะความเป็นผู้สะอาดหนึ่ง ความแสวงหากามอันพระเวสสันดรมหากษัตริย์ละแล้ว, ความแสวงหาภพของพระองค์สงบรามแล้ว, พระองค์ถึงแล้วซึ่งความขวนขวายในการแสวงหาพรหมจรรย์ถ่ายเดียว พระองค์ละความรักษาตน ถึงแล้วซึ่งความขวนขวายเพื่อความรักษาผู้อื่น; พระองค์ถึงซึ่งความขวนขวาย เพื่อความรักษาผู้อื่น ว่ากระไร ความขวนขวายในพระหฤทัยของพระองค์ว่า 'สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ พึงเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้ไม่มีโรค เป็นผู้เป็นไปด้วยทรัพย์ เป็นผู้มีอายุยืนเถิด' ดังนี้ ย่อมเป็นไปมากถ่ายเดียว พระเวสสันดรมหากษัตริย์ ก็เมื่อทรงบริจาคทานนั้น บริจาคเพราะปรารถนาภวสมบัติก็หาไม่, จะบริจาคเพราะเหตุปรารถนาจะให้เขาให้ตนบ้าง และปรารถนาจะให้ตอบแก่เขา และปรารถนาจะเกลี้ยกล่อมเขาก็หาไม่, จะบริจาคเพราะเหตุปรารถนาอายุ พรรณ สุข กำลัง ยศ และบุตรและธิดาละอย่าง ๆ ก็หาไม่, พระองค์ได้ให้แล้วซึ่งทานน่าเลือกสรรทั้งหลายไม่มีทานอื่นเสมอ และเป็นทานไพบูลย์ ไม่มีทานอื่นยิ่งกว่าเห็นปานฉะนี้ เพราะเหตุแห่งสัพพัญญุตญาณ คือ เพราะเหตุแห่งรัตนะ คือ สัพพัญญุตญาณ ครั้นพระองค์บรรลุความเป็นพระสัพพัญญูแล้ว ได้ทรงภาสิตพระคาถานี้ มีเนื้อความว่า "เราเมื่อสละบุตรชื่อชาลี และธิดา ชื่อกัณหาชินา และเทวีชื่อ มัทรี มีความประพฤติดีในภัสดา มิได้เสียดายแล้ว, เราคิดแต่เหตุแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ถ่ายเดียว" ดังนี้ พระเวสสันดรมหากษัตริย์ทรงชนะบุคคลผู้โกรธ ด้วยความไม่โกรธ, ชนะบุคคลผู้ไม่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ด้วยการกระทำประโยชน์ให้สำเร็จ, ชนะบุคคลผู้ตระหนี่ ด้วยทานการบริจาค, ชนะบุคคลกล่าวคำเหลาะแหละ ด้วยคำจริง, ชนะอกุศลทั้งปวง ด้วยกุศล, เมื่อพระเวสสันดร นั้นบริจาคอยู่อย่างนั้นไปตามธรรมแล้ว มีธรรมเป็นประธานด้วยนิสสันทผลแห่งทาน และความเพียรมีกำลัง และวิหารธรรมเครื่องอยู่ไพบูลย์ของพระองค์, ลมใหญ่ทั้งหลายในภายใต้แผ่นดิน ย่อมเขยื้อนกระจาย ๆ พัดไปน้อย ๆ คราวหนึ่ง ๆ น้อมลงฟูขึ้น น้อมไปต่าง ๆ, ต้นไม้ทั้งหลายมีใบสลดแล้วล้มไป, วลาหกทั้งหลายเป็นกลุ่ม ๆ แล่นไปในอากาศ, ลมทั้งหลายเจือด้วยธุลีเป็นของหยาบ, อากาศอันลมทั้งหลายเบียดเสียดแล้ว, ลมทั้งหลายย่อมพัดเป่าไป ๆ, เสียงน่ากลัวใหญ่เปล่งออก, ครั้นเมื่อลมทั้งหลายเหล่านั้นกำเริบแล้ว น้ำกระเพื่อมน้อย ๆ, ครั้นเมื่อน้ำกระเพื่อมแล้ว ปลาและเต่าทั้งหลายย่อมกำเริบ, คลื่นทั้งหลายเป็นคู่ ๆ กันเกิดขึ้น, สัตว์ทั้งหลายที่สัญจรในน้ำย่อมสะดุ้ง, ละลอกแห่งน้ำเนื่องเป็นคู่กันไป, เสียงบันลือแห่งละลอกย่อมเป็นไป, ต่อมน้ำทั้งหลายอันหยาบตั้งขึ้น, ระเบียบแห่งฟองทั้งหลายย่อมแล่นไป, มหาสมุทรย่อมขึ้น, น้ำย่อมไหลไปสู่ทิศและทิศเฉียง, ธารแห่งน้ำทั้งหลายมีหน้าเฉพาะทวนกระแสไหลไป, อสูร ครุฑ นาค ยักษ์ทั้งหลายสะดุ้งหวาดด้วยคิดว่า 'สาครพลิกหรืออย่างไรหนอแล' มีจิตกลัวแล้วแสวงหาทางไป, ครั้นเมื่อธารแห่งน้ำกำเริบขุ่นมัวแล้ว แผ่นดินทั้งภูเขาทั้งสาครหวั่นไหว, ภูเขาสิเนรุมียอดและชะง่อนเป็นวิการแห่งศิลาเป็นของน้อมไปต่าง ๆ, ครั้นเมื่อแผ่นดินใหญ่หวั่นไหวอยู่ งูและพังพอนและแมวและสุนัขจิ้งจอก สุกร มฤค และนกทั้งหลายย่อมตกใจ, เหล่ายักษ์ที่มีศักดาน้อยร้องไห้, ยักษ์ทั้งหลายที่มีศักดาใหญ่ ย่อมหัวเราะ มีอุปมาว่า เมื่อกะทะใหญ่ตั้งอยู่บนเตาแล้ว เต็มแล้วด้วยน้ำ มีข้าวสารอันบุคคลรวบรวมลงแล้ว ไฟโพลงอยู่ข้างใต้ คราวแรกกระทำกะทะให้ร้อนก่อน, กะทะร้อนแล้วกระทำน้ำให้ร้อน, น้ำร้อนแล้วกระทำข้าวสารให้ร้อน, ข้าวสารร้อนแล้วผุดขึ้นและจมลง, มีต่อมเกิดขึ้นแล้ว, ระเบียบแห่งฟองผุดขึ้น ฉันใด; พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่าเวสสันดร สิ่งใดที่บุคคลสละโดยยากในโลก ทรงสละสิ่งนั้น, ครั้นเมื่อพระองค์ทรงสละของพระองค์นั้น ลมใหญ่ทั้งหลายในภายใต้ ไม่อาจเพื่อจะทรงคุณ คือ ความสละนั้นไว้ได้ กำเริบแล้ว, ครั้นเมื่อลมใหญ่ทั้งหลายกำเริบแล้ว น้ำก็ไหว, ครั้นเมื่อน้ำไหวแล้ว แผ่นดินใหญ่ก็ไหว ฉันนั้น นั่นเทียวแล ของสามอย่าง คือ ลมใหญ่ด้วย น้ำด้วย แผ่นดินด้วยเหล่านี้ เป็นของดุจมีใจเป็นอันเดียวกัน แม้ในกาลนั้น ด้วยประการ ฉะนี้, อานุภาพแห่งทานของบุคคลอื่นซึ่งจะเหมือนอานุภาพแห่งมหาทานของพระเวสสันดรมหากษัตริย์ โดยนิสสันทผลแห่งมหาทาน โดยความเพียรมีกำลังไพบูลย์เช่นนี้ ไม่มี

อนึ่ง แก้วทั้งหลายมากอย่างซึ่งมีในแผ่นดิน, แก้วมากอย่างนี้อย่างไร แก้วมากอย่างนี้ คือ แก้วอินทนิล แล้วมหานิล แก้วโชติรส แก้วไพฑูรย์ แก้วดอกผักตบ แก้วสีดอกไม้ซึก แก้วมโนหร แก้วสุริยกานต แก้วจันทรกานต แก้ววิเชียร แก้วกโชปักกมกะ แก้วปุสราค แก้วทับทิม แก้วลาย, แก้วจักรวัตติ อันโลกย่อมกล่าวว่าเป็นยอด ก้าวล่วงเสียซึ่งแก้วทั้งปวงเหล่านี้, แก้วจักรวัตติ ยังที่ให้สว่างลงตลอดโยชน์หนึ่งโดยรอบ ฉันใด; ทานอันใดอันหนึ่ง แม้อสทิสทานเป็นอย่างยิ่ง มีอยู่ในแผ่นดิน, มหาทานของพระเวสสันดรมหากษัตริย์ บัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นยอดทาน ก้าวล่วงทานทั้งปวงนั้นเสีย ฉันนั้นนั่นเทียวแล ครั้นเมื่อมหาทานของพระเวสสันดรมหากษัตริย์ อันพระองค์บริจาคอยู่ แผ่นดินใหญ่ไหวแล้วเจดครั้ง"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระตถาคตเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นผู้มีขันติความอดทนอย่างนี้ มีจิตอย่างนี้ มีความน้อมไปเพื่อคุณอันยิ่งอย่างนี้ มีความประสงค์อย่างนี้ ไม่มีใครเสมอทั้งโลกด้วยเหตุใด, เหตุนั้น ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายน่าอัศจรรย์ เหตุนั้น ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายน่าพิศวง ไม่เคยเป็นมาเป็นแล้ว พระผู้เป็นเจ้า ความพยายามก้าวไปสู่คุณยิ่งของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าให้ข้าพเจ้าเห็นแล้ว, อนึ่ง พระบารมีของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระผู้เป็นเจ้าให้สว่างลงโดยยิ่งแล้ว, ความที่พระตถาคต แม้เมื่อประพฤติจริยาเท่านั้น ยังเป็นผู้ประเสริฐสุดในโลกกับทั้งเทพดา พระผู้เป็นเจ้ามาแสดง โดยลำดับแล้ว; ดีละ พระผู้เป็นเจ้า ศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระผู้เป็นเจ้าชมแล้ว, พระบารมีของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระผู้เป็นเจ้าให้รุ่งเรืองแล้ว, ขอดแห่งวาทะของเดียรถีย์ทั้งหลาย

พระผู้เป็นเจ้าตัดเสียแล้ว, หม้อแห่งปรัปปวาทความติเตียนทั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าต่อยเสียแล้ว, ปัญหาลึก พระผู้เป็นเจ้ามากระทำให้ตื้นได้แล้ว, ชัฏรกพระผู้เป็นเจ้ามากระทำไม่ให้เป็นชัฏได้แล้ว, คำเครื่องขยายออกอันพระชินบุตรทั้งหลายได้แล้วโดยชอบ, พระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐกว่าคณาจารย์ที่ประเสริฐ ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

5 สิวิราชจักขุทานปัญหา

ร "พระผู้เป็นเจ้า ท่านทั้งหลายกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า 'จักษุทั้งหลายอันพระเจ้าสิวิราชได้พระราชทานแล้วแก่ยาจก, ทิพยจักษุทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วใหม่แก่พระเจ้าสิวิราชนั้น เมื่อเป็นบุคคลบอด' คำแม้นั้นกับทั้งกากเป็นไปด้วยนิคคหะ เป็นไปกับด้วยโทษ คำท่านกล่าวไว้แล้วในสูตรว่า 'ความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุ ไม่มีในสิ่งที่มิใช่วัตถุมีเหตุอันถอนขึ้น มิได้มีเหตุ' ถ้าจักษุทั้งหลายอันพระเจ้าสิวิราชได้พระราชทานแล้วแก่ยาจก, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ทิพยจักษุทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วใหม่' นั้นผิด ถ้าทิพยจักษุทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วไซร้, ถ้าอย่างนั้น แม้คำที่ว่า 'จักษุทั้งหลายอันพระเจ้าสิวิราชพระราชทานแล้วแก่ยาจก' นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้ มีเงื่อนสอง มีขอดยิ่งแม้กว่าขอดโดยปกติ, มีความฟั่นเฝือยิ่งแม้กว่าฟั่นเฝือโดยปกติ, เป็นชัฏยิ่งแม้ว่าชัฏโดยปกติ, ปัญหานั้นมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าจงยังฉันทะให้เกิดยิ่งในปัญหานั้น เพื่อความขยาย เพื่อความข่มปรัปปวาททั้งหลายเสีย"

ถ "ขอถวายพระพร จักษุทั้งหลายอันพระเจ้าสิวิราชพระราชทานแล้วแก่ยาจก, พระองค์อย่ายังความสงสัยให้เกิดขึ้นในข้อนั้นเลย; อนึ่ง จักษุทั้งหลายเป็นทิพย์เกิดขึ้นแล้วใหม่, พระองค์อย่ายังความสงสัยให้เกิดในข้อแม้นั้น"

ร "เออก็ ความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุ ในสิ่งที่มีเหตุอันถอนขึ้นแล้ว ในสิ่งที่ไม่มีเหตุ ไม่มีวัตถุหรือ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "หามิได้ ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า สิ่งไรเป็นเหตุในเรื่องนี้เล่า ทิพยจักษุจะเกิดขึ้นในสิ่งมีเหตุอันถอนขึ้นแล้ว ไม่มีเหตุ ไม่มีวัตถุ ด้วยเหตุไรเล่า พระผู้เป็นเจ้าจงให้ข้าพเจ้าทราบชัดในเรื่องนี้โดยเหตุก่อน"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้กล่าวคำจริงทั้งหลาย ย่อมกระทำสัจจกิริยาด้วยคำสัตย์ใด คำสัตย์นั้นมีอยู่ในโลกหรือไม่ ขอถวายพระพร"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า ธรรมดาคำสัตย์ย่อมมีในโลก, ผู้กล่าวคำสัตย์ทั้งหลาย ทำสัจจกิริยาด้วยคำสัตย์ให้ฝนตก ให้ไฟดับ กำจัดยาพิษ ย่อมกระทำกิจที่จะพึงกระทำต่าง ๆ แม้อย่างอื่นบ้าง"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ทิพยจักษุทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วแด่พระเจ้าสิวิราชด้วยกำลังสัจจะ' นี้ ย่อมชอบ ย่อมสม, ทิพยจักษุย่อมเกิดขึ้นในสิ่งไม่มีวัตถุนั้น ด้วยกำลังแห่งสัจจะ, สัจจะนั่นเทียว เป็นวัตถุเพื่อความเกิดทิพยจักษุ ในสิ่งที่ไม่มีวัตถุนั้น

ขอถวายพระพร ผู้สำเร็จสัจจเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พร่ำขับคำสัตว์ว่า 'เมฆใหญ่จงให้ฝนตก' ดังนี้, เมฆใหญ่ให้ฝนตกพร้อมด้วยความพร่ำขับคำสัตย์ของผู้สำเร็จสัจจะเหล่านั้น; เออก็ มหาเมฆให้ฝนตกด้วยเหตุใด เหตุนั้น เป็นเหตุแห่งฝนสะสมอยู่แล้ว มีในอากาศหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หามิได้ สัจจะนั่นเทียวเป็นเหตุ ณ อากาศนั้น เพื่อความที่มหาเมฆจะกระทำฝนให้ตก พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, เหตุโดยปกติของความที่ทิพยจักษุจะเกิดขึ้นนั้นไม่มี, สัจจะนั่นเทียว เป็นวัตถุเพื่อความที่ทิพยจักษุเกิดขึ้นในสิ่งที่ไม่มีวัตถุ ก็ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง ผู้สำเร็จสัจจะพวกใดพวกหนึ่งพร่ำขับคำสัตย์ด้วยตั้งใจว่า 'กองไฟใหญ่ที่โพลงชัชวาลอยู่แล้ว จงกลับคืนดับไป' ดังนี้, กองไฟใหญ่ที่โพลงชัชวาลแล้ว กลับคืนดับไปโดยขณะหนึ่ง พร้อมด้วยความพร่ำขับคำสัตย์ของผู้สำเร็จสัจจะเหล่านั้น, เออก็ กองไฟใหญ่ที่โพลงชัชวาลแล้วกลับคืนดับไปโดยขณะหนึ่งโดยเหตุใด เหตุนั้น เป็นเหตุสะสมอยู่ในกองไฟใหญ่ที่โพลงชัชวาลแล้วนั้น มีอยู่หรือ ขอถวายพระ"

ร "หามิได้ สัจจะนั่นเทียว เป็นวัตถุในสิ่งที่ไม่มีวัตถุ เพื่อความที่กองไฟใหญ่โพลงชัชวาลแล้วนั้นจะกลับคืนดับไป"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, เหตุโดยปกติของความที่ทิพยจักษุจะเกิดขึ้นนั้นไม่มี, สัจจะนั่นเทียวเป็นวัตถุในที่ไม่มีวัตถุ เพื่อความที่ทิพยจักษุจะเกิดขึ้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง ผู้สำเร็จสัจจะเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พร่ำขับคำสัตย์ด้วยตั้งใจว่า 'พิษแรงกล้า จงกลายเป็นยาไป,' พิษแรงกล้ากลายเป็นยาไปโดยขณะหนึ่ง พร้อมด้วยความพร่ำขับคำสัตย์ของผู้สำเร็จสัจจะเหล่านั้น, เออก็ พิษอันแรงกล้ากลายเป็นยาไปโดยขณะหนึ่งด้วยเหตุอันใด เหตุนั้น เป็นเหตุสะสมในพิษอันแรงกล้านั้นมีอยู่หรือ ขอถวายพระพร"

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า สัจจะนั่นเทียว เป็นเหตุในสิ่งที่ไม่มีเหตุนั้น เพื่อความกำจัดคืนพิษแรงกล้าโดยขณะ"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนี้ฉันใดล สัจจะนั่นเทียว เว้นเหตุโดยปกติ เป็นวัตถุในข้อนี้ เพื่อความที่ทิพยจักษุจะเกิดขึ้น ฉันนั้นโดยแท้

ขอถวายพระพร วัตถุอื่นเพื่อความแทงตลอดอริยสัจจะทั้งหลาย แม้สี่ไม่มี, การกบุคคลทั้งหลาย กระทำสัจจะให้เป็นวัตถุ แทงตลอดตรัสรู้อริยสัจจะทั้งหลายสี่ประการ

ขอถวายพระพร มีพระเจ้าจีนราชอยู่ในจีนวิสัย พระองค์ใคร่จะทรงกระทำพลีกรรมในทะเลใหญ่ ทรงกระทำสัจจะกิริยาแล้วเสด็จเข้าไปในภายในมหาสมุทรโยชน์หนึ่ง โดยรถเทียมแล้วด้วยราชสีห์สี่เดือนเสด็จครั้งหนึ่ง ๆ, ห้วงแห่งน้ำใหญ่ข้างหน้าแห่งศีรษะรถของพระเจ้าจีนราชนั้นเท้อกลับ, เมื่อพระองค์เสด็จออกแล้ว ห้วงแห่งมหาวารีท่วมเต็มที่ดังเก่า, เออก็ มหาสมุทรนั้น อันโลกแม้กับทั้งเทพดาและมนุษย์อาจให้เท้อกลับได้หรือ ขอถวายพระ"

ร "น้ำในสระน้อย ๆ อันโลกแม้ทั้งเทพดาและมนุษย์ไม่อาจเพื่อจะให้เท้อกลับได้ ด้วยกำลังแห่งกายปกติเลย, จะป่วยกล่าวอะไรถึงความกระทำน้ำในมหาสมุทรให้เท้อกลับเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร เพราะเหตุแม้นี้ พระองค์พึงทรงทราบกำลังของสัจจะ, สถานใด ที่ใคร ๆ จะพึงถึงด้วยสัจจะไม่ได้ สถานนั้นย่อมไม่มี ขอถวายพระพร

อนึ่ง พระเจ้าอโศกราชในเมืองปาฏลิบุตร อันชาวนิคมและชาวชนบท และอมาตย์น้อยและราชภัฏหมู่พลและมหาอมาตย์ทั้งหลาย แวดล้อมเป็นราชบริวาร ทอดพระเนตรเห็นแม่น้ำคงคาสมบูรณ์ด้วยน้ำใหม่เต็มเสมอขอบ เต็มเปี่ยมไหลไปอยู่ จึงตรัสกะอมาตย์ทั้งหลายอย่างนี้ว่า 'พนาย ผู้ใดใคร ๆ ซึ่งสามารถจะยังคงคาใหญ่นี้ให้ไหลกลับทวนกระแสได้ มีหรือไม่'

อมาตย์ทั้งหลายกราบทูลว่า 'ขอเดชะปกเกล้าปกกระหม่อม ข้อซึ่งจะกระทำคงคาใหญ่นี้ให้ไหลกลับทวนกระแสนั้น ยากที่ใคร ๆ จะกระทำได้

นางคณิกาชื่อว่าพินทุมดี ยืนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคานั้นนั่นเทียว ได้ฟังแล้วว่า "ได้ยินว่า พระมหากษัตริย์ตรัสแล้วอย่างนี้ว่า 'ใคร ๆ อาจเพื่อจะยังแม่น้ำคงคาใหญ่นี้ให้ไหลกลับทวนกระแสได้หรือไม่' นางพินทุมดีนั้นกล่าวอย่างนี้ว่า 'ข้าพเจ้านั่นเทียว เป็นนางคณิกา อาศัยซึ่งรูปเป็นอยู่ มีการเลี้ยงชีพด้วยกรรมอันเลว ในเมืองปาฏลิบุตรนี้, พระมหากษัตริย์จงทอดพระเนตรสัจจกิริยาของข้าพเจ้าก่อน' พระมหากษัตริย์จงทอดพระเนตรสัจจกิริยาของข้าพเจ้าก่อน' ลำดับนั้น นางพินทุมดีนั้นได้กระทำสัจจกิริยาแล้ว เมื่อประชุมแห่งชนหมู่ใหญ่เห็นอยู่ คงคาใหญ่นั้นป่วนไหลกลับทวนกระแสโดยขณะพร้อมด้วยสัจจกิริยาของนางพินทุมดีนั้น

ลำดับนั้น พระเจ้าอโศกราชได้ทรงฟังเสียงพิลึกกึกก้อง อันกำลังแห่งคลื่นในวังวนให้เกิดแล้วในคงคาใหญ่ จึงมีความพิศวง เกิดอัศจรรย์ขึ้นในพระหฤทัย ตรัสถามอมาตย์ทั้งหลายว่า 'พนาย คงคาใหญ่นี้ไหลทวนกระแสได้เพราะเหตุไร'

อมาตย์ทั้งหลายกราบทูลว่า 'ขอเดชะปกเกล้าปกกระหม่อม นางคณิกาชื่อ พินทุมดี ได้ฟังพระราชโองการของพระองค์แล้ว ได้กระทำสัจจกิริยา, คงคาใหญ่ไหลขึ้นไปในเบื้องบน ด้วยสัจจกิริยาของนางพินทุมดีนั้น'

ลำดับนั้น พระเจ้าอโศกราชสลดพระหฤทัย รีบเสด็จไปเอง แล้วจึงตรัสถามนางคณิกานั้นว่า 'นางสาวใช้ ได้ยินว่า แม่น้ำคงคานี้เจ้าให้ไหลทวนกระแสแล้วด้วยสัจจกิริยาของเจ้า จริงหรือ

นางพินทุมดีทูลว่า 'พระพุทธเจ้าข้า คงคาใหญ่นี้ไหลทวนกระแสด้วยสัจจกิริยาของหม่อมฉัน'

พระเจ้าอโศกราชตรัสถามว่า 'อะไรเป็นกำลังของเจ้าในสัจจกิริยานั้น, หรือใครที่ไม่ใช่บ้าจะเชื่อถือคำของเจ้า, เจ้ากระทำแม่น้ำคงคาใหญ่นี้ให้ไหลทวนกระแสด้วยกำลังอะไร'

นางพินทุมดีทูลว่า 'หม่อมฉันกระทำคงคาใหญ่นี้ให้ไหลทวนกระแสแล้วด้วยกำลังแห่งสัจจะ พระพุทธเจ้าข้า'

พระเจ้าอโศกราชตรัสว่า 'กำลังแห่งสัจจะอะไร จะมีแก่เจ้าผู้เป็นโจร เป็นหญิงนักเลง ไม่มีสติ มีหิริอันขาดแล้ว เป็นหญิงลามกทำลายแดนเสียแล้ว ล่วงเกินปล้นชนตาบอด'

นางพินทุมดีกราบทูลว่า 'ขอเดชะปกเกล้าปกกระหม่อม หม่อมฉันเป็นหญิงเช่นนั้นจริง, หม่อมฉันจะปรารถนา พึงเปลี่ยนโลกแม้กับทั้งเทพดา

ด้วยสัจจกิริยาอันใด, สัจจกิริยานั้นของหม่อมฉันแม้เช่นนั้นมีอยู่'

พระเจ้าอโศกราชตรัสถามว่า 'สัจจกิริยานั้นเป็นอย่างไรเล่า เชิญเจ้าเล่าให้เราฟัง'

นางพินทุมดีทูลว่า 'ขอเดชะปกเกล้าปกกระหม่อม บุรุษใด เป็นกษัตริย์ หรือเป็นพราหมณ์ หรือเป็นเวศย์ หรือเป็นศูทร หรือเป็นบุรุษอื่นใคร ๆ ให้ทรัพย์แก่หม่อมฉัน หม่อมฉันบำรุงบุรุษทั้งหลายเหล่านั้นเสมอกันเป็นอย่างเดียว, ความแปลกว่า กษัตริย์ไม่มี ความดูหมิ่นว่าศูทรไม่มี, หม่อมฉันพ้นจากความเอ็นดูและปฏิฆะ บำเรอบุรุษผู้เป็นเจ้าของแห่งทรัพย์, หม่อมฉันทำคงคาใหญ่นี้ให้ไหลทวนกระแส แล้วด้วยสัจจกิริยาใด, สัจจกิริยานี้เป็นสัจจะของหม่อมฉัน' ดังนี้

ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในสัจจะแล้ว ซึ่งจะไม่ได้ประโยชน์หน่อยหนึ่ง หามิได้ ด้วยประการฉะนี้ พระเจ้าสีวิราชได้พระราชทานจักษุทั้งหลายแก่ยาจกด้วย ทิพยจักษุทั้งหลายเกิดขึ้นด้วย, ก็แหละ ความที่ทิพยจักษุเกิดขึ้นนั้น เกิดขึ้นเพราะสัจจกิริยา ก็คำอันใดที่ท่านกล่าวไว้ในพระสูตรว่า 'ครั้นเมื่อมังสจักษุฉิบหายแล้ว ความที่ทิพยจักษุจะเกิดขึ้นในสถานไม่มีเหตุ ไม่มีวัตถุ' ดังนี้ คำนั้นท่านหมายเอาจักษุสำเร็จแล้วด้วยภาวนากล่าวแล้ว ขอถวายพระพร บรมบพิตรจงทรงจำไว้ซึ่งความข้อนี้ ด้วยประการอย่างนี้" ดังนี้

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้า ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้ดีแล้ว, นิคคหธรรมพระผู้เป็นเจ้าแสดงออกดีแล้ว, ปรับปวาททั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าย่ำยีแล้ว, ข้อวิสชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านี้ สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ารับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

6 คัพภาวักกันติปัญหา

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ตรัสแล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมี ก็เพราะความที่ปัจจัยทั้งสามประชุมพร้อมกันแล : ในโลกนี้ มารดาบิดาเป็นผู้ประชุมกันแล้วด้วย มารดาเป็นหญิงมีระดูด้วย คนธรรพ์เป็นสัตว์เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้าด้วย; ภิกษุทั้งหลาย ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมี เพราะความที่ปัจจัยทั้งสามเหล่านี้ประชุมพร้อมกันแล' พุทธพจน์นี้ตรัสปัจจัยหาส่วนเหลือมิได้ ฯลฯ ตรัสปัจจัยไม่มีส่วนเหลือ ฯลฯ ตรัสปัจจัยไม่มีส่วนเหลือ ฯลฯ ตรัสปัจจัยไม่มีปริยาย พระพุทธพจน์นี้ตรัสปัจจัยไม่มีข้อลี้ลับ พระพุทธพจน์นี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จนั่ง ณ ท่ามกลางแห่งบริษัทกับทั้งเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย ตรัสแล้ว ก็แต่ว่า ความหยั่งลงสู่ครรภ์เพราะความที่ปัจจัยทั้งสองประชุมพร้อมกัน ยังปรากฏอยู่ว่า 'พระดาบสชื่อ ทุกุละลูบคลำนาภีแห่งนางดาปสีชื่อ ปาริกา ด้วยนิ้วแม่มือเบื้องขวา ในกาลแห่งนางดาปสีเป็นหญิงมีระดู, กุมารชื่อ สามะ เกิดแล้ว เพราะความที่พระดาบสนั้นลูบคลำนาภีนั้น แม้พระฤษีชื่อ มาตังคะ ลูบคลำนาภีแห่งนางพราหมณีกันยาด้วยนิ้วแม่มือเบื้องขวา ในกาลที่นางเป็นหญิงมีระดู, มาณพ ชื่อ มัณฑัพยะ เกิดขึ้น เพราะความที่ฤษีชื่อ มาตังคะ นั้นลูบคลำนาภีนั้น' พระผู้เป็นเจ้า ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลายความหยั่งลงสู่ครรภ์ ย่อมมีก็เพราะความที่ปัจจัยทั้งสามประชุมพร้อมกันโดยแท้' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'สามกุมารด้วยมัณฑัพยมาณพด้วย แม้ทั้งสองอย่างนั้น เกิดแล้วเพราะความลูบคลำนาภี' ดังนี้นั้น ผิด ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'สามกุมารด้วยมัณฑัพยมาณพด้วย เกิดแล้วเพราะความลูบคลำนาภี' ถ้าอย่างนั้นแม้คำที่ว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมี ก็เพราะความที่ปัจจัยทั้งสามประชุมพร้อมกันโดยแท้' ดังนี้ นั้นผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน ลึกด้วยดี ละเอียดด้วยดี เป็นวิสัยของบุคคลผู้มีปัญญาเครื่องรู้ทั้งหลาย, ปัญหานั้นมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าจงตัดทางแห่งความสงสัย จงชูประทีปอันโพลงทั่วแล้วคือญาณอันประเสริฐ"

ถ "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมีก็เพราะความที่ปัจจัยทั้งสามประชุมพร้อมกันแล : ในโลกนี้ มารดาและบิดาเป็นผู้ประชุมกันแล้วด้วย มารดาเป็นหญิงมีระดูด้วย คนธรรพ์เป็นสัตว์เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้าด้วย, ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมีเพราะความที่ปัจจัยทั้งสามประชุมกันอย่างนั้น' อนึ่ง พระตถาคตเจ้าได้ตรัสแล้วว่า 'สามะกุมารด้วย มัณฑัพยมาณพด้วย เกิดแล้วเพราะความลูบคลำนาภี"

ร "ถ้าอย่างนั้น ปัญหาจะเป็นของอันพระผู้เป็นเจ้าตัดสินด้วยดีแล้ว ด้วยเหตุใด ขอพระผู้เป็นเจ้าจงยังข้าพเจ้าให้หมายรู้ด้วยเหตุอันนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ก็บรมบพิตรได้เคยทรงสดับหรือว่า 'กุมารชื่อ สังกิจจะ ด้วย ดาบสชื่อ อิสิสิงคะ ด้วย พระเถระชื่อ กุมารกัสสป ด้วย เหล่านั้น

เกิดแล้วด้วยเหตุชื่อนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าได้ยินอยู่, ความเกิดของชนเหล่านั้นเลื่องลือไปว่า แม่เนื้อสองตัวมาสู่ที่ถ่ายปัสสาวะของดาบสสองรูปแล้ว จึงดื่มปัสสาวะกับทั้งสัมภวะในกาลแห่งแม่เนื้อนั้นมีระดู, สังกิจจกุมารด้วย อิสิสิงคดาบสด้วย เกิดแล้วด้วยสัมภวะเจือด้วยปัสสาวะนั้นก่อน เมื่อพระเถระชื่อ อุทายี เข้าไปสู่สำนักของนางภิกษุณี มีจิตกำหนัดแล้วเพ่งดูองค์กำเนิดของนางภิกษุณีอยู่ สัมภวะเคลื่อนแล้วในผ้ากาสาวะ; ครั้งนั้นแล พระอุทายีผู้มีอายุกล่าวคำนี้กะนางภิกษุณีนั้นว่า "น้องหญิงท่านจงไปนำน้ำมา เราจักซักผ้าอันตรวาสก"

นางภิกษุณีกล่าวว่า "อะไรพระผู้เป็นเจ้า ดิฉันจะซักเอง" ลำดับนั้น นางภิกษุณีนั้น ได้ถือเอาสัมภวะนั้นส่วนหนึ่งด้วยปาก, ให้สัมภวะส่วนหนึ่งเข้าไปในองค์กำเนิดของตน, พระเถระชื่อ กุมารกัสสปเกิดแล้วด้วยเหตุนั้น ชนกล่าวเหตุนั้นแล้วอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้"

ถ "ขอถวายพระพร เออก็ บรมบพิตรทรงเชื่อคำนั้นหรือไม่ "

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าย่อมเชื่อว่า 'ชนเหล่านั้นเกิดแล้ว ด้วยเหตุนี้' ดังนี้ ด้วยเหตุใด, ข้าพเจ้าได้เหตุมีกำลังนั้นในข้อนั้น"

ถ "อะไรเป็นเหตุในข้อนี้เล่า ขอถวายพระพร"

ร "พืชตกลงแล้ว ในเทือกอันบุคคลกระทำให้มีบริกรรมดีแล้ว ย่อมงอกงามเร็วพลันหรือไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร พืชนั้นย่อมงอกงามเร็วพลัน"

ร "นางภิกษุณีนั้นเป็นหญิงมีระดู ครั้นเมื่อกลละตั้งแล้ว เมื่อระดูขาดสายแล้ว เมื่อธาตุตั้งแล้ว ถือเอาสัมภวะนั้นเติมเข้าในกลละนั้นแล้ว, ครรภ์ของนางภิกษุณีนั้นตั้งแล้วด้วยเหตุนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล; ข้าพเจ้าเชื่อเหตุเพื่อความเกิดของชนเหล่านั้น ในข้อนั้น อย่างนี้"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อซึ่งบรมบพิตรตรัสนั้น สมดังตรัสแล้วอย่างนั้น อาตมภาพรับรองอย่างนั้นว่า 'ครรภ์ย่อมเกิดพร้อมด้วยอันยังสัมภวะให้เข้าไปในปัสสาวะมรรค' บรมบพิตรทรงรับรองความหยั่งลงสู่ครรภ์ของพระกุมารกัสสปหรือเล่า ขอถวายพระ"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าเชื่ออย่างนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ดีละ บรมบพิตรทรงกลับมาสู่วิสัยของอาตมภาพแล้ว, บรมบพิตรตรัสความหยั่งลงสู่ครรภ์ จักเป็นกำลังของอาตภาพแม้โดยส่วนอันหนึ่ง; ก็อีกอย่างหนึ่ง แม่เนื้อทั้งสองนั้นดื่มปัสสาวะแล้วจึงมีครรภ์แล้ว บรมบพิตรทรงเชื่อความหยั่งลงสู่ครรภ์ของแม่เนื้อเหล่านั้นหรือ "

ร เชื่อสิ สิ่งใดสิ่งหนึ่งอันบุคคลบริโภคแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว สิ่งทั้งปวงนั้นย่อมประชุมลงสู่กลละ ถึงที่แล้ว ย่อมถึงความเจริญ, เหมือนแม่น้ำเหล่าใดเหล่าหนึ่ง แม่น้ำทั้งปวงเหล่านั้นย่อมประชุมลงสู่มหาสมุทร, ถึงที่แล้ว ย่อมถึงความเจริญ ฉันใด, สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่บุคคลบริโภคและดื่ม เคี้ยว ลิ้มแล้ว สิ่งทั้งปวงนั้นย่อมประชุมลงสู่กลละ, ถึงที่แล้ว ย่อมถึงความเจริญ ฉันนั้นนั่นแล เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าเชื่อว่า 'ความหยั่งลงสู่ครรภ์ แม้ด้วยสัมภวะเข้าไปแล้วทางปาก"

ถ "ขอถวายพระพร ดีละ บรมบพิตรยิ่งเข้าไปสู่วิสัยของอาตมภาพหนักเข้า, สันนิบาตของชนทั้งสองย่อมมี แม้ด้วยอันดื่มด้วยปาก, บรมบพิตรทรงเชื่อความหยั่งลงสู่ครรภ์ของ สังกิจจกุมาร และอิสิสิงคดาบส และพระเถระชื่อ กุมารกัสสป หรือ "

ร "ข้าพเจ้าเชื่อ สันนิบาตย่อมประชุมลง"

ถ "ขอถวายพระพร แม้สามกุมาร แม้มัณฑัพยมาณพ ก็เป็นผู้หยั่งลงในภายในสันนิบาตทั้งสามนั้น มีรสเป็นอันเดียวกัน โดยนัยมีในก่อนทีเดียว; อาตมภาพจักกล่าวเหตุในข้อนั้นถวาย ทุกุลดาบสและนางปาริกาตาปสี แม้ทั้งสองนั้นเป็นผู้อยู่ในป่า น้อมไปเฉพาะในวิเวก แสวงหาประโยชน์อันสูงสุด, ทำโลกเท่าถึงพรหมโลกให้เร่าร้อนด้วยเดชแห่งตปธรรม ในกาลนั้น ท้าวสักกะผู้เป็นจอมของเทพดาทั้งหลาย ย่อมมาสู่ที่บำรุงของทุกุลดาบสและนางปาริกาตาปสีเหล่านั้นทั้งเช้าทั้งเย็น เป็นผู้มีเมตตามาก ได้เห็ฯความเสื่อมแห่งจักษุทั้งหลายของชนทั้งสองแม้เหล่านั้นในอนาคต, ครั้นเห็น จึงกล่าวกะชนทั้งสองนั้นว่า "ผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงกระทำตามคำอันหนึ่งของข้าพเจ้า, ขอให้สำเร็จประโยชน์เถิด, ท่านทั้งหลายพึงยังบุตรคนหนึ่งให้เกิด, บุตรนั้นจักเป็นผู้บำรุงและเป็นที่ยึดหน่วงของท่านทั้งหลาย"

ชนทั้งหลายนั้นห้ามเสียว่า "อย่าเลยท้าวโกสีย์, ท่านอย่าได้ว่าอย่างนี้เลย" ดังนี้ ไม่รับคำของท้าวสักกะนั้น ท้าวเธอเป็นผู้เอ็นดูผู้ใคร่ประโยชน์ กล่าวอย่างนั้นกะชนทั้งสองนั้นอีกสองครั้งสามครั้งแม้ในครั้งที่สาม ชนทั้งสองนั้นกล่าวว่า "อย่าเลยท้ายโกสีย์, ท่านอย่ายังเราทั้งหลายให้ประกอบในความฉิบหายไม่เป็นประโยชน์เลย, เมื่อไรกายนี้ จักไม่สลาย กายนี้มีความสลายเป็นธรรมดา จงสลายไปเถิด, แม้เมื่อธรณีจะแตก แม้เมื่อยอดเขาจะตก แม้เมื่ออากาศจะแยก แม้เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์จะตกลงมา เราทั้ง หลายจักไม่เจือด้วยโลกธรรมทั้งหลายเลยทีเดียว, ท่านอย่ามาพบปะกับเราอีกเลย, เมื่อท่านมาพบปะกันเข้า ความพบปะกันนั้นก็จะเป็นความคุ้นเคย; ชะรอยท่านจะเป็นผู้ประพฤติความฉิบหายไม่เป็นประโยชน์แก่เราทั้งหลาย"

ลำดับนั้น ท้าวสักกะเมื่อไม่ได้ความนับถือแต่ชนทั้งสองนั้น ถึงความเป็นผู้หนักใจ ประคองอัญชลีวิงวอนอีกว่า "ถ้าท่านทั้งหลายไม่อาจกระทำตามคำขอของข้าพเจ้าไซร้, เมื่อใด นางตาปสีมีระดู มีต่อมเลือด เมื่อนั้น ท่านพึงลูกคลำนาภีของนางตาปสีนั้น ด้วยนิ้วแม่มือเบื้องขวา,

นางตาปสีนั้นจักได้ครรภ์ด้วยความลูบคลำนาภีนั้น, ความลูบคลำนาภีนั้นเป็นสันนิบาตของความหยั่งลงสู่ครรภ์"

ชนทั้งสองนั้นรับว่า "ดูกรท้าวโกสีย์ เราอาจเพื่อจะกระทำตามคำนั้นได้, ตปธรรมของเราทั้งหลายย่อมไม่แตกด้วยความลูบคลำนาภีเท่านั้น ช่างเถิด" ดังนี้

ก็แหละ ในเวลานั้น เทพบุตรผู้มีกุศลมูลอันแรงกล้าสิ้นอายุแล้ว มีอยู่ในพิภพของเทพดา, เทพบุตรนั้นถึงความสิ้นอายุแล้ว อาจเพื่อจะหยั่งลงตามความปรารถนา, และอาจเพื่อจะหยั่งลงแม้ในตระกูลของพระเจ้าจักรพรรดิ

ครั้งนั้น ท้าวสักกะไปหาเทพบุตรนั้นวิงวอนว่า "แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ ท่านมาเถิด, วันของท่านสว่างชัดแล้ว, ความสำเร็จประโยชน์มาถึงแล้ว เรามาสู่ที่บำรุงของท่าน เพื่อประโยชน์อะไรเล่า, การอยู่ในโอกาสน่ารื่นรมย์ จักมีแก่ท่าน, ปฏิสนธิในตระกูลสมควร จักมีแก่ท่าน ท่านจักเป็นผู้อันมารดาและบิดาทั้งหลายที่ดี พึงให้เจริญ, ท่านจงมา ท่านจงกระทำตามคำของเรา" ท้าวสักกะวิงวอนแล้ว ดังนี้ ประคองอัญชลีเหนือเศียร วิงวอนถึงสองครั้งสามครั้งแล้ว

ลำดับนั้น เทพบุตรนั้นตอบว่า "แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ ท่านสรรเสริญความไปสู่ตระกูลใดบ่อย ๆ ตระกูลนั้นคือตระกูลไหน"

ท้ายสักกะกล่าวว่า "ตระกูลนั้น คือ ทุกุลดาบสและนางปาริกาตาปสี"

เทพบุตรนั้น ฟังคำของท้าวสักกะนั้นแล้ว ยินดีรับว่า "แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ ความพอใจใดของท่าน ความพอใจนั้นจงสำเร็จประโยชน์เถิด; เราพึงจำนงเกิดในตระกูลที่ท่านปรารถนาแล้ว, เราจะเกิดในตระกูลไหน คือเป็นอัณฑชะเกิดในฟองฝักหรือ หรือเป็นชลาพุชะเกิดในครรภ์มารดา หรือเป็นสังเสทชะเกิดในเถ้าไคล หรือเป็นโอปปาติกะเกิดผลุดขึ้นเล่า"

ท้าวสักกะกล่าวว่า "แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ ท่านจงเกิดในกำเนิดเป็นชลาพุชะ"

ลำดับนั้น ท้าวสักกะกำหนดวันเกิดแล้ว จึงบอกแก่ ทุกลดาบสว่า "นางตาปสีจักมีระดู มีต่อมเลือด ในวันชื่อโน้น, ท่านผู้เจริญ ท่านพึงลูบคลำนาภีของนางตาปสีด้วยนิ้นแม่มือเบื้องขวา ในกาลนั้น" นางตาปสีเป็นหญิงมีระดู มีต่อมเลือดด้วย เทพบุตรผู้จะเข้าไปในที่นั้น ได้ไปปรากฏเฉพาะหน้าแล้วด้วย ดาบสลูบคลำนาภีของนางตาปสีด้วยนิ้วแม่มือเบื้องขวาด้วย ในวันนั้น ประชุมนั้นได้เป็นสันนิบาตสามอย่างด้วยประการฉะนี้ ความกำหนัดของนางตาปสีเกิดขึ้นแล้วด้วยความลูบคลำนาภี; ก็แลความกำหนัดของนางตาปสีนั้นอาศัยความลูบคลำนาภีเกิดขึ้นแล้ว, บรมบพิตรอย่าสำคัญว่าอัธยาจารอย่างเดียวเป็นสันนิบาต, แม้ความเข้าไปเพ่งก็ชื่อว่าสันนิบาต, สันนิบาตความประชุมพร้อมย่อมเกิดด้วยความจับต้อง เพื่อความเกิดราคะโดยความเป็นบุรพภาค, ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมีเพราะสันนิบาต, เพราะฉะนั้น ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมีแม้ในที่ไม่มีอัธยาจาร ด้วยการลูบคลำ เหมือนไฟที่โพลงอยู่ ถึงใคร ๆ จะไม่ลูบคลำ ก็กำจัดความหนาวของบุคคลผู้เข้าไปใกล้แล้วได้ฉันใด, ความหยั่งลงสู่ครรภ์ย่อมมีในที่แม้ไม่มีอัธยาจาร เพราะความลูบคลำ ฉันนั้นโดยแท้

ขอถวายพระพร ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งเหตุสี่ประการ คือ กรรมหนึ่ง กำเนิดหนึ่ง ตระกูลหนึ่ง ความอ้อนวอนหนึ่ง; เออก็สัตว์ทั้งหลายแม้ทั้งปวง ล้วนมีกรรมเป็นแดนเกิด มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วยกันทั้งสิ้น

ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งกรรมอย่างไร สัตว์ทั้งหลายที่มีกุศลมูลแก่กล้า ย่อมเกิดได้ตามความปรารถนา, ปรารถนาจะเกิดในตระกูลกษัตริยมหาศาล หรือในตระกูลพราหมณมหาศาล คฤหบดีมหาศาลก็ดี หรือในเทพดาทั้งหลายปรารถนาจะเกิดในกำเนิดเป็นอัณฑชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะละอย่าง ๆ ก็ดี ย่อมเกิดได้ตามความปรารถนา เหมือนบุรุษมั่งคั่ง มีทรัพย์โภคะเงินและทองมาก มีวัตถเครื่องทำความอุดหนุนแก่ทรัพย์เครื่องปลื้มมาก มีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก มีฝ่ายญาติมาก จะให้ทรัพย์สองเท่าแม้สามเท่า ช่วยทาสีและทาส หรือซื้อนาและสวน หรือบ้านนิคมชนบท ละอย่าง ๆ ก็ดี สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ตนปรารถนายิ่งแล้วด้วยใจ ได้ตามปรารถนา ฉันใด, สัตว์ทั้งหลายที่มีกุศลมูลแรงกล้าปรารถนาจะเกิดในตระกูลกษัตริยมหาศาล พราหมณมหาศาล คฤหบดีมหาศาลก็ดี หรือปรารถนาจะเกิดในเทพดาทั้งหลาย หรือปรารถนาจะเกิดในกำเนิดเป็นอัณฑชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ ละอย่าง ๆ ก็ดี ย่อมเกิดได้ตามความปรารถนา ฉันนั้น ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกรรมอย่างนี้

ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกำเนิดอย่างไร ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของไก่ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยลม, ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของนกยางทั้งหลาย ย่อมมีด้วยเสียงเมฆ, เทพดาทั้งหลายแม้ทั้งปวง ไม่ใช่สัตว์นอนในครรภ์นั่นเทียว, ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของเทพดาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปโดยเต่าง ๆ ดังมนุษย์ทั้งหลายเที่ยวไปในแผ่นดินโดยเต่าง ๆ, มนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งปิดข้างหน้า พวกหนึ่งปิดข้างหลัง พวกหนึ่งเปลือยกาย พวกหนึ่งศีรษะโล้น พวกหนึ่งนุ่งผ้าขาว พวกหนึ่งเกล้าผมมวย พวกหนึ่งศีรษะ โล้นนุ่งผ้าย้อมน้ำฝาด พวกหนึ่งนุ่งผ้าย้อมน้ำฝาดเกล้าผมมวย พวกหนึ่งมีชฎาทรงกาบไม้กรอง พวกหนึ่งนุ่งหนัง พวกหนึ่งนุ่งเชือก, มนุษย์ทั้งหลายแม้ทั้งปวง เที่ยวอยู่ในแผ่นดินโดยเต่าง ๆ ฉันใด; เทพดาเหล่านั้นเป็นสัตว์เหมือนกัน, ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของเทพดาเหล่านั้น ย่อมเป็นไปโดยเต่าง ๆ ฉันนั้น ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปโดยอำนาจแห่งกำเนิด ด้วยประการฉะนี้

ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งตระกูลอย่างไร ชื่อตระกูลมีสี่ตระกูล คือ เป็น อัณฑชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ; ในตระกูลทั้งสี่นั้น ถ้าคนธรรพ์มาแต่ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง เกิดในตระกูลเป็นอัณฑชะ คนธรรพ์นั้นเป็นสัตว์เกิดในฟองในตระกูลนั้น, ถ้าเกิดในตระกูลเป็นชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะคนธรรพ์เป็น ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ ละอย่าง ๆ ในตระกูลนั้น ๆ สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดเป็นสัตว์เช่นนั้นอย่างเดียวกันในตระกูลนั้น ๆ อนึ่ง เนื้อและนกทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เข้าไปถึงภูเขาสิเนรุในป่าหิมพานต์ เนื้อและนกทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมละพรรณของตนเป็นสัตว์มีพรรณต่างๆ ดังพรรณแห่งทอง ฉันใด, คนธรรพ์ผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งมาแล้วแต่ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง เข้าไปถึงกำเนิดเป็นอัณฑชะ แล้วละโดยสภาวะเสีย เป็นสัตว์เกิดในฟอง เข้าไปถึงกำเนิดเป็นชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ แล้วละโดยสภาวะเสีย เป็นชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ ละอย่าง ๆ ฉันนั้น ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปโดยอำนาจแห่งตระกูลด้วยประการ ฉะนี้

ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความอ้อนวอนอย่างไร ในโลกนี้ตระกูลไม่มีบุตร มีทรัพย์สมบัติมาก มีศรัทธาเลื่อมใสแล้ว มีศีลมีธรรมอันงาม อาศัยตปคุณ, ก็เทพบุตรมีกุศลมูลแรงกล้า มีความจุติเป็นธรรมดา, ครั้งนั้น ท้าวสักกะอ้อนวอนเทพบุตรนั้น เพื่อความเอ็นดูแก่ตระกูลนั้นว่า "ท่านจงปรารถนาพระครรภ์ของพระมเหสีแห่งตระกูลโน้น," เทพบุตรนั้นปรารถนาตระกูลนั้น เหตุความอ้อนวอนของท้าวสักกะนั้น อุปมาเหมือนมนุษย์ทั้งหลายใคร่บุญ อ้อนวอนพระสมณะผู้ยังใจให้เจริญ แล้วนำเข้าไปสู่เรือน ด้วยคิดว่า "พระสมณะนี้เข้าไปสู่เรือนแล้ว จักเป็นผู้นำความสุขมาแก่ตระกูลทั้งปวง" ฉันใด, ท้าวสักกะอ้อนวอนเทพบุตรนั้นแล้ว นำเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล ความหยั่งลงสู่ครรภ์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความอ้อนวอน ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร สามกุมาร ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทพดาทั้งหลาย อ้อนวอนแล้ว หยั่งลงสู่ครรภ์ของนางตาปสีชื่อ ปาริกา แล้ว สามกุมารได้ก่อสร้างบุญไว้แล้ว, มารดาและบิดาทั้งหลายเป็นคนมีศีลมีธรรมอันงาม, ผู้อ้อนวอนเป็นคนสามารถแล้ว, สามกุมารเกิดแล้วตามความปรารถนาแห่งใจของชนทั้งหลายสาม, เหมือนในโลกนี้ มีบุรุษผู้ฉลาดในอุบายเครื่องนำไป ปลูกพืชลงไว้ในไร่นาใกล้ที่ไถดีแล้ว, นั้นเว้นอันตราย อันตรายอะไรจะพึงมีแก่ความเจริญของพืช เมื่อพืชนั้นบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า พืชไม่มีอันตรายเข้าไปกระทบกีดกั้นพึงงอกงามเร็วพลัน พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สามกุมารพ้นแล้วจากอันตรายเกิดขึ้นแล้วทั้งหลาย เกิดแล้วตามความปรารถนาแห่งจิตของชนทั้งสาม ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร บรมบพิตรเคยได้ทรงฟังแล้วบ้างหรือ ชนบทใหญ่เจริญแพร่หลายแล้ว กับทั้งประชุมชน ขาดสูญแล้ว ด้วยความประทุษร้ายแห่งใจแห่งฤษีทั้งหลาย"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าได้ฟังอยู่ ป่าชื่อทัณฑกะ ป่าชื่อเมชฌะ ป่าชื่อกาลิงคะ ป่าชื่อมาตังคะ ป่าทั้งปวงนั้นเป็นป่าแล้ว, ชนบททั้งหลายแม้ทั้งปวงเหล่านี้ ถึงความสิ้นไปด้วยความประทุษร้ายแห่งใจของฤษีทั้งหลาย"

ถ ขอถวายพระพร ถ้าชนบททั้งหลายที่เจริญแล้วด้วยดี มาขาดสูญไปด้วยความประทุษร้ายแห่งใจฤษีทั้งหลายเหล่านั้น, อะไร ๆ พึงเกิดขึ้นโดยความเลื่อมใสแห่งจิตของฤษีทั้งหลายเหล่านั้นบ้างหรือไม่"

ร "พึงเกิดขึ้นได้ซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น สามกุมาร เป็นอิสินิรมิตเป็นเทพนิมิต เป็นบุญนิรมิต เกิดแล้วโดยความเลื่อมใสแห่งจิตของชนผู้มีกำลังทั้งหลายสาม, เพราะเหตุนั้น บรมบพิตรจงทรงความข้อนี้ไว้ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร เทพบุตรทั้งหลายสามเหล่านี้ เข้าถึงแล้วซึ่งตระกูลที่ท้าวสักกะผู้เป็นจอมของเทพดาทั้งหลายได้อ้อนวอนแล้ว, เทพบุตรทั้งสาม คือ เทพบุตรองค์ไรบ้าง เทพบุตรทั้งสามคือ สามกุมารหนึ่ง มหาปนาทะ หนึ่ง กุสราชา หนึ่ง เทพบุตรแม้ทั้งสามเหล่านี้เป็นพระโพธิสัตว์"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ความหยั่งลงสู่ครรภ์ พระผู้เป็นเจ้านำมาแสดงด้วยดีแล้ว, เหตุพระผู้เป็นเจ้ากล่าวด้วยดีแล้ว, มืดทำให้มีแสงสว่างแล้วล ชัฏพระผู้เป็นเจ้าสางแล้ว, ปรับปวาทพระผู้เป็นเจ้าห้ามกันเสียได้แล้ว, เหตุนั้นสมดังพระผู้เป็นเจ้ากล่าวอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

7 สัทธัมมอันตรธานปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงภาสิตพุทธพจน์แม้นี้ไว้แก่พระอานนทเถระว่า 'ดูก่อนอานนท์ สัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ในกาลต่อไป เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' ดังนี้ ส่วนในสมัยเป็นที่ปรินิพพาน สุภัททปริพพาชกทูลถามปริศนา พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบในกาลทั้งปวง, โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย' ดังนี้อีก; พระพุทธพจน์นี้กล่าวกาลหาส่วนเหลือมิได้ ฯลฯ กล่าวกาลไม่มีส่วนเหลือ ฯลฯ กล่าวกาลไม่มีปริยาย ถ้าพระตถาคตเจ้าได้ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ ในกาลต่อไป พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าพระตถาคตเจ้าได้ตรัสแล้วว่า 'โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนอานนท์ ในกาลต่อไป พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' ดังนี้นั้นเป็นผิด ปัญหาแม้นี้มีเงื่อนสอง เป็นชัฏยิ่งแม้กว่าชัฏโดยปกติ, มีกำลังยิ่งแม้กว่าปัญหาที่มีกำลังโดยปกติ, มีขอดยิ่งแม้กว่าขอดโดยปกติ, ปัญหานั้นมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ดังมังกรไปแล้วในภายในแห่งสาคร แสดงความแผ่ไพ.ศ.าลแห่งกำลังญาณของพระผู้เป็นเจ้าในปัญหานั้น"

พระนาคเสนเถระถวายพระพรว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์แม้นี้แก่พระอานนทเถระแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ ในกาลต่อไป พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น'ดังนี้ ส่วนในสมัยเป็นที่ปรินิพพาน ได้ตรัสแล้วแก่สุภัททปริพพาชกว่า 'ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบ ในกาลทั้งปวงไซร้ โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย' ดังนี้ ก็แหละ พระพุทธพจน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระพุทธพจน์มีเนื้อความต่างกันด้วย มีพยัญชนะต่างกันด้วยแท้ ส่วนทั้งสอง คือ ส่วนพระพุทธพจน์นี้กำหนดศาสนา พระวาจานี้แสดงความปฏิบัติเหล่านั้น เว้นไกลกันและกัน

ขอถวายพระพร มีอุปมาเหมือนฟ้าเว้นไกลแต่แผ่นดิน นรกเว้นไกลแต่สวรรค์ กุศลเว้นไกลแต่อกุศล สุขเว้นห่างไกลแต่ทุกข์ ฉันใด ส่วนพระพุทธภาสิตทั้งหลายสองเหล่านั้น เว้นห่างไกลจากกันและกัน มีอุปไมยฉันนั้นนั่นเทียวแล เออก็ ปุจฉาของบรมบพิตรอย่าเป็นของเปล่าเลย, อาตมภาพจักเปรียบเทียบโดยรสแสดงแก่บรมบพิตร, พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพุทธพจน์ใดว่า 'ดูก่อนอานนท์ ในกาลต่อไป พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' ดังนี้ เมื่อพระองค์ตรัสพุทธพจน์นั้น ทรงแสดงกาลที่สิ้นไป ทรงกำหนดกาลที่เหลือว่า 'ดูก่อนอานนท์ ถ้านางภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงบรรพชาไซร้ พระสัทธรรมจักพึงตั้งอยู่ได้หนึ่งพันปี, ดูก่อนอานนท์ กาลต่อไปนี้ พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' เออก็ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ จะตรัสตามอันตรธานแห่งพระสัทธรรมหรือ หรือทรงคัดค้านอภิสมัยความตรัสรู้ เป็นไฉน ขอถวายพระพร"

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุกาลที่ฉิบหายไปแล้ว ทรงแสดงกาลที่เหลืออยู่ ทรงกำหนดแล้ว เหมือนบุรุษมีของหาย หยิบภัณฑะที่เหลืออยู่ทั้งสิ้น แสดงแก่ประชุมชนว่า 'ภัณฑะเท่านี้ของข้าพเจ้าหายไปแล้ว ภัณฑะนี้เหลืออยู่' ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกาลที่ฉิบหายไปแล้ว ตรัสกาลที่เหลืออยู่แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายว่า 'ดูก่อนอานนท์ กาลต่อไปนี้ พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' ดังนี้ ก็พระพุทธพจน์อันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ กาลต่อไปนี้ พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น' ดังนี้, พระพุทธพจน์นี้กำหนดศาสนกาล; ส่วนพระองค์ทรงระบุสมณะทั้งหลายตรัสพุทธพจน์ใด แก่สุภัททปริพพาชกว่า 'ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบ ในกาลทั้งปวง, โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย'ดังนี้, พระวาจานั้นแสดงความปฏิบัติ ส่วนบรมพิตรมาทรงกระทำความกำหนดนั้นด้วยพระวาจาเครื่องแสดงนั้นด้วย ให้เป็ฯของมีรสเป็นอันเดียวกัน ก็ถ้าว่าเป็นความพอพระหฤทัยของบรมบพิตรอาตมภาพจักกล่าวกระทำให้มีรสเป็นอันเดียวกัน, บรมบพิตรจงเป็นผู้มีพระหฤทัยไม่วิปริต ทรงสดับกระทำไว้ในพระหฤทัยให้สำเร็จประโยชน์

ขอถวายพระพร ถ้าในที่นี้ มีสระเต็มแล้วด้วยน้ำใหม่ใสสะอาด น้ำขึ้นเสมอกำหนดเพียงขอบ, เมื่อสระนั้นยังไม่ทันแห้ง เมฆใหญ่เนื่องประพันธ์กันให้ฝนตกเติมซ้ำ ๆ ลงบนน้ำในสระนั้น, น้ำในสระนั้นพึงถึงความสิ้นไปและแห้งไปหรือเป็นไฉน"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระ"

ร "เพราะความที่เมฆเป็นของเนื่องประพันธ์กันเป็นเหตุ น้ำในสระนั้นจึงไม่ถึงความสิ้นไปแห้งไปซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สระ คือ พระสัทธรรมในศาสนาอันประเสริฐ ของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้งปวง เต็มแล้วด้วยดีด้วยน้ำใหม่ปราศจากมลทิน คือ อาจาระและศีลคุณและวัตรปฏิบัติ น้ำปราศจากมลทินนั้นขึ้นไปท่วมที่สุดแห่งภพตั้งอยู่แล้ว ฉันนั้นนั่นเทียวแล ถ้าพระพุทธโอรสทั้งหลาย ยังฝนแห่งเมฆ คือ อาจาระและศีลคุณและวัตรปฏิบัติ ให้เนื่องประพันธ์กัน ให้ตกเติมร่ำไปในสระ คือ พระสัทธรรมนั้นไซร้, สระ คือ พระสัทธรรมในศาสนาอันประเสริฐ

ของพระชินพุทธเจ้านี้ พึงตั้งอยู่สิ้นกาลนานยืดยาวได้, อนึ่ง โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ฉันนั้น, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเนื้อความนี้ ภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบในกาลทั้งปวง, โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ดังนี้

ขอถวายพระพร อนึ่ง ในที่นี้มีกองแห่งไฟใหญ่ ๆ โพลงอยู่, ชนทั้งหลายพึงนำหญ้า และไม้ และโคมัยแห้งแล้วทั้งหลายเข้าไปเติมซ้ำ ๆ ลงในกองไฟใหญ่นั้น, กองไฟนั้นพึงดับไปหรือไฉน"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า กองไฟนั้นพึงโพลงยิ่ง ๆ ขึ้นไป พึงสว่างยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ขอถวายพระพร พระศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว ย่อมชัชวาลอยู่ในโลกธาตประมาณหมื่นหนึ่ง ทำโลกธาตุให้สว่างทั่วด้วยอาจาระ และศีลคุณ และวัตรปฏิบัติ ก็ถ้าว่าพระพุทธ โอรสทั้งหลาย มาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ของบุคคลผู้ตั้งความเพียร ห้าประการ พึงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วพากเพียรเนือง ๆ, พึงเป็นผู้มีฉันทะเกิดแล้วศึกษาอยู่ในสิกขาสาม, พึงบำเพ็ญจารีตศีลและวารีตศีลให้บริบูรณ์ ไม่บกพร่องยิ่งกว่านั้นไซร้, พระชินศาสนาอันประเสริฐนี้พึงตั้งอยู่สิ้นกาลนานยืดยาวได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป, โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเนื้อความนี้ภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบ, โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย' ดังนี้ อนึ่ง ในโลกนี้ ชนทั้งหลาย พึงขัดแว่นปราศจากมลทินสนิทเสมอ และขัดดีแล้ว กระจ่างด้วยดีด้วยจุรณ์แห่งหรดาลอันละเอียดสุขุมเนือง ๆ, มลทินและเปือกตมละอองธุลีพึงเกิดขึ้นในแว่นนั้นได้หรือไม่ ขอถวายพระพร "

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า แว่นนั้นพึงปราศจากมลทิน ผ่องใสวิเศษหนักขึ้นโดยแท้"

ถ "ขอถวายพระพร แว่นนั้นพึงปราศจากมลทินผ่องใสวิเศษหนักขึ้น ฉันใด, ศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้า ไม่มีมลทินโดยปกติปราศจากมลทินละอองธุลี คือ กิเลสแล้ว; ถ้าพระพุทธบุตรทั้งหลายพึงขูดเกลาพระศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้านั้น ด้วยอาจาระและศีลคุณ และวัตรปฏิบัติ และสัลเลขธรรม และธุดงคคุณ, ศาสนาอันประเสริฐของพระชินพุทธเจ้านี้ พึงตั้งอยู่ได้สิ้นกาลนานยืดยาว, อนึ่ง โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ฉันนั้นนั่นเทียว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมุ่งหมายเนื้อความนี้ ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ พึงอยู่ คือ ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอยู่, โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย' ดังนี้ พระศาสนาของพระบรมศาสดามีความปฏิบัติเป็นมูลราก มีความปฏิบัติเป็นแก่นสาร เมื่อความปฏิบัติยังไม่อันตรธานแล้ว พระพุทธศาสนาย่อมตั้งอยู่ได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระผู้เป็นเจ้ากล่าว 'สัทธรรมอันตรธาน' ว่า ดังนี้ สัทธรรมอันตรธานนั้นอย่างไร "

ถ "ขอถวายพระพร ความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาเหล่านี้มีสามประการ, ความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาสามประการนี้อย่างไร ความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนาสามประการนี้ คือ: อธิคมอันตรธานความเสื่อมมรรคและผลที่บุคคลจะพึงได้พึงถึงหนึ่ง ปฏิปัตติอันตรธานความเสื่อมปฏิบัติหนึ่ง ลิงคอันตรธาน ความเสื่อมเนุ่งผ้ากาสาวพัสตร์หนึ่ง เมื่ออธิคม คือ มรรคและผลที่บุคคลจะพึงได้พึงถึงอันตรธานเสื่อมสูญแล้ว แม้เมื่อบุคคลปฏิบัติดีแล้ว ไม่มีธรรมาภิสมัยความถึงพร้อมเฉพาะ คือ ความตรัสรู้ธรรม, เมื่อความปฏิบัติอันตรธานเสื่อมสูญแล้ว สิกขาบทบัญญัติก็อันตรธาน ยังเหลืออยู่แต่นุ่งเหลืองอย่างเดียวเท่านั้น, เมื่อเพศนุ่งเหลืออันตรธานแล้ว ก็ขาดประเพณี อันตรธานสามประการดังพรรณนามานี้แล้ว ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาลึกพระผู้เป็นเจ้ามากระทำให้ตื้น ให้ข้าพเจ้ารู้แจ้งด้วยดีแล้ว, ขอดพระผู้เป็นเจ้าทำลายเสียแล้วปรัปปวาททั้งหบายพระผู้เป็นเจ้าหักรานให้ฉิบหายแล้ว กระทำให้เสื่อมรัศมีแล้ว, ปรัปปวาททั้งหลายมากระทำ พระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐกว่าคณาจารย์ผู้ประเสริฐ, พระผู้เป็นเจ้าหักราน ปรัปปวาททั้งหลายเหล่านั้นให้หายเสื่อมสูญไปได้แล้ว"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตทรงละอกุศลธรรมทั้งปวงแล้ว จึงบรรลุความเป็ฯพระสัพพัญญูหรือว่าละอกุศลธรรมเป็นสาวะเศษมีส่วนเหลือ บรรลุความเป็นพระสัพพัญญู"

พระนาคเสนเถระถวายพระพรว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละอกุศลทั้งปวงแล้ว จึงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญูอกุศลเป็นส่วนเหลือของพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ทุกขเวทนาเคยเกิดขึ้นแล้วในพระกายของพระตถาคตหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร เคยเกิดขึ้น พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันสะเก็ดศิลากระทบแล้วที่เมืองราชคฤห์ ประชวรลงพระโลหิตเกิดขึ้นแล้ว เมื่อพระกายหนาขึ้นหนักแล้ว หมอชีวกเชิญให้เสวยพระโอสถรุน เมื่อประชวรลมเกิดขึ้นแล้ว พระเถระผู้อุปฐากแสวงหาน้ำร้อนถวาย"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าพระตถาคตทรงละอกุศลทั้งปวงแล้ว จึงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันสะเก็ดศิลากระทบแล้ว ประชวรลงพระโลหิตเกิดขึ้นแล้ว' นั้นผิด ถ้าพระบาทของพระตถาตอันสะเก็ดศิลากระทบแล้วประชวรลงพระโลหิตเกิดขึ้นแล้ว ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตทรงละอกุศลทั้งปวงแล้ว จึงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ความเสวยเวทนาซึ่งจะเว้นแล้วจากกรรมมิได้มี, ความเสวยเวทนาทั้งปวงนั้น มีกรรมเป็นมูลที่ตั้ง, บุคคลย่อมเสวยเวทนาเพราะกรรมนั่นเทียว, ปัญหาแม้นี้มีเงื่อนสอง มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายปัญหานั้นให้แจ่มแจ้ง"

ถ "ขอถวายพระพร เวทนา ความเสวยอารมณ์ทั้งปวงนั้น จะมีกรรมเป็นมูลเป็นที่ตั้งก็หาไม่ เวทนาความเสวยอารมณ์ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุแปดประการ สัตว์เป็นอันมากย่อมเสวยเวทนาทั้งหลายด้วยเหตุไรเล่า เวทนาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยเหตุทั้งหลายแปดเป็นไฉน ในกายนี้ เวทนาทั้งหลายบางเหล่ามีลมเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่ามีดีเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่ามีเสมหะเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่ามีสันนิบาตเป็นเหตุเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่าเกิดแต่ความเปลี่ยนฤดูเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่าเกิดแต่การบริหารอิริยาบถไม่เสมอเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่ามีความเพียรเป็นเหตุเกิดขึ้นบ้าง, เวทนาทั้งหลายบางเหล่าเป็นกรรมวิปากชาเกิดขึ้นบ้าง สัตว์เป็นอันมากย่อมเสวยเวทนาทั้งหลาย ด้วยเหตุทั้งหลายแปดประการเหล่านี้แล ในสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้นอ้างกรรม สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้นั้นย่อมค้านเหตุเสีย, คำนั้นของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นผิด"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เวทนาที่มีลมเป็นสมุฏฐานอันใดก็ดี ที่มีเสมหะเป็นสมุฏฐานอันใดก็ดี ที่มีสันนิบาตเป็นเหตุอันใดก็ดี ที่มีสันนิบาตเป็นเหตุอันใดก็ดี ที่เกิดแต่ความเปลี่ยนฤดูอันใดก็ดี ที่เกิดแต่การบริหารไม่เสมออันใดก็ดี ที่มีความเพียรเป็นเหตุเหตุอันใดก็ดี, เวทนาทั้งปวงเหล่านั้นล้วนมีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งสิ้น เวทนาทั้งปวงเหล่านั้นย่อมเกิดเพราะกรรมอย่างเดียว"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอาพาธทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวง พึงเป็นอาพาธมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว, ลักษณะทั้งหลายของอาพาธเหล่านั้นไม่พึงมีโดยส่วน

ขอถวายพระพร ลมเมื่อกำเริบ ย่อมกำเริบด้วยเหตุสิบอย่าง คือ ด้วยหนาวหนักหนึ่ง ด้วยร้อนหนักหนึ่ง ด้วยความอยากข้าวหนึ่ง ด้วยความระหายน้ำหนึ่ง ด้วยความบริโภคมากหนึ่ง ด้วยความยืนนานนักหนึ่ง ด้วยความเพียรเหลือเกินหนึ่ง ด้วยความวิ่งมากหนึ่ง ด้วยอุปักกมะความเพียรของตนบ้างของผู้อื่นบ้างหนึ่ง ด้วยกรรมวิบากหนึ่ง; ในอาพาธทั้งหลายเหล่านั้น อาพาธเก้าอย่างเหล่าใดนั้น อาพาธเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วในอดีตก็หาไม่ จะเกิดขึ้นในอนาคนก็หาไม่ ย่อมเกิดขึ้นในภพปัจจุบัน, เพราะเหตุนั้น อาพาธทั้งหลายเหล่านั้น บัณฑิตไม่พึงกล่าวว่า "เวทยาทั้งหลายทั้งปวงมีกรรมเป็นแดนเกิดพร้อม" น้ำดีเมื่อจะกำเริบย่อมกำเริบด้วยเหตุสามอย่าง คือ: ด้วยหนาวหนักหนึ่ง ด้วยร้อนหนักหนึ่งด้วยบริโภคไม่เสมอหนึ่ง เสมหะเมื่อจะกำเริบ ย่อมกำเริบด้วยเหตุสามอย่าง คือ: ด้วยหนาหนักหนึ่ง ร้อนหนักหนึ่ง ด้วยข้าวและน้ำหนึ่ง ลมอันใดก็ดี น้ำดีอันใดก็ดี เสมหะอันใดก็ดี สามอย่างนี้ กำเริบแล้วด้วยปัจจัยเครื่องกำเริบทั้งหลายเหล่านั้น ๆ เป็นของเจือกัน พาเวทนาของตน ๆ มา เวทนาที่เกิดแต่ความเปลี่ยนฤดู ย่อมเกิดขึ้นด้วยความเปลี่ยนฤดู, เวทนาที่เกิดแต่ความบริหารไม่เสมอ ย่อมเกิดขึ้นด้วยความบริหารอิริยาบถไม่เสมอ, เวทนาที่มีความเพียรเป็นปัจจัย เป็นกิริยาก็มี เป็นกรรมวิบากก็มี, เวทนาที่เกิดแต่กรรมวิบากย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมที่ตนกระทำแล้วในกาลก่อน เวทนาที่เกิดแต่กรรมวิบากน้อย เวทนานอกนั้นมากกว่าด้วยประการฉะนี้ ชนพาลทั้งหลายย่อมแล่นล่วงไปในเวทนานั้นว่า 'เวทนาทั้งปวงเกิดแต่กรรมวิบากอย่างเดียว,' กรรมนั้นอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำความกำหนดเว้นจากพุทธญาณ ก็พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันสะเก็ดศิลากระทบแล้วด้วยเหตุใด ด้วยเหตุนั้น เวทนานั้นจะเป็นเวทนามีลมเป็นสมุฏฐานก็ไม่ใช่ มีดีเป็นสมุฏฐานก็ไม่ใช่ มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็ไม่ใช่ มีสันนิบาตคือ ประชุมธาตุสี่เป็นปัจจัยก็ไม่ใช่ จะเป็นเวทนาเกิดแต่ความเปลี่ยนฤดูก็ไม่ใช่ จะเป็นเวทนาเกิดแต่การบริหารอิริยาบถไม่เสมอก็ไม่ใช่ จะเป็นเวทนาเกิดแต่กรรมวิบากก็ไม่ใช่ เวทนานั้น เป็นเวทนามีอุปักกมะความเพียรของผู้อื่นเป็นปัจจัยนั่นเทียว จริงอยู่ เทวทัต ผูกอาฆาตในพระตถาคตหลายแสนชาติแล้ว เทวทัตนั้น หยิบศิลาหนักใหญ่ปล่อยแล้วด้วยคิดว่า 'เราจักยิงศิลานี้ให้ตกเหนือกระหม่อม' ด้วยอาฆาตนั้น ครั้งนั้น ศิลาสองก้อนอื่นมารับศิลานั้นเสียแต่ยังไม่ทันถึงพระตถาคตเลย, กะเทาะศิลาแตกเพราะกระทบที่ศิลานั้นแล้ว จึงตกลงที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงกระทำพระโลหิตให้ห้อขึ้นแล้ว เวทนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิดแล้ว แต่กรรมวิบากบ้าง แต่กิริยาบ้าง, เวทนาอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าเวทนานั้น ย่อมไม่มี

เหมือนพืชย่อมไม่เกิดพร้อมเพราะความที่นาเป็นของอันโทษประทุษร้ายแล้วบ้าง เพราะความที่พืชเป็นของซึ่งอันตรายประทุษร้ายแล้วบ้าง ฉันใด, เวทนานั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะเป็นเวทนาเกิดแล้ว แต่กรรมวิบากบ้าง แต่กิริยาบ้างฉันนั้น, เวทนาอื่นยิ่งไปกว่าเวทนานั้น ย่อมไม่มีแด่พระตถาคตเลย

อีกนัยหนึ่ง โภชนะแปรไม่เสมอ เพราะความที่ลำไส้เป็นของอันโทษประทุษร้ายแล้วบ้าง เพราะความที่อาหารเป็นของอันโทษประทุษร้ายแล้วบ้าง ฉันใด, เวทนานั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นเวทนาเกิดแล้วแต่กรรมวิบากบ้าง แต่กิริยาบ้าง ฉันนั้น, เวทนาอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าเวทนานั้น ย่อมไม่มีแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าเลยทีเดียว

ขอถวายพระพร "เออก็ เวทนาที่เกิดแต่กรรมวิบาก ย่อมไม่มีแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า, เวทนาที่เกิดแต่การบริหารไม่เสมอ ย่อมไม่มีแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า, เวทนาย่อมเกิดขึ้นแด่พระผู้มีพระภารเจ้าด้วยสมุฏฐานทั้งหลายนอกนั้น ก็แหละ เวทนานั้นไม่อาจเพื่อจะปลงพระผู้มีพระภาคเจ้าจากพระชนมชีพได้ เวทนาทั้งหลายเป็นที่พึงใจและไม่เป็นที่พึงใจ งามและไม่งาม ย่อมตกลงในกายสำเร็จแล้วด้วยมหาภูตทั้งสี่นี้ ณ ที่นี้มีก้อนดินอันใคร ๆ โยนขึ้นไปในอากาศ ย่อมตกลงในแผ่นดินใหญ่ ก้อนดินนั้นย่อมตกลงในแผ่นดินใหญ่ เพราะกระทำกรรมอันใดอันหนึ่งไว้แล้วในกาลก่อนบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า มหาปฐวีพึงเสวยวิบากเป็นกุศลและอกุศลด้วยเหตุใด เหตุนั้น ย่อมไม่มีแก่แผ่นดินใหญ่, พระผู้เป็นเจ้า ก้อนคนนั้นย่อมตกลงในแผ่นดินใหญ่ ด้วยเหตุเป็นปัจจุบันไม่ใช่กรรม"

ถ "ขอถวายพระพร แผ่นดินใหญ่ อันใด พระตถาคตเจ้า บรมบพิตรพึงทรงเห็นว่าเหมือนแผ่นดินใหญ่ ฉะนั้น, ก้อนดินตกลงในแผ่นดินใหญ่ โดยไม่ได้กระทำกรรมไว้แล้วในกาลก่อน ฉันใด สะเก็ดนั้นตกลงแล้วที่พระบาทของพระตถาคตเจ้า โดยไม่ได้กระทำกรรมอันใดอันหนึ่งไวแล้วในกาลก่อน ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อนึ่ง ในโลกนี้ มนุษย์ทั้งหลายย่อมทำลายแผ่นดินใหญ่ด้วย ย่อมขุดแผ่นดินใหญ่ด้วย; มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมทำลายแผ่นดินใหญ่ด้วย ย่อมขุดแผ่นดินใหญ่ด้วย เพราะกรรมอันแผ่นดินกระทำไว้แล้วในกาลก่อนบ้างหรือเป็นไฉน"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ"ขอถวายพระพร สะเก็ดใดนั้น ที่ตกลงแล้วที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า สะเก็ดนั้นจะได้ตกลงแล้วที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะกรรมที่ได้ทรงกระทำไว้แล้วในกาลก่อนหามิได้ฉันนั้นนั่นเทียวแล อาพาธมีความอาเจียนโลหิตเป็นปัจจัยแม้ใด ที่เกิดขึ้นแล้วแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า อาพาธแม้นั้น จะได้เกิดขึ้นแล้ว เพราะกรรมที่ได้ทรงกระทำไว้แล้วในกาลก่อน หามิได้, อาพาธนั้นเกิดขึ้นแล้วโดยอาพาธมีสันนิบาตเป็นปัจจัยอย่างเดียว อาพาธทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ที่มีในพระกายของพระผู้มีพระภาคเจ้า เกิดขึ้นแล้วอาพาธทั้งหลายเหล่านั้น จะเกิดขึ้นแล้วเพราะกรรมหามิได้, สมุฏฐานทั้งหลายหกเหล่านี้ อาพาธทั้งหลายเหล่านั้นเกิดขึ้นแต่สมุฏฐานอันใดอันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นเทพดาล่วงเทพดา แม้ได้ทรงภาสิตพุทธพจน์นี้ ในเวยยากรณ์ชื่อโมลิยสิวกา ดังดวงตราประทับไว้ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า ดูก่อนสิวก ในกายนี้ เวทนาทั้งหลายบางเหล่า แม้มีดีเป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิดขึ้นแล; ดูเกิดขึ้นด้วยประการใด เวทนานั้น ท่านพึงรู้แจ้งแม้เองด้วยประการนั้น, ดูก่อนสิวก ในกายนี้เวทนาทั้งหลายบางเหล่า แม้ดีเป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิดขึ้นอย่างใดความรู้แจ้งอย่างนั้นนั่นเป็นสัจจะสมมติแม้ของโลกแล ดูก่อนสิวก ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น มีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า 'บุรุษบุคคลนี้ ย่อมเสวยเวทนาอันใดอันหนึ่ง เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรือไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขเป็นแต่กลาง ๆ เวทนาทั้งปวงนั้น มีกรรมที่กระทำไว้แล้วในกาลก่อนเป็นเหตุ' ดังนี้, สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็สิ่งใดที่ตนรู้แล้วเอง ย่อมแล่นล่วงสิ่งนั้นด้วย, เพราะเหตุนั้น เราผู้ตถาคตย่อมกล่าวว่า 'ความเห็นของสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นผิด'ดูก่อนสิวก ในกายนี้ เวทนาทั้งหลายบางเหล่า แม้มีเสมหะเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้น ฯลฯ แม้มีลมเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้น ฯลฯ แม้มีสันนิบาตเป็นปัจจัยเกิดขึ้น ฯลฯ แม้เป็นอุตุปริณามชาเกิดขึ้น ฯลฯ แม้เป็นวิสมปริหารชาเกิดขึ้น ฯลฯ แม้เป็นโอปักกมิกาเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาทั้งหลายบางเหล่า แม้เป็นกัมมวิปากชาเกิดขึ้นแล; ดูก่อนสิวกในกายนี้ เวทนาทั้งหลายบางเหล่า แม้เป็นกัมมวิปากชาเกิดขึ้นด้วยประการใด เวทนานั้น ท่านพึงรู้แจ้งแม้เองด้วยประการนั้น, ดูก่อนสิวกในกายนี้ เวทนาทั้งหลายบางเหล่า แม้เป็นกัมมวิปากชา ย่อมเกิดขึ้นอย่างใด ความรู้อย่างนั้นนั่นบัณฑิตสมมติแล้วว่า เป็นของจริงแม้ของโลกแล ดูก่อนสิวก ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น มีวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า 'บุรุษบุคคลย่อมเสวยเวทนาอันใดอันหนึ่ง เป็นสุขหรือ หรือเป็นทุกข์ หรือไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข เป็นแต่กลาง ๆ เวทนาทั้งปวงเหล่านั้น มีกรรมที่กระทำไว้แล้วในกาลก่อนเป็นเหตุ' ดังนี้, ก็สิ่งใดที่ตนรู้แล้วเอง สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมแล่นล่วงสิ่งนั้นเสียด้วย, ก็แหละ สิ่งใดที่เขาสมมติแล้วว่าเป็นของจริงในโลก สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมแล่นล่วงสิ่งนั้นเสียด้วย, เพราะเหตุนั้น เราผู้ตถาคตย่อมกล่าวว่า 'ความเห็นของสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นผิด' ดังนี้

ขอถวายพระพร เวทนาทั้งหลายทั้งปวง จะเป็นของเกิดแต่กรรมวิบากทั้งสิ้น หามิได้ ด้วยประการฉะนี้ บรมบพิตรจงทรงปัญหาข้อนี้ไว้อย่างนี้ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละอกุศลทั้งปวงแล้ว จึงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู' ขอถวายพระ

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้า ข้อวิสัชนาปัญหานี้สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

9 ตถาคตอุตตริกรณียาภาวปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'กิจที่จำต้องกระทำอันใดอันหนึ่ง กิจทั้งปวงเหล่านั้น ของพระตถาคตเจ้าสำเร็จแล้วที่ควงแห่งไม้โพธินั่นเทียว, กิจที่จำต้องกระทำยิ่งขึ้นไป หรือความต้องก่อสร้างเพิ่มเติมกิจที่พระองค์ทรงกระทำแล้วไม่มีแด่พระตถาคต' ดังนี้ ก็ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวตลอดสามเดือนนี้ ยังปรากฏอยู่ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่ากิจที่จำต้องกระทำอันใดอันหนึ่ง กิจทั้งปวงนั้นของพระตถาคตสำเร็จแล้วที่ควงแห่งไม้โพธินั่นเทียว, กิจที่จำต้องกระทำยิ่งขึ้นไป หรือความต้องก่อสร้างเพิ่มเติมกิจที่พระองค์ทรงกระทำแล้วไม่มีแด่พระตถาคตไซร้; ถ้าอย่างนั้นคำที่ว่า 'พระตถาคตเสด็จหลีกออกเร้นอยู่แต่พระองค์เดียวตลอดสามเดือน' นั้นผิด ถ้าว่าพระตถาคตเสด็จหลีกออกเร้นอยู่แต่พระองค์เดียวตลอดสามเดือนไซร้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'กิจที่จำต้องกระทำอันใดอันหนึ่ง กิจทั้งปวงเหล่านั้นของพระตถาคตเจ้าสำเร็จแล้วที่ควงแห่งไม้โพธินั่นเทียว, แม้นั้น ก็เป็นผิด ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ที่กระทำกิจเสร็จแล้ว, ความเป็นผู้หลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว ย่อมมีแก่บุคคลยังมีกิจจำต้องกระทำถ่ายเดียว เหมือนธรรมดาบุคคลที่มีพยาธิความเจ็บไข้นั่นเทียว มีกิจจำต้องกระทำด้วยเภสัชคือต้องรักษาด้วยยา, บุคคลไม่มีพยาธิ จะมีประโยชน์อะไรด้วยยา คือ ไม่ต้องเยียวยาด้วยเภสัช, บุคคลผู้หิวนั่นเทียว มีกิจจำจะต้องกระทำด้วยโภชนะ คือ จะต้องบริโภคอาหาร บุคคลผู้ไม่หิว จะต้องการอะไรด้วยโภชนะ ข้อนี้ฉันใด; ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว ไม่มีแก่บุคคลที่ได้กระทำกิจเสร็จแล้ว, ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว ย่อมมีแก่บุคคลที่ยังมีกิจจำต้องกระทำถ่ายเดียว ฉันนั้นนั่นเทียวแล ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้น พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายคลายออกให้ข้าพเจ้าสิ้นสงสัยเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร บรรดากิจที่จำต้องกระทำอันใดอันหนึ่งกิจทั้งปวงนั้น ของพระตถาคตเจ้าสำเร็จแล้วที่ควงแห่งไม้โพธินั่นเทียว, กิจที่จำจะต้องกระทำยิ่งขึ้นไป หรือความก่อสร้างเพิ่มเติมกิจที่พระองค์ได้ทรงกระทำแล้ว ย่อมไม่มีแด่พระตถาคต อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าหลีกออกเร้นอยู่แต่พระองค์เดียวแล้วตลอดสามเดือน ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวแล เป็นกิจมีคุณมาก, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายแม้ทั้งปวง เสด็จหลีกออกเร้นอยู่แต่พระองค์เดียวแล้ว จึงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายนั่นมาระลึกถึงความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้นว่า มีคุณได้กระทำแล้วดี ย่อมเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้น อุปมาเหมือนบุรุษได้พรแต่สำนักของพระมหากษัตริย์แล้ว รวยทรัพย์และโภคะขึ้นแล้ว มาระลึกถึงพระมหากษัตริย์นั่นว่า เป็นผู้มีคุณได้ทรงกระทำไว้แก่ตนด้วยดีแล้ว หมั่นไปสู่ที่เป็นที่บำรุงของพระมหากษัตริย์เนือง ๆ ฉันใด, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายแม้ทั้งปวง เสด็จหลีกออกเร้นอยู่แต่พระองค์เดียวแล้ว จึงบรรลุความเป็นพระสัพพัญญู, พระองค์มาทรงระลึกถึงความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้นว่า มีคุณได้กระทำดีแล้ว ย่อมเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกอย่างหนึ่ง บุรุษที่กระสับกระส่าย เสวยทุกขเวทนาเป็นไข้หนักเข้าไปเสพหมอแล้ว จึงถึงความสวัสดี หายโรคหายไข้แล้ว มาระลึกถึงหมอนั้นว่า เป็นผู้มีคุณได้กระทำดีแล้วแก่ตน หมั่นเข้าไปเสพหมอนั้นเนือง ๆ ฉันใด, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายแม้ทั้งปวง เสด็จหลีกออกเร้นอยู่แต่พระองค์เดียวแล้ว จึงถึงความเป็นพระสัพพัญญู, พระองค์มาระลึกถึงความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้นว่า มีคุณ ได้กระทำดีแล้วแก่พระองค์ จึงทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร คุณแห่งความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวทั้งหลายเหล่านี้ ยี่สิบแปดประการ พระตถาคตเจ้าทั้งหลายมาทรงเล็งเห็นคุณทั้งหลายเหล่าไร่เล่า จึงทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว, คุณยี่สิบแปดประการ เป็นไฉน ในโลกนี้ ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว ย่อมรักษาบุคคลผู้หลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวไว้หนึ่ง, ย่อมทำอายุของบุคคลผู้หลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้นให้เจริญขึ้นหนึ่ง, ย่อมให้กำลังหนึ่ง, ย่อมปิดโทษเสียหนึ่ง, ย่อมนำความเสื่อมยศออกเสียหนึ่ง, ย่อมนำยศเข้าไปให้หนึ่ง, ย่อมบรรเทาอรติความไม่ยินดีเสียหนึ่ง, เข้าไปตั้งความยินดีไว้หนึ่ง, ย่อมนำความกลัวออกเสียหนึ่ง, ย่อมกระทำความเป็นคนกล้าหาญไม่ครั่นคร้ามหนึ่ง, ย่อมนำความเป็นคนเกียจคร้านออกเสียหนึ่ง, ย่อมยังความเพียรให้เกิดยิ่งขึ้นหนึ่ง, ย่อมนำราคะให้ปราศจากสันดานหนึ่ง, ย่อมนำโทสะให้ปราศจากสันดานหนึ่ง, ย่อมนำโมหะให้ปราศจากสันดานหนึ่ง, ย่อมกำจัดมานะออกเสียจากสันดานหนึ่ง, ย่อมละวิตกเสียหนึ่ง, ย่อมกระทำจิตให้มีอารมณ์เป็นอันเดียวหนึ่ง, ย่อมกระทำใจให้สนิทหนึ่ง, ย่อมยังความร่าเริงให้เกิดหนึ่ง, ย่อมกระทำความเป็นครูหนึ่ง, ย่อมยังลาภให้เกิดขึ้นหนึ่ง, ย่อมกระทำผู้หลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวนั้นให้เป็นผู้ควรกราบไหว้หนึ่ง, ย่อมให้ถึงปีติความอิ่มกายอิ่มใจหนึ่ง, ย่อมกระทำความปราโมทย์หนึ่ง, ย่อมให้เห็นความเป็นเองของสังขารทั้งหลายหนึ่ง, ย่อมเลิกถอนปฏิสนธิในภพเสียหนึ่ง, ย่อมให้ผลเป็นของสมณะทั้งปวงหนึ่ง, คุณของปฏิสัลลานะ ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวทั้งหลายเหล่านี้แล พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงพิจารณาเนือง ๆ ด้วยดี เห็นคุณทั้งหลายเหล่าไรเล่า

จึงทรงเสพปฏิสัลลานะความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว เออก็พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย พระองค์สุดสิ้นความดำริแล้ว พระองค์ใคร่เพื่อจะเสวยความยินดีในสมาบัติเป็นสุขอันละเอียด ย่อมทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียวแล

ขอถวายพระพร พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว โดยเหตุสี่ประการ, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว โดยเหตุสี่ประการ เป็นไฉน พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว โดยความที่พระองค์เป็นผู้มีวิหารธรรม เครื่องอยู่เป็นสุขสำราญบ้าง, โดยความที่พระองค์เป็นผู้มีคุณปราศจากโทษมากบ้าง, โดยความที่ปฏิสัลลานะนั้น เป็นวิถีของพระอริยเจ้าไม่มีส่วนเหลือบ้าง, โดยความที่ปฏิสัลลานะนั้น เป็นคุณที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งปวงชมแล้ว ยกย่องแล้ว พรรณนาแล้ว และสรรเสริญแล้วบ้าง, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงเสพปฏิสัลลานะ ความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว โดยเหตุสี่ประการเหล่านี้แล พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงเสพปฏิสัลลานะ ด้วยเหตุดังพรรณนามา ฉะนี้, จะทรงเสพโดยความที่พระองค์ยังเป็นผู้มีกิจจำต้องกระทำ หามิได้, หรือจะทรงเสพเพื่อความก่อสร้างเพิ่มเติมกิจที่พระองค์ได้ทรงกระทำแล้ว ก็หาไม่, พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงเสพความหลีกออกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว โดยความที่พระองค์เป็นผู้ทรงพิจารณาเห็นคุณพิเศษโดยส่วนเดียวแล"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้าสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หนึ่ง

10 อิทธิปาทพลทัสสนปัญหา

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาทสี่ประการ อันพระตถาคตได้ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นประหนึ่งยานเครื่องไปแล้ว กระทำให้เป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้วสั่งสมแล้วปรารภพร้อมด้วยดีแล้วแล; ดูก่อนอานนท์ พระตถาคตเมื่อหวัง พึงดำรงพระชนม์อยู่ได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง เลยกัปป์หนึ่งบ้าง' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาททั้งหลายสี่ อันพระตถาคตได้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นประหนึ่งยานเครื่องไปแล้ว กระทำให้เป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภพร้อมด้วยดีแล้วแล; ดูก่อนอานนท์ พระตถาคตเมื่อหวัง พึงดำรงพระชนม์อยู่ได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง เลยกัปป์หนึ่งขึ้นไปบ้าง' ดังนี้ ถ้าอย่างนั้นความกำหนดไตรมาสสามเดือนเป็นผิด ถ้าพระตถาคตได้ตรัสแล้วว่า 'พระตถาคตจักปรินิพพาน โดยกาลที่เดือนทั้งหลายสามแต่วันนี้ล่วงไปแล้ว' ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาทสี่ประการอันพระตถาคตได้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นประหนึ่งยานเครื่องไปแล้ว กระทำให้เป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภพร้อมด้วยดีแล้วแล; ดูก่อนอานนท์ พระตถาคตเมื่อหวังพึงดำรงพระชนม์อยู่ได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง เลยกัปป์หนึ่งขึ้นไปบ้าง' ดังนี้ แม้นั้นก็เป็นผิดไป ความบันลือในที่มิใช่เหตุ ย่อมไม่มีแก่พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วทั้งหลาย มีพระพุทธพจน์ไม่เปล่า มีพระพุทธพจน์เที่ยงแท้ มีพระพุทธพจน์ไม่เป็นไปโดยส่วนสอง ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน เป็นของลึกละเอียดนัก พึงยังบุคคลให้เห็นโดยยากเกิดขึ้นแล้ว, ปัญหานั้นมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าจงทำลายร่างข่าย คือ ทิฏฐินั้น, ยังข้าพเจ้าให้ตั้งอยู่ในส่วนอันเดียว, จงทำลายปรัปปวาทเสีย"

ถ "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคแม้ภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาทสี่ประการ อันพระตถาคตได้ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นประหนึ่งยานเครื่องไปแล้วกระทำให้เป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภพร้อมด้วยดีแล้วแล; ดูก่อนอานนท์ พระตถาคตเมื่อหวัง พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง เลยกัปป์หนึ่งขึ้นไปบ้าง' ดังนี้ และความกำหนดไตรมาสพระองค์ก็ตรัสแล้ว ก็แหละกัปป์นั้น คือ อายุกัปป์ กาลเป็นที่กำหนดอายุ พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสว่ากัปป์ พระผู้มีพระภาคจะทรงสรรเสริญกำลังของพระองค์ตรัสอย่างนี้ หามิได้, ก็แต่ว่า พระองค์ทรงสรรเสริญกำลับแห่งฤทธิ์ ตรัสอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาทสี่ประการ อันพระตถาคตได้ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นประหนึ่งยานเครื่องไปแล้ว กระทำให้เป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภพร้อมด้วยดีแล้วแล; ดูก่อนอานนท์พระตถาคตเมื่อหวัง พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง เลยกัปป์หนึ่งขึ้นไปบ้าง' ดังนี้

ถ้าจะพึงมีม้าอาชาไนยของพระมหากษัตริย์ มีฝีเท้าเร็ว เชาว์ไวดังลม พระมหากษัตริย์จะทรงอวดกำลังเชาว์ของม้าอาชาไนยนั้น พึงตรัสในท่ามกลางแห่งชน กับทั้งชาวนิคมและชาวชนบท และราชภัฏหมู่พล และพราหมณคฤหบดี และอมาตย์ อย่างนี้ว่า 'แน่ะพ่อเฮ้ย ม้าประเสริฐนี้ของเรา เมื่อจำนง

จะพึงเที่ยวไปตลอดแผ่นดินมีน้ำในสาครเป็นที่สุดแล้ว จึงกลับมาในที่นี้โดยขณะหนึ่งได้,' พระมหากษัตริย์นั้นจะพึงแสดงความไปว่องไวนั้นในบริษัทนั้น ก็หาไม่, ก็แต่ว่า ความว่องไวของม้านั้นมีอยู่, ด้วยม้าอาชาไนยนั้นอาจเพื่อจะเที่ยวไปตลอดแผ่นดินมีน้ำในสาครเป็นที่สุดด้วย ฉันใด; พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงสรรเสริญกำลังแห่งฤทธิ์ของพระองค์ จึงตรัสแล้วอย่างนี้ ฉันนั้น, แม้พระพุทธพจน์นั้น พระองค์เสด็จนั่ง ณ ท่ามกลางแห่งบุคคลมีวิชชาสามทั้งหลายด้วย แห่งบุคคลมีอภิญญาหกทั้งหลายด้วย แห่งพระอรหันต์ทั้งหลายด้วย แห่งพระขีณาสพผู้ปราศจากมลทินทั้งหลายแล้วด้วย แห่งเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายด้วย ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ อิทธิบาทสี่ประการ อันพระตถาคตได้ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นประหนึ่งยานเครื่องไปแล้ว กระทำให้เป็นวัตถุที่ตั้งแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภพร้อมด้วยดีแล้วแล; ดูก่อนอานนท์ พระตถาคตเมื่อหวัง พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง เลยกัปป์หนึ่งขึ้นไปบ้าง' ดังนี้; ก็แหละ กำลังแห่งฤทธิ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่ด้วย, พระผู้มีพระภาคเจ้าก็เป็นผู้อาจเพื่อจะดำรงพระชนมายุได้ตลอดกัปป์หนึ่งบ้าง หรือตลอดกาลเลยกัปป์หนึ่งขึ้นไปบ้าง, ด้วยพระองค์จะทรงแสดงกำลังแห่งฤทธิ์นั้นในบริษัทนั้น ก็หาไม่ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีความต้องการด้วยภพทั้งปวง, อนึ่ง พระตถาคตเจ้าทรงติเตียนภพทั้งปวงแล้ว แม้พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลายธรรมดาคูถแม้มีประมาณน้อย ก็มีกลิ่นชั่วเหม็นร้าย แม้ฉันใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตไม่พรรณนาสรรเสริญภพแม้มีประมาณน้อย, โดยส่วนสุดแม้เพียงหยิบมือเดียว เราตถาคตก็ไม่สรรเสริญ ฉันนั้นโดยแท้' พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นภพและคติและกำเนิดทั้งปวง เสมอด้วยคูถแล้ว จะพึงอาศัยกำลังแห่งฤทธิ์กระทำความยินดีด้วยอำนาจความพอใจในภพทั้งหลายบ้างเทียวหรือ ขอถวายพระพร"

ร "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นภพและคติและกำเนิดทั้งปวง เสมอด้วยคูถแล้ว ซึ่งจะทรงอาศัยกำลังแห่งฤทธิ์กระทำฉันทราคในภพหาไม่เลย"

ถ "ขอถวายพระ ถ้าอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงสรรเสริญกำลังแห่งฤทธิ์ ทรงบันลือสีหนาทของพระพุทธเจ้าเห็นปานนั้นยิ่งแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ดีละ ข้อวิสัชนาปัญหานี้ สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

1 ขุททานุขุททกปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคแม้ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้ยิ่ง มิได้แสดงธรรมเพื่อความไม่ตรัสรู้ยิ่ง ดังนี้ ส่วนว่าในวินัยบัญญัติ พระองค์ตรัสแล้วอย่างนี้อีกว่า 'ดูก่อนอานนท์ พระสงฆ์เมื่อจำนง จงเลิกถอนสิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับ โดยกาลที่เราตถาคตล่วงไปแล้ว' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน สิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับ โดยกาลที่พระองค์ล่วงไปแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้ยิ่ง มิได้แสดงธรรมเพื่อความไม่ตรัสรู้ยิ่ง' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนอานนท์โดยกาลที่เราผู้ตถาคตล่วงไปแล้ว พระสงฆ์เมื่อจำนงจะเลิกถอนสิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับเสีย ก็เลิกถอนเถิด' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วในวินัยบัญญัติอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ โดยกาลที่เราผู้ตถาคตล่วงไปแล้ว พระสงฆ์เมื่อจำนง จะเลิกถอนสิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับเสีย ก็จงเลิกถอนเถิด' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้นคำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้ยิ่ง มิได้แสดงธรรมเพื่อความไม่ตรัสรู้ยิ่งแล้ว' ดังนี้ แม้นั้นเป็นผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน ละเอียดสุขุม ละเอียดด้วยดีแล้ว ลึก ๆ ด้วยดีแล้ว อันบัณฑิตพึงให้เห็นโดยยาก มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าจงแสดงความแผ่ไพ.ศ.าลแห่งกำลังญาณของพระผู้เป็นเจ้า ในปัญหานั้นเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคแม้ภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้ยิ่ง มิได้แสดงธรรมเพื่อความไม่ตรัสรู้ยิ่ง' ดังนี้ แม้ในวินัยบัญญัติ พระองค์ตรัสแล้วอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ โดยกาลที่เราผู้ตถาคตล่วงไปแล้ว พระสงฆ์เมื่อจำนง จะเลิกถอนสิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับเสีย ก็จงเลิกถอนเถิด' ดังนี้ ก็แต่พระตถาคตเจ้าทรงลองใจภิกษุทั้งหลายว่า 'สาวกทั้งหลายของเราผู้ตถาคต เราผู้ตถาคตให้สละละวางสิกขาบท โดยกาลที่เราผู้ตถาคตล่วงไปแล้ว จักละวางสิกขาบททั้งหลาย น้อยและน้อยโดยลำดับหรือว่าจักถือเอาสิกขาบททั้งหลาย

น้อยและน้อยโดยลำดับ' จึงตรัสพุทธพจน์นั้น อุปมาเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระราชโองการตรัสกะพระราชโอรสทั้งหลายอย่างนี้ว่า 'พ่อทั้งหลาย มหาชนบทนี้แลมีสาครเป็นที่สุดรอบในทิศทั้งปวง' พ่อทั้งหลาย เจ้าทั้งหลายยากที่จะกระทำเพื่อจะทรงไว้ด้วยกำลังมีประมาณเท่านั้น, เจ้าทั้งหลายมาเถิด โดยกาลที่เราล่วงไปแล้ว เจ้าทั้งหลายละตำบลทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งแดน ๆ เสียเถิด, ดังนี้; พระราชกุมารทั้งหลายเหล่านั้น โดยกาลที่พระชนกล่วงไปแล้ว จะพึงละวางตำบลทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งแดน ๆ เหล่านั้นทั้งปวง ในชนบทที่ถึงพระหัตถ์แล้วบ้างหรือแล ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ธรรมดาพระมหากษัตริย์ทั้งหลายมีความปรารถนายิ่งนัก, พระราชกุมารทั้งหลายพึงรวบรวมชนบทสองเท่าสามเท่ายิ่งขึ้นไปกว่าชนบทที่ถึงพระหัตถ์แล้วนั้น ด้วยความโลภในราชสมบัติ, พระราชกุมารทั้งหลายเหล่านั้นจะพึงละวางชนบทที่ถึงพระหัตถ์แล้วอะไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตเจ้าเมื่อลองใจภิกษุทั้งหลาย ตรัสแล้วอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ โดยกาลที่เราผู้ตถาคตล่วงไปแล้ว พระสงฆ์เมื่อจำนงจะเลิกถอนสิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับเสีย ก็เลิกถอนเถิด' ดังนี้ พระพุทธโอรสทั้งหลาย พึงคุ้มครองรักษาสิกขาบทสองร้อยห้าสิบที่ยิ่งแม้อื่นด้วยความโลภในธรรม เพื่อความพ้นจากทุกข์, พระพุทธโอรสทั้งหลาย พึงละวางสิกขาบทที่พระตถาคตทรงบัญญัติไว้แล้วโดยปกติอะไรเล่า ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระพุทธพจน์ใดว่า 'สิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับ' ดังนี้, ชนนี้หลงแล้ว เกิดความสงสัยแล่นไปสู่ความสงสัยโดยยิ่ง ในพระพุทธพจน์นี้ว่า 'สิกขาบทเหล่านั้น สิกขาบทเหล่าไหน ชื่อว่าสิกขาบทน้อย สิขาบทเหล่าไหน ชื่อว่าสิกขาบทน้อยโดยลำดับ"

ถ "ขอถวายพระพร สิกขาบททุกกฏ ชื่อว่าสิกขาบทน้อย สิกขาบททุพภาสิต ชื่อว่าสิกขาบทน้อยตามลำดับ, สองสิกขาบทเหล่านี้ ชื่อว่าสิกขาบททั้งหลายน้อยและน้อยโดยลำดับ แม้พระเถระผู้ใหญ่ทั้งหลายมีแล้วในก่อน ให้เกิดความสงสัยในปัญหาข้อนี้, ปัญหานั้นอันพระผู้มีพระภาคมิได้ทรงกระทำในที่อันเดียวกัน แม้โดยพระเถระทั้งหลายเหล่านั้น ปัญหานี้พระผู้มีพระภาคแสดงแล้ว เพราะปริยายเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระธรรม"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ข้อลี้ลับของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระผู้เป็นเจ้าเก็บไว้นานแล้ว พระผู้เป็นเจ้ามาเปิดแล้ว กระทำให้ปรากฏแล้วในโลก ในกาลนี้ ในวันนี้"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

2 ฐปนียาพยากรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคแม้ได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ กำมือของอาจารย์ในธรรมทั้งหลาย ไม่มีแด่พระตถาคต'ดังนี้ ก็แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าอันพระเถระผู้บุตรแห่งนางพราหมณีชื่อ มาลุงกยะ มาทูลถามปัญหาอีกไม่ทรงพยากรณ์แล้ว ปัญหานี้มีส่วนสอง จักเป็นปัญหาอาศัยส่วนหนึ่งแล้ว โดยความไม่รู้บ้าง โดยความกระทำความซ่อนบ้าง ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ กำมือของอาจารย์ในธรรมทั้งหลาย ไม่มีแด่พระตถาคต' ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น พระองค์เมื่อไม่รู้ จึงไม่พยากรณ์แก่พระเถระผู้บุตรแห่งนางพราหมณีชื่อ มาลุงกยะ ถ้าว่าพระองค์รู้อยู่ ไม่พยากรณ์, ถ้าอย่างนั้น กำมือของอาจารย์ในธรรมทั้งหลาย ย่อมมีแด่พระตถาคต ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ่มแจ้งเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ กำมือของอาจารย์ในธรรมทั้งหลาย ย่อมไม่มีแด่พระตถาคต' ดังนี้ ส่วนพระเถระมาลุงกยบุตรมาทูลถามปริศนาแล้ว พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์แล้ว, ก็แหละความไม่ทรงพยากรณ์นั้น พระองค์จะได้ทรงกระทำด้วยความไม่รู้ ก็หาไม่ จะได้ทรงกระทำโดยความกระทำความซ่อน ก็หาไม่ ความพยากรณ์ปัญหาทั้งหลายเหล่านี้ มีสี่ประการ, ความพยากรณ์ปัญหาสี่ประการเป็นไฉน ปัญหาที่จำต้องพยากรณ์โดยส่วนเดียวหนึ่ง, ปัญหาที่ต้องแจกพยากรณ์หนึ่ง, ปัญหาที่ต้องย้อนถามแล้วจึงพยากรณ์หนึ่ง, ปัญหาที่จำต้องยกไว้หนึ่ง, ปัญหาที่ต้องย้อนถามแล้วจึงพยากรณ์หนึ่ง, ปัญหาที่จำต้องยกไว้หนึ่ง, ก็ปัญหาที่จำต้องพยากรณ์โดยส่วนเดียวเป็นไฉน ปัญหาที่จำต้องพยากรณ์โดยส่วนเดียวว่า "รูปํ อนิจฺจํ" รูปไม่เที่ยง "เวทนา อนิจฺจา" เวทนาไม่เที่ยง "สญฺญา อนิจฺจา" ความจำหมายไม่เที่ยง "สังขารา อนิจฺจา" สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง "วิญฺญาณํ อนิจฺจํ" วิญญาณไม่เที่ยง; นี้ปัญหาที่จำต้องพยากรณ์โดยส่วนเดียว

ปัญหาที่ต้องแจกพยากรณ์เป็นไฉน ปัญหาว่า "รูปเป็นของไม่เที่ยงหรือเล่า," "เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ, เป็นของไม่เที่ยงหรือเล่า ดังนี้" ละอย่าง ๆ เป็นปัญหาต้องแจกพยากรณ์ละอย่าง ๆ; นี้ เป็นปัญหาต้องแจกพยากรณ์

ปัญหาต้องย้อนถามแล้วจึงพยากรณ์เป็นไฉน ปัญหาว่า "บุคคลย่อมรู้แจ้งสิ่งทั้งปวงด้วยจักษุหรือหนอแล" ดังนี้, เป็นปัญหาต้องย้อนถามแล้วจึงพยากรณ์

ปัญหาที่ควรงดไว้เป็นไฉน ปัญหาว่า "โลกเที่ยงหรือ" ดังนี้ เป็นปัญหาควรงดไว้, ปัญหาว่า "โลกไม่เที่ยงหรือ," "โลกมีที่สุด," "โลกไม่มีที่สุด," "โลกมีที่สุดด้วยไม่มีที่สุดด้วย," "โลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่," "ชีวิตก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น," "ชีวิตต่างหาก สรีระต่างหาก,' "สัตว์มีในเบื้องหน้าแต่ความตาย," "สัตว์ไม่มีในเบื้องหน้าแต่ความตาย," "สัตว์มีด้วย ไม่มีด้วย ในเบื้องหน้าแต่ความตาย," "สัตว์มีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ในเบื้องหน้าแต่ความตาย," เป็นปัญหาควรงดคือไม่ควรแก้ละอย่าง ๆ;นี่เป็นปัญหาควรงดไว้ พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาควรงดนั้น แก่พระเถระมาลุงกยบุตร และปัญหานั้นควรงดเพราะเหตุอะไร เหตุหรือการณ์เพื่อจะแสดงปัญหานั้นไม่มี, เพราะเหตุนั้น ปัญหานี้จึงควรงดไว้, ควรเปล่งวาจาไม่มีการณ์ไม่มีเหตุย่อมไม่มีแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วทั้งหลาย ขอถวายพระพร"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานี้ สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

3 มัจจุภายนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้า พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิตแล้วว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ และพระองค์ตรัสแล้วว่า 'พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว' ดังนี้อีก พระอรหันต์ย่อมสะดุ้งแต่อาชญาและภัยหรือ สัตว์ทั้งหลายในนรกที่เสวยทุกข์อยู่ในนรกมีไฟโพลงแล้ว ร้อนพร้อมแล้ว เมื่อจะเคลื่อนจากนรกใหญ่มีเปลวแห่งไฟโพลงแล้วนั้น ย่อมกลัวแต่มัจจุด้วยหรือ ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้วปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้มีเงื่อนสอง มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าจงขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงมุ่งหมายพระอรหันต์ทั้งหลายตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย'ดังนี้, พระอรหันต์อันพระผู้มีพระภาคเจ้ายกแล้วในวัตถุนั้น, เหตุแห่งภัยอันพระอรหันต์เลิกถอนพร้อมแล้ว, สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นไปกับด้วยกิเลส อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายใด มีทิฏฐิไปตามซึ่งตน คือ เห็นว่าเป็นตัวเป็นตนมีประมาณยิ่ง อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่าใด ฟูขึ้นและยอมลงแล้วเพราะสุขและทุกข์ทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมุ่งหมายสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสแล้วว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ คติทั้งปวงอันพระอรหันต์เข้าไปตัดเสียแล้ว, กำเนิดอันพระอรหันต์ขื้อแย่งเสียแล้วปฏิสนธิอันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, กิเลสดังซี่โครงทั้งหลาย อันพระอรหันต์หักรานเสียแล้ว, อาลัยในภพทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์ถอนขึ้นพร้อมแล้ว, กุศลและอกุศล อันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, อวิชชาอันพระอรหันต์กำจัดให้พินาศแล้ว, วิญญาณ อันพระอรหันต์กระทำไม่ให้เป็นพืชได้แล้ว, กิเลสทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์เผาเสียแล้ว, โลกธรรมทั้งหลาย อันพระอรหันต์เป็นไปล่วงได้แล้ว, เพราะเหตุนั้น พระอรหันต์ย่อมไม่สะดุ้งแต่ภัยทั้งหลายทั้วปวง

ขอถวายพระพร ในนครนี้ พึงมีมหาอมาตย์ทั้งสี่ของพระมหากษัตริย์ ล้วนเป็นผู้อันพระราชาโปรด ได้ยศแล้ว มีความคุ้นเคยในพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งมีความเป็นอิสระใหญ่ ลำดับนั้น ครั้นเมื่อราชกิจอันหนึ่งเกิดขึ้นแล้ว พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชบัญชา ชนทั้งปวงในแว่นแคว้นของพระองค์โดยประมาณเท่าไรว่า "ชนทั้งหลายทั้งปวงเทียว จงกระทำพลีแก่เรา, ท่านทั้งหลายผู้มหาอมาตย์สี่จงยังกิจนั้นให้สำเร็จ;" ความสะดุ้งเพราะกลัวแต่พลี จะพึงเกิดขึ้นแก่มหาอมาตย์ทั้งสี่เหล่านั้นบ้างหรือเป็นไฉน ขอถวายพระ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ความสะดุ้งกลัวแต่พลี ไม่พึงเกิดขึ้นแก่มหาอมาตย์ทั้งสี่เหล่านั้น เพราะเหตุอะไร"

ร "มหาอมาตย์สี่เหล่านั้น อันพระมหากษัตริย์ทรงตั้งไว้แล้วในตำแหน่งอันสูงสุด, พลีย่อมไม่มีแก่มหาอมาตย์ทั้งสี่เหล่านั้น"

ถ "มหาอมาตย์ทั้งสี่เหล่านั้น มีพลีอันก้าวล่วงด้วยประการทั้งปวงแล้ว, พระมหากษัตริย์ทรงมุ่งหมายชนทั้งหลายอันเศษนอกจากมหาอมาตย์เหล่านั้น

ทรงพระราชบัญชาแล้วว่า 'ชนทั้งหลายทั้งปวงเทียว จงกระทำพลีแก่เรา' ดังนี้ ฉันใด;
พระพุทธพจน์นี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงมุ่งหมายพระอรหันต์ทั้งหลายตรัสแล้ว, พระอรหันต์พระองค์ยกเสียแล้วในวัตถุนั้น, เหตุแห่งความ กลัวของพระอรหันต์ท่านเลิกถอนพร้อมแล้ว; สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้นที่ยังมีกิเลส อนึ่ง ทิฏฐิไปตามตนของสัตว์ทั้งหลายเหล่าใด มีประมาณยิ่ง คือ หนาหนักในสันดาน อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเท่าใด ฟูขึ้นและยอบลงแล้ว เพราะสุขและทุกข์ทั้งหลายพระผู้มีพระภาคทรงมุ่งหมายสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสแล้วว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ ฉันนั้นโดยแท้ เพราะเหตุนั้น พระอรหันต์ย่อมไม่สะดุ้งแต่ภัยทั้งหลายทั้งปวง ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า คำว่า "สัพเพ" ทั้งปวงนี้ แสดงสัตว์มีส่วนเหลือหามิได้, คำว่า "สัพเพ" ทั้งปวงนี้ กล่าวสัตว์ไม่มีส่วนเหลือ, พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวเหตุยิ่งในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า เพื่อให้คำนั้นมีหลักฐาน"

ถ "ขอถวายพระพร ในที่นี้ พึงมีเจ้าของบ้านนายบ้านบังคับ บุรุษผู้รับใช้ว่า 'ผู้รับใช้ผู้เจริญ ท่านจงมา บรรดาชาวบ้านทั้งหลายในบ้าน มีประมาณเท่าใด ท่านจงยังชาวบ้านทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้นให้ประชุมกันในสำนักของเราโดยเร็ว' ดังนี้; ผู้รับใช้นั้นรับว่า 'ดีละเจ้าข้า' แล้วยืนอยู่ ณ ท่ามกลางแห่งบ้าน ยังชนทั้งหลายให้ได้ยินเสียงเนือง ๆ สามครั้งว่า 'บรรดาชาวบ้านทั้งหลายในบ้านมีประมาณเท่าใด ชาวบ้านทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น จงประชุมกันในสำนักของเจ้าบ้านโดยเร็ว ๆ;' ลำดับนั้น ลูกบ้านทั้งหลายเหล่านั้น รีบประชุมกันตามคำของบุรุษผู้บังคับแล้ว จึงบอกแก่เจ้าของบ้านว่า 'ข้าแต่เจ้า ลูกบ้านทั้งหลายทั้งปวงประชุมกันแล้ว, กิจที่จำต้องกระทำอันใด ของท่านมีอยู่ ท่านจงกระทำกิจนั้น' ดังนี้ เจ้าของบ้านนั้น เมื่อให้พ่อเรือนทั้งหลายให้ประชุมกันบังคับลูกบ้านทั้งหลายทั้งปวง, ส่วนลูกบ้านทั้งหลายเหล่านั้น อันเจ้าบ้านบังคับแล้วจะประชุมกันทั้งหมดหามิได้ ประชุมแต่พ่อเรือนทั้งหลายพวกเดียว, ส่วนเจ้าของบ้านก็ย่อมรับว่า 'ลูกบ้านทั้งหลายของเราเท่านี้นั่นเทียว' คนทั้งหลายเหล่าอื่นที่ไม่มาแล้วมากกว่า, สตรีและบุรุษทั้งหลาย ทาสีและทาสทั้งหลาย ลูกจ้างทั้งหลาย กรรมกรทั้งหลาย ชาวบ้านทั้งหลาย ชนใช้ทั้งหลาย โคและกระบือทั้งหลาย แพะและแกะทั้งหลายที่เป็นสัตว์ดี ชนทั้งหลายเหล่าใด ที่ไม่มาแล้ว ชนทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง เจ้าของบ้านมิได้รับแล้ว, เพราะความที่ลูกบ้านอันเจ้าของบ้านมุ่งหมายพ่อเรือนทั้งหลายพวกเดียว บังคับแล้วว่า 'ชนทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง เจ้าของบ้านมิได้รับแล้ว, เพราะความที่ลูกบ้านอันเจ้าของบ้านมุ่งหมายพ่อเรือนทั้งหลายพวกเดียว บังคับแล้วว่า 'ชนทั้งหลายทั้งปวงจงประชุมกัน' ดังนี้ ฉันใด คำนั้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้มุ่งหมายพระอรหันต์ทั้งหลายตรัสแล้ว, พระอรหันต์ พระองค์ทรงยกแล้วในวัตถุนั้น, เหตุแห่งความกลัวของพระอรหันต์ท่านเลิกถอนแล้ว สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้นที่ยังมีกิเลส อนึ่ง ทิฏฐิไปตามตนของสัตว์ทั้งหลายเหล่าใด มีประมาณยิ่ง อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่าใด ฟูขึ้นและยอบลงแล้ว เพราะสุขและทุกข์ทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคทรงมุ่งหมายสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสแล้วว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ ฉันนั้นโดยแท้ เพราะเหตุนั้น พระอรหันต์ย่อมไม่สะดุ้งแต่ภัยทั้งหลายทั้งปวง

ขอถวายพระพร คำแสดงสัตว์มีส่วนเหลือ อรรถแสดงสัตว์มีส่วนเหลือก็มี, คำแสดงสัตว์มีส่วนเหลือ อรรถแสดงสัตว์ไม่มีส่วนเหลือก็มี, คำแสดงสัตว์ไม่มีส่วนเหลือ อรรถแสดงสัตว์มีส่วนเหลือก็มี, คำแสดงสัตว์ไม่มีส่วนเหลือ อรรถก็แสดงสัตว์ไม่มีส่วนเหลือก็มี: เนื้อความบัณฑิตพึงรับรองด้วยเหตุนั้น ๆ เนื้อความอันบัณฑิตพึงรับรองโดยเหตุห้าอย่าง คือ โดยอาหัจจบทหนึ่ง โดยรสหนึ่ง โดยอาจริยวังสตาหนึ่ง โดยอธิบายหนึ่ง โดยการณุตตริยตาหนึ่ง ก็ในเหตุห้าอย่างนี้ สูตรท่านอธิบายว่า อาหัจจบท, สุตตานุโลม ท่านอธิบายว่ารส, อาจริยวาท ท่านอธิบายว่า อาจริยวังสะ, อัตตโนมัติ ท่านอธิบายว่า อธิบาย, เหตุถึงพร้อมด้วยเหตุทั้งหลายสี่เหล่านี้ ท่านอธิบายว่า การณุตตริยตา เนื้อความ บัณฑิตพึงรับรองโดยเหตุทั้งหลายห้าประการเหล่านี้แล : ปัญหานี้ จึงเป็นปัญหาอันอาตมภาพวินิจฉัยดีแล้วด้วยประการอย่างนี้ ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหานี้เป็นปัญหาอันพระผู้เป็นเจ้าวินิจฉัยดีแล้วเถิด, ข้าพเจ้ารับรองปัญหานั้นอย่างนั้น, พระอรหันต์จงเป็นผู้อันพระผู้มีพระภาคเจ้ายกแล้วในวัตถุนั้น, สัตว์ทั้งหลายเหลือนั้นสะดุ้งเถิด ก็แต่ว่า สัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรก เสวยทุกขเวทนากล้าเผ็ดร้อนอยู่ในนรก มีองค์อวัยวะใหญ่น้อยทั้งปวงโพลงชัชวาทแล้ว เป็นผู้ร้องไห้น่าสงสาร คร่ำครวญร่ำไรบ่นเพ้อด้วยปาก อันทุกข์กล้าเหลือทนครอบงำแล้ว ไม่มีผู้เป็นที่พึ่ง ไม่มีผู้เป็นที่ระลึก เป็นสัตว์หาผู้เป็นที่พึ่งมิได้ อาดูรด้วยความโศกไม่น้อย เวียนว่ายอยู่ เป็นสัตว์มีความโศกเป็นที่ถึงในเบื้องหน้าโดยส่วนเดียว, เมื่อจุติจากนรกใหญ่ มีเสียงใหญ่นฤนาท ยังภัยน่ากลัวให้เกิด อากูลด้วยระเบียบแห่งเปลวหกอย่างเดี่ยวประสานกันแล้ว มีเรี่ยวแรงแห่งเปลวแผ่ไปได้เนือง ๆ ตลอดร้อยโยชน์โดยรอบ กระด้าง เป็นที่ยังสัตว์ให้ร้อน จะกลัวต่อความตายด้วยหรือเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สัตว์เหล่านั้นย่อมกลัวต่อความตาย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน นรกยังทุกขเวทนาให้เกิดโดยส่วนเดียวไม่ใช่หรือ, สัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรกเหล่านั้น เสวยแต่ทุกขเวทนาโดยส่วนเดียว เมื่อจะเคลื่อนจากนรกย่อมกลัวแต่ความตายเพื่อเหตุอะไรเล่า, ย่อมยินดีในนรกเพื่อเหตุอะไรเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในนรกเหล่านั้น ซึ่งจะยินดีอยู่ในนรกหามิได้, สัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในนรกเหล่านั้น อยากจะพ้นจากนรกโดยแท้; ความสะดุ้งเกิดขึ้นแก่สัตว์เกิดในนรกทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยอานุภาพใด อานุภาพนี้ เป็นอานุภาพของความตาย ขอถวายพระพร"

ร "ความสะดุ้งเพราะจุติเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ที่อยากจะพ้นอันใด ข้าพเจ้าจักไม่เชื่อความเกิดความสะดุ้งนี้;สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นได้สิ่งที่ตนปรารถนาแล้วด้วยเหตุที่เป็นที่ตั้งใด เหตุที่เป็นที่ตั้งนั้น ควรร่าเริงพระผู้เป็นเจ้า ให้ข้าพเจ้าทราบด้วยดีโดยเหตุเถิด พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร เหตุเป็นที่ตั้งนี้ว่า 'ความตาย' ดังนี้แล เป็นเหตุที่ตั้งแห่งความสะดุ้งของสัตว์ทั้งหลาย ที่ยังไม่ได้เห็นอริยสัจจ์, ชนนี้ย่อมสะดุ้งด้วย ย่อมหวาดเสียวด้วย เพราะความตายนี้ ก็บุคคลใดกลัวต่องูเห่า ผู้นั้น เมื่อกลัวต่อความตายจึงกลัวต่องูเห่า, ก็ผู้ใด กลัวต่อช้าง, ราชสีห์ เสือโคร่ง, เสือเหลือง, หมี, เสือดาว, ควาย, วัวลาน, ไฟ, น้ำ, หลักตอ, หนาม, ละอย่าง ๆ ผู้นั้น เมื่อกลัวต่อความตาย จึงกลัวต่อช้าง, ราชสีห์ เสือโคร่ง, เสือเหลือง หมี, เสือดาว, ควาย, วัวลาน, ไฟ, น้ำ, หลักตอ, หนาม, ละอย่าง ๆ, ก็ผู้ใด กลัวต่อหอก ผู้นั้น เมื่อกลัวต่อความตาย จึงกลัวต่อหอกนั้น นั่นเป็นเดชโดยภาวะกับทั้งรสแห่งความตาย, สัตว์ทั้งหลายที่มีกิเลส ย่อมสะดุ้งย่อมกลัวแต่ความตาย ด้วยเดชโดยภาวะกับทั้งรสนั้น, บรมบพิตร สัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรก แม้อยากจะพ้นนรก ย่อมสะดุ้งย่อมกลัวแต่ความตาย ในที่นี้ ถ้ามีหน่อเกิดขึ้นในกายของบุรุษ ๆ นั้นเสวยทุกข์เพราะโรคนั้น อยากจะพ้นจากอุปัทวะจึงเรียกหมอทางผ่าตัดมา, หมอทางผ่าตัดนั้นรับแก่บุรุษนั้นแล้ว พึงยังเครื่องมือให้เข้าไปตั้งอยู่ เพื่อจะบ่งโรคนั้น คือ พึงกระทำศัสตราให้คม พึงเอาเหล็กนาบสุมในไฟ พึงบดเกลือแสบด้วยหินบด; ความสะดุ้งพึงเกิดแก่บุรุษผู้อาดูรนั้น ด้วยอันเชือดด้วยคมศัสตราอันคม และนาบด้วยคู่ซี่เหล็ก และอันยังน้ำเกลือแสบให้เข้าไปบ้างหรือไม่"

ร "ความสะดุ้งพึงบังเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร บรมบพิตร เมื่อบุรุษนั้นกระสับกระส่ายอยู่ แม้ใคร่จะพ้นจากโรค ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้น เพราะความกลัวต่อเวทนา ด้วยประการดังนี้ ฉันใด, เมื่อสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในนรก แม้ใคร่จะพ้นจากนรก ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะอันกลัวแต่ความตาย ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ มีบุรุษกระทำความผิดในท่านผู้เป็นอิสระต้องจำด้วยตรวนเครื่องจำ ต้องขังอยู่ในห้อง เป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นไป, ชนผู้เป็นอิสระนั้นใคร่จะปล่อยบุรุษนั้นนั่น พึงเรียกบุรุษนั้นมา;เมื่อบุรุษผู้กระทำโทษผิดในท่านผู้เป็นอิสระนั้นรู้อยู่ว่า 'ตัวมีโทษได้กระทำแล้ว' ความสะดุ้งพึงเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้น เพราะได้เห็นท่านที่เป็นอิสระบ้างหรือไม่"

ร "ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้นซิ"

ถ "ขอถวายพระพร บรมบพิตร เมื่อบุรุษผู้มีโทษผิดในท่านผู้เป็นอิสระ ถึงปรารถนาจะพ้นจากเรือนจำ ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้น เพราะกลัวแต่ท่านผู้เป็นอิสระ ด้วยประการนี้ ฉันใด, เมื่อสัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรก ถึงอยากจะพ้นจากนรก ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะกลัวแต่ความตาย ฉันนั้นโดยแท้"

ร "พระผู้เป็นเจ้า พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวเหตุที่ยิ่งขึ้นไปแม้อื่นอีก ข้าพเจ้าจะพึงเชื่อด้วยเหตุไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร บรมบพิตร ในที่นี้ พึงมีบุรุษอันอสรพิษมีพิษร้ายกัดแล้ว บุรุษนั้นพึงล้มลงเกลือกกลิ้งด้วยพิษวิการนั้น, ครั้งนั้น มีบุรุษผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเรียกอสรพิษมีพิษร้ายนั้นมา ด้วยบทแห่งมนต์อันขลัง ให้อสรพิษมีพิษร้ายนั้นดูดพิษคืน เมื่ออสรพิษมีพิษร้ายนั้นเข้าไปใกล้ เหตุความสวัสดี ความสะดุ้งพึงเกิดขึ้นแก่บุรุษผู้มีพิษซาบแล้วนั้นบ้างหรือไม่"

ร "ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้นซิ"

ถ "ขอถวายพระพร เมื่ออสรพิษเห็นปานนั้น เข้าไปใกล้ แม้เพราะเหตุความสวัสดี ความสะดุ้งยังเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้น ด้วยประการฉะนี้ ฉันใด, ความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรก แม้ใคร่จะพ้นจากนรกเพราะกลัวแต่ความตาย ฉันนั้นโดยแท้แล, ความตายเป็นของไม่พึงปรารถนาของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เพราะเหตุนั้นสัตว์ทั้งหลายที่เกิดในนรก ถึงอยากจะพ้นจากนรก ก็ย่อมกลัวต่อความตาย"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้า สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

4 มัจจุปาสามุตติกปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิตแล้วว่า 'บุคคลตั้งอยู่ในอากาศ ไม่พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุคือความตาย, บุคคลตั้งอยู่ในสมุทร ไม่พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุ, บุคคลเข้าไปสู่ช่องแห่งภูเขาทั้งหลายแล้ว ไม่พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุ, บุคคลตั้งอยู่ในประเทศแผ่นดินใด พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุได้ ประเทศแผ่นดินนั้นไม่มี' ดังนี้

ส่วนปริตรทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงขึ้นแล้วอีก; ปริตรทั้งหลายอย่างไรนี้ ปริตรทั้งหลาย คือ รตนสูตรหนึ่ง ขันธปริตรหนึ่ง โมรปริตรหนึ่ง ธชัคคปริตรหนึ่ง อาฏานาฏิยปริตรหนึ่ง อังคุลามาลปริตรหนึ่ง ถ้าว่าบุคคล แม้ไปในอากาศแล้ว แม้ไปในท่ามกลางแห่งสมุทรแล้ว แม้ไปในปราสาท และกุฏีและที่เป็นที่เร้น และถ้ำ และเงื้อมเขา และซอกเขา และปล่อง และช่องเขา และระหว่างภูเขาย่อมไม่พ้นจากบ่วงแห่งมัจจุได้, ถ้าอย่างนั้น ความกระทำปริตรเป็นผิด ถ้าว่าความพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุได้ ด้วยความกระทำปริตรย่อมมีไซร้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บุคคลตั้งอยู่แล้วในอากาศ ตั้งอยู่แล้วในท่ามกลางแห่งสมุทร เข้าไปสู่ช่องแห่งภูเขาทั้งหลายแล้ว ไม่พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุ, บุคคลตั้งอยู่แล้วในประเทศแผ่นดินใด พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุได้ ประเทศแห่งแผ่นดินนั้น ย่อมไม่มี' ดังนี้ แม้นั้นก็เป็นผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มีขอดยิ่งกว่าขอดโดยปกติ มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้น พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขให้จะแจ้งเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'บุคคลตั้งอยู่แล้วในอากาศ พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุไม่ได้, บุคคลตั้งอยู่แล้วในท่ามกลางแห่งสมุทร พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุไม่ได้, บุคคลเข้าไปแล้วสู่ช่องแห่งภูเขาทั้งหลาย พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุไม่ได้, บุคคลตั้งอยู่ในประเทศแผ่นดินใด พึงพ้นจากบ่วงแห่งมัจจุได้ ประเทศแผ่นดินนั้นย่อมไม่มี' ดังนี้ อนึ่งปริตรทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงยกขึ้นแสดงแล้ว ก็แหละความยกปริตรขึ้นแสดงนั้น พระองค์ทรงกระทำเพื่อบุคคลมีอายุยังเหลืออยู่ เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวัย มีกรรมเครื่องห้ามกันไปปราศจากสันดานแล้ว, ความกระทำหรือ หรือความพากเพียรเพื่อความตั้งมั่นของบุคคลผู้สิ้นอายุแล้วย่อมไม่มี, เหมือนต้นไม้ตายแล้ว แห้งแล้วผุไม่มียาง มีความเป็นอันตรายกั้นแล้ว มีอายุสังขารไปแล้ว เมื่อบุคคลพรมน้ำแม้สักพันหม้อ ความเป็นของชุ่มหรือ หรือความเป็นไม้มีใบอ่อน และเป็นของเขียวของต้นไม้นั้น ไม่พึงมี ฉันใด, ความกระทำหรือความเพียรด้วยเภสัช และความกระทำปริตรเพื่อความตั้งมั่นแห่งบุคคลผู้สิ้นอายุแล้ว ไม่มี โอสถและยาทั้งหลายในแผ่นดินเหล่าใดนั้น แม้ยาทั้งหลายเหล่านั้น เป็นของไม่กระทำกิจของบุคคลผู้สิ้นอายุแล้วปริตรย่อมรักษาคุ้มครองได้แต่บุคคลผู้มีอายุยังเหลืออยู่ ถึงพร้อมแล้วด้วยวัยปราศจากกรรมเครื่องห้ามแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปริตรทั้งหลายขึ้นแล้ว เพื่อประโยชน์แก่บุคคลมีอายุยังเหลืออยู่ เปรียบเหมือนชาวนา เมื่อข้าวเปลือกสุกแล้ว เมื่อซังข้าวตายแล้ว พึงกั้นน้ำไม่ให้เข้าไปในนา, แต่ข้าวกล้าใด ที่ยังอ่อนอาศัยเมฆ ถึงพร้อมแล้วด้วยวัย ข้าวกล้านั้น ย่อมเจริญโดยความเจริญด้วยน้ำ ฉันใด, เภสัชและความกระทำปริตร เพื่อบุคคลผู้สิ้นอายุแล้ว พระองค์ยกห้ามแล้ว, ก็แต่ว่า มนุษย์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นผู้มีอายุยังเหลืออยู่ ยังถึงพร้อมด้วยวัยอยู่ พระองค์ตรัสปริตรและยาทั้งหลาย เพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น, มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น เจริญอยู่ด้วยปริตรและเภสัชทั้งหลาย ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าบุคคลสิ้นอายุแล้ว ย่อมตาย บุคคลที่ยังมีอายุเหลืออยู่ ย่อมเป็นอยู่, ถ้าอย่างนั้น ปริตรและเภสัชทั้งหลายเป็นของไม่มีประโยชน์น่ะซิ"

ถ "ขอถวายพระพร ก็บรมบพิตรเคยทอดพระเนตรเห็นโรคอะไร ๆ ที่คืนคลายไป เพราะเภสัชทั้งหลายบ้างหรือไม่"

ร "เคยเห็นซิ พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าได้เห็นมาหลายร้อยแล้ว"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ความทำปริตรและเภสัชหาประโยชน์มิได้' ดังนี้นั้น ย่อมเป็นคำผิด"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ความดื่มและชะโลมยาทั้งหลายเพราะความเพียรของหมอทั้งหลายปรากฏอยู่, โรคคืนคลายเพราะความเพียรนั้นของหมอทั้งหลายเหล่านั้น"

ถ "ขอถวายพระพร แม้เสียงของบุคคลทั้งหลาย เมื่อยังปริตรทั้งหลายให้เป็นไปอยู่ คือ สวดปริตรอยู่ ชนทั้งหลายอื่นย่อมได้ยินอยู่, ชิวหาของบุคคลผู้สวดปริตรเหล่านั้นย่อมแห้ง ใจย่อมวิงเวียน คอย่อมแหบ; พยาธิทั้งปวงย่อมระงับไป ความจัญไรทั้งหลายทั้งปวงย่อมปราศจากไป ด้วยความเป็นไปแห่งปริตรทั้งหลายเหล่านั้น ๆ บรมบพิตรเคยทอดพระเนตรเห็นแล้วหรือ ใคร ๆ ที่อสรพิษกัดแล้ว ผู้มีวิชชาปริตรขับพิษขจัดปัดเป่าพิษให้เสื่อมคลาย มีชีวิตรอดอยู่ได้"

ร "อย่างนั้นซิ พระผู้เป็นเจ้า ข้อนั้นย่อมเป็นไปในโลก แม้ในทุกวันนี้"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ความกระทำปริตรและเภสัชหาประโยชน์มิได้' ดังนี้นั้นผิด เพราะอสรพิษใคร่จะกัด ก็กัดบุรุษผู้กระทำปริตรแล้วไม่ได้, ปากของอสรพิษที่อ้าขึ้นแล้วย่อมหุบลง, แม้ตะบองที่โจรทั้งหลายเงื้อขึ้นแล้ว ย่อมตีไม่ลง, โจรทั้งหลายเหล่านั้นปล่อยตะบองเสีย กระทำความรักใคร่, คชสารประเสริฐ แม้โกรธแล้วเข้ามาใกล้แล้ว กลับยินดี, กองไฟใหญ่โพลงชัชวาลแล้วเข้ามาใกล้แล้วดับไป, ยาพิษแรงกล้าอันบุรุษผู้กระทำปริตรนั้นเคี้ยวแล้วกลับกลายเป็นยาบำบัดโรคไปบ้าง แผ่ไปเพื่ออาหารกิจบ้าง, ข้าศึกทั้งหลายใคร่จะฆ่า ครั้นเข้าไปใกล้แล้ว กลับยอมตัวเป็นทาส, บ่วงแม้บุรุษผู้กระทำปริตรนั้นเหยียบแล้ว ย่อมไม่รูด อนึ่ง บรมบพิตรเคยทรงสดับแล้วหรือ เมื่อนกยูงกระทำปริตรอยู่

พรานนกไม่อาจเพื่อจะนำบ่วงเข้าไปใกล้นกยูงนั้นถึงเจ็ดร้อยปี, มาวันหนึ่ง นกยูงนั้นประมาทไปหาได้กระทำปริตรไม่ พรานนกจึงได้นำบ่วงเข้าไปใกล้นกยูงนั้นได้ในวันนั้น"

ร "ข้าพเจ้าเคยได้ฟังซิ กิตติศัพท์นั้นฟุ้งทั้งไปในโลกทั้งเทวดา"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ความกระทำปริตรและเภสัชหาประโยชน์มิได้' ดังนี้นั้นเป็นผิด อนึ่ง บรมบพิตรเคยทรงสดับแล้วหรือ ทานพ (อสูรบุตรของอสูรมารดาชื่อ ทนุ) เมื่อจะรักษาภริยา เก็บภริยาไว้ในผอบแล้วกลืนผอบเข้าไว้ในท้อง บริหารรักษาด้วยท้อง, ครั้งนั้น วิทยาธรเข้าไปทางปากของทานพนั้น อภิรมย์กับด้วยภริยาของทานพนั้น, ในกาลที่ทานพนั้นได้รู้แล้ว ได้คายผอบนั้นออกเปิดดู, ขณะเปิดผอบนั้น วิทยาธรหลีกหนีไปได้ตามความปรารถนา"

ร "ข้าพเจ้าเคยได้ฟังซิ พระผู้เป็นเจ้า แม้กิตติศัพท์นั้นฟุ้งทั่วไปในโลกกับทั้งเทวดา"

ถ "ขอถวายพระพร วิทยาธรนั้นพ้นแล้วจากการจับไป ด้วยกำลังแห่งปริตรไม่ใช่หรือ"

ร "อย่างนั้นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น กำลังแห่งปริตรมีอยู่"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ปริตรรักษาชนทั้งหลายปวงทั่วไปหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ปริตรรักษาชนทั้งหลายบางจำพวก ไม่รักษาคนทั้งหลายบางจำพวก"

ร "ถ้าอย่างนั้น ปริตรไม่เป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายทั้งปวงทั่วไปนั่นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร โภชนะย่อมรักษาชีวิตของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงหรือหนอแล"

ร "โภชนะย่อมรักษาชนทั้งหลายบางพวก ไม่รักษาชนทั้งหลายบางพวก"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ณ กาลใด ชนทั้งหลายบางพวกบริโภคโภชนาหารนั้นมากเกินประมาณ ย่อมจุกตาย ในกาลนั้น เพราะเหตุนั้น จึงว่า 'โภชนะรักษาชนทั้งหลายบางพวก ไม่รักษาชนทั้งหลายบางพวก"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น โภชนะไม่รักษาชีวิตของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงทั่วไป"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน โภชนะย่อมนำ คือ ทอนชีวิตสัตว์ทั้งหลายด้วยเหตุสองอย่าง คือ ความบริโภคมากเกินอย่างหนึ่ง, คือ ความที่สัตว์ผู้บริโภคนั้นมีธาตุไฟหย่อนหนึ่ง; โภชนะเป็นของให้อายุแก่สัตว์ทั้งหลาย มานำไป คือ ทอนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย เพราะความบำรุงไม่ดี"

ถ "ขอถวายพระพร ปริตรย่อมรักษาชนทั้งหลายบางพวกย่อมไม่รักษาชนทั้งหลายบางพวก ฉันนั้นนั่นเทียว

ขอถวายพระพร ปริตรรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยเหตุสามอย่าง คือ กัมมวรณ กรรมเป็นเครื่องกั้นหนึ่ง, กิเลสาวรณ กิเลสเป็นเครื่องกั้นหนึ่ง, อสัททหนตา ความไม่เชื่อถือปริตรนั้นให้มั่นคงหนึ่ง ปรตรเป็นเครื่องตามรักษาสัตว์ ละการรักษาเสีย เพราะเหตุเครื่องกั้นซึ่งสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้วด้วยตน อุปมาเหมือนมารดาเลี้ยงบุตรที่เกิดในครรภ์อุ้มทรงครรภ์มาจนคลอด ด้วยเครื่องบำรุงเป็นประโยชน์เกื้อกูล, ครั้นคลอดแล้ว นำของไม่สะอาด และมลทิน และน้ำมูก เสียจากอวัยวะชำระให้หมดจด ฉาบทาสุคนธ์อันอุดมประเสริฐ, เมื่อบุคคลอื่นด่าอยู่หรือตีอยู่ มารดามีหฤทัยหวั่นไหว ฉุดจูงไปหาเจ้าบ้าน; ถ้าบุตรของมารดานั้นเป็นผู้มีโทษผิดล่วงเขตแดน, เมื่อเป็นเช่นนั้น มารดานั้นย่อมติย่อมโบยบุตรนั้นด้วยท่อนไม้ และตะบอง และเข่า และกำมือทั้งหลาย; มารดาของบุตรนั้นได้เพื่อจะกระทำความฉุดมาฉุดไป และความจับและจูงไปหาเจ้าบ้านหรือเป็นไฉน"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะโทษผิดของบุตรนั้นกระทำแล้วเองนะซิ"

ถ "ขอถวายพระพร มารดามิอาจรักษาป้องกันบุตรนั้นไว้ได้ เพราะโทษที่บุตรนั้นกระทำผิดเอง ฉันใด, ปริตรเป็นเครื่องรักษาสัตว์ทั้งหลาย กระทำความรักษาสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ได้ เพราะโทษผิดที่สัตว์ทั้งหลายกระทำด้วยตน ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ดีละ ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าวินิจฉัยดีแล้ว, ชัฏพระผู้เป็นเจ้ากระทำไม่ให้เป็นชัฏแล้ว, มืดพระผู้เป็นเจ้ากระทำให้เป็นแสงสว่างแล้ว, ร่างข่ายคือทิฐิมากระทบพระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐกว่าเจ้าคณะผู้ประเสริฐแล้ว คลี่คลายไปแล้ว"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

5 ภควโต ลาภันตรายปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'พระตถาคตรวย จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาเป็นปัจจัยแก่คนไข้เป็นบริกขารทั้งหลาย' ดังนี้ อนึ่ง พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอีกว่า พระตถาคตเสด็จเข้าไปสู่บ้านแห่งพราหมณ์ชื่อ ปัญจสาลคามเพื่อบิณฑาหาร ไม่ได้วัตถุอันใดอันหนึ่งเลย มีบาตรล้างแล้วอย่างไร คือ ทรงแต่บาตรเปล่า เสด็จออกแล้ว' ถ้าว่าพระตถาคตรวยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาเป็นปัจจัยแก่คนไข้เป็นบริกขารทั้งหลาย, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระองค์ได้เสด็จเข้าไปสู่บ้านแห่งพราหมณ์ชื่อปัญจสาลคาม เพื่อบิณฑาหาร ไม่ได้วัตถุอันใดอันหนึ่งเลยทีเดียว มีบาตรล้างแล้วอย่างไร คือ ทรงแต่บาตรเปล่าเสด็จออกแล้ว' ดังนี้นั้นผิด ถ้าว่าพระตถาคตเสด็จเข้าไปสู่บ้านแห่งพราหมณ์ชื่อ ปัญจสาลคาม เพื่อบิณฑาหาร ไม่ได้วัตถุอันใดอันหนึ่งเลยทีเดียว ทรงบาตรล้างแล้วอย่างไร เสด็จออกแล้ว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตรวย จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาเป็นปัจจัยแก่คนไข้เป็นบริขารทั้งหลาย' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนใหญ่ด้วยดี บัณฑิตพึงแทงตลอดโดยยาก มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าพึงขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระตถาคตรวยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาเป็นปัจจัยแก่คนไข้เป็นบริขารทั้งหลาย อนึ่ง พระองค์เสด็จเข้าไปสู่บ้านแห่งพราหมณ์ชื่อ ปัญจสาลคาม เพื่อบิณฑาหาร ไม่ได้วัตถุอันใดอันหนึ่งเลยทีเดียวแล้ว ทรงบาตรล้างแล้วอย่างไร เสด็จออกแล้ว ก็แหละ ความที่พระองค์ไม่ได้วัตถุอันใดอันหนึ่ง ทรงแต่บาตรเปล่าเสด็จออกแล้วนั้น เป็นไปเพราะเหตุแห่งมารผู้มีบาป"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าอย่างนั้น กุศลที่พระองค์ทรงก่อสร้างไว้แล้วสิ้นกัปป์ทั้งหลาย ล่วงคลองแห่งการนับแล้ว จะสำเร็จผลอะไร, มารผู้มีบาป ตั้งขึ้นแล้วในกาลนี้ จะพึงปิดกุศลนั้น เป็นธรรมเครื่องอยู่มีกำลังและเรี่ยวแรงแล้วว่ากระไร ถ้าอย่างนั้น อุปวาทจะมาในสองสถานเพราะวัตถุนั้นว่า 'อกุศลเป็นของกำลังวิเศษแม้กว่ากุศล, กำลังของมาย่อมมีกำลังวิเศษแม้กว่ากำลังของพระพุทธเจ้า' ถ้าอย่างนั้นยอดไม้เป็นของหนักวิเศษแม้กว่าโคนแห่งต้นไม้, บาปที่สุดจะเป็นของมีกำลังวิเศษแม้กว่าบุคคลที่สะพรั่งแล้วด้วยคุณ"

ถ "ขอถวายพระพร อกุศลซึ่งจะเป็นของมีกำลังวิเศษแม้กว่ากุศล และกำลังของมารซึ่งจะเป็นของมีกำลังวิเศษแม้กว่ากำลังของพระพุทธเจ้า เพราะเหตุมีประมาณเท่านั้น หามิได้ เออก็ บรมบพิตรพึงปรารถนาเหตุในข้อนี้

ขอถวายพระพร เหมือนมีบุรุษนำน้ำผึ้งหรือ หรือรวงแห่งน้ำผึ้ง หรือเครื่องบรรณาการอื่นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่พระเจ้าจักรพรรดิ, บุรุษผู้รักษาพระทวารของพระเจ้าจักรพรรดิ พึงว่ากะบุรุษนั้นนั่นอย่างนี้ว่า 'สมัยนี้ ไม่ใช่กาลเพื่อจะเฝ้าพระมหากษัตริย์, เหตุนั้นแล ท่านจงถือเครื่องบรรณาการของท่านกลับไปเสียเร็ว ๆ เถิด อย่าทันให้พระมหากษัตริย์ลงพระราชอาชญาแก่ท่านเสียก่อนเลย, ลำดับนั้น บุรุษนั้นสะดุ้งหวาดเสียวแล้ว เพราะกลัวแต่พระราชอาชญา พึงถือเครื่องบรรณาการนั้นกลับไปเร็ว ๆ ฉันใด; พระเจ้าจักรพรรดินั้น ชื่อว่าเป็นผู้เสื่อมโดยวิเศษ เพราะบุรุษผู้รักษาซึ่งพระทวาร ก็หรือไม่พึงได้เครื่องบรรณาการหน่อยหนึ่งอันอื่น ด้วยเหตุสักว่าขาดแคลนเครื่องบรรณาการ มีประมาณเท่านั้นบ้างหรือแล ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า บุรุษผู้รักษาพระทวารนั้น เป็นผู้อันความริษยาครอบงำแล้ว ห้ามเครื่องบรรณาการเสียแล้ว, ก็แต่ว่า เครื่องบรรณาการแม้แสนเท่า ย่อมเข้าถึงแด่พระเจ้าจักรพรรดิโดยพระทวารอื่น"

ถ "ขอถวายพระพร บุรุษผู้รักษาพระทวารนั้น อันความริษยาครอบงำแล้ว ห้ามเครื่องบรรณาการของพระเจ้าจักรพรรดิเสียแล้วถึงกระนั้น เครื่องบรรณาการแม้แสนเท่า ย่อมเข้าถึงแด่พระเจ้าจักรพรรดิโดยพระทวารอื่น ฉันใด, มารผู้มีบาปอันความริษยาครอบงำแล้ว สิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคามแล้ว, ถึงกระนั้น แสนแห่งเทพดาทั้งหลายเหล่าอื่นมิใช่แสนเดียว ถือโอชาทิพย์อมฤตเข้าไปใกล้แล้ว เป็นผู้ประคองอัญชลีนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้ายืนอยู่ ด้วยคิดว่า 'เราทั้งหลายจักแทรกทิพยโอชาลงในพระกายของพระผู้มีพระภาคเจ้า' ฉันนั้นนั่นเทียว ขอถวายพระพร"

ร "ข้อนั้นจงยกไว้เถิด พระผู้เป็นเจ้า ปัจจัยทั้งหลายสี่ เป็นลาภดีของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้บุรุษสูงสุดในโลก หรือพระองค์อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายวิงวอนเชิญบริโภคปัจจัยทั้งหลายสี่ เออก็แหละความประสงค์อันใดของมาร ความประสงค์นั้น สำเร็จแล้วด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้น มารนั้นได้กระทำอันตรายแก่ความเสวยของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเหตุไรเล่า ความสงสัยในข้อนี้ของข้าพเจ้ายังไม่ขาด, ข้าพเจ้ามีความสงสัยในข้อนั้นเกิดแล้ว แล่นไปสู่ความสงสัยแล้ว, ใจของข้าพเจ้าย่อมไม่แล่นไปในเหตุนั้น มารได้กระทำอันตรายแก่ลาภเลวทรามเล็กน้อย เป็นบาป ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า แด่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นอัครบุคคลประเสริฐ มีบุญเป็นกุศลประเสริฐเป็นแดนเกิด ไม่มีใครเสมอ ไม่มีบุคคลเปรียบ ไม่มีใครเปรียบเสมอในโลกกับทั้งเทวดา เพราะเหตุไรเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร อันตรายมีอยู่สี่ประการ คือ อทิฏฐันตราย อันตรายด้วยความไม่เห็นหนึ่ง อุททิสสกตันตราย

อันตรายกะโภชนะอันบุคคลเฉพาะกระทำแล้วหนึ่ง อุปักขตันตราย อันตรายกะของอันบุคคลเตรียมไว้แล้วหนึ่ง ปริโภคันตราย อันตรายในของเครื่องใช้สอยหนึ่ง ในอันตรายทั้งสี่นั้น ชื่อ อทิฏฐันตราย คือใคร ๆ กระทำอันตรายกะของที่บุคคลปรุงไว้แล้วไม่เฉพาะ ด้วยอันไม่เห็น ด้วยคิดว่า 'ประโยชน์อะไรด้วยอันให้แล้วแก่บุคคลอื่น' นี้ชื่อ อทิฏฐันตราย อุททิสสกตันตรายเป็นไฉน ในโลกนี้ โภชนะเป็นของอันใคร ๆ อ้างบุคคลบางคนแล้ว ตกแต่งเฉพาะแล้ว ใคร ๆ กระทำอันตรายกะโภชนะ นั้น, นี้ชื่อ อุททิสสกตันตราย อุปักขตันตรายเป็นไฉน ในโลกนี้ วัตถุ อันใดอันหนึ่งเป็นของอันบุคคลเตรียมไว้แล้ว แต่ยังไม่ได้ประเคนแล้ว ใคร ๆ กระทำอันตรายในวัตถุที่เขาเตรียมไว้แล้วนั้น, นี้ชื่อ อุปักขตันตราย ปริโภคันตราย เป็นไฉน ในโลกนี้ วัตถุอันใดอันหนึ่งเป็นเครื่องใช้สอยใคร ๆ กระทำอันตรายในวัตถุเครื่องใช้สอยนั้น, นี้ชื่อเป็น ปริโภคันตราย อันตรายทั้งหลายสี่เหล่านี้แล

ขอถวายพระพร ก็มารผู้มีบาปสิงพราหมณ์และคฤหบดีชาวบ้านปัญจสาลคามทั้งหลายแล้ว เพราะเหตุใด, ที่นั้นจะเป็นที่บริโภคของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ใช่เลย จะเป็นวัตถุอันบุคคลตระเตรียมแล้ว ก็ไม่ใช่ จะเป็นโภชนะอันบุคคลกระทำเฉพาะแล้ว ก็ไม่ใช่, วัตถุยังไม่มาแล้ว ยังไม่ถึงพร้อมแล้ว มารกระทำอันตรายด้วยความเห็น; ก็ความกระทำอันตรายนั้น เฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าองค์เดียวเท่านั้นหามิได้, ชนทั้งหลายเหล่าใดออกแล้ว มาเฉพาะแล้วโดยสมัยนั้น ชนทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวงไม่ได้โภชนะแล้วในวันนั้น บุคคลใด พึงกระทำอันตรายกะเครื่องบริโภคอันบุคคลกระทำเฉพาะแล้ว เตรียมไว้แล้วเพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น อาตมภาพไม่เห็นบุคคลนั้นในโลกทั้งเทพดาทั้งมารทั้งพรหม ในหมู่สัตว์กับทั้งสมณะและพราหมณ์ ทั้งเทพดาและมนุษย์; ถ้าใคร ๆ พึงกระทำอันตรายกะเครื่องบริโภคอันบุคคลกระทำเฉพาะแล้ว เตรียมไว้แล้ว เพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ด้วยความริษยา, ศีรษะของบุคคลนั้น พึงแตกโดยร้อยภาค หรือพันภาค ขอถวายพระพร

ขอถวายพระพร คุณทั้งหลายของพระตถาคตสี่ประการเหล่านี้อันใคร ๆ ห้ามกันไม่ได้, คุณทั้งหลายสี่ประการที่ใคร ๆ ห้ามกันไม่ได้เป็นไฉน ลาภอันบุคคลกระทำแล้วเฉพาะ เตรียมไว้แล้ว เพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอันตรายหนึ่ง, แสงสว่างมีวาหนึ่งเป็นประมาณ ไปตามพระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอันตรายหนึ่ง, รัตนะ คือ พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอันตรายหนึ่ง, พระชนมชีพของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอันตรายหนึ่ง, คุณทั้งหลายของพระตถาคตเจ้าสี่ประการเหล่านี้แล อันใคร ๆ พึงห้ามกันไม่ได้ คุณทั้งหลายแม้ทั้งปวงเหล่านี้ มีรสเป็นอันเดียว ไม่มีโรค ไม่กำเริบ ไม่มีความเพียรแห่งผู้อื่น กิริยาทั้งหลายเป็นของไม่หยาบ มารผู้มีบาปแอบสิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคาม ด้วยความไม่เห็น, โจรทั้งหลายซุ่มอยู่ในชัฏในประเทศที่สุดแห่งแดนของพระมหากษัตริย์ ประทุษร้ายชนเดินทาง ก็ถ้าว่า พระมหากษัตริย์พึงทอดพระเนตรเห็นโจรทั้งหลายเหล่านั้นไซร้, โจรทั้งหลายเหล่านั้นพึงได้ความสวัสดี หรือเป็นไฉนเล่า ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ถ้าพระมหากษัตริย์ทอดพระเนตรเห็นโจรทั้งหลายเหล่านั้นไซร้, พระองค์พึงทรงบัญชาให้ราชบุรุษผ่าโจรทั้งหลายเหล่านั้นร้อยภาคบ้าง พันภาคบ้าง"

ถ "ขอถวายพระพร โจรทั้งหลายซุ่มอยู่ในชัฏในประเทศเป็นที่สุดแห่งแดนของพระมหากษัตริย์ ประทุษร้ายชนเดินทางได้ ด้วยความที่พระมหากษัตริย์ไม่ทอดพระเนตรเห็น ฉันใด, มารผู้มีบาปแอบสิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคามได้ ด้วยความที่ใคร ๆ ไม่เห็น ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนสตรียังพร้อมด้วยสามี ลอบเสพบุรุษอื่นด้วยความที่สามีไม่เห็น ฉันใด, มารผู้มีบาปแอบสิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคามได้ ด้วยความที่ใคร ๆ ไม่เห็นฉันนั้นโดยแท้; ถ้าสตรีเสพบุรุษอื่นในที่เฉพาะหน้าของสามีไซร้, สตรีนั้นพึงได้ความสวัสดีบ้างหรือเป็นไฉน ขอถวายพระพร"

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนสตรียังพร้อมด้วยสามี ลอบเสพบุรุษอื่นด้วยความที่สามีไม่เห็น ฉันใด, มารผู้มีบาปแอบสิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคามได้ ด้วยความที่ใคร ๆ ไม่เห็นฉันนั้นโดยแท้;ถ้าสตรีเสพบุรุษอื่นในที่เฉพาะหน้าของสามีไซร้, สตรีนั้นพึงได้ความสวัสดีบ้างหรือเป็นไฉน ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ถ้าสตรีนั้นเสพบุรุษอื่นต่อหน้าสามีไซร้, สามีพึงทุบสตรีนั้นบ้าง พึงฆ่าสตรีนั้นบ้าง พึงจำสตรีนั้นไว้บ้าง พึงนำสตรีนั้นเข้าไปสู่ความเป็นทาสีบ้างซิ"

ถ "ขอถวายพระพร มารผู้มีบาปแอบสิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคามได้แล้ว ด้วยความที่ใคร ๆ ไม่เห็นฉันนั้นนั่นเทียวแล ถ้าว่ามารผู้มีบาป พึงกระทำอันตรายกะเครื่องเสวยที่บุคคลอุทิศเฉพาะกระทำแล้ว เตรียมไว้แล้ว เพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไซร้, ศีรษะของมารนั้น พึงแตกโดยร้อยภาคบ้าง โดยพันภาคบ้าง ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ความแอบสิงอย่างนั้นนั่น มารผู้มีบาปกระทำแล้วด้วยความเป็นโจร, มารผู้มีบาปแอบสิงพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายชาวบ้านปัญจสาลคามได้แล้ว ถ้าว่ามารผู้มีบาปนั้นพึงกระทำอันตรายกะเครื่องเสวยที่บุคคลเฉพาะกระทำแล้ว เตรียมไว้แล้ว เพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไซร้, ศีรษะของมารนั้นพึงแตกร้อยภาคบ้างพันภาคบ้าง, กายของมารนั้น พึงเรี่ยรายไปเหมือนดังกำแห่งเถ้าบ้าง ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน

ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้าสมอย่างนั้น ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

6 สัพพสัตตหิตจรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'พระตถาคตนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลออกเสีย เข้าไปตั้งประโยชน์เกื้อกูลไว้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, ดังนี้ อนึ่ง พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่อีกว่า 'เมื่อธรรมปริยายเปรียบด้วยกองแห่งไฟ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาอยู่ โลหิตร้อนพลุ่งขึ้นแล้วจากปากภิกษุทั้งหลายประมาณหกสิบ' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้า พระตถาคต เมื่อทรงแสดงธรรมปริยายมีกองแห่งไฟเป็นเครื่องเปรียบ นำประโยชน์เกื้อกูลของภิกษุทั้งหลายประมาณหกสิบออกเสียแล้ว เข้าไปตั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลไว้แก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ถ้าว่าพระตถาคตนำสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูลออกเสีย เข้าไปตั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลไว้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ธรรมปริยายมีกองไฟเป็นเครื่องเปรียบ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาอยู่ โลหิตร้อนพลุ่งออกแล้วจากปากของภิกษุทั้งหลายประมาณหกสิบ นั้นผิด ถ้าเมื่อธรรมปริยายมีกองไฟเป็นเครื่องเปรียบ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาอยู่ โลหิตร้อนพลุ่งออกจากปากของภิกษุทั้งหลายประมาณหกสิบจริง, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตนำสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูลออกเสีย เข้าไปตั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลไว้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด แม้ปัญหานี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระตถาคตนำสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ออกเสีย เข้าไปตั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลไว้ แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, เมื่อธรรมปริยายมีกองไฟเป็นเครื่องเปรียบ พระองค์ตรัสเทศนาอยู่ โลหิตร้อนพลุ่งออกแล้วจากปากของภิกษุทั้งหลายประมาณหกสิบด้วยจริง, ก็และโลหิตนั้นจะได้พลุ่งออกจากปากของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เพราะกิริยาของพระตถาคต ก็หาไม่ โลหิตนั้นพลุ่งออกจากปากของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เพราะกิริยาของตนของภิกษุทั้งหลายนั่นเอง"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระตถาคตไม่ทรงภาสิตธรรมปริยายมีกองไฟเป็นเครื่องเปรียบ โลหิตร้อนจะพึงพลุ่งออกจากปากของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นหรือ"

ถ "หาไม่ ขอถวายพระพร ความเร่าร้อนเกิดขึ้นแล้วในกายของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ผู้ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะได้ฟังธรรมปริยายของพระผู้มีพระภาคเจ้า, โลหิตร้อนพลุ่งออกจากปากของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เพราะความเร่าร้อนนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าอย่างนั้น โลหิตร้อนพลุ่งออกแล้วจากปากของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เพราะกิริยาของพระตถาคตนั้นเอง พระตถาคตทีเดียวเป็ฯอธิการในความที่โลหิตร้อนพลุ่งออกจากปากนั้นเพื่อความฉิบหายของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น อุปมาเหมือนกะว่า งูเข้าไปสู่จอมปลวก, มีบุรุษผู้ต้องการฝุ่นคนใดคนหนึ่ง ทำลายจอมปลวกนำฝุ่นไป, พึงปิดโพรงแห่งจอมปลวกนั้นเสียด้วยความนำฝุ่นไป, ทีนั้นงูในจอมปลวกนั้นนั่นเทียว ไม่ได้ความหายใจ คือหายใจไม่ได้ ตาย; งูนั้นถึงความตายเพราะกิริยาของบุรุษนั้นไม่ใช่หรือ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร งูนั้นถึงความตายเพราะกิริยาของบุรุษนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตเป็นอธิการในความที่โลหิตเป็นของร้อนพลุ่งออกจากปากของภิกษุทั้งหลายนั้น เพื่อความฉิบหายแห่งภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตเมื่อทรงแสดงธรรม ไม่ทรงกระทำความเอ็นดูและปฏิฆะ, พระองค์พ้นจากความเอ็นดูและปฏิฆะทรงแสดงธรรม, เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมอย่างนี้ บุคคลทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติชอบในธรรมนั้น บุคคลเหล่านี้ย่อมตรัสรู้; ส่วนบุคคลทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติผิดแล้ว บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นย่อมตกไป เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษสั่นต้นมะม่วง หรือต้นชมพู่ หรือต้นมะทราง(น่าจะเป็นมะปรางมากกว่า-ความเห็นส่วนตัว) ผลทั้งหลายในต้นไม้อันใด ที่เป็นสาระมีขั้วมั่น ผลเหล่านั้นไม่เคลื่อนไม่หลุด คงอยู่ในต้นไม้นั้นนั่นเทียว, ส่วนผลทั้งหลายอันใด มีโคนแห่งก้านเน่า มีขั้วทรพล ผลทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมหล่นไป ฉันใด, พระตถาคต เมื่อทรงแสดงธรรม ไม่กระทำความเอ็นดูและปฏิฆะ, พระองค์พ้นแล้วจากความเอ็นดูและปฏิฆะทรงแสดงธรรม,

เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่อย่างนี้ บุคคลทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้วในธรรมนั้น บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นย่อมตรัสรู้; ส่วนบุคคลทั้งหลายเหล่าใดที่ปฏิบัติผิดแล้ว บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นย่อมตกไป ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกนัยหนึ่ง ชนชาวปรารถนาจะปลูกข้าวกล้า ย่อมไถซึ่งนา, เมื่อชาวนานั้นไถนาอยู่ หญ้าทั้งหลายไม่ใช่แสนเดียวย่อมตายไป ฉันใด;พระตถาคตจะยังสัตว์ทั้งหลายที่มีวิปัสสนาญาณ ซึ่งแก่กล้าแล้วให้ตรัสรู้พระองค์พ้นแล้วจากความเอ็นดูและปฏิฆะทรงแสดงธรรม, เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่อย่างนี้ บุคคลทั้งหลายเหล่าใด เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้วในธรรมนั้น บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นย่อมตรัสรู้; ส่วนว่าบุคคลทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นผู้ปฏิบัติผิดแล้ว บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น เหมือนกะหญ้าทั้งหลายที่ตายไปแล้ว ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายหีบอ้อยในยนต์ เหตุจะต้องการรส, เมื่อมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้นหีบอ้อยอยู่ กิมิชาติทั้งหลายเหล่าใด ในยนต์นั้น ที่ไปแล้วในปากแห่งยนต์ กิมิชาติทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถูกยนต์บีบ ฉันใด; พระตถาคตมีพระประสงค์จะให้สัตว์ทั้งหลายที่มีวิปัสสนาญาณในใจอันแก่กล้าแล้วตรัสรู้ ทรงบีบเฉพาะซึ่งยนต์คือธรรม, สัตว์ทั้งหลายเหล่าใด ที่ปฏิบัติผิดแล้วในธรรมนั้น สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมตายเหมือนกิมิชาติ ฉันนั้นนั่นเทียวแล ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ตกแล้วด้วยธรรมเทศนานั้น ไม่ใช่หรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ช่างถากเสียดายต้นไม้อยู่ กระทำให้ตรงให้บริสุทธิ์ได้หรือไม่

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ช่างถากนำไม้ที่ควรเว้นออกเสีย กระทำไม้นี้ให้ตรงให้บริสุทธิ์อย่างเดียว"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตเมื่อเสียดายบริษัท ไม่อาจเพื่อจะยังสัตว์ทั้งหลายที่ควรจะตรัสรู้ให้ตรัสรู้ได้, ต้องนำสัตว์ทั้งหลายที่ปฏิบัติผิดออกเสียแล้ว จึงให้สัตว์ทั้งหลายที่ควรตรัสรู้เหล่านี้เท่านั้น ตรัสรู้ได้ ฉันนั้นนั่นเทียว ก็ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ปฏิบัติผิดแล้วย่อมตกไป เพราะกรรมที่ตนกระทำแล้ว เปรียบเหมือนต้นกล้วย ไม้ไผ่ และนางม้าอัสดร อันผลเกิดแต่ตนย่อมฆ่าเสีย ฉันใด, บุคคลทั้งหลายเหล่าใดนั้นเป็นผู้ปฏิบัติผิดแล้ว บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นอันกรรมที่ตนกระทำแล้ว ย่อมฆ่าเสียตกไป ฉันนั้น อนึ่ง โจรทั้งหลาย ย่อมถึงความควักจักษุเสีย และเสียบด้วยหลาว ตัดศีรษะเสีย เพราะโทษผิดที่ตนกระทำแล้ว ฉันใด, บุคคลทั้งหลายเหล่าใด ปฏิบัติผิดแล้ว บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น อันโทษผิดที่ตนกระทำแล้ว ย่อมฆ่าเสีย ย่อมตกลงจากพระชินศาสนา ฉันนั้น โลหิตร้อนพลุ่งขึ้นแล้วจากปากของภิกษุทั้งหลายประมาณหกสิบเหล่าใด โลหิตนั้นของภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นจะได้พลุ่งออกเพราะกิริยาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็หาไม่ จะได้พลุ่งออกเพราะกิริยาของบุคคลทั้งหลายอื่น ก็หาไม่เลย, โลหิตนั้นพลุ่งออกเพราะโทษผิดที่ตนกระทำแล้วของตนเองโดยแท้แล เปรียบเหมือนบุรุษ พึงให้อมฤตแก่ชนทั้งปวง, ชนทั้งหลายเหล่านั้นกินอมฤตนั้นแล้วเป็นผู้ไม่มีโรค มีอายุยืน พึงพ้นจากจัญไรทั้งปวงได้, ลำดับนั้น บุรุษคนใดคนหนึ่งกินตอมฤตนั้น ด้วยประพฤติผิดอย่าง จึงถึงความตาย; บุรุษผู้ให้อมฤตนั้น พึงถืออกุศลไม่ใช่บุญหน่อยหนึ่ง มีความให้อมฤตนั้นเป็นเหตุหรือไม่ ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร บุรุษผู้ให้อมฤตนั้นไม่ต้องอกุศล ไม่ใช่บุญ เพราะความให้อมฤตนั้นเป็นเหตุ ฉันใด, พระตถาคตทรงให้อมฤตเป็นธรรมทานแก่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลายในโลกธาตุ มีหมื่นหนึ่งเป็นประมาณ, สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นภัพพบุคคลควรตรัสรู้ สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมตรัสรู้ด้วยอมฤต คือ ธรรม, ส่วนสัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นอภัพพะไม่ควรจะตรัสรู้ สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นอันกิริยาของตน ย่อมฆ่าเสียจากอมฤต ย่อมตกไป ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้า สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

7 เสฏฐธัมมปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนวาสิฏฐโคตร ธรรมนั่นเทียวเป็นของประเสริฐสุดในชนนั้น ในทิฏฐธรรม คือ ภพเห็นประจักษ์นี้นั่นเทียวด้วย ในภพอันสัตว์พึงถึงในเบื้องหน้าพร้อมเฉพาะด้วย' ดังนี้, ส่วนคฤหัสถ์เป็นอุบาสก เป็นโสดาบัน ปิดอบายได้แล้ว มีทิฏฐิบรรลุแล้ว ทราบแจ้งศาสนาแล้วด้วยใจ ย่อมไหว้ ย่อมลุกรับภิกษุบ้าง สามเณรบ้าง ที่ยังเป็นปุถุชน ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนวาสิฏฐโคตร ธรรมนั่นเทียว เป็นของประเสริฐสุดในชนนั้น ในทิฏฐธรรมคือภพเห็นประจักษ์นี้นั่นเทียวด้วย

ในภาพอันสัตว์พึงถึงในเบื้องหน้าพร้อมเฉพาะด้วย' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'คฤหัสถ์เป็นอุบาสกเป็นโสดาบัน ปิดอบายได้แล้ว มีทิฏฐิบรรลุแล้ว รู้แจ้งศาสนาแล้วด้วยใจ ย่อมไหว้ ย่อมลุกรับภิกษุบ้าง สามเณรบ้าง ที่ยังเป็นปุถุชน' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าคฤหัสถ์เป็นอุบาสก เป็นโสดบัน ปิดอบายได้แล้ว มีทิฏฐิบรรลุแล้ว รู้แจ้งศาสนาด้วยใจ ย่อมไหว้ ย่อมลุกรับ ภิกษุบ้าง สามเณรบ้าง ที่เป็นปุถุชน, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนวาสิฏฐโคตรธรรมนั่นเทียว เป็นของประเสริฐสุดในชนนั้น ทั้งในทิฏฐิธรรมและอภิสัมปรายะ' ดังนี้ แม้นั้นก็เป็นผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด''

พระเถรเจ้าทูลว่า ''ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ แก่มาณพผู้เหล่ากอวาสิฏฐโคตรว่า 'ดูก่อนวาสิฏฐโคตร ธรรมนั่นเทียว เป็นของประเสริฐสุดในชนนั้น ทั้งในทิฏฐิธรรมด้วย ในอภิสัมปรายะด้วย' ดังนี้, อนึ่ง คฤหัสถ์เป็นอุบาสกเป็นโสดาบัน ปิดอบายได้แล้ว มีทิฏฐิบรรลุแล้ว รู้แจ้งศาสนาด้วยใจย่อมไหว้ ย่อมลุกรับ ภิกษุและสามเณรที่เป็นปุถุชน ก็แต่ว่า เหตุในปัญหานั้นมีอยู่, เหตุนั้นอย่างไร

ธรรมทั้งหลายที่กระทำให้เป็นสมณะของสมณะยี่สิบ เพศทั้งหลายสองด้วย เหล่านี้ซึ่งเป็นเหตุให้พระสมณะเป็นผู้ควรไหว้และลุกรับและความนับถือและบูชา, ธรรมทั้งหลายที่กระทำให้เป็นสมณะของสมณะยี่สิบ และเพศทั้งหลายสองอย่างไร คือ นิยมประเสริฐที่สุด ได้แก่ความมุ่งต่อพระนฤพานหนึ่ง นิยมเลิศ คือ นิยมในพระอรหัตหนึ่ง ความประพฤติหนึ่ง ธรรมเครื่องอยู่หนึ่ง ความสำรวมหนึ่ง ความระวังหนึ่ง ความอดทนหนึ่ง ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม คือ ความเป็นผู้เรียบร้อยหนึ่ง ความประพฤติในความเป็นผู้เดียวหนึ่ง ความยินดียิ่งในความเป็นผู้เดียวหนึ่ง ความหลีกออกเร้นอยู่หนึ่ง หิริโอตตัปปะหนึ่ง ความเพียรหนึ่ง ความไม่ประมาทหนึ่ง ความสมาทานสิกขาหนึ่ง อุทเทสความเรียนพระบาลีหนึ่ง ปริปุจฉา ความเรียนอัฏฐกถาและฎีกาหนึ่ง ความยินดียิ่งในศีลคุณเป็นต้นหนึ่ง ความเป็นผู้ไม่มีอาลัยหนึ่ง ความเป็นผู้กระทำสิกขาบทให้บริบูรณ์หนึ่ง, ความทรงผ้ากาสาวะไว้หนึ่ง ความเป็นผู้มีศีรษะโล้นหนึ่ง;

ธรรมทั้งหลายกระทำให้เป็นสมณะของสมณะยี่สิบ และเพศทั้งหลายสองเหล่านี้แล อุบาสกโสดาบันคิดว่า 'ภิกษุมาสมาทานคุณทั้งหลายเหล่านี้ ประพฤติอยู่, ภิกษุนั้น เพราะความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นของไม่บกพร่อง เพราะความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นของเต็มบริบูรณ์แล้ว เพราะความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นของถึงพร้อมแล้ว เพราะความที่ธรรมมาตามพร้อมแล้ว ด้วยธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เธอหยั่งลงสู่อเสขภูมิ อรหันตภูมิ, เธอหยั่งลงสู่ภูมิอื่นที่ประเสริฐ, เธอมาตามพร้อมแล้วด้วยพระอรหัต' จึงควรไหว้ ควรลุกรับ, อุบาสกโสดาบัน คิดว่า ''ภิกษุนั้นเข้าถึงความเป็นผู้เสมอด้วยพระขีณาสพทั้งหลาย, ความถึงพร้อมนั้นของเราไม่มี' จึงควรไหว้ ควรลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ภิกษุนั้นเข้าถึงบริษัทเลิศ เรามิได้เข้าถึงที่นั้นแล้ว' จึงควรไหว้ ลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ภิกษุนั้นย่อมได้เพื่อจะฟังปาฏิโมกขุทเทส เราย่อมไม่ได้เพื่อจะฟังปาฏิโมกขุทเทสนั้น' จึงควรไหว้ ลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ภิกษุนั้นยังกุลบุตรทั้งหลายอื่นให้บวชให้อุปสมบท ยังศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้วให้เจริญ เราย่อมไม่ได้เพื่อจะกระทำกิจทั้งสามนั้น' จึงควรไหว้ควรลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ภิกษุนั้นเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขาบททั้งหลายไม่มีประมาณ เราไม่ได้ประพฤติในสิกขาบททั้งหลายเหล่านั้น' ดังนี้ จึงควรไหว้ ควรลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, อุบาสก โสดาบัน คิดว่า 'ภิกษุนั้นเข้าถึงแล้วซึ่งเพศแห่งสมณะ ตั้งอยู่ในความประสงค์ของพระพุทธเจ้า เราหลีกไปแล้วสู่ที่ไกลจากเพศนั้น' ดังนี้ จึงควรไหว้ ควรลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ภิกษุนั้นมีขนในรักแร้รุงรังแล้ว มิได้หยอดประดับมีกลิ่นแห่งศีลฉาบทาแล้ว ส่วนเราเป็นผู้ยินดียิ่งในการประเทืองผิวและประดับ' ดังนี้ จึงควรไหว้ ควรลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน, ก็อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ธรรมทั้งหลายที่กระทำให้เป็นสมณะยี่สิบ และเพศเหล่านั้นใด ธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมมีพร้อมแก่ภิกษุ ภิกษุนั้นนั่นเทียว ย่อมทรงธรรมทั้งหลายเหล่านั้นไว้ ยังกุลบุตรทั้งหลายแม้อื่นให้ศึกษาอยู่ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น นิกายเป็นที่มา และความยังกุลบุตรให้ศึกษานั้นของเราไม่มี' ดังนี้ จึงควรไหว้ ควรลุกรับภิกษุที่เป็นปุถุชน

ขอถวายพระพร เออก็ ราชกุมารเรียนวิทยาศึกษาธรรมเนียมของกษัตริย์ในสำนักแห่งปุโรหิต, โดยสมัยอื่น ราชกุมารนั้นได้อภิเษกแล้ว จึงควรไหว้ ควรลุกรับอาจารย์ ด้วยความดำริว่า 'ปุโรหิต นี้เป็นอาจารย์ให้ศึกษาของเรา'' ดังนี้ ฉันใด; อุบาสกโสดาบัน คิดว่า 'ท่านผู้ดำรงวงศ์ เป็นผู้ยังกุลบุตรให้ศึกษา ดังนี้' จึงควรไหว้ ควรลุกรับ ภิกษุที่เป็นปุถุชน ฉันนั้นนั่นเทียวแล เออก็ บรมบพิตรจงทรงทราบความที่ภูมิของภิกษุเป็นของใหญ่ ความที่ภูมิของภิกษุเป็นของไพบูลย์ ไม่มีภูมิอื่นเสมอนั้นโดยปริยายนี้: ถ้าอุบาสกโสดาบันกระทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต, คติทั้งหลายสองเท่านั้น ไม่มีคติอื่น ย่อมมีแก่อุบาสกผู้กระทำให้แจ้งพระอรหัตนั้น คือ: อุบาสกผู้อรหันต์นั้น พึงปรินิพพานบ้าง พึงเข้าไปถึงความเป็นภิกษุบ้าง ในวันนั้นทีเดียว; เพราะว่าภูมิของภิกษุนี้ใด ภูมิของภิกษุนั้น เป็นบรรพชาไม่เขยื้อน เป็นของใหญ่บริสุทธิ์สูงยิ่ง''

ร ''พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาไปแล้วโดยญาณ พระผู้เป็นเจ้าผู้มีความรู้ยิ่ง มีกำลังคลี่คลายออกด้วยดีแล้ว, บุคคลอื่นนอกจากท่านผู้มีความรู้เช่นพระผู้เป็นเจ้า ไม่อาจเพื่อจะคลี่คลายปัญหานี้ออกให้แจ้งชัดอย่างนี้ได้แล''

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

8 ตถาคตอเภชชปริสปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'พระตถาคตมีบริษัทอันใคร ๆ ให้แตกไม่ได้ ดังนี้ ก็แหละ พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่อีกว่า 'ภิกษุห้าร้อย พระเทวทัตทำลายแล้ว ประหารอันเดียว' ดังนี้ ถ้าพระตถาคตเป็นผู้มีบริษัทอันใคร ๆ ทำลายไม่ได้แล้วไซร้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ภิกษุทั้งหลายประมาณห้าร้อย พระเทวทัตทำลายแล้ว ประหารอันเดียว' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าภิกษุทั้งหลายประมาณห้าร้อย อันพระเทวทัตทำลายแล้ว ประหารอันเดียวไซร้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตเป็นผู้มีบริษัทอันใคร ๆ ทำลายไม่ได้ดังนี้ แม้นั้นเป็นผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน ลึก ใคร ๆ ตัดสินโดยยากเป็นขอดวิเศษกว่าขอดโดยปกติ มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ชนหมู่นี้อันอวิชชากางกั้น ปกคลุมแล้ว ปิดแล้ว หุ้มห่อแล้ว ในปัญหานี้, พระผู้เป็นเจ้าจงแสดงกำลังแห่งปรีชาญาณ ในปรัปปวาททั้งหลาย ในปัญหานี้เถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระตถาคตเป็นผู้มีบริษัทอันใคร ๆ ทำลายไม่ได้, ก็แหละ ภิกษุทั้งหลายประมาณห้าร้อย อันพระเทวทัตทำลายแล้ว ประหารอันเดียว ก็แต่ว่า ความทำลายนั้นด้วยกำลังแห่งเหตุเครื่องทำลาย, ครั้นเมื่อเหตุเครื่องทำลายมีอยู่ ชื่อว่าของอันใคร ๆ ทำลายไม่ได้ไม่มี เมื่อเหตุเครื่องทำลายมีอยู่ แม้มารดาย่อมแตกจากบุตร แม้บุตรย่อมแตกจากมารดา แม้บิดาย่อมแตกจากบุตร แม้บุตรย่อมแตกจากบิดา แม้พี่น้องชายย่อมแตกจากพี่น้องหญิง แม้พี่น้องหญิงย่อมแตกจากพี่น้องชาย แม้สหายย่อมแตกจากสหาย, แม้เรือทั้งลายที่ขนานด้วยต้นไม้ต่าง ๆ ย่อมแตกด้วยกำลังแห่งคลื่นประหาร แม้ต้นไม้ที่มีผลถึงพร้อมแล้วด้วยรส อันบุคคลพึงกำหนดด้วยน้ำผึ้งอันเรี่ยวแรงมีกำลังแห่งลมกระทบเฉพาะแล้วย่อมแตก แม้ทองคำมีชาติย่อมแตกด้วยโลหะ เออก็ คำที่ว่า 'พระตถาคตเป็นผู้มีบริษัทอันใคร ๆ ทำลายได้ ดังนี้ ไม่ใช่ความประสงค์ของวิญญูชนทั้งหลาย ไม่ใช่ความนึกน้อมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่ใช่ฉันทะของบัณฑิตทั้งหลาย เออก็พระตถาคตอันบัณฑิตทั้งหลายย่อมกล่าวสรรเสริญว่า 'พระองค์มีบริษัทอันใครทำลายไม่ได้' ดังนี้ ด้วยเหตุใด เหตุนั้น ในความกล่าวสรรเสริญนั้นมีอยู่, เหตุในความกล่าวสรรเสริญนั้นอย่างไร คือใครไม่เคยได้ยินได้ฟังมาว่า 'เมื่อพระตถาคตยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงประพฤติจริยาในภพใดภพหนึ่ง ด้วยการหยิบฉวยทรัพย์ของใคร ๆ อันพระองค์ได้กระทำแล้วหรือ หรือด้วยการเจรจาวาจาที่ไม่น่ารัก หรือด้วยความประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น หรือด้วยความเป็นผู้ไม่มีตนเสมอ บริษัทของพระองค์แตกแล้ว' ดังนี้เลย, เพราะเหตุนั้นบัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวสรรเสริญว่า 'พระตถาคตเป็นผู้มีบริษัทอันใคร ๆ ทำลายไม่ได้ 'เหตุนี้ แม้บรมบพิตรพึงทรงทราบว่า 'เหตุอันหนึ่งมาแล้วโดยสูตรมีอยู่ในพุทธพจน์ มีองค์เก้าประการว่า 'บริษัทของพระตถาคตแตกแล้ว เพราะเหตุชื่อนี้ อันพระองค์ยังเป็นโพธิสัตว์กระทำแล้ว"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ก็เหตุนั้น มิได้ปรากฏในโลก แม้อันข้าพเจ้าก็ไม่ได้ยิน, ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้าสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

9 อชานโตปาปกรณอปุญญปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'ผู้ใดไม่รู้กระทำปาณาติบาต ผู้นั้นยังอกุศลมีกำลังกล้าให้เกิด' ดังนี้ ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในวินัยบัญญัติอีกว่า 'ความไม่มีอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้' ดังนี้ ถ้าว่าบุคคลไม่รู้แล้ว กระทำปาณาติบาต ยังอกุศลมีกำลังกล้าให้เกิด, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ความไม่มีอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้, ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าความไม่มีอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บุคคลไม่รู้แล้ว กระทำปาณาติบาตยังอกุศลมีกำลังกล้าให้เกิด' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนอันบุคคลข้ามยาก ก้าวล่วงยาก มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'บุคคลใดไม่รู้ กระทำปาณาติบาต

บุคคลนั้นย่อมยังอกุศลมีกำลังกล้าให้เกิด,' ก็แม้ในวินัยบัญญัติ พระองค์ตรัสแล้วว่า 'ความไม่มีอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้' ดังนี้อีก, เนื้อความพิเศษในพระพุทธพจน์นั้นมีอยู่, เนื้อความพิเศษเป็นไฉน เนื้อความพิเศษ คือ อาบัติที่เป็น สัญญาวิโมกข์ พ้นด้วยสัญญาก็มี;ที่เป็นโนสัญญาวิโมกข์ไม่พ้นด้วยสัญญาก็มี อาบัตินี้ใด ที่เป็นสัญญาวิโมกข์ พระผู้มีพระภาค ทรงปรารภอาบัตินั้น ตรัสแล้ว่า 'ความไม่มีอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้' ดังนี้ ขอถวายพระพร"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้านี้ สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สอง

10 ภิกขุคณอเปกขภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ความดำริอย่างนี้ว่า 'เราจะบริหารภิกษุสงฆ์หรือ หรือว่าภิกษุสงฆ์มีตัวเราเป็นที่พำนัก' ดังนี้ มิได้มีแด่พระตถาคตเลย' ดังนี้ ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงคุณตามที่เป็นจริง ของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตไตรย ได้ตรัสแล้วอย่างนี้ว่า 'พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตไตรย นั้น จักบริหารภิกษุสงฆ์มิใช่พันเดียว เหมือนเราผู้ตถาคตบริหารภิกษุสงฆ์มิใช่ร้อยเดียวอยู่ในกาลนี้ แม้ฉันนั้น' ดังนี้ ถ้าว่าพระผู้มีภาคได้ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ ความดำริอย่างนี้ว่า 'เราจะบริหารภิกษุสงฆ์หรือ หรือว่าภิกษุสงฆ์มีตัวเราเป็นที่พำนัก' ดังนี้ มิได้มีแด่พระตถาคตเลย' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เราบริหารภิกษุสงฆ์มิใช่ร้อยเดียว' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าพระตถาคตตรัสแล้ว่า 'เหมือนเราผู้ตถาคตบริหารภิกษุสงฆ์มิใช่ร้อยเดียวอยู่ในกาลนี้ แม้ฉันนั้น,' ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนอานนท์ ความดำริว่า 'เราจะบริหารภิกษุสงฆ์หรือ หรือว่าภิกษุสงฆ์มีตัวเราเป็นที่พำนัก' ดังนี้ มิได้มีแด่พระตถาคตเลย' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้า พึงแก้ไขให้แจ่มแจ้งเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาค แม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ ความดำริว่า 'เราจะบริหารภิกษุสงฆ์ดังนี้หรือ หรือว่าภิกษุสงฆ์มีตัวเราเป็นที่พำนัก'ดังนี้ อย่างนี้มิได้มีแด่พระตถาคตเลย' ดังนี้ เมื่อพระองค์ทรงแสดงคุณตามที่เป็นจริงของพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงพระนามว่า เมตไตรย ได้ตรัสแล้วว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า เมตไตรยนั้น จักบริหารภิกษุสงฆ์มิใช่พันเดียว เหมือนเราบริหารภิกษุสงฆ์มิใช่ร้อยเดียวอยู่ในกาลนี้ แม้ฉันนั้น' ดังนี้ ก็ในปัญหานี้ เนื้อความหนึ่งเป็นสาวเสส มีส่วนเหลือเนื้อความหนึ่งเป็นนิรวเสสไม่มีส่วนเหลือ พระตถาคตเจ้ามิได้ทรงดำเนินตามบริษัท ส่วนบริษัทดำเนินโดยเสด็จพระตถาคตเจ้า แม้วาจาว่าเรา ว่าของเรา นี้เป็นแต่สมมติ พระโองการตินี้มิใช่ปรมัตถ์ ความรักของพระตถาคตเจ้าปราศจากไปแล้ว ความเยื่อใยปราศจากไปแล้ว และความถือว่าของเรา ย่อมไม่มีแด่พระตถาคต, ก็แต่ว่าความอาศัยยึดเหนี่ยวย่อมมี อุปมาเหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยตั้งอยู่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในพื้น สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นผู้ตั้งอยู่ในแผ่นดินโดยแท้, แต่ว่า ความเพ่งว่า 'สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ของเรา' ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่แผ่นดินใหญ่ ฉันใด; พระตถาคตเจ้าเป็นที่พึ่งอาศัยของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ พึ่งพระตถาคตโดยแท้, ก็แต่ว่า ความเพ่งว่า 'สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ของเรา' ย่อมไม่มีแด่พระตถาคตเลย ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนมหาเมฆใหญ่ เมื่อยังฝนให้ตกเฉพาะกาล ย่อมให้ความเจริญแก่หญ้า และต้นไม้ และสัตว์ของเลี้ยง และมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมตามเลี้ยงไว้ซึ่งสันตติ, ก็สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น เป็นผู้อาศัยฝนเป็นอยู่, ก็แต่ว่า ความเพ่งว่า 'สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ของเรา' ดังนี้ ย่อมไม่มีแก่มหาเมฆ ฉันใด; พระตถาคตยังกุศลธรรมให้เกิดแก่สัตว์ทั้งปวง ย่อมตามรักษาสัตว์ทั้งปวงไว้, ก็สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น เป็นผู้อาศัยพระศาสดาเป็นอยู่, แต่ว่า ความเพ่งว่า 'สัตว์ทั้งปวงเหล่านี้ ของเรา' ย่อมไม่มีแด่พระตถาคต ฉันนั้น; ซึ่งเป็นดังนั้นเพราะเหตุไร ซึ่งเป็นดังนั้นเพราะความที่ทิฏฐิไปตามซึ่งตนพระตถาคตละเสียได้แล้ว"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าคลี่คลายออกได้แล้วด้วยเหตุทั้งหลายต่าง ๆ, ปัญหาลึกพระผู้เป็นเจ้ามากระทำให้ตื้นได้แล้ว, ขอดพระผู้เป็นเจ้าทำลายได้แล้ว, ชัฏพระผู้เป็นเจ้ากระทำไม่ให้เป็นชัฏแล้ว, มืดกระทำให้เป็นแสงสว่างแล้ว, ปรัปปวาททั้งหลายพระผู้เป็นเจ้าหักเสียแล้ว, จักษุของชินบุตรทั้งหลายอันพระผู้เป็นเจ้าให้เกิดขึ้นได้แล้ว"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

1 วัตถุคุยหทัสสนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตแม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ความสำรวมระวังด้วยกาย ความระวังด้วยวาจา ความระวังด้วยใจ เป็นของดีละอย่าง ๆ ความระวังในที่ทั้งปวง เป็นของดีกระทำประโยชน์ให้สำเร็จได้' ดังนี้ และพระตถาคตเจ้าเสด็จนั่งในท่ามกลางบริษัทสี่ ทรงแสดงอวัยวะที่จะพึงซ่อนในผ้าตั้งลงแล้วในฝักแก่พราหมณ์ชื่อ เสละ ต่อหน้าแห่งเทพดามนุษย์ทั้งหลาย ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ความระวังด้วยกายเป็นของดี' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระองค์แสดงอวัยวะที่จะพึงซ่อนในผ้าตั้งลงแล้วในฝักแก่เสลพราหมณ์นั้นเป็นผิด ถ้าว่าพระตถาคตทรงแสดงอวัยวะที่จะพึงซ่อนในผ้าตั้งลงแล้วในฝักแก่เสลพราหมณ์, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ความระวังด้วยกายเป็นของดี' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว 'ความระวังด้วยกายเป็นของดี' ดังนี้ และทรงแสดงอวัยวะที่จะพึงซ่อนในผ้าตั้งลงแล้วในฝักแก่เสล พราหมณ์

ขอถวายพระพร ความสงสัยในพระตถาคตเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลใด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระกายมีส่วนเปรียบด้วยอวัยวะนั้น ด้วยฤทธิ์ เพื่อจะยังบุคคลนั้นให้รู้, บุคคลนั้นเท่านั้น ย่อมเห็นปาฏิหาริย์นั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ใครเล่าจักเชื่อปาฏิหาริย์นั้น บุคคลไปในบริษัท ย่อมเห็นอวัยวะที่จะพึงซ่อนนั้นแต่ผู้เดียว ด้วยปาฏิหารย์ไรเล่า, คนทั้งหลายนอกนั้นมีในที่นั่นเทียว ไม่ได้เห็น เชิญพระผู้เป็นเจ้าอ้างเหตุในข้อนั้น ยังข้าพเจ้าให้หมายรู้ด้วยเหตุเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร บรมบพิตรเคยทอดพระเนตรบ้างแล้วหรือบุรุษมีพยาธิบางคน พรักพร้อมด้วยญาติและมิตรมาแวดล้อมอยู่รอบข้าง"

ร "เคยเห็น พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร บุรุษเสวยทุกข์ รู้สึกเจ็บโดยเวทนาใด บริษัทหรือญาติและมิตรเห็นเวทนานั้นบ้างหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า บุรุษนั้น ย่อมเสวยทุกข์ รู้สึกเจ็บปวดแต่ตนผู้เดียว"

ถ "ขอถวายพระพร ความสงสัยเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลใด พระตถาคตทรงแสดงพระกายมีส่วนเปรียบด้วยอวัยวะ ที่จะพึงว่อนให้ลับในผ้า ด้วยฤทธิ์ของพระองค์ เพื่อยังบุคคลนั้นให้รู้แต่ผู้เดียว บุคคลนั้นผู้เดียวเห็นปาฏิหาริย์นั้น ฉันนั้น ขอถวายพระพร

อีกนัยหนึ่ง ภูตสิงบุรุษคนใดคนหนึ่ง, บริษัทนอกนั้น ย่อมเห็นความมาของภูตนั้นบ้างหรือ"

ร "หามิได้ บุรุษที่กระสับกระส่ายอยู่เท่านั้น ย่อมเห็นความมาของภูตนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร บริษัทนอกนั้น ย่อมไม่เห็นความมาของภูตนั้น บุรุษที่กระสับกระส่ายอยู่เท่านั้น ย่อมเห็นความมาของภูตนั้นฉันใด, ความสงสัยในพระตถาคตเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลใด บุคคลนั้นผู้เดียว ย่อมเห็นปาฏิหาริย์แต่ผู้เดียว ฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้า นาคเสน กิจที่บุคคลจะพึงกระทำโดยยาก พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปาฏิหาริย์ที่ใคร ๆ จะพึงแสดงแม้แก่บุคคลผู้เดียวในท่ามกลางบริษัท ให้เห็นแต่ผู้เดียวไม่ได้นั้น ทรงกระทำได้แล้ว"

ถ "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งจะได้ทรงแสดงอวัยวะที่จะพึงซ่อนแล้วนั้นหามิได้ล ก็แต่ว่า พระองค์ทรงแสดงพระฉายด้วยฤทธิ์"

ร "เสล พราหมณ์ได้เห็นอวัยวะที่จะพึงซ่อนอันใดแล้ว จึงสันนิษฐานเข้าใจแน่ได้ เมื่อบุคคลได้เห็นพระฉาย ก็ได้ชื่อว่าเห็นอวัยวะที่จะพึงซ่อนนั้นทีเดียวนะ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตทรงกระทำแม้ซึ่งกรรมอันบุคคลกระทำได้โดยยาก เพื่อจะยังสัตว์ทั้งหลายที่ควรจะตรัสรู้ให้ตรัสรู้ ถ้าว่าพระตถาคตพึงกระทำกิจที่จะพึงกระทำให้เสื่อมไปเสีย, สัตว์ทั้งหลายที่ควรตรัสรู้ได้ จะไม่พึงตรัสรู้ พระตถาคตผู้รู้ซึ่งอุบายอันบุคคลพึงประกอบเพื่อจะยังสัตว์ทั้งหลายที่ควรตรัสรู้ให้ตรัสรู้ เพราะเหตุใด, เพราะเหตุนั้น สัตว์ทั้งหลายที่ควรจะตรัสรู้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยอุบายอันจะพึงประกอบใด ๆ พระตถาคตยังสัตว์ที่ควรตรัสรู้ทั้งหลายให้ตรัสรู้ด้วยอุบายที่จะพึงประกอบนั้น ๆ

ขอถวายพระพร เหมือนหมอผู้ฉลาด เมื่อจะเยียวยารักษาคนไข้ครั้นไปดูคนไข้เห็นแจ้งประจักษ์แล้วก็วางยา โรคควรจะสำรอกออกเสีย ก็ให้สำรอกเสีย โรคควรถ่ายยา ก็ให้ถ่ายเสีย โรคควรจะชโลมยา ทายา ก็ให้ชโลมยา ทายาเสีย โดยที่ควรจะรมก็รมเสีย รักษาด้วยยานั้น ๆ เอาความหายโรคเป็นประมาณ ฉันใด; สัตว์ทั้งหลายที่ควรตรัสรู้ จะตรัสรู้ได้ด้วยอุบายที่จะพึงประกอบใด ๆ พระตถาคตก็ให้ตรัสรู้ด้วยอุบายที่จะพึงประกอบนั้น ๆ ฉันนั้นนั่นเทียวแล ขอถวายพระพร

อีกนัยหนึ่ง สตรีที่มีครรภ์หลงแล้วย่อมแสดงอวัยวะที่ควรซ่อนไม่ควรแสดงให้ใครเห็น แก่หมอผดุงครรภ์ ฉันใด, พระตถาคตทรงแสดงพระฉายที่ไม่ควรแสดงให้ใครเห็น ควรจะซ่อนไว้ ด้วยฤทธิ์เพื่อจะยังสัตว์ทั้งหลายที่ควรจะตรัสรู้ให้ตรัสรู้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล อาศัยยึดบุคคล โอกาสชื่อเป็นของไม่ควรแสดง ย่อมไม่มี ถ้าว่าใคร ๆ พึงเห็นพระหฤทัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วจึงตรัสรู้ได้, พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงทรงแสดงพระหฤทัยแม้แก่บุคคลนั้น ด้วยอุบายที่จะพึงประกอบ พระตถาคตเป็นผู้รู้อุบายที่จะพึงประกอบ และฉลาดในเทศนาพระตถาคตทรงทราบอัธยาศัยของพระเถรชื่อ นันทะ นำพระนันทเถระนั้นไปสู่พิภพของเทพดา แล้วทรงแสดงนางเทพกัญญา ด้วยทรงพระดำริว่า 'กุลบุตรนี้จักตรัสรู้ได้ด้วยอุบายเครื่องประกอบนี้' ดังนี้, กุลบุตรนั้นก็ตรัสรู้แล้วด้วยอุบายเครื่องประกอบนั้นไม่ใช่หรือ

ขอถวายพระพร พระตถาคตดูหมิ่นติเตียนสุภนิมิตโดยปริยายมิใช่อันเดียว เกลียดสุภนิมิต ทรงแสดงนางเทพอัปสรทั้งหลายมีสีเท้าดังสีเท้านกพิลาบ เพราะความตรัสรู้ของท่านเป็นเหตุ, พระ นันทเถระตรัสรู้ด้วยอุบายนั้น ดังนี้แล, พระตถาคตเป็นผู้รู้อุบายเครื่องประกอบเป็นผู้ฉลาดในเทศนา ด้วยอุบายอย่างนี้บ้าง ขอถวายพระพร

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก พระตถาคต เมื่อพระเถระจูฬปันถกอัน พระเถระผู้พี่ชายฉุดออกเสียจากวิหาร เกิดทุกขโทมนัส พระองค์เสด็จเข้าไปใกล้แล้ว ประทานท่อนผ้าอันละเอียดให้แล้ว ด้วยหวังพระหฤทัยว่า "กุลบุตรนี้จักตรัสรู้ด้วยท่อนผ้านี้'ดังนี้, กุลบุตรนั้นก็ถึงความเป็นผู้ชำนาญในพระชินศาสนา ด้วยเหตุนั้น พระตถาคตเป็นผู้รู้อุบายเครื่องประกอบ เป็นผู้ฉลาดในเทศนาด้วยอุบายอย่างนี้บ้าง

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก พระตถาคต เมื่อพราหมณ์โมฆราชมาทูลถามปัญหาถึงสามครั้ง พระองค์มิได้ทรงพยากรณ์ด้วยความดำริว่า 'มานะของกุลบุตรนี้จักระงับไปด้วยอุบายอย่างนี้, ความตรัสรู้จักมีเพราะความที่มานะระงับไป' ดังนี้, มานะของกุลบุตรนั้นก็ระงับไปแล้ว ด้วยเหตุนั้น, เพราะความที่มานะระงับไป พราหมณ์นั้นถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในอภิญญา หกประการ พระตถาคตเป็นผู้รู้อุบายเครื่องประกอบ เป็นผู้ฉลาดในเทศนาด้วยอุบายอย่างนี้บ้าง ดังนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้ไขด้วยดีแล้วด้วยเหตุทั้งหลายมากหลายประการ, ชัฏพระผู้เป็นเจ้ากระทำไม่ให้เป็นชัฏแล้ว, มืดกระทำให้เป็นแสงสว่างแล้ว, ขอดทำลายแล้วปรัปปวาททั้งหลายพระผู้เป็นเจ้าหักรานเสียแล้ว, จักษุพระผู้เป็นเจ้าได้ให้เกิดขึ้นแล้วแก่ชินบุตรทั้งหลาย, เดียรถีย์ทั้งหลาย มากระทบพระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐกว่าเจ้าคณะผู้ประเสริฐแล้ว หาปฏิภาณมิได้"

วรรคที่สาม

2 ตถาคตผรุสวาจนัตถีติปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระเถระสารีบุตร ผู้ธรรมเสนาบดี แม้ภาสิตคำนี้ว่า 'พระตถาคตมีวจีสมาจารบริสุทธิ์แล้ว, พระตถาคตจะต้องรักษาวจีทุจริตอันใดด้วยคิดว่า 'บุคคลอื่นอย่าได้รู้วจีทุจริตนี้ของเราเลย' ดังนี้, วจีทุจริตนั้น ไม่มีแด่พระตถาคต, ดังนี้ ส่วนพระตถาคตทรงบัญญัติปาราชิก เพราะความผิดของพระเถระสุทิน ผู้บุตรแห่งกลันทเศรษฐี ร้องเรียกด้วยวาทะว่าโมฆบุรุษ เป็นวาจาหยาบ, พระเถระนั้น สะดุ้งแล้วด้วยความสะดุ้งอันหนัก มีความเดือดร้อนด้วยวาทะว่า โมฆบุรุษ ไม่อาจแล้วเพื่อจะแทงตลอดอริยมรรค, ถ้าว่าพระตถาคตมีวจีสมาจารบริสุทธิ์แล้ว, วจีทุจริตย่อมไม่มีแด่พระตถาคต, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตร้องเรียกพระเถระ สุทิน ด้วยวาทะว่า โมฆบุรุษ เพราะโทษผิดของพระเถระสุทินกลันทบุตร' นั้นผิด ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงร้องเรียกด้วยวาทะว่า โมฆบุรุษ เพราะความผิดของพระเถระสุทินกลันทบุตร, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า พระตถาคตมีวจีสมาจารบริสุทธิ์แล้ว วจีทุจริตย่อมไม่มีแด่พระตถาคตแล้ว' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระเถระสามีบุตรผู้ธรรมเสนาบดี แม้ได้ภาสิตคำนี้ว่า 'ดูก่อนท่านผู้มีอายุ พระตถาคตมีวจีสมาจารบริสุทธิ์ พระตถาคตจะต้องรักษาวจีทุจริตใด ด้วยทรงดำริว่า 'บุคคลผู้อื่นอย่ารู้ทุจริตนี้ของเราเลย' ดังนี้, วจีทุจริตนั้น ย่อมไม่มีแด่พระตถาคต' ดังนี้ และพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงบัญญัติปราราชิกเพราะโทษผิดของท่านผู้มีอายุ สุทินกลันทบุตร ทรงร้องเรียนแล้วด้วยวาทะว่า โมฆบุรุษ ก็แลความร้องเรียกนั้น จะได้ร้องเรียกด้วยจิต อันโทษประทุษร้ายแล้ว ก็หาไม่, จะร้องเรียกด้วยเหตุคิดจะข่มกระทำอำนาจอวดอ้าง ก็หาไม่, ร้องเรียกแล้วด้วยลักษณะตามที่เป็นจริงอย่างไร ก็ลักษณะตามที่เป็นจริงอย่างไร ในการร้องเรียกนั้นอย่างไร

ขอถวายพระพร ความตรัสรู้อริยสัจสี่ ในอัตภาพนี้ ของบุคคลใดไม่มี, ความเป็นบุรุษของบุคคลนั้น เป็นของเปล่า, กิจอื่นที่ตนกระทำอยู่ย่อมเป็นพร้อม คือ สำเร็จโดยกิจอื่น, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า 'โมฆบุรุษ บุรุษเปล่า' ดังนี้

ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงร้องเรียกท่านผู้มีอายุสุทิน กลันทบุตร ด้วยคำตามเป็นจริง จะได้ทรงร้องเรียกด้วยวาทะที่ไม่จริงก็หาไม่ แม้ด้วยประการดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บุคคลใดด่าอยู่ ย่อมกล่าวความเป็นจริงก็ดี, ข้าพเจ้าปรับสินไหมแก่บุคคลนั้นตามโทษ, ความด่านั้นเป็นผิดทีเดียว, บุคคลนั้น อาศัยวัตถุประพฤติโวหารต่างด่าอยู่"

ถ "ขอถวายพระพร ก็การไหว้ หรือการต้อนรับ หรือสักการะ หรือความเพิ่มให้บรรณาการแก่บุคคลแล้ว บรมบพิตรเคยได้ทรงสดับแล้วมีหรือ"

ร "ไม่เคยสดับเลย บุคคลผู้ผิดแล้วในท่านผู้ใดผู้หนึ่ง เพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง เป็นผู้ควรจะขู่และคุกคาม, ราชบุรุษทั้งหลาย ย่อมตัดศีรษะของบุรุษนั้นเสียบ้าง ย่อมตีบุรุษนั้นบ้าง ย่อมจำไว้บ้าง ย่อมฆ่าเสียบ้าง ย่อมปรับบ้าง"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น กิริยาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำแล้วไม่เป็นกิริยาเสียหายเลย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงกระทำแม้กิริยา พึงกระทำด้วยอาการเหมาะเจาะสมควร, โลกกับทั้งเทพดาย่อมกระดาก ย่อมละอายต่อพระตถาคตโดยยิ่ง แม้ด้วยการฟัง, ย่อมกระดาก ย่อมละอายต่อพระตถาคตโดยยิ่ง ด้วยการได้เห็น, ย่อมกระดาก ย่อมละอายต่อพระตถาคต ด้วยการเข้าไปหาและการนั่งใกล้ยิ่งขึ้นไปกว่าการได้เห็นนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร หมอเยียวยา เมื่อโทษในกายหนาหนักกำเริบแล้ว ให้ยาคุมหรือเป็นไฉน"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า หมอนั้น ใคร่จะกระทำให้เป็นคนไม่มีโรค ให้ยาประจุที่ไซ้ทั้งหลาย"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตย่อมให้ความพร่ำสอน เพื่อความระงับพยาธิ คือ กิเลสทั้งปวง ฉันนั้นนั่นเทียว พระวาจาของพระตถาคตแม้หยาบ ก็คุมสัตว์ทั้งหลายไว้, กระทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นผู้อ่อน เปรียบเหมือนน้ำแม้ร้อน ย่อมคุมสิ่งที่ควรจะคุมไว้อันใดอันหนึ่ง กระทำให้เป็นของอ่อนได้ ฉันใด, พระวาจาของพระตถาคตแม้หยาบก็มีประโยชน์ไปพร้อมแล้วด้วยพระกรุณา อนึ่ง คำของบิดามีประโยชน์แก่บุตรทั้งหลายไปพร้อมแล้วด้วยกรุณา

ฉันใด, พระวาจาของพระตถาคตถึงหยาบ ก็มีประโยชน์ไปพร้อมแล้วด้วยพระกรุณา ฉันนั้น พระวาจาของพระตถาคตถึงหยาบ ก็เป็นเครื่องละกิเลส มูตรโคแม้มีกลิ่นเหม็นที่ดื่มแล้ว ยาแม้มีรสเฝื่อนขมที่กินแล้ว ย่อมกำจัดพยาธิของสัตว์ทั้งหลายได้ ฉันใด, พระวาจาของพระตถาคตถึงหยาบ ก็มีประโยชน์ไปพร้อมแล้วด้วยพระกรุณา ฉันนั้น, อนึ่ง ปุยนุ่นแม้ใหญ่ ตกลงแล้วในกายของบุคคลอื่น ย่อมไม่กระทำความเสียดแทงแก่บุคคลนนฉันใด, พระวาจาของพระตถาคตถึงหยาบ ก็ไม่ให้เกิดทุกข์แก่ใคร ๆ ฉันนั้นนั่นเทียวแล ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าวินิจฉัยดีแล้ว ด้วยเหตุทั้งหลายมาก, ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

3 รุกขเจตนาเจตนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตแม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ดูก่อนพราหมณ์ ท่านเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว เป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว รู้อยู่ ถามความนอนเป็นสุขกะต้นไม้นี้ที่ไม่เจตนา ไม่ฟัง มิรู้ เพราะเหตุอะไร' ดังนี้ และตรัสแล้วอีกว่า 'แม้ต้นสะคร้อ, ได้ภาสิตแล้วในขณะนั่นเทียว อย่างนี้ว่า 'ดูก่อนพราหมณ์ภารทวาชโคตร คำแม้ของเราย่อมมี ท่านจงฟังคำเรา' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าต้นไม้ไม่มีเจตนา, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ต้นสะคร้อเจรจากับด้วยพราหมณ์ภารทวาชโคตร' นั้นผิด, ถ้าว่าต้นสะคร้อเจรจากับพราหมณ์ภารทวาชโคตร, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ต้นไม้ไม่มีเจตนา' แม้นั้นก็ผิด, ปัญหานี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้แล้วว่า 'ต้นไม้ไม่มีเจตนา' ดังนี้, และต้นสะคร้อเจรจากับด้วยพราหมณ์ภารทวาชโคตร, ก็แหละ คำนั้นท่านกล่าวแล้ว โดยสมมุติของโลก, ความเจรจาของต้นไม้ที่ไม่มีเจตนาไม่มี, เออก็คำที่ว่า "รุกโข ต้นไม้" นี้เป็นชื่อของเทพดาที่สิงอยู่ในต้นไม้นั้น, อนึ่ง คำที่ว่า 'ต้นไม้เจรจา' นั้นเป็นโลกบัญญัติ เหมือนเกวียนเต็มแล้วด้วยข้าวเปลือก ชนย่อมกล่าวว่า 'เกวียนข้าวเปลือก' ดังนี้, ก็แต่ว่าเกวียนนั้น มิได้กระทำแล้วด้วยข้าวเปลือก, เกวียนนั้น สำเร็จแล้วด้วยไม้, ชนย่อมกล่าวว่า "ธญฺญสกฏํ เกวียนข้าวเปลือก" ดังนี้ ก็เพราะความที่ข้าวเปลือกเป็นของอันบุคคลบรรทุกแล้วในเกวียนนั้น ฉันใด: ต้นไม้จะเจรจาก็หาไม่, ต้นไม้เป็นของไม่มีเจตนา, ก็แต่ว่า เทพดาใดสิงอยู่ในต้นไม้นั้น คำที่ว่า "รุกโข ต้นไม้" นี้เป็นชื่อของเทพดานั้น, อนึ่ง คำที่ว่า 'ต้นไม้เจรจา' ดังนี้นั้น เป็นโลกบัญญัติ ฉันนั้นนั่นเทียว

อีกนัยหนึ่ง บุคคลคนนมส้มอยู่ ย่อมกล่าวว่า 'เราคนเปรียง' ดังนี้, บุคคลนั้นคนวัตถุอันใดอยู่ วัตถุนั้นไม่ใช่เปรียง, บุคคลนั้นคนนมส้มนั่นเทียว ย่อมกล่าวว่า 'เราคนเปรียง' ดังนี้ ฉันใด: ต้นไม้เจรจาไม่ได้, ต้นไม้เป็นของไม่มีเจตนา, ก็แต่ว่า เทพดาใดที่สิงอยู่ในต้นไม้นั้น คำที่ว่า 'ต้นไม้' นี้เป็นชื่อของเทพดานั้น, อนึ่ง คำที่ว่า 'ต้นไม้เจรจา' ดังนั้น เป็นบัญญัติของโลก ฉันนั้นนั่นเทียว

อีกนัยหนึ่ง ชนผู้ใคร่จะกระทำของที่ไม่มีให้สำเร็จ ย่อมกล่าวว่า 'เราจะกระทำของที่ไม่มีให้สำเร็จ,' ย่อมกล่าวของที่ไม่สำเร็จแล้วว่า 'เป็นของสำเร็จแล้ว,' วาจาอย่างนี้นั้น เป็นสมมติของโลก ฉันใด; ต้นไม้เจรจาไม่ได้, ต้นไม้เป็นของไม่มีเจตนา, ก็แต่ว่า เทพดาใดสิงอยู่ที่ต้นไม้นั้น คำที่ว่า 'ต้นไม้' นี้เป็นชื่อของเทพดานั้น, อนึ่งคำที่ว่า 'ต้นไม้เจรจา' ดังนี้นั้น เป็นบัญญัติของโลก ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร ชนย่อมกล่าวโดยสมมติของโลก ฉันใด, แม้พระตถาคตทรงแสดงธรรมแก่สัตว์ทั้งหลาย ตามสมมติของโลก ฉันนั้นนั่นเทียว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ดีละ ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

วรรคที่สาม

4 เทวปิณฑปาตมหัปผลภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า"พระผู้เป็นเจ้านาคเสน คำนี้ พระเถระทั้งหลายผู้กระทำธรรมสังคายนา แม้ภาสิตแม้ว่า 'เราได้ฟังแล้วว่า พระพุทธเจ้าเสวยภัตรของนางช่างทองชื่อจุนทะ แล้วจึงประชวรหนัก มีมรณะเป็นส่วนสุด' ดังนี้ ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วอีกว่า 'ดูก่อนอานนท์บิณฑบาตทั้งหลายสองนี้เสมอกัน มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน, มีผลใหญ่โดยพิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่โดยพิเศษด้วย เกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่นนั่นเทียว' ดังนี้ ถ้าว่าเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยภัตรของนางช่างทองชื่อ จุนทะ อาพาธกล้าเกิดขึ้นแล้ว เวทนาหนักมีมรณะเป็นส่วนสุดเป็นไปแล้ว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนอานนท์บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านี้เสมอกัน มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน, มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่นนั่นเทียว' ดังนี้ นั้นเป็นผด ถ้าว่าบิณฑบาตทั้งหลายแม้สองเหล่านี้เสมอกัน มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน, มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่นนั่นเทียว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยภัตรของนายจุนทะแล้วอาพาธกล้าเกิดขึ้นแล้ว เวทนาหนักมีมรณะเป็นที่สุดเป็นไปแล้ว' แม้นั้นก็ผิด พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บิณฑบาตนั้นมีผลใหญ่โดยความเป็นของเป็นไปแล้วด้วยยาพิษ มีผลใหญ่โดยความเป็นของยังโรคให้เกิดขึ้นมีผลใหญ่โดยความเป็นของกระทำอายุให้พินาศไป มีผลใหญ่โดยความเป็นของนำชีวิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าไปหรือหนอ พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า เพื่อจะข่มปรัปปวาททั้งหลายเสีย ชนนี้เป็นผู้หลงพร้อมในข้อนี้ว่า "โรคลงแดงเกิดขึ้นแล้ว เพราะอาหารที่เสวยแล้วมากเกิน ด้วยอำนาจแห่งความโลภ" ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร คำนี้ พระเถระทั้งหลายผู้กระทำธรรมสังคายนาแม้ภาติไว้แล้วว่า 'เราได้ฟังแล้วว่า พระพุทธเจ้าเสวยภัตรของนายช่างทองชื่อจุนทะแล้ว ประชวรหนักมีมรณะเป็นที่สุด' ดังนี้ ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วอีกว่า 'ดูก่อนพระอานนท์บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านี้เสมอกัน มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน, มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่นนั่นเทียว: บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่าไหน บิณฑบาตทั้งหลายสอง คือ: พระตถาคตเสวยบิณฑบาตใดแล้วจึงตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ ไม่มีปัญญาอื่นยิ่งกว่า บิณฑบาตนั้นหนึ่ง, พระตถาคตเสวยบิณฑบาตใดแล้วจึงเสด็จปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุ เป็นอนุปาทิเสสไม่มีขันธปัญจกที่กรรมกิเลสยึดมั่นเป็นส่วนเหลือ บิณฑบาตนั้นหนึ่ง, บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านี้เสมอกัน มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน, มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่นนั่นเทียว' ก็แหละบิณฑบาตนั้นมีคุณมาก มีอานิสงส์มิใช่อย่างเดียว เทพดาทั้งหลายชื่นชมแล้ว มีใจเลื่อมใสแล้วว่า 'บิณฑบาตนี้ เป็นบิณฑบาตครั้งสุดท้ายของพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนี้' แล้วจึงแทรกโอชาทิพย์ลงในมังสะสุกรอ่อน ก็แหละโอชาทิพย์นั่นเป็นของแปรโดยชอบ แปรเร็ว เป็นที่ยังใจให้ยินดี มีรสมาก เกื้อกูลแก่เพลิงธาตุในพระอุทร, โรคอะไร ๆ ที่ยังไม่เกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า จะเกิดขึ้นแล้วเพราะแทรกโอชาทิพย์นั้นเป็นเหตุก็หาไม่, เออก็ เมื่อพระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าทุพลภาคอยู่โดยปกติแล้ว พระชนมายุสังขารสิ้นแล้ว ครั้นโรคเกิดขึ้นแล้ว จึงกำเริบยิ่งขึ้นไป เหมือนไฟโพลงอยู่โดยปกติ เมื่อใคร หยิบเชื้ออื่นเติมเข้าไปในไฟนั้น ไฟนั้นยิ่งโพลงชัชวาลหนักขึ้น ฉันใด, เมื่อพระสรีระของพระผู้มีพระภารเจ้าทุพลภาพอยู่โดยปกติ พระชนมายุสังขารสิ้นแล้ว พระโรคเกิดขึ้นแล้ว จึงยิ่งกำเริบหนักขึ้น ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง กระแสน้ำไหลอยู่โดยปกติ ครั้นมหาเมฆตกเติมแล้วเป็นห้วงใหญ่ พาน้ำเชี่ยวหนักขึ้น ฉันใด, เมื่อพระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าทุพลภาพอยู่โดยปกติ พระชนมายุสังขารสิ้นแล้ว พระโรคเกิดขึ้นแล้ว จึงยิ่งกำเริบหนักขึ้น ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ท้องมีวาโยธาตุกำเริบขึ้นอยู่โดยปกติ เมื่อบริโภคอาหารอื่นที่ดิบซ้ำเข้าไปยิ่งอืดหนักขึ้น ฉันใด, พระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าทุพลภาพอยู่โดยปกติ พระชนมายุสังขารสิ้นแล้ว พระโรคเกิดขึ้นแล้ว จึงยิ่งกำเริบหนักขึ้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล โทษในบิณฑบาตนั้นมิได้มี, อนึ่งบัณฑิตไม่อาจเพื่อจะยกโทษแก่บิณฑบาตนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านั้นเสมอกัน มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน, มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เหลือเกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่น เพราะเหตุไร"

ถ "ขอถวายพระพร บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านั้นเสมอกัน ฯลฯ มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เหลือเกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่น ด้วยอำนาจความถึงพร้อมธรรม"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านั้นเสมอกัน ฯลฯ มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เหลือเกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่นนั่นเทียว ด้วยอำนาจความถึงพร้อมธรรมทั้งหลายเหล่าไหน"

ถ "ขอถวายพระพร บิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านั้นเสมอกัน ฯลฯ มีผลใหญ่พิเศษด้วย มีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วย เหลือเกินกว่าบิณฑบาตทั้งหลายอื่น ด้วยอำนาจแห่งการเข้าอนุบุพพวิหารสมาบัติทั้งหลายเก้า ทั้งอนุโลมและปฏิโลม"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ในสองวันเท่านั้น เร็วนัก พระตถาคตเจ้าอนุบุพพวิหารสมาบัติทั้งหลายเก้า เป็นอนุโลมและปฏิโลมทันหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร เพียงในสองวันเท่านั้น พระตถาคตเข้าอนุบุพพวิหารสมาบัติทั้งหลายเก้า เป็นอนุโลมและปฏิโลมทัน"

ร "น่าอัศจรรย์ น่าพิศวง ทานใดที่เป็นอสทิสทาน ไม่มีทานอื่นเหมือน และเป็ฯบรมทานทานอย่างยิ่งในพุทธเขตนี้ แม้ทานนั้นท่านไม่นับแล้ว โดยบิณฑบาตทั้งหลายสองเหล่านี้ น่าอัศจรรย์ พระผู้เป็นเจ้า น่าพิศวง พระผู้เป็นเจ้า, อนุบุพพวิหารสมาบัติทั้งหลายเก้าใหญ่เพียงไรเล่า ทานย่อมมีผลใหญ่พิเศษ และมีอานิสงส์ใหญ่พิเศษด้วยอำนาจอนุบุพพวิหารสมาบัติเก้าประการ ดีละ พระผู้เป็นเจ้า ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

5 พุทธปูชานุญญาตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีความขวนขวาย เพื่อจะบูชาพระสรีระของพระตถาคต' ดังนี้ และตรัสแล้วอีกว่า 'ท่านทั้งหลายจงบูชาธาตุแห่งบุคคลควรบูชานั้น ท่านทั้งหลายจักไปสู่สวรรค์แต่โลกนี้ ด้วยการกระทำบูชาอย่างนี้' ดังนี้ ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายเพื่อจะบูชาพระสรีระของพระตถาคต' ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ท่านทั้งหลายจงบูชาธาตุของบุคคลควรบูชานั้น, ท่านทั้งหลายจักไปสู่สวรรค์ แต่โลกนี้ ด้วยการกระทำบูชาอย่างนี้' นั้นผิด ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ท่านทั้งหลายจงบูชาธาตุของบุคคลควรบูชานั้น, ท่านทั้งหลายจักไปสู่สวรรค์แต่โลกนี้ ด้วยการกระทำบูชาอย่างนี้,' ถ้าอย่างนั้นคำที่ว่า 'ดูก่อนอานนท์ ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีความขวนขวาย เพื่อจะบูชาพระสรีระของพระตถาคต' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าจงขยายความให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนอานนท์ ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายเพื่อจะบูชาพระสรีระของพระตถาคต' ดังนี้ และตรัสแล้วอีกว่า 'ท่านทั้งหลายจงบูชาธาตุของบุคคลควรบูชานั้น, ท่านทั้งหลายจักไปสู่สวรรค์แต่โลกนี้ ด้วยการกระทำบูชาอย่างนี้' ดังนี้ ก็แหละพุทธพจน์นี้ พระองค์หาได้ตรัสเพื่อชนทั้งหลายทั้งปวงทั่วไปไม่, พระองค์ทรงปรารภชินโอรสทั้งหลาย ตรัสพุทธพจน์นี้ว่า 'ดูก่อนอานนท์ ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีความขวนขวาย เพื่อจะบูชาพระสรีระของพระตถาคต' ดังนี้ เพราะการบูชานี้นั่นไม่เป็นการงานของชินโอรสทั้งหลาย ความพิจารณาสังขารทั่งหลาย ความทำในใจโดยแยบคายโดยอุบายที่ชอบ ความพิจารณาสติปัฏฐานเนือง ๆ การยึดอารมณ์ที่เป็นสาระ ความรบกิเลส ความประกอบประโยชน์ของตนเนือง ๆ นี้ เป็นกิจของชินโอรสทั้งหลาย การบูชาเป็นกิจของเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายที่เหลือ

เหมือนอย่างว่า การศึกษาศิลปะฝ่าย ช้าง ม้า รถ ธนู และกระบี่ และการเรียนมนต์สำหรับกษัตริย์ การฟังเสียง ความรู้กระทำการรบเอง และใช้ผู้อื่นให้รบ เป็นกิจของราชโอรสทั้งหลายของพระเจ้าแผ่นดิน, การไถนา การค้าขาย การเลี้ยงโค เป็นกิจของเวศย์ศูทร เป็นอันมากที่เหลืออยู่ ฉันใด การบูชานี้นั้น ก็มิใช่การงานของชินโอรสทั้งหลาย, ความพิจารณาสังขารทั้งหลาย ความทำในใจโดยแยบคายความพิจารณาสติปัฏฐานเนือง ๆ ความยึดอารมณ์ที่เป็นสาระ ความรบกิเลส ความประกอบประโยชน์ของตนเนือง ๆ นี้ เป็นกิจของชินโอรสทั้งหลาย, การบูชาเป็นกิจของเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายที่เหลือ ฉันนั้นนั่นแล

อีกนัยหนึ่ง ความศึกษา อิรูเพท ยชุเพท สามเพท อาถัพพณเพท และลักษณศาสตร์ รู้ลักษณะชายหญิงต่าง ๆ และรู้มหาปุริสลักษณะสามสิบสองประการ เป็นต้น เป็นกิจของพราหมณ์มาณพต้องศึกษาให้รู้, การไถนา การค้าขาย การเลี้ยงโค เป็นกิจของเวศย์ ศูทรทั้งหลายมากอันเศษ ฉันใด: บูชานี้นั้นก็ไม่ใช่การงานของชินโอรสทั้งหลาย, ความพิจารณาสังขารทั้งหลาย ความทำในใจโดยแยบคาย ความพิจารณาสติปัฏฐานเนือง ๆ ความยึดอารมณ์ที่เป็นสาระ ความรบกิเลส ความประกอบประโยชน์ของตนเนือง ๆ นี่เป็นกิจของชินโอรสทั้งหลาย, การบูชาเป็นกิจของเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายอันเหลือนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล เพราะเหตุนั้น พระตถาคตทรงดำริในพระหฤทัยว่า 'ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ จงอย่าประกอบในกิจมิใช่การงาน, ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้จงประกอบในกิจเป็นการงาน' แล้วจึงตรัสว่า 'ดูก่อนอานนท์ ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีความขวนขวาย เพื่อจะบูชาพระสรีระของพระตถาคตเถิด' ดังนี้ ถ้าพระตถาคตไม่พึงตรัสพระพุทธพจน์นี้ไซร้, ภิกษุทั้งหลายจะพึงรวบรวมแม้บาตรและจีวรของตน กระทำพุทธบูชาอย่างเดียวเท่านั้น

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สม
อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอ**เมณฑกปัญหา**

วรรคที่สาม

6 ภควโตปาทปัปปฏิกปติตปัญหา

พระราชาตรัสว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดำเนินอยู่ แผ่นดินใหญ่ไม่มีเจตนานี้ พื้นที่ลุ่มฟูขึ้น พื้นที่ดอนย่อมยุบลงเป็นประเทศเรียบราบเสมอกัน' และกล่าวอยู่อีกว่า 'พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันสะเก็ดศิลากระทบแล้ว' ดังนี้ สะเก็ดศิลาที่ตกลงแล้วที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่กลับแล้วจากพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อเหตุไร พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าดำเนินอยู่ แผ่นดินใหญ่ไม่มีเจตนานี้ ที่ลุ่มย่อมฟูขึ้น ที่ดอนย่อมยุบลง ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันสะเก็ดศิลากระทบแล้ว, นั้นผิด ถ้าว่าพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันสะเก็ดศิลากระทบแล้ว ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดำเนินอยู่แผ่นดินใหญ่ที่ไม่มีเจตนานี้ พื้นที่ลุ่มย่อมฟูขึ้น พื้นที่ดอนย่อมยุบลง' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เจ้าแล้วเป็นพระผู้เป็นเจ้าพึงขยายออกให้แจ้งเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร เหตุนี้มีจริง: เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดำเนินอยู่ แผ่นดินใหญ่ที่ไม่มีเจตนานี้ พื้นที่ลุ่มฟูขึ้น พื้นที่ดอนยุบลง และพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันสะเก็ดศิลากระทบแล้ว ก็แหละสะเก็ดศิลานั้นมิได้ตกลงแล้วโดยธรรมดาของตน, สะเก็ดศิลานั้นตกลงแล้วด้วยความเพียรของพระเทวทัต

ขอถวายพระพร พระเทวทัตผูกอาฆาตในพระผู้มีพระภาคเจ้าสิ้นแสนชาติทั้งหลายมาก, พระเทวทัตนั้นคิดจะให้ศิลาใหญ่มีขนาดเท่าเรือนยอดตกลงในเบื้องบนแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอาฆาตนั้น, จึงปล่อยศิลานั้น, ครั้งนั้น ภูเขาทั้งหลายสองผุดขึ้นจากแผ่นดินแล้วรับศิลานั้นไว้, ครั้งนั้น กะเทาะแตกจากศิลาด้วยเขาทั้งหลายสองนั้นประหารกระทบกัน เมื่อจะตกลงโดยสถานใด หรือโดยสถานนั้น ไม่มีนิยม จึงตกลงแล้วที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็ภูเขาทั้งหลายสองรับศิลาแล้วอย่างไร แม้กะเทาะศิลาอันภูเขาทั้งหลายสอง พึงรับรองอย่างนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร แม้ของที่รับแล้วในโลกนี้บางสิ่ง ย่อมรั้วออกไหลออก เข้าถึงความสิ้นไป เหมือนน้ำอันบุคคลเอาฝ่ามือรองไว้ ย่อมรั่วออกไหลออกได้ตามระวางแห่งนิ้วมือทั้งหลาย ย่อมถึงความสิ้นไปหมดไป, น้ำนมสด เปรียง น้ำผึ้ง เนยใส น้ำมัน รสปลา รสเนื้อ ละอย่าง ๆ บุคคลเอาฝ่ามือรองไว้ ย่อมรั่วย่อมไหลซึมซาบออกได้ ตามระวางนิ้วมือทั้งหลาย ฉันใด, ภูเขาทั้งสองที่เข้าไปเพื่อจะรับรองประหารกระทบศิลาที่กลิ้งลงมา สะเก็ดแตกจากศิลาที่กลิ้งลงมานั้น กระเด็นไปตกที่หลังพระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ทรายที่ละเอียดสุขุมเสมอด้วยละอองธุลี บุคคลกำไว้แล้วด้วยกำมือ ย่อมรั่วไหลหมดสิ้นไป ฉันใด, ภูเขาทั้งหลายมารวมแล้วเพื่อจะรับศิลานั้น กระทบกันกับศิลาที่กลิ้งมานั้น สะเก็ดแตกแล้วแต่ศิลานั้น ตกไปไม่นิยมสถาน ตกลงแล้วที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉันนั้น

อีกประการหนึ่ง คำข้าวที่บุคคลในโลกนี้บางคนเปิบแล้ว เมล็ดข้าวที่ร่วงออกจากปากแล้ว ย่อมกระจัดกระจายเรี่ยรายสูญไป ฉันใด เมื่อภูเขาทั้งหลายสองมารวมกัน เพื่อจะรับศิลาที่กลิ้งลงมานั้น ประหารกระทบศิลาที่กลิ้งลงมา สะเก็ดแตกแต่ศิลานั้น

กระเด็นไปตกที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉันนั้น"

ร "ยกไว้เถิด พระผู้เป็นเจ้า ข้อซึ่งภูเขาทั้งหลายรับศิลาที่กลิ้งลงมายกไว้เถิด, ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น แม้สะเก็ดก็ควรกระทำความเคารพในพระผู้มีพระภาคเจ้า เหมือนแผ่นดินใหญ่กระทำความเคารพฉะนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร สภาพสิบสองอย่างเหล่านี้ ย่อมไม่กระทำความเคารพ, สภาพสิบสองอย่างเป็นไฉน สภาพสิบสองอย่าง คือบุคคลที่กำหนัดแล้วไม่กระทำความเคารพด้วยอำนาจราคะ, บุคคลที่แค้นเคืองแล้ว ไม่กระทำความเคารพด้วยอำนาจโทสะ บุคคลที่หลงแล้วไม่กระทำความเคารพด้วยอำนาจโมหะ, บุคคลที่ผู้อื่นยกย่องแล้วฟุ้งไปไม่กระทำความเคารพด้วยอำนาจมานะ, บุคคลไม่มีคุณพระรัตนตรัยในสันดาน คือ ไม่พิจารณาเห็นคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยไม่มีคุณพิเศษ, บุคคลที่กระด้างดื้อขันขึงย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยความไม่มีธรรมเครื่องห้ามจะให้โอนอ่อน, บุคคลที่เลวย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยความเป็นคนมีสภาพอันเลวทราม, บุคคลกระทำคำบังคับของท่านที่เป็นอิสสระ ย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยความที่ตนไม่เป็นอิสสระ, บุคคลที่ไม่มีจาคะจิต ย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยความเป็นคนตระหนี่, บุคคลอันใคร ๆ ให้ถึงทุกข์แล้ว ย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยความเป็นผู้มุ่งจะตอบแทน ให้ผู้ให้ทุกข์แก่ตนนั้นถึงทุกข์บ้าง, บุคคลโลภแล้ว ย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยความเป็นคนอันโลภครอบงำแล้ว, บุคคลมัวขวนขวายประโยชน์ของตนอยู่ ย่อมไม่กระทำความเคารพ ด้วยมุ่งจะกระทำประโยชน์ให้สำเร็จ สภาพสิบสองอย่างเหล่านี้แล ย่อมไม่กระทำความเคารพ ก็แหละสะเก็ดศิลานั้นแตกแล้ว เพราะศิลาสามก้อนนั้นกระทบกัน ไม่ได้กระทำความกำหนดทิศ กระเด็นไปตกที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า

อีกประการหนึ่ง ละอองธุลีอันละเอียดสุขุม อันกำลังแห่งลมพัดหอบไปแล้ว ไม่กระทำความกำหนดทิศ กระจัดกระจายเรี่ยรายไปฉันใด, สะเก็ดศิลานั้นแตกแล้วเพราะศิลาสามก้อนกระทบกันมิได้กระทำนิมิตในทิศ กระเด็นลอยไปตกที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าฉันนั้น ก็ถ้าว่าสะเก็ดศิลานั้น ไม่กระเด็นออกไปต่างแต่ศิลานั้น, ภูเขาทั้งหลายพึงผุดขึ้นรับสะเก็ดศิลาแม้นั้น ก็สะเก็ดศิลานั้นมิได้ตั้งอยู่ที่พื้นดิน มิได้ตั้งอยู่ในอากาศ แตกแล้วด้วยเรี่ยวแรงศิลาต่อศิลากระทบกันกระเด็นลอยไปตกที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนใบไม้เก่า ๆ อันลมบ้าหมูหอบขึ้นไม่มีความกำหนดทิศ ย่อมตกลงโดยสถานใดสถานหนึ่ง ฉันใด, สะเก็ดศิลานั้นไม่มีความกำหนดทิศ ด้วยกำลังศิลาต่อศิลากระทบกัน เมื่อจะตกสะเก็ดไปตกที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉันนั้นนั่นเทียวแล เออก็ สะเก็ดศิลานั้นตกลงที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อความที่พระเทวทัตผู้อกตัญญู เป็นคนกระด้างจะเสวยทุกข์"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ดีละ ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

7 คาถาภิคีตโภชนทานกถากถนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'โภชนะที่เราขับแล้วด้วยพระคาถาไม่ควรจะบริโภค, แน่ะพราหมณ์ ความบริโภคโภชนะที่ตนขับด้วยพระคาถานั้น ไม่เป็นธรรม คือ ไม่เป็นจารีตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้พิจารณาเห็นรอบคอบอยู่, พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมบรรเทา คือ ห้ามเสีย ไม่เสวยโภชนะที่พระองค์ขับแล้วด้วยพระคาถา, ดูก่อนพราหมณ์เมื่อธรรมมีอยู่ คือ อาชีวปาริสุทธิธรรม หรือสุจริตธรรมสิบอย่างหรือจารีตธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีอยู่ คือ ว่าเป็นไปอยู่ ความแสวงหาเสมอด้วยเหยียดมือในโอกาสขอโดยส่วนเดียว เป็นเครื่องเลี้ยงพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้"

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทจะตรัสอนุปุพพิกถา ตรัสทานกถาทีแรกก่อน ตรัสสีลกถาในภายหลัง, เทพดาและมนุษย์ทั้งหลายฟังภาสิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นอิสสระในโลกทั้งปวง แล้วจึงตกแต่ง แล้วจึงให้ทาน, พระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมบริโภคทานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าส่งไปแล้วนั้นอีก

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'โภชนะที่เราขับแล้วด้วยพระคาถา ไม่ควรเราจะบริโภค' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทานกถาก่อน' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทานกถาก่อน, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'โภชนะที่เราขับแล้วด้วยพระคาถา ไม่ควรเราจะบริโภค' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด

ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ พระผู้เป็นเจ้า ทักขิเณยยบุคคลกล่าววิบากของบิณฑบาตแก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย คฤหัสถ์เหล่านั้นฟังธรรมกถาแล้ว เป็นผู้มีจิตเลื่อมใสแล้ว ให้ทานเนือง ๆ, ทักขิเณยยบุคคลเหล่าใด บริโภคทานนั้น ทักขิเณยยบุคคลเหล่านั้นทั้งปวง ย่อมบริโภคทานที่ทักขิเณยยบุคคลขับแล้วด้วยพระคาถา ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน ละเอียดลึก มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงจะแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'โภชนะที่เราขับแล้วด้วยพระคาถา ไม่ควรเราจะบริโภค, แน่ะพราหมณ์ ความบริโภคโภชนะที่ตนขับด้วยพระคาถานั้น ไม่เป็นธรรม คือ ไม่เป็นจารีตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้พิจารณาเห็นรอบคอบอยู่, พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมบรรเทา คือ ห้ามเสียไม่เสวยโภคชนะที่พระองค์ขับแล้วด้วยพระคาถา, ดูก่อนพราหมณ์ เมื่อธรรมมีอยู่ คือ อาชีวปาริสุทธิธรรม หรือสุจริตธรรมสิบอย่างหรือจารีตธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีอยู่ คือ ว่าเป็นไปอยู่ ความแสวงหาเสมอด้วยเหยียดมือในอากาศขอโดยส่วนเดียว เป็นเครื่องเลี้ยงชีพพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย' ดังนี้

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทานกถาก่อน ก็และความตรัสทานกถาก่อนนั้น เป็นกิริยาของพระตถาคตทั้งปวง: พระตถาคตทั้งปวงยังจิตของทายกทั้งหลายให้ยินดียิ่งแล้วในทานนั้น ด้วยตรัสทานก่อนย่อมประกอบในศีลต่อภายหลัง เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลายให้ภัณฑะเครื่องเล่นทั้งหลายแก่ทารกรุ่นทั้งหลาย คือ ไถน้อย ๆ หม้อน้อย ๆ กังหันน้อยๆ ทะนานน้อย ๆ รถน้อยๆ ธนูน้อย ๆ, ทารกทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมประกอบในการงานของตน ๆ ต่อภายหลัง ฉันใด: พระตถาคตยังจิตของทายกทั้งหลายให้ยินดียิ่ง ด้วยทานกถาทีแรกก่อนแล้ว จึงประกอบในศีลต่อภายหลัง ฉันนั้นนั่นเทียว

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนหมอ ธรรมดาว่าหมอเมื่อเยียวยารักษาไข้ ยังคนเป็นไข้กระสับกระส่ายอยู่ทั้งหลาย ให้ดื่มน้ำมันเพื่อจะสมาน กระทำให้มีกำลังสี่วันห้าวันก่อนแล้ว จึงรุนยาต่อภายหลังฉันใด: พระตถาคตคราวแรกทรงยังจิตของทายกทั้งหลาย ให้ยินดียิ่งด้วยทานกถาแล้ว จึงประกอบในศีลต่อภายหลัง ฉันนั้นนั่นเทียว จิตของทายกทานบดีทั้งหลายเป็นจิตอ่อน มีความเป็นของอ่อนสนิทแล้ว, ทายกทานบดีทั้งหลายเหล่านั้น จักตามถึงฝั่งแห่งสาคร คือ สงสาร ด้วยสะพานคือทาน ด้วยเรือคือทานนั้น ด้วยประการดังนี้, เพราะเหตุนั้น พระตถาคตทรงสั่งสอนภูมิแห่งกรรมแก่ทายกทั้งหลายเหล่านั้น, ก็แต่ว่าจะต้องทรงวิญญัติ เพราะสั่งสอนนั้นก็หาไม่"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าววิบัญญัติอันใดว่า 'วิญญัติ' ก็วิญญัติทั้งหลายเหล่านั้นมีเท่าไร"

ถ "ขอถวายพระพร วิญญัติมีสองคือ: กายวิญญัติ ให้เขารู้แจ้งด้วยกายหนึ่ง วจีบัญญัติ ให้เขารู้แจ้งด้วยวาจาหนึ่ง ในวิญญัติสองเหล่านั้น กายวิญญัติที่มีโทษก็มี ที่ไม่มีโทษก็มี; วจีวิญญัติที่มีโทษก็มี ที่ไม่มีโทษก็มี กายวิญญัติที่มีโทษอย่างไร ในศาสนานี้ภิกษุบางองค์เข้าไปใกล้ตระกูลทั้งหลายแล้วจึงยืนอยู่ในโอกาสไม่ควรยืนเสพการยืนนั้น, กายวิญญัตินี้มีโทษ; ก็พระอริยะทั้งหลาย ย่อมไม่บริโภคโภชนะที่ภิกษุนั้นขอแล้วด้วยกายวิญญัตินั้น, ส่วนบุคคลนั้นเป็นผู้อันบัณฑิตดูหมิ่นดูแคลนติเตียน ไม่เคารพแล้ว, ในสมัย คือ ลัทธิของพระอริยะทั้งหลาย ถึงซึ่งความนับว่า 'ผู้มีอาชีวะอันทำลายแล้ว' ทีเดียว

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: ในศาสนานี้ ภิกษุบางองค์เข้าไปใกล้ตระกูลทั้งหลายแล้วจึงยืนอยู่ในโอกาสไม่ควรยืน น้อมคอไปเพ่งแล้วดังเพ่งแห่งนกยูง ด้วยคิดว่า 'ชนทั้งหลายเหล่านี้จักเห็น ด้วยการยืนอย่างนี้,' ชนเหล่านั้นเห็นภิกษุนั้น ด้วยการยืนนั้น, กายวิญญัติแม้นี้มีโทษ; พระอริยเจ้าทั้งหลายไม่บริโภคโภชนะที่ภิกษุนั้นขอแล้วด้วยกายวิญญัตินั้น, ส่วนบุคคลนั้นเป็นผู้อันบัณฑิตดูหมิ่นดูแคลนติเตียน ไม่เคารพแล้ว ในสมัยคือลัทธิของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความนับว่า 'ผู้มีอาชีวะทำลายแล้ว' ทีเดียว

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก; ในศาสนานี้ ภิกษุบางองค์ให้เขารู้แจ้งด้วยคางบ้าง ด้วยคิ้วบ้าง ด้วยแม่มือบ้าง, วิญญัติแม้นี้มีโทษ; พระอริยะทั้งหลาย ย่อมไม่บริโภคโภชนะที่ภิกษุนั้นขอแล้วด้วยกายวิญญัตินั้น, ส่วนบุคคลนั้นเป็นผู้อันบัณฑิตดูหมิ่นดูแคลนติเตียน ถึงซึ่งความนับว่า 'เป็นผู้มีอาชีวะทำลายแล้ว' ทีเดียว

ขอถวายพระพร แม้พระเถระชื่อสารีบุตร เมื่อพระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว เป็นไข้ในส่วนราตรี อันพระเถระชื่อมหาโคคัลลานะ ถามถึงเภสัชจึงเปล่งวาจา, เภสัชเกิดขึ้นด้วยวจีเภทนั้น; ครั้งนั้น พระเถระชื่อ สารีบุตร ละเภสัชนั้น ไม่อาศัยเลี้ยงชีพ เพราะกลัวแต่ความทำลายแห่งอาชีวะว่า "เภสัชนี้เกิดขึ้นแล้วด้วยวจีเภทของเรา, อาชีวะของเราอย่าแตกเลย" ดังนี้ มิใช่หรือ วจีวิญญัติแม้อย่างนี้

เป็นไปกับด้วยโทษ; ก็พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมไม่บริโภคโภชนะที่ภิกษุนั้นขอแล้วด้วยวจีวิญญัตินั้น,
ส่วนบุคคลนั้นเป็นผู้อันบัณฑิตดูหมิ่นดูแคลนติเตียนไม่เคารพแล้ว ในสมัย คือ ลัทธิของพระอริยเจ้าทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมถึงซึ่งความนับว่า 'มีอาชีวะทำลายแล้ว' ทีเดียว

วจีวิญญัติอย่างไรไม่มีโทษ ขอถวายพระพร ในศาสนานี้ ภิกษุเมื่อปัจจัยมี ขอเภสัชในตระกูลทั้งหลายที่เป็นญาติและผู้ปวารณา, วจีวิญญัตินี้ไม่มีโทษ; พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมบริโภคปัจจัยที่ภิกษุนั้นขอแล้วด้วยวจีบัญญัตินั้น,
ส่วนบุคคลนั้นเป็นผู้อันบัณฑิตยกย่องชมเชยสรรเสริญแล้ว ในสมัย คือ ลัทธิของพระอริยเจ้าทั้งหลาย, เธอนั้นย่อมถึงซึ่งความนับว่า 'เป็นผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์แล้ว' นั่นเทียว อันพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอนุมัติแล้ว

ขอถวายพระพร พระตถาคตทรงละโภชนะของกสิภารทวาชพราหมณ์อันใดเสีย
โภชนะนั้นเกิดแล้วด้วยความแค่นได้และผูกพันและฉุดคร่า และข่ม และโต้ตอบ, เพราะเหตุนั้น พระตถาคตจึงทรงห้ามบิณฑบาตนั้นเสีย ไม่อาศัยเป็นอยู่"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เมื่อพระตถาคตเสวยอยู่ เทพดาทั้งหลายแทรกโอชะทิพย์ลงในบาตรสิ้นกาลทั้งปวงหรือ
หรือว่าเทพดาทั้งหลายแทรกโอชะทิพย์ลงในบิณฑบาตทั้งหลายสอง คือ มังสะสุกรอ่อนหนึ่ง มธุปายาสหนึ่ง สองอย่างเท่านั้น"

ถ "ขอถวายพระพร เมื่อพระตถาคตเสวยอยู่ เทพดาทั้งหลายถือโอชะทิพย์ บำรุงแทรกโอชะทิพย์ลงในคำข้าวที่ทรงยกขึ้นแล้ว และยกขึ้นแล้วสิ้นกาลทั้งปวง เปรียบเหมือนคนครัว (คนเครื่อง) ของพระมหากษัตริย์ เมื่อพระมหากษัตริย์เสวยอยู่
คนเครื่องมือนั้นถือแกงบำรุงแทรกแกงลงในคำข้าวทุกองค์ ฉันใด, เมื่อพระตถาคตเสวยอยู่เทพดาทั้งหลายถือโอชะทิพย์
บำรุงแทรกโอชะทิพย์ลงในคำข้าวที่พระองค์ทรงยกขึ้นแล้วและทรงยกขึ้นแล้วทุก ๆ เวลา ฉันนั้นนั่นเทียวแล
แม้เมื่อพระตถาคตเสวยข้าวยวปูลกะแห้ง ที่ในเมืองเวรัญชา เทพดาทั้งหลายให้ชุ่มแล้วให้ชุ่มแล้วด้วยโอชะทิพย์น้อมเข้าไปแล้ว, เพราะเหตุนั้น พระกายของพระตถาคตจึงได้เป็นอวัยวะเจริญแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เทพดาทั้งหลายเหล่าใด ถึงซึ่งความขวนขวายในการประคับประคองพระสรีรกายของพระตถาคตแล้วเนือง ๆ ลาภทั้งหลายของเทพดาทั้งหลายเหล่านั้นหนอ

ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั่นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

8 ภควโตธัมมเทสนายอัปโปสุกตภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่า
'พระตถาคตทรงอบรมพระสัพพัญญุตญาณมาในระหว่างสี่อสงไขยแสนกัปป์ จึงกระทำพระสัพพัญญุตญาณให้แก่กล้าได้แล้ว
เพื่อจะยกประชุมชนหมู่ใหญ่ขึ้น' และกล่าวอีกว่า 'ภายหลังพระองค์บรรลุความเป็นสัพพัญญูแล้ว
จิตของพระองค์น้อมไปเพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย หาน้อมไปเพื่อจะทรงแสดงธรรมไม่' ดังนี้

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน นายขมังธนู หรืออันเตวาสิกของนายขมังธนู ศึกษาความลอบยิงเพื่อประโยชน์แก่สงครามสิ้นวันทั้งหลายมาก
เมื่อการรบใหญ่ถึงพร้อมแล้วกลับท้อถอยเสีย ฉันใด; พระตถาคตทรงอบรมพระสัพพัญญุตญาณมา ในระหว่างสี่อสงไขยแสนกัปป์ให้แก่กล้าแล้ว
เพื่อจะยกประชุมชนหมู่ใหญ่ขึ้น, ครั้นพระองค์บรรลุความเป็นสัพพัญญูแล้ว ทรงท้อถอยในการแสดงธรรมก็ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง คนปล้ำ หรืออันเตวาสิกของคนปล้ำ ตั้งใจศึกษาการปล้ำไว้แล้วสิ้นวันทั้งหลายมาก
ครั้นเมื่อการต่อสู้ของคนปล้ำถึงพร้อมแล้วพึงท้อใจ ฉันใด,

พระตถาคตทรงอบรมพระสัพพัญญุตญาณมาในระหว่างสี่อสงไขกับแสนกัปป์กระทำให้แก่กล้า เพื่อจะยกประชุมชนหมู่ใหญ่ขึ้น, ครั้นเมื่อพระองค์ถึงความเป็นพระสัพพัญญูแล้ว ทรงท้อถอยในการแสดงธรรมก็ฉันนั้น

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตทรงท้อแล้ว เพราะความกลัวหรือหนอ, หรือว่าทรงท้อแล้ว เพราะความที่ธรรมไม่ปรากฏ,หรือว่าพระองค์ทรงท้อแล้ว เพราะความที่แห่งพระองค์เป็นผู้ทุพพล, หรือว่าพระองค์ทรงท้อแล้ว เพราะความที่พระองค์ไม่ใช่สัพพัญญู อะไรเป็นเหตุในความท้อนั้น เชิญพระผู้เป็นเจ้ากล่าวเหตุแก่ข้าพเจ้าเพื่อข้ามความสงสัยเสีย

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระตถาคตทรงอบรมพระสัพพัญญุตญาณมาในระหว่างสี่อสงไขยกับแสนกัปป์ให้แก่กล้าแล้ว เพื่อจะยกประชุมชนหมู่ใหญ่ขึ้น, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตทรงบรรลุความเป็นสัพพัญญูแล้ว จิตของพระองค์น้อมไปเพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย หาน้อมไปเพื่อจะแสดงธรรมไม่' ดังนี้ คำนั้นผิด ถ้าว่าเมื่อพระองค์บรรลุความเป็นพระสัพพัญญูแล้ว จิตของพระองค์น้อมไปเพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย หาน้อมไปเพื่อจะทรงแสดงธรรมไม่, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระตถาคตอบรมพระสัพพัญญุตญาณมาในระหว่างสี่อสงไขกับแสนกัปป์ให้แก่กล้าแล้ว เพื่อจะยกประชุมชนหมู่ใหญ่ขึ้น' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนลึกอันบุคคลเปลื้องยาก มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระตถาคตทรงอบรมพระสัพพัญญุตญาณมาในระวางสี่อสงไขยกับแสนกัปป์ให้แก่กล้าแล้วเพื่อจะยกชนหมู่ใหญ่ขึ้น; และครั้นพระองค์บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้วจิตของพระองค์น้อมไปแล้ว เพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อยหาน้อมไปเพื่อจะทรงแสดงธรรมไม่, ก็ความน้อมไปนั้น เหตุเห็นความที่ธรรมเป็นของลึก และละเอียด และอันบุคคลเห็นยาก และอันบุคคลตรัสรู้ตามด้วยยาก และสุขุม และแทงตลอดด้วยยาก และความที่สัตว์ทั้งหลายมีอาลัยเป็นที่มายินดี และสักกายทิฏฐิอันสัตว์ทั้งหลายยกขึ้นแล้วมั่น; ทรงดำริว่า "อะไรหนอแล อย่างไรหนอแล" ดังนี้ จิตของพระองค์น้อมไปแล้ว เพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย หาน้อมไปเพื่อจะทรงแสดงธรรมไม่; จิตนั้นมีความคิดถึงความแทงตลอดของสัตว์ทั้งหลายในพระหฤทัยอย่างเดียว

ขอถวายพระพร อุปมาเหมือนหมอผู้ตัดผ่า เข้าไปใกล้นวชนผู้อันพยาธิมิใช่อย่างเดียวเบียดเบียนแล้ว จึงคิดอย่างนี้ว่า "พยาธิของชนนี้ จะพึงระงับได้ด้วยความเพียรอะไรหนอ หรือด้วยเภสัชขนานไหน" ดังนี้ ฉันใด; จิตของพระตถาคตเห็นชนอันพยาธิ คือ กิเลสทั้งปวงเบียดเบียนแล้ว และเห็นความที่ธรรมเป็นของลึก และละเอียด และอันบุคคลเห็นโดยยาก และอันบุคคลตรัสรู้ตามโดยยาก สุขุม มีความแทงตลอดโดยยากว่า "อะไรหนอแล อย่างไรหนอแล" ดังนี้ จิตของพระองค์น้อมไปแล้ว เพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย หาน้อมไปเพื่อจะทรงแสดงธรรมไม่; ความน้อมไปนั้น มีความคิดถึงความแทงตลอดของสัตว์ทั้งหลายในพระหฤทัยอย่างเดียว ฉันนั้นเทียว

อุปมาเหมือนพระราชผู้กษัตริย์มุรธาภิเษกแล้ว ทอดพระเนตรเห็นนายประตู และหมู่ทหาร และหมู่สัตว์ และชาวนิคม และราชภัฏ และอมาตย์ และราชกัญญา ผู้อาศัยพระองค์เป็นอยู่ทั้งหลาย มีความดำริในพระหฤทัยเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เราจักสงเคราะห์ชนทั้งหลายเหล่านี้อย่างไรหนอแล" ฉันใด;พระตถาคตทอดพระเนตรเห็นความที่ธรรมเป็นของลึก และละเอียด และบุคคลเห็นโดยยาก และอันบุคคลตรัสรู้ตามโดยยาก สุขุม มีความแทงตลอดโดยยาก และความที่สัตว์ทั้งหลายมีอาลัยเป็นที่มายินดี และความที่สักกายทิฏฐิเป็นของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นถือมั่น, จึงทรงดำริว่า "จะกระทำอะไรหนอแล เราจักกระทำอย่างไรหนอแล" ดังนี้ จิตของพระองค์น้อมไปแล้ว เพื่อความเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย หาน้อมไปเพื่อจะทรงแสดงธรรมไม่ ฉันนั้น; ความน้อมพระหฤทัยไปนั้น มีความคิดถึงความแทงตลอดของสัตว์ทั้งหลาย ในพระหฤทัยอย่างเดียว เออก็ พระตถาคตทั้งหลายอันพรหมวิงวอนแล้วย่อมทรงแสดงธรรมอันใด ความที่พระตถาคตทั้งหลายอันพรหมวิงวอนแล้วทรงแสดงธรรมนั้น เป็นธรรมของพระตถาคตทั้งหลายทั้งปวง ก็อะไรเป็นเหตุในข้อนั้น โดยสมัยนั้น มนุษย์ทั้งหลายดาบสและปริพาชกทั้งหลาย สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใดชนทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง เป็นผู้มีพรหมเป็นเทพดาผู้หนักในพรหมเป็นผู้มีพรหมเป็นที่ถึงในเบื้องหน้า;โลกกับทั้งเทพดาจักนอบน้อม จักเชื่อถือ จักน้อมใจตามพระตถาคตเจ้า เพราะความนอบน้อมของพรหมนั้น ผู้มีกำลัง มียศ มีชื่อเสียงโด่งดัง ผู้เยี่ยม ผู้เลิศลอย เพราะเหตุนั้น พระตถาคตทั้งหลาย ต่อพรหมวิงวอนแล้วจึงทรงแสดงธรรม

เปรียบเหมือนพระมหากษัตริย์ หรือราชมหาอมาตย์ผู้หนึ่ง ย่อมนอบน้อมทำความเคารพแก่บุคคลใด, ประชุมชนนอกนั้น ย่อมนอบน้อมกระทำความเคารพแก่บุคคลนั้น เพราะความนอบน้อมของพระมหากษัตริย์หรือราชมหาอมาตย์นั้น ผู้มีกำลังกว่า

ฉันใด;โลกกับทั้งเทวดาจักนอบน้อมแด่พระตถาคตทั้งหลายผู้อันพรหมนอบน้อมแล้ว ฉันนั้นแล พรหมอันชาวโลกบูชาแล้ว ๆ, เพราะฉะนั้น มหาพรหมนั้นจึงทูลวิงวอนพระตถาคตเจ้าทั้งปวงเพื่อแสดงธรรม, และพระตถาคตทั้งหลายอันพรหมทูลวิงวอนแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพราะเหตุนั้น ขอถวายพระพร"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าคลี่คลายขยายดีแล้ว เวยยากรณ์มีความเจริญนัก ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

9 พุทธอาจริยานาจริยปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงภาสิตว่า 'อาจารย์ของเราตถาคตไม่มี บุคคลเช่นกับด้วยเราตถาคตไม่มี ในโลกกับทั้งเทพดา ไม่มีบุคคลเปรียบด้วยเราตถาคต' ดังนี้แล้ว ภายหลังพระองค์ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาฬารดาบสกาลามโคตรเป็นอาจารย์ของเราตถาคต ตั้งเราผู้อันเตวาสิกให้เป็นผู้เสมอด้วยตน และบูชาเราด้วยบูชายิ่ง ด้วยประการดังนี้แล' ดังนี้

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระตถาคตตรัสว่า 'อาจารย์ของเราตถาคตไม่มี บุคคลเช่นกับด้วยเราตถาคตไม่มี' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาฬารดาบสกาลามโคตรเป็นอาจารย์ของเราตั้งเราผู้อันเตวาสิกไว้ให้เป็นผู้เสมอด้วยตน และบูชาเราด้วยบูชายิ่งด้วยประการดังนี้แล' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาฬารดาบสกาลามโคตรเป็นอาจารย์ของเรา ตั้งเราไว้ให้เป็นผู้เสมอด้วยตน และบูชาเราด้วยบูชายิ่ง ด้วยประการดังนี้แล' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'อาจารย์ของเราตถาคตไม่มี บุคคลเช่นกับด้วยเราตถาคตไม่มี'ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตว่า 'อาจารย์ของเราตถาคตไม่มี บุคคลเช่นกับด้วยเราตถาคตไม่มี ในโลกกับทั้งเทพดา ไม่มีบุคคลเปรียบด้วยเราตถาคต' ดังนี้แล้ว ภายหลังตรัสว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาฬารดาบสกาลามโคตรเป็นอาจารย์ของเรา ตั้งเราไว้ให้เป็นผู้เสมอด้วยตน และพจน์นั้น พระองค์ทรงหมายเอาความที่อาฬารดาบสกาลามโคตร เป็นอาจารย์ของพระองค์ เมื่อพระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ยังไม่ได้ตรัสรู้แล้ว ในกาลก่อนแต่ความตรัสรู้เทียวตรัสแล้ว

ขอถวายพระพร อาจารย์ทั้งหลายของพระโพธิสัตว์ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ยังมิได้ตรัสรู้ยิ่ง ในกาลก่อนแต่ความตรัสรู้เทียว ห้าคนเหล่านี้, พระโพธิสัตว์อันอาจารย์ทั้งหลายเหล่าไรเล่า สั่งสอนแล้วยังวันให้น้อมล่วงไปแล้วในสำนักของอาจารย์นั้น ๆ, อาจารย์ทั้งหลายห้า คือบุคคลไหนบ้าง

ขอถวายพระพร พราหมณ์ทั้งหลายแปดเหล่าใดนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์พอเกิดแล้วมารับลักษณะทั้งหลาย พราหมณ์ทั้งหลายแปดคือใครบ้าง พราหมณ์ทั้งหลายแปด คือรามพราหมณ์หนึ่ง ธชพราหมณ์หนึ่ง ลักษณพราหมณ์หนึ่ง มันตีพราหมณ์หนึ่ง ยัญญพราหมณ์หนึ่ง สุยามพราหมณ์หนึ่ง สุโภชพราหมณ์หนึ่ง สุทัตตพราหมณ์หนึ่ง รวมเป็นแปดคน, พราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นให้พระชนกทรงทราบความสวัสดีของพระโพธิสัตว์นั้นแล้ว ได้กระทำกรรมคือการรักษาแล้ว, ก็พราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นเป็นอาจารย์ทีแรก

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: พระเจ้าสุทโธทนะผู้พระชนกของพระโพธิสัตว์ ทรงนำพราหมณ์ชื่อ สรรพมิตร เป็นอภิชาติ เป็นผู้สูง มีชาติเป็นผู้กล่าวบท มีเวยยากรณ์ มีองค์หก เข้ามาแล้ว ทรงจับพระเต้าน้ำหล่อมอบถวายให้ศึกษาว่า 'ท่านจงยังกุมารนี้ให้ศึกษา,' สรรพมิตรพราหมณ์นี้ เป็นอาจารย์ที่สอง

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: เทพดาใดนั้นยังพระโพธิสัตว์ให้สังเวช, พระโพธิสัตว์ทรงสดับคำของเทพดาใดแล้ว จึงสังเวชแล้ว หวาดแล้วเสด็จออกแล้ว บรรพชาแล้ว ในขณะนั้นนั่นเทียว, เทพดานี้เป็นอาจารย์ที่สาม

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: อาฬารดาบสกาลามโคตรนี้ เป็นอาจารย์ที่สี่

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: อุททกดาบสรามบุตรนี้ เป็นอาจารย์คำรบห้า

อาจารย์ทั้งหลายของพระโพธิสัตว์ เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ยังมิได้ตรัสรู้ ในกาลก่อนแต่ความตรัสรู้ทีเดียว ห้าพวกเหล่านี้แล

ก็แต่ว่า อาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นอาจารย์ในธรรมเป็นโลกิยะ ก็แหละอาจารย์ผู้สั่งสอน เพื่อจะแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ในธรรมเป็นโลกุตตระนี้ ไม่มีใครยิ่งกว่า ของพระตถาคตไม่มี

ขอถวายพระพร พระตถาคตเป็นสยัมภูไม่มีอาจารย์, เพราะเหตุนั้น พระตถาคตตรัสแล้วว่า 'อาจารย์ของเราตถาคตไม่มี บุคคลเช่นกับด้วยเราไม่มี ในโลกกับทั้งเทพดา ไม่มีบุคคลเปรียบด้วยเรา ดังนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สาม

10 อัคคานัคคสมณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิต พระพุทธพจน์นี้ว่า 'บรรพชิตชื่อเป็นสมณะ เพราะความที่อาสวะทั้งหลายสิ้นไป' ดังนี้ แล้วตรัสอีกว่า 'บัณฑิตทั้งหลายกล่าวนระผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยธรรมทั้งหลายสี่นั้นว่า เป็นสมณะแท้ในโลก' ดังนี้ ในคำนั้น ธรรมทั้งหลายสี่เหล่านี้ คือ ขันติ ความอดทน อัปปาหารตา ความเป็นผู้มีอาหารน้อย คือ มักน้อย รติวิปปหาน ความละความยินดีเสีย อากิญจัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีความกังวล คุณธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่สิ้นอาสวะแล้ว ยังมีกิเลสนั่นเทียว ถ้าบรรพชิตชื่อว่าเป็นสมณะ เพราะความที่อาสวะทั้งหลายสิ้นไป, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บัณฑิตทั้งหลายกล่าวนระผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยธรรมทั้งหลายสี่นั้น ว่าเป็นสมณะแท้ในโลก' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าบรรพชิตผู้มีความพร้อมเพรียง ด้วยธรรมทั้งหลายสี่ ชื่อว่าเป็นสมณะ, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บรรพชิตชื่อเป็นสมณะ เพราะความที่อาสวะทั้งหลายสิ้นไป' ดังนี้ แม้นั้นก็เป็นผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้แล้วว่า 'บรรพชิตชื่อว่าเป็นสมณะ เพราะความที่อาสวะทั้งหลายสิ้นไป' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'บัณฑิตทั้งหลายกล่าวนระผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยธรรมทั้งหลายสี่นั้น ว่าเป็นสมณะแท้ในโลก' พระพุทธพจน์ว่า 'บัณฑิตทั้งหลายกล่าวนระผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยธรรมทั้งหลายสี่นั้น ว่าเป็นสมณะ' นี้นั้น พระองค์ตรัสแล้วด้วยอำนาจแห่งคุณของบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ส่วนคำที่ว่า 'บรรพชิตชื่อเป็นสมณะ เพราะความที่อาสวะทั้งหลายสิ้นไป ดังนี้ ๆ เป็นคำกล่าวไม่มีส่วนเหลือ กล่าวส่วนสุด เออก็ บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อความเข้าไประงับกิเลส พระองค์ทรงคัดสรรบุคคลผู้ปฏิบัติทั้งหลายทั่วปวงเหล่านั้น ตรัสสมณะผู้สิ้นอาสวะแล้วว่าเป็นยอด อุปมาเหมือนดอกไม้ที่เกิดในน้ำและเกิดบนบกทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มหาชนย่อมกล่าวดอกมะลิว่าเป็นยอดแห่งดอกไม้ทั้งหลายเหล่านั้น, บุบผชาติทั้งหลายต่าง ๆ เหล่าใดเหล่าหนึ่งเหลือนั้น ท่านคัดสรรดอกไม้ทั้งหลายเหล่านั้น ดอกมะลิอย่างเดียวเป็นที่ปรารถนาเป็นที่รักของมหาชน ฉันใด; บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อความเข้าไประงับกิเลส ย่อมกล่าวสมณะผู้สิ้นอาสวะแล้วว่าเป็นยอด ฉันนั้นนั่นเทียว

อีกนัยหนึ่ง โลกย่อมกล่าวว่าข้าวสาลีเป็นยอดแห่งข้าวเปลือกทั้งหลายทั้งปวง, ธัญญชาติทั้งหลายต่าง ๆ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง อาศัยธัญญชาติทั้งหลายเหล่านั้นเป็นโภชนะเพื่อยังสรีระให้เป็นไป โลกย่อมกล่าวข้าวสาลีอย่างเดียว ว่าเป็นยอดแห่งธัญญชาติทั้งหลายเหล่านั้นฉันใด; บุคคลทั้งหลายผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเข้าไประงับกิเลส บัณฑิตทั้งหลายคัดสรรบุคคลผู้ปฏิบัติทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น กล่าวสมณะผู้สิ้นอาสวะแล้วว่าเป็นยอด ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

วรรคที่สี่

1 วัณณภณนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุคคลทั้งหลายอื่น พึงกล่าวสรรเสริญคุณของเราผู้ตถาคต หรือกล่าวสรรเสริญคุณแห่งพระธรรมแห่งพระสงฆ์ก็ดี, ท่านทั้งหลายไม่ควรจะกระทำความเพลิดเพลิน ไม่ควรจะกระทำโสมนัสดีใจ ไม่ควรจะกระทำความเหิมจิต ในการที่บุคคลทั้งหลายกล่าวสรรเสริญคุณนั้น'ดังนี้ อนึ่ง พระตถาคตเมื่อพราหมณ์ชื่อเสละ กล่าวสรรเสริญคุณตามเป็นจริงแล้วอย่างไร พระองค์มีความเพลิดเพลินและดีพระหฤทัย เหิมพระหฤทัยยิ่ง ตรัสระบุคุณของพระองค์ยิ่งขึ้นไปแก่เสละพราหมณ์นั้นว่า 'ดูก่อนเสละ เราผู้ตถาคตเป็นพระราชา เป็นพระราชาโดยธรรม ไม่มีใครจะยิ่งกว่า เราผู้ตถาคตยังจักรโดยธรรมให้เป็นไป จักรอันใคร ๆ พึงให้เป็นไปเทียมไม่ได้' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุคคลทั้งหลายอื่น กล่าวสรรเสริญคุณของเราผู้ตถาคต หรือกล่าวสรรเสริญคุณของพระธรรม ของพระสงฆ์ก็ดี, ท่านทั้งหลายไม่ควรจะกระทำความเพลิดเพลิน ไม่ควร 'จะกระทำความโสมนัสดีใจ ไม่ควรจะกระทำความเหิมจิต ในการที่บุคคลทั้งหลายกล่าวสรรเสริญคุณนั้น' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เมื่อเสละพราหมณ์กล่าวสรรเสริญพระคุณตามเป็นจริงอย่างไร พระองค์มีความเพลิดเพลินแล้ว ดีพระหฤทัย เหิมพระหฤทัย ตรัสระบุคุณของพระองค์แก่เสละพราหมณ์นั้น' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่า เมื่อเสละพราหมณ์กล่าวสรรเสริญพระคุณตามเป็นจริงอย่างไร พระองค์มีความเพลิดเพลินแล้ว ดีพระหฤทัย เหิมพระหฤทัย ตรัสระบุคุณของพระองค์แก่เสละพราหมณ์นั้นยิ่งขึ้นไป,' ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ภิกษุทั้งหลายถ้าบุคคลทั้งหลายอื่น กล่าวสรรเสริญคุณของเราผู้ตถาคต หรือกล่าวสรรเสริญคุณของพระธรรมพระสงฆ์ก็ดี, ท่านทั้งหลายไม่ควรจะกระทำความเพลิดเพลิน ไม่ควรจะกระทำความโสมนัส ไม่ควรจะกระทำความเหิมจิต ในการที่บุคคลทั้งหลายกล่าวสรรเสริญคุณนั้น' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้แล้วว่า 'ภิกษุทั้งหลาย บุคคลทั้งหลายอื่น กล่าวสรรเสริญของเราผู้ตถาคต หรือกล่าวสรรเสริญคุณของพระธรรมพระสงฆ์ก็ดี, ท่านทั้งหลายไม่ควรจะกระทำความเพลิดเพลิน ไม่ควรจะกระทำความโสมนัส ไม่ควรจะกระทำความเหิมจิต ในการที่บุคคลทั้งหลายกล่าวสรรเสริญคุณนั้น' ดังนี้ อนึ่ง เมื่อเสละพราหมณ์กล่าวสรรเสริญพระคุณตามเป็นจริงอย่างไร พระองค์มีความเพลิดเพลินแล้ว ดีพระหฤทัย เหิมพระหฤทัย ตรัสระบุคุณของพระองค์แก่เสละพราหมณ์นั้นยิ่งขึ้นไปว่า 'ดูก่อนเสละ เราเป็นพระราชา เป็นพระราชาโดยธรรม ไม่มีใครยิ่งกว่า เรายังจักรโดยธรรมให้เป็นไป จักรอันใคร ๆ พึงให้เป็นไปเทียมไม่ได้' ดังนี้ จริง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงลักษณะแห่งความเป็นเองทั้งรสแห่งธรรม ความเป็นเองเป็นของไม่ผิด เป็นของจริงของแท้ ความเป็นอย่างนั้นของพระธรรมก่อน จึงตรัสว่า 'ภิกษุทั้งหลาย บุคคลทั้งหลายอื่น กล่าวสรรเสริญคุณของเราผู้ตถาคต หรือกล่าวสรรเสริญคุณของพระธรรมพระสงฆ์ก็ดี, ท่านทั้งหลายไม่ควรจะกระทำความเพลิดเพลิน ไม่ควรจะกระทำความโสมนัส ไม่ควรจะกระทำความเหิมจิต ในการที่บุคคลทั้งหลายกล่าวสรรเสริญคุณนั้น ดังนี้ ก็แต่ว่า พระพุทธพจน์ใด เมื่อเสละพราหมณ์กล่าวสรรเสริญพระคุณตามความเป็นจริงแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าซ้ำตรัสระบุพระคุณพระองค์ แก่เสละพราหมณ์นั้นยิ่งขึ้นไปว่า 'ดูก่อนเสละ เราเป็นพระราชา เป็นพระราชาโดยธรรม ไม่มีใครจะยิ่งกว่า' ดังนี้, พระพุทธพจน์นั้น พระองค์จะได้ตรัสแล้วเพราะเหตุแห่งลาภก็หาไม่ จะได้ตรัสแล้วเพราะเหตุแห่งยศก็หาไม่ จะได้ตรัสแล้วเพราะเหตุแห่งฝักฝ่ายก็หาไม่ จะได้ตรัสแล้วโดยความเป็นผู้ใคร่อันเตวาสิกก็หาไม่พระพุทธพจน์นั้น พระองค์ตรัสแล้วด้วยความไหวตาม ด้วยความกรุณา ด้วยอำนาจแห่งประโยชน์เกื้อกูลว่า 'ความตรัสรู้ธรรมจักมีแก่เสละพราหมณ์นี้ด้วย แก่มาณพทั้งหลายสามร้อยด้วย โดยอุบายอย่างนี้' ดังนี้ โดยแท้แล, เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสสรรเสริญคุณของพระองค์ยิ่งขึ้นไปอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนเสละ เราเป็นพระราชา เป็นพระราชาโดยธรรม ไม่มีใครจะยิ่งกว่า ดังนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สี่

2 อหึสานิคคหปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้แล้วว่า 'ท่านผู้นับถือพระรัตนตรัยว่าของเรา เมื่อไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น จักเป็นที่รักในโลก' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'เราตถาคตพึงข่มสภาพที่ควรข่ม พึงยกย่องสภาพที่ควรยกย่อง' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน การตัดมือเสีย ตัดเท้าเสีย ฆ่าเสีย ขังเสียให้กระทำกรรมกรณ์เสีย ให้ตายเสีย กระทำสันตติให้กำเริบ ชื่อความข่ม คำนั้นไม่ควรแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่ควรเพื่อจะตรัสคำนั้น พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ท่านผู้นับถือพระรัตนตรัย เมื่อไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น จักเป็นที่รักในโลก' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เราผู้ตถาคตพึงข่มสภาพที่ควรข่ม พึงยกย่องสภาพควรยกย่อง' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'เราผู้ตถาคตพึงข่มสภาพซึ่งควรข่ม พึงยกย่องสภาพซึ่งควรยกย่อง' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ท่านผู้นับถือพระรัตนตรัย เมื่อไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น จักเป็นที่รักในโลก' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เราผู้ตถาคตพึงข่มสภาพที่ควรข่ม พึงยกย่องสภาพควรยกย่อง' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'เราผู้ตถาคตพึงข่มสภาพซึ่งควรข่ม พึงยกย่องสภาพซึ่งควรยกย่อง' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ท่านผู้นับถือพระรัตนตรัย เมื่อไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น จักเป็นที่รักในโลก' แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสตพระพุทธพจน์นี้แล้วว่า 'ท่านผู้นับถือพระรัตนตรัย เมื่อไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น จักเป็นที่รักใคร่ในโลก' ดังนี้, ตรัสแล้วว่า 'เราผู้ตถาคตพึงข่มสภาพซึ่งควรข่ม พึงยกย่องสภาพซึ่งควรยกย่อง' ดังนี้ด้วย พระพุทธพจน์นี้ว่า 'ท่านผู้นับถือพระรัตนตรัย เมื่อไม่เบียดเบียนสัตว์อื่นจักเป็นที่รักในโลก' ดังนี้ นั่นเป็นอนุมัติของพระตถาคตทั้งหลายทั้งปวง: พระวาจานั้นเป็นเครื่องพร่ำสอน พระวาจานั้นเป็นเครื่องแสดงธรรมของพระตถาคตทั้งหลายทั้งปวง, เพราะว่าธรรมมีความไม่เบียดเบียนเป็นลักษณะ, พระพุทธพจน์นั้นเป็นเครื่องกล่าวความเป็นเอง ก็เพราะพระตถาคตตรัสพระวาจาใดแล้วว่า 'เราผู้ตถาคตพึงข่มสภาพซึ่งควรข่มพึงยกย่องสภาพซึ่งควรยกย่อง' ดังนี้ พระวาจานั้นเป็นเครื่องตรัส

ขอถวายพระพร จิตที่ฟุ้งซ่านแล้วควรข่ม, จิตที่หดหู่ควรประคองไว้; จิตเป็นอกุศลควรข่ม, จิตเป็นกุศลควรยกย่อง: ความกระทำในใจโดยไม่แยบคายควรข่ม, ความกระทำในใจโดยแยบคายควรยกย่อง: บุคคลผู้ปฏิบัติผิดแล้วควรข่ม, บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้วควรยกย่อง; บุคคลไม่ใช่อริยะควรข่ม, บุคคลที่เป็นอริยะควรยกย่อง; โจรควรข่ม, บุคคลที่ไม่เป็นโจรควรยกย่อง"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อนั้นจงยกไว้, บัดนี้พระผู้เป็นเจ้ากลับมาสู่วิสัยของข้าพเจ้าแล้ว, ข้าพเจ้าถามเนื้อความใด เนื้อความนั้นเข้าถึงแก่ข้าพเจ้าแล้ว; พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็โจรอันใคร ๆ เมื่อจะข่มควรข่มอย่างไร"

ถ "ขอถวายพระพร โจรใคร ๆ เมื่อจะข่มพึงข่มอย่างนี้;โจรที่ควรจะขู่ อันบุคคลผู้ข่มพึงขู่, โจรควรจะปรับสินไหมพึงปรับไหม, โจรควรจะขับไล่ พึงขับไล่เสีย, โจรซึ่งควรจะจำไว้พึงจำไว้, โจรซึ่งควรจะฆ่าพึงฆ่าเสีย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็ความฆ่าโจรทั้งหลายอันใด ความฆ่านั้นเป็นอนุมัติของพระตถาคตทั้งหลายด้วยหรือ"

ถ "หาไม่ ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน โจรซึ่งควรจะบังคับควรจะสั่งเป็นอนุมัติของพระตถาคตทั้งหลายด้วย เพื่อเหตุไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร โจรใดนั้นอันราชบุรุษทั้งหลายฆ่าอยู่โจรนั้นอันราชบุรุษทั้งหลายจะฆ่า โดยอนุมัติของพระตถาคตทั้งหลายก็หาไม่, โจรนั้นราชบุรุษทั้งหลายฆ่าเสีย เพราะโทษผิดที่โจรกระทำแล้วเอง, เออก็ พระตถาคตพร่ำสอน ๆ โดยธรรม, ก็ราชบุรุษทั้งหลายอาจเพื่อจะจับบุรุษมิได้กระทำความผิด ไม่มีความผิด เที่ยวอยู่ที่ถนนฆ่าเสียให้ตายโดยอนุมัติหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่บุรุษนั้น มิได้กระทำความผิดนะซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร โจรอันราชบุรุษทั้งหลายฆ่าเสีย ตามอนุมัติของพระตถาคตทั้งหลาย หามิได้, โจรนั้นอันราชบุรุษทั้งหลายฆ่าเสียเพราะโทษผิดที่โจรกระทำเอง อย่างนี้นั่นเทียว, ก็ผู้บังคับจะต้องโทษอันหนึ่งเพราะความบังคับนั้นหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น ความพร่ำสอนของพระตถาคตทั้งหลาย ย่อมเป็นความพร่ำสอนโดยชอบ"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้า ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

วรรคที่สี่

3 ภิกขุปณามปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้ว แม้ซึ่งพระพุทธพจน์นี้ว่า 'เราตถาคตไม่มีความโกรธ เป็นผู้ปราศจากโทสะดังตะปูตรึงจิตแล้ว,' ภายหลังพระตถาคตทรงประณามพระเถระสารีบุตร และพระเถระโมคคัลลานะทั้งหลายกับทั้งบริษัท พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตโกรธแล้วจึงประณามบริษัทหรือ หรือว่าพระตถาคตทรงยินดีแล้ว ประณามบริษัท; พระผู้เป็นเจ้าจงรู้เหตุนั้นก่อนว่า 'เหตุนี้ชื่อนี้' ถ้าพระตถาคตโกรธแล้วประณามบริษัท, ถ้าอย่างนั้น ความโกรธของพระตถาคตยังไม่เป็นไปล่วงได้แล้ว ถ้าว่าพระตถาคตทรงยินดีแล้วประณาม, ถ้าอย่างนั้นพระตถาคตเจ้าไม่รู้ประณามแล้ว เพราะเหตุไม่ใช่วัตถุ ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ได้ภาสิตแล้วซึ่งพระพุทธพจน์นี้ว่า 'เราตถาคตไม่มีความโกรธ เป็นผู้ปราศจากโทสะดังตะปูตรึงจิตแล้ว' อนึ่งพระองค์ทรงประณามพระเถระสารีบุตรและพระเถระโมคคัลลานะทั้งหลายกับทั้งบริษัท ก็แหละการประณามนั้นจะทรงประณามด้วยความโกรธก็หาไม่

ขอถวายพระพร บุรุษในโลกนี้ บางคนพลาดล้มลงที่รากไม้หรือที่ตอ หรือที่ศิลา หรือที่กระเบื้อง หรือที่ภาคพื้นอันไม่เรียบ หรือที่เปือกตมในแผ่นดินใหญ่, เออก็ แผ่นดินใหญ่โกรธแล้วจึงให้บุรุษนั้นล้มลงหรือ"

ร "หามิได้ ความโกรธหรือความเลื่อมใสของแผ่นดินใหญ่ไม่มี, แผ่นดินใหญ่พ้นแล้วจากความเอ็นดูและขึ้งเคียด, บุรุษนั้นพลาดล้มแล้วเองนั่นเทียว"

ถ "ขอถวายพระพร ความโกรธหรือความเลื่อมใส ย่อมไม่มีแด่พระตถาคตทั้งหลาย, พระตถาคตองค์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายพ้นแล้วจากความเอ็นดูและขึ้งเคียด, พระเถระทั้งหลายเหล่านั้น พระองค์ทรงประณามขับไล่แล้ว เพราะความผิดของตนที่ตนกระทำแล้วเองทีเดียวโดยแท้แลฉันนั้น อุปมาเหมือนบุคคลที่พลาดจากแผ่นดินล้มลง ฉันใด, บุคคลที่พลาดแล้วในพระศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระองค์ทรงประณามเสีย ฉันนั้น; อนึ่ง ซากศพที่ตายแล้วในมหาสมุทร ๆ ย่อมซัดขึ้น ฉันใด, บุคคลพลาดแล้วในพระศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระองค์ทรงประณามเสีย ฉันนั้น

ขอถวายพระพร พระตถาคตทรงประณามพระเถระทั้งหลายเหล่านั้นเพราะเหตุไร พระองค์ใคร่ประโยชน์ ใคร่ความเกื้อกูล ใคร่ความสุขใคร่ความหมดจดพิเศษแก่พระเถระทั้งหลายเหล่านั้นว่า 'ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ จักพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ด้วยอุบายอย่างนี้' จึงทรงประณามขับไล่เสีย"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

4 สัพพัญญูสยปณามปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'พระตถาคตเป็นสัพพัญญู' ดังนี้ และกล่าวอีกว่า 'เมื่อภิกษุสงฆ์มีพระเถระชื่อ สารีบุตร และโมคคัลลานะเป็นประธาน อันพระตถาคตประณามแล้ว ศากยราชผู้อยู่ในเมืองชื่อจาตุมนครด้วย สหัมบดีพรหมด้วย แสดงพีชูปมาเปรียบด้วยพืชอ่อน และวัจฉตรฌูปมา เปรียบด้วยลูกโครุ่น ให้พระผู้มีพระภาคเลื่อมใสแล้ว ให้ยกโทษแล้วให้สงบแล้ว' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตงดโทษแล้ว อดโทษแล้ว เข้าไประงับแล้ว สงบแล้ว ด้วยอุปมาทั้งหลายเหล่าใดอุปมาทั้งหลายเหล่านั้น อันพระตถาคตทรงทราบแล้วหรือหนอแล พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าอุปมาทั้งหลายเหล่านั้น อันพระตถาคตไม่ทรงทราบแล้ว, ถ้าอย่างนั้น พระพุทธเจ้าไม่ใช่สัพพัญญู ถ้าว่าอุปมาเหล่านั้น อันพระตถาคตทรงทราบแล้ว, ถ้าอย่างนั้น พระตถาคตข่มเหงเพ่งความทดลอง ทรงประมาณแล้ว, ถ้าอย่างนั้น ความไม่มีความกรุณา ย่อมเกิดพร้อมแด่พระตถาคตแล้ว ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระตถาคตเป็นสัพพัญญู, และพระผู้มีพระภาคเลื่อมใสแล้ว งดโทษแล้ว อดโทษแล้ว เข้าไประงับแล้ว สงบแล้ว ด้วยอุปมาทั้งหลายเหล่านั้น พระตถาคตเป็นธรรมสามี, ศากยราชทั้งหลายชาวจาตุมนคร และสหัมบดีพรหมอาราธนาพระตถาคต ให้พระตถาคตทรงยินดีแล้ว ให้เลื่อมใสแล้วด้วยข้ออุปมาทั้งหลายที่พระตถาคตทรงทราบแจ้งชัดแล้วทีเดียว' อนึ่ง พระตถาคตทรงเลื่อมใสแล้ว อนุโมทนายิ่งแล้วว่า สาธุ แก่ศากยราชชาวจาตุมนคร และสหัมบดีพรหมเหล่านั้น

เหมือนสตรีเชิญสามี ให้สามียินดีเลื่อมใสด้วยทรัพย์เป็นของ ๆ สามีนั่นเทียว, และสามีก็บันเทิงตามยิ่งแล้วซึ่งทรัพย์นั้นฉันใด; ศากยราชชาว จาตุมนครและสหัมบดีพรหม อาราธนาพระตถาคต เชิญพระตถาคตให้ทรงยินดีแล้ว ให้เลื่อมใสแล้ว ด้วยข้ออุปมาทั้งหลายที่พระตถาคตทรงทราบแล้วทีเดียว, และพระตถาคตเลื่อมใสแล้ว ทรงอนุโมทนาแก่ศากยราชชาวจาตุมานครและสหัมบดีพรหมยิ่งแล้ว ด้วยพระพุทธพจน์ว่า สาธุ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนช่างกัลบกประดับพระเศียรของพระมหากษัตริย์ ด้วยสุพรรณอลงกรณ์ของพระมหากษัตริย์นั่นเอง อัญเชิญพระมหากษัตริย์ให้ทรงยินดีเลื่อมใส, และพระมหากษัตริย์เลื่อมใสแล้ว ทรงบันเทิงว่า สาธุ แล้วจึงพระราชทานรางวัลแก่ช่างกัลบกนั้นตามความปรารถนา ฉันใด; ศากยราชชาวจาตุมนครและสหัมบดีพรหมอาราธนาพระตถาคต เชิญพระตถาคตให้ยินดียิ่งแล้ว ให้เลื่อมใสแล้วด้วยข้ออุปมาทั้งหลายที่พระตถาคตทรงทราบแล้วทีเดียว, และพระตถาคตเลื่อมใสแล้ว ทรงอนุโมทนาแก่ศากยราช
ชาวจาตุมนคร และสหัมบดีพรหมยิ่งแล้ว ด้วยพระพุทธพจน์ว่า สาธุ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนสัทธิวิหาริก ถือเอาบิณฑบาตที่อุปัชฌายนำมาแล้ว น้อมเข้าไปถวายอุปัชฌาย อาราธนาอุปัชฌาย ยังอุปัชฌายให้ยินดีให้เลื่อมใส อุปัชฌายเลื่อมใสแล้ว อนุโมทนากะสัทธิวิหาริกนั้นว่า สาธุ ดังนี้ ฉันใด; ศากยราชชาวจาตุมนครและสหัมบดีพรหม อาราธนาพระตถาคต เชิญพระตถาคตให้ทรงยินดีแล้ว ให้เลื่อมใสแล้ว ด้วยข้ออุปมาทั้งหลายที่พระตถาคตทรงทราบแล้วทีเดียว, และพระตถาคตเลื่อมใสแล้ว อนุโมทนาแล้วว่า สาธุ ดังนี้ ทรงแสดงธรรมแก่ศากยราชชาวเมืองจาตุมนคร และสหัมบดีพรหมทั้งหลายเหล่านั้น เพื่อความพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม
อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สี่

5 อนิเกตานาลยกรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ธรรมชาตินี้แล คือ ความไม่ติดที่อยู่ ความไม่มีอาลัย เป็นความเห็นชอบของพระมุนี' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'บัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ใจ ยังภิกษุผู้เป็นพหุสูตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ธรรมชาตินี้แล คือ ความไม่ติดที่อยู่ ความไม่มีอาลัย เป็นความเห็นชอบของพระมุนี' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ใจ ยังภิกษุผู้เป็นพหุสูตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้ เป็นผิด ถ้าว่าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'บัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ใจ ยังภิกษุผู้เป็นพหุสูตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ธรรมชาตินี้แล คือ ความไม่ติดที่อยู่ ความไม่มีอาลัย เป็นความเห็นชอบของพระมุนี" แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตพระพุทธพจน์แม้นี้แล้วว่า 'ธรรมชาตินี้แล คือความไม่ติดที่อยู่ ความไม่มีอาลัย เป็นความเห็นชอบของพระมุนี' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'บัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ใจ ยังภิกษุผู้เป็นพหุสูตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้

ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ธรรมชาตินี้แล คือ ความไม่ติดที่อยู่ ความไม่มีอาลัย เป็นความเห็นชอบของพระมุนี' ดังนี้, พระพุทธพจน์นั้น เป็นคำแสดงสภาวะเป็นคำกล่าวเหตุไม่หลงเหลือ เป็นคำกล่าวเหตุไม่มีส่วนเหลือ เป็นคำกล่าวตรงไม่อ้อมค้อม เป็นคำเหมาะแก่สมณะ เป็นคำสมรูปของสมณะ เป็นคำสมส่วนแก่สมณะ เป็นคำสมควรแก่สมณะ เป็นโคจรของสมณะ เป็นที่ตั้งมั่นของสมณะ เปรียบเหมือนเนื้อที่อยู่ในป่า เมื่อเที่ยวไปในไพรในป่า ไม่มีอาลัยในที่อยู่ ไม่ติดที่อยู่ ย่อมไปได้ตามความปรารถนาฉันใด, ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่ติดที่อยู่ ไม่มีอาลัย คิดเห็นว่า 'ข้อนั้นแหละเป็นความเห็นชอบของพระมุนี' ฉันนั้นนั่นแล

ขอถวายพระพร ส่วนพระพุทธพจน์ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'บัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ใจ ยังภิกษุผู้เป็นพหุสูตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้, พระพุทธพจน์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเล็งเห็นอำนาจประโยชน์สองประการจึงตรัสแล้ว, อำนาจประโยชน์สองประการนั้น คือ อะไรบ้าง คือ: ธรรมดาว่าวิหาร อันพระพุทธเจ้าทั้งปวงทรงสรรเสริญ ชมเชย อนุมัติ ยกย่องแล้ว, ทายกทั้งหลายเหล่านั้น ถวายวิหารทานแล้ว จักพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย; นี้เป็นอานิสงส์ในวิหารทานข้อที่หนึ่ง คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: เมื่อวิหารมีอยู่ ภิกษุเป็นอันมากจักเป็นผู้ปรากฏ จักเป็นผู้อันชนทั้งหลายผู้ประสงค์จะพบเห็นหาได้ง่าย, ภิกษุทั้งหลายผู้ไม่มีที่อยู่ จักเป็นผู้อันชนทั้งหลายพบเห็นได้ยาก; นี้เป็นอานิสงส์ในวิหารทานข้อที่สอง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเล็งเห็นอำนาจประโยชน์สองประการนี้ จึงตรัสแล้วว่า 'บัณฑิตเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ใจ ยังภิกษุผู้เป็นพหุสูตให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้, พระพุทธโอรสไม่พึงกระทำความอาลัยในที่อยู่นั้น"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สี่

6 อุทรสํยมปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหารอันตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงเป็นผู้สำรวมแล้วในท้อง' ดังนี้ และตรัสอีกแล้วว่า 'ดูก่อนอุทายี

ก็เราแล ในกาลบางที บริโภคเสมอขอบบ้าง บริโภคยิ่งบ้าง ด้วยบาตรใบนี้' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหารอันตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงเป็นผู้สำรวมแล้วในท้อง' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'แน่ะอุทายี ก็เราแล ในกาลบางที บริโภคเสมอขอบบ้าง บริโภคยิ่งบ้าง ด้วยบาตรใบนี้' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่า พระตถาคตเจ้าตรัสแล้วว่า 'แน่อุทายี ก็เราแลในกาลบางที บริโภคเสมอขอบบ้าง บริโภคยิ่งบ้าง ด้วยบาตรใบนี้' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหาร อันตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงเป็นผู้สำรวมแล้วในท้อง' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาพึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว ปัญหานั้นพระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้ว แม้ซึ่งพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหารอันตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงเป็นผู้สำรวมแล้วในท้อง' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'แน่ะอุทายี ก็เราตถาคตแล ในกาลบางที บริโภคเสมอขอบ้าง บริโภคยิ่งบ้าง ด้วยบาตรใบนี้' ดังนี้ พระพุทธพจน์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า "ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหารอันตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงเป็นผู้สำรวมแล้วในท้อง" ดังนี้ พระพุทธพจน์นั้นเป็นเครื่องกล่าวโดยสภาวะเป็นเครื่องกล่าวเหตุไม่เหลือ เป็นเครื่องกล่าวเหตุไม่มีส่วนเหลือ เป็นเครื่องกล่าวโดยนิปริยายโดยตรง เป็นเครื่องกล่าวเหตุที่แท้ เป็นเครื่องกล่าวเหตุตามเป็นจริง ไม่วิปริต เป็นคำของฤษีและมุนี เป็นพระพุทธพจน์ของพระผู้มีพระภาค เป็นคำของพระอรหันต์ เป็นคำของพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นพระพุทธพจน์ของพระชินพุทธเจ้า เป็นพระพุทธพจน์ของพระสัพพัญญู เป็นพระพุทธพจน์ของพระตถาคต พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขอถวายพระพร บุคลไม่สำรวมแล้วในท้อง ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมถือเอาของที่เจ้าของเขาไม่ให้แล้วบ้าง ย่อมถึงภริยาของผู้อื่นบ้าง ย่อมกล่าวคำเท็จบ้าง ย่อมดื่มน้ำกระทำผู้ดื่มแล้วให้เมาบ้าง ย่อมฆ่ามารดาบ้าง ย่อมฆ่าบิดาบ้าง ย่อมฆ่าพระอรหันต์บ้าง ย่อมทำลายสงฆ์บ้าง ย่อมกระทำพระโลหิตของพระตถาคตให้ห้อขึ้น ด้วยจิตอันประทุษร้ายแล้วบ้าง

ขอถวายพระพร พระเทวทัตไม่สำรวมท้องแล้ว ทำลายสงฆ์แล้วสร้างกรรมเป็นที่ตั้งอยู่ตลอดกัปป์ไม่ใช่หรือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นเหตุทั้งหลายมีอย่างมาก แม้เหล่าอื่นเป็นปานฉะนี้แล้ว จึงตรัสแล้วว่า "ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหารที่ตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงเป็นผู้สำรวมท้อง" ดังนี้

ขอถวายพระพร บุคคลผู้สำรวมท้องแล้ว ย่อมถึงพร้อมเฉพาะคือตรัสรู้อภิสมัย คือ สัจจะสี่ กระทำสามัญญผลทั้งหลายสี่ให้แจ้งย่อมถึงความเป็นผู้ชำนาญในปฏิสัมภิทาทั้งหลายสี่ด้วย ในสมาบัติทั้งหลายแปดด้วย ในอภิญญาทั้งหลายหกด้วย บำเพ็ญสมณธรรมสิ้นเชิงด้วย

ขอถวายพระพร ลูกนกแขกเต้าเป็นผู้สำรวมท้องแล้ว กระทำโลกให้ไหวแล้ว เพียงไรแต่พิภพชื่อดาวดึงส์ นำท้าวสักกะผู้เป็นจอมของเทวดาทั้งหลาย เข้าไปยังที่บำรุงแล้วมิใช่หรือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นเหตุทั้งหลายมากอย่างแม้เหล่าอื่นเห็นปานฉะนี้ จึงตรัสแล้วว่า "ภิกษุอย่าพึงประมาทในบิณฑาหารที่ตนพึงลุกขึ้นยืนอยู่ที่ประตูเรือนรับ, ภิกษุพึงสำรวมแล้วในท้อง" ดังนี้

ขอถวายพระพร ก็พระพุทธพจน์ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า "แน่ะ อุทายี ก็เราผู้ตถาคตแล ในกาลบางคราว บริโภคเสมอขอบบาตรบ้าง บริโภคยิ่งบ้าง ด้วยบาตรใบนี้" ดังนี้, พระพุทธพจน์นั้นอันพระตถาคตมีกิจกระทำแล้ว มีกิริยาสำเร็จแล้ว สำเร็จประโยชน์แล้ว มีกาลเป็นที่สุดอยู่แล้ว ห้ามกิเลสได้แล้ว เป็นพระสัพพัญญูผู้เป็นเอง ตรัสหมายเอาพระองค์เอง

ขอถวายพระพร ความกระทำความสบายแก่บุคคลเป็นไข้ กระสับกระส่ายอยู่ สำรอกแล้ว รุนแล้ว รมแล้ว เป็นกิริยาอันหมอพึงปรารถนาฉันใด, ความสำรวมในท้อง อันบุคคลยังมีกิเลส ยังไม่เห็นสัจจะ พึงกระทำฉันนั้นเทียวแล กิจที่จะต้องกระทำด้วยความขัดและครู่สี และชำระให้หมดจด ย่อมไม่มีแก่แก้วมณีอันมีความสว่าง มีชาติบริสุทธิ์โดยชาติยิ่ง ฉันใด, ความห้ามในความกระทำกิริยาทั้งหลาย ย่อมไม่มีแด่พระตถาคตเจ้า ผู้บรรลุบารมีในวิสัยของพระพุทธเจ้าแล้ว ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สม อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สี่

7 ธัมมวินยปฏิจฉันนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตไว้แล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมและวินัยที่พระตถาคตให้รู้แจ้งทั่วไปแล้ว ถ้าบุคคลเปิดแล้ว คือ บอกกล่าวเล่าเรียนอยู่แล้ว ก็จะไพโรจน์รุ่งเรือง ถ้าปิดบังไว้ มิได้บอกกล่าวมิได้แสดง ก็จะลี้ลับไปไม่รุ่งเรือง' ดังนี้ ครั้นมาภายหลังอีกเล่า ปาฏิโมกขุทเทส พระวินัยปิฎกสิ้นเชิงด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปิดกำบังไว้แล้ว ถ้าว่าพึงได้ความประกอบหรือความสมควร หรือสมัยในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว พระวินัยบัญญัติอันบุคคลเปิดเผยแล้ว พึงงดงาม, ความศึกษา ความสำรวม ความนิยม สีลคุณ และอาจารบัญญัติ อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรส มีในวินัยนั้นสิ้นเชิงเพราะเหตุไร เพราะเหตุนั้น วินัยบัญญัติอันบุคคลเปิดเผยแล้ว พึงงดงาม ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมและวินัยที่พระตถาคตให้รู้แจ้งทั่วไปแล้ว บุคคลเปิดเผยแล้ว ย่อมไพโรจน์แจ่มแจ้งรุ่งเรือง ถ้าบุคคลไม่เปิดเผยแล้ว ก็จะลี้ลับกำบังอยู่ไม่ไพโรจน์รุ่งเรือง' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ปาฏิโมกขุทเทสและวินัยปิฎกทั้งสิ้น พระองค์ทรงปกปิดกำบังไว้' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าปาฏิโมกขุทเทสและวินัยปิฎกสิ้นเชิง พระองค์ปิดกำบังไว้แล้ว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมและวินัยที่พระตถาคตให้รู้แจ้งทั่วไปแล้ว อันบุคคลเปิดเผยแล้ว ย่อมไพโรจน์รุ่งเรือง' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมและวินัยที่พระตถาคตให้รู้แจ้งทั่วไปแล้ว ถ้าบุคคลเปิดเผยแล้ว ย่อมไพโรจน์ถ้าบุคคลปกปิดกำบังไว้ ย่อมไม่ไพโรจน์' และภายหลังพระองค์ทรงปิดกำบัง พระปาฏิโมกขุทเทสและวินัยปิฎกทั้งสิ้นไว้ ก็แหละ ความปิดกำบังนั้น มิได้ทั่วไปแก่ชนทั้งหลายทั้งปวง พระองค์ทรงกระทำให้เป็นเขตแดนปิดไว้แล้ว

ขอถวายพระพร ปาฏิโมกขุทเทส พระผู้มีพระภาคเจ้ากระทำให้เป็นเขตแดนปิดไว้แล้ว ด้วยเหตุสามประการ คือ: ทรงปิดไว้แล้วด้วยอำนาจแห่งวงศ์ของพระตถาคตทั้งหลายที่มีแล้วในกาลก่อน, ทรงปิดไว้แล้ว เพราะความที่ธรรมเป็นของหนัก, ทรงปิดไว้แล้ว เพราะความที่ภูมิของภิกษุเป็นของหนัก พระปาฏิโมกขุทเทส พระผู้มีพระภาคเจ้ากระทำให้เป็นเขตแดนปิดไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ของพระตถาคตทั้งหลายที่มีแล้วในกาลก่อนอย่างไร ปาฏิโมกขุทเทสในท่ามกลางของภิกษุ ปิดแก่ชนทั้งหลายนอกนั้นนี้อันใด การปิดบังพระปาฏิโมกขุทเทสนั้น เป็นวงศ์ของพระตถาคตทั้งหลายที่มีแล้ว ในกาลก่อนทั้งปวง เปรียบเหมือนขัตติยมายาของกษัตริย์ทั้งหลาย กษัตริย์จะแสดงได้ก็แต่ในกษัตริย์ทั้งหลายอย่างเดียว, กิริยานี้เป็นประเพณีของโลก ของกษัตริย์ทั้งหลาย ปิดแล้วแก่ชนทั้งหลายอันเหลือนอกนั้น ฉันใด; ปาฏิโมกขุทเทสควรแสดงได้ในท่ามกลางแห่งภิกษุ ปิดไว้แก่ชนทั้งหลายอันเหลือนอกนั้น อันใดนี้ นี้เป็นวงศ์ของพระตถาคตทั้งหลายที่มีแล้วในกาลก่อนทั้งปวง ฉันนั้นนั่นเทียว

อีกนัยหนึ่ง หมู่ชนทั้งหลายย่อมเป็นไปในแผ่นดิน, หมู่ชนทั้งหลาย ย่อมเป็นไปในแผ่นดินอย่างไรนี้ คือ คนปล้ำทั้งหลาย ช่างทอง ช่างทำกระสวย คนกล่าวถ้อยคำเป็นธรรม และชนทั้งหลายที่รู้วิทยาต่าง ๆ ก็กำบังวิทยาซ่อนวิทยาของตนไว้ตามพวกตามเหล่า แสดงได้แต่พวกเดียวกัน ปิดไว้แก่ชนทั้งหลายเหลือนอกนั้น ฉันใด; ปาฏิโมกขุทเทสควรแสดงในท่ามกลางภิกษุ พระองค์ปิดไว้แก่ชนทั้งหลายอันเหลือนั้น ฉันนั้น, นี้เป็นวงศ์ของพระตถาคตทั้งหลายที่มีแล้วในกาลก่อน ปาฏิโมกขุทเทส พระองค์กระทำแดนปิดไว้ด้วยอำนาจความเป็นวงศ์ของพระตถาคตทั้งหลายที่มีแล้วในกาลก่อนอย่างนี้ ปาฏิโมกขุทเทสพระองค์ทรงกระทำให้เป็นแดนปิดไว้ เพราะความที่ธรรมเป็นของหนักอย่างไร ธรรมเป็นของหนักดังภาระ บุคคลผู้กระทำกิจที่จะพึงกระทำในพระปาฏิโมกขุทเทสนั้นให้บริบูรณ์ ย่อมกระทำพระอรหัตตผลวิมุตติให้บริบูรณ์ ย่อมบรรลุอรหัตตผลวิมุตตินั้น ด้วยความเป็นผู้กระทำกิจที่จะพึงกระทำ ในพระปาฏิโมกขุทเทสนั้นให้บริบูรณ์โดยลำดับ, จะได้บรรลุอรหัตตผลวิมุตตินั้น ด้วยความเป็นผู้ไม่กระทำกิจในปาฏิโมกขุทเทสนั้นให้บริบูรณ์ก็หาไม่, พระปาฏิโมกขุทเทส พระองค์ปิดไว้ด้วยพุทธประสงค์ว่า 'ธรรมเป็นแก่นสาร ธรรมประเสริฐนี้ จงอย่าเป็นของไปแล้วในมือของบุคคลทั้งหลาย ผู้ไม่กระทำกิจในปาฏิโมกขุทเทสนั้นให้บริบูรณ์ อันบุคคลไม่กระทำกิจในปาฏิโมกขุทเทสนั้นให้บริบูรณ์ทั้งหลาย อย่าได้ดูหมิ่นดูแคลนติเตียนเลย, อนึ่ง ธรรมเป็นสาระ ธรรมประเสริฐนี้ จงอย่าไปในคนชั่ว อันคนชั่วอย่าได้ดูหมิ่นดูแคลนติเตียนเลย' พระปาฏิโมกขุทเทส พระองค์กระทำให้เป็นแดนปิดไว้แล้วเพราะความที่ธรรมเป็นของหนักอย่างนี้ พระปาฏิโมกขุทเทส พระองค์ทรงปิดไว้ด้วยทรงพระดำริว่า

'ธรรมดาว่า จันทน์แดงอันเป็นสาระประเสริฐบวร มีชาติเป็นอติชาติ กระจายเรี่ยรายไปแล้ว อันบุคคลย่อมดูหมิ่นติเตียน ฉันใด, ธรรมเป็นสาระธรรมอันประเสริฐนี้ จงอย่าเป็นของไปแล้วในมือของบุคคลทั้งหลายผู้ไม่กระทำกิจในปาฏิโมกขุทเทสให้บริบูรณ์โดยลำดับ อย่าได้เป็นของอันบุคคลดูหมิ่นดูแคลนติเตียนเลย, อนึ่ง ธรรมเป็นสารธรรมอันประเสริฐนี้ จงอย่าเป็นของไปในทุรชน อันทุรชนอย่าได้ดูหมิ่นดูแคลนนินทาติเตียนเลยฉันนั้น' ดังนี้ พระปาฏิโมกขุทเทส พระองค์ทรงกระทำให้เป็นแดนปิดไว้แล้ว เพราะความที่ธรรมเป็นของหนักอย่างนี้ พระปาฏิโมกขุทเทสพระองค์ทรงกระทำให้เป็นแดนปิดไว้แล้ว เพราะความที่ภูมิของภิกษุเป็นของหนักอย่างไร ความเป็นภิกษุอันใคร ๆ ชั่งไม่ได้ ไม่มีประมาณหาราคามิได้ อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะตีราคา เพื่อจะชั่ง เพื่อจะกำหนด, พระปาฏิโมกขุทเทส พระองค์ทรงปิดไว้ด้วยพระพุทธประสงค์ว่า 'บุคคลตั้งอยู่แล้วในความเป็นภิกษุ มีคุณอย่างนี้เป็นรูปนี้ จงอย่าเป็นผู้เปรียบเสมอด้วยโลก' ดังนี้, พระปาฏิโมกขุทเทส ย่อมเที่ยวอยู่คือว่า ย่อมควรในระหว่างของภิกษุทั้งหลายเท่านั้น เปรียบเหมือนผ้าหรือเครื่องลาด หรือช้าง ม้า รถ ทอง เงิน แก้วมณี แก้วมุกดา และนางแก้ว เป็นต้น ที่เป็นบวรประเสริฐในโลก ของทั้งปวงเหล่านั้นย่อมเข้าถึงพระมหากษัตริย์ คือ ย่อมควรแก่พระมหากษัตริย์ ฉันใด; สิกขาและนิกายเป็นที่มาและปริยัติ และคุณ คือ ความสำรวมในอาจาระและศีลสังวรทั้งหลายในโลกประมาณเท่าใด คุณทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมเป็นของเข้าถึงภิกษุสงฆ์ ฉันนั้นแท้ พระปาฏิโมกขุทเทสพระองค์ทรงกระทำให้เป็นแดนปิดไว้แล้ว เพราะความที่ภูมิของภิกษุเป็นของหนักอย่างนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สี่

8 มุสาวาทครุลหุภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วแม้ซึ่งพระพุทธพจน์นี้ว่า 'บุคคลเป็นปาราชิกเพราะสัมปชานมุสาวาท ความเป็นผู้รู้ทั่วพร้อมกล่าวเท็จ' ดังนี้ ครั้นมาภายหลังพระองค์ตรัสแล้วว่า 'ภิกษุต้องอาบัติเบา มีวัตถุควรแสดงในสำนักแห่งบุคคลผู้เดียวได้ เพราะสัมปชานมุสาวาท' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เหตุให้แปลกกันในสัมปชานมุสาวาทนั้นเป็นอย่างไร อะไรเป็นเหตุกระทำให้ต่างกันในสัมปชานมุสาวาทนั้น บุคคลขาดมูลด้วยสัมปชานมุสาวาทอันหนึ่ง และเป็นสเตกิจโฉพอเยียวยาได้ ด้วยสัมปชานมุสาวาทอันหนึ่ง สองอย่างนี้จะต้องกันอย่างไร ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'บุคคลเป็นปาราชิก เพราะสัมปชานมุสาวาท' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ภิกษุต้องอาบัติเบา มีวัตถุควรแสดงในสำนักแห่งบุคคลผู้เดียวได้ เพราะสัมปชานมุสาวาท' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ภิกษุต้องอาบัติเบา มีวัตถุควรแสดงในสำนักแห่งบุคคลผู้เดียวได้ เพราะสัมปชานมุสาวาท,' ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บุคคลเป็นปาราชิกเพราะสัมปชานมุสาวาท,' ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'บุคคลเป็นปาราชิกเพราะสัมปชานมนุสาวาท' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'บุคคลเป็นปาราชิกเพราะสัมปชานมุสาวาท' และตรัสแล้วว่า 'ภิกษุต้องอาบัติเบา มีวัตถุควรแสดงในสำนักแห่งบุคคลผู้เดียวได้ เพราะสัมปชานมุสาวาท' ดังนี้จริง ก็แหละ พระพุทธพจน์ทั้งสองนั้น เป็นคำแสดงโทษหนักและเบาตามอำนาจวัตถุบรมบพิตรจะสำคัญเนื้อความนั้นเป็นไฉน: บุรุษในโลกนี้บางคน พึงให้ประหารแก่บุรุษอื่นด้วยฝ่ามือ, บรมบพิตรพึงปรับสินไหมอะไรแก่บุรุษผู้นั้น"

ร "ถ้าว่าบุรุษนั้นกล่าวแล้วว่า ข้าพเจ้าไม่ขมาโทษไซร้, ข้าพเจ้าให้ราชบุรุษปรับกหาปณะหนึ่งแก่บุรุษนั้น เพราะมิได้ขมา"

ถ "ขอถวายพระพร ก็ในโลกนี้ บุรุษนั้นนั่นเทียว พึงให้ประหารแก่บรมบพิตรด้วยฝ่ามือ, ก็สินไหมอะไร พึงปรับแก่บุรุษนั้น"

ร "ข้าพเจ้าพึงให้ราชบุรุษตัดมือของบุรุษผู้ประหารนั้นเสียบ้างให้ตัดเท้าของบุรุษนั้นเสียบ้าง จนถึงให้ตัดศีรษะดังตัดหน่อไม้ ให้ริบเรือนของบุรุษนั้นแม้ทั้งปวงบ้าง ให้เลิกตระกูลสองฝ่ายถึงเจ็ดชั่วตระกูล"

ถ ''ขอถวายพระพร ก็เหตุอะไร เป็นเครื่องให้แปลกกันในพระราชอาชญานั้น ด้วยเหตุไร จึงปรับสินไหมกหาปณะเดียวน้อยนัก เพราะประหารบุรุษผู้หนึ่งด้วยฝ่ามือ ด้วยเหตุไรจึงลงอาชญาตัดมือ ตัดเท้า จนถึงตัดศีรษะ และริบเรือนทั้งปวง จนถึงเลิกถอนตระกูลทั้งสองฝ่าย ถึงเจ็ดชั่วตระกูล เพราะประหารบรมบพิตรด้วยฝ่ามือ ขอถวายพระพร''

ร ''เพราะเนื่องด้วยวัตถุซิ พระผู้เป็นเจ้า''

ถ ''ขอถวายพระพร สัมปชานมุสาวาท เป็นโทษหนักและเบาตามอำนาจวัตถุ ฉันนั้นนั่นเทียวแล''

ร ''ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น''

เมณฑกปัญหา

วรรคที่สี่

9 ยาจโยคปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า ''พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ผู้ควรที่ยาจกจะพึงขอ เป็นผู้ล้างมือเตรียมไว้ทุกเมื่อ เป็นผู้ทรงสรีระกายมีในที่สุด เป็นผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'ขันธปัญจก คือ พากุลภิกษุนี้ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเรา บรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้ ก็อาพาธที่เกิดแล้วในพระสรีรกายของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมปรากฏมากครั้ง ถ้าว่า พระตถาคตไม่มีใครยิ่งกว่า, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ขันธปัญจก คือ พากุลภิกษุนี้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเรา บรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้เป็นผิด ถ้าว่า พระพากุลเถระเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย บรรดาที่มีอาพาธน้อย, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ผู้ควรที่ยาจกจะพึงขอ เป็นผู้ล้างมือเตรียมไว้ทุกเมื่อ เป็นผู้ทรงสรีรกายมีในที่สุด เป็นผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด''

พระเถรเจ้าทูลว่า ''ขอถวายพระพร จริงอยู่ พระพุทธพจน์นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ผู้ควรที่ยาจกจะพึงขอ เป็นผู้ล้างมือเตรียมไว้ทุกเมื่อ เป็นผู้ทรงสรีระกายมีในที่สุด เป็นผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'ขันธปัญจก คือ พากุลภิกษุนี้ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเรา บรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้ ก็แหละ พระพุทธพจน์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอานิกายเป็นที่มา และมรรคที่บุคคลจะพึงเรียนซึ่งมีในภายนอก

ขอถวายพระพร พระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า ที่เป็นผู้ประกอบการยืนและจงกรมก็มีอยู่, พระสาวกเหล่านั้น ย่อมยังวันให้น้อมล่วงไป ด้วยการยืนและจงกรม, ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังวันและคืนให้น้อมล่วงไป ด้วยการยืน จงกรม นั่ง บรรทม; ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นผู้ประกอบการยืนและจงกรม ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เอกยิ่ง ด้วยคุณพิเศษนั้น พระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่เป็นเอกาสนิกะ คือ ฉันหนเดียวก็มีอยู่, พระสาวกเหล่านี้ ไม่ยอมฉันโภชนะเป็นครั้งที่สอง แม้เพราะเห็นแก่ชีวิต, ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมเสวยพระกระยาหารครั้งที่สอง เพราะทรงหิว; ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นใด ที่เป็นเอกาสนิกะ ฉันหนเดียว ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เอกยิ่ง ด้วยคุณพิเศษนั้น เหตุทั้งหลายเช่นนั้นมากมายอย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความข้อนั้นตรัสแล้ว ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีใครยิ่งกว่า โดยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตตญาณทัสสนะ และโดยพระกำลัง และเวสารัชชญาณ และโดยพระพุทธธรรมสิบแปดประการ ก็แหละพระองค์ทรงหมายเอาพระคุณธรรมนั้น ในพุทธวิสัยทั้งมวลตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ ฯลฯ เป็นผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า' ดังนี้

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนในหมู่มนุษย์ บุคคลผู้หนึ่งเป็นผู้มีชาติ ผู้หนึ่งเป็นผู้มีทรัพย์ ผู้หนึ่งเป็นผู้มีวิชชา ผู้หนึ่งเป็นผู้มีศิลปะ ผู้หนึ่งเป็นคนกล้าหาญ ผู้หนึ่งเป็นคนฉลาดเฉียบแหลม, ชนเหล่านั้นแม้ทุกชนิด พึงมีในโลก, พระราชานั่นแล ย่อมเป็นผู้สูงสุดกว่าชนทั้งหลายเหล่านั้น โดยแท้ ข้อนี้ฉันใด; พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมเป็นยอดเป็นใหญ่เป็นผู้ประเสริฐที่สุดของสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้นนั่นแล ส่วนท่านผู้มีอายุพากุละนี้ ที่เป็นผู้มีอาพาธน้อยนั้น เนื่องด้วยอภินิหาร คือ บุญกุศลที่ได้ก่อสร้างไว้โดยเฉพาะ ท่านเป็นผู้มีอาพาธน้อย อันพระผู้มีพระภาคเจ้ายกย่องว่าเป็นผู้เลิศ ก็เพราะช่วยบำบัดพยาธินั้น ๆ เสีย''

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สม
อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

1 อิทธิยากัมมวิปากปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วแม้ซึ่งพระพุทธพจน์ นี้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขันธบัญจกนี้ใด คือ มหาโมคคัลลานะ ขันธบัญจกนั้นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเราผู้ตถาคต บรรดาที่มีฤทธิ์' ดังนี้ ภายหลังได้ยินว่าพระเถระนั้นอันโจรทั้งหลายทุบแล้ว ด้วยตะบองทั้งหลาย มีศีรษะแตกแล้ว มีกระดูกอันโจรให้ละเอียดแล้ว แล่เนื้อและแถวแห่งเอ็นและเยื่อในกระดูกแล้ว ปรินิพพานแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระมหาโมคคัลลานเถระ ถึงที่สุดแห่งฤทธิ์แล้ว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระเถระอันโจรทั้งหลายทุบแล้วด้วยตะบองทั้งหลาย ปรินิพพานแล้ว' นั้นเป็นผิด ถ้าพระเถระอันโจรทั้งหลายทุบแล้วด้วยตะบองทั้งหลาย ปรินิพพานแล้วจริง, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระเถระถึงที่สุดแห่งฤทธิ์แล้ว' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด พระ
โมคัลลานเถระนั้น ไม่อาจแล้วเพื่อจะนำความเข้าไปทำร้ายตนออกเสียด้วยฤทธิ์, พระเถระนั้นควรเพื่อจะเป็นที่พึ่งอาศัยของโลก แม้ทั้งเทพดาอย่างไรได้ ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้วแม้ซึ่งพระพุทธพจน์ นี้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขันธบัญจก นี้ใด คือ ภิกษุชื่อมหาโมคคัลลานะ ขันธบัญจกนั้นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่เป็นสาวกของเราผู้ตถาคตบรรดาที่มีฤทธิ์' ดังนี้ แต่ท่านผู้มีอายุมหาโมคคัลลานะ อันโจรทั้งหลายทุบแล้วด้วยตะบอง ปรินิพพานแล้ว, ก็แลความปรินิพพาน เพราะโจรตีด้วยตะบองนั้น เพราะกรรมครอบงำถือเอา"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้วิสัยแห่งฤทธิ์ของบุคคลผู้มีฤทธิ์ แม้วิบากแห่งกรรมสองสิ่งนี้เป็นอจินไตยไม่ควรคิดไม่ใช่หรือ บัณฑิตพึงนำสิ่งที่ไม่ควรคิดออกเสียด้วยสิ่งที่ไม่ควรคิด อุปมาเหมือนว่าชนทั้งหลายใคร ๆ ใคร่จะบริโภคผลไม้ ย่อมทุบผลมะขวิดด้วยผลมะขวิดย่อมทุบผลมะม่วงด้วยผลมะม่วง ฉันใด, บัณฑิตพึงทุบสิ่งที่ไม่ควรคิดด้วยสิ่งที่ไม่ควรคิดนำออกเสีย ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ถ "ขอถวายพระพร แม้สิ่งที่ไม่ควรคิดทั้งหลาย สิ่งหนึ่ง มีมาตรายิ่ง มีกำลังกว่า เหมือนพระมหากษัตริย์ในแผ่นดิน มีชาติอันเสมอกัน, แม้พระมหากษัตริย์มีชาติอันเสมอกันเหล่านั้น พระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง ยังพระราชอาชญาให้เป็นไป ข่มพระมหากษัตริย์ทั้งหลายทั้งปวงเสียได้ ฉันใด, อจินไตยทั้งหลายเหล่านั้น กรรมวิบากอย่างเดียว มีมาตรายิ่ง มีกำลังกว่า, กรรมวิบากอย่างเดียวยังอาชญาให้เป็นไป ข่มอจินไตยทั้งหลายทั้งปวงเสียได้, กิริยาทั้งหลายนอกนั้นย่อมไม่ได้โอกาสแห่งบุคคลอันกรรมครอบงำแล้ว"

ขอถวายพระพร เหมือนบุรุษคนหนึ่งในโลกนี้ ย่อมผิดในประการสิ่งหนึ่งนั่นเทียว, มารดาหรือบิดาก็ดี พี่หญิงพี่ชายก็ดี สขีและสหายก็ดี ย่อมเป็นที่พึ่งต้านทานแก่บุรุษนั้นไม่ได้, พระมหากษัตริย์พระองค์เดียว ยังพระราชอาชญาให้เป็นไปข่มในความผิดนั้นเสียได้โดยแท้, อะไรเป็นเหตุในความข่มนั้น คือ ความเป็นบุคคลมีความผิดเป็นเหตุ; อจินไตยของไม่ควรคิดทั้งหลายนั้น กรรมวิบากอย่างเดียว มีมาตราหนัก มีกำลังกว่า, กรรมวิบากอย่างเดียว ยังอาชญาให้เป็นไปข่มอจินไตยอื่น ๆ ทั้งปวงเสียได้ ฉันนั้นนั่นเทียว, เมื่อบุคคลอันกรรมครอบงำแล้ว กิริยาอันเหลือนอกนั้น ย่อมไม่ได้โอกาส

อีกนัยหนึ่ง ครั้นเมื่อไฟป่าตั้งขึ้นพร้อมแล้วในแผ่นดิน น้ำแม้สักพันหม้อ ย่อมไม่อาจเพื่อจะให้ไฟนั้นดับได้, ไฟอย่างเดียวยังอาชญาให้เป็นไปข่มน้ำนั้นเสียได้โดยแท้, อะไรเป็นเหตุในข้อนั้น คือ ความที่ไฟมีกำลังเป็นเหตุ ฉันใด;สิ่งที่เป็นอจินไตยทั้งหลายเหล่านั้น วิบากแห่งกรรมสิ่งเดียวมีมาตราหนัก มีกำลังกว่า, วิบากแห่งกรรมอย่างเดียวยังอาชญาให้เป็นไปข่มอจินไตยทั้งหลายอื่นทั้งปวงเสียได้, เมื่อบุคคลอันกรรมครอบงำแล้ว กิริยาอันเหลือนอกนั้น

ย่อมไม่ได้โอกาส ฉันนั้นนั่นเทียวแล เพราะเหตุนั้น เมื่อท่านผู้มีอายุมหาโมคคัลลานะอันกรรมครอบงำแล้ว อันโจรทุบอยู่ด้วยตะบองทั้งหลาย ความประมวลฤทธิ์มาจึงมิได้มีแล้ว"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

วรรคที่ห้า

2 โพธิสัตตธัมมตาปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ไว้ในธรรมปริยายของธรรมดาว่า 'มารดาและบิดาของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเที่ยงแล้ว อันธรรมดานิยมแล้ว ความตรัสรู้เป็นของอันธรรมดานิยมแล้ว พระอัครสาวกทั้งหลาย อันธรรมดานิยมแล้ว พระอัครสาวกทั้งหลาย อันธรรมดานิยมแล้วพระโอรสอันธรรมดานิยมแล้ว อุปฐากอันธรรมดานิยมแล้วในกาลก่อนเทียว' ดังนี้ ก็พระผู้เป็นเจ้ามากล่าวอีกว่า 'พระโพธิสัตว์สถิตอยู่ในดุสิตพิภพทิพยกาย เลือกมหาวิโลกนะทั้งหลายแปดคือ : เลือกกาลหนึ่ง เลือกทวีปหนึ่ง เลือกประเทศหนึ่ง เลือกตระกูลหนึ่ง เลือกพระชนนีหนึ่ง เลือกอายุหนึ่ง เลือกเดือนหนึ่ง เลือกเนกขัมมะหนึ่ง พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เมื่อญาณยังไม่แก่กล้า ความตรัสรู้ยังไม่มี, ครั้นเมื่อญาณแก่กล้าแล้ว อันพระโพธิสัตว์ไม่อาจเพื่อจะรอ แม้ตลอดระหว่างพริบตาหนึ่ง, ญาณมีในใจแก่กล้าแล้ว อันใคร ๆ ก้าวเกินไม่ได้; เพราะเหตุไร พระโพธิสัตว์จึงเลือกกาลด้วยความดำริว่า 'เราจะเกิดในกาลไร' เมื่อญาณยังไม่แก่กล้า ความตรัสรู้ย่อมไม่มี, ครั้นเมื่อญาณแก่กล้าแล้ว อันพระโพธิสัตว์นั้น ไม่อาจเพื่อจะรออยู่ แม้ตลอดระหว่างพริบตาหนึ่ง: เพราะเหตุไร พระโพธิสัตว์จึงเลือกตระกูลด้วยทรงดำริว่า 'เราจะเกิดในตระกูลไร' พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่ามารดาบริดาทั้งหลายของพระโพธิสัตว์เที่ยงแล้ว อันธรรมดานิยมแล้วในกาลก่อนทีเดียว คือมีเกิดกับสำหรับกัน, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระโพธิสัตว์เลือกตระกูล' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่าพระโพธิสัตว์เลือกตระกูล ถ้าอย่างนั้น คำว่า 'มารดาและบิดาทั้งหลายของพระโพธิสัตว์เที่ยงแล้ว ในกาลก่อนเทียว' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ่มแจ้งเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร มารดาและบิดาทั้งหลายของพระโพธิสัตว์เที่ยงแล้ว อันธรรมดานิยมแล้ว ในกาลก่อนทีเดียว, อนึ่ง พระโพธิสัตว์ย่อมเลือกตระกูลจริง ก็พระโพธิสัตว์ทรงดำริว่ากระไรแล้วจึงเลือกตระกูล พระโพธิสัตว์ดำริว่า 'มารดาบิดาทั้งหลายเหล่าใดนี้ มารดาบิดาทั้งหลายเหล่านั้น เป็นกษัตริย์หรือ หรือว่าเป็นพราหมณ์ ทรงดำริอย่างนี้แล้วจึงเลือกตระกูล

ขอถวายพระพร "ของแปดอย่างที่ยังไม่เคยไปเคยมา บุคคลต้องแลดูก่อนทีเดียว, ของแปดอย่างทั้งหลายอย่างไร: พ่อค้าเมื่อจะค้าขายของต้องแลดูภัณฑะที่ตนจะขายนั้นก่อนหนึ่ง, คชสารเมื่อเดินไปถึงทางที่ตนยังไม่เคยมา ต้องเอางวงสอบสวนเสียก่อนหนึ่ง, พ่อค้าเกวียนต้องแลดูท่าเกวียนที่ตนยังไม่เคยไปเคยมาเสียก่อนหนึ่ง, ต้นหนต้องแลดูฝั่งที่ตนยังไม่เคยไปเคยมาเสียก่อน แล้วจึงแล่นเรือไปหนึ่ง, หมอต้องแลดูพิจารณาอายุของคนไข้ แล้วจึงเข้าไปใกล้คนไข้รับเยียวยารักษาหนึ่ง, ตะพานที่จะข้ามอันบุคคลเมื่อจะขึ้นต้องแลดูพิจารณาให้รู้ว่าตะพานนั้นมั่นหรือไม่มั่นเสียก่อนจึงขึ้นข้ามหนึ่ง, ภิกษุเมื่อจะบริโภคโภชนาหารต้องปัจจเวกขณ์พิจารณาอนาคตก่อนแล้วจึงบริโภคโภชนะได้หนึ่ง, พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อจะหยั่งลงสู่ตระกูลต้องแลดูเลือกตระกูลก่อน ว่าตระกูลนั้นจะเป็นตระกูลกษัตริย์หรือ หรือเป็นตระกูลพราหมณ์หนึ่ง สิ่งทั้งหลายแปดอย่างนี้ สิ่งที่ยังไม่เคยไปเคยมา บุคคลต้องแลดูพิจารณาก่อนแล"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

วรรคที่ห้า

3 อตัตนิปาตนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า ''พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ห้ามไว้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลายอันภิกษุอย่าพึงทำตนให้ตกลง, ถ้าภิกษุรูปใดทำตนให้ตกลง ภิกษุนั้นอันพระวินัยธรพึงให้ทำตามธรรม' ดังนี้ ครั้นมาภายหลัง พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายในที่ใดที่หนึ่ง ย่อมทรงแสดงธรรมเพื่อความขาดขึ้นพร้อมแห่ง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โดยปริยายมิใช่อย่างเดียว, ก็สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งก้าวล่วง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เสียด้วยประการทั้งปวง ทรงสรรเสริญผู้นั้นด้วยความสรรเสริญอย่างยิ่ง ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสพระพุทธบัญญัติห้ามว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุอย่าพึงกระทำตนให้ตกลง, ถ้าภิกษุรูปใดกระทำตนให้ตกลง ภิกษุรูปนั้นอันพระวินัยธรพึงให้กระทำตามธรรม,' ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงธรรมเพื่อความขาดขึ้นพร้อมแห่ง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ' นั้นผิด ถ้าว่าพระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อขาดขึ้นพร้อมแห่ง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ, ถ้าอย่างนั้นคำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุอย่ากระทำตนให้ตกลง, ถ้าภิกษุรูปใดกระทำตนให้ตกลง ภิกษุรูปนั้นอันพระวินัยธรพึงให้กระทำตามธรรม' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด, ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด'

พระเถรเจ้าทูลว่า ''ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตซึ่งพระพุทธพจน์นี้ห้ามไว้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุอย่างกระทำตนให้ตกลง, ถ้าภิกษุรูปใดกระทำตนให้ตกลง ภิกษุรูปนั้นอันพระวินัยธรพึงให้กระทำตามธรรม' ดังนี้จริง และธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงแก่สาวกทั้งหลาย ณ ที่ใดที่หนึ่ง ทรงแสดงแล้วเพื่อความขาดขึ้นพร้อมแห่ง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โดยปริยายมิใช่อย่างเดียว ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงห้ามแล้วด้วย ทรงชักชวนแล้วด้วย ด้วยเหตุใด เหตุนั้นในการแสดงธรรมนั้นมีอยู่

ขอถวายพระพร ภิกษุผู้มีศีลถึงพร้อมแล้วด้วยศีล บริบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้เสมอด้วยยาในการที่จะกระทำพิษ คือ กิเลสของสัตว์ทั้งหลายให้พินาศฉิบหายไป, เป็นผู้เสมอด้วยโอสถ ในการเข้าไประงับพยาธิ คือ กิเลสของสัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้เสมอด้วยน้ำในการล้างละอองธุลี คือ กิเลสของสัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้เสมอด้วยแก้วมณี ในการให้สมบัติทั้งปวงแก่สัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้เสมอด้วยเรือในการไปสู่ฝั่ง คือ นิพพานจากห้วงทั้งสี่ ของสัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้เสมอด้วยหมู่ชนพวกขนสินค้าเป็นไปกับด้วยทรัพย์ ในการที่ได้ข้ามทางกันดาร คือ ชาติของสัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้เสมอด้วยลมในการที่จะยังความร้อนพร้อมด้วยไฟสามกอง คือราคะ โทสะ โมหะ ของสัตว์ทั้งหลายให้ดับ, เป็นผู้เสมอด้วยมหาเมฆ ในการที่จะกระทำใจของสัตว์ทั้งหลายให้บริบูรณ์, เป็นผู้เสมอด้วยอาจารย์ให้ศึกษาสิ่งเป็นกุศลของสัตว์ทั้งหลาย, เป็นผู้เสมอด้วยบุคคลชี้ทางดีในการบอกทางเกษมแก่สัตว์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุอย่ากระทำตนให้ตกลง, ถ้าภิกษุรูปใดกระทำตนให้ตกลง ภิกษุรูปนั้นอันพระวินัยธรพึงให้กระทำตามธรรม' ดังนี้ ด้วยความไหวตามแก่สัตว์ทั้งหลายว่า 'ภิกษุผู้มีศีล มีรูปอย่างนี้ มีคุณมาก มีคุณมิใช่อันเดียว มีคุณไม่มีประมาณ เป็นคุณราสีกองคุณ เป็นผู้กระทำความเจริญแก่สัตว์ทั้งหลายอย่าฉิบหายเสียเลย' ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามแล้ว ด้วยเหตุใด เหตุนี้เป็นเหตุในเทศนานี้

ขอถวายพระพร แม้คำนี้ พระเถระกุมารกัสสปผู้กล่าวธรรมวิจิตร เมื่อแสดงปรโลกแก่ปายาสิราชัญญะ ภาสิตแล้วว่า 'ราชัญญะ สมณะ และพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มีศีล มีธรรมอันงาม ตั้งอยู่ตลอดกาลยืดยาวนาน ด้วยประการใด ๆ สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนมาก เพื่อสุขแก่ชนมาก เพื่อความไหวตามโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูลและความสุขแก่เทพดา และมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยประการนั้น ๆ, ดังนี้ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชักชวนสาวกทั้งหลายด้วยเหตุไร พระองค์ทรงชักชวนสาวกทั้งหลาย เพราะว่า แม้ชาติความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความโศกก็เป็นทุกข์ ความร่ำไรรำพันเพ้อด้วยวาจาก็เป็นทุกข์ ความลำบากกายก็เป็นทุกข์ ความลำบากใจก็เป็นทุกข์ ความคับแค้นก็เป็นทุกข์ ความประกอบพร้อมคือประจวบเข้าด้วยสัตว์และสังขารทั้งหลาย ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความประกอบปราศ คือ ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่เป็นที่รักเป็นทุกข์ มารดาตายก็เป็นทุกข์ บิดาตายก็เป็นทุกข์ พี่ชายและน้องชายตายก็เป็นทุกข์ พี่หญิงและน้องหญิงตายก็เป็นทุกข์ บุตรตายก็เป็นทุกข์ ภริยาตายก็เป็นทุกข์ ญาติตายก็เป็นทุกข์ ญาติฉิบหายก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่โรคก็เป็นทุกข์ ความฉิบฉายแห่งโภคะก็เป็นทุกข์ ศีลฉิบหายเสียก็เป็นทุกข์ ทิฐิฉิบหายก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่พระมหากษัตริย์ก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่โจรก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่บุคคลมีเวรก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่ข้าวแพงก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่ไฟก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่น้ำก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่คลื่นก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่วังวนก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่จรเข้ก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่ปลายร้ายก็เป็นทุกข์

ภัยเกิดแต่ติเตียนตนเองก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่บุคคลอื่นเขาติเตียนก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่อาชญาก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่ความครั่นคร้ามแต่บริษัทก็เป็นทุกข์
ภัยเกิดแต่การเลี้ยงชีพก็เป็นทุกข์ ภัยเกิดแต่มรณะก็เป็นทุกข์ ความตีด้วยหวายก็เป็นทุกข์ ความตีด้วยแส้ก็เป็นทุกข์ ความตีด้วยท่อนไม้กิ่งไม้ก็เป็นทุกข์
ความต้องตัดมือก็เป็นทุกข์ ความต้องตัดเท้าก็เป็นทุกข์ ความต้องตัดมือและเท้าก็เป็นทุกข์ ความตัดหูก็เป็นทุกข์ พิลังคถาลิกะอธิบายว่า
เมื่อเขาจะกระทำกรรมกรณ์นั้น เลิกกระบาลศีรษะขึ้น แล้วจึงเอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงวางที่ศีรษะนั่น เยื่อในสมองเดือดขึ้น เพราะเหล็กแดงนั้น
กรรมกรณ์ชื่อพิลังคถาลิกะนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อสังขมุณฑิกะ อธิบายว่า
เมื่อเขาจะทำกรรมกรณ์นั้นถลกหนังด้วยอันเชือดหมวกแห่งหูทั้งสองข้างและก้านแห่งคอ กระทำผมทั้งหลายทั้งปวงให้เป็นขอดแห่งเดียวกัน
พันด้วยท่อนไม้ หนังกับผมเลิกขึ้นด้วยกัน แต่นั้นเขาครู่สีกะโหลกศีรษะด้วยกรวดหยาบทั้งหลายล้างกระทำให้มีสีเหมือนสีแห่งสังข์
กรรมกรณ์ชื่อสังขมุณฑิกะนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อราหุมุขะอธิบายว่า เมื่อเขาจะทำกรรมกรณ์นั้น เปิดปากด้วยขอเหล็ก ให้ประทีปโพลงในภายในป
หรือเอาสิ่วเจาะปากตั้งแต่หมวกแห่งหูทั้งหลาย โลหิตไหลเต็มปาก กรรมกรณ์ชื่อราหุมุขะนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อโชติมาลิกะ อธิบายว่า
คนผู้ทำกรรมกรณ์ทั้งหลาย เขาพันสรีระทั้งสิ้นด้วยผ้าชุบน้ำมันแล้วจุดไฟ กรรมกรณ์ชื่อโชติมาลิกะนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อหัตถปัชโชติกะ อธิบายว่
ชนผู้กระทำกรรมกรณ์ทั้งหลายเขาพันมือทั้งหลายด้วยผ้าชุบน้ำมันแล้ว ตามไฟให้โพลง ราวกะประทีป กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์
กรรมกรณ์ชื่อเอรกวัฏฏิกะ อธิบายว่า เมื่อเขาจะกระทำกรรมกรณ์นั้นเชือดอวัยวะให้เนื่องด้วยหนัง ตั้งแต่ภายใต้คอจนถึงข้อเท้าทั้งหลาย
เอาเชือกทั้งหลายผูกโจรนั้นฉุดไป โจรนั้นเหยียบเชือกทั้งหลายที่เนื่องด้วยหนังของตนล้มลง กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อจีรกวาสิกะ
อธิบายว่า เมื่อเขาจะทำกรรมกรณ์นั้น เชือดอวัยวะให้เนื่องด้วยหนังอย่างนั้น หยุดอยู่เพียงเอว เชือดตั้งแต่เพียงเอวหยุดอยู่เพียงข้อเท้าทั้งหลาย
สรีระภายใต้แต่สรีระเบื้องบนเหมือนนุ่งผ้ากรอง กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อเอเณยยกะ อธิบายว่า เมื่อเขาจะกระทำกรรมกรณ์นั้น
วางห่วงเหล็กทั้งหลายที่ข้อศอกและเข่าทั้งสองแล้วตอกเหลาเหล็กทั้งหลายลง โจรนั้นอาศัยตั้งอยู่ที่พื้นโดยเหลาเหล็กทั้งหลายสี่
บุรุษทั้งหลายผู้ทำกรรมกรณ์จุดไฟล้อมรอบโจรนั้น กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อพลิสมังสิกะ อธิบายว่า ผู้ทำกรรมกรณ์ทั้งหลาย
ประหารปากด้วยเบ็ดทั้งหลายมีปากสองข้าง ถลกหนังและเนื้อและเอ็นขึ้นเสีย กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อกหาปณกะ อธิบายว่า
ผู้ทำกรรมกรณ์ทั้งหลาย ทำสรีระทั้งสิ้นให้ตกไปประมาณเท่ากหาปณะหนึ่ง ๆ ด้วยพร้าทั้งหลายอันคม ตั้งแต่เอว กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์
กรรมกรณ์ชื่อขาราปฏิจฉกะ อธิบายว่า ผู้กระทำกรรมกรณ์ทั้งหลาย ประการสรีระในที่นั้น ๆ ด้วยอาวุธทั้งหลาย และครู่สีน้ำแสบ ด้วยหญ้าทั้งหลาย
หนังและเนื้อและเอ็นทั้งหลายล่อนไป แล้วยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกเท่านั้น กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อว่าปลิฆปริวัตติกะอธิบายว่า
ผู้กระทำกรรมกรณ์ทั้งหลายนั้น ให้โจรนั้นนอนลงโดยข้าง ๆ หนึ่ง แล้วตอกเหลาเหล็กลงที่ช่องแห่งหู ทำโจรนั้นให้เนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยแผ่นดิน
ภายหลังจับโจรนั้นที่เท้าชักหมุนไป กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ กรรมกรณ์ชื่อปลาลปีฐกะ อธิบายว่า ผู้กระทำกรรมกรณ์ผู้ฉลาดไม่ลอกผิวหนังแล้ว
ทำลายกระดูกทั้งหลายด้วยลูกหินบดทั้งหลาย จับที่ผมทั้งหลายยกขึ้นยังมีแต่กองเนื้อเท่านั้น ภายหลังจึงรึงรัดกองเนื้อนั้นด้วยผมทั้งหลายนั่นเดียว
จับพันผูกทำให้เหมือนเกลียวแห่งฟาง กรรมกรณ์เช่นนี้ก็เป็นทุกข์ ความรดด้วยน้ำมันอันร้อนก็เป็นทุกข์ ความให้สุนัขทั้งหลายกัดก็เป็นทุกข์
ความต้องยกขึ้นสู่เหลาทั้งเป็นก็เป็นทุกข์ ต้องตัดศีรษะก็เป็นทุกข์ สัตว์ผู้ไปแล้วในสงสารย่อมเสวยทุกข์ทั้งหลายมากอย่างมิใช่อย่างเดียว เห็นปานฉะนี้
น้ำเชี่ยวที่ภูเขาชื่อหิมวันต์ ย่อมท่วมทับหินและกรวดและทรายและแร่และรากไม้กิ่งไม้ทั้งหลายในแม่น้ำชื่อคงคา ฉันใด, สัตว์ไปแล้วในสงสาร
ย่อมเสวยทุกข์ทั้งหลายมากอย่างมิใช่อย่างเดียว ฉันนั้นเทียวแล ขันธปัญจกเป็นไปแล้วเป็นทุกข์, ความไม่มีขันธปัญจกเป็นไปแล้วเป็นสุข,
พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงคุณแห่งความไม่มีขันธปัญจกเป็นไปด้วยภัยในขันธปัญจกเป็นไปแล้วด้วย จึงทรงชักชวนสาวกทั้งหลาย
เพื่อกระทำให้แจ้งชื่อพระนิพพานเพื่อความก้าวล่วง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะเสียด้วยประการทั้งปวง
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชักชวนสาวกทั้งหลายเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยเหตุใด ทุกข์ต่าง ๆ นี้เป็นเหตุนั้นในการชักชวนนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าคลี่คลายขยายดีแล้ว เหตุพระผู้เป็นเจ้ากล่าวดีแล้ว ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาที่เป็นเจโตวิมุตติ บรรลุได้ถึงฌาน อันบุคคลเสพยิ่งแล้ว ให้เจริญแล้ว ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นดังยานแล้ว กระทำให้เป็นวัตถุแล้ว ตั้งขึ้นเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภพร้อมดีแล้ว อานิสงส์ทั้งหลายสิบเอ็ดประการ ให้บุคคลผู้นั้นหวังเถิด คือ ถึงจะไม่ปรารถนาก็พึงมีเป็นแน่อานิสงส์สิบเอ็ดประการเป็นไฉน: บุคคลบรรลุเมตตาเจโตวิมุตตินั้นย่อมหลับเป็นสุขหนึ่ง ย่อมกลับตื่นเป็นสุขหนึ่ง ย่อมไม่เห็นสุบินอันลามกหนึ่ง ย่อมเป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายหนึ่ง ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายหนึ่ง เทพดาย่อมรักษาบุคคลผู้เจริญเมตตานั้นไว้หนึ่งเพลิง หรือพิษ หรือศัสตราย่อมไม่ก้าวลง คือ ไม่ตกลงในกายของบุคคลผู้เจริญเมตตานั้นได้หนึ่ง จิตของบุคคลผู้เจริญเมตตานั้น ย่อมตั้งมั่นเร็วหนึ่ง พรรณสีแห่งหน้าของบุคคลผู้เจริญเมตตานั้น ย่อมผ่องใสหนึ่ง บุคคลผู้เจริญเมตตานั้นเมื่อจะกระทำกาลกิริยาตาย ย่อมเป็นคนไม่หลงกระทำกาลกิริยาหนึ่ง เมื่อไม่แทงตลอด คือ ไม่ตรัสรู้ธรรมยิ่งขึ้นไปกว่าฌานที่ประกอบด้วยเมตตานั้น ย่อมจะเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกหนึ่ง' ดังนี้ ภายหลังพระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'สามะกุมารเป็นผู้มีเมตตาเป็นธรรมเครื่องอยู่ อันหมู่แห่งเนื้อแวดวงเป็นบริวารเที่ยวอยู่ในป่า อันพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า กปิลยักษ์ ยิงแล้วด้วยลูกศรดื่มยาพิษ สลบแล้วล้มลมในที่นั้นนั่นเทียว' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสนถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาเป็นเจโตวิมุตติ ฯลฯ บุคคลผู้เจริญเมตตานั้น เมื่อไม่ตรัสรู้ธรรมยิ่งกว่าเมตตาฌานนั้น จะเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลก' ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'สามะกุมารเป็นผู้มีเมตตาเป็นธรรมเครื่องอยู่ อันหมู่แห่งเนื้อแวดวงเป็นบริวารเที่ยวอยู่ในป่า อันพระเจ้ากปิลยักษ์ยิงแล้วด้วยลูกศรดื่มยาพิษสลบแล้วล้มลงในที่นั้นนั่นเทียว' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่า สามะกุมารมีเมตตาเป็นธรรมเครื่องอยู่ อันหมู่แห่งเนื้อแวดวงเป็นบริวารเที่ยวอยู่ในป่า อันพระเจ้ากปิลยักษ์ยิงแล้วด้วยลูกศรดื่มยาพิษ สลบล้มลงแล้วในที่นั้นนั่นเทียว, ถ้าอย่างนั้นคำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาที่เป็นเจโตวิมุตติ อันบุคคลเสพยิ่งแล้ว ฯลฯ อานิสงส์ทั้งหลายสิบเอ็ดประการ อันบุคคลพึงหวังเถิด, อานิสงส์สิบเอ็ดประการเป็นไฉน: บุคลผู้เจริญเมตตาแล้ว ย่อมหลับเป็นสุขหนึ่ง ย่อมกลับตื่นเป็นสุขหนึ่ง ย่อมไม่เห็นสุบินอันลามกหนึ่ง ย่อมเป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายหนึ่ง ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายหนึ่ง เทพดาย่อมรักษาบุคคลผู้เจริญ เมตตานั้นไว้หนึ่ง เพลิง หรือพิษ หรือศัสตราย่อมไม่ก้าวลง คือ ไม่ตกลงในกายของบุคคลผู้เจริญเมตตานั้นได้หนึ่ง' ฯลฯ ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน ละเอียด สุขุม ลึกซึ้ง จะพึงปล่อยเหงื่อในตัวของมนุษย์ทั้งหลายผู้ฉลาดดีให้ออกบ้าง, ปัญหานั้นมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าจงสางปัญหานั้น อันยุ่งเหยิงด้วยชัฏใหญ่ จงให้จักษุเพื่อจะขยายแก่ชินโอรสทั้งหลาย"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาที่เป็นเจโตวิมุตติอันบุคคลเสพยิ่งแล้ว ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ฯลฯ ปรารภพร้อมดีแล้ว อานิสงส์ทั้งหลายสิบเอ็ดประการ อันบุคคลนั้นหวังเถิด คือ ถึงไม่ปรารถนาก็จะพึงมีเป็นแน่, อานิสงส์สิบเอ็ดประการนั้นเป็นไฉน: บุคคลเจริญเมตตาแล้ว ย่อมหลับเป็นสุขหนึ่ง ย่อมกลับตื่นเป็นสุขหนึ่ง ย่อมไม่เห็นสุบินอันลามกหนึ่ง ย่อมเป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายหนึ่ง ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายหนึ่ง เทพดาย่อมรักษาบุคคลผู้เจริญเมตตานั้นไว้หนึ่ง เพลิง หรือพิษ หรือศัสตรา ย่อมไม่ก้าวลง คือ ไม่ตกในกายของบุคคลผู้เจริญเมตตานั้นได้หนึ่ง' ดังนี้ อนึ่ง สามะกุมารเป็นผู้มีเมตตาเป็นธรรมเครื่องอยู่ อันหมู่แห่งเนื้อแวดวงเป็นบริวารเที่ยวอยู่ในป่า อันพระเจ้า กปิลยักษ์ ยิงแล้วด้วยลูกศรดื่มยาพิษ สลบแล้วล้มลงแล้วในที่นั้นนั่นเทียว ก็เหตุในข้อนั้นมีอยู่, เหตุในข้อนั้นอย่างไร เหตุในข้อนั้น คือ คุณทั้งหลายนั้น ไม่ใช่คุณของบุคคล คุณทั้งหลายนั้นเป็นคุณของเมตตาภาวนา ความให้เมตตาเจริญ สามะกุมารแบกหม้อน้ำไปในขณะนั้น เป็นผู้ประมาทแล้วในเมตตาภาวนา บุคคลเป็นผู้เข้าถึงพร้อมเมตตาแล้วในขณะใด เพลิง หรือพิษ หรือศัสตราย่อมไม่ก้าวลง คือ ไม่ตกลงในกายของบุคคลนั้นได้ ในขณะนั้น บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นผู้ใคร่ความฉิบหาย ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลผู้เจริญเมตตานั้น ครั้นเข้าไปใกล้แล้ว ย่อมไม่เห็นบุคคลผู้เจริญเมตตานั้น ย่อมไม่ได้โอกาสในบุคคลผู้เจริญเมตตานั้น คุณทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ใช่คุณของบุคคลทั้งหลายนั้น เป็นคุณของเมตตาภาวนา

ขอถวายพระพร ในโลกนี้ บุรุษเป็นผู้กล้าต่อสงคราม สอดสวมเกราะและร่างข่ายอันข้าศึกทำลายไม่ได้ แล้วลงสู่สงคราม, ลูกศรทั้งหลายอันข้าศึกยิงไปแล้วแก่บุรุษนั้น ครั้นเข้าไปใกล้แล้วตกเรี่ยรายไป, ย่อมไม่ได้โอกาสในบุรุษนั้น; คุณนั้นไม่ใช่คุณของบุรุษผู้กล้าต่อสงคราม คุณนั้นเป็นคุณของเกราะและร่างข่าย อันลูกศรพึงทำลายไม่ได้ ฉันใด; คุณทั้งหลายนั้น ไม่ใช่คุณของบุคคล คุณทั้งหลายนั้นเป็นคุณของเมตตาภาวนา; บุคคลเป็นผู้ถึงพร้อมเมตตาภาวนาแล้ว ในขณะใด ไฟหรือยาพิษ หรือศัสตรา ย่อมไม่ก้าวลง คือ ไม่ตกต้องในกายของบุคคลนั้น ในขณะนั้น,

บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งใคร่ความฉิบหายไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลนั้น ครั้นเข้าไปใกล้แล้วไม่เห็นบุคคลนั้น ไม่ได้โอกาสในบุคคลนั้น; คุณทั้งหลายนั้น ไม่ใช่คุณของบุคคล คุณทั้งหลายนั้น เป็นคุณของเมตตาภาวนา ฉันนั้นแท้แล

อีกประการหนึ่ง ในโลกนี้บุรุษพึงทำรากไม้เครื่องหายตัวดังทิพย์ไว้ในมือ, รากไม้นั้นเป็นของตั้งอยู่ในมือของบุรุษนั้นเพียงใด มนุษย์โดยปกติใคร ๆ คนอื่น ย่อมไม่เห็นบุรุษนั้นเพียงนั้น, ขณะที่ไม่เห็นนั้น ไม่ใช่คุณของบุรุษ เป็นคุณของรากไม้เครื่องหายตัว, บุรุษที่มีรากไม้ในมือนั้น ย่อมไม่ปรากฏในคลองแห่งจักษุของมนุษย์โดยปกติทั้งหลาย ด้วยรากไม้ไรเล่า ฉันใด; คุณทั้งหลายนั้น ไม่ใช่คุณของบุคคลคุณทั้งหลายนั้น เป็นคุณของเมตตาภาวนา ความให้เมตตาเจริญ; บุคคลเป็นผู้เข้าถึงพร้อมเมตตาฌานในขณะใด เพลิง หรือยาพิษ หรือศัสตราวุธ ย่อมไม่ตกลงด้วยกายของบุคคลนั้นได้ในขณะนั้น, บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้ใคร่ซึ่งความฉิบหายแก่บุคคลนั้น เข้าไปใกล้แล้ว ย่อมไม่เห็นบุคคลนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสในบุคคลนั้น; คุณทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ใช่คุณของบุคคล คุณทั้งหลายเหล่านั้น เป็นคุณของเมตตาภาวนา ฉันนั้นนั่นเทียวแล ขอถวายพระพร

อีกนัยหนึ่ง มหาเมฆใหญ่ยังฝนให้ตกพรำ ย่อมไม่อาจเพื่อจะยังบุรุษผู้เข้าไปสู่ที่เป็นที่เร้นใหญ่ อันบุคคลกระทำดีแล้ว ให้ชุ่มได้, ความไม่ชุ่มนั้น ไม่ใช่คุณของบุรุษ, มหาเมฆใหญ่กระทำฝนให้ตกพรำกระทำบุรุษนั้นให้ชุ่มไม่ได้ ด้วยที่เป็นที่เร้นใหญ่ใด ความไม่ชุ่มนั้นเป็นคุณของที่เป็นที่เร้นใหญ่นั้น ฉันใด; คุณทั้งหลายนั้น ไม่ใช่คุณของบุคคล คุณทั้งหลายนั้น เป็นคุณของเมตตาภาวนา, บุคคลเป็นผู้เข้าถึงพร้อมเมตตาฌาน ในขณะใด เพลิงหรือยาพิษ หรือศัสตราวุธย่อมไม่ตกต้องกายของบุคคลนั้นได้ ในขณะนั้น, บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ใคร่ความฉิบหายแก่บุคคลนั้น ครั้นเข้าไปใกล้แล้ว ย่อมไม่เห็นบุคคลนั้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะกระทำสิ่งที่ไม่เกื้อกูลแก่บุคคลนั้น คุณทั้งหลายเหล่านี้ ไม่ใช่คุณของบุคคล คุณทั้งหลายเหล่านี้ เป็นคุณของเมตตาภาวนา ความให้เมตตาเจริญ ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "น่าอัศจรรย์ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน น่าพิศวง พระผู้เป็นเจ้านาคเสน, เมตตาภาวนาเป็นเครื่องห้ามบาปทั้งปวงเสียได้"

ถ "ขอถวายพระพร เมตตาภาวนานำกุศลและคุณทั้งปวงมาแก่บุคคลทั้งหลายผู้เกื้อกูลบ้าง แก่บุคคลทั้งหลายผู้ไม่เกื้อกูลบ้าง สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น ที่เนื่องด้วยวิญญาณ เมตตาภาวนามีอานิสงส์ใหญ่แก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง จึงควรจะส้องเสพไว้ในใจสิ้นกาลเป็นนิรันดรแล"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

5 กุสลากุสลสมสมปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "วิบากของบุคคลกระทำกุศลบ้าง ของบุคคลกระทำอกุศลบ้าง เสมอ ๆ กัน หรือว่าบางสิ่งเป็นของแปลกกัน"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร วิบากของกุศลก็ดี ของอกุศลก็ดี มีแปลกกัน, กุศลมีวิบากเป็นสุข ยังความเกิดในสวรรค์ให้เป็นไปพร้อม อกุศลมีวิบากเป็นทุกข์ ยังความเกิดในนรกให้เป็นไปพร้อม"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'พระเทวทัตดำโดยส่วนเดียว มาตามพร้อมแล้วด้วยธรรมทั้งหลายดำโดยส่วนเดียว, พระโพธิสัตว์ขาวโดยส่วนเดียว มาตามพร้อมแล้วด้วยธรรมทั้งหลายขาวโดยส่วนเดียว, ก็พระเทวทัตเสมอกันด้วยพระโพธิสัตว์ โดยยศด้วย โดยฝักฝ่ายด้วย ในภพ ๆ บางทีก็เป็นผู้ยิ่งกว่าบ้าง ในกาลใด พระเทวทัตเป็นบุตรของปุโรหิต ของพระเจ้าพรหมทัตในเมืองพาราณสี, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นคนจัณฑาล ทรงวิทยา ร่ายวิทยายังผลมะม่วงให้เกิดขึ้นแล้วในสมัยมิใช่กาล; พระโพธิสัตว์เลวกว่าพระเทวทัต โดยชาติและยศก่อนในภพนี้

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: พระเทวทัตเป็นพระราชาเจ้าแห่งปฐพีใหญ่ เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยกามทั้งหลาย ในกาลใด, ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์เป็นคชสาร เครื่องอุปโภคของพระมหากษัตริย์นั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยลักษณะทั้งปวง

เมื่อไม่อดทนความเยื้องกรายโดยคติของพระเทวทัตนั้น พระราชาปรารถนาจะฆ่า ได้ตรัสแล้วกะนายหัตถาจารย์อย่างนี้ว่า 'ดูก่อนอาจารย์ คชสารของท่านไม่ชำนาญ ท่านจงกระทำเหตุชื่ออากาสคมนะแก่คชสารนั้น;' แม้ในชาตินั้น พระโพธิสัตว์ยังเลวกว่าพระเทวทัต โดยชาติเป็นดิรัจฉานเลวก่อน

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: พระเทวทัตเป็นมนุษย์เที่ยวไปในป่าในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นวานรชื่อมหากะบี่; แม้ในภพนี้ ยังมีวิเศษแห่งมนุษย์และดิรัจฉานปรากฏอยู่, พระโพธิสัตว์เลวกว่าพระเทวทัตโดยชาติ

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: พระเทวทัตเป็นมนุษย์ เป็นเนสาทชื่อโสณุตตระ มีกำลังกว่า มีกำลังเท่าช้าง ณ กาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพญาช้างชื่อฉัททันต์, พรานนั้นฆ่าคชสารนั้น; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตยังเป็นผู้ยิ่งกว่า

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นมนุษย์ เป็นพรานเที่ยวไปในป่าไม่อยู่เป็นตำแหน่ง ณ กาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นนกกระทาผู้เพ่งซึ่งมนต์, พรานเที่ยวไปในไพรนั้น ฆ่านกกระทานั้นเสีย ในกาลแม้นั้น; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตดีกว่าโดยชาติบ้าง

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นพระเจ้ากรุงกาสี ทรงพระนามว่า กลาปุ ในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เนดาบสชื่อขันติวาที, พระมหากษัตริย์นั้นกริ้วแล้วแก่ดาบสนั้น ยังราชบุรุษให้ตัดมือและเท้าทั้งหลายของดาบสนั้นเสียดังหล่อแห่งไม้ไผ่; แม้ในชาตินั้น พระเทวทัตผู้เดียวยังภูมิยิ่งกว่า โดยชาติด้วย โดยยศด้วย

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นมนุษย์เที่ยวไปในป่า ณ กาลใด, ในกาลนั้น พระโพติสัตว์เป็นวานรใหญ่ชื่อ นันทิยะ, แม้ในกาลนั้น พรานเที่ยวไปในป่านั้น ฆ่าวานรินทร์นั้นเสีย กบทั้งมารดาและน้องชาย; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตผู้เดียวเป็นผู้ยิ่งกว่าโดยชาติ

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นมนุษย์ เป็นอเจลก ชื่อ การัมพิยะในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นนาคราชาชื่อปัณฑรกะ; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตผู้เดียวเป็นผู้ยิ่งกว่าโดยชาติ

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นมนุษย์ชฎิลกะในป่าใหญ่ ณ กาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นสุกรใหญ่ชื่อตัจฉกะ; แม้ในภพนั้นพระเทวทัตผู้เดียวยิ่งกว่าโดยชาติ

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตได้เป็นพระราชาชื่อสุรปริจโร ในชนบทชื่อเจดีย์ทั้งหลาย เป็นผู้ไปในอากาศได้ประมาณชั่วบุรุษหนึ่งในเบื้องบน ในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพราหมณ์ชื่อกปิละ; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตทีเดียวเป็นผู้ยิ่งกว่าทั้งชาติทั้งยศ

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นมนุษย์ชื่อสามะ ในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพญาเนื้อชื่อรุรุ; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตทีเดียวยิ่งกว่าโดยชาติ

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นมนุษย์ เป็นพรานเที่ยวไปในป่าในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นช้างใหญ่ พรานนั้นตัดงาทั้งหลายของช้างใหญ่นั้นเสียเจ็ดครั้ง นำไป; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตทีเดียวเป็นผู้ยิ่งกว่าโดยกำเนิด

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นสิคาลขัตติยธรรม, ประเทศราชทั้งหลายในชมพูทวีปโดยที่มีประมาณเท่าใด พระยาสิคาละนั้น ได้กระทำแล้วซึ่งพระราชาทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง ให้เป็นผู้อันตนใช้สอยเนือง ๆ แล้ว ณ กาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นบัณฑิตชื่อ วิธูระ; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตทีเดียวเป็นผู้ยิ่งกว่าโดยยศ

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นช้าง ฆ่าเสียซึ่งลูกนกทั้งหลายแห่งแม่นกชื่อ ละตุกิกา (นกไส้) ในกาลใด, ในกาลนั้น แม้พระโพธิสัตว์ได้เป็นช้าง เป็นเจ้าแห่งฝูง; แม้ในภพนั้น ชนทั้งสองเหล่านั้นได้เป็นผู้เสมอ ๆ กัน

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นยักษ์ชื่ออธรรม ในกาลใด, ในกาลนั้น แม้พระโพธิสัตว์เป็นยักษ์ชื่อสุธรรม; แม้ในภพนั้น ชนทั้งสองนั้นเสมอกัน

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นนายเรือ เป็นใหญ่กว่าตระกูลห้าร้อย ในกาลใด, ในกาลนั้น แม้พระโพธิสัตว์เป็นนายเรือ เป็นใหญ่กว่าตระกูลห้าร้อย; แม้ในภพนั้น ชนแม้ทั้งสองเป็นผู้เสมอ ๆ กันบ้าง

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นพ่อค้าเกวียน เป็นใหญ่แห่งเกวียนทั้งหลายห้าร้อย ในกาลใด, ในกาลนั้น แม้พระโพธิสัตว์ก็เป็นพ่อค้าเกวียน เป็นใหญ่แห่งเกวียนห้าร้อย; แม้ในภพนั้น ชนทั้งสองเป็นผู้เสมอ ๆ กัน

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นพญาเนื้อชื่อ สาขะ ณ กาลใด, ในกาลนั้น แม้พระโพธิสัตว์เป็นพญาเนื้อชื่อนิโครธ; แม้ในภพนั้น ชนทั้งสองนั้น เป็นผู้เสมอ ๆ กัน

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นเสนาบดีชื่อ สาขะ ณ กาลใด; พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาชื่อนิโครธ ในกาลนั้น; แม้ในภพนั้น ชนแม้ทั้งสองเหล่านั้นเป็นผู้เสมอ ๆ กัน

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นพราหมณ์ชื่อกัณฑหาละ ณ กาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นราชกุมารทรงพระนามว่าจันทะ; พราหมณ์ชื่อ กัณฑหาละนี้นั่นเทียว เป็นผู้ยิ่งกว่าในภพนั้น

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นพระราชาชื่อพรหมทัต ณ กาลใด, ณ กาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นบุตรของพระเทวทัตนั้น เป็นราชกุมารชื่อมหาปทุมะ พระราชานั้น ให้ราชบุรุษทิ้งซึ่งบุตรของตนในเหว ณ กาลนั้น; บิดาแหละเป็นผู้ยิ่งกว่า เป็นผู้วิเศษกว่าโดยชาติใดชาติหนึ่ง; แม้ในชาตินั้น พระเทวทัตทีเดียวเป็นผู้ยิ่งกว่า

อีกชาติหนึ่ง พระเทวทัตเป็นพระราชาชื่อมหาปตาปะ ในกาลใด, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เป็นกุมารชื่อธรรมปาละ เป็นบุตรของพระราชาชื่อมหาปตาปะนั้น พระราชานั้น ให้ราชบุรุษตัดมือและเท้าทั้งหลายและศีรษะของบุตรของตนเสีย ในกาลนั้น; แม้ในภพนั้น พระเทวทัตทีเดียวเป็นผู้ยิ่งกว่า

แม้ชนทั้งสองเกิดในศากยตระกูล แม้ในกาลนี้ในวันนี้, พระโพธิสัตว์จะได้เป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้าโลกนายก, พระเทวทัตจะได้บวชแล้วในศาสนาของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเทพดาล่วงเทพดานั้น กระทำฤทธิ์ให้เกิดแล้ว ได้กระทำแล้ว ซึ่งอาลัยของพระพุทธเจ้า พระผู้เป็นเจ้านาคเสน คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว คำนั้นทั้งปวง จะถูกหรือ ๆ จะผิด"

ถ "ขอถวายพระพร บรมบพิตรตรัสเหตุมีอย่างมากใดนั้น เหตุนั้นทั้งปวงถูก ไม่ผิด"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่ากรรมดำบ้าง กรรมขาวบ้าง มีคติเสมอกัน, ถ้าอย่างนั้น กุศลบ้าง อกุศลบ้าง มีวิบากเสมอกัน"

ถ "ขอถวายพระพร กุศลบ้าง อกุศลบ้าง จะมีวิบากเสมอกันหามิได้, กุศลบ้าง อกุศลบ้าง ซึ่งจะมีวิบากเสมอกัน หามิได้, พระเทวทัตผิดแล้วกว่าชนทั้งปวง, พระโพธิสัตว์ไม่ผิดแล้วกว่าชนทั้งปวงทีเดียว, ความผิดในพระโพธิสัตว์ของพระเทวทัตนั้น อันใด ความผิดนั้น ย่อมสุก ย่อมให้ผลในภพนั้น ๆ แม้พระเทวทัตนั้น ตั้งอยู่ในความอิสระแล้ว ให้ความรักษาทั่วในชนบททั้งหลาย, ให้คนทำสะพานโรงสภาบุญศาลา, ให้ทานเพื่อสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย เพื่อคนกำพร้า คนเดินทางไกล คนวณิพกทั้งหลาย และคนนาถะอนาถะ ทั้งหลายตามความปรารถนา; พระเทวทัตนั้น ได้สมบัติทั้งหลายในภพด้วยวิบากของกรรมเป็นกุศล คือ สร้างสะพานและโรงสภา และศาลาเป็นที่บำเพ็ญบุญ และการบริจาคทั้งหลายนั้น ใคร ๆ จะอาจเพื่อจะกล่าวคำนี้ว่า 'บุคคลเสวยสมบัตินอกจากทานและการทรมานอินทรีย์และความสำรวมกายวาจาใจ และอุโบสถกรรม' ก็บรมบพิตรตรัสคำใด อย่างนี้ว่า 'พระเทวทัตด้วย พระโพธิสัตว์ด้วย เวียนตามกันฝ่ายเดียว,' สมาคมนั้นไม่ได้มีแล้ว โดยกาลล่วงไปร้อยชาติ สมาคมนั้น ไม่ได้มีแล้ว โดยกาลล่วงไปพันชาติ สมาคมนั้น ไม่ได้มีแล้ว โดยกาลล่วงไปแสนชาติ, ณ กาลบางทีบางคราว สมาคมนั้น ได้มีแล้วโดยวันคืนล่วงไปมากมาย อุปมาด้วยเต่าตาบอด อันพระผู้มีพระภาคเจ้านำมาแสดงแล้วเพื่อความกลับได้ความเป็นมนุษย์, บรมบพิตร จงทรงจำสมาคมของชนทั้งหลายเหล่านี้ อันเปรียบด้วยเต่าตาบอด จะได้มีสมาคมกับพระเทวทัตฝ่ายเดียว แก่พระโพธิสัตว์ หามิได้, แม้พระเถระชื่อ สารีบุตร ได้เป็นบิดาของพระโพธิสัตว์ ได้เป็นมหาบิดา ได้เป็นจุฬบิดา ได้เป็นพี่น้องชาย ได้เป็นบุตร ได้เป็นหลาน ได้เป็นมิตร ของพระโพธิสัตว์ ในแสนแห่งชาติมิใช่แสนเดียว, แม้พระโพธิสัตว์ ได้เป็นบิดาของพระสารีบุตร เป็นมหาบิดา เป็นจูฬบิดา เป็นพี่น้องชาย เป็นบุตร เป็นหลาน เป็นมิตรของพระสารีบุตร ในแสนแห่งชาติมิใช่แสนเดียว สัตว์ทั้งหลายที่นับเนื่องแล้วในหมู่สัตว์แม้ทั้งปวง ไปตามกระแสแห่งสงสารแล้ว อันกระแสแห่งสงสารพัดไปมาอยู่ ย่อมสมาคมด้วยสัตว์และสังขารทั้งหลายไม่เป็นที่รักบ้าง เป็นที่รักบ้าง เปรียบเหมือนน้ำกระแสพัดไปอยู่ ย่อมสมาคมด้วยสิ่งสะอาดและไม่สะอาด และสิ่งที่งามและสิ่งที่ลามก ฉันใด; สัตว์ทั้งหลายที่นับเนื่องในหมู่ของสัตว์แม้ทั้งปวง ไปตามกระแสแห่งสงสาร กระแสแห่งสงสารพัดไปอยู่ ย่อมสมาคมด้วยสัตว์และสังขารทั้งหลายเป็นที่รักบ้าง ไม่เป็นที่รักบ้างฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร พระเทวทัตเป็นยักษ์ ตั้งอยู่ในอธรรมด้วยตน ยังมนุษย์บุคคลทั้งหลายอื่นให้ประกอบแล้วในอธรรม ไหม้อยู่ในนรกใหญ่สิ้นปีทั้งหลายห้าสิบเจ็ดโกฏิกับหกล้านปี แม้พระโพธิสัตว์เป็นยักษ์ ตั้งอยู่ในธรรมด้วยพระองค์ ชักนำบุคคลทั้งหลายอื่นให้ประกอบในธรรม เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยกามสมบัติทั้งปวง บันเทิงแล้วในสวรรค์สิ้นปีห้าสิบเจ็ดโกฏิกับหกล้านปี เออก็ พระเทวทัตมากระทำพระพุทธเจ้า ผู้ไม่ควรบุคคลจะให้ซูบซีด ให้ซูบซีดแล้ว ทำลายพระสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันแล้วด้วย ในภพนี้ เข้าไปสู่แผ่นดินแล้ว, พระตถาคตตรัสรู้สรรพธรรม เป็นที่สิ้นอุปธิพร้อมแล้ว ดับขันธปรินิพพานแล้ว"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

6 อมราเทวีปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ถ้าหญิงพึงได้ขณะ หรือโอกาสอันลับ หรือพึงได้แม้ชายผู้ประโลมเช่นนั้น หญิงทั้งหลายแม้ทั้งปวง อันได้เหตุสามอย่างแล้ว ไม่ได้ชายอื่นแล้ว พึงกระทำกรรมลามกกับด้วยบุรุษเปลี้ย' ดังนี้ และตรัสอยู่อีกว่า 'หญิงชื่ออมรา เป็นภริยาของพระมโหสถ อันพระมโหสถฝากไว้ในบ้าน อยู่ปราศจากสามีมานาน นั่งในที่ลับสงัดแล้ว กระทำสามีให้เป็นผู้เสมอเปรียบด้วยพระราชา อันบุรุษอื่นประโลมแล้ว ด้วยกหาปณะพันหนึ่ง ไม่กระทำกรรมลามก' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ถ้าหญิงพึงได้ขณะ หรือโอกาสอันลับ หรือพึงได้แม้ชายประโลมเช่นนั้น หญิงทั้งหลายแม้ทั้งหวงอันได้เหตุสามอย่างแล้ว ไม่ได้ชายอื่นแล้ว พึงกระทำกรรมลามกกับด้วยบุรุษเปลี้ย' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'หญิงชื่ออมรา เป็นภริยาของพระมโหสถ อันพระมโหสถฝากไว้ในบ้าน อยู่ปราศจากสามีนาน นั่งในที่ลับสงัดแล้ว กระทำสามีให้เป็นผู้เสมอเปรียบด้วยพระราชา อันบุรุษอื่นประโลมแล้วด้วยกหาปณะพันหนึ่ง ไม่กระทำกรรมลามก' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าหญิงชื่ออมรา เป็นภริยาของพระมโหสถ' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าหญิงชื่ออมรา เป็นภริยาของพระมโหสถ อันพระมโหสถฝากไว้ในบ้าง อยู่ปราศจากสามีนาน นั่งในที่ลับสงัดแล้ว กระทำสามีให้เป็นผู้เสมอด้วยพระราชา อันบุรุษอื่นประโลมแล้วด้วยกหปณะพันหนึ่งไม่กระทำกรรมลามก' ดังนี้, คำที่ว่า 'ถ้าหญิงพึงได้ขณะ หรือโอกาสอันลับ หรือพึงได้แม้ชายประโลมเช่นนั้น หญิงทั้งหลายแม้ทั้งปวง อันได้เหตุสามอย่างแล้ว ไม่ได้ชายอื่นแล้ว พึงกระทำกรรมลามกกับบุรุษเปลี้ย' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ตรัสแล้วว่า 'ถ้าหญิงพึงได้ขณะ หรือพึงได้โอกาสอันลับ หรือพึงได้แม้ชายประโลมเช่นนั้น หญิงทั้งหลายแม้ทั้งปวง อันใดเหตุสามอย่างแล้ว ไม่ได้ชายอื่นแล้ว พึงกระทำกรรมลามกกับด้วยบุรุษเปลี้ย' ดังนี้ และตรัสอยู่อีกว่า 'หญิงชื่ออมรา เป็นภริยาของพระมโหสถ อันพระมโหสถฝากไว้ในบ้าน อยู่ปราศจากสามีนาน นั่งในที่ลับสงัดแล้ว กระทำสามีให้เป็นผู้เปรียบเสมอด้วยพระราชา อันบุรุษอื่นประโลมแล้วด้วยกหาปณะพันหนึ่ง ไม่กระทำกรรมลามก' ดังนี้ จริง นางอมรานั้น จะได้กหาปณะพันหนึ่ง จะต้องกระทำกรรมลามกกับบุรุษเช่นนั้น, นางอมรานั้น ไม่พึงกระทำกรรมลามกนั้น, ถ้านางจะไม่พึงได้ขณะหรือโอกาสอันลับ หรือชายผู้ประโลมเช่นนั้น นางอมรานั้น จะคิดค้นไม่เห็นขณะ หรือโอกาสอันลับ หรือแม้ชายผู้ประโลมเช่นนั้น นางอมรานั้น เพราะกลัวแต่ความครหาในโลกนี้ ชื่อว่าไม่เห็นขณะ, เพราะกลัวแต่นรกในโลกหน้า ชื่อว่าไม่เห็นขณะ, เพราะคิดว่า 'กรรมลามกมีวิบากเผ็ดร้อน' ชื่อว่าไม่เห็นขณะ, นางอมรานั้น ไม่ละทิ้งสามีเป็นที่รัก ชื่อว่าไม่เห็นขณะ, เพราะกระทำสามีให้เป็นผู้หนักเมื่อประพฤติตกต่ำเคารพธรรม ชื่อว่าไม่เห็นขณะ, เมื่อติดเตียนบุคคลไม่ได้เป็นอริยะ ชื่อว่าไม่เห็นขณะ, นางอมรานั้น ไม่อยากจะละเมิดเสียกิริยา ชื่อว่าไม่เห็นขณะ นางอมรานั้น ไม่เห็นขณะ ด้วยเหตุทั้งหลายมากเห็นปานนี้, นางอมรานั้น คิดค้นแล้ว, ไม่เห็นแม้โอกาสอันลับ ไม่ได้กระทำกรรมลามกแล้ว ถ้าว่านางอมรานั้น พึงได้โอกาสลับแต่มนุษย์ทั้งหลาย, ไม่พึงได้โอกาสลับแต่อมนุษย์ทั้งหลายโดยแท้, ถ้านางอมรานั้น พึงได้โอกาสลับแต่อมนุษย์ทั้งหลาย, ไม่พึงได้โอกาสลับแต่บัณฑิตทั้งหลายผู้รู้จิตของบุคคลอื่นโดยแท้; ถ้านางอมรานั้น พึงได้โอกาสลับ แต่บัณฑิตทั้งหลายผู้รู้จิตของบุคคลอื่น ไม่พึงได้โอกาสอันลับแต่บาปทั้งหลายด้วยตนเองโดยแท้; ไม่พึงได้โอกาสอันลับแต่อธรรม นางอมรานั้น ไม่ได้โอกาสอันลับด้วยเหตุทั้งหลาย มีอย่างมากเห็นปานนี้แล้ว จึงไม่ได้กระทำกรรมลามกแล้ว นางอมรานั้น คิดค้นแล้วในโลก เมื่อไม่ได้ชายผู้ประโลมเช่นนั้น ไม่ได้กระทำกรรมลามกแล้ว

ขอถวายพระพร พระมโหสถเป็นบัณฑิต มาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้งหลายยี่สิบแปดประการ, มาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้งหลายยี่สิบแปดประการเป็นไฉน: มาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้งหลายยี่สิบแปดประการ คือ พระมโหสถเป็นผู้กล้าหนึ่ง เป็นผู้มีหิริละอายต่อบาปหนึ่ง เป็นผู้มีโอตตัปปะ ความสะดุ้งกลัวต่อบาปหนึ่ง เป็นผู้มีฝักฝ่ายหนึ่ง เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยมิตรหนึ่ง เป็นผู้ทนหนึ่ง เป็นผู้มีศีลหนึ่ง เป็นผู้กล่าววาจาจริงหนึ่ง เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยความเป็นผู้สะอาดหนึ่ง เป็นผู้ไม่มีความโกรธหนึ่ง เป็นผู้ไม่มีมานะล่วงเกินหนึ่ง เป็นผู้ไม่มีความริษยาหนึ่ง เป็นผู้มีความเพียรหนึ่ง เป็นผู้ก่อสร้างบารมีหนึ่ง เป็นผู้สงเคราะห์หนึ่ง เป็นผู้จำแนกทานหนึ่ง เป็นผู้มีถ้อยคำละเอียดหนึ่ง เป็นผู้มีความประพฤติตกต่ำหนึ่ง เป็นผู้อ่อนโยนหนึ่ง เป็นผู้ไม่โอ่อวดหนึ่ง เป็นผู้ไม่มีมายาหนึ่ง เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยความรู้เกินหนึ่ง เป็นผู้มีเกียรติหนึ่ง เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิทยาหนึ่ง เป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลผู้เข้าไปอาศัยทั้งหลายหนึ่ง

เป็นผู้อันชนทั้งปวงปรารถนาแล้วหนึ่ง เป็นผู้มีทรัพย์หนึ่ง เป็นผู้มียศหนึ่ง พระมโหสถเป็นบัณฑิตมาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้งหลายยี่สิบแปดประการเหล่านี้ นางอมรานั้น ไม่ได้บุรุษอื่นเป็นผู้ประโลมเช่นนั้นแล้ว จึงมิได้กระทำกรรมลามกแล้ว"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

7 ขีณาสวอภายนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแม้พระพุทธพจน์นี้ว่า 'พระอรหันต์ทั้งหลาย ปราศจากความกลัวและความสะดุ้งหวาดหวั่นแล้ว, ภายหลังมา พระขีณาสพห้าร้อยเห็นช้างชื่อธนปาลกะ ในเมืองราชคฤห มาใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ละทิ้งพระชินะผู้ประเสริฐเสีย หลีกไปแล้วยังทิศใหญ่ทิศน้อย เว้นไว้แต่พระอานนท์เถระองค์เดียว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระอรหันต์ทั้งหลายเหล่านั้น หลีกไปแล้ว เพราะความกลัว หรือใคร่จะยังพระทศพลให้ล้มด้วยคิดว่า 'พระทศพลจะปรากฏด้วยกรรมของตน' ดังนี้แล้ว จึงหลีกไปแล้ว หรือว่าเป็นผู้ใคร่เพื่อจะเห็นปาฏิหาริย์ ไม่มีอะไรจะเปรียบ และไพบูลย์ ไม่มีอะไรจะเสมอ ของพระตถาคต จึงหลีกไปแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'พระอรหันต์ทั้งหลาย ปราศจากความกลัวและความสะดุ้งหวาดหวั่นแล้ว' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระขีณาสพห้าร้อยเห็นช้างชื่อธนปาลกะ ในเมืองราชคฤห มาใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ละทิ้งพระชินะผู้ประเสริฐแล้ว หลีกไปยังทิศใหญ่ทิศน้อย เว้นไว้แต่พระอานนท์องค์เดียว' ดังนี้ นั้นเป็นผิด ถ้าว่าพระขีณาสพห้าร้อยเห็นช้างชื่อธนปาลกะ ในเมืองราชคฤหมา ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ละทิ้งพระชินะประเสริฐแล้ว หลีกไปยังทิศใหญ่ทิศน้อย เว้นไว้แต่พระอานนท์องค์เดียว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'พระอรหันต์ทั้งหลายปราศจากความกลัวและความสะดุ้งหวาดหวั่นแล้ว' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อนมาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าจงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตพระพุทธพจน์นี้แล้วว่า 'พระอรหันต์ทั้งหลาย ปราศจากความกลัวและความสะดุ้งหวาดหวั่นแล้ว' ดังนี้ พระขีณาสพทั้งหลายห้าร้อยเห็นช้างชื่อธนปาลกะ ในเมืองราชคฤห มาใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วละทิ้งพระชินะผู้ประเสริฐแล้ว หลีกไปยังทิศใหญ่ทิศน้อย เว้นไว้แต่พระอานนท์องค์เดียว ก็และความหลีกไปนั้น จะได้หลีกไปเพราะความกลัวก็หาไม่ จะได้หลีกไปแม้เพราะความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะยังพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ล้มลงก็หาไม่ ก็พระอรหันต์ทั้งหลายพึงกลัว หรือพึงสะดุ้งด้วยเหตุใด เหตุนั้น อันพระอรหันต์ทั้งหลายเลิกถอนเสียแล้ว, เพราะเหตุนั้น พระอรหันต์ทั้งหลายจึงชื่อว่า เป็นผู้ปราศจากความกลัวและความสะดุ้งหวาดหวั่นแล้ว ขอถวายพระพร แผ่นดินใหญ่ เมื่อสมุทรและยอดแห่งภูเขา เมื่อชนแม้ขุดอยู่ แม้ทำลายอยู่ แม้ทรงอยู่ ย่อมกลัวหรือ

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระ"

ร "มหาปฐวีแผ่นดินใหญ่ พึงกลัวหรือพึงสะดุ้งด้วยเหตุใด เหตุนั้น ไม่มีแก่แผ่นดินใหญ่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร แผ่นดินใหญ่ พึงกลัวหรือสะดุ้งด้วยเหตุใด เหตุนั้น ไม่มีแก่แผ่นดินใหญ่ ฉันใด, พระอรหันต์ทั้งหลาย พึงกลัวหรือพึงสะดุ้งด้วยเหตุใด เหตุนั้น ไม่มีแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ฉันนั้นนั่นเทียว ขอถวายพระพร ยอดแห่งภูเขา เมื่อชนตัดอยู่ก็ดี เมื่อทำลายอยู่ก็ดี เมื่อยอดเขานั้นตกลงเองก็ดี เมื่อชนเอาไฟเผาก็ดี ย่อมกลัวหรือ"

ร "ไม่กลัวเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "ยอดแห่งภูเขา พึงกลัวหรือพึงสะดุ้งด้วยเหตุใด เหตุนั้นย่อมไม่มีแก่ยอดแห่งภูเขา พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ยอดแห่งภูเขา พึงกลัวหรือพึงสะดุ้งด้วยเหตุใด เหตุนั้น ย่อมไม่มีแก่ยอดแห่งภูเขา ฉันใด, พระอรหันต์ทั้งหลายพึงกลัวหรือพึงสะดุ้งเพราะเหตุใด เหตุนั้น ไม่มีแก่พระอรหันต์ทั้งหลายฉันนั้นนั่นเทียว; แม้ถ้าว่า ชนทั้งหลายที่นับเนื่องแล้วในหมู่สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในแสนโลกธาตุทั้งหลาย ชนทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวง พึงเป็นผู้มีหอกในมือ ล้อมพระอรหันต์องค์หนึ่ง จะกระทำพระอรหันต์นั้นให้สะดุ้ง ก็ไม่สามารถจะกระทำได้, ความแปรปรวนเป็นอย่างอื่น แม้น้อยหนึ่งของจิต ของพระอรหันต์ทั้งหลาย ไม่พึงมี มีอะไรเป็นเหตุ ความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นแม้น้อยหนึ่งของจิต ของพระอรหันต์ทั้งหลาย ไม่พึงมี เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย เป็นผู้ปราศจากเหตุแห่งความกลัวและความสะดุ้งแล้ว เออก็ ความปริวิตกแห่งจิตได้มีแล้วแก่พระขีณาสพทั้งปวงเหล่านั้นอย่างนี้ว่า 'วันนี้ เมื่อพระพุทธเจ้าผู้บวรประเสริฐ ผู้เป็นพฤษภ คือพระชินะอันประเสริฐ ได้เข้าไปสู่เมืองอันประเสริฐ ช้างชื่อธนปาลกะจักแทงที่ถนน ภิกษุผู้อุปัฏฐากจักไม่ละทิ้งพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเทพดาล่วงเสียซึ่งเทพดา โดยไม่สงสัย□ ถ้าว่าเราทั้งหลายแม้ทั้งปวง จักไม่ละทิ้งพระผู้มีพระภาคเจ้า คุณของพระอานนท์จักไม่ปรากฏ, ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกถาในเพราะเหตุนั้นจักไม่มี, อนึ่ง คชสารจักไม่เข้าไปใกล้พระตถาคตนั่นเทียว, เอาเถิด เราทั้งหลายจักหลีกไปเสีย ความหลีกไปอย่างนี้นี่ จะเป็นอุบายเครื่องพ้นจากเครื่องผูก คือ กิเลสของหมู่ชนอันใหญ่, อนึ่ง คุณของพระอานนท์จักเป็นคุณปรากฏแล้ว;' พระอรหันต์ทั้งหลายเหล่านั้น เห็นอานิสงส์อย่างนี้แล้ว จึงหลีกไปยังทิศใหญ่ทิศน้อย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าจำแนกดีแล้ว ข้อจำแนกปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ความกลัวหรือความสะดุ้ง ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย พระอรหันต์ทั้งหลายเหล่านั้น เห็นอานิสงส์แล้ว จึงหลีกไปยังทิศใหญ่และทิศน้อยแล"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

8 สันถวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ภัยเกิดแล้วแต่สันถวะละอองธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ เกิดแต่อารมณ์เป็นที่กำหนด, ธรรมชาติไม่มีอารมณ์เป็นที่กำหนด ธรรมชาติไม่มีสันถวะ ทั้งสองอย่างนั้น เป็นธรรมชาติอันมุนี คือ พระพุทธเจ้าเห็นแล้วแท้' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'ชายผู้บัณฑิต เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารทั้งหลายให้เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ยังภิกษุพหุสุตทั้งหลาย ให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ภัยเกิดแล้วแต่สันถวะ ละอองธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ เกิดแต่อารมณ์เป็นที่กำหนด, ธรรมชาติไม่มีอารมณ์เป็นที่กำหนด ธรรมชาติไม่มีสันถวะ ทั้งสองอย่างนั้น เป็นธรรมชาติอันมุนี คือ พระพุทธเจ้าเห็นแล้วแท้' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ชายผู้บัณฑิต เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารทั้งหลายให้เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ยังภิกษุพหุสุตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้ คำนั้นผิด ถ้าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ชายผู้บัณฑิต เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารทั้งหลายให้เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ยังภิกษุพหุสุทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ภัยเกิดแล้วแต่สันถวะ ละอองธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ เกิดแต่อารมณ์เป็นที่กำหนด, ธรรมชาติไม่มีอารมณ์เป็นที่กำหนด ธรรมชาติไม่มีสันถวะ ทั้งสองอย่างนั้น เป็นธรรมชาติอันมุนี คือ พระพุทธเจ้าเห็นแล้วแท้' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายแก้ไขให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระพระผู้มีภาคเจ้าทรงภาสิตแล้ว แม้พระพุทธพจน์นี้ว่า 'ภัยเกิดแต่สันถวะ ละอองธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ เกิดแต่อารมณ์เป็นที่กำหนด, ธรรมชาติไม่มีอารมณ์เป็นที่กำหนด ธรรมชาติไม่มีสันถวะ ทั้งสองอย่างนั้น เป็นธรรมชาติอันมุนี คือ พระพุทธเจ้าเห็นแล้วแท้' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'ชายผู้บัณฑิต เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารทั้งหลายให้เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ยังภิกษุพหุสุตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้

ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ภัยเกิดแต่สันถวะ ละอองธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ เกิดแต่อารมณ์เป็นที่กำหนด, ธรรมชาติไม่มีอารมณ์เป็นที่กำหนด ธรรมชาติไม่มีสันถวะ ทั้งสองอย่างนั้น เป็นธรรมชาติอันมุนี คือ พระพุทธเจ้าเห็นแล้วแท้' ดังนี้, พระพุทธพจน์นั้น เป็นเครื่องแสดงโดยสภาวะ เป็นเครื่องกล่าวเหตุไม่เหลือ เป็นเครื่องกล่าวเหตุไม่มีส่วนเหลือ เป็นเครื่องกล่าวโดยนิปริยายโดยตรง เป็นคำสมควรแก่สมณะ เป็นคำสมรูปแก่สมณะ เป็นคำเหมาะแก่สมณะ ควรแก่สมณะ เป็นโคจรของสมณะ เป็นปฏิปทาของสมณะ เป็นปฏิบัติของสมณะ

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนมฤคพญาสีหราชอยู่ในป่า เมื่อเที่ยวในไพรในป่า ไม่มีอาลัยในที่อยู่ มีที่เป็นที่อยู่อันบุคคลสังเกตไม่ได้ ย่อมนอนตามความปรารถนา ฉันใด, อันภิกษุพึงคิดว่า 'ภัยเกิดแต่สันถวะ ละอองธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ เกิดแต่อารมณ์เป็นที่กำหนด, ธรรมชาติไม่มีอารมณ์เป็นที่กำหนด ธรรมชาติไม่มีสันถวะทั้งสองอย่างนั้น เป็นธรรมชาติอันมุนี คือ พระพุทธเจ้าเห็นแล้วแท้' ดังนี้ ส่วนพระพุทธพจน์ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ชายผู้บัณฑิต เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารให้เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ยังภิกษุพหุสุตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้, พระพุทธพจน์นั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์สองประการ จึงตรัสแล้ว, อำนาจประโยชน์สองประการ เป็นไฉน ธรรมดาว่า วิหารทานอันพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งปวง พรรณนาแล้ว อนุมัติแล้ว ชมแล้ว สรรเสริญแล้ว, ทายกทั้งหลายให้วิหารทานนั้นแล้ว จักพ้นจากความเกิด ความแก่ ความตาย นี้เป็นอานิสงส์ในวิหารทานที่แรกก่อน

คำที่จะพึงกล่าวยังมีอีก: ครั้นเมื่อวิหารมีอยู่ นางภิกษุณีทั้งหลาย จักเป็นผู้อันบุคคลสังเกตได้ง่าย จักเป็นผู้อันบุคคลทั้งหลายผู้ใคร่จะพบเห็น จะเห็นพบเห็นได้โดยง่าย, นางภิกษุณีทั้งหลาย จักเป็นผู้มีการพบเห็นได้โดยยาก ในที่อยู่ไม่เป็นที่กำหนด นี้เป็นอานิสงส์ในวิหารทานที่สอง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์สองประการเหล่านี้ จึงตรัสแล้วว่า 'ชายผู้บัณฑิต เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของตน พึงสร้างวิหารทั้งหลายให้เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ยังภิกษุพหุสุตทั้งหลายให้อยู่ในวิหารนั้น' ดังนี้, แต่พระพุทธโอรสไม่ทำความอาลัยในที่อยู่นั้น"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

9 ภควโต อัปปาพาธปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราผู้ตถาคตเป็นพราหมณ์ผู้ควรอันยาจกพึงขอ เป็นผู้มีมืออันชำระแล้วในกาลทั้งปวง เป็นผู้ทรงสรีระกายมีในที่สุดไว้ เป็นผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นหมอรักษา เป็นแพทย์ผู้เชือดลูกศร' ดังนี้ และตรัสอีกว่า ขันธบัญจกนี้ใด คือ พักกุลภิกษุ ขันธบัญจกนั้น เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่เป็นสาวกของเรา บรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้ ก็อาพาธเกิดขึ้นแล้วปรากฏอยู่ในพระสรีรกาย ของพระผู้มีพระภาคเจ้ามากครั้ง ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีใครจะยิ่งกว่า, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ขันธบัญจกนี้ใด คือ พักกุลภิกษุ ขันธบัญจกนั้น เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่เป็นสาวกของเรา บรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่าพระพักกุลเถระเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายบรรดาที่มีอาพาธน้อย, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราผู้ตถาคตเป็นพราหมณ์ เป็นผู้ควรเพื่ออันยาจกจะพึงขอ มีมืออันชำระแล้วในกาลทั้งปวง เป็นผู้ทรงสรีรกายมีในที่สุด ไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นหมอรักษา เป็นแพทย์เชือดลูกศร'ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราผู้ตถาคต เป็นผู้พราหมณ์ควรที่ยาจกจะพึงขอ มีมืออันชำระแล้วในกาลทั้งปวง เป็นผู้ทรงสรีระกายอันมีในที่สุด ไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นหมอรักษา เป็นแพทย์ผู้เชือดลูกศร' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'ขันธบัญจกนี้ใด คือ พักกุลภิกษุ ขันธบัญจกนั้น เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่เป็นสาวกของเราบรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้ ก็แหละ คำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาข้อที่นิกายเป็นที่มา และคุณพิเศษที่บุคคลเรียนแล้ว มีในภายนอก มีอยู่ในพระองค์ ตรัสแล้ว

ขอถวายพระพร พระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ถือการยืนและจงกรมเป็นวัตรก็มีอยู่ พระสาวกทั้งหลายเหล่านั้นทำวันและคืนให้น้อมล่วงไป ด้วยอันยืนและจงกรม, ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทำวันและคืนให้น้อมล่วงไป ด้วยอันยืนและจงกรมและนั่งและนอน; ภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นผู้ถือการยืนและจงกรมเป็นวัตรภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้เอกยิ่งด้วยองค์นั้น พระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นเอกาสนิกะ คือ ฉันหนเดียวก็มีอยู่ พระสาวกทั้งหลายเหล่านั้น ไม่บริโภคโภชนะครั้งที่สอง แม้เพราะเหตุชีวิต, ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า เสวยพระกระยาหารครั้งที่สองบ้างที่สามบ้าง เพียงไร; ภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้นที่เป็นเอกาสนิกะ ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้เอกยิ่งด้วยองค์นั้น เหตุทั้งหลายเหล่านั้น มิใช่อย่างเดียว เหตุทั้งหลายเหล่านั้น ๆ พระองค์หมายเอาองค์นั้น ๆ ตรัสแล้ว ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีใครยิ่งกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา โดยวิมุตติ โดยวิมุตติญาณทัสสนะญาณเครื่องรู้เครื่องเห็นในวิมุตติ โดยญาณเป็นกำลังทั้งหลายสิบ โดยเวสารัชชะสี่ด้วยโดยพุทธธรรมสิบแปด โดยอาสารณญาณทั้งหลายหกประการด้วยก็พระองค์อาศัยญาณนั้น ในพุทธวิสัยสิ้นเชิง ตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ควรเพื่ออันยาจกจะพึงขอ มีมืออันชำระแล้วในกาลทั้งปวง เป็นผู้ทรงสรีระกายมีในที่สุด ไม่มีใครจะยิ่งกว่าเป็นหมอรักษา เป็นแพทย์ผู้เชือดลูกศร' ดังนี้ บรรดามนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้ มนุษย์พวกหนึ่งเป็นผู้มีชาติ มนุษย์พวกหนึ่งเป็นผู้มีทรัพย์ มนุษย์พวกหนึ่งเป็นผู้มีวิทยา มนุษย์พวกหนึ่งเป็นผู้มีศิลป มนุษย์พวกหนึ่งเป็นผู้กล้า

มนุษย์พวกหนึ่งเป็นผู้เฉลียวฉลาด พระมหากษัตริย์องค์เดียวนั่นเทียว ข่มมนุษย์ทั้งปวงเหล่านั้น เป็นผู้สูงสุดแห่งมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น ฉันใด; พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้เลิศ เป็นผู้เจริญที่สุด เป็นผู้ประเสริฐสุดแห่งสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ฉันนั้นนั่นเทียวแล ก็ท่านผู้มีอายุพักกุละ ได้เป็นผู้มีอาพาธน้อยใด ความเป็นผู้มีอาพาธน้อยนั้น ด้วยอำนาจแห่งอภินิหาร แท้จริง เมื่ออาพาธเพราะอุทรวาตเกิดขึ้นแล้วแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า อโนมทัสสี และโรคชื่อติณบุปผกะ เกิดขึ้นแล้วแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสีด้วย แก่ภิกษุทั้งหลายหกล้านแปดแสนด้วย ส่วนพระพักกุละเป็นดาบส บำบัดพยาธินั้นเสียให้หายด้วยเภสัชทั้งหลายต่าง ๆ แล้ว จึงถึงความเป็นผู้มีอาพาธน้อย

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ขันธบัญจกนี้ใด คือ พักกุลภิกษุ ขันธบัญจกนั้น เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่เป็นสาวกของเราบรรดาที่มีอาพาธน้อย' ดังนี้

ครั้นเมื่อพยาธิเกิดขึ้นแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าบ้าง ยังไม่บังเกิดขึ้นแล้วบ้าง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือธุดงค์บ้าง ไม่ทรงถือบ้างก็ดี สัตว์ไร ๆ นผู้เช่นด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มี แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นเทพดาล่วงเสียซึ่งเทพดา ได้ทรงภาสิตไว้แล้ว ในคัมภีร์สังยุตติกาย อันประเสริฐดังพระราชสัญจกรอันประเสริฐว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายที่หาเท้ามิได้ก็ดี สัตว์สองเท้าก็ดี และสี่เท้าก็ดี มีเท้ามากก็ดี ที่มีรูปหรือไม่มีรูปก็ดี ที่มีสัญญาหรือไม่มีสัญญาก็ดี ที่จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ดี ประมาณเท่าใด พระตถาคตอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้า อันบัณฑิตย่อมกล่าวว่า เป็นยอดของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ห้า

10 อนุปปันนมัคคอุปปาทปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตได้เห็นมรรคของเก่าทางของเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย มีแล้วในปางก่อนเสด็จดำเนินแล้วเนือง ๆ' พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระตถาคตเป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่ได้เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น, ถ้าอย่างนั้น พระพุทธพจน์ที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นมรรคของเก่า ทางของเก่า ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย มีแล้วในกาลก่อน เสด็จดำเนินแล้วเนือง ๆ' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่าพระตถาคตตรัสแล้วว่า 'พระตถาคตได้เห็นมรรคของเก่า ทางของเก่า ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย มีแล้วในก่อนเสด็จดำเนินแล้วเนือง ๆ,' ถ้าอย่างนั้น พระพุทธพจน์ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้กระทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว, พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นมรรคของเก่า ทางของเก่า อันพระสัมมา

สัมพุทธเจ้าทั้งหลาย มีแล้วในปางก่อน เสด็จดำเนินแล้วเนือง ๆ' ดังนี้ แม้คำทั้งสองนั้น กล่าวโดยสภาวะทีเดียว พระตถาคตทั้งหลายแต่ปางก่อน อันตรธาน ไม่มีใครจะสั่งสอน มรรคชื่อว่าอันตรธานแล้ว, พระตถาคตนั้น เมื่อพิจารณาด้วยพระจักษุ คือ ปัญหาได้ทรงเห็นมรรคนั้น ซึ่งชำรุดแล้ว ทรุดโทรมแล้ว รกแล้ว อันมือปิดแล้ว กำบังแล้ว ไม่เป็นที่สัญจร อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่ปางก่อนได้เสด็จดำเนินเนือง ๆ แล้ว, เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นมรรคของเก่า

ทางของเก่าอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายมีแล้วในปางก่อน เสด็จดำเนินเนือง ๆ แล้ว' ดังนี้ พระตถาคตทั้งหลายแต่ปางก่อน อันตรธาน ไม่มีใครจะสั่งสอน พระตถาคตได้ทรงกระทำแล้วซึ่งทางอันชำรุดทรุดโทรมแล้ว อันมือปิดแล้ว กำบังแล้ว ให้เป็นที่สัญจรในกาลนี้ เพราะเหตุใด, เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสแล้วว่า

'ดูก่อนภิกษุทั้งหลายพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดแล้วให้เกิดขึ้น' ดังนี้

ขอถวายพระพร ในโลกนี้ แก้วมณี ซ่อนอยู่ในระวางยอดภูเขาเพราะพระเจ้าจักรพรรดิอันตรธานเสีย, มณีรัตนะนั้น ย่อมเข้าถึงด้วยความปฏิบัติชอบ ของพระเจ้าจักรพรรดิองค์อื่นอีก; มณีรัตนะนั้น จะว่าพระเจ้าจักรพรรดินั้นสร้างขึ้นแล้ว คือ ให้เกิดขึ้นแล้วบ้างหรือเป็นไฉน"

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า มณีรัตนะนั้นตั้งอยู่โดยปกติ, ก็แต่ว่ามณีรัตนะนั้น เกิดขึ้นแล้ว เพราะพระเจ้าจักรพรรดินั้น"

ถ "ขอถวายพระพร มณีรัตนะนั้น เกิดขึ้นแล้ว เพราะพระเจ้าจักรพรรดินั้น ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพิจารณาด้วยจักษุ คือ ปัญญา ยังมรรคเป็นที่ไปยังพระนิพพานมีองค์แปด ตั้งอยู่โดยปกติอันพระตถาคตทั้งหลาย มีแล้วแต่ปางก่อน ทรงประพฤติสืบมาแล้วเมื่อไม่มีใครจะสั่งสอน ชำรุดแล้ว ทรุดโทรมแล้ว รกแล้ว อันมืดปิดแล้ว กำบังแล้ว ไม่เป็นที่สัญจร ให้เกิดขึ้นแล้ว ได้กระทำมรรคนั้นให้เป็นที่สัญจร ฉันนั้นนั่นแล; เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น' ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง มารดายังบุตรมีอยู่นั่นเทียว ให้เกิดแต่กำเนิดแล้วอันโลกย่อมกล่าวว่า ชนิกา ฉันใด, พระตถาคต ทรงพิจารณาด้วยจักษุคือปัญญา ยังมรรคมีอยู่นั่นเทียว ชำรุดแล้ว ทรุดโทรมแล้ว รกแล้ว อันมืดปิดแล้ว กำบังแล้ว ไม่เป็นที่สัญจร ให้เกิดขึ้นแล้ว ได้กระทำมรรคนั้นให้เป็นที่สัญจรแล้ว ฉันนั้นนั่นเทียว; เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้น' ดังนี้

อีกประการหนึ่ง บุรุษไร ๆ เห็นภัณฑะอย่างใดอย่างหนึ่งที่หายไป, ชนย่อมกล่าวว่า 'ภัณฑะนั้น อันบุรุษนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว' ฉันใด, พระตถาคต เมื่อทรงพิจารณาด้วยจักษุคือปัญญา ยังมรรคมีอยู่นั่นเทียว ชำรุดแล้ว ทรุดโทรมแล้ว รกแล้ว อันมืดปิดแล้ว กำบังแล้ว ไม่เป็นที่สัญจร ให้เกิดขึ้นแล้ว ได้กระทำมรรคนั้นให้เป็นที่สัญจรแล้ว ฉันนั้นนั้นแล; เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลายพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น' ดังนี้

อีกประการหนึ่ง บุรุษไร ๆ ชำระป่าแล้ว เปิดเผยพื้นที่, ชนย่อมกล่าวว่า 'พื้นนั้นของบุรุษนั้น' ก็แต่ว่าพื้นนั่นอันบุรุษนั้นมิได้ให้เป็นไปแล้ว บุรุษนั้นชื่อว่า ภูมิสามิโก เจ้าของแห่งพื้น เพราะกระทำพื้นนั้นให้เป็นเหตุ ฉันใด, พระตถาคตทรงพิจารณาด้วยจักษุคือปัญญา กระทำมรรคมีอยู่นั่นเทียว ชำรุดแล้ว ทรุดโทรมแล้ว รกแล้ว อันมืดปิดแล้ว กำบังแล้ว ไม่เป็นที่สัญจร ให้เกิดขึ้นแล้ว ได้กระทำมรรคนั้นให้เป็นที่สัญจรแล้ว ฉันนั้นนั่นเทียวแล; เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น' ดังนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

1 ปฏิปทาโทสปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ในกาลใด พระโพธิสัตว์ได้ทรงกระทำทุกรกิริยา, ความเพียรเป็นเหตุริเริ่ม ความเพียรเป็นเหตุก้าวหน้าเช่นนั้น ความผจญกิเลสเช่นนั้น ความกำจัดเสนาแห่งมฤตยูเช่นนั้น ความอดอาหารเช่นนั้น ความกระทำกิจที่กระทำได้ยากเช่นนั้น ไม่ได้มีแล้วในที่อื่น, ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ไม่ได้แล้ว ซึ่งอัสสาทะความยินดีน้อยหนึ่ง ในเพราะความบากบั่นอันใหญ่เห็นปานนั้น จึงยังจิตดวงนั้นนั่นแลให้หวนกลับแล้ว ได้ตรัสอย่างนี้ว่า 'ก็ด้วยทุกรกิริยาอันเผ็ดร้อนนี้ เราก็หาได้บรรลุญาณทัสสนะพิเศษ อันประเสริฐเพียงพอยิ่งกว่าธรรมของสามัญมนุษย์ไม่แล, ชะรอยมรรคาเพื่อความตรัสรู้ จะพึงเป็นทางอื่นแน่แล'

ครั้นทรงดำริตกลงพระทัยฉะนี้แล้ว จึงทรงเบื่อหน่ายจากทุกรกิริยานั้น ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณด้วยมรรคาอื่น แต่ก็ทรงพร่ำสอนชักชวนสาวกทั้งหลายด้วยปฏิปทานั้นอีกว่า 'ท่านทั้งหลาย จงปรารภความเพียร จงพากเพียร จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา จงกำจัดเสนาแห่งมฤตยูเสีย เหมือนกุญชรทำลายเรือนไม้อ้อเสียฉะนั้น' พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เพราะเหตุไรเล่า พระตถาคตจึงทรงพร่ำสอน ชักชวนสาวกทั้งหลาย ในปฏิปทาที่พระองค์เองทรงเบื่อหน่าย คืนคลาย ดูหมิ่นแล้ว"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ปฏิปทานั้นนั่นแล เป็นปฏิปทาทั้งในกาลนั้น ทั้งในกาลบัดนี้, พระโพธิสัตว์ทรงดำเนินปฏิปทานั้นนั่นแล บรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ก็แต่ว่า พระโพธิสัตว์กระทำความเพียรเกินไป อดอาหารเสียโดยไม่มีส่วนเหลือ, ข้อที่จิตเป็นธรรมชาติทราม กำลังเกิดขึ้นแล้วแก่ท่าน เพราะความอดอาหารเสีย, ท่านไม่ได้อาจแล้วเพื่อบรรลุสัพพัญญุตญาณ เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติทรามกำลังนั้น, ท่านเมื่อเสพกวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าวพอประมาณ จึงได้บรรลุสัพพัญญุตญาณ ต่อกาลไม่นานเลยด้วยปฏิปทานั้นเอง ปฏิปทานั้นแหละ เป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งสัพพัญญุตญาณ ของพระตถาคตทั้งปวง

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนอาหารเป็นเครื่องอุปถัมภ์สัตว์ทั้งปวง, สัตว์ทั้งปวงได้อาศัยอาหารจึงได้เสวยความสุข ฉันใด; ปฏิปทานั้นแหละ เป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งสัพพัญญุตญาณ ของพระตถาคตทั้งปวง ฉันนั้นนั่นแล การที่พระตถาคตไม่ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณในขณะนั้น มิใช่โทษของความเพียรเป็นเหตุริเริ่ม มิใช่โทษของความเพียรเป็นเหตุก้าวหน้า มิใช่โทษของความผจญกิเลส, โดยที่แท้ เป็นโทษของความอดอาหารเท่านั้น, ปฏิปทานั้น อันธรรมดาเตรียมไว้แล้ว ทุกเมื่อ

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนบุรุษเดินทางไกล ด้วยความเร็วเกินไป, เพราะความเร็วเกินไปนั้น เขาพึงเป็นผู้ชาไปแถบหนึ่ง หรือเป็นคนปลกเปลี้ย เดินไม่ได้บนพื้นแผ่นดิน, เออก็ เหตุที่เขาเดินไม่ได้นั้น เป็นโทษของมหาปฐพีหรือ มหาบพิตร"

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า, มหาปฐพีเตรียมอยู่แล้วทุกเมื่อ, โทษของมหาปฐพีนั้น จะมีมาแต่ไหน, เหตุที่บุรุษนั้นเป็นผู้ชาไปแถบหนึ่งนั้น เป็นโทษของความพยายามต่างหาก"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, การที่พระตถาคตไม่ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณในขณะนั้น มิใช่โทษของความเพียรเป็นเหตุริเริ่ม มิใช่โทษของความเพียรเป็นเหตุก้าวหน้า มิใช่โทษของความผจญกิเลส, โดยที่แท้ เป็นโทษของความอดอาหารต่างหาก, ฉันนั้นนั่นแล, ปฏิปทานั้น อันธรรมดาเตรียมไว้แล้วทุกเมื่อ

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษพึงนุ่งผ้าสาฎกอันเศร้าหมอง, เขาไม่พึงซักผ้านั้นในน้ำ, ข้อที่ผ้าเศร้าหมองนั้น ไม่ใช่โทษของน้ำ, น้ำเตรียมอยู่ทุกเมื่อ, นั่นเป็นโทษของบุรุษต่างหาก ข้อนี้ฉันใด; การที่พระตถาคตไม่ได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณในสมัยนั้น มิใช่โทษของความเพียรเป็นเหตุริเริ่ม มิใช่โทษของความเพียรเป็นเหตุก้าวหน้า มิใช่โทษของความผจญกิเลส, โดยที่แท้ เป็นโทษของความอดอาหารต่างหาก, ปฏิปทานั้น อันธรรมดาเตรียมไว้แล้วทุกเมื่อ ฉันนั้นนั่นแล เพราะเหตุนั้น พระตถาคตจึงทรงพร่ำสอน ชักชวนสาวกทั้งหลายในปฏิปทานั้น ปฏิปทานั้นหาโทษมิได้ อันธรรมดานั้นเตรียมไว้แล้วทุกเมื่อ ด้วยประการฉะนี้แล ขอถวายพระ"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

2 นิปปปัญจปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสสอนไว้ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีนิปปปัญจะเป็นที่มายินดี มีความยินดีในนิปปปัญจธรรมไม่มีเครื่องเนิ่นช้า' ดังนี้ นิปปปัญจะนั้นเป็นไฉน คือ ธรรมพวกไร"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร โสดาปัตติผลก็ชื่อนิปปปัญจะสกทาคามิผลก็ชื่อนิปปปัญจะ อนาคามิผลก็ชื่อนิปปปัญจะ อรหัตตผลก็ชื่อนิปปปัญจะ ธรรมไม่มีเครื่องเนิ่นช้า"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าโสดาปัตติผลก็ชื่อนิปปปัญจะสกทาคามิผลก็ชื่อ นิปปปัญจะ อนาคามิผลก็ชื่อนิปปปัญจะ อรหัตตผลก็ชื่อนิปปปัญจะไซร้, ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมแสดงขึ้น ย่อมไต่ถาม พระสูตร เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตก ชาตก อัพภูตธรรม
เวทัลละ ยังกังวลอยู่ด้วยนวกรรม คือ การให้ด้วย การบูชาด้วย เพื่อประโยชน์อะไร ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ได้ชื่อว่ากระทำอยู่ซึ่งกรรม ที่พระชินห้ามไว้แล้ว ไม่ใช่หรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้น ย่อมแสดงขึ้น ย่อมไต่ถามพระสูตร เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตก ชาตก อัพภูตธรรม เวทัลละ ยังกังวลอยู่ด้วยนวกรรม คือ การให้ด้วย การบูชาด้วย, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง ชื่อว่ากระทำความเพียรเพื่อจะถึงซึ่งนิปปปัญจธรรม ภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้น

เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วโดยสภาพ มีวาสนาเคยอบรมมาแล้ว, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น มีนิปปปัญจธรรมโดยขณะแห่งจิตอันเดียว ฝ่ายว่าภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นผู้มีธุลี คือ กิเสลในนัยน์ตา คือ ปัญญามาก, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้มีนิปปปัญจธรรม ด้วยประโยคทั้งหลายเหล่านี้ เปรียบเหมือนบุรุษปลูกพืชลงในนาแล้วเก็บข้าวเปลือก ด้วยความเพียรตามกำลังของตน เว้นแล้วจากรั้วเป็นเครื่องป้องกัน, บุรุษอีกคนหนึ่งปลูกพืชลงในนาแล้วเข้าไปสู่ป่า ตัดไม้แห้งด้วย กิ่งไม้ด้วย เรียวหนามด้วย กระทำรั้วแล้วจึงเก็บข้าวเปลือก, ความแสวงหาของบุรุษนั้น ด้วยกั้นรั้วในนานั้น เพื่อประโยชน์แก่ข้าวเปลือก ฉันใด;

ขอถวายพระพร ภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วโดยสภาวะ มีวาสนาเคยอบรมแล้ว, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้มีเครื่องเนิ่นช้าออกแล้วโดยขณะแห่งจิตอันหนึ่ง เหมือนบุรุษเว้นความกั้นด้วยรั้วเสีย เก็บข้าวเปลือก; ฝ่ายภิกษุทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นผู้มีธุลี คือ กิเสลในนัยน์ตา คือ ปัญญาใหญ่หลวง, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้มีเครื่องเนิ่นช้าออกแล้ว ด้วยประโยคทั้งหลายเหล่านี้ เหมือนบุรุษกระทำความกั้นด้วยรั้วแล้ว เก็บข้าวเปลือก ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนช่อแห่งผลไม้ พึงมีที่ยอมแห่งต้นมะม่วงใหญ่, ถ้าว่า ในที่นั้นผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้มีฤทธิ์มาแล้ว พึงนำผลแห่งต้นมะม่วงนั้นไปได้, ในที่นั้น ฝ่ายบุคคลผู้ไม่มีฤทธิ์ ตัดไม้แห้งและเถาวัลย์ ผูกให้เป็นพะองแล้วขึ้นสู่ต้นมะม่วงนั้นโดยพะองนั้นนำผลไปได้, จึงควรแสวงหานั้นเพื่อเอาแต่ผล ฉันใด;บุคคลทั้งหลายเหล่าใดนั้น บริสุทธิ์แล้วโดยสภาวะ มีวาสนาอบรมแล้วในปางก่อน, บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้มีธรรมเครื่องเนิ่นช้าออกแล้วโดยขณะแห่งจิตอันหนึ่ง เหมือนบุคคลมีฤทธิ์ที่นำผลมะม่วงไปได้นั้น; ฝ่ายว่า ภิกษุทั้งหลายใดนั้น เป็นผู้มีธุลี คือ กิเสลในนัยน์ตา คือ ปัญญาใหญ่หลวง, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมตรัสรู้สัจจะทั้งหลายด้วยประโยคนี้ เหมือนบุรุษนำผลแห่งมะม่วงไปโดยพะอง ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษผู้กระทำความต้องการ คือแสวงหาทรัพย์คนหนึ่งคนเดียวทีเดียว เข้าไปใกล้เจ้านายแล้วยังทรัพย์นั้นให้สำเร็จได้, คนหนึ่งเป็นผู้มีทรัพย์ ยังบริษัทให้เจริญแล้วด้วยอำนาจแห่งทรัพย์ ยังทรัพย์นั้นให้สำเร็จด้วยบริษัท, ความแสวงหาด้วยบริษัทในทรัพย์นั้นของบุรุษนั้น อันใด ความแสวงหาบริษัทนั้น เพื่อประโยชน์แก่ทรัพย์ ฉันใด;บุคคลทั้งหลายเหล่าใดนั้น บริสุทธิ์แล้วโดยสภาวะ มีวาสนาอบรมมาแล้วในปางก่อน, บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นย่อมถึงความเป็นผู้ชำนาญในอภิญญาทั้งหลายหก โดยขณะแห่งจิตอันหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษคนหนึ่งกระทำซึ่งอันยังทรัพย์ให้สำเร็จ; ฝ่ายภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นใด มีธุลี คือ กิเลสในนัยน์ตา คือ ปัญญาใหญ่หลวง, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมยังทรัพย์ คือ สามัญญคุณให้สำเร็จเฉพาะด้วยประโยคทั้งหลายเหล่านี้ เปรียบเหมือนบุรุษกระทำซึ่งอันยังทรัพย์ให้สำเร็จด้วยบริษัท

ขอถวายพระพร แม้อุทเทสเป็นของมีอุปการมาก แม้ปริปุจฉาเป็นของมีอุปการมาก แม้นวกรรมเป็นของมีอุปการมาก แม้การให้เป็นของมีอุปการมาก แม้การบูชาเป็นของมีอุปการมาก ในกิจที่ควรกระทำทั้งหลายเหล่านั้น ๆ

ขอถวายพระพร บุรุษผู้จะเป็นข้าราชการกระทำแล้วซึ่งราชกิจด้วยชนผู้เป็นราชบริษัททั้งหลาย คือ อมาตย์ราชภัฏกรมวังผู้รักษาพระทวารและราชองครักษ์, ครั้นเมื่อกิจควรกระทำยังไม่เกิดขึ้นแล้ว ราชบุรุษทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เป็นผู้มีอุปการแก่บุรุษข้าราชการนั้นฉันใด; แม้อุทเทส ปริปุจฉา นวกรรม การให้และการบูชาล้วนเป็นของมีอุปการมาก ในกิจควรกระทำทั้งหลายเหล่านั้น ฉันนั้น ถ้าว่า ชนทั้งหลวงทั้งปวง พึงเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วโดยอภิชาติไซร้, กิจอันผู้พร่ำสอนจะพึงกระทำไม่พึงมี; ก็เพราะเหตุใดแล กิจอันผู้พร่ำสอนจะพึงกระทำด้วยการฟังมีอยู่ พระเถระสารีบุตรผู้มีกุศลมูลสั่งสมแล้ว สิ้นอสงไขยและกัปป์อันนับไม่ได้แล้ว ถึงแล้วซึ่งที่สุดแห่งปัญญา, แม้พระเถระสารีบุตรนั้นเว้นจากการฟัง ไม่อาจแล้วเพื่อจะพึงอาสวักขัย

ขอถวายพระพร เพราะเหตุนั้น การฟังชื่อมีอุปการมาก, แม้อุทเทสแม้ปริปุจฉามีอุปการมาก ก็เหมือนกัน, เพราะเหตุนั้น อุทเทสปริปุจฉาจึงเป็นนิปปปัญจธรรม มีเครื่องเนิ่นช้าออกแล้วเป็นอสังขตะ"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าเพ่งดีแล้วข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

3 คิหิอรหัตตปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'บุคคลเป็นคฤหัสถ์บรรลุพระอรหัตแล้ว มีคติสอง คือ: พระอรหันต์นั้นบวชบ้าง ปรินิพพานบ้าง ในวันนั้นทีเดียว, วันนั้น อันพระอรหันต์นั้นไม่อาจเพื่อจะก้าวเกินได้"

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระอรหันต์นั้นไม่พึงได้อาจารย์หรืออุปัชฌาย์ หรือบาตรและจีวรในวันนั้น, พระอรหันต์นั้น พึงบวชเองหรือพึงล่วงวัน หรือพระอรหันต์อื่นบางรูป เป็นผู้มีฤทธิ์

พึงมาแล้วยังพระอรหันต์นั้นให้บวชบ้างหรือหนอ หรือพระอรหันต์นั้น พึงปรินิพพาน

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระอรหันต์นั้นไม่พึงบวชเอง เมื่อบวชเอง ย่อมต้องเถยยสังวาส; อนึ่ง ท่านไม่ล่วงวัน ความที่พระอรหันต์องค์อื่นจะมาจะมีหรือไม่มี พระอรหันต์นั้นย่อมดับเสียในวันนั้นทีเดียว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าอย่างนั้น ความที่พระอรหัตมีอยู่ เป็นกิจอันพระอรหันต์นั้นไม่ละแล้ว ความนำชีวิตไป ย่อมมีแก่พระอรหันต์ผู้มีธรรมอันถึงทับแล้วด้วยเหตุไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร เพศแห่งคฤหัสถ์บรรลุพระอรหัตในเพศอันไม่เสมอ ย่อมบวชบ้าง ย่อมปรินิพพานบ้าง ในวันนั้นทีเดียว เพราะความที่เพศเป็นของทุรพล; ส่วนนั้นไม่ใช่โทษของพระอรหัต โทษนั้นเป็นโทษของเพศแห่งคฤหัสถ์ เพราะความที่เพศเป็นของทุรพล เปรียบเหมือนโภชนะเป็นของเลี้ยงอายุของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นของรักษาชีวิตของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงไว้ ย่อมผลาญชีวิตแห่งบุคคล ผู้มีกระเพาะอาหารไม่ปกติ เพราะไม่ช่วยย่อยแห่งไฟเผาอาหารซึ่งอ่อนและทรามกำลัง, โทษนั้นไม่ใช่โทษของโภชนะ โทษนั้นเป็นโทษของกระเพาะ เพราะมีไฟธาตุอ่อนกำลังฉันใด; คฤหัสถ์ที่บรรลุพระอรหัตในเพศอันไม่เสมอ ย่อมบวชบ้าง ย่อมปรินิพพานบ้าง ในวันนั้นทีเดียว เพราะความทุรพลด้วยเพศ, โทษนั้นไม่ใช่โทษของพระอรหัต โทษนั้นเป็นโทษของเพศแห่งคฤหัสถ์ เพราะความเป็นเพศทุรพล ฉันนั้นนั่นเทียว

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนเส้นหญ้าอันน้อย ครั้นเมื่อหินเป็นของหนักอันบุคคลวางไว้ข้างบนแล้ว หญ้านั้นย่อมแหลกตกไป เพราะความที่แห่งหญ้าเป็นของทุรพล ฉันใด, คฤหัสถ์ที่บรรลุพระอรหัตแล้ว ไม่อาจเพื่อจะทรงพระอรหัตไว้ด้วยเพศนั้น ย่อมบวชบ้าง ย่อมปรินิพพานบ้าง ในวันนั้นทีเดียว ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษไม่มีกำลังเป็นผู้ทุรพล มีชาติอันเลย มีบุญน้อย ได้ราชสมบัติใหญ่ ย่อมตกต่ำเสื่อมถอยโดยขณะไม่อาจเพื่อจะทรงความเป็นอิสระไว้ได้ ฉันใด; คฤหัสถ์ที่บรรลุพระอรหัตแล้ว ไม่อาจเพื่อจะทรงพระอรหัตไว้ด้วยเพศนั้นได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล, เพราะเหตุนั้น คฤหัสถ์ที่บรรลุพระอรหัตแล้ว ย่อมบวชบ้าง ย่อมปรินิพพานบ้าง ในวันนั้นทีเดียว"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

4 โลมกัสสปปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า 'เราได้เกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อนทีเดียวได้เป็นผู้มีชาติแห่งบุคคลไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย' ดังนี้ และพระโพธิสัตว์เป็นฤษีชื่อ โลมกัสสป ได้เห็นนางจันทวดีกัญญา ฆ่าสัตว์ทั้งหลายมิใช่ร้อยเดียว บูชามหายัญชื่อว่าวาชเปยยะ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'เราเป็นมนุษย์ในกาลก่อนทีเดียว เป็นผู้มีชาติแห่งบุคคลไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้, ถ้ากระนั้น คำว่า 'ฤษีชื่อโลมกัสสป ฆ่าสัตว์ทั้งหลายมิใช่ร้อยเดียวบูชามหายัญชื่อวาชเปยยะ' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่าฤษีชื่อโลมกัสสป ฆ่าสัตว์ทั้งหลายมิใช่ร้อยเดียว บูชามหายัญชื่อ วาชเปยยะ, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'เราเกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อนเทียว ได้เป็นผู้มีชาติแห่งบุคคลไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'เราเกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อนเทียว ได้เป็นผู้มีชาติแห่งบุคคลไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย' ดังนี้, และฤษีชื่อโลมกัสสปฆ่าสัตว์ทั้งหลายมิใช่ร้อยเดียว บูชามหายัญชื่อวาชเปยยะ; ก็แหละมหายัญนั้นอันฤษีชื่อโลมกัสสปนั้นมีสัญญาวิปลาศแล้ว บูชาแล้วด้วยอำนาจแห่งราคะ จะเป็นผู้มีเจนาเป็นปกติอยู่บูชาแล้วหามิได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บุคคลทั้งหลายแปดเหล่านี้ ย่อมฆ่าสัตว์, บุคคลทั้งหลายแปด เป็นไฉน: บุคคลทั้งหลายแปด คือ บุคคลกำหนัดแล้ว

ย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งราคะ บุคคลอันโทสะประทุษร้านแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งราคะ บุคคลอันโทสะประทุษร้ายแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งโทสะ บุคคลหลงแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์ ด้วยอำนาจแห่งโมหะ บุคคลมีมานะ ย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งมานะ บุคคลโลภแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งความโลภบุคคลไม่มีทรัพย์น้อยหนึ่ง ย่อมฆ่าสัตว์เพื่อประโยชน์แก่การเลี้ยงชีวิตบุคคลพาลย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งความไม่รู้ เพราะเหตุมีสหายเป็นพาล พระมหากษัตริย์ย่อมฆ่าสัตว์ด้วยอำนาจแห่งกฎหมาย บุคคลทั้งหลายแปดเหล่านี้ ย่อมฆ่าสัตว์ มหายัญเป็นปกติทีเดียว อันพระโพธิสัตว์ทำแล้ว

ถ "ขอถวายพระพร มหายัญโดยปกติทีเดียว อันพระโพธิสัตว์ทำแล้ว หามิได้ ถ้าว่าพระโพธิสัตว์พึงน้อมลงไปโดยความเป็นปกติเพื่อจะบูชามหายัญไซร้, พระโพธิสัตว์ไม่พึงกล่าวคาถาว่า 'เราไม่พึงปรารถนาแผ่นดินซึ่งมีสมุทรเป็นเครื่องล้อม คือ มีทะเลล้อมอยู่รอบ ดุจกุณฑลซึ่งพันไว้ด้วยเถาวัลย์ดำ พร้อมด้วยนินทา, แน่ะสัยหะ ท่านจงรู้อย่างนี้'

ขอถวายพระพร พระโพธิสัตว์มีวาทะอย่างนี้ พอเห็นนางราชกัญญาชื่อจันทวดี เป็นผู้มีสัญญาผิด มีจิตฟุ้งซ่าน กำหนัดแล้ว, ครั้นมีสัญญาผิดแล้ว เป็นผู้อากูลและอากูล ด่วนและด่วน บูชามหายัญชื่อว่า วาชเปยยะ เป็นที่ฆ่าสัตว์ของเลี้ยงและสั่งสมเลือดในคอใหญ่ด้วยจิตฟุ้งซ่านแล้ว และวิงเวียนแล้ว และมัวเมาแล้วนั้น เปรียบเหมือนคนบ้า มีจิตฟุ้งซ่านแล้ว เหยียบไฟรุ่งเรืองแล้วบ้าง จับอสรพิษอันกำเริบแล้วบ้าง เข้าไปใกล้ช้างซับมันแล้วบ้าง ไม่เห็นฝั่งแล่นไปสู่สมุทรบ้าง ย่อมขยำคูถบ้าง ย่อมลงบ่อคูถบ้าง ย่อมขึ้นไปสู่ที่มีหนามบ้าง ย่อมโดดในเหวบ้าง ย่อมกินอสุจิบ้าง เป็นคนเปลือยเที่ยวไปกลางถนนบ้าง ย่อมทำกิริยาไม่ควรทำมากอย่าง แม้อื่นบ้างฉันใด; พระโพธิสัตว์พอเห็นนางราชกัญญาชื่อ จันทวดี เป็นผู้มีสัญญาผิด มีจิตฟุ้งซ่าน, ครั้นมีสัญญาผิดแล้วเป็นผู้อากูลและอากูล ด่วนและด่วน, บูชามหายัญชื่อ วาชเปยยะ เป็นที่ฆ่าสัตว์ของเลี้ยงและสั่งสมเลือดในคอใหญ่ ๆ ด้วยจิตฟุ้งซ่านแล้ว และวิงเวียนแล้ว และมัวเมาแล้ว ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร บาปอันบุคคลมีจิตฟุ้งซ่านแล้ว ทำแล้ว ซึ่งจะเป็นมหาสาวัชชะเป็นไปกับด้วยโทษใหญ่ แม้ในทิฏฐธรรมหามิได้จะเป็นมหาสาวัชชะ แม้โดยวิบากในสัมปรายะก็หาไม่ ในโลกนี้ใคร ๆ เป็นบ้า พึงต้องอาชญาประหารชีวิต บรมบพิตรจะทรงวางอาชญาอะไรแก่เขา"

ร "อาชญาอะไร จักพึงมีแกคนบ้าเล่า, พระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้ายังราชบุรุษทั้งหลายให้โบยแล้วจึงนำคนบ้านั้นออกเสีย, ความให้ราชบุรุษโบยนำออกเสียนั่นแหละ เป็นอาชญาของคนบ้านั้น"

ถ "ขอถวายพระพร แม้พระราชอาชญา เพราะความผิดของคนบ้าไม่มี, เพราะเหตุนั้น เมื่อความผิดอันคนบ้าแม้ทำแล้ว ย่อมไม่มีโทษ คนบ้าเป็นสเตกิจโฉ ฤษีชื่อโลมกัสสปมีสัญญาผิด มีจิตฟุ้งซ่านแล้ว กำหนัดแล้ว พร้อมด้วยการเห็นนางราชกัญญาชื่อ จันทวดี, ครั้นเป็นผู้มีสัญญาผิดแล้ว มีความกระสับกระส่ายฟุ้งซ่านแล้ว อากูลและอากูล ด่วนและด่วน บูชามหายัญชื่อ วาชเปยยะ เป็นที่ฆ่าสัตว์ของเลี้ยงและสั่งสมเลือดในคอใหญ่ ๆ ด้วยจิตฟุ้งซ่าน และวิงเวียนแล้ว และมัวเมาแล้วนั้น ก็และพระโพธิสัตว์นั้นมีจิตเป็นปกติกลับได้สติในกาลใด, บวชแล้วอีก ยังอภิญญาทั้งหลายห้าให้เกิดแล้วเป็นผู้เข้าไปสู่พรหมโลกนั่นเทียว ในกาลนั้น"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

5 ฉันททันตโชติปาลอารัพภปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'พญาฉัททันต์คชสารจับนายพรานได้ด้วยคิดว่าเราจักฆ่ามันเสีย ได้เห็นผ้ากาสาวะเป็นธงของฤษีทั้งหลายแล้ว สัญญาได้เกิดขึ้นแล้วแก่พญาคชสารอันทุกข์ถูกต้องแล้วว่า ธงพระอรหันต์มีรูปแห่งบุคคลอันสัตบุรุษทั้งหลายไม่พึงฆ่า' ดังนี้ และตรัสแล้วว่า 'มาณพชื่อโชติปาละ ด่าบริภาษพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป ด้วยวาจาทั้งหลายอันหยาบเป็นของแห่งอสัตบุรุษโดยวาทะว่า คนโล้น โดยวาทะว่า สมณะ' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระโพธิสัตว์เป็นดิรัจฉานยังบูชาผ้ากาสาวะยิ่ง, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'โชติปาละมาณพ ด่าบริภาษ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป ด้วยวาจาทั้งหลายอันหยาบ เป็นของแห่งอสัตบุรุษโดยวาทะว่า คนโล้น โดยวาทะว่า สมณะ' ดังนี้ นั้นเ ปีนผิด ถ้าว่า โชติปาละมาณพ ด่าบริภาษ พระผู้มีพระภาคเจ้าอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสป ด้วยวาจาทั้งหลายอันหยาบ เป็นของแห่งอสัตบุรุษ โดยวาทะว่า คนโล้น โดยวาทะว่า สมณะ, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ผ้ากาสาวะอันพญาฉัททันต์คชสารบูชาแล้ว' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ถ้าว่า พระโพธิสัตว์เป็นสัตว์ดิรัจฉานเสวยเวทนาอันหยาบคายเผ็ดร้อนอยู่ ยังบูชาผ้ากาสาวะที่นายพรานนุ่งแล้ว, พระโพธิสัตว์เป็นมนุษย์มีญาณแก่กล้ามีปัญญาเครื่องตรัสรู้แก่กล้าแล้ว เห็นพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป ผู้ทรงทศพลญาณเป็นอัครอาจารย์ในโลก มีแสงสว่างมีวาหนึ่งเป็นประมาณ รุ่งเรืองแล้ว ผู้บวรสูงสุด ทรงคลุมแล้วซึ่งผ้ากาสาวะอันงามประเสริฐแล้ว ทำไมจึงไม่บูชาเล่า

ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าจงแก้ไขขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'พญาฉัททันต์คชสารจับนายพรานได้ คิดว่า เราจักฆ่ามันเสีย ได้เห็นผ้ากาสาวะเป็นธงของฤษีทั้งหลายแล้ว สัญญาได้เกิดขึ้นแล้วแก่พญาฉัททันต์คชสาร อันทุกข์ถูกต้องแล้วว่า ธงของพระอรหันต์ มีรูปแห่งบุคคลอันสัตบุรุษทั้งหลายไม่พึงฆ่า" ดังนี้

อนึ่ง มาณพชื่อโชติปาละ ด่าบริภาษพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสป ด้วยวาจาทั้งหลายอันหยาบเป็นของแห่งอสัตบุรุษ โดยวาทะว่า คนโล้น โดยวาทะว่า สมณะ ความด่าและบริภาษนั้นเป็นไปแล้วด้วยอำนาจแห่งชาติและตระกูล โชติปาละมาณพ เกิดแล้วในตระกูลไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใสแล้ว, มารดาและบิดาทั้งหลาย พี่น้องหญิงและพี่น้องชายทั้งหลาย ทาสีและทาสและเด็กและมนุษย์บริวารทั้งหลาย แห่งโชติปาละมาณพนั้น มีพรหมเป็นเทวดา เป็นผู้หนักในพรหมเป็นผู้เคารพต่อพรหม, ชนทั้งหลายมีมารดาและบิดาเป็นต้นเหล่านั้น คิดว่า 'พราหมณ์ทั้งหลายอย่างเดียว เป็นผู้สูงสุด ประเสริฐ' ดังนี้ ติเตียนเกลียดบรรพชิตทั้งหลาย นอกจากพราหมณ์ โชติปาละมาณพ ฟังคำนั้นของชนทั้งหลายมีมารดาและบิดาเป็นต้นเหล่านั้น อันนายช่างหม้อชื่อฆฏีการเรียกมาแล้ว เพื่อจะเฝ้าพระศาสดา จึงกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า 'ประโยชน์อะไรของท่านด้วยสมณะโล้นอันท่านเห็นแล้วเล่า'

พระถวายพระพร อมฤตรสมากระทบพิษแล้วกลายเป็นของขมฉันใด, อนึ่ง น้ำเย็นมากระทบไฟกลายเป็นน้ำร้อน ฉันใด, โชติปาละมาณพเกิดในตระกูลไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใสแล้ว, โชติปาละมาณพนั้นเป็นผู้มืดแล้วด้วยอำนาจตระกูลและชาติ จึงด่าแล้ว บริภาษแล้ว ซึ่งพระตถาคต ฉันนั้นนั่นแล กองแห่งไฟใหญ่รุ่งเรืองแล้ว ชัชวาลแล้วเป็นไปกับด้วยแสงสว่าง มากระทบน้ำแล้วมีแสงสว่างและเตโชธาตุอันน้ำนั้นเข้าไปขจัดแล้ว เป็นของเย็น เป็นของดำ ย่อมเป็นของเช่นกับด้วยผลอย่างทรายอันสุกงอมแล้ว ฉันใด, โชติปาละมาณพเป็นผู้มีบุญ มีศรัทธา มีแสงสว่าง อันไพบูลย์ด้วยญาณ เกิดแล้วในตระกูลไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใสแล้ว, โชติปาละมาณพนั้น เป็นคนบอดด้วยอำนาจแห่งตระกูล ด่าบริภาษพระตถาคตแล้ว, ครั้นเข้าไปใกล้พระตถาคตแล้ว รู้ทั่วถึงซึ่งคุณแห่งพระพุทธเจ้า เป็นผู้ราวกะเด็กบวชแล้วในพระศาสนาของพระชินพุทธเจ้า ยังอภิญญาทั้งหลายด้วย สมาบัติทั้งหลายด้วย ให้เกิดขึ้นแล้ว ได้เป็นผู้เข้าไปสู่พรหมโลกแล้ว"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

6 ฆฏีการปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงภาสิตแล้วว่า 'โรงของนายช่างหม้อชื่อฆฏีการ ได้เป็นโรงมีอากาศเป็นหลังคา ตั้งอยู่แล้วตลอดไตรมาสทั้งปวง และฝนไม่รั่วได้' ดังนี้ และทรงภาสิตแล้วอีกว่า 'กุฎีของพระตถาคตทรงพระนามว่ากัสสป ฝนรั่วได้' พระผู้เป็นเจ้านาคเสนกุฎีของพระตถาคตผู้มีกุศลมูลอันหนาขึ้นแล้วอย่างนี้ รั่วได้ เพื่อเหตุอะไร ธรรมดาอานุภาพของพระตถาคตอันบัณฑิตพึงปรารถนา พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าโรงของนางช่างหม้อชื่อฆฏีการอันฝนรั่วไม่ได้ได้เป็นโรงมีอากาศเป็นหลังคา ตั้งอยู่แล้ว, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'กุฎีของพระตถาคตอันฝนรั่วได้' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่ากุฎีของพระตถาคตอันฝนรั่วได้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'โรงของนายช่างหม้อชื่อฆฏีการอันฝนรั่วไม่ได้ มีอากาศเป็นหลังคา' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงแก้ไขขยายออกให้แจ้งชัดเถิด"

ถ ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'โรงของนายช่างหม้อชื่อฆฏีการ ได้เป็นโรงมีอากาศเป็นหลังคา ตั้งอยู่แล้วตลอดไตรมาสทั้งหวง และฝนได้รั่วได้' ดังนี้ และทรงภาสิตแล้วอีกว่า 'กุฎีของพระตถาคตทรงพระนามว่า กัสสปฝนรั่วได้' ดังนี้

ขอถวายพระพร นายช่างหม้อชื่อฆฏีการเป็นคนมีศีล มีธรรมอันงาม มีกุศลมูลอันหนาหนักแล้ว เลี้ยงมารดาและบิดาทั้งหลายแก่แล้ว เป็นผู้บอดอยู่, ชนทั้งหลายไม่บอกกล่าวแล้วเทียว นำหญ้าในเรือนของนายช่างหม้อนั้น ลับหลังของนายช่างหม้อไปมุงกุฎีของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น, นายช่างหม้อชื่อฆฏีการนั้น กลับได้ปีติอันไม่หวั่นไหวแล้ว ไม่เขยื้อนแล้ว ตั้งมั่นด้วยดีแล้ว ไพบูลย์แล้ว ไม่มีวัตถุอันใดเสมอ เพราะอันนำหญ้านั้นไป และยังโสมนัสยิ่งอันใคร ๆ ชั่งไม่ได้ให้เกิดขึ้นแล้วว่า 'โอหนอ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา เป็นผู้สูงสุดในโลก เป็นผู้คุ้นเคยด้วยดีแล้ว' ดังนี้ เพราะเหตุนั้น วิบากเป็นไปในทิฏฐธรรมเกิดขึ้นแล้ว แก่นายช่างหม้อชื่อฆฏีการนั้น พระตถาคตย่อมไม่หวั่นไหว เพราะวิการเท่านั้นเลย พญาเขาชื่อสิเนรุ ย่อมไม่หวั่นไหวไม่กระเทือน เพราะลมมีแสนมิใช่แสนเดียวประหารบ้าง, สาครอันบวรประเสริฐทรงน้ำใหญ่ไว้ ย่อมไม่เต็ม ย่อมไม่วิการ แม้ด้วยแสนแห่งคงคาใหญ่ มีร้อนแห่งนหุตมิใช่ร้อยเดียว ฉันใด; พระตถาคตย่อมไม่เขยื้อนเพราะวิการมีประมาณเท่านั้น ฉันนั้นนั่นเทียว กุฎีของพระตถาคตอันฝนรั่วได้ ด้วยเหตุใด เหตุนั้นเป็นไปแล้ว

ด้วยความไหวตามแก่หมู่แห่งชนใหญ่ พระตถาคตทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นอำนาจแห่งประโยชน์ทั้งหลายสองเหล่านี้ ไม่ส้องเสพปัจจัยที่พระองค์นิรมิตแล้วเอง ด้วยทรงดำริว่า 'พระศาสดานี้เป็นทักขิเณยยบุคคลอันเลิศ' ดังนี้ เทพดาและมนุษย์ทั้งหลายถวายแล้วซึ่งปัจจัยแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าจะพ้นจากทุคติทั้งปวง; บุคคลทั้งหลายอื่นอย่าพึงติเตียนว่า 'พระตถาคตทั้งหลายแสดงปาฏิหาริย์ แสวงหาเครื่องเลี้ยงชีพ' ดังนี้ พระตถาคตทั้งหลายทรงพิจารณาเห็นอำนาจแห่งประโยชน์สองประการเหล่านี้ ย่อมไม่ส้องเสพปัจจัยที่พระองค์นิรมิตแล้วเอง ถ้าว่า ท้าวสักกะหรือพรหมหรือพระองค์เอง พึงกระทำกุฎีนั้นให้ฝนรั่วไม่ได้ เหตุนั้นเป็นสาวัชชะเป็นไปกับโทษอันบุคคลพึงเว้น เหตุนั้นนั่นแล เป็นไปกับด้วยโทษ เป็นไปกับด้วยนิคคหะว่า 'พระตถาคตทั้งหลาย กระทำกรรมอันหยาบยังโลกให้หลงพร้อม ย่อมกระทำกรรมอันบุคคลกระทำยิ่งแล้ว' เพราะเหตุนั้น เหตุนั้นอันพระตถาคตทั้งหลายพึงเว้น พระตถาคตทั้งหลายย่อมไม่ขอพัสดุ พระตถาคตทั้งหลายย่อมเป็นบุคคลไม่ควรบริภาษเพราะไม่ขอพัสดุนั้น"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

7 ภควโต ราชปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ควรเพื่อยาจกจะพึงขอ' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'ดูก่อน เสละ เราเป็นพระราชา' ดังนี้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ ควรเพื่ออันยาจกจะพึงขอ' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อน เสละ เราเป็นพระราชา' ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่า พระตถาคตตรัสแล้วว่า 'ดูก่อน เสละ เราเป็นพระราชา' ดังนี้, ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ควรเพื่ออันยาจกจะพึงขอ' ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด ก็พระตถาคตพึงเป็นกษัตริย์บ้าง พึงเป็นพราหมณ์บ้าง, ในชาติเดียวเป็นได้สองวรรณะ ย่อมไม่มี ปัญหาแม้นี้สองเงื่อน มาถึงพระผู้เป็นเจ้าแล้ว พระผู้เป็นเจ้าพึงขยายให้แจ้งชัดเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์ควรเพื่ออันยาจกจะพึงขอ' ดังนี้ และตรัสอีกว่า 'ดูก่อน เสละ เราเป็นพระราชา' ดังนี้ พระตถาคตเป็นพราหมณ์ด้วย เป็นพระมหากษัตริย์ด้วย เพราะเหตุไร เหตุในข้อนั้นมีอยู่"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตเป็นพราหมณ์ด้วย เป็นพระมหากษัตริย์ด้วย เพราะเหตุไร เหตุนั้นเป็นอย่างไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาป เป็นอกุศลทั้งปวง อันพระตถาคตลอยเสียแล้ว ละเสียแล้ว ไปปราศแล้ว ถึงความฉิบหายแล้ว อันพระตถาคตเลิกถอนแล้ว สิ้นไปแล้ว ถึงความสิ้นไปแล้ว ดับไปแล้ว เข้าไประงับแล้ว, เพราะฉะนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่า เป็นพราหมณ์ ธรรมดาว่าพราหมณ์ ล่วงแล้วซึ่งทางแห่งความสงสัย เป็นความสงสัยมีส่วนมิใช่อันเดียว, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าล่วงแล้วซึ่งความสงสัย ทางแห่งความสงสัยมีส่วนมิใช่อันเดียว, เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์ ธรรมดาว่าพราหมณ์ ออกแล้วจากภพและคติและกำเนิดทั้งปวง พ้นวิเศษแล้วจากมลทินและละออง เป็นผู้ไม่มีสหาย, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ออกไปแล้วจากภพและคติและกำเนิดทั้งปวงพ้นวิเศษแล้วจากมลทินและละออง คือ กิเลส เป็นผู้ไม่มีสหาย, เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์ ธรรมดาว่าพราหมณ์เป็นผู้เลิศประเสริฐสุด น่าเลือกสรร บวร มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ดังทิพย์มาก, แม้พระมีพระภาคเจ้าเป็นผู้เลิศประเสริฐสุด น่าเลือกสรร บวร มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ดังทิพย์มาก, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์ ธรรมดาว่าพราหมณ์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความเรียน และให้ผู้อื่นเรียน และการให้ และการรับ และความทรมาน และความสำรวม และความนิยม และความสั่งสอนมีแต่ปางก่อน และประเวณีในวงศ์, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงไว้ซึ่งความเรียน และให้ผู้อื่นเรียน และการให้ และการรับ และความทรมาน และความสำรวม และความนิยม และความสั่งสอน และประเวณีในวงศ์ เป็นอาจิณของพระพุทธเจ้าแต่ปางก่อน, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์ ธรรมดาว่าพราหมณ์เป็นผู้เพ่งด้วยสุขวิหารอันประเสริฐและฌาน, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้เพ่งด้วยสุขวิหารอันประเสริฐและฌาน, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์ ธรรมดาว่าพราหมณ์ย่อมรู้ความเป็นไปแห่งอภิชาติและความเที่ยวไปเนือง ๆ ในภพน้อยและภพใหญ่ และคติทั้งปวง, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมรู้ความเป็นไปแห่งอภิชาติ และความท่องไปเนือง ๆ ในภพน้อยและภพใหญ่ และคติทั้งปวง แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์

ขอถวายพระพร ชื่อว่าพราหมณ์ ดังนี้ ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั่น ไม่ใช่พระนามอันมารดากระทำ ไม่ใช่พระนามอันบิดากระทำ ไม่ใช่พระนามอันพี่น้องชายกระทำ มิใช่พระนามอันพี่น้องหญิงกระทำ มิใช่พระนามอันมิตรและอมาตย์ทั้งหลายกระทำ มิใช่พระนามอันญาติสาโลหิตกระทำ มิใช่พระนามอันสมณะและพราหมณ์ทั้งหลายกระทำ ไม่ใช่พระนามอันเทวดาทั้งหลายกระทำแล้ว พระนามนั้นมีในที่สุดแห่งวิโมกข์

เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว, พระนามว่า พราหมณ์ ดังนี้ นั้นเป็นสัจฉิกาบัญญัติเพราะเหตุมาตรว่าได้เฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว พร้อมด้วยอันขจัดมารและเสนาแห่งมาร ลอยแล้วซึ่งธรรมทั้งหลายเป็นบาปเป็นอกุศล เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน ได้เฉพาะสัพพัญญุตญาณที่โคนแห่งไม้โพธิทีเดียว เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพราหมณ์"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคต อันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นพระราชา เพราะเหตุไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งให้ทำความเป็นพระราชาสั่งสอนโลก บุคคลผู้นั้นชื่อพระราชา, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทำความเป็นพระราชาโดยธรรมในหมื่นแห่งโลกธาตุ สั่งสอนโลกกับทั้งเทวดากับทั้งมารกับทั้งพรหม หมู่สัตว์กับทั้งสมณะและพราหมณ์, เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าพระราชา ธรรมเนียมพระราชา ย่อมครอบงำหมู่ชนและมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง ยังหมู่แห่งญาติให้เพลิดเพลิน ยังหมู่แห่งบุคคลมิใช่มิตรให้โศกเศร้ายกขึ้นซึ่งเศวตฉัตรอันขาวปราศจากมลทิน มีคันเป็นสาระมั่น ประดับแล้วด้วยร้อยแห่งซี่ไม่พร่อง นำไปซึ่งยศและสิริใหญ่ ๆ, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้ายังมารและเสนาแห่งมาร ผู้ปฏิบัติผิดแล้วให้โศกเศร้า ยังเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติชอบแล้วให้เพลิดเพลิน ยกเศวตฉัตรอันขาวและปราศจากมลทิน คือ วิมุตติเลิศประเสริฐ มีคันเป็นสาระมั่น คือ ขันติ ประดับแล้วด้วยซี่ร้อยหนึ่ง คือ ญาณอันประเสริฐ นำยศและสิริใหญ่ๆ ในหมื่นแห่งโลกธาตุ, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าพระราชา ธรรมเนียมพระราชาต้องเป็นที่ควรถวายบังคมของชนผู้เข้าไปใกล้แล้ว และถึงพร้อมแล้วทั้งหลายมาก, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ควรไหว้ยิ่งของเทพดาและมนุษย์ผู้เข้าไปใกล้แล้ว และถึงพร้อมแล้วทั้งหลายมาก, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าพระราชา ธรรมเนียมพระราชาเลื่อมใสแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งทำให้พอพระหฤทัย จึงพระราชทานพร อันบุคคลนั้นปรารถนาแล้ว ให้เอิบอิ่มตามประสงค์, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าเลื่อมใสแล้วแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งให้ทรงยินดีด้วยกายด้วยวาจาด้วยใจ ประทานความพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เป็นพระไม่มีพรอื่นจะยิ่งกว่าอันบุคคลนั้นปรารถนาแล้ว ให้เอิบอิ่มตามความใคร่อันประเสริฐไม่เหลือ, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าพระราชา ธรรมเนียมพระราชาย่อมติเตียนบุคคลล่วงพระอาณาให้เสื่อม ย่อมกำจัดผู้ล่วงซึ่งอาญานั้น, ผู้ล่วงอาณาในศาสนาอันประเสริฐ แม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้อันบัณฑิตดูหมิ่นดูแคลนแล้ว ติเตียนแล้วโดยความเป็นอลัชชี และเป็นผู้เก้อ เว้นไปจากศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว, แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าพระราชา อนึ่ง ธรรมเนียมพระราชา แสดงธรรมและอธรรมด้วยความสั่งสอน ประเวณีของพระมหากษัตริย์ทั้งหลาย ผู้สถิตในธรรมแต่ปางก่อนแล้ว จึงให้กระทำความเป็นพระราชาโดยธรรม อันชนและมนุษย์ทั้งหลายทะเยอทะยานรักใคร่ ปรารถนาแล้วย่อมสถาปนาวงศ์แห่งตระกูลของพระราชาไว้ยืนนาน ด้วยกำลังแห่งคุณแห่งธรรม, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมและอธรรมด้วยพร่ำสั่งสอน ประเวณีของสยัมภูพุทธเจ้าทั้งหลายแต่ปางก่อนเมื่อสั่งสอนโลกโดยธรรม อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายทะเยอทะยานรักใคร่ปรารถนาแล้ว ยังศาสนาให้เป็นไปสิ้นกาลนาน ด้วยกำลังแห่งคุณแห่งธรรม แม้เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าพระราชา พระตถาคตพึงเป็นพราหมณ์บ้าง พึงเป็นพระราชาบ้าง ด้วยเหตุใด เหตุนั้น มีประการมิใช่อย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุผู้ฉลาดด้วยดี แม้จะพรรณนาไปตลอดกัลป์หนึ่ง พึงยังเหตุนั้นให้ถึงพร้อม คือให้จบไม่ได้, ประโยชน์อะไรด้วยกล่าวเหตุมากเกินบรมบพิตรพึงรับเหตุที่อาตมภาพย่อพอสมควร"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

8 ทวินนัง พุทธานัง โลเก นุปปัชชนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลายพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสองพระองค์ พึงเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลัง พร้อมกันในโลกธาตุอันเดียว ด้วยเหตุใด เหตุนั้นไม่ใช่เป็นที่ตั้งไม่ใช่โอกาส เหตุนั้นอันบุคคลย่อมไม่ได้'"

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระตถาคตทั้งหลายแม้ทั้งปวง แม้เมื่อทรงแสดง ย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลาย มีในฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้สามสิบเจ็ด ก็เมื่อตรัส ย่อมตรัสอริยสัจทั้งหลายสี่ ก็เมื่อให้ศึกษาย่อมให้ศึกษาในสิกขาทั้งหลายสาม ก็เมื่อพร่ำสอน ย่อมพร่ำสอนเพื่อความปฏิบัติในความไม่ประมาท

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าเทศนาของพระตถาคตทั้งหลายแม้ทั้งปวงอย่างเดียวกัน กถาก็อย่างเดียวกัน สิกขาก็อย่างเดียวกัน ความพร่ำสอนก็อย่างเดียวกัน

พระตถาคตทั้งหลายสองพระองค์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน, เพราะเหตุไร พระตถาคตสององค์จึงไม่เกิดในคราวเดียวกันเล่า โลกนี้มีแสงสว่างเกิดแล้ว ด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าแม้องค์เดียวก่อน, ถ้าว่าพระพุทธเจ้าที่สองพึงมี โลกนี้พึงมีแสงสว่างเกิดแล้วเกินประมาณ ด้วยแสงสว่างแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายสอง, และพระตถาคตทั้งหลายสอง เมื่อจะกล่าวสอน พึงกล่าวสอนง่าย เมื่อจะพร่ำสอน พึงพร่ำสอนง่าย พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า ๆ พึงสิ้นความสงสัยอย่างไรเล่า"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร หมื่นโลกธาตุนี้ ทรงพระพุทธเจ้าไว้ได้แต่พระองค์เดียว ย่อมทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้แต่พระองค์เดียว; ถ้าว่าพระพุทธเจ้าที่สอง พึงเกิดขึ้น หมื่นโลกธาตุนี้ พึงทรงไว้มิได้ พึงเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงเอนไป พึงทรุดลง พึงกวัดแกว่ง พึ่งเรี่ยราย พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้

เปรียบเหมือนเรือที่ข้ามได้แต่คนเดียว ครั้นเมื่อบุรุษคนเดียวขึ้นแล้วพอดี, ถ้าว่าบุรุษที่สองพึงมาไซร้ เป็นผู้เช่นนั้นโดยอายุ และวรรณ และวัยและประมาณ โดยอวัยวะใหญ่น้อยผอมและอ้วน, บุรุษนั้นพึงขึ้นสูเรือนั้น, เรือนั้นจะพึงทรงกายของบุรุษทั้งสองไว้ได้หรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า เรือนั้นพึงเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงเอียง พึงเพียบลง พึงกวัดแกว่ง พึงเรี่ยราย พึงกระจัดกระจาย เข้าถึงความคงอยู่ไม่ได้ พึงจมลงในน้ำ"

ถ "ขอถวายพระพร เรือนั้นพึงทรงบุรุษสองคนไว้ไม่ได้ จมลงในน้ำ ฉันใด, หมื่นโลกธาตุนี้ ทรงไว้ได้แต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้แต่พระองค์เดียว ถ้าพระพุทธเจ้าที่สอง พึงเกิดขึ้น หมื่นโลกธาตุนี้ พึงทรงไว้ไม่ได้ พึงเขยื้อนและหวั่นไหวและเอนและทรุดลงและกวัดแกว่ง และเรี่ยราย และกระจัดกระจายไป พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษ พึงบริโภคโภชนะตามต้องการเพียงไร บุรุษนั้นยังโภชนะที่ชอบใจให้เต็มยิ่งเพียงคอ อิ่มแล้วชุ่มแล้วบริบูรณ์แล้วไม่มีระหว่าง เป็นผู้แข็งดังไม้เท้าก้มไม่ลง พึงบริโภคโภชนะเท่านั้นอีกนั่นเทียว, บุรุษนั้นพึงมีสุขบ้างหรือหนอ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า บุรุษนั้นพึงบริโภคคราวเดียวเทียวตาย"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนี้ ฉันใด, หมื่นโลกธาตุนี้ ทรงพระพุทธเจ้าไว้ได้แต่พระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้แต่พระองค์เดียว, ถ้าพระพุทธเจ้าที่สอง พึงเกิดขึ้น หมื่นโลกธาตุนี้ พึงทรงไว้ไม่ได้ พึงเขยื้อนหวั่นไหว เอนทรุดลง และกวัดแกว่งเรี่ยรายกระจัดกระจาย เข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฉันนั้นเทียว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แผ่นดินย่อมเขยื้อนด้วยหนักธรรมเกินหรือหนอแล"

ถ "ขอถวายพระพร เกวียนทั้งหลายสอง เต็มแล้วด้วยรัตนะเสมอขอบ, บุคคลทั้งหลายขนรัตนะแต่เกวียนเล่มหนึ่ง บรรทุกในเกวียนเล่มหนึ่ง, เกวียนนั้นพึงทรงรัตนะแห่งเกวียนทั้งหลาย แม้สองได้หรือไม่"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า แม้ดุมของเกวียนนั้นพึงแยก แม้กำทั้งหลายของเกวียนนั่นพึงทำลาย แม้กงของเวียนนั้นพึงตกลง แม้เพลาของเกวียนนั้นพึงทำลาย"

ถ "ขอถวายพระพร เกวียนย่อมทำลายด้วยหนักรัตนะเกินหรือหนอแล"

ร "อย่างนั้นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร เกวียนย่อมทำลายด้วยหนักรัตนะเกินฉันใด, แผ่นดินย่อมเขยื้อนด้วยหนักธรรมเกิน ฉันนั้นนั่นเทียว เออก็เหตุนี้อันอาตมภาพสวดแล้ว เพื่อจะแสดงกำลังของพระพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสองพระองค์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะอันเดียวกัน ด้วยเหตุใด บรมบพิตรจงฟังเหตุนั้นอย่างอื่นซึ่งมีรูปยิ่งยิ่งในข้อนั้น

ขอถวายพระพร ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสององค์ พึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน, ความวิวาทพึงเกิดขึ้นแก่บริษัทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้นว่า 'พระพุทธเจ้าของท่านทั้งหลาย พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย' ดังนี้ บริษัททั้งหลายพึงเกิดเป็นสองฝ่าย เปรียบเหมือนความวิวาท พึงเกิดขึ้นแก่บริษัทของมหาอมาตย์สองคนผู้มีกำลังว่า 'อมาตย์ของท่านทั้งหลาย อมาตย์ของเราทั้งหลาย' ดังนี้ บริษัทย่อมเกิดเป็นสองฝ่าย ฉันใด; ถ้าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ พึงเกิดขึ้นในขณะอันเดียวกัน ความวิวาทพึงเกิดขึ้นแก่บริษัทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นว่า 'พระพุทธเจ้าของท่านทั้งหลาย พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย' ดังนี้ บริษัททั้งหลายพึงเป็นสองฝ่ายเกิดขึ้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสองพระองค์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ความเกิดวิวาทนี้เป็นเหตุนั้น อันหนึ่งก่อน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสองพระองค์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด บรมบพิตรจงทรงฟังเหตุนั้น แม้อื่นอีกยิ่งขึ้นไป: ถ้าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสองพระองค์พึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน, คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าผู้เลิศ' ดังนี้ นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐสุด' นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐสุด' นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าผู้วิเศษ' นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าเป็นสูงสุด' นั้น' พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าผู้บวรนั้น' พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าไม่มีใครเสมอ' ดังนี้ นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า

'พระพุทธเจ้าเป็นผู้เสมอด้วยพระพุทธเจ้าไม่มีใครเสมอ' ดังนี้ นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าไม่มีใครเปรียบ' นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าไม่มีส่วนเปรียบ' นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า 'พระพุทธเจ้าไม่มีส่วนเปรียบ' นั้นพึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีบุคคลเปรียบ' นั้นพึงเป็นคำผิด พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายสองพระองค์ ไม่เกิดขึ้นในขณะอันเดียวกันด้วยเหตุใด บรมบพิตรจงรับเหตุนี้และว่าเป็นเหตุนั้นโดยเนื้อความก่อน ก็แหละพระพุทธเจ้าองค์เดียวเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นในโลกอันใด ความที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกแล้วองค์เดียวนั้น เป็นปกติโดยสภาวะของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว, เพราะเหตุไร ความที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกแล้วองค์เดียวนั้น เป็นปกติของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว เพราะความที่คุณทั้งหลายของพระพุทธเจ้าผู้สัพพัญญูเป็นของใหญ่

ขอถวายพระพร สิ่งใดแม้อื่นเป็นของใหญ่ในโลก สิ่งนั้นเป็นของอสันเดียวเท่านั้น: แผ่นดินเป็นของใหญ่ แผ่นดินนั่นแผ่นเดียวเท่านั้น;สาครเป็นของใหญ่ สาครนั้นย่อมเป็นสาครเดียวเท่านั้น; พญาเขาสิเนารุเป็นของใหญ่ พญาเขาสิเนรุนั้นลูกเดียวเท่านั้น; อากาศเป็นของใหญ่ อากาศนั้นอากาศเดียวเท่านั้น; ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่ ท้าวสักกะนั้นผู้เดียวเท่านั้น; มารผู้เป็นใหญ่ มารนั้นผู้เดียวเท่านั้น;มหาพรหมผู้เป็นใหญ่ มหาพรหมนั้นผู้เดียวเท่านั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ใหญ่ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นองค์เดียวเท่านั้นในโลก แผ่นดินเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นในโลกใด โอกาสของแผ่นดินเป็นต้นอื่น ในโลกนั้นย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์เดียวนั่นเทียว ย่อมเกิดขึ้นในโลก"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้ดีแล้ว ด้วยเหตุทั้งหลายเครื่องอุปมา, แม้บุคลไม่ฉลาดได้ฟังข้อแก้ปัญหานั้น พึงชอบใจ, จะป่วยกล่าวอะไรเล่า บุคคลผู้มีปัญญาใหญ่หลวง เช่นข้าพเจ้าจักไม่ชอบใจ; ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่หก

9 คิหิปัพพชิตสัมมาปฏิปัตติปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธพจน์นี้อันพระผู้มีพระภาค แม้ทรงภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราผู้ตถาคตย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิบัติ ของคฤหัสถ์บ้าง ของบรรพชิตบ้าง, ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้วเป็นผู้ยังญายธรรมเป็นกุศลให้บริบูรณ์ มีสัมมาปฏิบัติเป็นเหตุ' ดังนี้

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าคฤหัสถ์นุ่งขาวบริโภคกามครอบครองที่เป็นที่นอน มีความคับแคบด้วยลูกและเมีย เสวยอยู่ซึ่งจันทน์ในเมืองกาสี ทรงระเบียบและของหอมและเครื่องลูบไล้อยู่ ยินดีเงินและทองอยู่ ผูกเกล้าอันวิจิตรด้วยแก้วมณีและทองคำ ปฏิบัติชอบแล้ว ยังญายธรรมเป็นกุศลให้บริบูรณ์, แม้บรรพชิตเป็นผู้โล้น นุ่งผ้าอันบุคคลย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด เข้าอาศัยบิณฑาหารแห่งบุคคลอื่น ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลขันธ์ทั้งหลายสี่โดยชอบ สมาทานประพฤติอยู่ในสิกขาบททั้งหลายร้อยห้าสิบ ประพฤติอยู่ในธุดงคคุณทั้งหลายสิบสามไม่เหลือปฏิบัติชอบแล้ว เป็นผู้ยังญายธรรมเป็นกุศลให้บริบูรณ์

พระผู้เป็นเจ้า ในข้อนั้นใครจะวิเศษกว่ากัน คฤหัสถ์หรือบรรพชิตกรรม คือ ความเพียร ย่อมเป็นของไม่มีผล บรรพชาไม่มีผล ความรักษาสิกขาบทเป็นหมัน ความสมาทานคุณธรรมกำจัดกิเลสเป็นของเปล่า;ประโยชน์อะไรด้วยความประพฤติตามเป็นทุกข์ในบรรพชานั้นสุขอันบุคคลพึงได้โดยง่ายทีเดียวไม่ใช่หรือ"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ภาสิตแล้วว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราผู้ตถาคตย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิบัติ ของคฤหัสถ์บ้าง ของบรรพชิตบ้าง, คฤหัสถ์ก็ดี บรรพชิตก็ดี เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว เป็นผู้ยังญายธรรมเป็นกุศลให้บริบูรณ์ มีสัมมาปฏิบัติเป็นเหตุ' ข้อนั้นสมอย่างนั้น บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้วทีเดียว เป็นผู้ประเสริฐสุด แม้บรรพชิตมาคิดเสียว่า 'เราเป็นบรรพชิต' ดังนี้แล้ว ไม่พึงปฏิบัติโดยชอบ, บรรพชิตนั้นเป็นผู้ห่างเหินจากความเป็นสมณะเทียว เป็นผู้ห่างเหินจากความเป็นพราหมณ์เทียว;จะป่วยกล่าวอะไรถึงคฤหัสถ์ที่นุ่งผ้าขาว แม้คฤหัสถ์เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว เป็นผู้ยังญายธรรมเป็นกุศลให้บริบูรณ์ได้ แม้บรรพชิตเป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมเป็นผู้ยังญายธรรมเป็นกุศลให้บริบูรณ์ได้ เออก็ บรรพชิตเทียว เป็นอิสระ

เป็นอธิบดีของสามัญ, บรรพชามีคุณมาก มีคุณเป็นอเนก มีคุณไม่มีประมาณ คุณของบรรพชาอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำปริมาณได้

เปรียบเหมือนราคาของแก้วมณี ซึ่งให้ความสมประสงค์อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำปริมาณด้วยทรัพย์ได้ว่า 'มูลค่าของแก้วมณีมีประมาณเท่านี้ ๆ' ดังนี้ ฉันใด; บรรพชามีคุณมาก มีคุณเป็นอเนก มีคุณไม่มีประมาณ คุณของบรรพชาอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำปริมาณได้ ฉันนั้น

อีกประการหนึ่ง เปรียบด้วยคลื่นในมหาสมุทร อันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำปริมาณว่า 'คลื่นทั้งหลายในมหาสมุทรเท่านี้' ดังนี้ ฉันใด; บรรพชามีคุณมาก มีคุณเป็นอเนก มีคุณไม่มีประมาณ คุณทั้งหลายของบรรพชาอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะกระทำปริมาณได้ ฉันนั้น กิจอันใดอันหนึ่งของบรรพชิต ที่บรรพชิตจำต้องกระทำ กิจทั้งปวงนั้นย่อมสำเร็จฉับพลันไม่ช้า; ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ บรรพชิตมีความปรารถนาน้อย เป็นผู้สันโดษ เป็นผู้วิเวกแล้ว เป็นผู้ไม่คลุกคลีแล้ว เป็นผู้ปรารภความเพียรแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาลัย เป็นผู้ไม่มีเรือนเป็นที่กำหนด มีศีลบริบูรณ์แล้ว มีอาจาระเป็นไปเพื่อสัลเลข เป็นผู้ฉลาดในความปฏิบัติกำจัดกิเลส; เพราะเหตุนั้น กิจอันใดอันหนึ่งของบรรพชิต ที่บรรพชิตจะต้องกระทำ กิจทั้งปวงนั้น ย่อมสำเร็จฉับพลันไม่ช้า เปรียบเหมือนลูกศรที่ไม่มีปมเรียบขัดดีแล้ว ตรง ปราศมลทิน อันบุคคลยิงถนัดดีแล้ว ย่อมแล่นสะดวก ฉะนั้น"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

1 หีนายวัตตนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระศาสนาของพระตถาคตนี้ เป็นของใหญ่ เป็นสาระน่าเลือกสรร ประเสริฐสุดบวรไม่มีเครื่องเปรียบ บริสุทธิ์แล้ว ปราศจากมลทิน เป็นของขาวไม่มีโทษ, ไม่ควรแล้วเพื่อจะยังคฤหัสถ์มีประมาณเท่านั้นให้บรรพชา, ควรจะแนะนำคฤหัสถ์ไปในผลอันเดียวนั่นเทียว คฤหัสถ์นั้นไม่หวนกลับในกาลใด พึงให้บวชในกาลนั้น; ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ ชนชั่วเหล่านี้บวชแล้ว ในพระศาสนานั้นซึ่งหมดจดวิเศษแล้วก่อน ย่อมเวียนมาเพื่อความกลับคืนเป็นคนเลว, เพราะความกลับของชนทั้งหลายเหล่านั้นมหาชนนี้ ย่อมคิดผิดอย่างนี้ว่า 'ชนทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมกลับคืนจากศาสนาใด ศาสนานั้นของพระสมณโคดมจักเป็นของเปล่าหนอ' เหตุนี้เป็นเหตุในบรรพชานั้น"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร อุปมาเหมือนสระมีน้ำเต็มเปี่ยม น้ำสะอาดปราศจากมลทิน เย็น, ถ้าว่าผู้ใดผู้หนึ่งเศร้าหมองแล้ว มีตัวเปื้อนด้วยมลทินและเปือกตม ไปสู่สระน้ำแล้วไม่อาบ เป็นผู้เศร้าหมองอยู่นั่นเองกลับมา, ในสองอย่างนั้น มหาชนพึงติเตียนอย่างไหน จะพึงติเตียนบุคคลมีตนเศร้าหมองแล้ว หรือว่าควรจะติเตียนสระ"

ร "มหาชนควรจะติเตียนบุคคลผู้เศร้าหมองซิ พระผู้เป็นเจ้าบุคคลนี้ไปถึงสระแล้วหาอาบไม่ กลับเป็นคนเศร้าหมองกลับมาแล้วทำไมสระจึงจักให้บุคคลไม่อยากจะอาบนี้อาบได้เล่า, สระจะมีโทษอะไร"

ถ "สระไม่มีโทษ ฉันใด; พระตถาคตทรงสร้างสระ คือ พระสัทธรรมอันประเสริฐ เต็มเปี่ยมแล้วด้วยน้ำ คือ วิมุตติอันประเสริฐด้วยทรงดำริว่า "บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้เศร้าหมองแล้วด้วยมลทิน คือ กิเลส มีเจตนา มีปัญญาเครื่องรู้ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น จักอาบลอยกิเลสทั้งปวงในสระ คือ พระสัทธรรมอันประเสริฐนี้;" ถ้าว่าบุคคลไร ๆ ไปถึงสระ คือ พระสัทธรรมอันประเสริฐนั้นแล้วไม่อาบแล้ว ทั้งกิเลสเทียวคืนกลับมา เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, มหาชนจักติเตียนบุคคลนั้นนั่นเทียวว่า 'บุคคลนี้บรรพชาแล้วในพระชินศาสนา ไม่ได้ที่ตั้งอาศัยในศาสนานั้น เวียนมาแล้วเพื่อความเป็นคนเลว, พระชินศาสนาจักยังบุคคลผู้ไม่ปฏิบัตินี้ให้หมดจดเองอย่างไรได้ พระชินศาสนาจะมีโทษอะไร พระชินศาสนาไม่มีโทษอะไร ฉันนั้นแล'

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษมีพยาธิอย่างยิ่งเป็นไข้หนักเห็นหมอผู้เชือดลูกศร ผู้ฉลาดในโรคนิทาน มีเวชกรรมสำเร็จแล้วเป็นนิตย์ไม่เปล่าแล้ว ไม่ยังหมอนั้นให้เยียวยารักษา พึงเป็นคนทั้งพยาธิกลับคืนมา, ในบุคคลสองนั้น ควรมหาชนจะติเตียนคนไหน ควรจะติเตียนคนไข้ หรือควรจะติเตียนหมอ ประการไร"

ร "ควรจะติเตียนคนไข้ซิ พระผู้เป็นเจ้า บุคคลไข้นี้เห็นหมอผู้เชือดลูกศร ผู้ฉลาดในโลกนิทาน ผู้มีเวชกรรมสำเร็จแล้วเป็นนิตย์ไม่เปล่าแล้ว มิได้ให้หมอนั้นเยียวยารักษาให้หายพยาธิ เป็นคนทั้งพยาธิกลับมาแล้ว หมอจักเยียวยาคนไข้นี้ผู้ไม่ปรารถนาจะให้เยียวยารักษาเองอะไรได้ โทษอะไรของหมอเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร โทษของหมอไม่มี ฉันใด, พระตถาคตทรงเก็บโอสถ คือ อมฤตอันสามารถแล้ว ในอันจะให้พยาธิ คือ กิเลสทั้งสิ้นเข้าไประงับสิ้นเชิง ไว้ในผอบ คือ ภายในพระศาสนา ด้วยทรงดำริว่า 'บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง อันพยาธิ คือ กิเลสเบียดเบียนแล้ว ยังมีเจตนาอยู่ มีปัญญาเครื่องรู้ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้นจักดื่มโอสถ คือ อมฤตนี้แล้ว ให้พยาธิ คือ กิเลสทั้งปวงเข้าไประงับสูญหายไป' ดังนี้; ถ้าว่าใคร ๆ ไม่ดื่มโอสถ คือ อมฤตนั้นแล้ว เป็นผู้ทั้งกิเลสทีเดียว กลับคืนมาแล้ว เวียนมาแล้วเพื่อความเป็นคนเลว, มหาชนควรจักติเตียนบุคคลนั้นทีเดียวว่า 'บุคคลนี้บรรพชาแล้วในพระชินศาสนา ไม่ได้ที่ตั้งอาศัยในพระศาสนานั้นแล้ว เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, พระชินศาสนาจักให้บุคคลผู้ไม่ปฏิบัตินั้น หมดจดบริสุทธิ์ไปเอง อะไรได้, พระชินศาสนาจะมีโทษอะไรเล่า พระศาสนาไม่มีโทษฉันนั้น'

อีกประการหนึ่ง อุปมาเหมือนบุรุษที่หิวไหถึงที่เลี้ยงด้วยภัตรของบุคคลผู้มีบุญใหญ่แล้ว ไม่บริโภคภัตรนั้น เป็นคนหิวกลับมา, ในสองอย่างนั้น ควรมหาชนจะติเตียนอย่างไหน จะติเตียนบุรุษผู้หิวมาหรือควรจะติเตียนบุญภัตรประการไร"

ร "ควรมหาชนจะติเตียนบุรุษผู้หิวว่า 'บุรุษนี้อันความหิวเบียดเบียนแล้ว ได้บุญภัตรแล้วไม่บริโภค หิวกลับมาแล้ว โภชนะจักเข้าปากของบุรุษนี้ ผู้ไม่บริโภคอะไรได้, โทษแห่งโภชนะอะไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร โภชนะไม่มีโทษ ฉันใด, พระตถาคตทรงเก็บโภชนะ คือ กายคตาสติ อร่อยอย่างยิ่ง ประเสริฐละเอียดบวรอย่างยิ่ง เป็นอมฤตประณีตไว้ในภายในผอบ คือ พระศาสนา ด้วยทรงดำริว่า 'บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้มีภายในลำบากแล้วด้วยกิเลส มีใจอันตัณหาครอบงำแล้ว เป็นไปกับด้วยเจตนา มีปัญญาเครื่องรู้ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น จักบริโภคโภชนะนี้แล้ว จักนำตัณหาทั้งปวงในกาม และรูปภพ และอรูปภพ ทั้งหลายออกเสียได้' ดังนี้; ถ้าว่าใคร ๆ ไม่บริโภคโภชนะนั้น เป็นผู้อาศัยตัณหาเทียว คืนกลับมาแล้ว เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, ควรมหาชนจะติเตียนบุคคลนั้นนั่นเทียวได้ว่า 'บุคคลนี้บวชแล้วในพระชินศาสนา ไม่ได้ที่ตั้งอาศัยในพระศาสนานั้น เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว พระชินศาสนาจักยังบุคคลผู้ไม่ปฏิบัตินี้ ให้บริสุทธิ์หมดจดเองอะไรได้ โทษของพระชินศาสนาอะไรเล่า พระชินศาสนาไม่มีโทษ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ถ้าว่า พระตถาคตพึงยังบุคคลอันอาจารย์ แนะนำแล้วในผลส่วนหนึ่ง แต่ยังเป็นคฤหัสถ์ทีเดียวให้บรรพชา, บรรพชานี้ไม่ชื่อว่าเป็นไปเพื่อละกิเลส หรือไม่ชื่อว่าเป็นไปเพื่ออบรมวิสุทธิความหมดจดวิเศษ, กิจที่จะต้องกระทำในบรรพชาไม่มี

เปรียบเหมือนบุรุษให้คนขุดสระ ด้วยการงานหลายร้อยแล้วจึงประกาศในบริษัทให้ได้ยินเนือง ๆ อย่างนี้ว่า 'ท่านผู้เจริญทั้งหลายท่านทั้งหลายใคร ๆ เป็นผู้เศร้าหมองแล้ว อย่าลงสระนี้, ท่านทั้งหลายจงลอยธุลีและเหงื่อไคลแล้ว เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว เกลี้ยงปราศจากมลทินแล้ว จงลงสระนี้; เออก็ กิจที่จะพึงกระทำด้วยสระนั้นพึงมีแก่บุรุษทั้งหลายผู้มีธุลีและเงื่อไคลอันลอยแล้ว เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ขัดเกลี้ยงแล้ว ไม่มีมลทินเหล่านั้นบ้างหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า บุรุษทั้งหลายเหล่านั้น จะพึงเข้าไปใกล้สระนั้น เพื่อประโยชน์แก่กิจใด กิจนั้นอันบุรุษทั้งหลายเหล่านั้นกระทำเสร็จแล้วในที่อื่นนั่นเทียว, ประโยชน์อะไรด้วยสระนั้นแก่บุรุษทั้งหลายเหล่านั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าว่า พระตถาคตยังบุคคลอันอาจารย์แนะนำแล้วในผลส่วนหนึ่ง แต่ยังเป็นคฤหัสถ์ทีเดียวให้บวชแล้ว,

กิจที่จะต้องกระทำในบรรพชานั้น อันชนทั้งหลายเหล่านั้นกระทำเสร็จแล้วนั่นเทียว ประโยชน์อะไรด้วยบรรพชาแก่ชนทั้งหลายเหล่านั้น ข้อนี้ก็ฉันนั้นนั่นแล

อีกประการหนึ่งเหมือนหมอผู้เชือดลูกศร บริโภคคัตรดังฤดีโดยสภาวะ ผู้ทรงไว้ซึ่งบทแห่งมนต์อันตฟังแล้ว ไม่ต้องตรึก เป็นผู้ฉลาดในโรคนิทาน เป็นผู้มีกรรมอันสำเร็จแล้วเป็นนิตย์ ไม่เปล่ารวบรวมเภสัชเป็นเครื่องระงับโรคทั้งปวง แล้วจึงประกาศในบริษัทให้ได้ยินเนือง ๆ อย่างนี้ว่า 'ผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายใคร ๆ จงอย่าเข้ามาในสำนักของเราทั้งพยาธิ และท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีพยาธิ ผู้ไม่มีโรค เข้ามาในสำนักของเรา,' เออก็ กิจที่จะต้องกระทำด้วยหมอนั้น พึงมีแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้ไม่มีพยาธิผู้ไม่มีโรค บริบูรณ์แล้ว สบายใจอยู่ เหล่านั้นบ้างหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ชนทั้งหลายเหล่านั้นจะพึงเข้าไปใกล้หมอผู้เชือดลูกศรนั้น เพื่อประโยชน์แก่กิจอันใด กิจอันชนทั้งหลายเหล่านั้นกระทำเสร็จแล้วในที่อื่นนั่นเทียว, ประโยชน์อะไรด้วยหมอนั้นแก่ชนทั้งหลายเหล่านั้นเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร พระตถาคตถ้าพึงยังบุคลอันอาจารย์แนะนำแล้วในผลส่วนหนึ่ง แต่ยังเป็นคฤหัสถ์ทีเดียวให้บวชแล้ว, กิจที่จะต้องกระทำในบรรพชานั้น อันชนทั้งหลายเหล่านั้นกระทำเสร็จแล้วนั่นเทียว ประโยชน์อะไรด้วยบรรพชาแก่ชนทั้งหลายเหล่านั้นเล่าฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษไร ๆ ให้ตกแต่งแล้วซึ่งโภชนะมีร้อยแห่งหม้อมิใช่ร้อยเดียว ประกาศให้ได้ยินเนือง ๆ ในบริษัทอย่างนี้ว่า 'ผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายใคร ๆ ผู้หิวแล้ว จงอย่าเข้ามาสู่ที่เป็นที่เลี้ยงนี้ของเราเลย ท่านทั้งหลายผู้บริโภคดีแล้ว เบื่อแล้ว อิ่มแล้ว ชุ่มแล้ว บริบูรณ์แล้ว จงเข้าไปสู่ที่เป็นที่เลี้ยงนี้ของเรา' เออก็ กิจที่จะต้องกระทำด้วยโภชนะนั้น จะพึงมีแก่ชนทั้งหลายผู้บริโภคแล้ว เบื่อแล้ว อิ่มแล้ว ชุ่มแล้ว บริบูรณ์แล้ว บ้างหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า ชนทั้งหลายเหล่านั้น 'พึงเข้าไปใกล้ที่เป็นที่เลี้ยงนั้น เพื่อประโยชน์แก่กิจใด กิจนั้นอันชนทั้งหลายเหล่านั้น กระทำเสร็จแล้วในที่อื่นนั่นเทียว, ประโยชน์อะไรด้วยที่เป็นที่เลี้ยงนั้นแก่ชนทั้งหลายเหล่านั้นเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายเหล่านั้นไม่ต้องการที่เป็นที่เลี้ยงนั้น ฉันใด, ถ้าพระตถาคตยังบุคคลอันอาจารย์แนะนำแล้วในผลส่วนหนึ่ง แต่ยังเป็นคฤหัสถ์ให้บวชแล้ว, กิจที่จะต้องกระทำในบรรพชานั้น อันชนทั้งหลายเหล่านั้นกระทำเสร็จแล้วนั่นเทียว ประโยชน์อะไรเล่าด้วยบรรพชา แก่ชนทั้งหลายเหล่านั้น ฉันนั้นนั่นเทียว

ขอถวายพระพร เออก็ ชนทั้งหลายเหล่าใด เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ชนทั้งหลายเหล่านั้น ได้ชื่อว่าแสดงคุณทั้งหลายอันใคร ๆ ชั่งไม่ได้ห้าประการ ของพระศาสนา ของพระชินพระพุทธเจ้า; แสดงคุณห้าเป็นไฉน: คือแสดงความที่ศาสนาเป็นของใหญ่โดยภูมิหนึ่ง คือ แสดงความที่ศาสนาเป็นของบริสุทธิ์แล้วปราศจากมลทินหนึ่ง คือ แสดงความที่ศาสนาเป็นที่ไม่อยู่ร่วมด้วยชนบาปทั้งหลายหนึ่ง คือแสดงความที่ศาสนาเป็นของอันบุคคลแทงตลอดโดยากหนึ่ง คือ แสดงความที่ศาสนาเป็นของอันบุคคลพึงระวังและรักษามากหนึ่ง

ได้ชื่อว่าแสดงความที่ศาสนาเป็นของใหญ่โดยภูมิอย่างไร ขอถวายพระพร บุรุษไม่มีทรัพย์ มีชาติเลว ไม่มีคุณวิเศษ เสื่อมแล้วจากความรู้ ได้เฉพาะแล้วซึ่งราชสมบัติใหญ่ เมื่อกาลไม่นาน ย่อมตกต่ำ ย่อมกระจัดกระจาย ย่อมเสื่อมจากยศ ย่อมไม่อาจเพื่อจะทรงความเป็นอิสสระไว้ได้, ซึ่งเป็นอย่างนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนั้น มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนั้น เพราะความเป็นอิสสระเป็นของใหญ่ ฉันใด; บุคคลทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่มีคุณวิเศษ มีบุญไม่ได้กระทำไว้แล้ว เสื่อมแล้วจากความรู้ ย่อมบรรพชาในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ผู้ชำนะแล้ว บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ไม่อาจเพื่อจะทรงไว้ซึ่งบรรพชานั้น อันบวรสูงสุด เมื่อกาลไม่นานนั่นเทียว ตกขจัดเสื่อมจากพระชินศาสนาเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ไม่อาจเพื่อจะทรงพระชินศาสนา, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่ภูมิของพระชินศาสนาเป็นของใหญ่ ฉันนั้นนั่นแล ชนทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าแสดงความที่ศาสนาเป็นของใหญ่โดยภูมิอย่างนี้

ได้ชื่อว่าแสดงความที่ศาสนาเป็นของบริสุทธิ์แล้ว ปราศจากมลทินอย่างไร อุปมาเหมือนน้ำเรี่ยรายอยู่บนใบบัว ย่อมกลิ้ง ย่อมขจัดไป ย่อมเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมไม่เข่าไปทาใบบัวนั้นได้, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่ใบบัวเป็นของบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ฉันใด: ชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นผู้โอ่อวด เป็นผู้โกง เป็นผู้ลวง เป็นผู้คด เป็นผู้มีทิฏฐิไม่เสมอ บวชในพระชินศาสนา ชนทั้งหลายเหล่านั้นเมื่อกาลไม่นาน ย่อมเรี่ยรายคลาดไป กระจัดกระจายไปจากศาสนาอันบริสุทธิ์แล้ว และปราศจากมลทินและไม่มีเสี้ยนหนาม และขาวประเสริฐบวร ไม่ตั้งอยู่ได้ ไม่เข้าไปทาอยู่ได้ ย่อมเวียนไปเพื่อความเป็นคนเลว' ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะพระชินศาสนาเป็นของบริสุทธิ์แล้ว และเป็นของปราศจากมลทิน ฉันนั้นนั่นแล ชนทั้งหลายเหล่านั้น

ย่อมแสดงความที่ศาสนาเป็นของบริสุทธิ์และปราศจากมลทิน ด้วยประการอย่างนี้

ได้ชื่อว่าแสดงความที่พระศาสนา เป็นของไม่อยู่ร่วมด้วยชนบาปทั้งหลายอย่างไร ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนมหาสมุทร ย่อมไม่อยู่ร่วมด้วยทรากศพที่ตายแล้ว ทรากศพใดที่ตายแล้วในมหาสมุทร มหาสมุทรนั้น ย่อมนำทรากศพนั้นเข้าไปสู่ฝั่งฉับพลันนั่นเทียว หรือซัดขึ้นบนบก, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่มหาสมุทรเป็นพิภพของมหาภูตทั้งหลาย ฉันใด: ชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นบาป ไม่มีกิริยา มีความเพียรย่อหย่อนท้อถอยแล้ว เศร้าหมองแล้ว เป็นมนุษย์ทุรชนบวชนในพระชินศาสนา ชนทั้งหลายเหล่านั้นเมื่อกาลไม่นานทีเดียว ออกแล้วจากพระชินศาสนาเป็นพิภพของมหาภูต คือ พระชีณาสพอรหันต์ ผู้ปราศจากมลทินแล้วอยู่ร่วมไม่ได้ ย่อมเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะพระชินศาสนาไม่เป็นที่อยู่ร่วมด้วยชนบาปทั้งหลาย ฉันนั้นนั่นแล ชนทั้งหลายเหล่านั้นย่อมแสดงความที่พระชินศาสนาไม่เป็นที่อยู่ร่วมด้วยชนบาปทั้งหลาย ด้วยประการอย่างนี้

ได้ชื่อว่าแสดงความที่พระศาสนา มีความแทงตลอดโดย ยากอย่างไร ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนคนยิงลูกศร ผู้ใดผู้หนึ่งไม่ฉลาดไม่ศึกษา ไม่มีศิลปศาสตร์ เสื่อมแล้วจากความรู้ ไม่อาจเพื่อจะยิงปลายแห่งขนทราย ย่อมคลาด ย่อมหลีกไป, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่แห่งปลายแห่งขนทรายละเอียดสุขุม มีความยิงได้โดยยาก ฉันใด; ชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ปัญญาทรามเซ่อและมึนตึง หลงแล้ว มีคติเงื่อง บวชนในพระชินศาสนา ชนทั้งหลายเหล่านั้น ไม่อาจเพื่อจะแทงตลอด สัจจะทั้งสี่อันละเอียดสุขุมอย่างยิ่งนั้น เคลื่อนแล้ว หลีกไปแล้ว จากพระชินศาสนาเมื่อกาลไม่นานทีเดียว เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ซึ่งเป็นอย่างนี้มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่สัจจะทั้งหลายเป็นของละเอียดสุขุมอย่างยิ่ง และมีความแทงตลอดโดยยาก ฉันนั้นนั่นแล ชนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมแสดงความที่พระศาสนามีความแทงตลอดโดยยาก ด้วยประการอย่างนี้

ได้ชื่อว่าแสดงความที่พระศาสนา เป็นของต้องระวังและรักษามากอย่างไร ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนบุรุษบางคนนั่นเทียวเข้าไปแล้วสู่ภูมิเป็นที่รบใหญ่ อันเสนาแห่งพระราชาองค์อื่นแวดล้อมแล้วโดยรอบ โดยทิศใหญ่น้อยทั้งหลาย เห็นชนมีหอกในมือเข้าไปใกล้แล้วถอยหลังกลับหนีไป, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้เพราะความกลัวแต่การรักษาหน้าแห่งการรบมีอย่างมาก ฉันใด; พาลชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ผู้กระทำบาป เป็นผู้ไม่สำรวมแล้ว เป็นผู้ไม่มีหิริ เป็นผู้ไม่มีกิริยา เป็นผู้ไม่มีขันติ เป็นผู้โยกโคลงคลอนแคลนแล้ว บวชในพระชินศาสนา พาลชนทั้งหลายเหล่านั้น ไม่อาจเพื่อจะรักษาสิกขาบทมีอย่างมาก ถอยหลับหนีไปเมื่อกาลไม่นานทีเดียวย่อมเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่พระชินศาสนาเป็นของมีความสำรวมมีอย่างมาก เป็นของต้องรักษา ฉันนั้นนั่นแล ชนทั้งหลายเหล่านั้นย่อมแสดงความที่พระชินศาสนาเป็นของมีความสำรวมมีอย่างมาก และเป็นของต้องรักษา ด้วยประการอย่างนี้

ขอถวายพระพร ดอกไม้ทั้งหลายในพุ่มดอกมะลิ แม้เป็น ของอดม เกิดบนบก เป็นดอกไม้อันกิมิชาติเจาะแล้ว หน่อทั้งหลายเหล่านั้นเหี่ยวแล้ว ร่วงไปในระหว่างนั้นเทียว, แต่พุ่มแห่งมะลิก็ไม่ชื่อว่าเป็นของอันบุคคลดูหมิ่นแล้ว เพราะดอกไม้ทั้งหลายเหล่านั้นร่วงไปแล้ว, ดอกไม้ทั้งหลายเหล่าใด ที่คงเหลืออยู่ในพุ่มแห่งมะลินั้น ดอกไม้ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมฟุ้งทั่วไปยังทิศใหญ่น้อย ด้วยกลิ่นโดยชอบ ฉันใด; ชนทั้งหลายเหล่าใดนั้น บรรพชาแล้วในพระชินศาสนา เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, เว้นแล้วจากวรรณและกลิ่น มีอาการเหนื่อยหน่ายแล้วเป็นปกติ ไม่พอเพื่อความไพบูลย์ในพระชินศาสนา, แต่พระชินศาสนาก็ไม่ชื่อว่าเป็นของอันบัณฑิตดูหมิ่นแล้ว เพราะความที่ชนทั้งหลายเหล่านั้นเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, ภิกษุทั้งหลายเหล่าใดที่คงเหลืออยู่ในพระชินศาสนานั้น ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมฟุ้งไปยังโลกกับทั้งเทพดาด้วยกลิ่นศีลอันประเสริฐ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกประการหนึ่ง สาลีชาติชื่อกรุมพกะเกิดขึ้นแล้วในระหว่างแม้แห่งข้าวสาลีไม่มีโรคมีสีแดง ย่อมฉิบหายไปในระหว่างนั้นเทียว, แต่สาลีแดงก็ไม่มีชื่อว่าเป็นของอันบุคคลดูหมิ่นแล้ว เพราะความที่สาลีชาติชื่อกรุมพกะนั้นฉิบหายไปแล้ว, ข้าวสาลีทั้งหลายเหล่าใด ที่คงเหลืออยู่ในข้าวสาลีแดงนั้น ข้าวสาลีทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นราชูปโภค ฉันใด; ชนทั้งหลายเหล่าใดนั้น บวชในพระชินศาสนาแล้วเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ชนทั้งหลายเหล่านั้น เหมือนสาลีชาติชื่อกรุมพกะในระหว่างแห่งข้าวสาลีแดง ไม่เจริญแล้ว ไม่ถึงแล้วซึ่งความไพบูลย์ในพระชินศาสนา ย่อมเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลวในระหว่างนั้นเทียว, แต่พระชินศาสนาก็ไม่เชื่อว่าเป็นของอันบัณฑิตดูหมิ่นแล้ว เพราะความที่ชนทั้งหลายเหล่านั้น เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, ภิกษุทั้งหลายเหล่าใด

คงเหลืออยู่ในพระชินศาสนานั้น ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้สมควรแก่พระอรหัตฉันนั้นนั่นแล เหมือนเอกเทศแห่งแก้วมณีแม้เป็นของให้ซึ่งความสมประสงค์ เป็นของหยาบเกิดขึ้น, แต่แก้วมณีก็ไม่ชื่อว่าเป็นของอันบุคคลดูหมิ่นแล้ว เพราะความที่เอกเทศอันหยาบเกิดขึ้นแล้วในแก้วมณีนั้น, ส่วนใดที่เป็นของบริสุทธิ์แห่งแก้วมณีนั้น ส่วนนั้นเป็นของกระทำความร่าเริงแก่มหาชน ฉันใด; ชนทั้งหลายเหล่าใดนั้น บรรพชาแล้วในพระชินศาสนา เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ชนทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้หยาบดังกะเทาะไม้ในพระชินศาสนา, แต่พระชินศาสนาก็ไม่ชื่อว่าเป็นของอันบัณฑิตดูหมิ่นแล้ว เพราะความที่ชนทั้งหลายเหล่านั้น เวียนมาแล้วเพื่อความเป็นคนเลว, ภิกษุทั้งหลายเหล่าใด คงเหลืออยู่ในพระชินศาสนานั้น ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้ยังความร่าเริงให้เกิดขึ้นแก่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลายฉันนั้นนั่นแล

อนึ่ง เอกเทศแห่งจันทน์แดง แม้ถึงพร้อมแล้วด้วยชาติเป็นของผุมีกลิ่นน้อย, แต่จันทน์แดงไม่ชื่อว่าเป็นของอันบุคคลดูหมิ่นแล้ว เพราะเอกเทศที่ผุนั้น, ส่วนใดที่เป็นของไม่ผุ เป็นของมีกลิ่นดี ส่วนนั้นย่อมอบหอมฟุ้งออกไปโดยรอบ ฉันใด; ชนทั้งหลายเหล่าใด บรรพชาในพระชินศาสนาแล้ว เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว ชนทั้งหลายเหล่านั้น เป็นเหมือนส่วนที่ผุในระหว่างแห่งแก่นแห่งจันทน์แดง อันบุคคลพึงทิ้งเสีย ในพระชินศาสนา, แต่พระชินศาสนาก็ไม่ชื่อว่าเป็นของอันบัณฑิตดูหมิ่นแล้ว เพราะความที่บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว, ภิกษุทั้งหลายเหล่าใด ที่คงเหลืออยู่ในพระชินศาสนานั้น ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมชโลทาโลกกับทั้งเทพดา ด้วยกลิ่นจันทน์แดง คือ ศีล อันประเสริฐ"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระชินศาสนาไม่มีโทษด้วยเหตุอันสมควรนั้น ๆ ด้วยเหตุสมอ้างนั้น ๆ พระผู้เป็นเจ้าให้ถึงแล้ว พระชินศาสนาพระผู้เป็นเจ้าแสดงแล้ว ด้วยความเป็นของประเสริฐสุด, แม้ชนทั้งหลายที่เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลวอย่างนั้น ย่อมส่องความที่พระชินศาสนาเป็นของประเสริฐสุดทีเดียว"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

2 อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้าย่อมกล่าวว่า 'พระอรหันต์เสวยเวทนาเป็นไปในกายส่วนเดียว ไม่เสวยเวทนาเป็นไปในจิต' ดังนี้ จิตของพระอรหันต์อาศัยกายใดเป็นไป พระอรหันต์ไม่เป็นอิสสระ ไม่เป็นเจ้าของ ไม่ยังอำนาจให้เป็นไปในกายนั้นได้หรือหนอแล"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อที่พระอรหันต์นั้นไม่เป็น อิสสระไม่เป็นเจ้าของ ไม่เป็นผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในกายซึ่งเป็นไปตามจิตของตน ไม่สมควรแล้วแล, แม้นกอาศัยในรังใดก่อน นกนั้นย่อมอยู่เป็นอิสสระ เป็นเจ้าของ เป็นผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในรังนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ธรรมทั้งหลายสิบเหล่านี้ประจำกาย ย่อมแล่นไปตาม ย่อมครอบงำกายทุก ๆ ภพ, ธรรมสิบประการเหล่าไหน: คือเย็น ร้อน ความอยากข้าว ความระหายน้ำ อุจจาระ ปัสสาวะ ความง่วงเหงาหาวนอน ความแก่ ความเจ็บ ความตาย

ขอถวายพระพร ธรรมสิบประการเหล่านี้แลประจำกาย ย่อมแล่นไปตาม ย่อมครอบงำกายทุก ๆ ภพ พระอรหันต์ไม่เป็นอิสสระไม่เป็นเจ้าของ ไม่เป็นผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในธรรมทั้งหลายสิบประการเหล่านี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน อำนาจหรือความเป็นใหญ่ไม่เป็นไปในกายของพระอรหันต์ด้วยเหตุไร พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด"

ถ "สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งอาศัยแผ่นดิน สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง อาศัยแผ่นดินเที่ยวไปอยู่ สำเร็จความเป็นอยู่, ขอถวายพระพร อาณาหรือความเป็นอิสสระ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นไปในแผ่นดินบ้างหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร จิตของพระอรหันต์อาศัยกายเป็นไป, ก็แต่ว่าอาณาหรือความเป็นอิสสระไม่เป็นไปในกาย ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปุถุชนเสวยเวทนาทั้งในกายทั้งในจิต เพราะเหตุไร"

ถ "ขอถวายพระพร ปุถุชนเสวยเวทนาทั้งในกายทั้งในจิตเพราะความที่จิตไม่ได้อบรมแล้ว มหาบพิตร โคหิวแล้ว อันความอยากรบกวนแล้ว อันเจ้าของพึงล่ามไว้ ด้วยหญ้าน้อย ๆ หรือด้วยเครือเขาทุรพลไม่มีกำลัง, เมื่อใด โคนั้นกำเริบแล้ว เมื่อนั้น โคนั้นย่อมหลีกไปกับด้วยหญ้าและเครือเขาที่ล่ามไว้แล้วนั้น ฉันใด; บรมบพิตรเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ทำจิตของบุคคลผู้มีจิตไม่ได้อบรมแล้วให้กำเริบได้, จิตกำเริบแล้ว ย่อมคู้เข้าซึ่งกาย เหยียดออกซึ่งกายย่อมทำซึ่งความกลิ้งกลับ ฉันนั้นนั่นเทียวแล, ปุถุชนนั้นมีจิตไม่ได้อบรมแล้ว ย่อมสะดุ้งย่อมร้อง ย่อมร้องยิ่ง นำมาซึ่งความเป็นผู้ขลาดโดยแท้ เหตุนี้เป็นเหตุในข้อที่ปุถุชนต้องเสวยเวทนาทั้งในกายทั้งในจิตนี้"

ร "พระอรหันต์ย่อมเสวยเวทนาส่วนเดียว แต่ในกาย ไม่เสวยเวทนาเป็นไปในจิต ด้วยเหตุใด เหตุนั้นเป็นอย่างไร"

ถ "บรมบพิตร จิตของพระอรหันต์ อันพระอรหันต์ได้อบรมแล้ว ได้อบรมดีแล้ว ทรมานแล้ว ได้ทรมานดีแล้ว เชื่อฟังแล้ว ทำตามคำ, พระอรหันต์นั้นเป็นผู้อันเวทนาเป็นทุกข์ถูกต้องแล้ว ย่อมถือมั่นว่า เป็นอนิจจัง ย่อมล่ามไว้ซึ่งจิตในเสาคือสมาธิ, จิตนั้นของพระอรหันต์นั้น อันพระอรหันต์นั้นล่ามไว้แล้วที่เสาคือสมาธิแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว ย่อมไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตตั้งมั่นแล้ว ไม่ฟุ้งซ่านแล้ว, แต่ว่ากายของท่านย่อมคู้เข้า เหยียดออก กลิ้งเกลือก เพราะความแผ่ซ่านแห่งเวทนาวิการ นี้เป็นเหตุในข้อที่พระอรหันต์เสวยเวทนาที่เป็นไปในกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาที่เป็นไปในจิตนี้"

ร "พระนาคเสน ผู้เจริญ เมื่อกายกระสับกระส่ายอยู่ จิตย่อมไม่กระสับกระส่ายด้วยเหตุใด เหตุชื่อนั้นเป็นของอัศจรรย์ในโลก, พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด"

ถ "บรมบพิตร เมื่อต้นไม้ใหญ่ ๆ ถึงพร้อมแล้วด้วยลำต้นกิ่งและใบ เมื่อประชุมพร้อมแห่งกำลังลม กิ่งย่อมไหว, แม้ลำต้นของต้นไม้ใหญ่นั้นย่อมไหวด้วยหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "บรมบพิตร พระอรหันต์อันเวทนาเป็นทุกข์ถูกต้องแล้วย่อมถือเอาให้เป็นอารมณ์ว่า เป็นอนิจจังมั่น เขาไปผูกล่ามจิตไว้ในหลักคือสมาธิ, จิตนั้นของพระอรหันต์นั้น อันพระอรหันต์ผูกล่ามไว้แล้วในหลักคือสมาธิแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว ย่อมไม่กระสับกระส่ายย่อมเป็นจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นจิตไม่ฟุ้งซ่านแล้ว กายของพระอรหันต์นั้นคู้เข้า เหยียดออก กลิ้งเกลือกไปมา เพราะความแผ่ซ่านแห่งเวทนาวิการ, ส่วนจิตของพระอรหันต์นั้นไม่หวั่นไหว ไม่กระสับกระส่ายเหมือนลำต้นไม้ใหญ่ ฉะนั้น"

ร "น่าอัศจรรย์ละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน น่าพิศวงละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ความแสดงธรรมเป็นไปในกาลทั้งปวง เห็นปานฉะนี้อันข้าพเจ้าไม่เคยเห็นแล้ว"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

3 อภิสมยันตรายกรปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ในศาสนานี้คฤหัสถ์ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเป็นผู้ต้องปาราชิกแล้ว, คฤหัสถ์นั้นพึงบวชโดยสมัยอื่น, บุคคลนั้นไม่รู้แม้ด้วยตนว่า 'เราเป็นคฤหัสถ์ เป็นผู้ต้องปาราชิกแล้ว,' ทั้งบุคคลอื่นไร ๆ ไม่บอก แม้แก่บุคคลนั้นว่า 'ท่านเป็นคฤหัสถ์ต้องปาราชิกแล้ว,' ก็ถ้าบุคคลนั้นปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้น,ธรรมาภิสมัยความตรัสรู้ธรรม พึงมีแก่บุคคลนั้นบ้างหรือ"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ธรรมาภิสมัยไม่มีแก่บุคคลนั้น"

ร "เพราะเหตุไร พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สิ่งใดเป็นเหตุแห่งธรรมาภิสมัย ของบุคคลนั้น สิ่งนั้นอันบุคคลนั้นเลิกถอนเสียแล้ว, เพราะเหตุนั้น ธรรมาภิสมัยจึงไม่มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'ความรำคาญย่อมมีแก่บุคคลที่รู้ เมื่อความรำคาญมีอยู่, ความห้ามธรรมาภิสมัยย่อมมี, เมื่อจิตอันธรรมดาห้ามแล้ว ธรรมาภิสมัยย่อมไม่มี' พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็เมื่อบุคคลนั้นไม่รู้อยู่ไม่มีความรำคาญเกิดแล้วมีจิตสงบแล้วอยู่ ธรรมาภิสมัยย่อมไม่มีแก่บุคคลนั้น เพราะเหตุไร ปัญหานั้นเป็นไปโดยอาการไม่เสมอ ๆ พระผู้เป็นเจ้าจงคิดแล้วจึงวิสัชนา"

ถ "ขอถวายพระพร พืชอันให้ผลเป็นสาระ อันบุคคลหมักแล้วดี ย่อมขึ้นในนาอันเตียน อันบุคคลไถดีแล้ว มีเทือกดีหรือไม่"

ร "ขึ้นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร พืชนั้นนั่นเทียว พึงขึ้นในพื้นศิลาบนเขาเป็นแท่งทึบหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจา"

ถ "ขอถวายพระพร ก็พืชนั้นนั่นเทียว ย่อมขึ้นในเทือกเพื่อเหตุอะไร, ย่อมไม่ขึ้นเหนือหลังศิลาบนภูเขาเป็นแท่งทึบ เพื่อเหตุอะไร"

ร "เหตุในศิลาเป็นแท่งทึบ เพื่อจะงอกของพืชนั้น ย่อมไม่มี, พืชย่อมไม่ขึ้น โดยไม่มีแห่งเหตุ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร พืชนั้นย่อมขึ้นในเทือก ย่อมไม่ขึ้นในพื้นศิลาบนภูเขาเป็นแท่งทึบ ฉันใด, ธรรมาภิสมัย พึงมีแก่บุคลนั้นด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันบุคคลนั้นเลิกถอนเสียแล้ว, ธรรมาภิสมัยย่อมไม่มีโดยไม่มีแห่งเหตุ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกประการหนึ่ง ท่อนไม้ ก้อนดิน ไม้ค้อนและตะบองทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงซึ่งอันตั้งอยู่ได้ในแผ่นดิน, ท่อนไม้ก้อนดินไม้ค้อนและตะบองทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเทียว ย่อมเข้าถึงซึ่งอันตั้งอยู่ในอากาศได้หรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ท่อนไม้ก้อนดิน และไม้ค้อน และตะบองทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงซึ่งอันตั้งอยู่ได้ ในแผ่นดินอย่างเดียวด้วยเหตุใด อะไรเป็นเหตุนั้น ในความตั้งอยู่ได้นั้น, ตั้งอยู่ในอากาศไม่ได้เพราะเหตุไร"

ร "เหตุในอากาศ เพื่อความอาศัยตั้งอยู่แห่งท่อนไม้ ก้อนดิน ไม้ค้อน และตะบองทั้งหลายเหล่านั้นไม่มี, ท่อนไม้ ก้อนดิน ไม้ค้อนและตะบองทั้งหลายนั้น ตั้งอยู่ในอากาศไม่ได้โดยไม่มีแห่งเหตุ"

ถ "ขอถวายพระพร ข้อนั้นฉันใด, เหตุแห่งอภิสมัยความตรัสรู้ของบุคคลนั้น อันโทษนั้นเลิกถอนเสียแล้ว, ครั้นเมื่อเลิกถอนเหตุเสียอภิสมัยย่อมไม่มี โดยอันไม่มีแห่งเหตุ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกนัยหนึ่ง ไฟย่อมชัชวาลโพลงได้แต่บนบก, เพลิงนั้นย่อมชัชวาลโพลงได้ในน้ำด้วยหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า เหตุในน้ำเพื่อความที่ไฟจะโพลงขึ้นไม่มี, ไฟย่อมไม่โพลงขึ้นโดยไม่มีแห่งเหตุ"

ถ "ขอถวายพระพร เหตุในน้ำเพื่อความที่ไฟจะโพลงขึ้นไม่มี ไฟย่อมไม่โพลงขึ้นโดยไม่มีแห่งเหตุ ฉันใด, เหตุแห่งอภิสมัยของบุคคลนั้น อันโทษนั้นเลิกถอนเสียแล้ว, เมื่อเลิกถอนเหตุเสีย ธรรมาธิสมัยความตรัสรู้ธรรมย่อมไม่มี โดยอันไม่มีแห่งเหตุ ฉันนั้นนั่นเทียว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ท่านจงคิดเนื้อความนั่นแม้อีก, จิตตสัญญัตติ ความเข้าใจในปัญหานั้น ย่อมไม่มีแก่ข้าพเจ้าว่า 'เมื่อความรำคาญไม่มี ความห้ามมรรคและผลและสวรรค์ ย่อมมีแก่บุคคลเมื่อไม่รู้' ดังนี้; เพราะฉะนั้น พระผู้เป็นเจ้าจงให้ข้าพเจ้าหมายรู้ด้วยเหตุเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร เออก็ ยาพิษกล้าเกิน อันบุคคลแม้ไม่รู้เคี้ยวกินแล้ว ย่อมผลาญชีวิตเสียหรือไม่"

ร "ย่อมผลาญซิ"

ถ "ขอถวายพระพร บาปอันบุคคลแม้เมื่อไม่รู้กระทำแล้ว ย่อมกระทำอันตายแก่อภิสมัย ฉันนั้นนั่นเทียว เออก็ ไฟย่อมเผาบุคคลไม่รู้แล้วเหยียบไปหรือไม่"

ร "ย่อมเผาซิ"

ถ "ขอถวายพระพร ไฟย่อมเผาบุคคลไม่รู้แล้วเหยียบไป ฉันใด, บาปอันบุคคลแม้เมื่อไม่รู้กระทำแล้ว เป็นกรรมกระทำอันตรายแก่อภิสมัย ฉันนั้นนั่นเทียวแล เออก็ อสรพิษกัดบุคคลไม่รู้แล้ว ย่อมผลาญชีวิตเสียหรือไม่"

ร "ย่อมผลาญซิ"

ถ "อสรพิษกัดบุคคลไม่รู้แล้ว ย่อมผลาญชีวิตเสีย ฉันใด, บาปอันบุคลแม้เมื่อไม่รู้กระทำแล้ว ย่อมเป็นกรรมกระทำอันตรายแห่อภิสมัย ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ขอถวายพระพร พระเจ้ากาลิงคราชสมณะโกลัญญะ เกลื่อนกล่นแล้วด้วยรัตนะเจ็ด

ทรงรัตนะคชาธารเสด็จไปเพื่อจะทอดพระเนตรตระกูล แม้เมื่อไม่รู้
ไม่อาจแล้วเพื่อจะเสด็จโดยเบื้องบนแห่งโพธิมัณฑะประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่งญาณชื่อโพธิ บาปอันบุคคลแม้เมื่อไม่รู้กระทำแล้ว ย่อมเป็นกรรมกระทำอันตรายแก่อภิสมัย ด้วยเหตุใด เรื่องพระเจากาลิงคราชนี้ เป็นเหตุนั้นในความที่บาปอันผู้ไม่รู้กระทำแล้ว เป็นกรรมกระทำอันตายแก่อภิสมัยนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เหตุเป็นชินภาสิตอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะคัดค้าน, เนื้อความนั่นแหละ เป็นเนื้อความของชินภาสิตนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

4 สมณทุสสีลคีหิทุสสีลปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสนอ คฤหัสถ์ทุศีลอย่างหนึ่ง สมณะทุศีลอย่างหนึ่ง ใครจะวิเศษกว่ากัน อะไรเป็นเครื่องทำให้ต่างกัน; คฤหัสถ์ทุศีล และสมณะทุศีลทั้งสองแม้เหล่านั้น มีคติเสมอ ๆ กัน, วิบากแม้ของชนทั้งหลายสองเป็นผลเสมอ ๆ กันหรือว่าเหตุหน่อยหนึ่งเป็นเครื่องกระทำต่างกันมีอยู่"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร คุณทั้งหลายสิบประการเหล่านี้ ของสมณะทุศีลเหลือเกินโดยวิเศษกว่าคฤหัสถ์ทุศีล, สมณะทุศีลนั้น ย่อมยังทักขิณาให้หมดจดวิเศษยิ่งกว่า ด้วยเหตุทั้งหลายสิบประการด้วย คุณทั้งหลายสิบของสมณะทุศีลเกินโดยวิเศษกว่าคฤหัสถ์ทุศีลเป็นไฉน:

ขอถวายพระพร ในโลกนี้ สมณะทุศีลเป็นไปกับด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้าหนึ่ง, เป็นไปกับด้วยความเคารพในพระธรรมหนึ่ง, เป็นไปกับด้วยความเคารพในพระสงฆ์หนึ่ง, เป็นไปกับด้วยความเคารพในสพรหมจารีทั้งหลายหนึ่ง, ย่อมพยายามพากเพียรในอุทเทส และปริปุจฉาหนึ่ง, ย่อมเป็นผู้มีการฟังมากหนึ่ง, สมณะทุศีลแม้มีศีลทำลายแล้ว ไปแล้วในบริษัทย่อมเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอากัปปกิริยาเรียบร้อยหนึ่ง, ย่อมรักษากายิกะและเจตสิกะไว้ เพราะกลับแต่ความติเตียนหนึ่ง, จิตของสมณะทุศีลนั้น เป็นจิตมีหน้าเฉพาะต่อความเพียรหนึ่ง, ย่อมเข้าไปถึงความเป็นผู้เสวยด้วยภิกษุหนึ่ง สมณะทุศีลแม้เมื่อกระทำบาปย่อมซ่อนประพฤติ เหมือนสตรีเป็นไปด้วยสามี ซ่อนประพฤติกรรมอันลามก โดยอัธยาจารอันบุคคลพึงกระทำในที่ลับ ฉันใด, สมณะทุศีล แม้เมื่อกระทำบาปย่อมซ่อนประพฤติ ฉันนั้นนั่นเทียวแล คุณทั้งหลายสิบประการ ของสมณะทุศีลเหล่านี้แล เหลือเกินโดยวิเศษกว่าคฤหัสถ์ทุศีล

สมณะทุศีลย่อมยังทักขิณาให้หมดจดวิเศษยิ่ง ด้วยเหตุทั้งหลายสิบประการ เป็นไฉน: คือ สมณะทุศีลยังทักขิณาให้หมดจดพิเศษ แม้เพราะความเป็นผู้ทรงเกราะอันบุคคลพึงฆ่าไม่ได้บ้าง, เพราะทรงเพศของบุคคลโล้น มีความเป็นผู้เสมอด้วยฤษีบ้าง, เพราะความเป็นผู้เพิ่มเติมประชุมสงฆ์บ้าง, เพราะเป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้า และพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสมณะบ้าง, เพราะความเป็นผู้อยู่ในเรือนเป็นที่กำหนดมีปธานเป็นที่อาศัยบ้าง, เพราะความแสวงหาทรัพย์ ในพระชินศาสานาบ้าง, เพราะแสดงพระธรรมประเสริฐบ้าง, เพราะความเป็นผู้มีประทีป คือ ธรรมและคติในธรรม เป็นที่ถึงในเบื้องหน้าบ้าง เพราะความเป็นผู้มีทิฐิตรงโดยส่วนเดียวว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้เลิศ ดังนี้บ้าง, เพราะสมาทานอุโบสถบ้าง สมณะผู้ทุศีลย่อมยังทักขิณาให้หมดจดวิเศษยิ่งด้วยเหตุทั้งหลายสิบประการเหล่านี้แล

ขอถวายพระพร สมณะทุศีลแม้เป็นผู้วิบัติแล้ว ย่อมยังทักขิณาของทายกทั้งหลายให้หมดจดพิเศษได้ เหมือนน้ำแม้ขุ่น ย่อมนำเลนและตม และละออง และไคลให้ปราศจากกายได้ ฉันใด, สมณะทุศีลแม้วิบัติแล้ว ย่อมยังทักขิณาของทายกทั้งหลายให้หมดจดพิเศษได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกนัยหนึ่ง น้ำร้อน แม้อันบุคคลต้มเดือดแล้ว ย่อมยังกองแห่งไฟใหญ่อันโพลงอยู่ให้ดับได้ ฉันใด, สมณะทุศีลแม้วิบัติแล้ว ย่อมยังทักขิณาของทายกทั้งหลายให้หมดจดวิเศษได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อีกนัยหนึ่ง โภชนะแม้ปราศจากรส ย่อมนำความเป็นผู้ทุรพลเพราะความหิวให้ปราศได้ ฉันใด, สมณะทุศีลแม้เป็นผู้วิบัติแล้วย่อมยังทักขิณาของทายกทั้งหลายให้หมดจดวิเศษได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นเทพดาล่วงเทพดา ได้ทรงภาสิตแม้พระพุทธพจน์นี้ไว้ในเวยยากรณ์ ชื่อทักขิณาวิภังค์ ในมัชฌิมนิกายอันประเสริฐ ดังพระราชลัญจกรว่า

'คฤหัสถ์ใดเป็นผู้มีศีลได้โภคะโดยธรรม เป็นผู้มีจิตเลื่อมใสด้วยดีแล้ว เมื่อเชื่อผลแห่งกรรมอันยิ่ง ย่อมให้ทานในบุคคลทุศีลทั้งหลาย, ทักขิณานั้นของคฤหัสถ์นั้น ย่อมหมดจดโดยวิเศษเพราะทายก ดังนี้"

ร "เหตุน่าอัศจรรย์ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เหตุน่าพิศวงพระผู้เป็นเจ้านาคเสน, ข้าพเจ้าได้ถามปัญหาประมาณเท่านั้น, พระผู้เป็นเจ้าเมื่อแสดงด้วยเหตุทั้งหลายเป็นเครื่องอุปมา ได้กระทำปัญหานั้น ดังมีอมฤตเป็นรสหวาน เป็นของควรฟัง เหมือนคนเครื่องหรือศิษย์ของคนเครื่องได้มังสะประมาณเท่านั้น ให้ถึงพร้อมด้วยสัมภาระทั้งหลายมีอย่างต่าง ๆ กระทำให้เป็นราชูปโภค ฉันใด, พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้าพเจ้าได้ถามปัญหาประมาณเท่านั้น, พระผู้เป็นเจ้าแสดงแล้วด้วยเหตุทั้งหลายเป็นเครื่องอุปมา ได้กระทำปัญหานั้นให้เป็นธรรมมีอมฤตเป็นดังรสหวาน เป็นของควรฟังแล้ว ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

5 อุทกสัตตชีวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน น้ำนี้อันบุคคลให้ร้อนอยู่ในไฟ ย่อมประพฤติซึ่งเสียงดังปื๊ป ย่อมร้องเสียงดังฉี่ฉี่ ย่อมร้องมีอย่างมาก; พระผู้เป็นเจ้านาคเสน น้ำมีชีวิต น้ำเล่นอะไร จึงร้องหรือหนอ หรือว่าน้ำอันวัตถุอื่นเบียดเบียนแล้วย่อมร้อง"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร น้ำย่อมไม่มีชีวิตเลย สภาพผู้เป็นอยู่หรือสัตว์ย่อมไม่มีในน้ำ; ก็แต่ว่าน้ำย่อมประพฤติเสียงดังปื๊ป ประพฤติเสียงดังฉี่ฉี่ ย่อมร้องมีอย่างมาก เพราะความที่กำลังแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เดียรถีย์ทั้งหลายบางพวก ในโลกนี้คิดแล้วว่าน้ำมีชีวิต ห้ามแล้วซึ่งน้ำเย็น ยังน้ำให้ร้อนแล้ว บริโภคน้ำซึ่งทำให้เป็นของหลากไปเพราะความดัดแปลง เดียรถีย์ทั้งหลายเหล่านั้นย่อมติเตียน ย่อมดูหมิ่นพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายว่า 'สมณะศากยบุตรทั้งหลาย ย่อมเบียดเบียนของเป็นอยู่ มีอินทรีย์เป็นอันเดียว' ดังนี้; พระผู้เป็นเจ้า จงบรรเทาความติเตียน ความดูหมิ่นของเดียรถีย์ทั้งหลายเหล่านั้น จงกำจัดสระสางให้ความติเตียน ความดูหมิ่นนั้นของเดียรถีย์เหล่านั้นให้สิ้นไป"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำย่อมไม่มีชีวิต สภาพผู้เป็นหรือสัตว์ในน้ำย่อมไม่มี; เออก็ น้ำประพฤติเสียงดังปื๊ป ประพฤติเสียงดังฉี่ฉี่ร้องหลายอย่าง เพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่

ขอถวายพระพร น้ำขังอยู่ในบึง และสระใหญ่ และสระน้อย และเหมือง และลำธาร และซอก และบ่อ และที่ลุ่ม และสระบัว ย่อมหมดไป ย่อมถึงความสิ้นไป เพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งลมและแดดเป็นของใหญ่, น้ำในบึงเป็นต้นเหล่านั้น ประพฤติเสียงดังปื๊ป ประพฤติเสียงดังฉี่ฉี่ ย่อมร้องหลายอย่างด้วยหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าน้ำพึงมีชีวิตไซร้ น้ำในที่ทั้งหลายมีบึงเป็นต้นแม้เหล่านั้นพึงร้อง

ขอถวายพระพร ด้วยเหตุแม้นี้ บรมบพิตรจงทรงทรงว่า 'สภาพผู้เป็นหรือสัตว์ในน้ำย่อมไม่มี, น้ำประพฤติเสียงดังปื๊ป ประพฤติเสียงฉี่ฉี่ย่อมร้องหลายอย่าง เพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่' ดังนี้

ขอถวายพระพร บรมบพิตรจงทรงฟังเหตุยิ่งแม้อื่นอีก: สภาพผู้เป็นหรือสัตว์ในน้ำย่อมไม่มี, น้ำย่อมร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่ ก็น้ำเจือพร้อมแล้วด้วยข้าวสารทั้งหลาย ตั้งอยู่ในภาชนะเป็นของอันบุคคลปิดไว้แล้ว อันบุคคลยังไม่ตั้งไว้แล้วเหนือเตา, น้ำในภาชนะนั้นย่อมร้องด้วยหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า น้ำนักเป็นของไม่กระเพื่อม สงบเรียบร้อยอยู่"

ถ "ขอถวายพระพร ก็น้ำนั้นนั่นแหละ ตั้งอยู่ในภาชนะอันบุคคลยังไฟให้โพลงขึ้นแล้ว ตั้งไว้เหนือเตาแล้ว, น้ำในภาชนะนั้นเป็นของไม่กระเพื่อม สงบเรียบร้อยอยู่หรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า น้ำนั้นย่อมกระเพื่อม ย่อมกำเริบขุ่นมัว เป็นน้ำมีคลื่นเกิดแล้ว ย่อมไปในเบื้องบนและเบื้องต่ำ ยังทิศและทิศต่าง ๆ ย่อมขึ้น ย่อมส่ายไปข้าง ๆ เป็นของมีระเบียบแห่งฟอง"

ถ "ขอถวายพระพร ก็น้ำตั้งอยู่โดยปกตินั้น ย่อมไม่กระเพื่อมสงบเรียบร้อยอยู่ เพราะเหตุไร, ก็แหละน้ำนั้นไปในไฟแล้ว ย่อมกระเพื่อม ย่อมกำเริบ ย่อมขุ่นมัว ย่อมเป็นน้ำมีคลื่นเกิดแล้ว ย่อมไปในเบื้องบนและเบื้องต่ำ ยังทิศและทิศต่าง ๆ มีระเบียบแห่งฟองเพราะเหตุไร"

ร "น้ำตั้งอยู่โดยปกติ ย่อมไม่กระเพื่อมซิ พระผู้เป็นเจ้าล ส่วนน้ำไปแล้วในไฟ ย่อมประพฤติเสียปี๊ป ย่อมประพฤติเสียดังฉี่ฉี่ ย่อมร้องหลายอย่าง เพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่"

ถ "ขอถวายพระพร ด้วยเหตุแม้นี้ บรมบพิตรจงทรงทรงว่า 'สภาพผู้เป็นอยู่หรือสัตว์ในน้ำย่อมไม่มี, น้ำร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่"

ขอถวายพระพร บรมบพิตร จงทรงสดับเหตุยิ่งแม้อื่นอีก: สภาพผู้เป็นอยู่หรือสัตว์ในน้ำย่อมไม่มี น้ำร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่ น้ำนั้นเป็นของขังอยู่ในหม้อแห่งน้ำอันบุคคลปิดไว้เสียแล้ว มีอยู่ทุก ๆ เรือนหรือ"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำนั้นกระเพื่อมกำเริบขุ่นมัว เป็นน้ำมีคลื่นเกิดแล้ว ย่อมไปในเบื้องบนและเบื้องต่ำ ยังทิศและทิศต่าง ย่อมกระฉอกขึ้น ย่อมส่ายไปข้างซ้ายข้างขวามีระเบียบแห่งฟองด้วยหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า น้ำนั้นเป็นของไม่กระเพื่อม และตั้งอยู่โดยปกติ เป็นของขังอยู่ในหม้อแห่งน้ำ"

ถ "ขอถวายพระพร ก็บรมบพิตร เคยทรงสดับแล้วหรือว่า 'น้ำในมหาสมุทร ย่อมกระเพื่อม ย่อมกำเริบ ย่อมขุ่นมัว เป็นน้ำมีคลื่นเกิดแล้ว ย่อมไปในเบื้องบนและเบื้องต่ำ ยังทิศและทิศต่าง ๆย่อมกระฉอกขึ้น ย่อมกระฉอกไปข้างซ้ายข้างขวา มีระเบียบแห่งฟองน้ำเท้อขึ้นแล้ว ย่อมพระหารที่ฝั่งน้ำ ย่อมร้องหลายอย่าง"

ร "คำนั้นข้าพเจ้าเคยฟังด้วย เคยเห็นด้วย, น้ำในมหาสมุทรพลุ่งขึ้นแล้วในอากาศ ร้อยศอกบ้าง สองร้อยศอกบ้าง"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำอยู่ในหม้อแห่งน้ำ ย่อมไม่กระเพื่อมย่อมไม่ร้องเพราะเหตุไร, ส่วนน้ำในมหาสมุทรย่อมกระเพื่อม ย่อมร้องเพราะเหตุไร"

ร "น้ำในมหาสมุทร ย่อมกระเพื่อม ย่อมร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแหล่งลมเป็นของใหญ่ พระผู้เป็นเจ้า, น้ำอยู่ในหม้อแห่งน้ำ อันตรายทั้งหลายบางเหล่าไม่กระทบแล้ว ย่อมไม่กระเพื่อม ย่อมไม่ร้อง"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำในมหาสมุทร ย่อมกระเพื่อม ย่อมร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งลมเป็นของใหญ่ ฉันใด, น้ำย่อมร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่ ฉันนั้นแล หุ่นแห่งกลองแห้งแล้ว ชนทั้งหลายย่อมขึงด้วยหนังแห่งโคแห้งแล้วไม่ใช่หรือ"

ร "อย่างนั้นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สภาพผู้เป็นอยู่หรือสัตว์ในกลองมีอยู่หรือ"

ร "ไม่มีเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร กลองย่อมร้องเพราะเหตุอะไร"

ร "กลองย่อมร้องเพราะความเพียรของสตรีบ้าง ของบุรุษบ้าง สมควรแก่กลองนั้นซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร กลองย่อมร้องเพราะความเพียรสมควรแก่กลองนั้น ของสตรีบ้าง ของบุรุษบ้าง ฉันใด, น้ำย่อมร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่ ฉันนั้นแล ด้วยเหตุแม้นี้ บรมบพิตรจงทรงทราบว่า 'สภาพผู้เป็นหรือสัตว์ในน้ำไม่มี, น้ำย่อมร้องเพราะความที่เรี่ยวแรงแห่งความร้อนพร้อมแต่ไฟเป็นของใหญ่' เหตุอันบรมบพิตรพึงตรัสถามแม้แก่อาตมภาพก่อนปัญหานั้นอาตมภาพวินิจฉัยดีแล้วอย่างนี้

ขอถวายพระพร น้ำอันบุคคลต้มอยู่ด้วยภาชนะทั้งหลายแม้ทั้งปวงย่อมร้อง หรือว่าน้ำอันบุคคลต้มอยู่ด้วยภาชนะทั้งหลายบางชนิดนั่นเทียวย่อมร้อง"

ร "น้ำอันบุคคลต้มอยู่ด้วยภาชนะทั้งหลายแม้ทั้งปวง ย่อมร้องหามิได้, น้ำอันบุคคลต้มอยู่ด้วยภาชนะทั้งหลายบางชนิดนั่นเทียวย่อมร้อง"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น บรมบพิตรละสมัยลัทธิของพระองค์เสีย เป็นผู้กลับมาสู่วิสัยของอาตมภาพ, สภาพผู้เป็นอยู่หรือสัตว์ในน้ำไม่มี; ถ้าว่าน้ำอันบุคคลต้มอยู่ด้วยภาชนะทั้งหลายแม้ทั้งปวงพึงร้อง น้ำนี้ควรแล้วเพื่อจะกล่าวว่ามีชีวิต

ขอถวายพระพร น้ำไม่เป็นสองแผนกคือ น้ำใดที่ร้องได้ น้ำนั้นมีชีวิต น้ำใดที่ร้องไม่ได้ น้ำนั้นไม่มีชีวิต ถ้าว่าน้ำพึงเป็นอยู่ไซร้

เมื่อคชสารใหญ่ทั้งหลายมีกายสูงขึ้นแล้ว ซับมันแล้ว เอางวงสูบขึ้นแล้วใส่ในปากให้เข้าไปยังท้อง น้ำนั้นแม้ที่แทรกอยู่ในระหว่างแห่งฟันแห่งคชสารใหญ่ทั้งหลายนั้น พึงร้อง เรือใหญ่ทั้งหลายแม้มีร้อยแห่งศอกเป็นประมาณ เป็นของหนัก บรรทุกของหนัก บริบูรณ์ด้วยภาระมิใช่แสนเดียว ย่อมเที่ยวไปในมหาสมุทร, น้ำแม้อันเรือใหญ่ทั้งหลายเหล่านั้นแทรกอยู่ พึงร้อง ปลาทั้งหลายมีกายประมาณร้อยโยชน์ มิใช่ปลาเดียว ใหญ่ ๆ คือ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลา ติมิรปิงคละ จมลงแล้วในภายใน อาศัยอยู่ในมหาสมุทร เพราะความที่มหาสมุทรนั้นเป็นที่อาศัยอยู่ ท่อแห่งน้ำใหญ่ ย่อมชำระ ย่อมเป่าด้วย, น้ำแทรกอยู่ในระหว่างแห่งฟันบ้าง ในระหว่างแห่งท้องบ้าง แม้แห่งปลาทั้งหลายเหล่านั้น พึงร้อง ก็น้ำอันเครื่องเบียดเบียนทั้งหลายใหญ่ ๆ มีอย่างนี้เป็นรูป ๆ เบียดเบียนแล้ว ย่อมไม่ร้อง เพราะเหตุใด, แม้เพราะเหตุนั้น บรมบพิตรจงทรงไว้ซึ่งปัญหานั้นอย่างนี้ว่า 'สภาพผู้เป็นหรือสัตว์ในน้ำ ย่อมไม่มี' ดังนี้"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาควรแก้ไข พระผู้เป็นเจ้าจำแนกแล้ว ด้วยวาจาเครื่องจำแนกอันเหมาะเจาะ

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แก้วมณีใหญ่มีค่ามากมาถึงช่างแก้วมณีผู้เป็นอาจารย์ฉลาดเฉียบแหลมได้ศึกษาแล้ว พึงได้เกียรติคุณสรรเสริญชมเชย, หรือแก้วมุกดามาถึงช่างแก้วมุกดา, หรือผ้าอย่างดีมาถึงช่างทำผ้า, หรือแก่นจันทน์แดงมาถึงช่างปรุงเครื่องหอม พึงได้เกียรติคุณสรรเสริญชมเชย ฉันใด; ปัญหาควรแก้ไข พระผู้เป็นเจ้าจำแนกแล้วด้วยวาจาเครื่องจำแนกอันเหมาะเจาะ ฉันนั้นนั่นเทียวแล ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

6 โลกนัตถิภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมปรากฏในโลก, พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมปรากฏ, พระสาวกของพระตถาคตทั้งหลายย่อมปรากฏ, พระเจ้าจักรพรรดิทั้งหลายย่อมปรากฏ, พระเจ้าประเทศราชทั้งหลายย่อมปรากฏ, เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมปรากฏ, ชนที่มีทรัพย์ทั้งหลายย่อมปรากฏ, ชนที่ไม่มีทรัพย์ทั้งหลายย่อมปรากฏ, ชนที่ไปดีทั้งหลายย่อมปรากฏ, ชนที่ไปชั่วทั้งหลายย่อมปรากฏ, อิตถีลิงค์เป็นชัดแก่บุรุษปรากฏมี, ปุริสลิงค์เป็นชัดแก่สตรีก็ปรากฏ, กรรมอันบุคคลกระทำดีและกระทำชั่วแล้วย่อมปรากฏ, สัตว์ทั้งหลายผู้เสวยวิบากแห่งกรรมที่เป็นบุญและเป็นบาปทั้งหลายปรากฏอยู่, สัตว์ทั้งหลายที่เป็นอัณฑชะเกิดแต่ฟองเป็น ชลาพุชะ เป็นสังเสทชะ เป็นอุปปติกะก็มีอยู่ในโลก, สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า สองเท้า สี่เท้า เท้ามากมีอยู่, ยักษ์ทั้งหลาย ผีเสื้อทั้งหลาย กุมภัณฑ์ทั้งหลาย อสูรทั้งหลาย ทานพทั้งหลายคนธรรพ์ทั้งหลาย เปรตทั้งหลาย ปีศาจทั้งหลาย มีอยู่ในโลก, กินนรทั้งหลาย งูใหญ่ทั้งหลาย นาคทั้งหลาย สุบรรณทั้งหลาย ผู้สำเร็จทั้งหลาย วิทยาธรทั้งหลาย ย่อมมีอยู่, ช้างทั้งหลาย ม้าทั้งหลาย วัวทั้งหลาย ควายทั้งหลาย อูฐทั้งหลาย ลาทั้งหลาย แพะทั้งหลาย เจียมทั้งหลาย เนื้อทั้งหลาย สุกรทั้งหลาย สีหะทั้งหลาย เสือโคร่งทั้งหลาย เสือเหลืองทั้งหลาย หมีทั้งหลาย สุนัขป่าทั้งหลาย เสือแผ้วทั้งหลาย สุนัขทั้งหลาย สุนัขจิ้งจอกทั้งหลาย ล้วนมีอยู่, นกทั้งหลายมีอย่างมากมีอยู่, ทองคำ เงิน แก้วมุกดา แก้ว มณี สังข์ แก้วศิลา แก้วประพาฬ แก้วทับทิม แก้วลาย แก้วไพฑูรย์ เพชร แก้วผลึก กาลโลหะ ตามพะโลหะ วัฏฏโลหะ กังสะโลหะ มีอยู่, ผ้าโขมะ ผ้าโกไสย ผ้ากัปปาสิกะ ผ้าสาณะ ผ้าภังคะ ผ้ากัมพล มีอยู่ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ข้าวแดง ข้าวฟ่าง ข้าวกับแก้ ลูกเดือย ข้าวละมาน ถั่วเขียว ถั่วราชมาส งา ถั่วดำ ล้วนมีอยู่, กลิ่นแห่งราก กลิ่นแห่งแก่น กลิ่นแห่งกะพี้ กลิ่นแห่งเปลือก กลิ่นแห่งใบ กลิ่นแห่งดอก กลิ่นแห่งผล กลิ่นแห่งข้อ ล้วนมีอยู่, หญ้า และเครือเขา และกอไม้ และต้นไม้ และไม้ตายทราก และไม้เป็นเจ้าแห่งป่า และแม่น้ำ และภูเขา และสมุทร และปลา และเต่าทั้งหลาย ล้วนมีอยู่, สิ่งทั้งปวง มีอยู่ในโลก สิ่งใดไม่มีในโลก พระผู้เป็นเจ้าจงกล่าวสิ่งนั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด พระผู้เป็นเจ้า"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร สิ่งสามอย่างเหล่านี้ ย่อมไม่มีในโลก, สิ่งสามอย่าง คือ: สัตว์ที่มีเจตนาก็ดี ที่ไม่มีเจตนาก็ดี เป็นสัตว์ไม่แก่และไม่ตาย ย่อมไม่มีในโลก, ความที่สังขารทั้งหลายเป็นของเที่ยง ย่อมไม่มีในโลก, ความเข้าไปค้นได้ว่าสัตว์โดยปรมัตถ์ย่อมไม่มีในโลก ขอถวายพระพร ของสามอย่างเหล่านี้ ย่อมไม่มีในโลก"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้นสม
อย่างนั้น ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

7 สติสัมโมสปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ความหลงลืมสติของพระอรหันต์มีหรือ"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระอรหันต์ทั้งหลายปราศจากความหลงลืมสติแล
ความหลงลืมสติของพระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ก็พระอรหันต์ต้องอาบัติหรือไม่"

ถ "ขอถวายพระพร ต้องซิ"

ร "ต้องเพราะวัตถุอะไร"

ถ "ขอถวายพระพร ต้องเพราะทำกุฎี, ต้องเพราะสัญจริต, ต้องเพราะความสำคัญในวิกาลว่าเป็นกาล,
ต้องเพราะความสำคัญในภิกษุผู้ห้ามข้าวแล้วว่าเป็นผู้ยังไม่ได้ห้ามข้าวแล้ว, ต้องเพราะสำคัญในภัตรเป็นอนติริตตะว่าเป็นอติริตตะ"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า 'ภิกษุทั้งหลายเหล่าใด ย่อมต้องอาบัติ ภิกษุทั้งหลายนั้น
ย่อมต้องด้วยอาการทั้งหลายสอง คือ ต้องด้วยความไม่เอื้อเฟื้อบ้าง คือ ต้องด้วยความไม่รู้บ้าง' อนาทริยะ ความไม่เอื้อเฟื้อมีแก่พระอรหันต์บ้างหรือ
พระผู้เป็นเจ้า พระอรหันต์ต้องอาบัติเพราะความไม่เอื้อเฟื้อไรเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร หามีไม่"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าพระอรหันต์ต้องอาบัติ, แต่
อนาทริยะของพระอรหันต์ไม่มี, ถ้าอย่างนั้น ความหลงลืมสติของพระอรหันต์ย่อมมี ละซิ"

ถ "ขอถวายพระพร ความหลงลืมสติของพระอรหันต์ ย่อมไม่มี, ก็แต่ว่าพระอรหันต์ย่อมต้องอาบัติ"

ร "พระผู้เป็นเจ้า ถ้าอย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้าจงยังข้าพเจ้าให้ทราบด้วยเหตุ อะไรเป็นเหตุในความต้องนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร กิเลสทั้งหลายสองประการเหล่านี้ คือ:โลกวัชชะหนึ่ง ปัณณัตติวัชชะหนึ่ง โลกวัชชะเป็นไฉน:
กรรมบถทั้งหลายที่เป็นอกุศลสิบประการ ประชุมแห่งกรรมบถเป็นอกุศลนี้ บัณฑิตย่อมกล่าวว่าโลกวัชชะ ปัณณัตติวัชชะเป็นไฉน:
กรรมอันใดไม่เหมาะ ไม่ควรแก่สมณะทั้งหลาย แต่เป็นอนวัชชะไม่มีโทษของคฤหัสถ์ทั้งหลายมีอยู่ในโลก,
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลาย ให้เป็นเขตแดนอันสาวกทั้งหลายพึงล่วงไม่ได้ ตราบเท่าสิ้นชีพเพราะกรรมนั้น

ขอถวายพระพร วิกาลโภชน์เป็นอนวัชชะไม่มีโทษของโลก, วิกาลโภชน์นั้นเป็นสาวัชชะมีโทษในพระชินศาสนา;
ความกระทำภูตคามให้กำเริบเป็นอนวัชชะของโลก, ความกระทำภูตคามให้กำเริบนั้นเป็นสาวัชชะในพระชินศาสนา,
การรื่นเริงเล่นน้ำเป็นอนวัชชะของโลก, การรื่นเริงเล่นน้ำนั้นเป็นสาวัชชะในชินศาสนา; กรรมทั้งหลายเห็นปานฉะนี้
เป็นสาวัชชะในพระชินศาสนา; วัชชะนี้อันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเป็นปัณณัตติวัชชะ กิเลสใดเป็นโลกวัชชะ
พระขีณาสพไม่พอเพื่อจะประพฤติล่วงกิเลสนั้น, กิเลสใดที่เป็ฯปัณณัตติวัชชะ พระขีณาสพต้องกิเลสนั้นเพราะไม่รู้

ขอถวายพระพร การที่จะรู้กิเลสทั้งปวงมิใช่วิสัยของพระอรหันต์บางองค์, กำลังที่จะรู้กิเลสทั้งปวงย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์โดยแท้
แม้ชื่อแม้โคตรแห่งสตรีบุรุษทั้งหลายอันพระอรหันต์ไม่รู้แล้ว, แม้ทางเดินในแผ่นดินอันพระอรหันต์นั้นยังไม่รู้สิ้นแล้ว;
พระอรหันต์บางองค์พึงรู้ได้แต่วิมุตติอย่างเดียว, พระอรหันต์ที่ได้อภิญญาหกประการ พึงรู้ได้เฉพาะวิสัยของตน พระตถาคตผู้สัพพัญญูเท่านั้น
ย่อมรู้กิเลสทั้งปวง"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สม

อย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

8 นิพพานอัตถิภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน สัตว์ทั้งหลายเกิดแต่แกรรม ย่อมปรากฏในโลก, สัตว์ทั้งหลายเกิดแต่เหตุ ย่อมปรากฏ, สัตว์ทั้งหลายเกิดแต่อุตุ ย่อมปรากฏ, สิ่งใดที่ไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่อุตุ จงกล่าวสิ่งนั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ของทั้งหลายสองเหล่านี้ไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่อุตุในโลก, ของทั้งหลายสองเป็นไฉน: ของทั้งหลายสอง คือ อากาศไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่อุตุ, พระนิพพานไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่อุตุ

ขอถวายพระพร ของสองประการเหล่านี้ ไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่อุตุแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้าจงอย่าหลู่ซึ่งพระพุทธพจน์ของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว, ไม่รู้แล้วจงอย่าพยากรณ์ปัญหาเลย"

ถ "ขอถวายพระพร อาตมภาพกล่าวปัญหาอะไร, พระองค์จึงรับสั่งกะอาตมภาพอย่างนี้ว่า 'พระผู้เป็นเจ้าจงอย่าหลู่ซึ่งพระพุทธพจน์ของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว ไม่รู้แล้วจงอย่าพยากรณ์ปัญหาเลย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน การที่กล่าวว่า 'อากาศไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่ฤดู' ดังนี้ นี้ควรแล้วก่อน พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็มรรคเพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วแก่สาวกทั้งหลาย ด้วยเหตุทั้งหลายมิใช่ร้อยเดียว, ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น พระผู้เป็นเจ้า กล่าวอย่างนี้ว่า 'พระนิพพานไม่เกิดแต่เหตุ ดังนี้"

ถ "ขอถวายพระพร มรรคเพื่อกระทำนิพพานให้แจ้ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วแก่สาวกทั้งหลาย ด้วยเหตุทั้งหลายมิใช่ร้อยเดียวจริง, ก็แต่เหตุเพื่อความถือมั่นนิพพานอันพระองค์ไม่ตรัสแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ในที่นี้ เราทั้งหลายจากที่มืดเข้าไปสู่ที่มืดกว่า, จากไพรเข้าไปสู่ไพรที่ทึบกว่า, จากชัฏเข้าไปสู่ชัฏที่รกกว่า, ชอบกล เหตุเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง มีอยู่ แต่เหตุเพื่อความถือมั่นธรรม คือ นิพพานนั้นย่อมไม่มี พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า เหตุเพื่อกระทำนิพพานให้แจ้งมีอยู่ไซร้, ถ้าอย่างนั้น เหตุเพื่อถือมั่นพระนิพพานอันบัณฑิตพึงปรารถนา

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เหมือนบิดาของบุตรมีอยู่, เพราะเหตุนั้น บิดาแม้ของบิดาอันบัณฑิตพึงปรารถนา ฉันใด; อนึ่ง อาจารย์ของอันเตวาสิกมีอยู่, เพราะเหตุนั้น อาจารย์แม้ของอาจารย์ อันบัณฑิตพึงปรารถนา ฉันใด; อนึ่ง พืชของหน่อมีอยู่, เพราะเหตุนั้น พืชแม้ของพืชอันบัณฑิตพึงปรารถนา ฉันใด;

พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าเหตุเพื่อทำนิพพานให้แจ้งมีอยู่ไซร้, ถ้าอย่างนั้น เหตุแม้เพื่อความถือมั่นพระนิพพานอันบัณฑิตพึงปรารถนาฉันนั้นนั่นแล เหมือนกับว่า ครั้นเมื่อยอดแห่งต้นไม้ หรือเครือเขามีอยู่ เพราะเหตุนั้น แม้ท่ามกลางก็มีอยู่ โคนก็มีอยู่ ฉันใด, ถ้าเหตุเพื่อความกระทำนิพพานให้แจ้งมีอยู่, ถ้าอย่างนั้น เหตุเพื่อความถือมั่นนิพพานอันบัณฑิตพึงปรารถนา ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ถ "ขอถวายพระพร พระนิพพานอันใคร ๆ ไม่พึงถือมั่น, เพราะฉะนั้น เหตุเพื่อความถือมั่นพระนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เชิญพระผู้เป็นเจ้าแสดงเหตุ ยังข้าพเจ้าให้ทราบด้วยเหตุ, ข้าพเจ้าพึงทราบอย่างไรว่า 'เหตุเพื่อกระทำนิพพานให้แจ้งมีอยู่ เหตุเพื่อความยึดมั่นพระนิพพานไม่มี"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น บรมบพิตรจงตั้งพระกรรณทรงสดับโดยเคารพ จงสดับให้สำเร็จประโยชน์เถิด, อาตมภาพจักกล่าวเหตุในข้อนั้น

ขอถวายพระพร บุรุษพึงอาจเพื่อจะเข้าไปใกล้ราชบรรพตชื่อหิมวันต์ แต่ที่นี้ ด้วยกำลังอันมีอยู่โดยปกติหรือ"

ร "อาจซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ก็บุรุษนั้นอาจเพื่อจะนำราชบรรพตชื่อหิมวันต์ มาในที่นี้ ด้วยกำลังโดยปกติหรือ"

ร "ไม่พึงอาจเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ ขอถวายพระพร มรรคเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง อันพระผู้มีพระภาคเจ้าอาจเพื่อจะตรัส เหตุเพื่อความถือมั่นพระนิพพานนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่อาจเพื่อจะทรงแสดง ฉันนั้นนั่นแล

ขอถวายพระพร บุรุษพึงอาจเพื่อจะข้ามมหาสมุทรด้วยเรือถึงฝั่งโน้น ด้วยกำลังอันมีอยู่โดยปกติหรือ"

ร "อาจซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร บุรุษนั้นอาจเพื่อจะนำฝั่งโน้นของมหาสมุทรมาในที่นี้ ด้วยกำลังอันมีอยู่โดยปกติหรือ"

ร "หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร มรรคเพื่อกระทำนิพพานให้แจ้ง อันพระผู้มีพระภาคเจ้าอาจเพื่อจะตรัส เหตุเพื่อความยึดมั่นพระนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่อาจเพื่อจะทรงแสดง ฉันนั้นนั่นเทียวแล; ซึ่งเป็นอย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ ซึ่งเป็นอย่างนี้ เพราะความที่ธรรมเป็นอสังขตะ"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระนิพพานเป็นอสังขตะหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร พระนิพพานเป็นอสังขตะ พระนิพพานอันปัจจัยเหล่าไร ๆ กระทำไม่ได้แล้ว พระนิพพานเป็นธรรมชาติ อันใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่า พระนิพพานเกิดขึ้นแล้ว หรือว่าพระนิพพานนั้นไม่เกิดขึ้นแล้ว หรือว่าพระนิพพานนั้นเป็นของควรให้เกิดขึ้น หรือว่าพระนิพพานนั้นเป็นอดีต หรือว่าพระนิพพานนั้น เป็นอนาคต หรือว่าพระนิพพานนั้น เป็นปัจจุบัน หรือว่าพระนิพพานนั้น อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ หรือว่านิพพานนั้น อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยโสด หรือว่านิพพานนั้น อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ หรือว่านิพพานนั้น อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยชิวหา หรือว่านิพพานนั้นอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยกาย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าพระนิพพานนั้น ไม่เป็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ไม่เป็นธรรมยังไม่เกิดขึ้นแล้ว ไม่เป็นธรรมควรจะให้เกิดขึ้น ไม่เป็นอดีต ไม่เป็นอนาคต ไม่เป็นปัจจุบัน ไม่เป็นธรรม อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ ไม่เป็นธรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยโสดไม่เป็นธรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้วด้วยฆานะ ไม่เป็นธรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยชิวหา ไม่เป็นธรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยกาย, พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าอย่างนั้น พระผู้เป็นเจ้าอ้างพระนิพพานไม่มีเป็นธรรมดา, นิพพานย่อมไม่มี"

ถ "ขอถวายพระพร พระนิพพานมีอยู่, พระนิพพานอันบัณฑิตพึงรู้แจ้งด้วยใจ, พระอริยสาวกปฏิบัติแล้วชอบ ย่อมเห็นพระนิพพานด้วยใจ อันหมดจดวิเศษแล้ว ประณีตตรง ไม่มีกิเลสเครื่องกั้น ไม่มีอามิส"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็พระนิพพานนั้นเช่นไร พระนิพพานไรเล่า อันบัณฑิตทั้งหลายพึงแสดง ด้วยเหตุเครื่องอุปมาทั้งหลาย, พระนิพพานมีอยู่เป็นธรรมดา อันบัณฑิตพึงแสดงด้วยเหตุเครื่องอุปมาทั้งหลาย ด้วยประการใด ๆ ขอพระผู้เป็นเจ้ายังข้าพเจ้าให้ทราบ ด้วยเหตุทั้งหลาย ด้วยประการนั้น ๆ"

ถ "ขอถวายพระพร ชื่อว่าลมมีหรือ"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร เชิญบรมบพิตรทรงแสดงลมโดยวรรณหรือโดยสัณฐาน หรือละเอียดหรือหยาบ หรือยาวหรือสั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ลมใคร ๆ ไม่อาจแสดงได้, ลมนั้นย่อมไม่เข้าถึงซึ่งความถือเอาด้วยมือหรือ หรือความขยำ, เออก็ แต่ลมมีอยู่"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าว่าลมอันใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะชี้ได้, ถ้าอย่างนั้นลมไม่มี"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้าพเจ้าทราบอยู่ ซึมทราบ ณ หฤทัยของข้าพเจ้าว่า 'ลมมีอยู่,' ก็แต่ว่า ข้าพเจ้าย่อมไม่อาจเพื่อจะชี้ลมได้"

ถ "ขอถวายพระพร นิพพานมีอยู่, ก็แต่ว่า ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อชี้โดยวรรณ หรือโดยสัณฐาน ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้ออุปมา พระผู้เป็นเจ้าแสดงดีแล้ว, เหตุพระผู้เป็นเจ้าแสดงออกดีแล้ว, ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เจ็ด

9 กัมมชากัมมชปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ในสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ สัตว์เหล่าไหน เป็นผู้เกิดแต่กรรม สัตว์เหล่าไหน เป็นผู้เกิดแต่เหตุ สัตว์เหล่าไหน เป็นผู้เกิดแต่ฤดู, สัตว์เหล่าไหน ไม่เกิดแต่กรรม สัตว์เหล่าไหน ไม่เกิดแต่เหตุ สัตว์เหล่าไหน ไม่เกิดแต่ฤดู"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นไปกับด้วยเจตนา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น เกิดแต่กรรม, ไฟด้วย พืชทั้งหลายทั้งปวงด้วย เป็นของเกิดแต่เหตุ, แผ่นดินด้วยภูเขาด้วย น้ำด้วย ลมด้วย ของทั้งปวงเหล่านั้น เป็นของเกิดแต่ฤดู, อากาศด้วย นิพพานด้วย สองสิ่งนี้ ไม่เกิดแต่กรรม ไม่เกิดแต่เหตุ ไม่เกิดแต่ฤดู

ขอถวายพระพร ก็นิพพานอันใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่า เกิดแต่กรรมหรือว่าเกิดแต่เหตุ หรือว่าเกิดแต่ฤดู หรือว่าของเกิดขึ้นแล้ว หรือเป็นของยังไม่เกิดขึ้นแล้ว หรือว่าเป็นของควรให้เกิดขึ้น หรือว่าเป็นอดีต หรือว่าเป็นอนาคต หรือว่าเป็นปัจจุบัน หรือว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักษุ หรือว่าเป็นธรรมชาติอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยโสต หรือว่าเป็นธรรมชาติอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ หรือว่าเป็นธรรมชาติอันบุคคลพึงรู้ด้วยฆานะ หรือว่าเป็นธรรมชาติอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยชิวหา หรือว่าเป็นธรรมชาติอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยกาย

ขอถวายพระพร พระอริยสาวกผู้ปฏิบัติแล้วโดยชอบนั้น ย่อมเห็นพระนิพพานใด ด้วยญาณเป็นของหมดจดพิเศษแล้ว พระนิพพานนั้นอันบัณฑิตพึงรู้แจ้งด้วยใจ"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาน่ารื่นรมย์ พระผู้เป็นเจ้าวินิจฉัยดีแล้ว สิ้นสงสัยเป็นไปแล้วส่วนเดียว วิมัติพระผู้เป็นเจ้าตัดเสียแล้ว เพราะมากระทบพระผู้เป็นเจ้า อันบวรกว่าเจ้าคณะอันประเสริฐ"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

1 ยักขมรณภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ชื่อยักษ์ทั้งหลายมีในโลกหรือ"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ชื่อยักษ์ทั้งหลายมีอยู่ในโลก"

ร "ก็ยักษ์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเคลื่อนจากกำเนิดนั้นหรือพระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ยักษ์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็เคลื่อนจากกำเนิดนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็สรีระแห่งยักษ์ทั้งหลาย ที่ตายแล้วเหล่านั้น ย่อมไม่ปรากฏ, แม้กลิ่นแห่งทรากศพ ย่อมไม่ฟุ้งไปหรือ"

ถ "สรีระยักษ์ทั้งหลายที่ตายแล้ว อันใคร ๆ ย่อมเห็น, แม้กลิ่นแห่งทรากศพแห่งยักษ์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมฟุ้งไป สรีระแห่งยักษ์ทั้งหลายที่ตายแล้ว ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งตั๊กแตนบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งหนอนบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งมดแดงบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งบุ้งบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศงูบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งแมลงป่องบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งตะขาบบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งนกบ้าง ย่อมปรากฏโดยเพศแห่งเนื้อบ้าง"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ก็ใครอื่นนอกจากบัณฑิต ผู้มีความรู้เช่นพระผู้เป็นเจ้า อันข้าพเจ้าถามแล้ว ซึ่งปัญหาอันนี้ จะพึงวิสัชนาได้"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

2 สกขาบทอปัญญาปนปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน อาจารย์ทั้งหลายแต่ปางก่อน ของหมอผู้เยียวยาทั้งหลายเหล่าใดนั้นได้มีแล้ว; อาจารย์ทั้งหลาย คือ: อาจารย์ชื่อ นารท หนึ่ง อาจารย์ชื่อ ธรรมมันตรี หนึ่ง อาจารย์ชื่อ อังคีรส หนึ่ง อาจารย์ชื่อ กปิละ หนึ่ง อาจารย์ชื่อ กัณฑรัคคิกามะ หนึ่ง อาจารย์ชื่อ อตุละ หนึ่ง อาจารย์ชื่อ ปุพพกัจจายนะ หนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้นแม้ทั้งปวง รู้แล้วซึ่งความเกิดขึ้นแห่งโรคด้วย โรคนิทานด้วย สภาวะด้วย สมุฏฐานด้วย ความเยียวยาด้วยกิริยาด้วย ความรักษาสำเร็จและไม่สำเร็จแล้วด้วย ทั้งปวงนั้นไม่มีส่วนเหลือ คราวเดียวทีเดียวว่า 'โรคทั้งหลายประมาณเท่านี้ จักเกิดขึ้นในกายนี้' จึงกระทำแล้วซึ่งความถือเอาเป็นหมวดโดยคราวอันเดียวผูกแล้วซึ่งด้าย อาจารย์ทั้งหลายแม้ทั้งปวงเหล่านั้น ไม่ใช่สัพพัญญู แต่พระตถาคตเป็นสัพพัญญู ทราบทราบกิริยาอนาคตด้วยพุทธญาณว่า 'สิกขาบทมีประมาณเท่านี้ จกเป็นสิกขาบทอันพระพุทธเจ้าพึงทรงบัญญัติ เพราะวัตถุชื่อมีประมาณเท่านี้' พระตถาคตทรงกำหนดได้แล้วไม่บัญญัติสิกขาบทโดยส่วนไม่เหลือเพื่อเหตุอะไร ครั้นเมื่อวัตถุเกิดขึ้นแล้วและเกิดขึ้นแล้ว ครั้นเมื่อความถอยยศปรากฏแล้ว ครั้นเมื่อโทษเป็นไปพิสดารแล้ว เป็นไปกว้างขวางแล้ว ครั้นเมื่อมนุษย์โพนทนาอยู่ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลายแล้ว ในกาลนั้น ๆ

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ความบัญญัติสิกขาบทนั้น อันพระตถาคตทรงทราบแล้วว่า 'ในสมัยนี้ สิกขาบทร้อยห้าสิบถ้วน จักเป็นสิกขาบทอันพระพุทธเจ้าพึงบัญญัติ ในมนุษย์ทั้งหลายเหล่านี้,' เออก็ ความปริวิตกอย่างนี้ได้มีแล้วแด่พระตถาคตว่า 'ถ้าว่า เราพระตถาคตจักบัญญัติสิกขาบทร้อยห้าสิบถ้วน โดยคราวเดียวไซร้, มหาชนจักถึงความสะดุ้งว่า 'ในศาสนานี้ ต้องรักษามาก, การที่จะบวชในศาสนาของพระสมณโคดมกระทำได้ยากหนอแล' ชนทั้งหลายแม้ผู้ใคร่เพื่อจะบวช จักไม่บวช, ชนทั้งหลายจักไม่เชื่อคำของพระตถาคตด้วย, มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อไม่เชื่อจักเป็นผู้ไปสู่อบาย; ครั้นเมื่อวัตถุเกิดขึ้นแล้วและเกิดแล้ว เราจักขอแล้วเพื่อจะแสดงธรรมครั้นเมื่อโทษปรากฏแล้ว จึงจักบัญญัติสิกขาบท"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อปริวิตกอย่างนี้ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย น่าอัศจรรย์ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ความปริวิตกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย น่าพิศวง, พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคตใหญ่เพียงไรเล่า; พระผู้เป็นเจ่านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สมอย่างนั้น, ประโยชน์นั้นอันพระตถาคตแสดงออกดีแล้ว, ความสะดุ้งพร้อม พึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะฟังว่า 'ในศาสนานี้ต้องรักษามาก,' แม้บุคคลผู้หนึ่ง ไม่พึงบวชในพระชินศาสนา, ข้อวิสัชนาปัญหานั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

3 สุริยโรคภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระอาทิตย์นี้ย่อมร้อนกล้าสิ้นกาลทั้งปวงหรือว่าร้อนอ่อนสิ้นกาลบางครั้ง"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระอาทิตย์ย่อมร้อนกล้าสิ้นกาลทั้งปวง"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่า พระอาทิตย์ร้อนกล้าสิ้นกาลทั้งปวง, ก็พระอาทิตย์ย่อมร้อนกล้าในกาลบางที ย่อมร้อนน้อยในกาลบางที เพราะเหตุอะไร"

ถ "ขอถวายพระพร โรคทั้งหลายเหล่านี้ของพระอาทิตย์มีสี่, พระอาทิตย์อันโรคอันใดอันหนึ่งเบียดเบียนแล้ว ย่อมร้อนน้อย

โรคสี่อย่างคือ: หมอกเป็นโรคของพระอาทิตย์ พระอาทิตย์อันหมอกนั้นเบียดเบียนแล้ว ย่อมร้อนน้อย; น้ำค้างเป็นโรคของพระอาทิตย์ พระอาทิตย์อันน้ำค้างนั้นเบียดเบียนแล้ว ย่อมร้อนน้อย; เมฆเป็นโรคของพระอาทิตย์ พระอาทิตย์อันเฆมนั้นเบียดเบียนแล้ว ย่อมร้อนน้อย; ราหูเป็นโรคของพระอาทิตย์ พระอาทิตย์อันราหูนั้นเบียดเบียนแล้ว ย่อมร้อนน้อย"

ขอถวายพระพร โรคทั้งหลายของพระอาทิตย์สี่ประการเหล่านี้แล, บรรดาโรคทั้งหลายสี่ประการเหล่านั้น พระอาทิตย์อันโรคอันใดอันหนึ่งเบียดเบียนแล้วย่อมร้อนน้อย"

ร "น่าอัศจรรย์นัก พระผู้เป็นเจ้านาคเสน น่าพิศวง พระผู้เป็นเจ้านาคเสน, โรคจักเกิดขึ้น แม้แก่พระอาทิตย์ถึงพร้อมแล้วด้วยไฟ, จะป่วยกล่าวอะไร โรคชาตินั้นจักไม่เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่น; พระผู้เป็นเจ้า ความจำแนกนั้นของบุคคลอื่น เว้นจากบัณฑิตผู้มีปัญญาเครื่องรู้เช่นพระผู้เป็นเจ้าไม่มี"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

4 สุริยตัปปภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระอาทิตย์ย่อมร้อนกล้าในเหมันตฤดู ในคิมหฤดูไม่ร้อนกล้าเหมือนอย่างนั้น เพื่อประโยชน์อะไร"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ธุลีและหมอกไม่เข้ากระทบแล้วในคิมหฤดู, ละอองทั้งหลายกำเริบแล้วเพราะลม, ฟุ้งไปในอากาศหมอกทั้งหลายเป็นของหนาในอากาศ และลมใหญ่พัดเหลือประมาณ; อากูลต่าง ๆ ทั้งปวงเหล่านั้นประมวลมาแล้วเสมอ ย่อมปิดรัศมีพระอาทิตย์เสีย; เพราะเหตุนั้น ในคิมหฤดูพระอาทิตย์ย่อมร้อนน้อย

ขอถวายพระพร แผ่นดินในเบื้องใต้เป็นของเย็น ในเหมันตฤดู, มหาเมฆในเบื้องบนเป็นของปรากฏแล้ว ธุลีและหมอกเป็นของสงบแล้ว, และละอองละเอียด ๆ ย่อมเที่ยวไปในอากาศ อากาศปราศจากมลทินแล้วด้วย ลมในอากาศย่อมพัดไปอ่อน ๆ ด้วย; รัศมีของพระอาทิตย์ทั้งหลายเป็นของสะอาด เพราะความเว้นโทษเหล่านั้น, ความร้อนของพระอาทิตย์พ้นพิเศษแล้วจากเครื่องกระทบ ย่อมร้อนเกินเปรียบ, พระอาทิตย์ย่อมร้อนกล้าในเหมันตฤดู ในคิมหฤดูย่อมไม่ร้อนอย่างนั้น เพราะเหตุอันใด ข้อนี้เป็นเหตุอันนั้นในความร้อนกล้าและร้อนอ่อนนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระอาทิตย์พ้นแล้วจากความจัญไรทั้งปวงย่อมร้อนกล้า, พระอาทิตย์ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองมีเมฆเป็นต้นย่อมไม่ร้อนกล้า"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

5 เวสสันตรปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระโพธิสัตว์ทั้งหมดย่อมให้บุตรและภริยา หรือว่าพระโอรสและพระเทวี อันพระราชาเวสสันดรเท่านั้นทรงบริจาคแล้ว"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร พระโพธิสัตว์ทั้งปวง ย่อมให้บุตรและภริยา ไม่แต่พระราชาเวสสันดรองค์เดียวเท่านั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้า เออก็ พระโพธิสัตว์เหล่านั้น ย่อมให้โดยความอำนวยตามแห่งบุตรและภริยานั้นหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ภริยาอำนวยตาม ก็แต่ทารกทั้งหลายคร่ำครวญแล้ว เพราะความเป็นผู้ยังเล็ก; ถ้าทารกเหล่านั้นพึงรู้โดยความเป็นประโยชน์ก็จะอนุโมทนา จะไม่รำพันเพ้อ"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน กิจที่ยากอันพระโพธิสัตว์กระทำแล้วคือ พระโพธิสัตว์นั้น ได้ให้บุตรทั้งหลายอันเกิดแต่อกเป็นที่รักของตนแก่พราหมณ์ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นทาส กิจที่กระทำยากกว่านั้นที่สองแม้นี้อันพระโพธิสัตว์กระทำแล้ว คือ พระโพธิสัตว์เห็นบุตรทั้งหลาย อันเกิดแต่อกเป็นที่รักของตนยังเล็กอยู่อันพราหมณ์นั้นผูกด้วยเถาวัลย์แล้วหวดด้วยเถาวัลย์ก็เพิกเฉยได้ กิจที่กระทำยากกว่านั้นที่สามแม้นี้ อันพระโพธิสัตว์กระทำแล้วคือ พระโพธิสัตว์นั้น ผูกทารกทั้งหลายซึ่งหลุดจากเครื่องผูกด้วยกำลังของตนถึงความครั่นคร้ามแล้วด้วยเถาวัลย์ได้ให้แล้วอีกทีเดียว กิจที่กระทำยากกว่านั้นที่สี่แม้นี้ อันพระโพธิสัตว์กระทำแล้ว คือครั้นเมื่อทารกทั้งหลายรำพันเพ้อว่า 'พระบิดา พราหมณ์นี้เป็นยักษ์ นำหม่อมฉันไปเพื่อจะเคี้ยวกิน' พระโพธิสัตว์นั้นก็ไม่ได้ตรัสปลอบว่า 'พ่ออย่ากลัวเลย' กิจที่กระทำยากกว่านั้นที่ห้าแม้นี้ อันพระโพธิสัตว์กระทำแล้ว คือชาลีกุมารกันแสงฟุบอยู่ที่พระบาท ทูลวิงวอนว่า 'อย่าเลย พระบิดา ขอพระองค์ให้นางกัณหาชินา อยู่เถิดหม่อมฉันผู้เดียวจะไปด้วยยักษ์, ยักษ์จงเคี้ยวกินหม่อมฉัน' แม้อย่างนั้น พระโพธิสัตว์ก็ไม่ทรงยอมรับกิจที่กระทำยากกว่านั้นที่หกแม้นี้ อันพระโพธิสัตว์กระทำแล้ว คือ เมื่อชาลีกุมารบ่นรำพันว่า 'พระบิดาพระหฤทัยของพระองค์แข็งเสมอหินแท้ ๆ , เพราะว่าพระองค์ทอดพระเนตรเห็นหม่อมฉันทั้งสองถึงแล้วซึ่งทุกข์ยักษ์นำหม่อมฉันทั้งสองไปในป่าใหญ่อันไม่มีมนุษย์ ก็ไม่ตรัสห้าม' พระโพธิสัตว์นั้น ก็ไม่ได้กระทำความการุญกิจที่กระทำยากกว่านั้นที่เจ็ดแม้นี้ อันพระโพธิสัตว์กระทำแล้ว คือ ครั้นเมื่อทารกทั้งหลายอันพราหมณ์นำไปลับแล้วหทัยแห่งพระโพธิสัตว์ผู้กรอบเกรียมพรั่นพรึงนั้น ไม่แตกโดยร้อยภาค หรือพันภาค; ประโยชน์อะไรด้วยมนุษย์ผู้อยากได้บุญยังบุคคลอื่นให้ถึงทุกข์, มนุษย์ผู้อยากได้บุญ ควรจะให้ตนเองเป็นทานมิใช่หรือ"

ถ "ขอถวายพระพร เพราะความที่กิจซึ่งกระทำยากเป็นของอันพระโพธิสัตว์กระทำแล้ว กิตติศัพท์ของพระโพธิสัตว์ฟุ้งไปแล้วในโลก ทั้งเทวดาและมนุษย์ตลอดหมื่นโลกธาตุ, เทวดาย่อมสรรเสริญตลอดเทวพิภพ อสูรทั้งหลายย่อมสรรเสริญตลอดอสูรพิภพ ครุฑทั้งหลายย่อมสรรเสริญตลอดครุฑพิภพ นาคทั้งหลายย่อมสรรเสริญตลอดนาคพิภพ ยักษ์ทั้งหลายย่อมสรรเสริญตลอดยักษพิภพ; สืบ ๆ มาโดยลำดับ กิตติศัพท์ของพระโพธิสัตว์นั้น มาถึงสมัยลัทธิของเราทั้งหลาย ณ กาลบัดนี้, เราทั้งหลายนั่งสรรเสริญค่อนได้ถึงทานนั้นว่า 'การบริจาคบุตรและภริยาเป็นอันพระโพธิสัตว์ให้ดีแล้วหรือให้ชั่วแล้ว'

อีกประการหนึ่ง กิตติศัพท์นั้นแล ของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาละเอียดรู้วิเศษรู้แจ้ง ย่อมให้เนือง ๆ ซึ่งคุณสิบประการ, คุณสิบประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้ไม่โลภหนึ่ง ความเป็นผู้ไม่มีอาลัยหนึ่ง ความบริจาคหนึ่ง ความละหนึ่ง ความเป็นผู้ไม่เวียนมาหนึ่ง ความเป็นผู้สุขุมหนึ่ง ความเป็นผู้ใหญ่หนึ่ง ความเป็นผู้อันบุคคลรู้ตามโดยยากหนึ่ง ความเป็นผู้อันบุคคลได้โดยยากหนึ่ง ความเป็นผู้มีธรรมรู้แล้วหาผู้อื่นเช่นเดียวกันไม่ได้หนึ่ง; กิตติศัพท์นี้ของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาละเอียดรู้วิเศษรู้แจ้ง ย่อมให้เนือง ๆ ซึ่งคุณสิบประการเหล่านี้แล"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ บุคคลใดยังผู้อื่นให้ลำบากแล้วให้ทาน, ทานนั้นของบุคคลนั้น มีสุขเป็นวิบากให้เป็นไปพร้อมเพื่อเกิดในสวรรค์บ้างหรือหนอ"

ถ "ขอถวายพระพร เหตุอะไรอันบรมบพิตรจะพึงตรัส"

ร "เชิญเถิด ขอพระผู้เป็นเจ้าอ้างเหตุ"

ถ "ขอถวายพระพร สมณะหรือพราหมณ์ไร ๆ ในโลกนี้ เป็นผู้มีศีลมีธรรมอันงาม, หรือถึงพยาธิอันใดอันหนึ่ง; ผู้ใดผู้หนึ่งใคร่ต่อบุญ จึงให้สมณพราหมณ์นั้นขึ้นสู่ยาน แล้วส่งให้ถึงประเทศที่ปรารถนา; สุขหน่อยหนึ่ง มีกรรมนั้นเป็นเหตุพึงเกิดแก่บุรุษนั้น กรรมนั้นให้เป็นไปพร้อมเพื่อเกิดในสวรรค์ได้บ้างหรือหนอ"

ร "ได้ซิ อะไรที่พระผู้เป็นเจ้าจะพึงกล่าวเล่า, บุรุษนั้นพึงได้ยาน คือ ช้าง ยาน คือ ม้า ยาน คือ รถ ยานสำหรับไปในทางบก ยานสำหรับไปในทางน้ำ ยานสำหรับกันฝน หรือยาน คือ มนุษย์, ยานอันสมควรแก่บุรุษนั้น ยานอันเหมาะแก่บุรุษนั้น พึงเกิดทุกภพ ๆ, อนึ่ง ความสุขทั้งหลายอันสมควรแก่บุรุษนั้น พึงเกิดแก่เขา ๆ พึงไปสู่สุคติแต่สุคติ, เพราะผลอันหลั่งไหลมาแต่กรรมนั้นนั่นเทียว บุรุษนั้นพึงขึ้นสู่ยานสำเร็จด้วยฤทธิ์ ให้ถึงนคร คือ นิพพานอันตนปรารถนาแล้ว"

ถ "ถ้าอย่างนั้น ทานที่บุรุษนั้นให้แล้วด้วยอันยังบุคคลอื่นให้ลำบาก เป็นของมีสุขเป็นวิบาก ให้เป็นไปพร้อมเพื่อเกิดในสวรรค์

ขอถวายพระพร บุรุษนั้นยังชนทั้งหลายผู้เนื่องด้วยกำลังให้ลำบากแล้ว เสวยสุขเห็นปานนี้ ด้วยทานไรเล่า

ขอถวายพระพร บรมบพิตรจงทรงฟังเหตุอันยิ่งแม้อื่นอีก: พระราชาองค์ใดองค์หนึ่งในโลกนี้ ทรงบริจาคทานด้วยการให้เก็บซึ่งธรรมิกพลีจากชนบท แล้วยังพระราชอาชญาให้เป็นไป, พระราชานั้น พึงเสวยสุขหน่อยหนึ่งด้วยเหตุนั้น ทานนั้นให้เป็นไปพร้อมเพื่อเกิดในสวรรค์บ้างหรือหนอแล"

ร "ได้ซิ ใครจะพึงกล่าวค้าน, พระราชานั้น พึงได้สุขตั้งแสนเป็นอเนกด้วยเหตุนั้น คือ เป็นพระราชายิ่งกว่าพระราชาทั้งหลาย เป็นเทพดายิ่งกว่าเทพดาทั้งหลาย เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหมทั้งหลาย เป็นสมณะยิ่งกว่าสมณะทั้งหลาย เป็นพราหมณ์ยิ่งกว่าพราหมณ์ทั้งหลายเป็นพระอรหันต์ยิ่งกว่าพระอรหันต์ทั้งหลาย"

ถ "ถ้าอย่างนั้น ทานที่พระราชานั้นทรงบริจาคแล้ว ด้วยการให้ผู้อื่นลำบาก เป็นของมีสุขเป็นวิบาก ให้เป็นไปพร้อมเพื่อเกิดในสวรรค์ซิ ขอถวายพระพร พระราชานั้นเสวยสุขเพราะยศอันยิ่งเห็นปานนี้ด้วยวิบากแห่งทานที่พระองค์บีบคั้นชนบทด้วยพลีแล้ว ทรงบริจาคแล้วไรเล่า"

ร "ทานยิ่งอันพระเวสสันดรราชฤษีทรงบริจาคแล้ว คือ เธอได้พระราชทานพระเทวีของพระองค์ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นภริยาแห่งชนอื่น ได้พระราชทานพระโอรสทั้งหลายของพระองค์ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นทาสแห่งพราหมณ์ ขึ้นชื่อว่า ทานยิ่ง อันนักปราชญ์ ทั้งหลายนินทาแล้ว ติเตียนแล้วในโลก เปรียบเหมือนเพลาแห่งเกวียนย่อมหักด้วยภาระยิ่ง เรือย่อมจมด้วยภาระยิ่ง โภชนะย่อมน้อมไปสู่ความไม่เสมอด้วยบริโภคยิ่ง ข้าวเปลือกย่อมฉิบหายด้วยฝนยิ่ง บุคคลย่อมถึงความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ด้วยการให้ยิ่ง วัตถุทั้งปวงย่อมไหม้ด้วยความร้อนยิ่ง บุคคลเป็นบ้าด้วยความกำหนัดยิ่ง บุคคลถูกฆ่าด้วยความประทุษร้ายยิ่ง บุคคลย่อมถึงความพินาศด้วยความหลงยิ่ง บุคคลย่อมเข้าถึงความถูกจับว่าเป็นโจรด้วยความโลภยิ่ง บุคคลย่อมผิดด้วยพูดพล่ามนัก แม่น้ำย่อมท่วมด้วยอันเต็มยิ่ง อสนีบาตย่อมตกด้วยลมยิ่ง ข้าวสุกย่อมล้นด้วยไฟยิ่ง บุคคลย่อมไม่เป็นอยู่นาน ด้วยความกล้าหาญเกินนัก; ขึ้นชื่อว่า ทานยิ่ง อันนักปราชญ์ทั้งหลายนินทาแล้ว ติเตียนแล้วในโลก ฉันนั้นนั่นแล ทานยิ่งอันพระราชาเวสสันดรทรงบริจาคแล้ว ผลหน่อยหนึ่งอันบุคคลไม่พึงปรารถนาในทานยิ่งนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร ทานยิ่งอันนักปราชญ์ทั้งหลายพรรณนาชมเชยสรรเสริญแล้วในโลก, ชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ให้ทานเช่นใดเช่นหนึ่ง, ชนผู้ให้ทานยิ่ง ย่อมถึงความสรรเสริญในโลก รากไม้ในป่าเป็นรากกะทิพย์ที่บุคคลถือเอาแล้ว ด้วยความเป็นของน่าเลือกสรรยิ่ง อันบุคคลนั้นจะไม่ให้แก่ชนทั้งหลายอื่นผู้ยืนอยู่แล้วในหัตถบาสบ้างหรือ ยาเป็นของกำจัดความเบียดเบียน กระทำที่สุดแห่งโรคทั้งหลาย ด้วยความที่แห่งยาเป็นของเกิดยิ่ง ไฟย่อมไหม้ด้วยความโพลงยิ่ง น้ำย่อมยังไฟให้ดับด้วยความเป็นของเย็นยิ่ง ดอกบัวย่อมไม่ติดเปื้อนด้วยน้ำและเปือกตม ด้วยความที่แห่งดอกบัวเป็นของหมดจดยิ่ง แก้วมณีให้ผลอันบุคคลพึงปรารถนา ด้วยความที่แห่งแก้วมณีมีคุณยิ่ง เพชรย่อมตัดแก้วมณี แก้วมุกดาและแก้วผลึก ด้วยความเป็นของคมยิ่ง แผ่นดินย่อมทรงไว้ ซึ่งคนและนาคเนื้อนกทั้งหลาย ซึ่งน้ำและศิลาภูเขาต้นไม้ทั้งหลาย ด้วยความเป็นของใหญ่ยิ่ง สมุทรมิได้เต็มล้น ด้วยความเป็นของใหญ่ยิ่ง เขาสิเนรุเป็นของไม่หวั่นไหวด้วยความเป็นของหนักยิ่ง อากาศไม่มีที่สุด ด้วยความเป็นของกว้างยิ่ง พระอาทิตย์กำจัดเสียซึ่งหมอก ด้วยความเป็นของสว่างยิ่ง ราชสีห์เป็นสัตว์มีความกลัวไปปราศแล้ว ด้วยความเป็นสัตว์มีชาติยิ่ง คนปล้ำย่อมยกขึ้นซึ่งคนปล้ำคู่ต่อสู้ได้โดยพลัน ด้วยความเป็นผู้มีกำลังยิ่งพระราชาเป็นอธิบดี ด้วยความเป็นผู้มีบุญยิ่ง ภิกษุเป็นผู้อันนาคและยักษ์มนุษย์เทพดาทั้งหลายพึงนมัสการ ด้วยความเป็นผู้มีศีลยิ่ง พระพุทธเจ้าเป็นผู้ไม่มีใคร ๆ เปรียบ

ด้วยความที่พระองค์เป็นผู้เลิศยิ่งฉันใด; ชื่อทานยิ่ง อันนักปราชญ์ทั้งหลายพรรณนา ชมเชยสรรเสริญแล้วในโลก, ชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ให้ทานเช่นใดเช่นหนึ่ง, ชนผู้ให้ทานยิ่ง ย่อมถึงความสรรเสริญในโลก ฉันนั้นนั่นเทียวแล พระราชาเวสสันดรเป็นผู้อันบัณฑิตทั้งหลายพรรณนา ชมเชยสรรเสริญบูชายกย่องแล้ว ด้วยทานยิ่งในหมื่นโลกธาตุ ด้วยทานยิ่งนั้นนั่นแล พระราชาเวสสันดรจึงเป็นผู้ตรัสรู้แล้วเลิศในโลกทั้งเทวโลก ณ กาลนี้ ครั้นเมื่อทักขิเณยยบุคคลมาถึงเข้าแล้ว ทานที่ควรตั้งไว้ไม่ควรให้ มีอยู่ในโลกหรือ ขอถวายพระพร"

ร "ทานทั้งหลายสิบเหล่านี้ มิใช่ของสมมติว่าทานในโลกมีอยู่, บุคคลใดให้ทานทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลนั้นเป็นผู้มักไปอบาย; ทานทั้งหลายสิบเป็นไฉน ทาน คือ น้ำเมา บุคคลใดให้ทานนั้น บุคคลนั้นเป็นผู้มักไปอบาย;ทาน คือ มหรสพ ทาน คือ สตรีทาน คือ โคผู้ ทาน คือ จิตรกรรม ทาน คือ ศัสตรา ทาน คือ ยาพิษ ทาน คือ เครื่องจำ ทาน คือ ไก่และสุกร ทาน คือ การโกงด้วยอันชั่งและโกงด้วยอันนับ มิใช่ของสมมติว่าทานในโลก บุคคลใดให้ทานนั้น บุคคลนั้นมักไปอบาย ทานทั้งหลายสิบเหล่านี้แล มิใช่ของสมมติว่าทานในโลก, บุคคลใดย่อมให้ทานทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลนั้นเป็นผู้มักไปอบาย"

ถ "ขอถวายพระพร อาตมภาพไม่ได้ทูลถามทานซึ่งมิใช่ของสมมติว่าทานนั้น อาตภาพทูลถามถึงทานนี้ต่างหากว่า ครั้นเมื่อทักขิเณยยบุคคลมาถึงเข้าแล้ว ทานซึ่งควรตั้งไว้ไม่ควรให้ มีอยุ่ในโลกหรือ"

ร "ครั้นเมื่อทักขิเณยยบุคคลมาถึงเข้าแล้ว ทานซึ่งควรตั้งไว้ไม่ควรให้ ไม่มีในโลก; ครั้นเมื่อความเลื่อมใสแห่งจิตเกิดขึ้นแล้ว ชนทั้งหลายบางพวก ย่อมให้โภชนะแก่ทักขิเณยยบุคคล บางพวกให้วัตถุเครื่องปกปิด บางพวกให้ที่นอน บางพวกให้ที่พักอาศัย บางพวกให้เครื่องลาดและผ้าสำหรับห่ม บางพวกให้ทาสและทาสี บางพวกให้นาและที่ดิน บางพวกให้สัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้า บางพวกให้ ร้อย พัน แสน กหาปณะ บางพวกให้ราชสมบัติใหญ่ บางพวกแม้ชีวิตก็ย่อมให้"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าว่าบุคคลทั้งหลายบางพวก แม้ชีวิตก็ย่อมให้, เพราะเหตุไร ครั้นพระโอรสและพระเทวี อันพระเวสสันดรก็ทรงบริจาคดีแล้ว บรมบพิตรจึงยังพระเวสสันดรผู้ทานบดีหนักยิ่ง ให้ไปรอบแล้วเล่า"

ขอถวายพระพร ปกติของโลก ความสั่งสมของโลก มีอยู่บ้างหรือว่า 'บิดาเป็นหนี้เขา หรือทำการอาศัยเลี้ยงชีพ ย่อมได้เพื่อเพาะปลูกหรือซื้อขายซึ่งบุตร"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า บิดาเป็นหนี้เขา หรือทำการอาศัยเลี้ยงชีพ ย่อมได้เพื่อจะเพาะปลูกหรือซื้อขายซึ่งบุตร"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าว่าบิดาเป็นหนี้เขา หรือทำการอาศัยเลี้ยงชีพ ย่อมได้เพื่อจะเพาะปลูกหรือซื้อขายซึ่งบุตร, พระเวสสันดรเมื่อยังไม่ได้สัพพัญญุตญาณ เป็นผู้วุ่นวายแล้ว ถึงทุกข์แล้ว จึงได้เพาะปลูกและซื้อขายซึ่งพระโอรสและพระเทวี เพื่ออันได้เฉพาะซึ่งทรัพย์ คือ ธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ทานที่พระเวสสันดรทรงบริจาคแล้วนั่นแล เป็นอันทรงบริจาคแล้ว, กิจที่พระเวสสันดรทรงทำแล้วนั่นแล เป็นอันทรงทำแล้ว

ขอถวายพระพร ก็บรมบพิตรไม่ทรงเลื่อมใสต่อพระเวสสันดรผู้ทานบดีด้วยทานนั้นเพื่ออะไร"

ร "ข้าพเจ้าไม่ติเตียนทานของพระเวสสันดรผู้ทานบดีดอก, ก็แต่พระเวสสันดรควรจะทรงบริจาคพระองค์แทนพระโอรสและพระเทวีแก่ผู้ขอทั้งหลาย"

ถ "ข้อซึ่งพระเวสสันดร พึงทรงบริจาคพระองค์ท่านแทนพระโอรสและพระเทวีแก่ผู้ขอทั้งหลาย เป็นกิจอันสัตบุรุษไม่ควรทำเลย; อันที่จริง ข้อซึ่งพระเวสสันดรทรงบริจาคพระโอรสและพระเทวีนั้น แก่ผู้ขอทั้งหลาย เป็นกิจของสัตบุรุษทั้งหลาย

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง พึงให้นำน้ำควรดื่มมา บุคคลใดให้โภชนะแก่บุรุษนั้น บุคคลนั้นน่าจะเป็นผู้กระทำกิจของบุรุษนั้นบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่เป็นอย่างนั้นเลย บุคคลนั้นให้สิ่งที่เขาให้นำมา จึงจะเป็นผู้มีชื่อว่ากระทำกิจของเขา"

ถ "ครั้นเมื่อพราหมณ์ทูลขอพระโอรสและพระเทวี พระเวสสันดรจึงพระราชทานพระโอรสและพระเทวี ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร หากว่าพราหมณ์พึงทูลขอพระสรีระแห่งพระเวสสันดร, เธอก็คงไม่ทรงรักษาพระองค์ท่านไว้

และคงไม่ทรงหวาดหวั่น ไม่ทรงยินดี, พระสรีระที่พระราชทานแล้วแก่พราหมณ์นั้นคงเป็นอันทรงบริจาคแล้วแท้

ขอถวายพระพร หากว่าใคร ๆ เข้าไปเฝ้าพระเวสสันดรผู้ทานบดีทูลขอด้วยคำว่า 'ขอพระองค์ท่าน พึงเข้าถึงซึ่งความเป็นทาสแห่งข้าพระองค์,' พระสรีระที่พระราชทานแล้วแก่ผู้ขอนั้น พึงเป็นของที่ทรงบริจาคแล้วแท้, เธอพระราชทานแล้วไม่ทรงเดือดร้อน เพราะกายของพระเวสสันดรเป็นของทั่วไปแก่สัตว์เป็นอันมาก เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อสุก เป็นของทั่วไปแก่สัตว์เป็นอันมาก

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนต้นไม้เผล็ดดอกออกผลแล้ว เป็นของทั่วไปแก่นกต่าง ๆ ฉันใด, พระกายของพระเวสสันดรเป็นของทั่วไปแก่สัตว์เป็นอันมาก ฉันนั้นแล เพราะเหตุไร เพราะว่าพระเวสสันดรทรงปริวิตกว่า "เมื่อเราปฏิบัติอย่างนี้ จักถึงสัมมาสัมโพธิญาณ"

ขอถวายพระพร บุรุษไม่มีทรัพย์ ต้องการด้วยทรัพย์ เที่ยวแสวงหาทรัพย์ ย่อมไปสู่ทางที่ถึงทรัพย์ ทางที่เป็นหลักฐานแห่งทรัพย์ ทางที่จะได้บำเหน็จเครื่องยินดี, ย่อมกระทำการค้าขายในทางน้ำทางบก ย่อมยินดีทรัพย์ด้วยกายวาจาใจ ย่อมพยายามเพื่อได้เฉพาะซึ่งทรัพย์ฉันใด; พระเวสสันดรผู้ทานบดี ผู้ไม่มีทรัพย์ ทรงบริจาคของควรสงวน ทาสีทาส ยานพาหนะ สมบัติทั้งสิ้น พระโอรส พระเทวี และพระองค์เอง แก่ผู้ขอทั้งหลาย เพื่ออันได้เฉพาะซึ่งรัตนะ คือ สัพพัญญุตญาณโดยความเป็นทรัพย์แห่งพระพุทธเจ้า แล้วทรงแสวงหาสัมมาสัมโพธิญาณอย่างเดียว ฉันนั้นนั่นแล

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง อมาตย์อยากได้ตรา ทรัพย์ควรสงวนเงินทองอันใดอันหนึ่ง เป็นเหตุให้ได้ตรามีอยู่ในเรือน ให้ของนั้นทั้งหมดแล้ว พยายามเพื่ออันได้เฉพาะซึ่งตรา ฉันใด; พระเวสสันดรผู้ทานบดี ทรงบริจาคทรัพย์เป็นภายนอกภายในนั้นทั้งสิ้น และทรงบริจาคแม้พระชนมชีพ ก็ย่อมแสวงหาสัมมาสัมโพธิญาณอย่างเดียวฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง ความปริวิตกอย่างนี้ได้มีแล้วแด่พระเวสสันดรผู้ทานบดีว่า 'พราหมณ์นั่นย่อมขอสิ่งใด เราเมื่อให้สิ่งนั้นนั่นแหละแก่พราหมณ์นั้น จึงเป็นผู้ชื่อว่ากระทำกิจแห่งผู้ขอ,' พระเวสสันดรนั้น จึงได้พระราชทานพระโอรสและพระเทวีแก่พราหมณ์นั้น ด้วยประการอย่างนี้

ขอถวายพระพร พระเวสสันดรผู้ทานบดี ไม่ได้พระราชทานพระโอรสและพระเทวีแก่พราหมณ์ ด้วยความที่พระโอรสและพระเทวีเป็นที่เกลียดชังเลย ไม่ได้พระราชทานพระโอรสและพระเทวี ด้วยความเป็นผู้ไม่อยากทรงเห็น ไม่ได้พระราชทานพระโอรสและพระเทวี ด้วยทรงพึงว่า 'บุตรและภริยาของเรามากเกิน เราไม่สามารถจะเลี้ยงดูเขา' และจะทรงระอา จึงพระราชทานพระโอรสและพระเทวี ด้วยความเป็นผู้ทรงปรารถนาจะนำออกเสีย ด้วยทรงรำพึงว่า 'บุตรและภริยาไม่เป็นที่รักแห่งเรา' ก็หาไม่; เมื่อเป็นเช่นนี้แล พระเวสสันดรได้ทรงสละบุตรทานอันบวร เป็นของอันบุคคลไม่พึงชั่ง เป็นของไพบูล ไม่มีทานอื่นจะยิ่งกว่า มีราคาสูง เป็นของที่ยังใจให้เจริญเป็นที่รักเสมอด้วยชีวิตเห็นปานนี้แก่พราหมณ์ เพราะเหตุแห่งพระสัพพัญญุตญาณ เพราะความที่แห่งรัตนะ คือ สัพพัญญุตญาณอย่างเดียวเป็นที่รัก

ขอถวายพระพร แม้คำนี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพดาล่วงเทพดาทรงภาสิตแล้ว ในจริยาปิฎกว่า

"บุตรทั้งสอง ไม่เป็นที่เกลียดชังแห่งเรา, นางมัทรีเทวี ก็ไม่
พึงเป็นที่เกลียดชังแห่งเรา, สัพพัญญุตญาณ เป็นที่รักของเรา,
เพราะเหตุนั้น เราจึงได้ให้บุตรและภริยาเป็นที่รักของเรา"

ขอถวายพระพร บรรดาพระโอรสและพระเทวีนั้น พระเวสสันดรทรงสละบุตรทานแล้วเสด็จเข้าสู่บรรณศาลาบรรทม, ความโศกมีกำลังเกิดขึ้นแล้วแด่เธอ ผู้ถึงแล้วซึ่งความทุกข์ เพราะความรักยิ่ง, หทัยวัตถุของเธอเป็นของเร่าร้อน, ในเมื่อพระนาสิกของเธอไม่พอ เธอจึงทรงระบายลมอัสสาสะปัสสาสะซึ่งเร่าร้อนด้วยพระโอฐ, พระอัสสุของเธอกลายเป็นธารพระโลหิต ไหลออกแล้วแต่พระเนตรทั้งสอง พระเวสสันดรได้ทรงสละบุตรทานแก่พราหมณ์โดยยาก ด้วยทรงดำริว่า 'หนทางทานของเรา อย่าฉิบหายเสียเลย'

อีกประการหนึ่ง พระเวสสันดรได้ทรงสละพระโอรสทั้งสองแก่พราหมณ์ อาศัยอำนาจแห่งประโยชน์ทั้งสอง,

ประโยชน์ทั้งสองเป็นไฉน คือ เธอทรงดำริว่า 'หนทางทานของเรา จักไม่เป็นของเสื่อมรอบประการหนึ่ง, ในเมื่อลูกน้อยทั้งสองของเราถึงแล้วซึ่งความลำบากด้วยรากไม้ผลไม้ในป่า พระอัยกาจักทรงเปลื้องเหตุ แต่ความลำบากนี้เสีย ประการหนึ่ง' แท้จริง พระเวสสันดรย่อมทรงทราบว่า 'ทารกทั้งสองของเรา อันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส, และพระอัยกาจักทรงไถ่ทารกทั้งสองนี้, เมื่อเป็นเช่นนี้ ความกลับไปพระนคร จักมีแม้แก่เราทั้งหลาย' พระเวสสันดรได้พระราชทานพระโอรสทั้งสองแก่พราหมณ์ อาศัยอำนาจแห่งประโยชน์ทั้งสองนี้แล

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง พระเวสสันดรทรงทราบอยู่ว่า 'พราหมณ์นี้แล เป็นคนแก่เจริญวัย เป็นผู้ใหญ่ทุรพล เป็นคนหลังโกง มีไม้เท้าจ้องไปข้างหน้า มีอายุสิ้นแล้ว มีบุญน้อย, พราหมณ์นี้ จะไม่สามารถเพื่อจะใช้สอยทารกทั้งสองนี้ ด้วยความใช้สอยอย่างทาส' ก็บุรุษพึงอาจหรือ เพื่อจะถือเอาซึ่งพระจันทร์และพระอาทิตย์นี้ ผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ โดยกำลังเป็นปกติ แล้วเก็บไว้ในกระบุงหรือในหีบกระทำไม่ให้มีรัศมี แล้วใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างภาชนะ"

ร "ไม่อาจเลย"

ถ "ขอถวายพระพร พระโอรสทั้งสองของพระเวสสันดร ผู้มีส่วนเปรียบด้วยพระจันทร์และพระอาทิตย์ในโลกนี้ อันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส ฉันนั้นนั่นเทียวแล

บรมบพิตรจงทรงฟังเหตุอันยิ่งแม้อื่นอีก: อันใคร ๆ ไม่อาจพันแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นของงาม มีชาติเป็นแก้วแปดเหลี่ยม อันกระทำบริกรรมดีแล้ว ยาวได้สี่ศอก กว้างเท่าดุมเกวียนด้วยผ้าเก่าแล้ว เก็บไว้ในตะกร้าแล้ว ใช้สอยด้วยความใช้สอยอย่างเครื่องลับศัสตรา ฉันใด; พระโอรสทั้งสองของพระเวสสันดร ผู้มีส่วนเปรียบด้วยแก้วมณีแห่งพระเจ้าจักรพรรดิในโลก อันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส ฉันนั้นนั่นเทียวแล

บรมบพิตรจงทรงฟังเหตุอันยิ่งแม้อื่นอีก: พญาช้างผู้ประเสริฐตระกูลอุโบสถ มีมันแตกทั่วโดยส่วนสาม มีอวัยวะทั้งปวงขาว มีอวัยวะตั้งลงเฉพาะเจ็ด สูงแปดศอก ส่วนยาวใหญ่เก้าศอก นำมาซึ่งความเลื่อมใสน่าดู อันใคร ๆ ไม่อาจปิดด้วยกระด้งหรือขัน เช่นลูกโคอันใคร ๆ ไม่อาจขังรักษาไว้ในศอกฉะนั้น ฉันใด; พระโอรสทั้งสองของพระเวสสันดร ผู้มีส่วนเปรียบด้วยพญาช้าง ตระกูลอุโบสถในโลก อันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส ฉันนั้นนั่นเทียวแล

บรมบพิตรจงทรงฟังเหตุอันยิ่งแม้อื่นอีก: พญาเขาหิมพานต์ซึ่งสูงห้าร้อยโยชน์ ยาวและกว้างสามพันโยชน์ในอากาศ ประดับด้วยยอดแปดหมื่นสี่พัน เป็นแดนเกิดก่อนแห่งแม่น้ำใหญ่ห้าร้อย เป็นที่อยู่แห่งหมู่ภูตใหญ่ ทรงไว้ซึ่งของหอมมีอย่างต่าง ๆ ประดับพร้อมด้วยร้อยแห่งโอสถทิพย์ สูงปรากฏราวกะวลาหกในอากาศ ฉันใด; พระโอรสทั้งสองของพระเวสสันดร ผู้มีส่วนเปรียบด้วยพญาเขาหิมพานต์ในโลก อันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส ฉันนั้นนั่นเทียวแล

บรมบพิตรจงทรงสดับเหตุอันยิ่งแม้อื่นอีก: กองไฟใหญ่โพลิงอยู่เบื้องบนยอดเขา ย่อมปรากฏในที่ไกล ฉันใด, พระเวสสันดรผู้ราวกะกองไฟใหญ่โพลงอยู่บนยอดเขา ปรากฏในที่ไกล ฉันนั้นนั่นแล, พระโอรสทั้งสองของเธออันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส

บรมบพิตรจงทรงสดับเหตุอันยิ่งแม้อื่นอีก: ในเมื่อลมพัดตรงพัดไปอยู่ในสมัยดอกนาคบานในหิมวันตบรรพต กลิ่นดอกไม้ย่อมฟุ้งไปสิ้นสิบโยชน์สิบสองโยชน์ ฉันใด, เออก็ กิตติศัพท์ของพระเวสสันดรระบือไปแล้ว และกลิ่นคือศีลอันประเสริฐของเธอฟุ้งไปแล้ว ในพิภพแห่งเทวดา อสูร ครุฑ คนธรรพ์ ยักษ์ รากษส มโหรคะ กินนร และพระอินทร์อันเป็นระหว่างนั้น โดยพันโยชน์ จนถึงอกนิฏฐพิภพ, ด้วยเหตุนั้น พระโอรสทั้งสองของเธอ อันใคร ๆ ไม่อาจใช้สอยด้วยการใช้สอยอย่างทาส ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร พระชาลีกุมารอันพระเวสสันดรผู้พระบิดาทรงพร่ำสอนแล้วว่า "แน่ะพ่อ พระอัยยกาของเจ้าเมื่อจะพระราชทานทรัพย์แก่พราหมณ์ไถ่เจ้าทั้งสองไว้ จงพระราชทานทองคำพันตำลึงแล้วไถ่เจ้าไว้, เมื่อไถ่นางกัณหาชินา จงพระราชทานสวิญญาณกทรัพย์อย่างละร้อย คือทาสร้อยหนึ่ง ทาสีร้อยหนึ่ง ช้างร้อยหนึ่ง ม้าร้อยหนึ่ง โคนมร้อยหนึ่ง โคผู้ร้อยหนึ่ง ทองคำร้อยหนึ่ง แล้วไถ่ไว้; หากว่าพระอัยยกาของเจ้า ทรงรับเจ้าทั้งสองไว้เปล่าแต่มือพราหมณ์ด้วยพระราชอาชญาหรือพระกำลัง, เจ้าทั้งสองอย่าทำตามพระกระแสแห่งพระอัยยกาเลย, แต่จงไปกับพราหมณ์" ทรงพร่ำสอนอย่างนี้แล้วส่งไป

แต่นั้นพระชาลีกุมารเสด็จไปแล้วเป็นผู้อันพระอัยยกาตรัสถามแล้วได้กราบทูลว่า "พระบิดาได้พระราชทานกระหม่อมฉันผู้มีราคาพันตำลึงทองคำแก่พราหมณ์, อนึ่ง พระราชทานนางกัณหาชินาแก่พราหมณ์ ด้วยร้อยแห่งช้างฉะนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าวิสัชนาดีแล้วข่ายคือความเห็น พระผู้เป็นเจ้าทำลายดีแล้ว, ปรัปปวาททั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าย่ำยีดีแล้ว, สมัยลัทธิของตนพระผู้เป็นเจ้าสำแดงดีแล้ว, พยัญชนะพระผู้เป็นเจ้าชำระดีแล้ว, เนื้อความพระผู้เป็นเจ้าจำแนกดีแล้วข้อวิสัชนานั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

6 ทุกกรการิกปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระโพธิสัตว์ทั้งสิ้น ย่อมกระทำกิจที่กระทำยาก หรือว่ากิจที่กระทำยากอันพระโพธิสัตว์พระนาคโคดมเท่านั้นทรงกระแล้ว"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร กิจที่กระทำยากย่อมไม่มีแก่พระโพธิสัตว์ทั้งปวง, พระโคดมโพธิสัตว์เท่านั้นได้ทรงกระทำกิจที่กระยาก"

ร "ถ้าเมื่อเป็นเช่นนี้ ความมีประมาณต่างกันระหว่างพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย กับพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีละซิ"

ถ "ขอถวายพระ ความมีประมาณต่างกันด้วยพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย กับพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีโดยเหตุที่ตั้งสี่ประการ, เหตุที่ตั้งสี่ประการเป็นไฉน คือ ความมีประมาณต่าง คือ ตระกูลหนึ่ง ความมีประมาณต่างคือกาลยืดยาวหนึ่ง ความมีประมาณต่างคืออายุหนึ่ง ความมีประมาณต่าง คือประมาณหนึ่ง ความมีประมาณต่างกันระหว่างพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย กับพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีโดยเหตุที่ตั้งสี่ประการเหล่านี้แล

ขอถวายพระพร ก็แต่ความมีประมาณต่างกัน เพราะรูปศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ความเป็นผู้ไม่ครั่นคร้าม สี่อย่าง กำลังแห่งพระตถาคตสิบประการ ญาณที่ไม่ทั่วไปหกประการพุทธญาณสิบสี่อย่าง พุทธธรรมดาสิบแปดประการ และพุทธธรรมดาทั้งสิ้น ย่อมไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งปวง, พระพุทธเจ้าแม้ทั้งปวงเป็นผู้เสมอเหมือนกัน โดยพุทธธรรมดาทั้งหลาย"

ร "ถ้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง เป็นผู้เสมอเหมือนกัน โดยพุทธธรรมดาทั้งหลาย, เพราะเหตุไร กิจที่กระทำยากอันพระโคดมโพธิสัตว์ต้องทรงกระทำแล้ว"

ถ "ในเมื่อโพธิญาณยังไม่แก่กล้า พระโคดมโพธิสัตว์จึงออกแล้วเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่, เมื่อพระโคดมโพธิสัตว์จะอบรมญาณซึ่งยังไม่แก่กล้าให้แก่กล้า จึงต้องทรงกระทำกิจที่กระทำยาก"

ร "พระผู้เป็นเจ้า เพราะเหตุไร ในเมื่อพระโพธิญาณยังไม่แก่กล้า พระโพธิสัตว์จึงต้องออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่ ควรจะรอให้ญาณแก่กล้าเสียก่อน ครั้นญาณแก่กล้าแล้วจึงออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่ไม่ใช่หรือ"

ถ "ขอถวายพระ พระโพธิสัตว์เห็นเรือน คือ สตรีเป็นของวิปริต เป็นผู้มีความเดือดร้อน, เมื่อเธอมีความเดือดร้อน ความไม่สบายจิตย่อมเกิดขึ้น เทวบุตรผู้เป็นไปในหมู่มารองค์ใดองค์หนึ่งเห็นจิตไม่สบายของเธอเกิดขึ้น จึงคิดว่า 'กาลนี้เป็นกาลเพื่อจะบรรเทาจิตไม่สบายของเธอ' แล้วจึงสถิตในอากาศได้กล่าวคำอย่างนี้ว่า 'แน่ะท่านผู้นิรทุกข์ ๆ ท่านอย่าเป็นผู้กระสันขึ้นเลย ในวันที่เจ็ดแต่วันนี้ จักรรัตนะเป็นทิพย์มีกำพันหนึ่ง พร้อมด้วยกงพร้อมด้วยดุม บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง จักปรากฏแก่ท่าน, อนึ่ง รัตนะทั้งหลายที่ไปแล้วในปฐพีหรือตั้งอยู่ในอากาศ จักตั้งขึ้นเองแก่ท่าน, ราชอาณาจักรจักเป็นไปโดยมุขเดียว ในทวีปใหญ่ทั้งสี่มีทวีปน้อยสองพันเป็นบริวาร, และบุตรทั้งหลายของท่านพันกว่า เป็นผู้แกล้วกล้า จักเป็นผู้ย่ำยีเสียซึ่งเสนาแห่งผู้อื่น, ท่านผู้เกลื่อนกล่นด้วยบุตรเหล่านั้น เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะเจ็ด จักพร่ำสอนประชุมชนทั้งสี่ทวีป

ขอถวายพระพร หลาวเหล็กร้อนพร้อมตลอดวันซึ่งร้อนในที่ทั้งปวง พึงเข้าไปสู่ช่องหู ฉันใด, คำนั้นเข้าไปแล้วสู่ช่องโสตแห่งพระโพธิสัตว์ ฉันนั้นนั่นเทียว, ด้วยเหตุนั้น เธอกระสันขึ้นแล้วโดยปกติกลัวแล้ว วุ่นวายแล้ว ถึงความสลดแล้วยิ่งกว่าประมาณ เพราะคำแห่งเทพดานั้น เปรียบเหมือนกองไฟใหญ่ที่สุด กำลังโพลงอยู่ อันบุคคลเผาเข้าด้วยไม้แห้งอย่างอื่น พึงโพลงยิ่งกว่าประมาณ

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนมหาปฐพี ซึ่งชุ่มอยู่แล้วโดยปกติ มีหญ้าเขียวเกิดแล้ว มีน้ำอันบุคคลรดแล้ว เกิดเป็นโคลน ครั้นเมื่อมหาเมฆเป็นไปแล้ว พึงเป็นโคลนยิ่งกว่าประมาณอีกนั่นเทียว"

ร "พระนาคเสน เออก็ ถ้าว่าจักรรัตนะเป็นทิพย์ พึงเกิดแก่พระโพธิสัตว์ในวันที่เจ็ด พระโพธิสัตว์พึงกลับเพราะจักรรัตนะเป็นทิพย์เกิดแล้วหรือหนอ"

ถ "ขอถวายพระพร จักรรัตนะเป็นทิพย์ ไม่พึงเกิดแก่พระโพธิสัตว์ในวันที่เจ็ดเลย, ก็แต่คำนั้น อันเทวดานั้นกล่าวแล้วเท็จ เพื่อประโยชน์แก่อันเล้าโลม แม้ถ้าว่าจักรรัตนะเป็นทิพย์ พึงเกิดในวันที่เจ็ดจริง พระโพธิสัตว์ก็หากลับไม่ เพราะเหตุอะไร เพราะว่าพระโพธิสัตว์ได้ถือไว้มั่น ว่าเป็นของไม่เที่ยง ได้ถือไว้มั่น ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา ถึงแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งอุปาทาน

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนน้ำ ย่อมเข้าไปสู่แม่น้ำคงคา แต่สระอโนดาต ย่อมเข้าไปสู่มหาสมุทรแต่แม่น้ำคงคา ย่อมเข้าไปสู่ช่องบาดาลแต่มหาสมุทร, เออก็ น้ำนั้นซึ่งไปแล้วในช่องบาดาล พึงเข้าสู่มหาสมุทร พึงเข้าไปสู่แม่น้ำคงคาแต่มหาสมุทร พึงเข้าไปสู่สระอโนดาต แต่แม่น้ำคงคาอีกหรือหนอ"

ร "ไม่พึงเข้าไปเลย"

ถ "ขอถวายพระพร กุศลอันพระโพธิสัตว์อบรมให้แก่กล้าแล้วสิ้นสี่อสงไขยกับแสนกัปป์ เพราะเหตุแห่งภพนี้, พระโพธิสัตว์นี้นั้นมีภพมีในที่สุดถึงแล้ว โพธิญาณของเธอแก่กล้าแล้ว เธอจักเป็นพระพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งปวง เป็นบุคคลเลิศในโลกโดยหกปี ฉันนั้นนั่นเทียวแล, เออก็ พระโพธิสัตว์จะพึงกลับ เพราะเหตุแห่งจักรรัตนะหรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่ถึงกลับละซิ"

ถ "ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง แผ่นดินใหญ่ทั้งป่าทั้งเขาพึงกลับกลายได้, ก็แต่พระโพธิสัตว์ ไม่ถึงสัมมาสัมโพธิญาณแล้วไม่พึงกลับเลย มหาสมุทรทรงไว้ซึ่งน้ำอันบุคคลนับไม่ได้ยังต้องแห้งเหมือนน้ำในรอยเท้าโค ฉะนั้น, ก็แต่พระโพธิสัตว์ไม่ถึงสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่พึงกลับเลย ภูเขาสิเนรุอันเป็นพญาเขา พึงแตกร้อยเสี่ยงหรือพันเสี่ยง ก็แต่พระโพธิสัตว์ไม่ถึงสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่พึงกลับเลย พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งดาว พึงตากราวกะก้อนดินในแผ่นดินฉะนั้น, ก็แต่พระโพธิสัตว์ไม่ถึงสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่พึงกลับเลย, อากาศคงฉิบหายเช่นเสื่อลำแพน ฉะนั้น, ก็แต่พระโพธิสัตว์ไม่พึงสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ไม่พึงกลับเลย เพราะเหตุไร เพราะความที่แห่งเครื่องผูกทั้งปวง เป็นอันพระโพธิสัตว์นั้นทำลายเสียแล้ว"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เครื่องผูกทั้งหลายในโลกมีเท่าไร"

ถ "เครื่องผูกทั้งหลายสิบอย่างเหล่านี้มีอยู่ในโลก ขอถวายพระพร, สัตว์ทั้งหลายอันเครื่องผูกเหล่าไรเล่าผูกไว้แล้ว ย่อมไม่ออกผนวช, ถึงออกก็กลับลาผนวช เครื่องผูกสิบเหล่าไหน คือ มารดาเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, บิดาเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, ภริยาเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, บุตรทั้งหลายเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, ญาติทั้งหลายเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, มิตรทั้งหลายเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, ทรัพย์เป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, ลาภสักการเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, อิสริยยศเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง, กามคุณห้าเป็นเครื่องผูกในโลกประการหนึ่ง เครื่องผูกสิบเหล่านี้แลมีอยู่ในโลก, เป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้มิให้ออกผนวช ถึงออกแล้วก็กลับลาผนวช เครื่องผูกทั้งสิบประการเหล่านี้ ได้ตัดแล้ว กำจัดแล้ว ทำลายแล้ว เพราะเหตุนั้นพระโพธิสัตว์จึงไม่กลับ"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าเมื่อจิตไม่ยินดีเกิดขึ้นแล้ว เพราะคำแห่งเทพดา เมื่อโพธิญาณยังไม่แก่กล้า พระโพธิสัตว์ออกแล้วเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่, ประโยชน์อะไรจะพึงมีแก่พระโพธิสัตว์นั้นด้วยกิจที่กระทำยากอันท่านกระทำแล้ว, พระโพธิสัตว์ควรจะรอความแก่กล้าแห่งญาณ ด้วยสิ่งที่เป็นเครื่องเลี้ยงทั้งปวงไม่ใช่หรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ก็บุคคลสิบเหล่านี้แล เป็นผู้อันเขาดูหมิ่นดูถูกต้องอับอายขายหน้า ถูกเสียดแทง ถูกติเตียน ถูกสบประมาณ ไม่มีใครยำเกรง มีอยู่ในโลก, บุคคลสิบเหล่าไหน คือ หญิงหม้ายหนึ่ง, บุคคลผู้อ่อนแอไม่มีกำลังหนึ่ง, บุคคลไม่มีมิตรและญาติหนึ่ง,

บุคคลกิจจุหนึ่ง, บุคคลผู้ไม่อยู่ในสกุลที่เคารพหนึ่ง, บุคคลมีมิตรเลวทรามหนึ่ง, บุคคลผู้เสื่อมจากทรัพย์หนึ่ง, บุคคลผู้มีมรรยาทเลวหนึ่ง, บุคคลผู้เสื่อมจากการงานหนึ่ง, บุคคลผู้คลายความเพียรหนึ่ง; บุคคลสืบจำพวกเหล่านี้แล เป็นผู้อันเขาดูหมิ่นดูถูก ต้องอับอายขายหน้า ถูกเสียดแทง ถูกติเตียน ถูกสบประมาทไม่มีใครยำเกรง มีอยู่ในโลก เมื่อพระโพธิสัตว์ระลึกถึงฐานะสิบเหล่านี้แล จึงได้เกิดความสำคัญอย่างนี้ว่า 'เราอย่าพึงเป็นผู้เสื่อมจากการงาน อย่าพึงเป็นผู้คลายความเพียร อย่าพึงเป็นผู้อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายติเตียน, ไฉนหนอเราพึงเป็นเจ้าจองแห่งการงาน พึงเป็นผู้แข็งขันในการงาน พึงเป็นผู้ปรารภการงานเป็นใหญ่ พึงเป็นผู้มีการงานเป็นปกติ พึงเป็นผู้ควรแก่ธุระ คือ การงาน พึงเป็นผู้มีการงานเป็นที่อยู่ พึงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่' ขอถวายพระพร พระโพธิสัตว์จะทรงยังญาณให้แก่กล้าจึงได้ทรงกระทำกิจที่กระทำได้ด้วยยาก ด้วยประการฉะนี้แล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เมื่อพระโพธิสัตว์กระทำกิจที่กระทำด้วยยาก ได้กล่าวอย่างนี้ว่า 'เราไม่ได้บรรลุอุตริมนุสสธรรมอลมริยญาณทัสสนะวิเศษด้วยกิจที่กระทำได้ยากเผ็ดร้อนนี้เลย, หนทางอื่นเพื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้จะพึงมีหรือหนอแล' ก็ความลืมสติเพราะปรารภหนทาง ได้มีแล้วแก่พระโพธิสัตว์ในสมัยนั้นบ้างหรือหนอ"

ถ "ขอถวายพระพร ก็ธรรมยี่สิบห้าประการเหล่านี้แล เป็นเครื่องกระทำจิตให้อ่อนแอ จิตอันธรรมยี่สิบห้าประการกระทำให้อ่อนแอแล้ว ย่อมไม่ตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ธรรมยี่สิบห้าประการเป็นไฉน คือ ความโกรธหนึ่ง ความผูกโกรธหนึ่ง ความลบหลู่คุณท่านหนึ่ง ความตีเสมอท่านหนึ่ง ความริษยาหนึ่ง ความตระหนี่หนึ่ง ความปิดบังโทษตนไว้หนึ่ง ความอวดตัวหนึ่ง ความกระด้างดื้อดึงหนึ่ง ความแข่งดีหนึ่ง ความถือตัวหนึ่ง ความดูหมิ่นท่านหนึ่ง ความมัวเมาหนึ่ง ความเลินเล่อหนึ่ง ความง่วงเหงาหาวนอนหนึ่ง ความเพลินหนึ่ง ความเกียจคร้านหนึ่ง ความเป็นผู้มีชนบาปเป็นมิตรหนึ่ง รูปหนึ่ง เสียงหนึ่ง กลิ่นหนึ่ง รสหนึ่ง โผฏฐัพพะหนึ่ง ความอยากข้าวอยากน้ำหนึ่ง ความไม่สบายใจหนึ่ง เป็นธรรมกระทำจิตให้อ่อนแอ จิตอันธรรมยี่สิบห้าประการเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งกระทำให้อ่อนแอแล้ว ย่อมไม่ตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

ความอยากข้าวและอยากน้ำ ครอบงำแล้วซึ่งกายแห่งพระโพธิสัตว์, เมื่อกายอันความอยากข้าวอยากน้ำครอบงำแล้ว จิตย่อมไม่ตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

พระโพธิสัตว์ ได้แสวงหาความตรัสรู้อริยสัจทั้งสี่ในชาตินั้น ๆ สิ้นสี่อสงไขยกับแสนกัปป์ ความลืมสติเพราะปรารภหนทาง จักมีแก่พระโพธิสัตว์นั้น ในชาติเป็นที่ตรัสรู้ ในภพนี้ในภายหลังทำไม

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง คุณชาตสักว่าความสำคัญเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ว่า 'มรรคาอื่นเพื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ จะพึงมีหรือหนอแล' ในกาลก่อนพระโพธิสัตว์เมื่อประทับอยู่องค์เดียวได้ทรงนั่งขัดสมาธิบนที่บรรทมอันมีสิริ ภายใต้ร่มไม้หว้า เพราะการพระราชพิธีจรดพระนังคัลแห่งศักยราชผู้พระชนก สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ทรงเข้าปฐมฌานมีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก พร้อมทั้งวิตกวิจารอยู่ ฯลฯ เพราะดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งหลายในกาลก่อน เพราะละเสียซึ่งสุข เพราะละเสียซึ่งทุกข์เข้าจตุตถฌานซึ่งไม่มีสุขไม่มีทุกข์ มีความที่แห่งสติเป็นของบริสุทธิ์เพราะความเพิกเฉยอยู่"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้นว่า พระโพธิสัตว์จะทรงยังญาณให้แก่กล้าจึงได้กระทำกิจที่กระทำโดยยาก"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

7 กุสลากุสลพลวาพลวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน กรรมไหนมีกำลังยิ่งกว่า กุศลหรืออกุศล"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร กุศาลมีกำลังยิ่งกว่า อกุศลหาอย่างนั้นไม่"

ร "ข้าพเจ้ายังไม่ยอมรับตามคำว่า 'กุศลมีกำลังยิ่งกว่า อกุศลหาอย่างนั้นไม่' นั้นดอก ชนทั้งหลายในโลกนี้ เป็นผู้ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป เป็นผู้ถือเอาซึ่งสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ เป็นผู้ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย เป็นผู้มักกล่าวปด เป็นผู้ฆ่าซึ่งชาวบ้าน

เป็นผู้ประทุษร้ายในหนทาง เป็นผู้หลอกลวงเขา มีปรากฏอยู่, เพราะกรรมอันเป็นบาปมีประมาณเท่านั้น ชนทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง ย่อมได้ซึ่งกรรมกรณ์ คือ อันตัดมือ ตัดเท้า ตัดทั้งมือทั้งเท้า ตัดหู ตัดจมูก ตัดทั้งหูทั้งจมูก และพิลังคถาลิกะกรรมกรณ์ (คือ ผ่ากบาลศีรษะแล้ว เอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่ลงในกบาลศีรษะนั้น มันสมองที่เป็นอยู่ในกบาลศีรษะก็ลอยขึ้นข้างบน) สังขมุณฑิกะกรรมกรณ์ (คือ เชือดคดริมฝีปากข้างบน และหนังที่หุ้มหมวกหูทั้งสองข้าง และหลุมคอ แล้วขมวดผมทั้งหมดให้เป็นขอดในที่เดียวกันแล้วกระชากออก หนังก็หลุดออกพร้อมกับผม แล้วขัดกบาลศีระษะด้วยกรวดอันหยาบแล้วล้าง กระทำกบาลศีรษะให้เหมือนสีสังข์) ราหุมุขะกรรมกรณ์ (คือ เอาขอเกี่ยวปากไว้ให้อ้าแล้วจุดไฟไว้ในปาก แล้วเอาเหล็กหมาดสักตั้งแต่หมวดหูกระทั่งปาก โลหิตก็ไหลออกเต็มปาก) โชติมาลิกะกรรมกรณ์ (คือ พันตัวทั้งหมดด้วยผ้าชุบน้ำมันแล้วจุดไฟเผา) หัตถะปโชติกะกรรมกรณ์ (คือ พันมือทั้งสองด้วยผ้าชุบน้ำมันแล้วเอาไฟเผา) เอรกวัติกะกรรมกรณ์ (คือ เฉือนแผ่นหนังตั้งแต่คอลงไปถึงข้อเท้า แล้วผูกนักโทษนั้นไว้ด้วยเชือกแล้วกระชากมา นักโทษนั้นก็เหยียบแผ่นหนังของตนล้มลง) จีรกวาสิกะกรรมกรณ์ (คือ เฉือนแผ่นหนังตั้งแต่คอลงไปถึงสะเอว แล้วเฉือนแผ่นหนังตั้งแต่สะเอวลงไปถึงข้อเท้า สรีระมีในเบื้องต่ำของนักโทษนั้น ก็เป็นเหมือนผ้านุ่งที่ทำด้วยเปลือกไม้ เพราะแผ่นหนังมีในเบื้องบนมีอยู่) เอเณยยกะกรรมกรณ์ (คือ สอดซี่เหล็กคาบไว้ที่ข้อศอกทั้งสองและเข่าทั้งสอง แล้วค้ำไว้ด้วยหลาวเหล็ก นักโทษนั้นตั้งอยู่บนพื้นด้วยหลาวเหล็กสี่อันทีหลังเขาล้อมนักโทษนั้นนำไฟเข้าเผา ด้วยเห็นกันเหมือนว่า เผาเนื้อทราย) พลิสมังสิกะกรรมกรณ์ (คือ เอาเบ็ดเกี่ยวปากไว้ทั้งสองข้างแล้วดึงให้หนังเนื้อและเอ็นหลุดออก) กหาปณะกรรมกรณ์ (คือเอาพร้าอันคมเถือสรีระทั้งสิ้นของนักโทษนั้นให้ตกลงทีละเท่าแผ่นกหาปณะ) ขาราปฏิจฉกะกรรมกรณ์ (คือ ฟันสรีระของนักโทษนั้นด้วยอาวุธให้ทั่วแล้วถูด้วยน้ำแสบ ให้หนังและเนื้อเอ็นไหลออกเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก) ปลิฆปริวัตติกะกรรมกรณ์ (คือ ให้นักโทษนั้นนอนตะแคง แล้วเอาหลาวเหล็กแทลงลงที่ช่องหูให้ทะลุออกช่องล่างติดเนื่องกับแผ่นดิน ทีหลังเขาจับเท้าทั้งสองของนักโทษนั้นเวียนไป) ปลาสปิฐกะกรรมกรณ์ (คือ ไม่เชือดผิวหนัง ทุบกระดูกทั้งหลายด้วยลูกหินบดแล้วจิกผมทั้งหลายยกขึ้น กองเนื้อเท่านั้นมีอยู่ ทีหลังเขารวบผมทั้งหลายเข้าพันกองเนื้อนั้นไว้ดุจมัดฟาง) รดด้วยน้ำมันอันร้อนบ้าง ยังสุนัขทั้งหลายให้เคี้ยวกินบ้าง เสียบบนหลาวบ้าง ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง; ชนทั้งหลายบางพวกทำบาปในราตรี ย่อมเสวยผลของบาปนั้นในราตรีนั้นเอง บางพวกกระทำบาปในราตรี ย่อมเสวยผลในกลางวัน, บางพวกกระทำในกลางวัน ย่อมเสวยผลในราตรี, บางพวกต่อสองวันสามวันล่วงไปจึงเสยผล;ชนทั้งหลายเหล่านั้น แม้ทั้งปวง ย่อมเสวยผลในทิฏฐธรรมทีเดียว มีหรือ พระผู้เป็นเจ้าใคร ๆ ให้ทานทั้งบริวารแก่บุคคลคนหนึ่ง หรือสองคน สามคน สี่คน ห้าคน สิบคน ร้อยคน พันคน แสนคน แล้วได้เสวยโภคทรัพย์ ยศ หรือความสุขซึ่งเป็นไปในทิฏฐธรรม หรือได้เสวยโภคทรัพย์เป็นต้นนั้น ด้วยศีลหรืออุโบสถกรรม"

ถ "มีอยู่ ขอถวายพระพร บุรุษสี่คนให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถธรรม ถึงซึ่งยศในเทวโลกชื่อไตรทศ (ชั้นดาวดึงส์) โดยอัตภาพนั้นนั่นเอง ในทิฏฐธรรมทีเดียว"

ร "ใครบ้าง"

ถ "พระเจ้ามันธาตุราชหนึ่ง พระเจ้านิมิราชหนึ่ง พระเจ้าสาธินราชหนึ่ง คุตติลคนธรรพ์หนึ่ง"

ร "ข้อที่พระผู้เป็นเจ้ากล่าวนั้นเป็นข้อลี้ลับ โดยพันแห่งพิภพมิใช่อันเดียว, และข้อนั้นปรากฏแก่จักษุของเราทั้งสองไม่ได้; ถ้าพระผู้เป็นเจ้าสามารถ ก็จงกล่าวในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ณ ภพเป็นปัจจุบัน"

ถ "ในภพเป็นปัจจุบัน ทาสชื่อปุณณกะถวายโภชนะแก่งพระสารีบุตรเถระ ได้รับที่เศรษฐีในวันนั้น ปรากฏนามว่าปุณณกเศรษฐีในกาลนั้น นางโคปาลมาตาเทวีถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัจจายนเถระผู้มีตนเป็นที่แปด ด้วยกหาปณะทั้งแปดที่ขายผมทั้งหลายของตนได้มา ได้ถึงที่อัครมเหสีแห่งพระเจ้าอุเทนในวันนั้น นางสุปปิยาอุบาสิกา ถวายเนื้อล่ำด้วยเนื้อที่ขาของตนแก่ภิกษุไข้รูปใดรูปหนึ่งในวันที่สองเป็นผู้มีแผลหาย มีผิวหาโรคมิได้ นางมัลลิกาเทวีถวายก้อนขนมกุมาสค้างคืนแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้เป็นอัครมเหสีแห่งพระราชาโกศลในวันนั้นเอง นายสุมนมาลาการบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดอกมะลิแปดกำมือ ได้ถึงสมบัติใหญ่ในวันนั้นเอง เอกสาฎกพราหมณ์บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยผ้าห่ม ได้หมวดแปดแห่งวัตถุทั้งปวงวันนั้นเอง ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายเหล่านั้น แม้ทั้งปวงได้เสวยโภคทรัพย์และยศซึ่งเป็นไปในทิฏฐธรรม"

ร "พระผู้เป็นเจ้าค้นหา ได้พบชนหกคนเท่านั้นหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร"

ร "ถ้าอย่างนั้น อกุศลมีกำลังยิ่งกว่า กุศาลหาอย่างนั้นไม่ ก็วันเดียวเท่านั้น ข้าพเจ้าเห็นบุรุษทั้งหลายสิบคนบ้าง ยี่สิบคนบ้าง สามสิบคนบ้าง สี่สิบคนบ้าง ห้าสิบคนบ้าง ร้อยคนบ้าง พันคนบ้างรับอาชญาขึ้นอยู่บนหลาวทั้งหลาย เพราะผลแห่งกรรมเป็นบาป ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า 'อกุศลมีกำลังยิ่งกว่าแน่แท้ กุศลหาอย่างนั้นไม่' ฉะนี้ อสทิสทานอันพระเจ้าโกศลทรงบริจาคในพระพุทธศาสนานี้ พระผู้เป็นเจ้าได้ยินหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ได้ยิน"

ร "เออก็ พระเจ้าโกศลทรงบริจาคอสทิสทานนั้นแล้ว ย่อมได้ทรัพย์สมบัติยศและความสุขอะไร ๆ ซึ่งเป็นไปในทิฏฐธรรมอันเป็นผลของการบริจาคนั้นหรือ"

ถ "หามิได้ ขอถวายพระพร"

ร "ถ้าว่าพระเจ้าโกศลทรงบริจาคทาน ไม่มีทานอื่นจะยิ่งกว่าเห็นปานนี้ ก็ไม่ได้แล้วซึ่งทรัพย์สมบัติยศและความสุข ซึ่งเป็นไปในทิฏฐธรรม อันเป็นผลของการบริจาคนั้น, ถ้าอย่างนั้น อกุศลก็เป็นของมีกำลังกว่าแท้ กุศลหาอย่างนั้นไม่"

ถ "ขอถวายพระพร เพราะความที่อกุศลเป็นของเล็กน้อยอกุศลจึงแปรไปเร็ว เพราะความที่กุศลเป็นของมาก กุศลจึงแปรไปโดยกาลยืดยาว คำที่อาตมภาพว่านี้ บรมบพิตรต้องทรงพิจารณาโดยอุปมา

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนธัญชาติชื่อกุมุทภัณฑิกาในชนบทมีในที่สุดชนบทอื่นอีก เกี่ยวมาไว้ในฉางได้เดือนหนึ่งจึงแปรไป, ข้าวสาลีทั้งหลาย แปรไปโดยห้าหกเดือน; ในของสองอย่างนี้ ธัญชาติชื่อกุมุทภัณฑิกาและข้าวสาลีทั้งหลาย จะผิดกันอย่างไร แปลกกันอย่างไร"

ร "ผิดกัน แปลกกัน เพราะความที่แห่งธัญชาติชื่อกุมุทภัณฑิกาเป็นของที่เนื้อน้อย, และเพราะความทีแห่งข้าวสาลีทั้งหลายเป็นของมีเนื้อแน่น ข้าวสาลีทั้งหลายเป็นของควรแด่พระราชา เป็นพระกระยาหารของพระราชา, ธัญชาติชื่อกุมุทภัณฑิกา เป็นโภชนะของทาสและกรรมกรทั้งหลาย"

ถ "เพราะความที่แห่งอกุศลเป็นของน้อย อกุศลจึงแปรไปเร็ว เพราะความที่แห่งกุศลเป็นของมาก กุศลจึงแปรไปโดยกาลยาวฉันนั้นแล"

ร "ในกรรมทั้งสองนั้น กรรมใด แปรไปเร็ว กรรมนั้น เป็นของมีกำลังยิ่งกว่าในโลก, เพราะเหตุนั้น อกุศลกรรมเป็นของมีกำลังยิ่งกว่า กุศลกรรมหาอย่างนั้นไม่ ทหารคนใดคนหนึ่ง เข้าไปสู่การรบใหญ่ จับศัตรูคู่ต่อสู้ที่รักแร้ได้ ฉุดมานำเข้าไปส่งนายโดยพลัน ทหารนั้นชื่อว่า เป็นผู้อาจ เป็นผู้กล้าในโลก, อนึ่ง แพทย์คนใด ถอนลูกศรออกให้โรคหายโดยพลัน แพทย์คนนั้นชื่อว่าเป็นผู้ฉลาด, คนผู้นับคำนวณใด นับคำนวณเร็ว ๆ แล้วแสดงทันที คนผู้นับคำนวณนั้น ชื่อว่าเป็นคนฉลาด, คนปล้ำใด ยกคนปล้ำคู่ต่อสู้พลันให้ล้มหงาย คนปล้ำนั้นชื่อว่าเป็นผู้สามารถ เป็นผู้กล้า ฉันใดก็ดี: สิ่งใดแปรไปเร็ว กุศลหรืออกุศลก็ตาม สิ่งนั้นเป็นของมีกำลังยิ่งกว่า ฉันนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร กรรมแม้ทั้งสองนั้น เป็นของที่สัตว์จะต้องเสวยในสัมปรายภพ, อีกประการหนึ่ง อกุศลกรรมเป็นของที่สัตว์จะต้องเสวยผลในทิฏฐธรรมโดยขณะ เพราะความเป็นของเป็นไปกับด้วยโทษที่ควรเว้น

ขอถวายพระพร พระราชกำหนดนี้ อันพระมหากษัตริย์ทั้งหลายในกาลก่อนทรงตั้งไว้แล้วว่า 'ผู้ใดฆ่ามนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉาน ผู้ใดลักฉ้อสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ ผู้ใดถึงภริยาของบุคคลอื่น ผู้ใดกล่าวปด ผู้ใดฆ่าชาวบ้าน ผู้ใดประทุษร้ายตามหนทาง ผู้ใดทำซึ่งอันล่อลวงเขา ผู้นั้น ๆ ควรปรับไหม ควรเฆี่ยน ควรตัดอวัยวะ ทำลายอวัยวะ ควรฆ่า ตามโทษานุโทษ' ฉะนี้ พระมหากษัตริย์ทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยพระราชกำหนดนั้น ทรงพิจารณาแล้วทรงพิจารราแล้ว ให้ปรับไหมบ้าง ให้เฆี่ยนบ้าง ให้ตัดอวัยวะบ้าง ให้ทำลายอวัยวะบ้าง ให้ฆ่าบ้าง ตามโทษานุโทษ ความกำหนดนี้ อันชนบางพวกตั้งไว้แล้วว่า 'ผู้ใดให้ทานรักษาศีลหรือทำอุโบสถกรรม ควรให้ทรัพย์หรือยศแก่ผู้นั้น' ฉะนี้ มีอยู่หรือ

ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายพิจารณาแล้ว พิจารณาแล้ว ซึ่งความกำหนดไว้นั้น ย่อมให้ทรัพย์บ้าง ยศบ้าง แก่ผู้นั้น ราวกะให้การเฆี่ยนและจำจองแก่โจรผู้ทำโจรกรรมหรือ"

ร "หามิได้เลย"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าว่า ชนทั้งหลาย พึงพิจารณาแล้วพิจารณาแล้ว ให้ทรัพย์หรือยศแก่ทายกทั้งหลายไซร้, ถึงกุศลก็พึงเป็นของอันสัตว์พึงเสวยผลในทิฏฐธรรม ก็เพราะเหตุใด ชนทั้งหลายไม่พิจารณาแล้วว่า 'เราทั้งหลาย จักให้ทรัพย์หรือยศแก่ทายกทั้งหลาย' ดังนี้, เพราะเหตุนั้น กุศลจึงหาเป็นของอันสัตว์พึงเสวยผลในทิฏฐธรรมไม่

ขอถวายพระพร ด้วยเหตุนี้แล อกุศลจึงเป็นของอันสัตว์พึงเสวยผลในทิฏฐธรรม, และผู้ทำอกุศลกรรมนั้น ย่อมเสวยเวทนาที่มีกำลังยิ่งกว่าในสัมปรายภพ"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปัญหานี้ อันใคร ๆ เว้นเสียแต่ผู้รู้เช่นด้วยพระผู้เป็นเจ้า พึงแก้ไขไม่ได้; ของที่เป็นไปในโลก อันพระผู้เป็นเจ้าให้รู้แจ้ง โดยความเป็นของข้ามขึ้นจากโลก"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

8 เปตอุททิสสผลปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ทายกทั้งหลายเหล่านี้ ให้ทานอุทิศถึงญาติผู้วายชนม์แล้วในกาลก่อน ด้วยตั้งจิตว่า 'ทานนี้ จงถึงแก่ญาติทั้งหลายผู้วายชนม์แล้วในกาลก่อน' ฉะนี้ ญาติทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมได้รับผลของทานอะไร ๆ บ้างหรือ"

พระเถรเจ้าทูลว่า "บางพวกได้รับ บางพวกหาได้รับไม่ ขอถวายพระพร"

ร "พวกไหนได้รับ พวกไหนไม่ได้รับ"

ถ "ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในนรก ย่อมไม่ได้รับและสัตว์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในครรภ์ สัตว์ทั้งหลายผู้ไปในกำเนิดดิรัจฉานย่อมไม่ได้รับ;ในเปรตทั้งหลายสี่พวก เปรตทั้งหลายสามพวก คือ วันตาสิกเปรต ขุปปิปาสิกเปรต นิชฌามตัณหิกเปรต ย่อมไม่ได้รับ; ปรทัตตูปชีวีเปรตทั้งหลาย ย่อมได้รับ, แม้เปรตเหล่านั้น ระลึกถึงอยู่นั่นเทียว จึงได้รับ"

ร "ถ้าอย่างนั้น ทานของทายกทั้งหลาย เป็นของไปปราศจากกระแส หาผลมิได้, ทานที่ทายกทั้งหลายกระทำอุทิศถึงญาติทั้งหลายผู้ตายแล้วเหล่าใด ถ้าว่าญาติทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่ได้รับผล"

ถ "ขอถวายพระพร ทานนั้นเป็นของไม่มีผล ไม่มีวิบากก็หาไม่, ทายกทั้งหลาย ย่อมเสวยผลแห่งทานนั้นแท้"

ร "กระนั้น ก็ขอพระผู้เป็นเจ้าให้ข้าพเจ้าหมายรู้ได้โดยเหตุ"

ถ "มนุษย์ทั้งหลายบางพวกในโลกนี้ ตกแต่งปลาเนื้อสุราภัตตาหารและของควรเคี้ยวทั้งหลายแล้ว ไปสู่ตระกูลญาติ, ถ้าว่าญาติทั้งหลายเหล่านั้น ไม่รับพร้อมซึ่งของฝากนั้นไซร้, ของฝากนั้น พึงถึงความไปปราศจากกระแสและพึงเสียหายบ้างหรือ"

ร "หาไม่ ของฝากก็คงเป็นของเจ้าของทั้งหลายนั่นเอง"

ถ "ข้ออุปไมยนั้น ก็ฉันนั้นนั่นแล, ทายกทั้งหลาย ย่อมเสวยผลของทานนั้น

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษเข้าไปสู่ห้อง ในเมื่อช่องเป็นที่ออกข้างหน้าไม่มี จะพึงออกข้างไหน

ร "ต้องออกโดยช่องที่เข้าไปแล้วนั่นเองซิ"

ถ "ข้ออุปไมยนั้น ก็ฉันนั้นนั่นแล, ทายกทั้งหลายนั่นเอง ย่อมเสวยผลของทานนั้น"

ร "ยกไว้เถิด พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้นว่า 'ทายกทั้งหลายนั่นเอง ย่อมเสวยผลของทานนั้น', เราทั้งหลาย จะไม่กระทำเหตุนั้นให้เสียระเบียบ"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

9 กุสลากุสลมหันตามหันตภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน หากว่าทานที่ทายกเหล่านี้ให้แล้ว ย่อมถึงแก่ญาติทั้งหลายผู้ตายแล้วในกาลก่อน, และญาติผู้บุรพเปรตชนทั้งหลาย ย่อมเสวยผลของทานนั้น, ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้กระทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป ผู้โลภ ผู้ใจร้าย ผู้มีความดำริในใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว ฆ่ามนุษย์ทั้งหลาย กระทำกรรมชั่วร้ายแล้ว อุทิศถึงญาติผู้บุรพเปรตทั้งหลาย, ดังนี้

ผลของกรรมอันนั้นจะถึงแก่บุรพเปรตชนทั้งหลายบ้างหรือ"

ถ "หาไม่เลย ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เหตุอะไรในข้อนั้น กุศลย่อมถึงอกุศลย่อมไม่ถึง ด้วยเหตุอันใด เหตุอันนั้นเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ปัญหานั้นอันใคร ๆ ไม่ควรถามล และบรมบพิตรอย่าตรัสถามซึ่งปัญหาที่ไม่ควรถาม ด้วยเข้าพระทัยว่า 'บุคคลผู้วิสัชนามีอยู่' ดังนี้เลย; บรมบพิตรจักตรัสถามซึ่งปัญหาไม่ควรถามนั้นกะอาตมภาพบ้างหรือว่า 'เพราะเหตุไร อากาศจึงไม่มีที่หน่วงเหนี่ยว เพราะเหตุไร แม่น้ำคงคาจึงไม่ไหลขึ้นข้างบน เพราะเหตุไรมนุษย์และนกทั้งหลายเหล่านี้มีเท้าสอง เนื้อทั้งหลายมีสี่เท้า ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้าพเจ้าไม่ได้เพ่งความเบียดเบียนถามพระผู้เป็นเจ้า, ก็แต่ข้าพเจ้าถามเพื่อประโยชน์แก่อันกำจัดเสียซึ่งความสนเท่ห์ ข้าพเจ้าถามพระผู้เป็นเจ้าด้วยคิดอย่างนี้ว่า 'มนุษย์ทั้งหลายในโลกมาก มักถือเอาโดยเบื้องซ้าย มีดวงตาคือปัญญาไปปราศแล้ว; มนุษย์เหล่านั้น จะไม่พึงได้ซึ่งความสันนิษฐานเป็นที่ตกลงว่ากระไร"

ถ "ขอถวายพระพร กรรมเป็นบาป อันใคร ๆ ไม่อาจแบ่งปันกับด้วยบุคคลผู้ไม่ได้กระทำกรรมเป็นบาปแล้ว ผู้ไม่มีกรรมเป็นบาป มีอณูเป็นประมาณ เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย นำน้ำไปด้วยเครื่องนำน้ำแม้สู่ที่ไกล, ภูเขาหินใหญ่ทึบ อันบุคคลอาจนำไปตามปรารถนาด้วยเครื่องนำไปบ้างหรือ ขอถวายพระ"

ร "ไม่อาจเลย"

ถ "ข้ออุปไมย ก็ฉันนั้นนั่นแล กุศลอันบุคคลอาจแบ่งปันได้ อกุศลอันบุคคลไม่อาจแบ่งปันได้

อีกประการหนึ่ง เหมือนอย่างประทีป อันบุคคลอาจให้โพลงด้วยน้ำมัน, ประทีปอันบุคคลอาจให้โพลงด้วยน้ำท่าได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่ได้ซิ"

ถ "ข้ออุปไมย ก็ฉันนั้นนั่นแล กุศลอันบุคคลอาจแบ่งปันได้ อกุศลอันบุคคลไม่อาจแบ่งปันได้

อีกประการหนึ่ง เหมือนอย่างว่า ชาวนาน้ำน้ำออกแต่เหมืองแล้วยังข้าวเปลือกให้สุกรอบได้, ชาวนานำน้ำออกแต่มหาสมุทร แล้วยังข้าวเปลือกให้สุกรอบได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่ได้ซิ"

ถ "ข้ออุปไมยก็ฉันนั้นนั่นแล กุศลอันบุคคลอาจแบ่งปันได้ อกุศลอันบุคคลไม่อาจแบ่งปันได้"

ร "เพราะเหตุไร กุศลอันบุคคลอาจแบ่งปันได้ อกุศลอันบุคคลไม่อาจแบ่งปันได้; พระผู้เป็นเจ้าจงยังข้าพเจ้าให้หมายรู้โดยเหตุ, ข้าพเจ้าไม่ใช่คนบอด ไม่ใช่คนมืด ฟังแล้วจักรู้แจ้ง"

ถ "ขอถวายพระพร อกุศลเป็นของน้อย กุศลเป็นของมาก; เพราะความที่อกุศลเป็นของน้อย อกุศลจึงครอบงำผู้กระทำผู้เดียว, เพราะความที่กุศลเป็นของมาก กุศลจึงกลบโลกทั้งเทวโลก"

ร "ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมา"

ถ "เปรียบเหมือนหยาดน้ำหยาดเดียว เป็นของน้อย พึงตกลงบนแผ่นดิน, หยาดน้ำมัน ย่อมท่วมทับที่สิบโยชน์บ้าง สิบสองโยชน์บ้างได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่ได้ซิ หยาดน้ำนั้นตกลงแล้วในที่ใด ก็พึงติดอยู่ในที่นั้นเท่านั้น"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่หยาดน้ำหยาดเดียวเป็นของน้อยซิ"

ถ "ข้ออุปไมยก็ฉันนั้นนั่นแล อกุศลเป็นของน้อย เพราะความที่อกุศลเป็นของน้อย อกุศลจึงครอบงำบุคคลผู้กระทำผู้เดียว อันผู้กระทำไม่อาจแบ่งปัน

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนมหาเมฆ ยังฝนให้ตกลงกระทำพื้นแผ่นดินให้ชุ่มชื้น, มหาเมฆนั้น พึงท่วมโดยรอบบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "ท่วมได้ซิ มหาเมฆนั้น ยังบึงและสระใหญ่น้อย คลอง ซอก ธาร หนอง เหมือง สระบัว ทั้งหลาย ให้เต็มท่วมที่สิบโยชน์บ้างสิบสองโยชน์บ้าง"

ถ "เพราะเหตุอะไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่แห่งเมฆเป็นของใหญ่นะซิ"

ถ "ข้ออุปไมยก็ฉันนั้นนั่นแล กุศลเป็นของมาก เพราะความที่แห่งกุศลเป็นของมาก กุศลจึงเป็นของแม้อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายอาจแบ่งปันได้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เพราะเหตุไร อกุศลเป็นของน้อย กุศลเป็นของมาก"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งในโลกนี้ให้ทานสมาทานศีล กระทำอุโบสถกรรม, บุคคลนั้น เป็นผู้ร่าเริงแล้ว ร่าเริงทั่วแล้ว ยินดีแล้ว ยินดีทั่วแล้ว บันเทิงทั่วแล้ว มีใจเลื่อมใสแล้ว มีความรู้แจ้งเกิดแล้ว: ปีติของบุคคลนั้นย่อมเกิดสืบ ๆ, กุศลย่อมเจริญยิ่ง ๆ แก่บุคคลผู้มีใจปีติแล้ว; น้ำพึงเข้าไปในบ่อที่สมบูรณ์ด้วยน้ำมากโดยทางหนึ่ง พึงออกโดยทางหนึ่ง, แม้เมื่อน้ำออกอยู่ น้ำก็ย่อมเกิดขึ้นสืบ ๆ, น้ำนั้นเป็นของอันใคร ๆ ไม่อาจให้ถึงซึ่งความสิ้นไป ฉันใด: กุศลย่อมเจริญยิ่งขึ้น ๆ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร บุรุษพึงนึกถึงกุศลที่กระทำแล้ว แม้สิ้นร้อยปี, เมื่อบุรุษนั้นนึกถึงอยู่ กุศลย่อมเจริญยิ่ง ๆ, กุศลนั้น เป็นของอันบุรุษนั้นอาจเพื่อจะแบ่งปันกับด้วยชนทั้งหลาย ผู้มีความปรารถนาอย่างไร

ขอถวายพระพร กุศลเป็นของมากกว่าด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้ ฝ่ายบุคคลผู้กระทำอกุศล เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลัง, จิตของบุคคลผู้มีความเดือดร้อน ย่อมท้อถอยหดหู่หันกลับ ย่อมไม่คลี่คลาย ย่อมเศร้าโศกเร่าร้อน เสื่อมสิ้นไป ย่อมไม่เจริญรอบ ย่อมครอบงำในจิตนั้นเท่านั้น

ขอถวายพระพร ในเมื่อหาดทรายในแม่น้ำอันแห้ง สูงขึ้นและยุบลงขยับเขยื้อนอยู่ น้ำน้อยมาอยู่ข้างบน ย่อมเสื่อมหายไป ย่อมไม่เจริญรอบ ย่อมติดอยู่ในที่นั้นเท่านั้น ฉันใด; จิตของบุคคลผู้กระทำอกุศล ย่อมท้อถอยหดหู่หันกลับ ย่อมไม่คลี่คลาย ย่อมเศร้าโศกเร่าร้อน เสื่อมสิ้นไป ย่อมไม่เจริญรอบ ย่อมครอบงำในจิตนั้นเท่านั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล ขอถวายพระพร อกุศลเป็นของน้อยด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่แปด

10 สุปินปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บุรุษและสตรีทั้งหลายในโลกนี้ เห็นสุบินดีบ้างชั่วบ้าง เคยเห็นบ้าง ยังไม่เคยเห็นบ้าง เคยทำแล้วบ้าง ยังไม่เคยทำแล้วบ้าง เป็นของเกษมบ้าง เป็นไปกับด้วยภัยบ้าง มีในที่ไกลบ้าง มีในที่ใกล้บ้าง ย่อมเห็นสุบินทั้งหลายที่ควรพรรณนา มิใช่พันเดียว มีอย่างเป็นอันมาก อะไรชื่อสุบินนั้นและคนชนิดไร ย่อมเห็นสุบินนั้น"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร นิมิตใด ย่อมเข้าใกล้คลองแห่งจิต นิมิตนั้น ชื่อว่าสุบิน ชนทั้งหลายเหล่านี้หกพวก ย่อมเห็นสุบิน คือ ชนผู้ประกอบด้วยลมกำเริบ ย่อมเห็นสุบินหนึ่ง ชนผู้ประกอบด้วยดีกำเริบ ย่อมเห็นสุบินหนึ่ง ชนผู้ประกอบด้วยเสมหะกำเริบ ย่อมเห็นสุบินหนึ่ง ชนเห็นสุบินเพราะเทวดาอุปสังหรณ์หนึ่ง ชนเห็นสุบินเพราะตนเคยประพฤติมาหนึ่ง ชนเห็นสุบินเพราะนิมิตในก่อนหนึ่ง บุคคลย่อมเห็นสุบินอันใดเพราะบุรพนิมิต สุบินอันนั้นแหละแน่ สุบินเหลือจากนั้นไม่แน่"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน บุคคลใด ย่อมเห็นสุบินเพราะบุรพนิมิต จิตของบุคคลนั้น ไปเลือกเอานิมิตเองหรือ, หรือว่านิมิตนั้น เข้าใกล้คลองแห่งจิตของบุคคลนั้น หรือว่าธรรมารมณ์อื่นมาบอกแก่จิตนั้น"

ถ "ขอถวายพระพร จิตของบุคคลนั้น หาไปเลือกนิมิตนั้นไม่ และธรรมารมณ์ไร ๆ อื่น ก็หาได้มาบอกแก่จิตนั้นไม่, อันที่แท้นิมิตนั้นนั่นแล เข้าใกล้คลองแห่งจิตของบุคคลนั้น กระจกหาได้ไม่เลือกเอาเงาในที่ไหน ๆ เองไม่, อะไร ๆ อื่น ก็หาได้นำเงามาให้ขึ้นสู่กระจกไม่, อันที่แท้เงามาแต่ที่ใดที่หนึ่ง เข้าใกล้คลองแห่งกระจกฉันใดก็ดี; จิตของบุคคลนั้น หาได้ไปเลือกเอานิมิตนั้นเองไม่ ธรรมารมณ์ไร ๆ อื่น ก็หาได้มาบอกไม่, อันที่แท้ นิมิตมาแต่ที่ใดที่หนึ่งเข้าใกล้คลองแห่งจิตของบุคคลนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "จิตนั้นใด ย่อมเห็นสุบิน จิตนั้น ย่อมรู้ว่า 'ผล คือ สุขเกษม หรือทุกข์ภัยจักมีอย่างนี้' ดังนี้บ้างหรือ"

ถ "จิตนั้น ย่อมไม่รู้เลยว่า 'ผล คือสุขเกษมหรือทุกข์ภัยจักมี'ดังนี้: ก็ในเมื่องนิมิตเกิดขึ้นแล้ว บุคคลผู้เห็นสุบิน ย่อมกล่าวแก่ชนทั้งหลายอื่น ชนทั้งหลายเหล่านั้น จึงบอกเนื้อความให้"

ร "เชิญพระผู้เป็นเจ้าแสดงเหตุ"

ถ "ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนกระหรือไฝหรือต่อมตั้งขึ้นในสรีระเพื่อลาภ เพื่อเสื่อมลาภ เพื่อยศ เพื่อเสื่อมยศ เพื่อนินทา เพื่อสรรเสริญ หรือเพื่อสุข เพื่อทุกข์ ต่อมเหล่านี้ รู้แล้วจึงเกิดขึ้นบ้าง หรือว่า 'เราทั้งหลาย จักยังประโยชน์ชื่อนี้ให้สำเร็จฉะนี้"

ร "หาไม่ ต่อมเหล่านั้น ย่อมเกิดพร้อมในโอกาสเช่นใด บุคคลผู้รู้นิมิตทั้งหลาย เห็นต่อมเหล่านั้นในโอกาสนั้นแล้ว ย่อมทำนายว่า 'ผลจักมีอย่างนี้' ฉะนี้"

ถ "จิตนั้นใด ย่อมเห็นสุบิน จิตนั้น ย่อมไม่รู้ว่า' ผล คือ สุขเกษม หรือทุกข์ภัยจักมีอย่างนี้' ดังนี้: ก็ครั้นนิมิตเกิดขึ้นแล้วบุคคลผู้เห็นสุบินนั้น กล่าวแก่ชนทั้งหลายอื่น ชนทั้งหลายเหล่านั้น จึงบอกเนื้อความให้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "บุคคลใด เห็นสุบิน บุคคลนั้น หลับอยู่เห็นหรือว่าตื่นอยู่เห็น"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลนั้นใด เห็นสุบิน บุคคลนั้น หลับอยู่ย่อมไม่เห็น แม้ตื่นอยู่ก็ย่อมไม่เห็น, ก็แต่ในเมื่อความหลับหยั่งลงแล้ว ในเมื่อภวังค์ยังไม่ถึงพร้อมแล้ว บุคคลย่อมเห็นสุบินในระหว่างนั้น จิตของบุคคลผู้ขึ้นสู่ความหลับ เป็นของถึงภวังค์แล้ว, จิตที่เป็นของถึงภวังค์แล้ว ย่อมไม่เป็นไป, จิตที่ไม่เป็นไปแล้ว ย่อมไม่รู้แจ้งซึ่งสุขและทุกข์, สุบินย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่รู้แจ้ง, ในเมื่อจิตเป็นไปอยู่บุคคลจึงเห็นสุบิน

ขอถวายพระพร เงาในกระจกแม้ใสดี ย่อมไม่ปรากฏในเวลามัวมืดไม่สว่าง ฉันใด, ในเมื่อจิตขึ้นสู่ความหลับถึงภวังค์แล้ว ในเมื่อสรีระแม้ตั้งอยู่ จิตเป็นของไม่เป็นไป, ครั้นจิตไม่เป็นไปแล้ว บุคคลย่อมไม่เห็นสุบิน ฉันนั้น

ขอถวายพระพร สรีระ บรมบพิตรควรทรงเห็นประดุจกระจก, ความหลับ บรมบพิตรควรทรงเห็นราวกะความมืด, จิต บรมบพิตรควรทรงเห็นประหนึ่งความสว่าง

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง แสงแห่งพระอาทิตย์ที่มีหมอกบังเสีย ย่อมไม่ปรากฏ, รัศมีพระอาทิตย์มีอยู่ ก็ย่อมไม่เป็นไป, ครั้นรัศมีพระอาทิตย์ไม่เป็นไปแล้ว ความสว่างก็ย่อมไม่มี ฉันใด; จิตของบุคคลผู้ขึ้นพร้อมสู่ความหลับ เป็นของถึงภวังค์ จิตที่ถึงภวังค์ ย่อมไม่เป็นไป, ครั้นจิตไม่เป็นไปแล้ว บุคคลก็ย่อมไม่เห็นสุบิน ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร สรีระ บรมบพิตรควรทรงเห็นอย่างพระอาทิตย์, ความหลับ บรมบพิตรควรทรงเห็นดังความที่หมอกบังเสียฉะนั้น, จิตบรมบพิตรควรทรงเห็นเช่นรัศมีพระอาทิตย์

ขอถวายพระพร ครั้นเมื่อสรีระของบุคคลทั้งหลายสองแม้มีอยู่จิตเป็นของไม่เป็นไปแล้ว คือ เมื่อสรีระของบุคคลผู้ขึ้นพร้อมสู่ความหลับแล้ว ถึงภวังค์แล้ว แม้มีอยู่ จิตเป็นของไม่เป็นไปแล้วหนึ่ง, ครั้นเมื่อสรีระของบุคคลผู้เข้านิโรธ แม้มีอยู่ จิตเป็นของไม่เป็นไปแล้วหนึ่ง, จิตของบุคคลผู้ตื่นอยู่ เป็นของวุ่นวายเปิดเผยปรากฏไม่เสมอ, นิมิตย่อมไม่เข้าถึงคลองแห่งจิตของบุคคลเห็นปานนั้น

ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายผู้ปรารถนาความลับ ย่อมเว้นบุรุษผู้เปิดเผย ผู้ปรากฏ ผู้ไม่กระทำ ผู้ไม่ควรความลับ ฉันใด, เนื้อความดุจทิพย์ ย่อมไม่เข้าถึงคลองจิตแห่งบุคคลผู้ตื่นอยู่ ก็ฉันนั้นแล, เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้ตื่นอยู่ ย่อมไม่เห็นสุบิน

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความดุจทิพย์ ย่อมไม่เข้าถึงคลองจิตแห่งบุคคลผู้ตื่นอยู่นั้น เปรียบเหมือนกุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้ ย่อมไม่ยังภิกษุผู้มีอาชีวะทำลายแล้ว ผู้ประพฤติไม่ควร ผู้เป็นบาปมิตร ผู้ทุศีล ผู้เกียจคร้าน ผู้มีความเพียรต่ำช้า ให้เข้าถึงคลองจิตฉะนั้น, เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้ตื่นอยู่ ย่อมไม่เห็นสุบิน"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของความหลับมีหรือ"

ถ "ขอถวายพระพร เบื้องต้นของความหลับก็ดี ท่ามกลางของความหลับก็มี ที่สุดของความหลับก็มี"

ร "อะไรเป็นเบื้องต้น อะไรเป็นท่ามกลาง อะไรเป็นที่สุด"

ถ "ขอถวายพระพร ความที่กายเกียจคร้าน ความที่กายย่อหย่อน ความที่กายมีกำลังชั่ว ความที่กายอ่อนเพลีย ความที่กายไม่ควรแก่การงาน อันใด อันนี้ เป็นเบื้องต้นแห่งความหลับ: ผู้ใดอันความหลับดุจวานรครอบงำแล้ว จิตที่เกลื่อนกล่นยังตื่นอยู่ อันนี้ เป็นท่ามกลางแห่งความหลับ; ความถึงภวังค์ เป็นที่สุดของความหลับ; บุคคลผู้เข้าถึงท่ามกลางของความหลับ อันความหลับดุจวานรครอบงำแล้วย่อมเห็นสุบิน

ขอถวายพระพร ผู้บำเพ็ญเพียรบางคน มีจิตตั้งมั่น มีธรรมตั้งอยู่แล้ว มีปัญญาเครื่องรู้ไม่หวั่นไหว หยั่งลงสู่ป่ามีเสียงอื้ออึงละแล้ว คิดอยู่ซึ่งเนื้อความอันสุขุม, ผู้นั้นไม่หยั่งลงสู่ความหลับในป่านั้น, ผู้นั้นมีจิตตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์อันเดียว ย่อมแทงตลอดซึ่งเนื้อความอันสุขุม

ฉันใด, บุคคลผู้ตื่น ไม่ถึงพร้อมความหลับ เข้าถึงเฉพาะ ซึ่งความหลับดุจวานร อันความหลับดุจวานรครอบงำแล้ว ย่อมเห็นสุบิน ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร ความตื่นอยู่ บรมบพิตรควรทรงเห็นเหมือนเสียงอื้ออึง, บุคคลผู้อันความหลับดุจวานรครอบงำ บรมบพิตรควรทรงเห็นดุจป่าอันสงัด, บุคคลผู้ตื่นอยู่ไม่ถึงพร้อมความหลับ อันความหลับดุจวานรครอบงำแล้ว ย่อมเห็นสุบิน ราวกะบุคคลผู้บำเพ็ญเพียรนั้นละเสียซึ่งเสียงอื้ออึง เว้นเสียซึ่งความหลับ เป็นผู้มีตนเป็นท่ามกลางย่อมแทงตลอดซึ่งเนื้อความอันสุขุม ฉะนั้น"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสนผู้เจริญ ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้น สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

1 กาลากาลมรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงที่ตาย ย่อมตายในกาล หรือย่อมตายในสมัยไม่ใช่กาลบ้าง"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ความตายในกาลก็มี ความตายในสมัยไม่ใช่กาลก็มี ขอถวายพระพร"

ร "สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น พวกไหนตายในกาล พวกไหนตายในสมัยไม่ใช่กาล"

ถ "ขอถวายพระพร ก็ผลมะม่วงผลหว้าหรือผลไม้ชนิดอื่นดิบและสุก ซึ่งหล่นแล้วจากต้น บรมบพิตรเคยทอดพระเนตรหรือ"

ร "เคยเห็นซิ พระผู้เป็นเจ้า

ถ "ผลไม้ทั้งปวงซึ่งหล่นจากต้น ย่อมหล่นในกาลอย่างเดียวหรือว่าหล่นในสมัยไม่ใช่กาลบ้าง"

ร "ผลไม้ทั้งปวงที่งอมหลุดหล่น ย่อมหล่นในกาล; บรรดาผลไม้ทั้งปวงที่เหลือจากนั้น ผลไม้บางอย่างหนอนไชหล่น บางอย่างนกตีหล่น บางอย่างลมตีหล่น บางอย่างเน่าข้างในหล่น, ผลไม้ทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมหล่นในสมัยไม่ใช่กาล"

ถ "ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายที่กำหนดความชรากำจัดแล้วตาย ชื่อว่าย่อมตายในกาล; สัตว์ทั้งหลายอันเหลือจากนั้น บางพวกตายด้วยกรรมชักนำ บางพวกตายด้วยคติชักนำ บางพวกตายด้วยกิริยาชักนำ ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงที่ตายด้วยกรรมชักนำ คติชักนำ กิริยาชักนำ กำลังความชราชักนำ ก็ชื่อว่าตายในกาลเหมือนกัน; ถึงสัตว์ที่ตายในครรภ์มารดา ก็ชื่อว่าตายในกาลเหมือน, ถึงสัตว์ที่ตายในเรือนอยู่ไฟ, ที่อายุได้เดือนหนึ่งจึงตาย ที่อายุได้ร้องปีจึงตาย ก็ชื่อว่าตายในกาลเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ ธรรมดาว่าความตายในสมัยไม่ใช่กาล ไม่มีเลย; เหตุว่าสัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมตาย สัตว์เหล่านั้นทั้งปวง ชื่อว่าตายในกาลเหมือนกัน"

ถ "ขอถวายพระพร บุคลทั้งหลายเจ็ดเหล่านี้ แม้มีอายุมากก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล คือ

(1) บุคคลผู้หิวอาหาร เมื่อไม่ได้โภชนะ มีภายในอันโรค คือ ความหิวเข้าเบียดเบียนแล้ว แม้อายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล,

(2) บุคคลผู้อยากน้ำ เมื่อไม่ได้น้ำควรดื่ม มีหทัยเหือดแห้ง แม้มีอายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล,

(3) บุคคลที่งูกัดอันกำลังพิษเบียดเบียนเฉพาะแล้ว เมื่อไม่ได้ผู้แก้ไข แม้มีอายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล,

(4) บุคคลผู้กินยาพิษ ครั้นอังคาพยพน้อยใหญ่เร่าร้อนอยู่ ไม่ได้ยาถแก้ แม้มีอายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล,

(5) บุคคลถูกไฟไหม้ เมื่อไม่ได้ของที่ดับพิษไฟ แม้มีอายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล,

(6) บุคคลตกน้ำ เมื่อไม่ได้ที่อาศัย แม้มีอายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล,

(7) บุคคลผู้อันหอกประหารเอาเจ็บ เมื่อไม่ได้หมอรักษา แม้มีอายุมาก ก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล

ขอถวายพระพร บุคคลทั้งหลายเจ็ดเหล่านี้แล แม้มีอายุมากก็ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาล อาตมภาพกล่าวโดยส่วนหนึ่งในบุคคลเจ็ดแม้เหล่านั้น

ขอถวายพระพร กาลกิริยาย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย โดยแปดอย่างคือ

(1) โดยโรคมีลมเป็นสมุฏฐาน,

(2) โดยโรคมีดีเป็นสมุฏฐาน,

(3) โดยโรคมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน,

(4) โดยโรคมีสันนิบาตเป็นสมุฏฐาน,

(5) โดยความแปรเปลี่ยนฤดู,

(6) โดยความบริหารอริยาบถไม่เสมอ,

(7) โดยความเพียรแห่งผู้อื่น,

(8) โดยวิบากแห่งกรรม,

ในแปดอย่างนั้น กาลกิริยาโดยวิบากแห่งกรรมนั่นแล เป็นกาลกิริยาที่ควรได้โดยสมัย, กาลกิริยาที่เหลือจากนั้นเป็นกาลกิริยาที่ควรได้โดยกาลไม่ใช่สมัย ก็คาถาประพันธ์นี้มีอยู่ว่า

"สัตว์ตายด้วยความหิวอาหาร ด้วยความอยากน้ำและอันงูกัดตายด้วยยาพิษ ด้วยไฟ น้ำ หอกทั้งหลาย ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาลนั้น สัตว์ตายด้วยลมและดี ด้วยเสมหะ ด้วยสันนิบาต และด้วยฤดูทั้งหลาย และด้วยความบริหารอริยาบถไม่เสมอ และความเพียรแห่งผู้อื่นทั้งหลาย ชื่อว่าตายในสมัยไม่ใช่กาลนั้น" ดังนี้

ขอถวายพระพร สัตว์ทั้งหลายบางพวกตายด้วยวิบากแห่งอกุศลกรรมนั้น ๆ ที่ได้ทำไว้ในกาลก่อน สัตว์ในโลกนี้ที่ให้เขาตายด้วยความหิวอาหารในชาติก่อน เป็นผู้อันความหิวอาหารเบียดเบียนแล้วซบเซาแล้วด้วยความหิวอาหาร ลำบากอยู่ มีหัวใจแห้งเหี่ยว ถึงความเหือดแห้งแล้ว เกรียมอยู่ไหม้อยู่ ภายใน ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง ด้วยความหิวอาหารนั่นแล สิ้นแสนปีเป็นอันมาก; ความตายนี้ของสัตว์นั้นควรได้โดยสมัย

สัตว์ที่ให้เขาตายโดยความอยากน้ำในชาติก่อน เป็นนิชฌามตัณหิกเปรตเศร้าหมองผอมมีหัวใจแห้ง ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง ด้วยความอยากน้ำนั่นแล สิ้นแสนปีเป็นอันมาก; ความตายนี้ของสัตว์นี้ควรได้โดยสมัย

สัตว์ที่ให้งูกัดเขาตายในชาติก่อน วนเวียนอยู่ในปากงูเหลือม แต่ปากงูเหลือม ในปากงูเห่าแต่ปากงูเห่า อันงูทั้งหลายเหล่านั้นเกินแล้วและกินแล้ว อันงูทั้งหลายนั้นแหละกัดแล้ว ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง สิ้นแสนปีเป็นอันมาก; ความตายนี้ของสัตว์นั้นควรได้โดยสมัย

สัตว์ที่ให้ยาพิษเขากินตายในชาติก่อน มีอังคาพยพน้อยใหญ่ไหม้อยู่ มีสรีระแตกอยู่ ยังกลิ่นศพให้ฟุ้งไปอยู่ ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง ด้วยยาพิษนั่นแล สิ้นแสนปีเป็นอันมาก; ความตายนี้ของสัตว์นั้นควรได้โดยสมัย

สัตว์ที่ให้เขาตายด้วยไฟในชาติก่อน วนเวียนในภูเขาไฟแต่ภูเขาไฟ ในยมวิสัยแต่ยมวิสัย มีตัวไหม้แล้วและไหม้แล้ว ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง ด้วยไฟนั่นแล สิ้นแสนปีเป็นอันมาก; ความตายนี้ของสัตว์นั้นควรได้โดยสมัย

สัตว์ที่ให้เขาตายด้วยน้ำในชาติก่อน มีตัวอันน้ำเบียดเบียนแล้ว กำจัดแล้ว ทำลายแล้ว และทุรพล มีจิตกำเริบ ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง ด้วยน้ำนั่นแล สิ้นแสนปีเป็นอันมาก ความตายนี้ของสัตว์นั้นควรได้โดยสมัย

สัตว์ที่ให้เขาตายด้วยหอกในชาติก่อน เป็นผู้ถูกเขาตัดทำลายทุบตี ถูกเขาเบียดเบียนด้วยปลายหอก ย่อมตายเมื่อเด็กบ้าง กลางคนบ้าง แก่บ้าง ด้วยหอกนั่นแล สิ้นแสนปีเป็นอันมาก; ความตายนี้ของสัตว์นั้นควรได้โดยสมัย"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน พระผู้เป็นเจ้ากล่าวคำใดว่า 'ความตายในสมัยไม่ใช่กาลมีอยู่' ดังนี้ เชิญพระผู้เป็นเจ้าแสดงเหตุในคำนั้นแก่ข้าพเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร กองเพลิงใหญ่ไหม้หญ้าและไม้กิ่งไม้ใบไม้ มีเชื้อติดแล้ว ย่อมดับเพราะความสิ้นเชื้อ, เพลิงนั้นโลกกล่าวว่า ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ชื่อว่าย่อมดับในสมัย' ฉะนี้ ฉันใด, บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอยู่สิ้นพันวันเป็นอันมาก แก่แล้วด้วยอำนาจความชรา ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ย่อมตายเพราะสิ้นอายุ บุคคลนั้นอันโลกกล่าวว่า 'เป็นผู้เข้าถึงความตายในสมัย' ฉะนี้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล"

อีกนัยหนึ่ง ครั้นหญ้าและไม้กิ่งไม้ใบไม้ไหม้แล้ว มหาเมฆตกลงดับเพลิงใหญ่นั้นเสีย กองเพลิงใหญ่นั้นชื่อว่าดับในสมัยหรือหนอแล"

ร "หาไม่เลย"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร กองเพลิงมีในภายหลังไม่เป็นของมีคติเสมอกันกับกองเพลิงก่อน"

ร "กองเพลิงนั้นอันเมฆจรมาเบียดเบียน จึงดับแล้วในกาลไม่ใช่สมัยซิ"

ถ ''บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยไม่ใช่กาล บุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคจรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลม อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ดี อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่เสมหะ อันโรคเกิดแต่ความประชุมพร้อมแห่งลมและดีเสมหะ อันโรคเกิดแต่ความแปรเปลี่ยนแห่งฤดู อันโรคเกิดแต่บริหารอิริยาบถไม่เสมอ อันโรคเกิดแต่ความเพียรแห่งผู้อื่นหรืออันความหิวอาหาร อันความอยากน้ำ อันงูกัด อันความกินยาพิษ อันไฟ อันน้ำ อันหอกเบียดเบียนแล้ว ชื่อว่าย่อมตายในสมัยไม่ใช่กาลฉันนั้นนั่นเทียวแล อันนี้เป็นเหตุในข้อที่สัตว์ตายในสมัยไม่ใช่กาลนี้

ขอถวายพระพร อนึ่ง มหาวลาหกตั้งขึ้นแล้วในอากาศตกลงยังที่ลุ่มและที่ดอนให้เต็ม มหาวลาหกนั้นโลกกล่าวว่า 'เมฆไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้' ดังนี้ ฉันใด, บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอยู่นาน คร่ำคร่าแล้วด้วยอำนาจความชรา เป็นผู้ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ย่อมตายเพราะสิ้นอายุ บุคคลนั้นโลกกล่าวว่า 'เข้าถึงความตายในสมัย' ฉะนี้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

อนึ่ง เหมือนอย่างว่า มหาวลาหกตั้งขึ้นแล้วในอากาศพึงถึงความอันตรธานไปด้วยลมมากในระหว่างนั่นเทียว, วลาหกนั้นเป็นของชื่อว่าหายแล้วในสมัยบ้างหรือ ขอถวายพระพร''

ร ''หาไม่''

ถ ''ขอถวายพระพร ก็เพราะเหตุไรวลาหกมีในภายหลังไม่เป็นของมีคติเสมอกันกับด้วยวลาหกก่อนเล่า''

ร ''วลาหกนั้นอันลมที่จรมาเบียดเบียนแล้ว ถึงซึ่งกาลไม่ใช่สมัยหายแล้วซิ''

ถ ''ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยไม่ใช่กาล บุคคลผู้นั้นอันโรคที่จรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลม และอันกำลังแห่งหอกเบียดเบียนแล้ว ย่อมตายในสมัยมิใช่กาล ฉันนั้นนั่นเทียวแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง อสรพิษมีกำลังโกรธแล้วกัดบุรุษคนหนึ่ง, พิษของอสรพิษไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ยังบุรุษนั้นให้ถึงความตาย, พิษนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ถึงที่สุด' ฉะนี้ ฉันใด;บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอยู่นาย แก่แล้วด้วยอำนาจความชรา ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ย่อมตายเพราะสิ้นอายุ บุคคลนั้น โลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ถึงที่สุดแห่งชีวิต เข้าถึงความตายที่ควรได้ในสมัย' ฉะนี้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนหมองู ให้ยาแก่บุคคลที่อสรพิษมีกำลังกัดแล้ว พึงกระทำให้ไม่มีพิษในระหว่างนั่นเทียว พิษนั้นเป็นของชื่อว่าหายแล้วในสมัยบ้างหรือหนอแล''

ร ''หาไม่เลย พระผู้เป็นเจ้า''

ถ ''เพราะเหตุไร พิษมีในภายหลังนั้น ไม่ได้เป็นของมีคติเสมอกันกับด้วยพิษก่อนเล่า ขอถวายพระพร''

ร ''พิษอันยาที่จรมาเบียดเบียนแล้ว ยังไม่ถึงที่สุดนั่นเทียวหายแล้วซิ พระผู้เป็นเจ้า''

ถ ''ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยมิใช่กาล บุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคที่จรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลมและอันกำลังแห่งหอกเบียดเบียนแล้ว ย่อมตายในสมัยมิใช่กาลฉันนั้นนั่นเทียวแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง นายขมังธนูแผลงศรไป ถ้าศรนั้นไปสู่ที่ไปอย่างไรและทางที่ไปและที่สุด, ศรนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ชื่อว่าไปแล้วสู่ที่ไปอย่างไร และทางที่ไปและที่สุด' ฉะนี้ ฉันใด; บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอยู่นาน แก่แล้วด้วยอำนาจความชราไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ย่อมตายเพราะสิ้นอายุ บุคคลนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ เข้าถึงความตายในสมัย' ฉะนี้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนนายขมังธนูแผงศรไป, ใคร ๆ ถือเอาศรของนายขมังธนูนั้นเสียในขณะนั้นนั่นเทียว, ศรนั้นเชื่อว่าไปแล้วสู่ที่ไปอย่างไรและทางที่ไปและที่สุดบ้างหรือหนอแล''

ร ''หาไม่เลย พระผู้เป็นเจ้า''

ถ ''เพราะเหตุไร ศรมีในภายหลังนั้นไม่ได้เป็นของมีคติเสมอกันกับด้วยศรก่อนเล่า ขอถวายพระพร''

ร ''เพราะความถือเอาซึ่งจรมา ความไปของศรนั้นจึงขาดแล้วซิ''

ถ ''บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยมิใช่กาล บุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคซึ่งจรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลมและอันกำลังแห่งหอกเบียดเบียนแล้ว ย่อมตายในสมัยมิใช่กาล ฉันนั้นนั่นเทียวแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเคาะภาชนะที่แล้วด้วยโลหะ, เสียงแห่งภาชนะนั้นเกิดแล้วแต่ความเคาะ

ย่อมไปสู่ที่ไปอย่างไร และทางที่ไปและที่สุด, เสียงนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ชื่อว่าไปแล้วสู่ที่ไปอย่างไร และทางที่ไปและที่สุด' ฉะนี้ ฉันใด; บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอยู่สิ้นพันวันเป็นอันมาก คร่ำคร่าแล้วด้วยสามารถความชรา ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ย่อมตายด้วยเหตุสิ้นอายุ บุคคลนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ เข้าถึงความตายในสมัย' ฉะนี้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเคาะภาชนะที่แล้วด้วยโลหะ เสียงแห่งภาชนะนั้นพึงเกิดแต่ความเคาะ, ครั้นเสียงเกิดแล้วไปยังไม่ไกล ใคร ๆ มาจับต้อง เสียงก็ต้องเงียบพร้อมกันกับความจับต้อง, เสียงนั้นเป็นของชื่อว่าไปแล้วสู่ที่ไปอย่างไร และทางที่ไปและที่สุดบ้างหรือหนอแล"

ร "หาไม่เลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุอะไร เสียงมีในภายหลังไม่ได้เป็นของมีคติเสมอ ๆ กันกับด้วยเสียงก่อนเล่า ขอถวายพระพร"

ร "เสียงนั้นหยุดหายแล้วด้วยความที่ใคร ๆ จับต้องซึ่งจรมาซิ"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยมิใช่กาลบุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคซึ่งจรมาเบียดเบียนแล้ว คือ โรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลมและอันกำลังหอกเบียดเบียนแล้ว ย่อมตายในสมัยมิใช่กาล ฉันนั้นนั่นแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้

ขอถวายพระพร อนึ่ง เหมือนอย่างว่าพืชแห่งข้าวเปลือกงอกงามแล้วในนา เป็นของมีรวงคลุมแผ่เกลื่อนกล่นมาก เพราะฝนตกมากย่อมถึงสมัยเป็นที่เก็บเกี่ยวแห่งข้าวกล้า, ข้าวเปลือกนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ เป็นของชื่อว่าถึงพร้อมด้วยสมัยแล้ว' ฉะนี้ ฉันใด;บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอยู่สิ้นพันวันเป็นอันมาก คร่ำคร่าแล้วด้วยความชรา ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ ย่อมตายเพราะเหตุสิ้นอายุ บุคคลนั้นโลกกล่าวว่า 'ไม่มีเหตุร้ายหาอันตรายมิได้ เข้าถึงความตายในสมัย' ฉะนี้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล อนึ่งเปรียบเหมือนพืชข้าวเปลือกงอกงามแล้วในนา วิกลด้วยน้ำพึงตายเสีย, ข้าวเปลือกนั้นเป็นของชื่อว่าถึงพร้อมด้วยสมัยแล้วบ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หาไม่เลย"

ถ "เพราะเหตุไรเล่า ขอถวายพระพร ข้าวเปลือกมีในภายหลังไม่ได้เป็นของมีคติเสมอกันกับด้วยข้าวเปลือกก่อน"

ร "ข้าวเปลือกนั้นอันความร้อนซึ่งจรมาเบียดเบียนแล้ว จึงตายแล้วซิ"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยมิใช่กาลบุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคจรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลมและอันกำลังแห่งหอกเบียดเบียนแล้ว จึงตายในสมัยมิใช่กาลฉันนั้นนั่นเทียวแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้

ขอถวายพระพร บรมบพิตรเคยทรงสดับว่า 'หนอนทั้งหลายตั้งขึ้นแล้วกระทำข้าวกล้ารุ่นอันสมูบรณ์แล้วให้ฉิบหายไปทั้งราก ฉะนี้หรือ"

ร "เรื่องนั้นข้าพเจ้าเคยได้ยินและเคยเห็น"

ถ "ข้าวกล้านั้นฉิบหายในกาล หรือว่าฉิบหายในสมัยมิใช่กาล"

ร "ในสมัยมิใช่กาลซิ; ถ้าว่า หนอนทั้งหลายไม่เคี้ยวกินข้าวกล้านั้นไซร้, ข้าวกล้านั้นพึงถึงสมัยเป็นที่เกี่ยว"

ถ "ข้าวกล้าพึงฉิบหายด้วยเหตุเข้าเบียดเบียนซึ่งจรมาแล้ว, ข้าวกล้าที่ไม่มีเหตุเข้าเบียดเบียน ย่อมถึงสมัยที่เกี่ยวหรือ ขอถวายพระพร"

ร "อย่างนั้นซิ"

ถ "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยมิใช่กาล บุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคซึ่งจรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นมาพร้อมแต่ลมและอันกำลังแห่งหอกเบียดเบียนแล้ว ย่อมตายในสมัยมิใช่กาลฉันนั้นนั่นเทียวแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง บรมบพิตรเคยทรงสดับว่า 'ในเมื่อข้าวกล้าถึงพร้อมแล้ว ทรงรวงน้อมไปแล้ว ถึงความเป็นกอแล้ว ห่าฝนตกลงกระทำข้าวกล้าให้ฉิบหาย กระทำให้ไม่มีผล' ฉะนี้ บ้างหรือ"

ร "เรื่องนั้นข้าพเจ้าเคยได้ยินด้วย เคยได้เห็นด้วย"

ถ "ขอถวายพระพร ข้าวกล้านั้นฉิบหายในกาล หรือว่าในสมัยมิใช่กาลเล่า"

ร "ในสมัยมิใช่กาล; ถ้าว่าห่าฝนไม่พึงตกลงไซร้, ข้าวกล้านั้นพึงถึงสมัยเป็นที่เกี่ยว"

ถ "ข้าวกล้าย่อมฉิบหายด้วยเหตุเข้าเบียดเบียนซึ่งจรมา, ข้าวกล้าอันเหตุนั้นไม่เข้าเบียดเบียนแล้ว ย่อมถึงสมัยเป็นที่เกี่ยวหรือ

ขอถวายพระ"

ร "อย่างนั้นซิ"

ถ"ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งตายในสมัยมิใช่กาล บุคคลนั้นเป็นผู้อันโรคซึ่งจรมาเบียดเบียนแล้ว คือ อันโรคตั้งขึ้นพร้อมแต่ลมและอันกำลังแห่งหอกเบียดเบียนแล้ว ย่อมตายในสมัยมิใช่กาลฉันนั้นนั่นเทียวแล ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่ด้วยเหตุใด เหตุนั้นอันนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน น่าอัศจรรย์ พระผู้เป็นเจ้านาคเสนของไม่เคยมี ๆ แล้ว, เหตุพระผู้เป็นเจ้าสำแดงดีแล้ว, ข้ออุปมาเพื่อแสดงความตายในสมัยมิใช่กาลว่า 'ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่' ฉะนี้ พระผู้เป็นเจ้าสำแดงดีแล้ว กระทำให้ตื้นแล้ว กระทำให้ปรากฏแล้ว กระทำให้เป็นชัดแล้ว แม้บุคคลผู้ฟุ้งซ่านด้วยหาความคิดมิได้ ก็พึงเข้าใจว่า 'ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่' ฉะนี้ ด้วยข้ออุปมาอันหนึ่ง ๆ ก่อน; จะกล่าวไปไย บุคคลผู้มีความคิดจะไม่พึงเข้าใจฉะนั้น ข้าพเจ้าทราบแล้วด้วยข้ออุปมาเป็นประถมทีเดียวว่า 'ความตายในสมัยมิใช่กาลมีอยู่' ฉะนี้, ก็แต่ข้าพเจ้าอยากฟังเนื้อความเครื่องนำออกอื่น ๆ จึงยังไม่ยอมรับรองเสียแต่ชั้นต้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

2 ปรินิพพุตเจติยปาฏิหาริยปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ปาฏิหาริย์มีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์ทั้งหลายผู้ปรินิพพานแล้วทุกพวก, หรือว่าบางพวกจึงมี"

พระเถรเจ้าทูลว่า "บางพวกมี บางพวกไม่มี ขอถวายพระพร"

ร "พวกไหนมี พวกไหนไม่มี พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ปาฏิหาริย์มีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว เพราะความอธิษฐานแห่งบุคคลสามพวก ๆ ใดพวกหนึ่ง, บรรดาบุคคลสามพวกนั้น พวกไหนบ้าง

ขอถวายพระพร พระอรหันต์ในโลกนี้ เมื่อยังดำรงชีพอยู่อธิษฐานไว้เพื่อความเอ็นดูเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายว่า 'ขอปาฏิหาริย์ในจิตกาธารจงมีอย่างนี้' ดังนี้, ปาฏิหาริย์ก็ย่อมมีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์นั้น ด้วยสามารถแห่งความอธิษฐาน; ปาฏิหาริย์มีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยสามารถแห่งความอธิษฐานของท่านเองอย่างนี้หนึ่ง

เทวดาทั้งหลายสำแดงปาฏิหาริย์ในจิตกาธาร แห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว เพื่อความเอ็นดูแก่มนุษย์ทั้งหลายว่า 'พระสัทธรรมจักเป็นของอันสัตว์ทั้งหลาย ประคับประคองไว้เป็นนิตย์ด้วยปาฏิหาริย์นี้, และมนุษย์ทั้งหลายเลื่อมใสแล้ว จักเจริญด้วยกุศล' ดังนี้; ปาฏิหาริย์ก็มีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยความอธิษฐานแห่งเทพดาทั้งหลายอย่างนี้หนึ่ง

สตรีหรือบุรุษมีศรัทธาเลื่อมใสแล้ว เป็นบัณฑิตฉลาดมีปัญญาถึงพร้อมด้วยปัญญา คิดโดยแยบคายแล้ว จึงอธิษฐานของหอมดอกไม้ ผ้าหรือวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แล้วยกขึ้นไว้ในจิตกาธารว่า 'ปาฏิหาริย์นี้จงมีเถิด' ดังนี้, ปาฏิหาริย์ก็มีในจิตรกาธารแห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยสามารถแห่งความอธิษฐานแห่งสตรีหรือบุรุษนั้น; ปาฏิหาริย์มีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยอำนาจแห่งความอธิษฐานของมนุษย์ทั้งหลายอย่างนี้หนึ่ง ปาฏิหาริย์มีในจิตกาธารแห่งพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยอำนาจแห่งความอธิษฐานของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง แห่งบุคคลสามพวกเหล่านี้แล

ขอถวายพระพร ถ้าว่าความอธิษฐานของชนทั้งหลายเหล่านั้นไม่มีไซร้, ปาฏิหาริย์ในจิตกาธารแม้แห่งพระขีณาสพผู้มีอภิญญาหกประการ ผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้มีอำนาจในจิต ก็ย่อมไม่มี แต่ถึงปาฏิหาริย์ไม่มี เทวดามนุษย์ทั้งหลายเพ่งความประพฤติของท่านบริสุทธิดีแล้ว พึงหยั่งลง พึงเข้าใจ พึงเชื่อถือว่า 'พระพุทธโอรสนี้ปรินิพพานดีแล้ว' ฉะนี้"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้าสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

3 เอกัจจาเนกัจจานํ ธัมมาภิสมยปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ธรรมาภิสมัยความตรัสรู้ธรรมเกิดมีแก่บุคคลทั้งหลายทั้งปวง ผู้ปฏิบัติโดยชอบหรือ, หรือว่าไม่เกิดมีแก่บุคคลบางจำพวก"

พระเถรเจ้าทูลว่า "เกิดมีแก่บุคคลบางจำพวก, ไม่เกิดมีแก่บุคคลบางจำพวก, ขอถวายพระพร"

ร "เกิดมีแก่บุคคลพวกไร, ไม่เกิดมีแก่บุคคลพวกไร พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ธรรมาภิสมัยไม่เกิดมีแก่บุคคลผู้เกิดในดิรัจฉานแม้ปฏิบัติดีแล้ว, และธรรมาภิสมัยไม่เกิดมีแก่บุคคลผู้เกิดในเปตวิสัย แก่บุคคลผู้มิจฉาทิฏฐิ แก่บุคคลโกง แก่บุคคลผู้ฆ่ามารดา แก่บุคคลผู้ฆ่าบิดา แก่บุคคลผู้ฆ่าพระอรหันต์ แก่บุคคลผู้ทำลายสงฆ์ แก่บุคคลผู้ทำโลหิตให้ห้อขึ้นในพระกายแห่งพระพุทธเจ้า แก่บุคคลผู้ลักสังวาส แก่บุคคลผู้หลีกไปสู่ลัทธิแห่งเดียรถีย์ แก่บุคคลผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี แก่บุคคลผู้ต้องครุกาบัติสิบสามอันใดอันหนึ่งแล้วไม่อยู่กรรม แก่บัณเฑาะก์ แก่อุภโตพยัญชนก แม้ปฏิบัติดีแล้ว, อนึ่ง ธรรมาภิสมัยไม่เกิดมีแม้แก่มนุษย์ยังเด็กผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี ธรรมาภสมัยไม่เกิดมีแก่บุคคลสิบหกจำพวกเหล่านี้แม้ปฏิบัติดีแล้ว"

ร "ธรรมาภิสมัยเกิดมีหรือไม่เกิดมีแก่บุคคลสิบห้าจำพวก ซึ่งเป็นผู้ปิดทางดีแล้วก็ยกไว้เถิด, พระผู้เป็นเจ้า ก็แต่เพราะเหตุไรธรรมาภิสมัยจึงไม่เกิดมีแก่เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี แม้เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ปัญหาในข้อนี้ยังมีอยู่ก่อน ราคะไม่มีแก่ทารก, โทสะก็ไม่มี, โมหะก็ไม่มี, มานะก็ไม่มี, ความเห็นผิดก็ไม่มี, ความชิงชังก็ไม่มี กามวิตกก็ไม่มี ไม่ใช่หรือ ธรรมดาเด็กน้อยนั้นไม่เจือแล้วด้วยกิเลสทั้งหลายประกอบถึงที่แล้วย่อมควรจะตรัสรู้ของจริงสี่ด้วยความตรัสรู้อย่างเอก"

ถ "ขอถวายพระพร อาตมภาพกล่าวว่า 'ธรรมาภิสมัยไม่เกิดมีแก่เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี แม้ปฏิบัติดีแล้ว' ฉะนี้ ด้วยเหตุไร เหตุนั้นนั่นแลในปัญหานี้

ขอถวายพระพร ถ้าว่าเด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี พึงกำหนัดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด พึงประทุษร้ายในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย พึงหลงในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง พึงมัวเมาในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา พึงรู้แจ้งซึ่งความเห็น พึงรู้แจ้งซึ่งความยินดีและความไม่ยินดี พึงตรึกถึงอกุศลไซร้, ธรรมาภิสมัยพึงเกิดมีแก่เด็กน้อยนั้น เออก็จิตของเด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปีเป็นของไม่มีกำลัง มีกำลังชั่ว เล็กน้อย อ่อนแอไม่มีแจ้ง, ส่วนนิพพานธาตุซึ่งไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหนักมากใหญ่โต; เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี ไม่อาจตรัสรู้นิพพานธาตุซึ่งไม่มีปัจจัยปรุงแต่งเป็นของหนักมากใหญ่โต ด้วยจิตซึ่งมีกำลังชั่วเล็กน้อยอ่อนแอไม่มีแจ้งนั้น

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนพญาเขาสิเนรุเป็นของหนักใหญ่โต บุรุษจะพึงอาจเพื่อจะยกพญาเขาสิเนรุนั้นด้วยเรี่ยวแรงกำลัง และความเพียรอันมีอยู่ตามปกติของตนได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่อาจเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่บุรุษมีกำลังทราม และเพราะความที่พญาเขาสิเนรุเป็นของใหญ่ซิ"

ถ "ขอถวายพระพร จิตเด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี เป็นของไม่มีกำลัง มีกำลังชั่ว เล็กน้อยอ่อนแอไม่มีแจ้ง, ส่วนนิพพานธาตุซึ่งไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหนักมากใหญ่โต, เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี ไม่อาจตรัสรู้นิพพานธาตุซึ่งไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหนักมากใหญ่โต ด้วยจิตซึ่งมีกำลังชั่วเล็กน้อย ซึ่งอ่อนแอไม่มีแจ้งฉันนั้นนั่นเทียวแล, ด้วยเหตุนั้น ธรรมาภิสมัยย่อมไม่เกิดมีแก่เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปีแม้ปฏิบัติดีแล้ว

ขอถวายพระพร อนึ่ง ราวกะว่าแผ่นดินใหญ่นี้ เป็นของยาวรีหนากว้างขวางมากมายใหญ่โต, โคร ๆ

จะอาจให้แผ่นดินใหญ่นั้นชุ่มด้วยหยาดน้ำ หยาดนิดเดียวทำให้ลื่นได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่อาจเลย"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่น้ำหยาดหนึ่งเป็นของนิดเดียว, และเพราะความที่แผ่นดินใหญ่เป็นของโตซิ"

ถ "ขอถวายพระพร จิตของเด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี เป็นของไม่มีกำลัง มีกำลังชั่ว เล็กน้อย อ่อนแอ ไม่มีแจ้ง, ส่วนนิพพานธาตุซึ่งไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของยาวรีหนากว้างขวางมากมายใหญ่โต, เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี ไม่อาจตรัสรู้นิพพานธาตุซึ่งไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของใหญ่ ด้วยจิตซึ่งมีกำลังชั่วเล็กน้อยอ่อนแอไม่มีแจ้งนั้น ฉันนั้นนั่นแลเทียว, ด้วยเหตุนั้น ธรรมาภิสมัยย่อมไม่เกิดมีแก่เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี แม้ปฏิบัติดีแล้ว

ขอถวายพระพร อนึ่ง ราวกะไฟอันเป็นของไม่มีกำลัง มีกำลังชั่วเล็กน้อยนิดเดียว, ใคร ๆ จะอาจกำจัดความมืดในโลกกับทั้งเทวดาส่องให้สว่างด้วยไฟน้อยเพียงเท่านั้นได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่อาจเลย"

ถ "เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่ไฟเป็นของน้อย, และเพราะความที่โลกเป็นของใหญ่ซิ"

ถ "ของถวายพระพร จิตของเด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี เป็นของไม่มีกำลัง มีกำลังชั่ว เล็กน้อย อ่อนแอ ไม่มีแจ้ง, และจิตนั้นเป็นของอันความมือ คือ ความไม่รู้เท่าอย่างใหญ่ปิดแล้ว, เพราะเหตุนั้น ยากที่เด็กน้อยจะส่องแสงสว่าง คือ ความรู้เท่าได้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล, ด้วยเหตุนั้น ธรรมาภิสัย ย่อมไม่เกิดมีแก่เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี แม้ปฏิบัติดีแล้ว ขอถวายพระพร

อีกประการหนึ่ง ราวกะหนอนกินหน่อไม้ เป็นสัตว์กระสับกระส่ายผอม และมีกายมีอณูเป็นประมาณ เห็นช้างประเสริฐผู้มีน้ำมันแตกทั่วโดยส่วนสาม มีอวัยวะยาวเก้าศอก กว้างสามศอก โอบอ้อมสิบศอก สูงแปดศอก ยืนอยู่ พึงคร่ามาเพื่อจะกลืนกิน หนอนกินหน่อไม้นั้น จะพึงอาจกลืนกินช้างประเสริฐนั้นได้หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่อาจเลย"

ถ "เพราะเหตุอะไร ขอถวายพระพร"

ร "เพราะความที่หนอนกินหน่อไม้เป็นสัตว์เล็ก และเพราะความที่ช้างประเสริฐเป็นสัตว์ใหญ่ซิ"

ถ "จิตของเด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี เป็นของไม่มีกำลัง มีกำลังชั่ว เล็กน้อย อ่อนแอ ไม่มีแจ้ง, ส่วนนิพพานธาตุซึ่งหาปัจจัยปรุงแต่มิได้ เป็นของใหญ่, เด็กน้อยนั้นไม่สามารถจะตรัสรู้นิพพานธาตุซึ่งหาปัจจัยปรุงแต่มิได้ เป็นของใหญ่ ด้วยจิตมีกำลังชั่วเล็กน้อยอ่อนแอ ไม่มีแจ้งนั้น ฉันนั้นนั่นเทียวแล, ด้วยเหตุนั้น ธรรมาภิสัยย่อมไม่เกิดมีแก่เด็กน้อยผู้มีอายุต่ำกว่าเจ็ดปี แม้ปฏิบัติดีแล้ว"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้า สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

4 นิพพานอทุกขมิสสภาวปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน นิพพานเป็นสุขส่วนเดียวหรือ หรือว่าเจือด้วยทุกข์"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร นิพพานเป็นสุขส่วนเดียวหาเจือด้วยทุกข์ไม่"

ร "ข้าพเจ้าไม่เชื่อ คำว่า 'นิพพานเป็นสุขส่วนเดียว' นั้น ข้าพเจ้าเห็นในปัญหาข้อนี้อย่างนี้ว่า 'นิพพานเป็นของเจือด้วยทุกข์'ฉะนี้; และข้าพเจ้าจับเหตุในปัญหาข้อนี้ว่า 'นิพพานเป็นของเจือด้วยทุกข์' ฉะนี้ได้, เหตุในปัญหาข้อนี้ เป็นไฉน คือ ชนเหล่าใดแสวงหานิพพาน ความเพียรยังกิเลสให้เร่าร้อน ย่อมปรากฏแก่กายและจิตแห่งชนเหล่านั้น, และความระวัง การยืน การเดิน การนั่ง การนอน และอาหาร, การปราบปรามความง่วงเหงา ความลำบากแห่งอายตนะทั้งหลาย ความละทรัพย์ที่ควรสงวนและญาติมิตรเป็นที่รัก

ย่อมปรากฏแก่กายและจิตแห่งชนเหล่านั้น; ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งในโลกเป็นผู้ถึงความสุขอิ่มไปด้วยความสุข ชนเหล่านั้นทั้งหมด เขาย่อมยังอายตนะทั้งหลายให้ยินดี ให้เจริญจิตด้วยกามคุณทั้งห้า คือ เขายังจักษุให้ยินดีให้เจริญด้วยรูปที่เป็นสุภนิมิตมีอย่างมาก ยังใจให้เอิบอาบ, ยังโสตให้ยินดีให้เจริญจิตด้วยเสียงที่เป็นสุภนิมิตมีอย่างมาก คือ ขับร้องและประโคมเครื่องดนตรีที่ยังใจให้เอิบอาบ, ยังฆานะให้ยินดีให้เจริญจิตด้วยกลิ่นที่เป็นสุภนิมิตมีอย่างมาก คือ ดอกไม้ ผลไม้ ใบไม้ เปลือกไม้ รากไม้ แก่นไม้ ที่ยังใจให้เอิบอาบ, ยังชิวหาให้ยินดี ให้เจริญจิตด้วยรสที่เป็นสุภนิมิตมีอย่างมาก คือ ของควรเคี้ยว ของควรบริโภค ของควรลิ้ม ของควรดื่ม ของควรชิม ที่ยังใจให้เอิบอาบ, ยังกายให้ยินดี ให้เจริญจิต ด้วยผัสสะที่เป็นสุภนิมิตมีอย่างมาก คือ ละเอียดนุ่มอ่อนละมุน ที่ยังใจให้เอิบอาบ, ยังใจให้ยินดี ให้เจริญ ด้วยความตรึกความทำในใจมีอย่างมาก คือ อารมณ์ดีและชั่ว อารมณ์งามและไม่งาม ที่ยังใจให้เอิบอาบ ท่านทั้งหลายกำจัดเสีย ฆ่าเสีย ดับเสีย ทอนเสีย ปิดเสีย กั้นเสียซึ่งความเจริญแห่งจักษุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย ใจนั้น, ด้วยเหตุนั้น แม้กายของผู้แสวงหานิพพาน ก็เร่าร้อน แม้จิตของผู้แสวงหานิพพาน ก็เร่าร้อน, ครั้นกายเร่าร้อน ผู้แสวงหานิพพาน ก็ย่อมเสวยทุกขเวทนาที่เป็นไปในกาย, ครั้นจิตเร่าร้อน ผู้แสวงหานิพพาน ก็ย่อมเสวยทุกขเวทนาที่เป็นไปในจิต, แม้ปริพพาชกชื่อ มาคันทิยะ เมื่อติเตียนพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้กล่าวอย่างนี้ว่า "พระสมณโคดมฆ่าความเจริญเสีย" ฉะนี้ เหตุนี้เป็นเหตุที่ข้าพเจ้ากล่าวในปัญหาข้อนี้ว่า "นิพพานเป็นของเจือด้วยทุกข์" ฉะนี้

ถ "ขอถวายพระพร นิพพานไม่เจือด้วยทุกข์เลย นิพพานเป็นสุขส่วนเดียว ก็แต่บรมบพิตรรับสั่งข้อใดว่า 'นิพพานเป็นทุกข์' ข้อนั้น จะชื่อว่านิพพานเป็นทุกข์ก็หาไม่, ก็แต่ข้อนั้น เป็นส่วนเบื้องต้นแห่งการทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน, ข้อนั้น เป็นการแสวงหานิพพาน นิพพานเป็นสุขส่วนเดียวแท้ หาเจือด้วยทุกข์ไม่ อาตมภาพจะกล่าวเหตุในปัญหานั้นถวาย ขึ้นชื่อว่าสุขในราชสมบัติมีแด่พระราชาทั้งหลายหรือขอถวายพระพร"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า สุขในราชสมบัติมีแด่พระราชาทั้งหลาย"

ถ "ราชสมบัตินั้นเจือทุกข์บ้างหรือ ขอถวายพระพร"

ร "หามิได้ พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ก็เพื่อเหตุไร ขอถวายพระพร พระราชาเหล่านั้น ครั้นปัจจันตชนบทกำเริบแล้ว จึงต้องพร้อมด้วยอมาตย์ราชภัฏขุนพลทวยหาญทั้งหลาย เสด็จไปประทับแรมเป็นผู้อันเหลือม และยุง ลม และแดดเบียดเบียนแล้ว ต้องทรงวิ่งไปในที่เสมอและไม่เสมอ ทรงกระทำการรบกันใหญ่ด้วย ถึงซึ่งความไม่แน่พระหฤทัยในพระชนมชีพด้วย เพื่ออันทรงเกียดกันเสียซึ่งข้าศึกทั้งหลายที่อาศัยปัจจันตชนบทอยู่เหล่านั้นแล"

ร "ข้อนั้น หาชื่อว่าเป็นสุขในราชสมบัติไม่, ข้อนั้น เป็นส่วนเบื้องต้นแห่งความแสวงหาสุขในราชสมบัติ พระราชาทั้งหลายแสวงหาราชสมบัติ ด้วยความทุกข์แล้ว ย่อมเสวยสุขในราชสมบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ สุขในราชสมบัติไม่เจือด้วยทุกข์, สุขในราชสมบัตินั้นก็ต่างหากทุกข์ต่างหาก"

ถ "ขอถวายพระพร นิพพานเป็นสุขส่วนเดียว ไม่เจือด้วยทุกข์, ก็แต่ชนเหล่าใด แสวงหานิพพานนั้น ชนเหล่านั้น ต้องยังกายและจิตให้ระส่ำระสาย ต้องระวังการยืน การเดิน การนั่ง การนอน และอาหารต้องปราบปรามความง่วงเหงา ต้องให้อายตนะลำบาก ต้องสละกายและชีวิต ต้องแสวงหานิพพานด้วยความทุกข์ แล้วย่อมเสวยนิพพานอันเป็นสุขส่วนเดียว ดุจพระราชาทั้งหลาย กำจัดปัจจามิตรเสียได้แล้ว เสวยสุขในราชสมบัติ ฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ นิพพานเป็นสุขส่วนเดียวไม่เจือด้วยทุกข์, นิพพานต่างหาก ทุกข์ต่างหาก ฉันนั้นแล

ขอถวายพระพร บรมบพิตรจงทรงสดับเหตุในปัญหาว่า 'นิพพานเป็นสุขส่วนเดียว ไม่เจือด้วยทุกข์ ทุกข์ต่างหาก นิพพานต่างหาก' ฉะนี้อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่าสุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์ มีแก่อาจารย์ทั้งหลายผู้มีศิลปศาสตร์หรือ ขอถวายพระพร"

ร "มีซิ พระผู้เป็นเจ้า สุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์ มีแก่อาจารย์ทั้งหลายผู้มีศิลปศาตร์"

ถ "เออก็ สุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์นั้น เจือด้วยทุกข์หรือ ขอถวายพระพร"

ร "ไม่เจือเลย"

ถ "ก็เพื่อเหตุอะไร ขอถวายพระพร อาจารย์เหล่านั้น เมื่อยังเป็นศิษย์ท่านอยู่ ยังกายให้ร้อนรน เพราะไม่เป็นอันนอนไม่เป็นอันกินด้วยต้องวางจิตของตนเสียประพฤติตามจิตของผู้อื่น คือ ต้องกราบไหว้และบำรุงอาจารย์ทั้งหลาย และต้องตักน้ำมาให้ กวาดที่อยู่ ให้ไม้ชำระฟัน น้ำบ้วนปาก รับของเป็นเดนไปทิ้ง กลบกลิ่นไม่สะอาด ให้อาบน้ำ นวดเฟ้นเท้า"

ร "ข้อนั้น ไม่ชื่อว่าสุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์ ข้อนั้น เป็นส่วนเบื้องต้นแห่งการแสวงหาศิลปศาสตร์ อาจารย์ทั้งหลาย

แสวงหาศิลปศาสตร์ด้วยความทุกข์ แล้วได้เสวยสุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์ เมื่อเป็นเช่นนี้ สุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์ ไม่เจือด้วยทุกข์, สุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์นั้นต่างหากทุกข์ต่างหาก"

ถ "นิพพานเป็นสุขส่วนเดียว ไม่เจือด้วยทุกข์, ก็แต่ชนเหล่าใดแสวงหานิพพานนั้น ชนเหล่านั้น ยังกายและจิตให้เดือดร้อน ต้องระวังรักษาอิริยาบถทั้งสี่และอาหาร ปราบปรามความง่วงเหงา ยังอายตนะทั้งหลายให้ลำบาก แล้วได้เสวยนิพพานอันเป็นสุขส่วนเดียว ประดุจอาจารย์ได้เสวยสุขเกิดแต่ศิลปศาสตร์ ฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ นิพพานเป็นสุขส่วนเดียว ไม่เจือทุกข์, ทุกข์ต่างหาก นิพพานต่างหาก ฉันนั้นแล"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้า สมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

5 นิพพานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสนผู้เจริญ พระผู้เป็นเจ้ากล่าวคำว่า "นิพพาน นิพพาน" ดังนี้ อันใด ก็พระผู้เป็นเจ้าอาจแสดงรูปสัณฐาน วัยหรือประมาณแห่งนิพพานนั้น โดยอุปมา โดยเหตุ โดยปัจจัย หรือโดยนัยได้หรือ"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร นิพพานเป็นธรรมชาติไม่มีส่วนเปรียบ เพราะฉะนั้น อาตมภาพไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งนิพพานโดยอุปมาเป็นต้นถวายได้"

ร "ข้าพเจ้าไม่เคารพรับข้อซึ่งรูปเป็นต้นแห่งนิพพาน อันมีอยู่เป็นธรรมดาแต่หาปรากฏโดยอุปมาเป็นต้น หาได้ไม่, ขอพระผู้เป็นเจ้าอุปมาให้ข้าพเจ้าทราบโดยเหตุ"

ถ "ข้อซึ่งทรงพระปรารภนั้น จงยกไว้ อาตมภาพจะให้บรมบพิตรทรงทราบโดยเหตุการณ์บัดนี้ มหาสมุทรมีอยู่หรือ ขอถวายพระพร"

ร "มหาสมุทรนั้นมีอยู่"

ถ "ถ้าว่าใคร ๆ ทูลถามบรมบพิตรอย่างนี้ว่า 'น้ำในมหาสมุทรเท่าไร, และสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยมหาสมุทรเท่าไร' ฉะนี้; บรมบพิตรเป็นผู้อันเขาทูลถามอย่างนี้ จะทรงพยากรณ์แก่เขาว่ากะไร"

ร "ถ้าว่าใคร ๆ ถามข้าพเจ้าอย่างนี้ไซร้, ข้าพเจ้าจะต้องตอบเขาว่า 'ท่านมาถามเราผู้ไม่ควรถามล การถามนั้นอันใคร ๆ ไม่พึงถาม, เหตุว่าปัญหานั้นต้องยกเว้น, มหาสมุทรอันนักปราชญ์ผู้ปรากฏในโลกไม่แก้ไขแล้ว, เพราะฉะนั้น เราก็ไม่สามารถจะกำหนดนับน้ำในมหาสมุทรและสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในนั้นได้' ข้าพเจ้าต้องตอบเขาอย่างนี้"

ถ "เพราะเหตุไรเล่า ขอถวายพระพร บรมบพิตรต้องตรัสตอบเขาอย่างนี้ ในเรื่องมหาสมุทรอันมีอยู่เป็นธรรมดา บรมบพิตรควรทรงคำนวณนับแล้วรับสั่งกะเขาว่า 'น้ำในมหาสมุทรเท่านี้ และสัตว์ทั้งหลายเท่านี้ อาศัยอยู่ในมหาสมุทร' ฉะนี้ ไม่ใช่หรือ"

ร "ไม่อาจบอกได้ซิ, เพราะว่าปัญหานั้นไม่ใช่วิสัย"

ถ "ขอถวายพระพร ใคร ๆ ไม่อาจกำหนดนับน้ำในมหาสมุทรซึ่งมีอยู่เป็นธรรมดา และสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในนั้นได้ ฉันใด, ใคร ๆ ไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งนิพพานอันมีอยู่เป็นธรรมดา โดยอุปมาเป็นต้นได้ ฉันนั้นแล ขอถวายพระพร ท่านผู้มีฤทธิ์ถึงซึ่งความเป็นผู้มีอำนาจในจิต พึงคำนวณนับน้ำในมหาสมุทร และสัตว์ทั้งหลายอันอาศัยอยู่ในนั้นได้, ก็แต่ท่านไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งนิพพานโดยอุปมาเป็นต้นได้เลย

ขอบรมบพิตรทรงสดับเหตุซึ่งว่า 'ใคร ๆ ไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งนิพพานอันมีอยู่เป็นธรรมดา โดยอุปมาเป็นต้น'แม้อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป เทวดาทั้งหลายชื่ออรูปกายิกา มีอยู่หรือ ขอถวายพระพร"

ร "เทพดาทั้งหลายชื่ออรูปกายิกา มีอยู่ซิ"

ถ "ก็บรมบพิตรอาจทรงแสดงรูปเป็นต้น แห่งอรูปกายิกาเทพดาทั้งหลายเหล่านั้น โดยอุปมาเป็นต้นได้หรือ ขอถวายพระพา"

ร "ไม่อาจเลย พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ถ้าอย่างนั้น อรูปกายิกาเทพดาทั้งหลาย ไม่มีหรือ ขอถวายพระพร"

ร "อรูปกายิกาเทพดาทั้งหลายมีอยู่ พระผู้เป็นเจ้า, ก็แต่ใคร ๆ ไม่อาจแสดงรูปเป็นต้น แห่งอรูปกายิกาเทพดาเหล่านั้น โดยอุปมาเป็นต้นได้"

ถ "ขอถวายพระพร ใคร ๆ ไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งอรูปกายิกาเทพดาทั้งหลายอันเป็นสัตว์มีอยู่โดยอุปมาเป็นต้นได้ ฉันใด, ใคร ๆ ก็ไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งนิพพานอันมีอยู่เป็นธรรมดา โดยอุปมาเป็นต้นได้ ฉันนั้นแล"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ผู้เจริญ นิพพาเป็นเอกันตสุขจริง ก็แต่ใคร ๆ ไม่อาจแสดงรูปเป็นต้นแห่งนิพพานโดยอุปมาเป็นต้นได้ ถึงกระนั้น การแสดงคุณแห่งนิพพานเทียบเข้าด้วยเหตุทั้งหลายอื่นคงมีอยู่หรือแสดงเหตุอะไร ๆ สักว่าชี้อุปมาก็คงมีอยู่"

ถ "ขอถวายพระพร การแสดงคุณแห่งนิพพานเทียบเข้าด้วยเหตุทั้งหลายอื่นโดยธรรมดาของตน ย่อมไม่มี, ก็แต่อาจแสดงเหตุอะไร ๆ สักว่าชี้อุปมาโดยคุณได้"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ผู้เจริญ ข้าพเจ้าจะได้เหตุสักว่าความชี้แจงแม้แต่โดยเอกเทศ ด้วยประการใด ขอพระผู้เป็นเจ้าแสดงโดยพลัน ด้วยประการนั้น, และขอพระผู้เป็นเจ้าดับความกระวนกระวายหัวใจของข้าพเจ้า, และขอได้แนะนำข้าพเจ้าด้วยลมกล่าว คือ ถ้อยคำอันเยือกเย็นและไพเราะ"

ถ "ขอถวายพระพร คุณหนึ่งประการ แห่งดอกบัว,

คุณสองประการ แห่งน้ำ,

คุณสามประการ แห่งยา,

คุณสี่ประการ แห่งมหาสมุทร,

คุณห้าประการ แห่งโภชนะ,

คุณสิบประการ แห่งอากาศ,

คุณสามประการ แห่งแก้วมณี,

คุณสามประการ แห่งจันทน์แดง,

คุณสามประการ แห่งสัปปิอย่างใส,

คุณห้าประการแห่งยอดภูเขา แต่ล้วนเป็นคุณควรเทียบกับนิพพาน"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ผู้เจริญ คุณประการหนึ่งแห่งดอกบัวควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ดอกบัวอันน้ำไม่ซึมติดอยู่ได้ ฉันใด พระนิพพานอันกิเลสทั้งปวงก็ไม่ซึมติดอยู่ได้ ฉันนั้นแล คุณประการหนึ่งแห่งดอกบัว ควรเทียบกับนิพพาน"

ร "คุณสองประการแห่งน้ำ ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่าพระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำเป็นของเย็นเป็นของดับความกระวนกระวายเสีย ฉันใด, นิพพานก็เป็นของเย็น เป็นของดับความกระวนกระจาย คือ กิเลสเสีย ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

น้ำเป็นของบำบัดเสียซึ่งความอยากน้ำ ของหมู่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ผู้เหน็ดเหนื่อย สะดุ้งกลัว อยากน้ำ และเร่าร้อนเพราะฤดูร้อนฉันใด, นิพพานก็เป็นของบำบัดเสียซึ่งความกระหาย กล่าวคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง เหล่านี้แลคุณสองประการแห่งน้ำ ควรเทียบกับนิพพาน"

ร "คุณสามประการแห่งยา ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ยาเป็นที่พึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้อันพิษแห่งงูเป็นต้นเบียดเบียนแล้ว ฉันใด, นิพพานก็เป็นที่พึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้อันพิษกล่าวคือ กิเลสเบียดเบียนแล้ว ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

ยาเป็นของกระทำที่สุดแห่งโรค ฉันใด, นิพพานก็เป็นของกระทำที่สุดแห่งทุกข์ทั้งปวง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง

ยาเป็นของไม่ตาย ฉันใด, นิพพานก็เป็นของไม่ตาย ฉันนั้น นี้เป็นคุณที่สาม เหล่านี้แล เป็นคุณสามประการแห่งยาควรเทียบกับนิพพาน"

ร "คุณสี่ประการแห่งมหาสมุทร ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร มหาสมุทรเป็นของสูญว่างจากทรากศพทั้งปวง ฉันใด, นิพพานก็เป็นของสูญว่างจากทรากศพ กล่าวคือ กิเลสทั้งปวง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

มหาสมุทรเป็นของใหญ่แลไม่เห็นฝั่งนี้และฝั่งโน้น, ย่อมไม่เต็มด้วยน้ำที่ไหลมาทั้งปวง ฉันใด, นิพพานก็เป็นของใหญ่ ไม่มีฝั่งนี้และฝั่งโน้น, ย่อมไม่เต็มด้วยสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง

มหาสมุทรเป็นที่อยู่แห่งภูตใหญ่ทั้งหลาย ฉันใด, นิพพานก็เป็นที่อยู่แห่งภูตใหญ่ทั้งหลายขีณาสพ ไม่มีมลทิน ถึงซึ่งกำลังและเป็นผู้มีความเป็นผู้สามารถ คือ พระอรหันต์ทั้งหลายมาก ฉันนั่น, นี่เป็นคุณที่สาม

มหาสมุทรเบิกบานแล้วด้วยดอกไม้ กล่าวคือ คลื่นละลอกไพบูลมีอย่างต่าง ๆ อันนับไม่ได้ ฉันใด, นิพพานก็เบิกบานแล้วด้วยดอกไม้กล่าว คือ วิชชาและวิมุตติ อันบริสุทธิ์ไพบูลมีประการต่าง ๆ อันนับไม่ได้ ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สี่ เหล่านี้แล เป็นคุณสี่ประการแห่งมหาสมุทรควรเทียบกับนิพพาน"

ร "คุณห้าประการแห่งโภชนะ ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร โภชนะเป็นของทรงอายุแห่งสัตว์ทั้งปวงไว้ ฉันใด, นิพพานอันบุคลกระทำให้แจ้งแล้ว ก็เป็นของทรงอายุไว้ เพราะความที่ชราและมรณะหายไป ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

โภชนะเป็นของยังกำลังแห่งสัตว์ทั้งปวงให้เจริญ ฉันใด, นิพพานอันบุคคลกระทำให้แจ้งแล้ว ก็เป็นของยังกำลังฤทธิ์แห่งสัตว์ทั้งปวงให้เจริญ ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง

โภชนะเป็นเครื่องเกิดพรรณแห่งสัตว์ทั้งปวง ฉันใด, นิพพานอันบุคคลกระทำให้แจ้งแล้ว ก็เป็นเครื่องเกิดพรรณ คือ คุณความดีแห่งสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สาม

โภชนะเป็นของระงับความกระวนกระวายแห่งสัตว์ทั้งปวงเสีย ฉันใด, นิพพานอันบุคคลกระทำให้แจ้งแล้ว ก็เป็นของระงับความกระวนกระวาย คือ กิเลสแห่งสัตว์ทั้งปวงเสียฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สี่

โภชนะเป็นของบรรเทาความเป็นผู้มีกำลังชั่วด้วยสามารถความหิวแห่งสัตว์ทั้งปวงเสีย ฉันใด, นิพพานอันบุคคลกระทำให้แจ้งแล้วก็เป็นของบรรเทาความเป็นผู้มีกำลังชั่วด้วยสามารถความหิว กล่าวคือ ความทุกข์ทั้งปวง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่ห้า เหล่านี้แล คุณห้าประการแห่งโภชนะ ควรเทียบกับนิพพาน"

ร "คุณสิบประการแห่งอากาศ ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร อากาศย่อมไม่รู้เกิดหนึ่ง ย่อมไม่รู้แก่หนึ่ง ย่อมไม่รู้ตายหนึ่ง ย่อมไม่จุติหนึ่ง ย่อมไม่เกิดอีกหนึ่ง, ยากที่อะไร ๆ จะข่มเหงได้และอันโจรลักนำไปไม่ได้หนึ่ง ไม่อาศัยอะไร ๆ หนึ่ง เป็นที่ไปแห่งนกหนึ่ง ไม่มีเครื่องกางกั้นหนึ่ง หาที่สุดมิได้หนึ่งฉันใด, นิพพานก็ย่อมไม่รู้เกิดหนึ่ง ย่อมไม่รู้แก่หนึ่ง ย่อมไม่รู้ตายหนึ่ง ย่อมไม่จุติหนึ่ง ย่อมไม่เกิดอีกหนึ่ง, ยากที่อะไร ๆ จะข่มเหงได้ และโจรลักนำไปไม่ได้หนึ่ง ไม่อาศัยอะไร ๆ หนึ่ง เป็นที่ไปแห่งพระอริยเจ้าหนึ่ง ไม่มีเครื่องกางกั้นหนึ่ง หาที่สุดมิได้หนึ่ง ฉันนั้น เหล่านี้แล คุณสิบประการแห่งอากาศ ควรเทียบกับนิพพาน"

ร "ก็คุณสามประการแห่งแก้วมณี ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ"ขอถวายพระพร แก้วมณีเป็นของให้ผลที่ใคร ๆ อยากได้ฉันใด, นิพพานก็เป็นของให้ผลที่ใคร ๆ อยากได้ ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

แก้วมณีกระทำความร่าเริง ฉันใด, นิพพานก็กระทำความร่าเริงฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง

แก้วมณีกระทำประโยชน์ให้รุ่งเรืองขึ้น ฉันใด, นิพพานก็กระทำประโยชน์ให้รุ่งเรืองขึ้น ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สาม

เหล่านี้แล คุณสามประการแห่งแก้วมณี ควรเทียบด้วยนิพพาน"

ร "คุณสามประการแห่งแก่นจันทน์แดง ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร แก่นจันทน์แดงเป็นของที่หาได้ด้วยยากฉันใด, นิพพานก็เป็นของที่หาได้ด้วยยาก ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

แก่นจันทน์แดงเป็นสิ่งที่ไม่มีของหอมอื่นจะเสมอ ฉันใด, นิพพานก็เป็นธรรมชาติไม่มีของหอมอื่นเสมอ ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง

แก่นจันทน์แดงเป็นของอันบุคคลผู้ดีสรรเสริญ ฉันใด, นิพพานก็เป็นธรรมชาติอันพระอริยบุคคลสรรเสริญ ฉันนั้น นี่เป็นคุณที่สาม นี้แล คุณสามประการแห่งแก่นจันทน์แดง ควรเทียบกับนิพพาน"

ร"ก็คุณสามประการแห่งสัปปิอย่างใด ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร สัปปิอย่างใส เป็นของถึงพร้อมด้วยสีฉันใด, นิพพานก็เป็นของถึงพร้อมด้วยสีกล่าว คือ คุณความดี ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

สัปปิอย่างใส เป็นของถึงพร้อมด้วยกลิ่น ฉันใด, นิพพานก็เป็นของถึงพร้อมด้วยกลิ่นกล่าวคือศีล ฉันนั้น, เป็นคุณที่สอง

สัปปิอย่างใส เป็นของถึงพร้อมด้วยรส ฉันใด, นิพพานก็เป็นของถึงพร้อมด้วยรส ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สาม เหล่านี้แล เป็นคุณสามประการแห่งสัปปิอย่างใส ควรเทียบกับนิพพาน"

ร "ก็คุณห้าประการแห่งยอดภูเขา ควรเทียบกับนิพพานเป็นไฉนเล่า พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ยอดภูเขาเป็นของสูง ฉันใด, นิพพานก็เป็นของสูง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่หนึ่ง

ยอดภูเขาเป็นของไม่หวั่นไหว ฉันใด, นิพพานก็เป็นของหวั่นไหว ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สอง

ยอดภูเขาเป็นของยากที่จะขึ้นไปได้ ฉันใด, นิพพานก็เป็นของยากที่กิเลสทั้งปวงจะขึ้นไปได้ ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สาม

ยอดภูเขาเป็นที่ไม่งอกขึ้นแห่งพืชทั้งปวง ฉันใด, นิพพานก็เป็นที่ไม่งอกขึ้นแห่งกิเลสทั้งปวง ฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่สี่

ยอดภูเขา เป็นของพ้นพิเศษแล้วจากความเป็นที่ยินดียินร้ายฉันใด, นิพพานก็เป็นของพ้นวิเศษแล้วจากความยินดีและความยินร้ายฉันนั้น, นี่เป็นคุณที่ห้า เหล่านี้แลคุณห้าประการแห่งยอดเขาควรเทียบกับนิพพาน"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้านั้นสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

6 นิพพานสัจฉิกรณปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ผู้เจริญ พระผู้เป็นเจ้ากล่าวอยู่ว่า "นิพพานไม่ใช่เป็นธรรมชาตล่วงไปแล้ว ไม่ใช่เป็นธรรมชาต ยังไม่มาถึง ไม่ใช่เป็นธรรมชาตเกิดขึ้นเฉพาะหน้า, ไม่ใช่เป็นธรรมชาตเกิดขึ้นแล้ว ไม่ใช่เป็นธรรมชาตไม่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ใช่เป็นธรรมชาตอันกิเลสทั้งหลายยึดมั่น" ฉะนี้ ก็บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งในโลกนี้ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน บุคคลผู้นั้นย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานที่เกิดขึ้นแล้ว หรือว่ายังนิพพานให้เกิดขึ้นแล้วจึงกระทำให้แจ้ง"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน บุคคลผู้นั้นไม่กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ได้ยังนิพพานให้เกิดแล้วจึงกระทำให้แจ้ง ก็แต่ว่านิพพานธาตุที่บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้วกระทำให้แจ้งมีอยู่"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้เป็นเจ้าอย่าแสดงปัญหานี้กระทำให้ปกปิด, จงแสดงกระทำให้เปิดเผยให้ปรากฏ, พระผู้เป็นเจ้าจงเกิดฉันทะ เกิดอุตสาหะกระจายข้อความทั้งปวงที่พระผู้เป็นเจ้าศึกษาแล้วในปัญหานี้, มหาชนนี้หลงพร้อมแล้ว เกิดความสงสัย แล่นไปสู่ความสงสัยในปัญหานี้, พระผู้เป็นเจ้าจงทำลายลูกศรกล่าวคือโทษภายในเสีย"

ถ "ขอถวายพระพร นิพพานธาตุนั้นเป็นธรรมชาตระงับแล้วเป็นสุขประณีต, บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลายตามคำพร่ำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ชำนะแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้นด้วยปัญญา

ขอถวายพระพร อันเตวาสิกย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งวิทยาด้วยปัญญา ตามคำพร่ำสอนแห่งอาจารย์ ฉันใด, บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้วย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานด้วยปัญญา ตามคำพร่ำสอนแห่งพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว ฉันนั้น ก็นิพพานอันบัณฑิตพึงเห็นอย่างไร พึงเห็นโดยความเป็นของไม่มีเหตุร้าย โดยความเป็นของไม่มีอันตราย โดยความเป็นของไม่มีภัย โดยความเป็นของเกษม โดยความเป็นของระงับแล้ว โดยความเป็นสุข โดยความเป็นของสำราญ โดยความเป็นของประณีต โดยความเป็นของสะอาด โดยความเป็นของเยือกเย็น

ขอถวายพระพร บุรุษร้อนอยู่ด้วยไฟอันโพลงร้อน มีกองไม้มากพ้นจากไฟนั้นด้วยความพยายามแล้ว เข้าไปสู่โอกาสไม่มีไฟ พึงได้สุขอย่างยิ่งในที่นั้น ฉันใด, บุคคลใดปฏิบัติชอบ บุคคลนั้นย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันเป็นสุขอย่างยิ่ง อันมีความร้อนพร้อม คือ ไฟสามอย่างไปปราศแล้ว ด้วยความกระทำในใจโดยแยบคาย ฉันนั้น

ขอถวายพระพร ไฟได้แก่ไฟสามอย่าง บุรุษผู้ไปแล้วในไฟได้แก่บุคคลปฏิบัติชอบแล้ว โอกาสอันหาไฟมิได้นั้น ได้แก่นิพพาน

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้ไปแล้วสู่กองส่วนแห่งทรากศพงูสุนัขและมนุษย์และคูถ เข้าไปแล้วสู่ระหว่างปะปนด้วยหมู่ทรากศพ พ้นจากทรากศพนั้นด้วยความพยายามแล้วเข้าไปสู่โอกาสหาทรากศพมิได้ พึงได้สุขอย่างยิ่งในที่นั้น ฉันใด, บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันเป็นสุขอย่างยิ่ง อันปราศจากทรากศพ กล่าวคือ กิเลสด้วยความกระทำในใจโดยแยบคาย ฉันนั้น

ขอถวายพระพร ทรากศพได้แก่กามคุณห้าประการ บุรุษผู้ไปสู่ทรากศพได้แก่บุคคลผู้ปฏิบัติขชอบ โอกาสหาทรากศพมิได้นั้นได้แก่นิพพาน

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่าบุรุษผู้สะดุ้งหวาดกลัวแล้ว มีจิตแปรปรวนหมุนไปแล้ว พ้นจากจิตเช่นนั้นด้วยความเพียรแล้ว เข้าไปสู่ที่หาภัยมิได้ และมั่นคงไม่หวั่นไหว พึงได้บรมสุขในที่นั้น ฉันใด, บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันเป็นบรมสุข มีความกลัวและความสะดุ้งไปปราศแล้ว ด้วยโยนิโสมนสิการ ฉันนั้น

ขอถวายพระพร ภัยได้แก่ภัยที่อาศัย ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นไปเนือง ๆ บุรุษผู้กลัวได้แก่บุคคลผู้ปฏิบัติชอบ สถานซึ่งหาภัยมิได้นั้น ได้แก่นิพพาน

ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่าบุรุษล้มลงที่ประเทศเต็มไปด้วยเลนตมอันหม่นหมอง ชำระล้างเลนตมนั้นเสียด้วยความเพียรแล้ว เข้าไปสู่ประเทศหมดจดไม่มีมลทิน พึงได้บรมสุขในที่นั้น ฉันใด, บุคคลใด ปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้น ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน อันเป็นบรมสุข อันมีเปือกตมหม่นหมอง คือ กิเลสไปปราศแล้วด้วยโยนิโสมนสิการ ฉันนั้น

ขอถวายพระพร เปือกตม ได้แก่ลาภสักการะและความสรรเสริญบุรุษผู้ไปสู่เปือกตม ได้แก่บุคคลผู้ปฏิบัติชอบ ประเทศอันบริสุทธิ์หามลทินมิได้นั้น ได้แก่นิพพาน

ก็แหละ บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้นเป็นไฉน ขอถวายพระพร คือ บุคคลใด ปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย, เมื่อพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตาย ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น, บุคคลนั้น ย่อมไม่เห็นซึ่งอะไร ๆ ในเบื้องต้นหรือท่ามกลางหรือที่สุด ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งเข้าถึงความเป็นของควรถือเอา

ขอถวายพระพร บุรุษย่อมไม่เห็นซึ่งประเทศแห่งหนึ่ง ข้างต้นหรือท่ามกลางหรือที่สุด ในก้อนเหล็กแดงร้อนอยู่ตลอดวัน ซึ่งเข้าถึงความเป็นของควรถือเอา ฉันใด, บุคคลใด พิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย บุคคลนั้น เมื่อพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายอยู่ ย่อมเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น, ย่อมไม่เห็นความสุขความสำราญหน่อยหนึ่งในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น, ย่อมไม่เห็นอะไร ๆ ในเบื้องต้นหรือท่ามกลางหรือที่สุด ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งเข้าถึงความเป็นของควรถือเอา ฉันนั้น เมื่อบุคคลนั้นได้เห็นอะไร ๆ ซึ่งเข้าถึงความเป็นของควรถือเอา

ความไม่สบายในจิตก็ย่อมตั้งอยู่พร้อม, ความเร่าร้อนในกายก็ย่อมหยั่งลง, บุคคลนั้น เป็นผู้ไม่มีที่ป้องกัน ไม่มีที่พึ่งย่อมเบื่อหน่ายในภพทั้งหลาย

ขอถวายพระพร บุรุษพึงเข้าไปสู่กองไฟใหญ่ มีเปลวรุ่งเรือง, บุรุษนั้น เป็นผู้ไม่มีที่ป้องกัน ไม่มีที่พึ่งของตนในกองไฟนั้น พึงเบื่อหน่ายในไฟ ฉันใด, เมื่อบุคคลนั้นไม่เห็นอะไร ๆ ซึ่งเข้าถึงความเป็นของควรถือเอา ความไม่สบายในจิตย่อมตั้งอยู่พร้อม, ความเร่าร้อนในกายย่อมหยั่งลง, บุคคลนั้น เป็นผู้ไม่มีที่ป้องกัน ไม่มีที่พึ่ง พึงเบื่อหน่ายในภพทั้งหลาย ฉันนั้น เมื่อบุคคลนั้นเห็นภัยในความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายเป็นปกติ จิตย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า 'ก็ความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายนี้ เป็นของร้อนพร้อม ร้อนแต่ต้น ร้อนโดยรอบมีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก;ถ้าใคร ๆ มาได้ความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายไซร้, คือ ธรรมชาตนี้ใด ธรรมเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมเป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ธรรมเป็นที่สิ้นแห่งตัณหา ธรรมเป็นที่คลายย้อม ธรรมเป็นที่เงียบหาย ธรรมเป็นที่ดับ ธรรมชาตนั้นเป็นของระงับแล้ว ธรรมชาตนั้นเป็นของประณีต ดังนี้ จิตนี้ของบุคคลนั้น ย่อมแล่นไป ย่อมเลื่อมใส ย่อมร่าเริง ในความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายว่า 'ความออกไปจากภพทั้งสาม อันเราได้เฉพาะแล้ว' ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร บุรุษผู้เสียหายแล้ว หลีกไปสู่ต่างประเทศแล้ว เห็นหนทางที่นำออกแล้ว ย่อมแล่นไป ย่อมพอใจ ย่อมร่าเริงในหนทางนั้นว่า 'หนทางเป็นที่นำออกจากความพินาศ อันเราได้เฉพาะแล้ว' ฉะนี้ ฉันใด, จิตของบุคคลผู้เห็นภัยในความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายเป็นปกติ ย่อมแล่นไป ย่อมเลื่อมใส ย่อมร่าเริง ในความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายว่า 'ความออกไปจากภพทั้งสามอันเราได้เฉพาะแล้ว'ฉะนี้ ฉะนั้น บุคคลนั้น ประมวลมา แสวงหาให้เจริญกระทำให้มาก ซึ่งหนทางเพื่อความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายอยู่, สติวิริยะและปีติของบุคคลนั้นย่อมตั้งมั่น เพื่อความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เมื่อบุคคลนั้นกระทำในใจซึ่งจิตนั้นเนือง ๆ จิตก็ก้าวล่วงความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายเสีย หยั่งลงยังความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย;ขอถวายพระพร บุคคลผู้ถึงความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายแล้ว บัณฑิตย่อมกล่าวว่า 'เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน' ฉะนี้"

ร "ดีแล้ว พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้าสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

7 นิพพานปัฏฐานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ประเทศที่นิพพานตั้งอยู่ มีอยู่ในทิศบูรพา หรือทิศทักษิณ ทิศปัศจิม ทิศอุดร หรือข้างบน ข้างล่าง ด้านขวาง"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ประเทศที่นิพพานตั้งอยู่ ในทิศบูรพาเป็นต้นไม่มี ขอถวายพระพร"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน หากว่าโอกาสที่ตั้งแห่งนิพพานไม่มีไซร้ ถ้าอย่างนั้น นิพพานก็ไม่มี, และนิพพานที่ผู้ใดกระทำให้แจ้งความกระทำให้แจ้งของผู้นั้นก็เปล่าซิ ข้าพเจ้าจะกล่าวเหตุในข้อนั้น; นาเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งธัญชาติมีอยู่ ดอกไม้เป็นที่ตั้งขึ้นแห่งกลิ่นมีอยู่ กอไม้เป็นที่ตั้งขึ้นแห่งดอกไม้มีอยู่ ต้นไม้เป็นที่ตั้งขึ้นแห่งผลไม้มีอยู่ บ่อเกิดรัตนะเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งรัตนะมีอยู่ บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ปรารถนาของใด ๆ ในที่ทั้งหลายนั้น บุคคลนั้น ไปในที่ทั้งหลายนั้น นำของนั้น ๆ มาฉันใด; ถ้าว่านิพพานมีอยู่ แม้โอกาสเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งนิพพานนั้นใคร ๆ ต้องปรารถนา ฉันนั้น เพราะเหตุซึ่งโอกาสเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งนิพพานไม่มี ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า 'นิพพานไม่มี'ดังนี้, และนิพพานอันผู้ใดกระทำให้แจ้ง ความกระทำให้แจ้งแม้ของผู้นั้นก็เปล่า"

ถ "ขอถวายพระพร โอกาสเป็นที่ตั้งแห่งนิพพานไม่มี, แต่นิพพานนั้นมีอยู่, บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานโดยโยนิโสมนสิการ ขอถวายพระพร ธรรมดาไฟ ย่อมมีอยู่โอกาสที่ตั้งของไฟนั้น ย่อมไม่มี บุคคลสีไม้สองอันเข้าแล้ว ย่อมได้ไฟฉันใด, นิพพานมีอยู่ โอกาสที่ตั้งของนิพพาน ย่อมไม่มี บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน

โดยโยนิโสมนสิการฉันนั้น ขอถวายพระพร

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่า แก้วทั้งเจ็ดมีอยู่ แก้วทั้งเจ็ดนั้นคือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว โอกาสที่ตั้งแห่งแก้วเจ็ดประการนั้น ไม่มี แต่เมื่อบรมกษัตริย์ปฏิบัติชอบแล้ว แก้วเจ็ดประการนั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งการปฏิบัติ ฉันใด; นิพพานมีอยู่ โอกาสที่ตั้งแห่งนิพพาน ไม่มี

บุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ด้วยโยนิโสมนสิการฉันนั้น"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน โอกาสที่ตั้งแห่งนิพพานไม่มีก็ช่างเถิด ก็แต่ฐานะที่บุคคลตั้งอยู่แล้ว ปฏิบัติชอบแล้ว กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน มีอยู่หรือ"

ถ "ขอถวายพระพร ฐานะที่บุคคลตั้งอยู่แล้ว ปฏิบัติชอบแล้ว กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน มีอยู่"

ร "ก็ฐานะนั้นเป็นไฉน พระผู้เป็นเจ้า"

ถ "ขอถวายพระพร ฐานะ คือ ศีล บุคคลตั้งมั่นในศีลแล้วเมื่อกระทำในใจโดยอุบายที่ชอบ ตั้งอยู่ในสกลนครและยวนนครก็ดี ในจีนนครและวิลาตนครก็ดี ในอลสันทนครก็ดี ในนิกุมพนครก็ดี ในกาสีนครและโกสลนครก็ดี ในกัสมีรนครก็ดี ในคันธารนครก็ดี บนยอดภูเขาก็ดี บนพรหมโลกก็ดี ในที่ใดที่หนึ่งก็ดี ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

ขอถวายพระพร บุรุษผู้ใดผู้หนึ่งมีจักษุ คือ ปัญญา ตั้งอยู่แล้วในที่ทั้งหลาย มีสกนครและยวนนครเป็นต้น ย่อมเห็นอากาศ ฉันใดบุคคลผู้ตั้งมั่นในศีลแล้ว เมื่อกระทำในใจโดยอุบายที่ชอบ ตั้งอยู่แล้วในที่ทั้งหลายมีสกนครและยวนนครเป็นต้น ปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ฉันนั้น

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง เหมือนอย่างว่า บุรพทิศย่อมมีปรากฏแก่บุรุษผู้ตั้งอยู่ในที่ทั้งหลาย มีสกนครและยวนนครเป็นต้น ฉันใด, เมื่อบุคคลตั้งมั่นในศีล กระทำในใจโดยแยบคาย ตั้งอยู่ในที่ทั้งหลาย มีสกนครและยวนนครเป็นต้น ปฏิบัติชอบแล้ว ความกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ก็ย่อมมีปรากฏ ฉันนั้น"

ร "ดีละ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน นิพพาน พระผู้เป็นเจ้าแสดงแล้ว, ความกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน พระผู้เป็นเจ้าแสดงแล้ว, คุณทั้งหลายแห่งศีล พระผู้เป็นเจ้ากระทำรอบคอบแล้ว, สัมมาปฏิบัติ พระผู้เป็นเจ้าแสดงแล้ว, ธงคือพระธรรม พระผู้เป็นเจ้ายกขึ้นแล้ว, แบบอย่างแห่งธรรม พระผู้เป็นเจ้าให้ตั้งอยู่พร้อมแล้ว, สัมมาปโยคของบุคคลผู้ประกอบทั่วดีแล้ว ไม่เป็นหมัน, พระผู้เป็นเจ้าผู้ประเสริฐเลิศแห่งหมู่ชน ข้อวิสัชนาปัญหาของพระผู้เป็นเจ้าสมอย่างนั้น, ข้าพเจ้ายอมรับรองอย่างนั้น"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

8 อนุมานปัญหา

ลำดับนั้น พระราชามิลินท์ เสด็จเข้าไปหาพระนาคเสน ผู้มีอายุโดยสถานที่ท่านอยู่ ครั้นเสด็จเข้าไปหาแล้ว นมัสการพระนาคเสนผู้มีอายุแล้ว ประทับอยู่ ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง ประทับเป็นปกติแล้ว เป็นผู้ใคร่ทรงทราบ ใคร่ทรงสดับ ใคร่ทรงจดจำ ใคร่ทรงเห็นอาโลกกล่าว คือ พระญาณปรีชา ใคร่ทรงทำลายอัญญาณความไม่รู้เสีย ใคร่ทรงกระทำญาณาโลกให้เกิดขึ้น ใครทรงกระมืด คือ อวิชชาให้พินาศ เข้าไปตั้งไว้ซึ่งความรู้ยิ่งซึ่งปัญญา ซึ่งพระอุตสาหะ และซึ่งพระสติสัมปชัญญะแล้ว จึงได้ตรัสพระวาจาอันนี้กะพระนาคเสน ผู้มีอายุว่า "พระนาคเสนผู้เจริญ, พระพุทธเจ้า พระผู้เป็นเจ้าได้เห็นหรือ"

พระเถรเจ้าถวายพระพรว่า "อาตมภาพไม่ได้เห็น ขอถวายพระพร"

ร "ก็อาจารย์ทั้งหลายของพระผู้เป็นเจ้าได้เห็นหรือ"

ถ "อาจารย์ทั้งหลายของอาตมภาพก็หาได้เห็นไม่"

ร "พระพุทธเจ้า พระผู้เป็นเจ้าก็มิได้เห็น, อาจารย์ของพระผู้เป็นเจ้าก็มิได้เห็น, ถ้าเช่นนั้น พระพุทธเจ้าก็ไม่มี, เพราะว่า พระพุทธเจ้าย่อมไม่ปรากฏในปัญหาข้อนี้"

ถ "ขอถวายพระพร บรมกษัตริย์ผู้เป็นประถมขัตติยราชวงศ์ของบรมบพิตร มีหรือไม่"

ร "มีซิ สงสัยอะไร"

ถ "ก็บรมบพิตรได้เคยทรงเห็นหรือ"

ร "ไม่เคยเห็น"

ถ "ก็ชนทั้งหลายผู้สำหรับกราบทูลเตือนบรมบพิตร คือ ปุโรหิตเสนาบดี อมาตย์ผู้วินิจฉัย ได้เคยเห็นหรือ"

ร "ไม่เคยเห็นเหมือนกัน"

ถ "ถ้าว่าบรมบพิตรไม่ได้เคยทรงเห็นบรมกษัตริย์ผู้เป็นประถมขัตติยราชวงศ์ และชนทั้งหลายผู้สำหรับกราบทูลเตือน ก็ไม่ได้เห็นบรมกษัตริย์ผู้เป็นประถมขัตติยราชวงศ์จะมีที่ไหน, เพราะว่า ไม่ปรากฏในปัญหาข้อนี้"

ร "เครื่องราชูปโภคทั้งหลายที่บรมกษัตริย์ ผู้เป็นประถม
ขัตติยราชวงศ์ ได้ใช้สอยยังปรากฏอยู่ คือ เศวตฉัตร มหามกุฎ ฉลองพระบาท วาลวิชนี พระขรรค์แก้ว และที่บรรทมทั้งหลายมีราคามาก ข้าพเจ้าจึงทราบและเชื่อแน่ว่า 'บรมกษัตริย์ผู้เป็นประถม
ขัตติยราชวงศ์มีจริง"

ถ "ขอถวายพระพร อาตมภาพทราบและเชื่อซึ่งพระผู้ทรงพระภาคเจ้าว่า 'มีจริง' เหมือนฉะนั้น,
เหตุเป็นเครื่องให้อาตมภาพทราบและเชื่อแน่ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่จริง' ฉะนี้ มีอยู่ คือ เครื่องพุทธบริโภคทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ผู้เห็น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธนั้นได้ทรงใช้สอยมีอยู่, คือ สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด อริยามัฏฐางคิกมรรคแปด, โลกทั้งเทวโลก ย่อมรู้ย่อมเชื่อแน่ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่' ฉะนี้ ขอถวายพระพร บรมบพิตรพึงทราบโดยเหตุ โดยปัจจัย โดยนัย โดยทางอนุมานนี้ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีอยู่' ฉะนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า 'ทรงยังประชุมชนให้ข้ามจากสงสารกันดารเสด็จปรินิพพานแล้ว เพราะสิ้นไปแห่งอุปธิกล่าวคือเบญจขันธ์ กิเลสกรรม, บรมบพิตรธรรมิกมหาราช ควรทรงทราบโดยทรงอนุมานว่า 'พระพุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า มีอยู่จริง' ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ขอพระผู้เป็นเจ้ากระทำอุปมา"

ถ "ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่านายช่างผู้ตกแต่งพระนครอยากสร้างพระนคร ก็เลือกหาพื้นที่อันเสมอ ไม่สูงไม่ต่ำ ไม่มีกรวด และหิน ไม่มีอุปัทวะ ไม่มีโทษ น่ารื่นรมย์ก่อนแล้ว ให้กระทำพื้นที่ซึ่งไม่เสมอให้เสมอ แล้วให้ชำระตอไม้และหนามแล้ว จึงสร้างพระนครลงในพื้นที่นั้น พระนครนั้นแบ่งกำหนดโดยส่วนอย่างงาม มีคูและกำแพงขุดก่อแล้ว มีประตูหอรบและยุ้งฉางมั่นคง มีท้องสนามและถนนสี่แยก ถนนติดต่อกันสายเดียว ถนนสามแยกเป็นอันมาก มีทั้งถนนหลวง มีพื้นเสมอสะอาด มีร้านตลาดแบ่งปันตั้งไว้ดีแล้ว มีสวนเป็นที่ยินดีและสระใหญ่สระบัว บริบูรณ์ด้วยน้ำควรดื่ม ประดับแล้วด้วยสถานอันประเสริฐมีอย่างมาก เว้นจากโทษที่จะพึงติว่าไม่งามทั้งปวง, นายช่างผู้ตกแต่งพระนครนั้น ครั้นพระนครนั้นถึงแล้วซึ่งความเป็นของไพบูลย์โดยประการทั้งปวง ก็ไปเสียยังประเทศอื่น, ครั้นต่อมา พระนครนั้นแข็งแรงเจริญสุข มีอาหารบริบูรณ์เกษมสำราญมั่งคั่ง ไม่มีเหตุร้าย หาอันตรายมิได้ ขนเป็นอันมาก คับคั่งด้วยชนต่างชาติต่างภาษา คือ กษัตริย์ พราหมณ์ เวสสะ สุททะ นายช้าง นายม้า นายรถ คนเดินเท้า คนถือธนู คนถืออาวุธ ราชบุตรเข้มแข็ง ทหารผูกเกราะไล่ข้าศึกกล้าหาญ บุตรทาส บุตรอมาตย์ หมู่คนปล้ำ คนทำครัว ช่างตัดผม ช่างจาระไน ช่างดอกไม้ ช่างทอด ช่างเงิน ช่างตะกั่ว ช่างดีบุก ช่างโลหะ ช่างลูกปืน ช่างเหล็ก ช่างแก้วมณี ช่างทอผ้า ช่างหม้อ ช่างเกลือ ช่างหนัง ช่างรถ ช่างงา ช่างเชือก ช่างหวี ช่างด้าย ช่างสาน ช่างธนู ช่างสายธนู ช่างศร ช่างเขียน ช่างทำที่อาศัย ช่างย้อม คนทำงานต่าง ๆ คนทำเครื่องหอม คนเกี่ยวหญ้า คนตัดฟืน คนทำการจ้าง คนหาผัก คนหาผลไม้ คนหารากไม้ คนหุงข้าว คนทำขนม คนหาปลา คนหาเนื้อ คนทำของเมา คนฟ้อนรำ คนโลดเต้น คนเล่นกล คนขับร้อง คนเผาศพ คนเทดอกไม้ พราน หญิงแพ.ศ.ยา ทาสีผู้นำไปซึ่งหม้อ ชาวสกนครและชาวยวนนคร จีนนคร วิลาตนคร ชาวอุชเชนีนคร ชาวภารุนครและกัจฉกนคร ชาวกาสีนครและโกสลนคร อปรันตกนคร ชาวมคธนคร ชาวสาเกตนคร ชาวโสรัฏฐกนคร ชาวปาเฐยยกนคร ชาวโกตุมพนครและมธุรกนคร ชาวอลสันทนคร กัสมีรนคร คันธารนคร ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในพระนครนั้น, ชนชาวต่างประเทศเห็นพระนครใหม่
ซึ่งจำแนกภูมิสถานเป็นต้นดีหาที่ติมิได้ เป็นที่น่ารื่นรมย์นั้นแล้ว ย่อมรู้โดยอนุมานว่า 'นายช่างผู้สร้างพระนครนี้ เป็นผู้ฉลาดทีเดียว' ดังนี้ ฉันใดก็ดี, พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นผู้ไม่มีผู้ใดเสมอ เป็นผู้เสมอด้วยบุคคลผู้หาใครเสมอมิได้ เป็นผู้ไม่มีบุคคลผู้เสมอเปรียบ เป็นผู้หาใคร ๆ

เช่นด้วยพระองค์มิได้ เป็นผู้อันบุคคลไม่พึงชั่ง ไม่พึงนับ ไม่พึงประมาณ เป็นผู้มีพระคุณอันนับไม่ได้ เป็นผู้ถึงซึ่งความเปี่ยมแห่งพระคุณ เป็นผู้มีปัญญาเครื่องเห็นหาที่สุดมิได้ เป็นผู้มีพระเดชานุภาพหาที่สุดมิได้ เป็นผู้มีพระวิริยะหาที่สุดมิได้ เป็นผู้มีพระกำลังหาที่สุดมิได้ เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความเปี่ยมแห่งพระพุทธพล พระองค์ยังมารพร้อมด้วยเสนาให้ปราชัยแล้วทรงทำลายซึ่งข่ายคือทิฏฐิแล้ว ยังอวิชชาให้สิ้นไปแล้ว ให้วิทยาเกิดขึ้นแล้วทรงไว้ซึ่งคบเพลิงกล่าวคือพระธรรม ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ตรัสรู้ญยยธรรมทั้งปวง มีสงครามอันผจญชนะแล้ว ได้ทรงสร้างพระนคร กล่าวคือ พระธรรมไว้ ฉันนั้นนั่นเทียวแล

ขอถวายพระพร ธรรมนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีศีลเป็นกำแพง มีหิริเป็นคู มีญาณเป็นซุ้มประตู มีวิริยะเป็นหอรบ มีศรัทธาเป็นเสาระเนียด มีสติเป็นนายประตู มีปัญญาเป็นปราสาท มีสุตันตปิฎกเป็นท้องสนาม มีอภิธรรมปิฎกเป็นถนนสามแพร่ง มีวินัยปิฎกเป็นวินิจฉัยสภาคารสถาน มีสติปัฏฐานเป็นถนน

อนึ่ง ร้านทั้งหลายเห็นปานนี้ เป็นของอันพระผู้มีพระภาคเจ้าเปิดไว้แล้ว ในถนนกล่าวคือ สติปัฏฐาน, คือ ร้านขายดอกไม้ ร้านขายของหอม ร้านขายผลไม้ ร้านขายยาถอนพิษ ร้านขายยาแก้โรคต่าง ๆ ร้านขายน้ำอมฤต ร้านขายแก้ว ร้านขายของทั้งปวง"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ร้านขายดอกไม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ความจำแนกอารมณ์ทั้งหลายเป็นของอันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้รู้ผู้เห็น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะนั้น ได้ตรัสไว้ คือ สัญญาว่าไม่เที่ยง สัญญาว่ามิใช่ตัวตน สัญญาว่าไม่งาม สัญญาว่ามีอาทีนพ สัญญาในอันละ สัญญาในวิราคธรรม สัญญาในนิโรธธรรม สัญญาในความไม่น่าเพลิดเพลินยิ่งในโลกทั้งปวง สัญญาในความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง สติระลึกลมหายใจออกเข้า สัญยาในซากศพอันเน่าพองขึ้น สัญยาในซากศพที่มีสีเขียว สัญยาในซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ สัญญาในซากศพที่ขาดกลางตัว สัญญาในซากศพที่สัตว์กัดกิน สัญญาในซากศพที่มีมือเท้าและศีรษะขาด สัญญาในซากศพที่เขาสับฟันบั่นเป็นท่อน ๆ สัญญาในซากศพที่มีโลหิตไหลออกอยู่ สัญญาในซากศพที่ขาดกลางตัว สัญญาในซากศพที่สัตว์กัดกิน สัญยาในซากศพที่มีมือเท้าและศีรษะขาด สัญญาในซากศพที่เหลือแต่ร่างกระดูก สัญญาในเมตตา สัญญาในกรุณา สัญญาในมุทิตา สัญยาในอุเบกขา ระลึกถึงความตาย สติไปในกายความจำแนกอารมณ์เหล่านี้แล เป็นของอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้ บุคคลผู้อยากจะพ้นจากชาติชราและมรณะ ย่อมถือเอาซึ่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง, ก็ย่อมพ้นจากราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และข้ามสงสาร ห้ามเสียซึ่งกระแสแห่งตัณหา ชำระมลทินสามอย่าง ด้วยอารมณ์นั้น, ฆ่าเสียซึ่งกิเลสทั้งปวง เข้าไปแล้วสู่พระนคร คือ พระนิพพาน อันไม่มีมลทิน ไม่มีธุลี หมดจดขาวผ่อง ไม่มีความเกิด ไม่มีชรา ไม่มีมรณะ เป็นสุข เป็นของเย็น หาภัยมิได้ สูงสุดกว่าเมืองตามธรรมดา ยังจิตให้พ้นพิเศษ เพราะความเป็นพระอรหันต์ นี่แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายดอกไม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า' ท่านทั้งหลาย ถือเอาราคาคือกระทำความเพียรเป็นต้นเข้าไปสู่ร้าน ซื้อเอาอารมณ์แล้วจะพ้นจากทุกข์ทั้งปวงด้วยธรรมชาติเป็นที่พ้นนั้น ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ ร้านขายของหอมแห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ความจำแนกศีลทั้งหลายเป็นของอันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้รู้ผู้เห็นผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะนั้นได้ตรัสไว้, พุทธโอรสแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ลูบไล้ของหอมกล่าวคือศีล ยังโลกทั้งเทวโลกให้ตลบไปด้วยกลิ่นคือศีล, ย่อมฟุ้งไปในทิศใหญ่ทิศน้อยตามลมทวนลม ความจำแนกศีลทั้งหลายเหล่านั้นเป็นไฉน คือ ศีลกับทั้งสรณะ ศีลห้า ศีลมีองค์แปด ศีลมีองค์สิบ ปาฏิโมกขสังวรศีลอันนับเข้าในอุทเทสห้า นี่แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายของหอมแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า' แม้พุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพดาล่วงเสียซึ่งเทพดา ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า 'กลิ่นแห่งบุปผชาติย่อมไปทวนลมไม่ได้, กลิ่นแห่งแก่นจันทน์หรือกลิ่นแห่งกฤษณาและดอกมะลิ ก็ย่อมไปทวนลมไม่ได้ ส่วนกลิ่นของท่านผู้เป็นสัตบุรุษทั้งหลาย ย่อมไปทวนลมได้, เหตุว่าท่านผู้เป็นสัตบุรุษ ย่อมฟุ้งไปในทิศทั้งปวง, บรรดาคันธชาตทั้งหลายเหล่านี้ คือ แก่นจันทน์ กฤษณา ดอกบัว และดอกมะลิ คันธชาตคือศีล เป็นของไม่มีคันธชาตอื่นจะยิ่งไปกว่า กลิ่นกฤษณา กลิ่นแก่นจันทน์เป็นของมีกลิ่นน้อย, ฝ่ายกลิ่นของท่านผู้มีศีลทั้งหลาย เป็นของอุดม ย่อมฟุ้งไปในเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย' ดังนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ ร้านขายผลไม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ผลทั้งหลาย อันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล สุญญตผลสมาบัติ อนิมิตตผลสมาบัติ อัปปณิหิตผลสมาบัติ บรรดาผลเหล่านั้น บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งย่อมปรารถนาผลใด บุคคลผู้นั้นให้ราคา คือ ทำความเพียรเป็นต้นแล้ว ซื้อเอาผลที่ตนปรารถนานั้น คือถ้าว่าปรารถนาโสดาปัตติผลเป็นต้น ก็ซื้อโสดาปัตติผลเป็นต้น

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนไม้มะม่วงของบุรุษบางคน เป็นไม้มีผลเป็นนิตย์, คนซื้อทั้งหลายยังไม่มาเพียงใด บุรุษนั้นก็ไม่ยังผลทั้งหลายให้หล่นจากต้นเพียงนั้น, ครั้นรับราคาจากคนซื้อทั้งหลายผู้มาซื้อแล้วจึงกล่าวว่า 'บุรุษผู้เจริญ ไม้มะม่วงนั้นเป็นไม้มีผลเป็นนิตย์ ท่านปรารถนาผลชนิดใด จงถือเอาผลชนิดนั้น ดิบก็มี สุกก็มี' ดังนี้ คนซื้อนั้นถ้าปรารถนาผลดิบ ก็ถือเอาผลดิบตามราคาที่ตนให้นั้น ถ้าปรารถนาผลสุก ก็ถือเอาผลสุกตามราคาที่ตนให้นั้น ฉันใด, บุคคลผู้ใดปรารถนาผลอันใด บุคคลนั้นให้ราคาคือทำความเพียรเป็นต้นแล้ว ซื้อเอาผลที่ตนปรารถนานั้น คือ ถ้าว่าปรารถนาโสดาปัตติผลเป็นต้น ก็ซื้อโสดาปัตติผลเป็นต้น ฉันนั้น นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายผลไม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า'

ชนทั้งหลายให้ราคากล่าวคือ ทำความเพียรเป็นต้น แล้วก็ถือเอาผลไม้กล่าว คือ อมฤตธรรม, เพราะเหตุนั้น ชนเหล่าใดได้ซื้อผลไม้กล่าวคือ อมฤตธรรม, ชนเหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความสุข ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ ร้านขายยาถอนพิษของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ยาถอนพิษทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปลื้องโลกทั้งเทวโลกจากพิษ คือกิเลส อันพระองค์ได้ตรัสไว้, ก็ยาถอนพิษเหล่านั้นไฉน คืออริยสัจสี่ อันพระองค์ได้ตรัสไว้ คือ ทุกขอริยสัจหนึ่ง ทุกขสมุทัยอริยสัจหนึ่ง ทุกขนิโรธอริยสัจหนึ่ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจหนึ่ง บรรดาอริยสัจสี่นั้น บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้เพ่งเพื่อความรู้ทั่วถึง ฟังอยู่ซึ่งอริยสัจธรรมสี่ บุคคลเหล่านั้น ย่อมพ้นจากชาติชรามรณะและโสกปริปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายยาถอนพิษแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า'

ยาถอนพิษเหล่าใดเหล่าหนึ่งใน โลกอันบำบัดเสียซึ่งพิษทั้งหลายซึ่งจะเสมอด้วยยาถอนพิษ คือธรรม มิได้มี ภิกษุทั้งหลายเพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลาย จงดื่มยาถอนพิษคือธรรมนั้น ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ ร้านขายยาแก้โรคต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ยาแก้โรคต่าง ๆ ทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแก้ไขเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย อันพระองค์ได้ตรัสไว้คือ สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ ด้วยยาแก้โรคต่าง ๆ เหล่านี้, และให้ทำซึ่งอันยังของเสีย คือโลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ ถีนมิทธะ อหิริกะและอโนตตัปปะ สรรพกิเลสให้อาเจียนออกเสียด้วยยาแก้โรคต่าง ๆ เหล่านี้ นี้แล ขอถวายพระพรบัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายยาแก้โรคต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า'

ยาเหล่าใดเหล่าหนึ่งแก้โรคต่าง ๆ มีอยู่ในโลกมาก ซึ่งจะเสมอด้วยยาแก้โรคต่าง ๆ กล่าวคือ ธรรมย่อมไม่มี ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงดื่มยาแก้โรคต่าง ๆ กล่าวคือธรรมนั้น ชนเหล่าใด ดื่มยาแก้โรคต่าง ๆ กล่าวคือ ธรรมแล้ว ชนเหล่านั้น พึงเป็นผู้หาแก่และตายไม่, และชนเหล่าใด เจริญแล้ว เห็นแล้ว ชนเหล่านั้นเป็นผู้ดับแล้ว เหตุสิ้นไปแห่งอุปธิ ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ ร้านขายน้ำอมฤตของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร น้ำอมฤตอันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้อาบโลกทั้งเทวโลกด้วยน้ำอมฤตไรเล่า, เทพดามนุษย์ทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าอาบด้วยน้ำอมฤตไรเล่า ย่อมพ้นจากชาติชราพยาธิมรณะ และโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย น้ำอมฤตนั้นเป็นไฉน น้ำอมฤตนั้นได้แก่กายคตาสติ แม้พุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพดาล่วงเสียซึ่งเทพดา ได้ทรงภาสิตไว้ว่า 'ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดบริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่า บริโภคอมฤตธรรม' ฉะนี้ นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายน้ำอมฤตของพระผู้มีพระภาคเจ้า'

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทอดพระเนตรเห็นหมู่คนผู้เจ็บแล้วได้เปิดไว้ซึ่งร้านขายน้ำอมฤต, ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงซื้อน้ำอมฤตนั้นด้วยราคาคือ ความเพียรเป็นต้นแล้ว ถือเอาน้ำอมฤตนั้นด้วยประการฉะนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ ร้านขายแก้วของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร แก้วทั้งหลายอันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ พุทธโอรสทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า ประดับแล้วด้วยแก้วเหล่าใดเล่า ย่อมยังโลกทั้งเทวโลกให้รุ่งเรืองโพลงแจ่มกระจ่างส่องสว่างข้างบนล้างล่างด้านขวาง แก้วเหล่านั้นเป็นไฉน แก้วคือศีล แก้วคือสมาธิ แก้วคือปัญญา แก้วคือวิมุตติ แก้วคือวิมุตติญาณทัสสนะ แก้วคือปฏิสัมภิทา แก้วคือโพชฌงค์

ขอถวายพระพร แก้วคือศีลของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน คือปาฏิโมกขสังวรศีล อินทรียสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล จุลลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล มัคคศีล ผลศีล, โลกทั้งเทวดาทั้งมารทั้งพรหม หมู่สัตว์ทั้งสมณะพราหมณ์ ย่อมรักใคร่ปรารถนา

บุคคลผู้ประดับด้วยแก้ว คือ ศีล ภิกษุผู้ประดับด้วยแก้ว คือ ศีล ย่อมไพโรจน์รุ่งเรืองทั่วทิศใหญ่ทิศน้อยข้างบนข้างล่างด้านขวาง, ล่วงยิ่งครอบงำแก้วทั้งปวงตั้งอยู่ในระหว่างนี้ คือข้างล่างตั้งแต่อเวจีอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้เปิดไว้ในร้านขายแก้ว นี้แล ขอถวายพระพรบัณฑิตกล่าวว่า 'แก้วคือศีลของพระผู้มีพระภาคเจ้า'แก้ว คือ ศีลทั้งหลายเห็นปานนี้ มีอยู่ในร้านของพระผู้มีพระภาคเจ้า, ท่านทั้งหลายจงซื้อแก้ว คือศีลนั้น ด้วยราคาคือทำความเพียรเป็นต้นแล้ว ประดับแก้วคือศีลนั้นด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร แก้ว คือ สมาธิของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน คือ สมาธิมีวิตกวิจาร, สมาธิไม่มีวิตกมีแต่สักว่าวิจาร, สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจาร, สุญญตสมาธิ, อนิมิตตสมาธิ, อัปปณิหิตสมาธิ, กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก วัตถุเครื่องเศร้าหมอง คือ มานะ อุทธัจจะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา และความตรึกชั่วทั้งหลายมีอย่างต่าง ๆ ทั้งปวง มากระทบสมาธิแห่งภิกษุผู้ประดับด้วยแก้วคือสมาธิ ย่อมเรี่ยรายกระจัดกระจายไป ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ เข้าไปติดอยู่ไม่ได้ ความที่สมาธิเป็นของอันกามวิตกเป็นต้นมากระทบแล้วไม่ตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุแห่งอะไร เพราะความที่สมาธิเป็นของบริสุทธิ์, เปรียบเหมือนน้ำในใบบัว ย่อมเรี่ยรายกระจัดกระจายไป ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ เข้าไปติดอยู่ไม่ได้, ความที่น้ำไม่ติดในใบบัวได้นั้น เพราะเหตุแห่งอะไร เพราะความที่ใบบัวเป็นของบริสุทธิ ฉะนั้น นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'แก้ว คือ สมาธิของพระผู้มีพระภาคเจ้า'
แก้ว คือ สมาธิทั้งหลายเห็นปานนี้แล อันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เปิดไว้แล้วในร้านขายแก้ว ความตรึกชั่วทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดมีแก่บุคคลผู้มีระเบียบแห่งแก้ว คือ สมาธิ และจิตของบุคคลนั้น ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน, เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงประดับ แก้วคือสมาธินั้นด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร แก้วคือ ปัญญาของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไฉน คือพระอริยสาวกย่อมรู้แจ้งตามเป็นอย่างไร ด้วยปัญญาไรเล่าว่า 'นี้เป็นกุศล นี้เป็นอกุศล นี้มีโทษ นี้ไม่มีโทษ, นี้ควรเสพ, นี้ไม่ควรเสพ, นี้ต่ำช้า นี้ประณีต, นี้เป็นของดำ นี้เป็นของขาว, นี้เป็นส่วนเปรียบด้วยของดำและของขาว, นี้เป็นตัวทุกข์, นี้เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นพร้อม, นี้เป็นธรรมที่ดับทุกข์ นี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์' ฉะนี้ นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'แก้วคือปัญญาของพระผู้มีพระภาคเจ้า'

ภพย่อมไม่เป็นไปนานแก่บุคคลผู้มีระเบียบแห่งแก้ว คือ ปัญญา, บุคคลนั้น ย่อมถูกต้องอมฤตธรรมพลัน, และบุคคลนั้นย่อมไม่ชอบใจในภพ ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร แก้วคือวิมุตติของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน คือ พระอรหัต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า แก้วคือวิมุตติ, ภิกษุผู้ถึงพระอรหัตแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เธอประดับแก้ว คือ วิมุตติแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษประดับพวงแก้วมุกดา และเครื่องประดับเป็นวิการแห่งแก้วมณี ทองคำ แก้วประพาฬ มีตัวอันลูบไล้ด้วยกฤษณาและแก่นจันทน์แดง ตกแต่งด้วยดอกกากะทิง ดอกบุนนาค ดอกรัง ดอกจำปา ดอกแค ดอกบัว ดอกมะลิ ย่อมไพโรจน์ส่องสว่างล่วงชนอันเหลือทั้งหลาย ด้วยอาภรณ์แล้วด้วยดอกไม้ของหอมและแก้วฉันใด, พระขีณาสพผู้ถึงพระอรหัตแล้วประดับวิมุตติรัตน์แล้ว ย่อมไพโรจน์ส่องสว่างล่วงภิกษุทั้งหลายผู้พ้นพิเศษแล้ว เพราะเปรียบเทียบด้วยวิมุตติ ฉันนั้น, ความที่พระขีณาสพผู้ประดับวิมุตติรัตน์เป็นผู้ไพโรจน์ล่วงภิกษุผู้พ้นพิเศษทั้งหลายด้วยวิมุตตินั้น เพราะเหตุแห่งอะไรเพราะเครื่องประดับ คือ วิมุตติรัตน์เป็นยอดแห่งสรรพเครื่องประดับทั้งหลาย นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'แก้วคือ วิมุตติของพระผู้มีพระภาคเจ้า'
ชนในเรือนย่อมแลดูท่านผู้เจ้าของเรือน ทรงระเบียบแห่งแก้วมณี, ฝ่ายโลกทั้งเทวโลกทั้งหลาย ย่อมแลดูท่านผู้ทรงระเบียบแห่งวิมุตติรัตน์ ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร แก้วคือ วิมุตติญาณทัสสนะของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน คือพระอริยสาวกย่อมพิจารณาซึ่งมรรคผลนิพพานทั้งหลาย และซึ่งกิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ทั้งหลายด้วยญาณใด, ปัจจเวกขณญาณอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า แก้วคือ วิมุตติญาณทัสสนะ พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมตรัสรู้ ซึ่งความเป็นผู้กระทำกิจเสร็จแล้วด้วยญาณใด, พระชิโนรสทั้งหลาย ย่อมพยายามเพื่ออันได้ญาณรัตน์นั้น ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร แก้วคือปฏิสัมภิทา ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน ปฏิสัมภิทามีสี่ประการ คือ อัตถปฏิสัมภิทา (ปัญญาเครื่องแตกฉานในอรรถ) ธัมมปฏิสัมภิทา (ปัญญาเครื่องแตกฉานในธรรม) นิรุตติปฏิสัมภิทา (ปัญญาเครื่องแตกฉานในถ้อยคำหรือภาษา) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาเครื่องแตกฉานในความเข้าใจ) ภิกษุตกแต่งด้วยแก้ว คือ ปฏิสัมภิทาเหล่านี้ ย่อมเข้าบริษัทใด ๆ ขัตติยบริษัทหรือพราหมณบริษัท หรือคฤหบดีบริษัท หรือสมณบริษัท เป็นผู้ไม่ครั่นคร้าม ไม่ขวยเขิน ไม่ตกใจ ไม่สะดุ้งกลัว ไม่สยองขน เหมือนกับทหารเป็นผู้กล้าในสงคราม มีอาวุธห้าอย่างผูกสอดแล้ว มิได้กลัวเข้าสู่สงครามด้วยรำพึงคิดว่า 'ถ้าว่าข้าศึกอยู่ไกล เราจักยิงด้วยศร ถ้าอยู่ใกล้แต่นั้น เราจักพุ่งด้วยหอก, ถ้าอยู่ใกล้แต่นั้น เราจักฟันด้วยดาบ, ถ้าอยู่ชิดเข้ามาอีก เราจักตัดด้วยกระบี่ให้เป็นสองท่อน, ถ้าอยู่ชิดกันทีเดียว

เราจักแทงด้วยกริช' ฉะนี้ ฉันใด, ภิกษุผู้ประดับด้วยรัตนะ คือ ปฏิสัมภิทาสี่ เป็นผู้กล้า ไปหาบริษัทรำถึงคิดว่า
'ผู้ใดผู้หนึ่งจักถามปัญหาในอัตถปฏิสัมภิทากะเรา เราจักตอบอรรถโดยอรรถแก่เขา, คือ จักตอบปัจจัยโดยปัจจัยแก่เขา จักตอบเหตุโดยเหตุแก่เขา จักตอบนัยโดยนัยแก่เขา, จักกระทำไม่ให้เขาสงสัย จักให้เขายินดีด้วยปัญหาเวยยากรณ์ ผู้ใดผู้หนึ่งจักถามปัญหาในธัมมปฏิสัมภิทากะเรา เราจักตอบธรรมโดยธรรมแก่เขา, คือจักตอบอมตธรรมโดยอมตธรรมแก่เขา จักตอบอสังขตธรรมโดยอสังขตธรรมแก่เขา จักตอบนิพพานธรรมโดยนิพพานธรรมแก่เขา จักตอบสุญญตธรรมโดยสุญญตธรรมแก่เขา จักตอบอนิมิตตธรรมโดยอนิมิตตธรรมแก่เขา จักตอบอัปปณิหิตธรรมโดยอัปปณิปิตธรรมแก่เขา จักตอบอเนญชธรรม (ธรรม คือ ความเป็นผู้ไม่มีตัณหา) โดยอเนญชธรรมแก่เขา, ผู้ใดผู้หนึ่งจักถามปัญหาในนิรุตติปฏิสัมภิทากะเรา เราจักตอบนิรุตติโดยนิรุตติแก่เขา, คือจักตอบบทโดยบทแก่เขา จักตอบอนุบทโดยอนุบทแก่เขา จักตอบอักษรโดยอักษรแก่เขา จักตอบสนธิโดยสนธิแก่เขา จักตอบพยัญชนะโดยพยัญชนะแก่เขา จักตอบอนุพยัญชนะโดยอนุพยัญชนะแก่เขา จักตอบวรรณยุตติโดยวรรณยุตติแก่เขา จักตอบสระโดยสระแก่เขา จักตอบบัญญัติโดยบัญญัติแก่เขา จักตอบโวหารโดยโวหารแก่เขา, จักกระทำไม่ให้เขาสงสัย จักให้เขายินดีด้วยปัญหาเวยยากรณ์, ผู้ใดผู้หนึ่งจักถามปัญหาในปฏิภาณปฏิสัมภิทากะเรา เราจักตอบปฏิภาณโดยปฏิภาณแก่เขา คือ จักตอบอุปมาโดยอุปมาแก่เขา จักตอบลักษณะโดยลักษณะแก่เขา จักตอบรสโดยรสแก่เขา, จักกระทำไม่ให้เขาสงสัย จักให้เขายินดีด้วยปัญหาเวยยากรณ์ ฉันนั้นทีเดียว นี้แล ขอถวายพระพรบัณฑิตกล่าวว่า 'แก้วคือปฏิสัมภิทาของพระผู้มีพระภาคเจ้า'
บุคคลใดซื้อปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว พึงถูกต้องด้วยญาณ, บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่กลัวไม่สะดุ้ง ย่อมรุ่งเรืองล่วงโลกทั้งเทวโลกทั้งหลายด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร แก้วคือโพชฌงค์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน คือ สติสัมโพชฌงค์หนึ่ง ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์หนึ่ง วิริยสัมโพชฌางค์หนึ่ง ปีติสัมโพชฌงค์หนึ่ง ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์หนึ่ง สมาธิสัมโพชฌงค์หนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์หนึ่ง ภิกษุประดับด้วยโพชฌงค์รัตนะเจ็ดเหล่านี้ ย่อมครอบงำเสียซึ่งมืดทั้งปวงยังโลกทั้งเทวโลกให้สว่างไสว นี้แล ขอถวายพระพร บัณฑิตกล่าวว่า 'แก้วคือโพชฌงค์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า'
โลกทั้วเทวโลกทั้งหลายย่อมลุกขึ้น เพื่อท่านผู้มีระเบียบแห่งโพชฌงครัตน์ เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงซื้อโพชฌงครัตน์นั้นด้วยราคา คือกระทำความเพียรเป็นต้นแล้ว ประดับโพชฌงครัตน์นั้น ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ร้านขายของทั้งปวงแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร พระพุทธวจนะมีองค์เก้า พระเจดีย์อันบรรจุพระบรมสารีริกธาต พระเจดีย์อันบรรจุบริขารซึ่งเป็นพุทธบริโภคและสังฆรัตนะ ชื่อว่าร้านขายของทั้งปวงแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า สมบัติคือชาติ สมบัติคือทรัพย์ สมบัติคืออายุ สมบัติคือความไม่มีโรค สมบัติคือวรรณ สมบัติคือปัญญา สมบัติเป็นของมนุษย์ สมบัติเป็นทิพย์ สมบัติคือนิพพาน แต่ล้วนเป็นของอันพระผู้มีพระภาคเจ้าเปิดไว้ในร้านขายของทั้งปวง ชนเหล่าใดปรารถนาสมบัติเหล่านั้น ๆ ชนเหล่านั้นให้ราคาคือกระทำความเพียรเป็นต้นแล้ว ซื้อเอาสมบัติที่ปรารถนาและปรารถนาแล้ว, บางพวกซื้อด้วยสมาทานศีล บางพวกซื้อด้วยอุโบสถกรรม, ย่อมได้สมบัติทั้งหลายอาศัยราคาแม้มีประมาณน้อย เหมือนอย่างว่า ชนทั้งหลายถือเอางาถั่วเขียนและถั่วขาวในร้าน อาศัยแลกด้วยข้าวสารถั่วเขียวถั่วขาวเล็กน้อยบ้าง ซื้อด้วยราคาน้อยบ้างฉันใด, ชนทั้งหลายย่อมได้สมบัติทั้งหลายในร้านขายของทั้งปวงแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า อาศัยราคาแม้เล็กน้อย ฉันนั้น; นี้แล ขอถวายพระพรบัณฑิตกล่าวว่า 'ร้านขายของทั้งปวงแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า' อายุ ความเป็นคนไม่มีโรค วรรณ สวรรค์ ความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูง และนิพพานเป็นธรรมชาติไม่ตาย หาปัจจัยปรุงแต่งมิได้ มีอยู่ในร้านขายของทั้งปวง เป็นของพระชินพุทธเจ้า ชนทั้งหลายย่อมถือเอาด้วยราคา คือกระทำความเพียรเป็นต้น น้อยหรือมาก, ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนี้ ท่านทั้งหลายจงซื้อด้วยราคา คือความเชื่อแล้ว จงเป็นผู้สำเร็จพร้อมด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร ชนทั้งหลายเห็นปานนี้ ย่อมอาศัยอยู่ในธรรมนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าคือ ผู้ทรงพระสูตร ผู้ทรงพระวินัย ผู้ทรงพระอภิธรรม ผู้กล่าวธรรม ผู้กล่าวชาดก ผู้กล่าวทีฆนิกาย ผู้กล่าวมัชฌิมนิกาย ผู้กล่าวสังยุตตนิกาย ผู้กล่าวอังคุตตรนิกาย ผู้กล่าวขุททกนิกาย ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยสมาธิ ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยปัญญา ผู้ยินดีในการเจริญโพชฌงค์ ผู้มีปัญหาเห็นแจ้ง ผู้ประกอบประโยชน์ของตนเนือง ๆ ผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นวัตร ผู้มีอันอยู่โคนไม้เป็นวัตร ผู้มีอันอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร ผู้มีอันอยู่ใกล้กองไม้เป็นวัตร ผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร ผู้มีอันนั่งเป็นวัตร ผู้มีอันเดินเป็นวัตร ผู้ตั้งอยู่ในผล ผู้เสขะ ผู้พร้อมเพรียงแห่งผล ผู้โสดาบัน ผู้สกทาคามี ผู้เอนาคามี ผู้อรหันต์ ผู้ได้ไตรวิชชา ผู้ได้อภิญญาหก ผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงบารมีในปัญญา ผู้ฉลาดในสติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรคอันประเสริฐ ฌานวิโมกข์ สมาบัติประกอบด้วยสุขอันละเอียด คือ รูปสมาบัติ อรูปสมาบัติ,

ธรรมนครได้เป็นสถานเกลื่อนกลาดไปด้วยชนเหล่านั้น ดุจป่าไม้อ้อและป่าไม้สาละ ฉะนั้น นิพนธคาถาในศาสนานี้ก็มีอยู่ว่า
ท่านผู้มีราคะ โทสะ โมหะไปปราศ หาอาสวะมิได้ มิได้เป็นทาสแห่งตัณหา ไม่มีอุปาทานเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร ท่านผู้มีปัญญามั่งคง
ทรงธุดงคปฏิบัติ ถือเป็นวัตรอยู่ในป่ามีผ้าครอบเศร้าหมอง จิตปองนักในที่สงัดเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้ถือนั่ง ถืออยู่ในที่ลาดปู อนึ่ง ท่านผู้ยืนและจงกรมไปมา ทรงผ้าบังสุกุลทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร ท่านผู้รู้พิเศษ สันดานดีตรง
ทรงผ้าไตรจีวร มีท่อนหนังเป็นที่สี่ ยินดีในอาสนะเดียวเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร ท่านผู้มีปัญญารักษาไว้ซึ่งตน
เป็นบุคคลมักน้อยสันโดษตามประโยชน์ที่ได้และไม่ได้ทุกประการ มีอาหารน้อย มิได้ละโมภเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้มีปัญญามักเพ่งยินดีในฌาณ มีจิตสันดานสงบตั้งมั่นปรารถนาอากิญจัญญายตนสมาบัติเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้ปฏิบัติตั้งอยู่ในผล พร้อมเพียงแห่งผล เป็นเสขบุคคลหวังประโยชน์สูงสุดเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้วิมลาริยบุคคล คือตั้งต้นแต่พระโสดาบัน ถัดนั้น พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระ
ขีณาสวอรหันต์เหล่านั้นย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้ฉลาดในสติปัฏฐานยินดีในการเจริญโพชฌงค์ มีปัญญาปลงเห็นแจ่มใส ทรงจำไว้ซึ่งพระธรรม เหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้ฉลาดในอิทธิบาททั้งสี่ ยินดีในสมาธิภาวนากิจ ประกองเนืองนิตย์ซึ่งสัมมัปปธานเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้ถึงอภิญญาบารมี ยินดีในโคจรเป็นของพระพุทธบิดาสัญจรในนภากาศเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้มีจักษุทอดลงพอเหมาะ พูดไพเราะพอประมาณ มีทวารอันได้รักษาระวังทั่ว ทรมานตัวดีในธรรมอันอุดมเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร
ท่านผู้มีไตรวิชชาฉฬภิญญา และถึงอิทธิบารมี ปัญญาบารมีเหล่านั้น ย่อมอยู่ในธรรมนคร

ขอถวายพระพร ภิกษุเหล่าใด ทรงไว้ซึ่งญาณอันประเสริฐ อันประมาณไม่ได้ ไม่มีกิเลสเครื่องข้อง มีคุณไม่พึงชั่ง มียศไม่พึงชั่ง
มีกำลังไม่พึงชั่ง มีเดชไม่พึงชั่ง ยังธรรมจักรให้เป็นไปเนือง ๆ ได้ถึงปัญญาบารมี, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า
ธรรมเสนาบดีในธรรมนครแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด มีฤทธิ์ มีปฏิสัมภิทาบรรลุแล้ว มีเวสารัชธรรมถึงแล้ว เที่ยวไปในอากาศ หาผู้เสมอยาก ยากที่ใคร ๆ
จะผจญได้ยังสมุทรสาครอันรองรับแผ่นดินและแผ่นดินให้หวั่นไหว จับต้องพระจันทร์และพระอาทิตย์ได้
ฉลาดในฤทธิ์และอธิษฐานอภินิหารได้ถึงอิทธิบารมี, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า ปุโรหิตในธรรมนครแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด ถือธุดงค์ เป็นผู้มีความปรารถนาน้อย ยินดีตามมีเกลียดวิญญัติและอเนสนะ เที่ยวบิณฑบาตไม่ขาด
เข้าไปสู่ป่าอันสงวัดราวกะผึ้งเคล้าเกสรดอกไม้แล้ว เข้าไปสู่ป่าอันสงัดฉะนั้น มิได้ใยดีในกายและชีวิต ถึงพระอรหัต วางอารมณ์ในธุดงคคุณ,
ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า ผู้พิพากษาในธรรมนครแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้บริสุทธิ์ไม่มีมลทิน ไม่มีเครื่องเศร้าหมองฉลาดในจุตูปปาตญาณ ได้ถึงทิพยจักษุบารมี, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า
ผู้ให้พระนครรุ่งเรืองด้วยประทีปในธรรมนครแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นพหุสุตมีนิกายเป็นที่มา ๆ ถึงแล้ว ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ฉลาดในการกำหนดอักษร ที่เป็นสิถิล ธนิต ทีฆะ
รัสสะ ครุ ลหุ ทรงนวังคศาสน์, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า ผู้รักษาธรรมในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด รู้วินัย ฉลาดในวินัย ฉลาดในนิทานและการกล่าว ฉลาดในอาบัติ อนาบัติ ครุกาบัติ ลหุกาบัติ อาบัติเยียวยาได้
อาบัติเยียวยาไม่ได้ วุฏฐาน เทสนา นิคคหะ ปฏิกรรม โอสารณกรรม นิสสารณกรรม ปฏิสารณกรรม ได้ถึงวินัยบารมี, ภิกษุเหล่านั้น
บัณฑิตกล่าวว่า ผู้ฉลาดในรูปในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้เนื่องด้วยระเบียบดอกไม้ คือ วิมุตติรัตนะอันประเสริฐ ถึงซึ่งความเป็นผู้น่าเลือกสรรเลิศ มีค่ามาก บัณฑิตกล่าวว่า
ผู้ขายดอกไม้ในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ตรัสรู้สัจจะสี่ มีสัจจะสี่แทงตลอดแล้ว เห็นแล้ว มีศาสนธรรมรู้วิเศษแล้ว
มีความเคลือบแคลงในสามัญญผลสี่ข้ามได้แล้ว มีความสุขเกิดแต่ผลได้เฉพาะแล้ว ย่อมจำแนกซึ่งผลเหล่านั้นแก่ผู้ปฏิบัติแม้เหล่าอื่น, ภิกษุเหล่านั้น
บัณฑิตกล่าวว่า ผู้ขายผลไม้ในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ลูบไล้ของหอมเลิศ คือ ศีล ทรงคุณมากอย่างเป็นอเนก ขจัดเสียซึ่งของเหม็น กล่าวคือ กิเลส, ภิกษุเหล่านั้น
บัณฑิตกล่าวว่า ผู้ขายของหอมในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด ใคร่ธรรม กล่าวแต่ถ้อยคำอันไพเราะ บันเทิงยิ่งในอภิธรรม อภิวินัย ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่รุกขมูลก็ดี ไปสู่เรือนว่างเปล่าก็ดี

ย่อมดื่มรสเลิศแห่งธรรม, หยั่งลงรสเลิศแห่งธรรมด้วยกายวาจาใจ มีปฏิภาณยิ่ง มีปฏิภาณในการแสวงหาธรรม การพูดถึงความมักน้อย การพูดถึงความสันโดษ การพูดถึงความสงัดทั่ว การพูดถึงความไม่คลุกคลี การพูดถึงความปรารภความเพียร การพูดถึงศีล การพูดถึงสมาธิ การพูดถึงปัญญา การพูดถึงวิมุตติ การพูดถึงวิมุตติญาณทัศสนะ มีในที่ทั้งหลายใด ๆ แต่ที่นี้หรือแต่ที่นั้น เธอก็ไปในที่ทั้งหลายนั้น ๆ ย่อมดื่มรสแห่งการพูดนั้น, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า นักเลงดื่มในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด ประกอบตามชาคริยานุโยคตลอดเบื้องต้นแห่งราตรี และเบื้องปลายแห่งราตรี ให้คืนและวันล่วงไปด้วยการนั่ง การยืน และการเดิน ประกอบตามภาวนานุโยค ขวนขวายประโยชน์ตนเพื่อห้ามเสียซึ่งกิเลส, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า นคราภิบาลในธรรมนครแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้มีโภคทรัพย์ โดยโภคะ กล่าวคือธรรมรัตนโภคะ กล่าวคือนิกายเป็นที่มา และปริยัติธรรมและสุตะ แทงตลอด ลักษณะแห่งสระและพยัญชนะที่แสดงออกแล้ว เป็นผู้รู้แจ้งแผ่ไป, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า ธรรมเศรษฐีในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้แทงตลอดซึ่งการแสดงอย่างยิ่ง แสดงออกซึ่งความจำแนกด้วยอารมณ์ที่สั่งสมแล้ว ได้ถึงสิกขาคุณบารมี, ภิกษุเหล่านั้น บัณฑิตกล่าวว่า ราชบัณฑิตในธรรมนคร แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า

ขอถวายพระพร ธรรมนครแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า, จำแนกดีแล้ว สร้างไว้ดีแล้ว จัดแจงดีแล้ว บริบูรณ์ดีแล้ว กะแปลนดีแล้ว รักษาดีแล้ว ปกครองดีแล้ว ยากที่ปัจจามิตรจะข่มเหงได้ ด้วยประการอย่างนี้ ๆ

ขอถวายพระพร บรมบพิตรพึงทรงทราบ โดยปัจจัย โดยเหตุ โดยนัย โดยทรงอนุมานนี้ว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้ามีจริง' ฉะนี้ เห็นพระนครอันจำแนกดีแล้วเป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ก็รู้การที่นายช่างผู้สร้างเป็นผู้มีวิทยามากได้โดยอนุมาน ฉันใด,
เห็นธรรมนครอันประเสริฐของพระโลกนาถ ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้ามีจริง' ฉะนี้ ฉะนั้น
เห็นคลื่นทั้งหลายในทะเล ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'คลื่นทั้งหลายปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น ทะเลนั้นคงใหญ่ จักมีจริง' ฉันใด,
คงรู้จักพระพุทธเจ้าผู้บรรเทาเสียซึ่งความโศก ผู้ไม่ปราชัยในที่ทั้งปวง ผู้ถึงธรรมที่สิ้นไปแห่งตัณหา ผู้พ้นจากสาครคือภพได้ โดยอนุมาน ฉันนั้น
เห็นคลื่น กล่าวคือ ธรรมทั้งหลายในโลกทั้งเทวโลกก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'พระพุทธเจ้าเป็นอัครบุคคล จักมีจริงดุจความที่คลื่น กล่าวคือธรรมแผ่ไปทั่ว' ฉะนั้น
เห็นภูเขาสูง ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'ภูเขานั้นสูงจักเป็นภูเขาหิมวันต์' ฉันใด, เห็นภูเขากล่าวคือธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นของเย็นไม่มีอุปธิ เป็นของสูง เป็นของไม่หวั่นไหว ประดิษฐานอยู่ด้วยดีแล้ว ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้ามีจริง' ฉะนี้ ฉันนั้น
เห็นภูเขา กล่าวคือธรรม ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'พระพุทธเจ้านั้น จักเป็นผู้เลิศเป็นผู้แกล้วกล้ามากแท้จริง'
มนุษย์ทั้งหลายเห็นรอยเท้าแห่งคชสาร ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'คชสารนั้นใหญ่จริง' ฉะนี้ ฉันใด,
เห็นรอยพระบาทแห่งพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐผู้ให้มีแจ้ง ก้รู้ได้โดยอนุมานว่า 'พระองค์จักเป็นยิ่งจริง' ฉะนี้ ฉันนั้น
เห็นมฤคน้อยทั้งหลายตกใจกลัว ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'มฤคน้อยเหล่านี้ตกใจน้อย เพราะสำเนียงแห่งมฤคราช' ฉะนี้ ฉันใด,
เห็นเดียรถีย์ทั้งหลายมีใจกลัวมากแล้ว ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'อันพระพุทธเจ้าผู้ธรรมราชาคุกคามแล้ว' ฉะนี้ ฉันนั้น
เห็นแผ่นดินเย็นสนิทแล้ว หรือใบไม้สดเขียวมีน้ำมาก ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'เย็นเพราะมหาเมฆ' ฉะนี้ ฉันใด, เห็นชนนี้ร่าเริงบันเทิงแล้ว ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'อันเมฆ คือ ธรรมให้เอิบอิ่มแล้ว' ฉะนี้ ฉันนั้น
เห็นแกลบและตมแผ่นดินเป็นโคลนติดอยู่แล้ว ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'ลำน้ำเป็นของใหญ่' ฉะนี้ ฉันใด, เห็นชนนี้ ผู้เปื้อนเปรอะแล้วด้วยธุลีและเปือกตม คือ กิเลส ล้างแล้วในแม่น้ำ คือ ธรรม ทิ้งเสียแล้วในทะเล กล่าวคือธรรม,
เห็นโลกนี้ทั้งเทวโลกถึงอมฤตธรรมแล้ว ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'ธรรมขันธ์เป็นของใหญ่' ฉะนี้ ฉันนั้น
ดมของหอมอย่างสูงสุด ก็รู้ได้โดยอนุมานว่า 'กลิ่นหอมนี้ย่อมฟุ้งไป เพราะฉะนั้น ดอกไม้จักบานแล้ว' ฉะนี้ ฉันใด, กลิ่นหอมคือศีลนี้ ย่อมฟุ้งไปในโลกทั้งเทวโลก, ก็ควรรู้ได้โดยอนุมานว่า 'พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีบุคคลอื่นยิ่งกว่า มีจริง' ฉะนี้ ฉันนั้น

ขอถวายพระพร ผู้มีปัญญาอาจแสดงพระกำลังแห่งพระพุทธเจ้าโดยร้อยโดยพันแห่งปัจจัย โดยร้อยโดยพันแห่งเหตุ โดยร้อนโดยพันแห่งนัย โดยร้อยโดยพันแห่งอุปมาเห็นปานนี้แล นายมาลาการผู้มีฝีมือ พึงกระทำกองแห่งชั้นดอกไม้แต่กองดอกไม้ต่าง ๆ ให้วิจิตรด้วย พยายามแห่งบุรุษเฉพาะตน ตามคำพร่ำสอนของอาจารย์ ฉันใด, พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีพระคุณไม่มีที่สิ้นสุด มีพระคุณอันบุคคลไม่พึงนับดุจกองดอกไม้อันวิจิตร ฉันนั้นแล บัดนี้อาตมภาพเป็นดุจนายมาลาการผู้ร้องกรองบุปผชาติในพระชินศาสน์ จักสำแดงพระกำลังแห่งพระพุทธเจ้า โดยหนทางแห่งบุรพาจารย์บ้าง โดยกำลังแห่งความรู้ของอาตมภาพบ้าง โดยเหตุและอนุมานที่ไม่พึงนับได้บ้าง,

ขอบรมบพิตรยังความพอพระหฤทัย เพื่อทรงสดับให้เกิดในปัญหานี้ ด้วยประการฉะนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ การสำแดงพระพุทธพละโดยเหตุและอนุมานเห็นปานนี้ ยากที่ชนเหล่าอื่นจะกระทำได้, เพราะปัญหาเวยยากรณ์อันวิจิตรอย่างยิ่งของพระผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าเป็นผู้ดับความสงสัยได้แล้ว"

เมณฑกปัญหา

วรรคที่เก้า

9 ธุตังคปัญหา

พระเจ้ามิลินท์ ทอดพระเนตรเห็นภิกษุสงฆ์รักษาธุดงค์ คือ ถืออยู่ในป่าเป็นวัตร และทอดพระเนตรเห็นคฤหัสถ์ตั้งอยู่ในพระอนาคามิผล เพราะทอดพระเนตรเห็นชนแม้ทั้งสองเหล่านั้นเป็นตนั้นเค้าให้เกิดความสงสัยใหญ่ว่า "ถ้าฆราวาสคิหิชนตรัสรู้ธรรมทั้งหลายได้เหมือนกัน ธุดงคคุณนั้นน่าจะไม่มีผลใหญ่ไพ.ศ.าล, การย่ำยีคำคนพาลพูดอย่างอื่นในพระไตรปิฎก เป็นการละเอียดนัก จำเราจะซักไซ้ไต่ถาม ท่านผู้มีถ้อยคำอย่างประเสริฐ, ท่านจะได้เปิดเผยแสดงนำความสงสัยของเราเสีย" ดังนี้

ลำดับนั้น พระเจ้ามิลินท์เสด็จไปหาพระนาคเสนผู้มีอายุ ทรงนมัสการและประทับในที่ควรเป็นปกติแล้ว ได้ตรัสกะพระนาคเสนผู้มีอายุว่า "มีอยู่หรือพระนาคเสนผู้เจริญ คฤหัสถ์ผู้มีกรรมเกื้อกูลแก่เรือนเป็นกามโภคี อยู่ครอบครองเรือนอันเป็นที่นอนคับแคบด้วยบุตรและภริยา ใช้สอยแก่นจันทน์เป็นของชาวกาสี ทัดทรงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงิน เกล้ามวยผมอันวิจิตรด้วยแก้วมณีแก้ว มุกดาและทองคำ เป็นผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันมีประโยชน์อย่างยิ่งเป็นของละเอียด"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร คฤหัสถชนกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานไม่ใช่แต่ร้อยคน สองร้อยคน สามร้อยคน สี่ร้อยคน ห้าร้อนคน พันคน แสนคน ร้อยโกฏิคน พันโกฏิคน แสนโกฏิคน; การตรัสรูของคฤหัสถชนสิบคน ยี่สิบคน ร้อยคน พันคน ยกไว้ก่อน, อาตมภาพจะถวายคำตอบที่ซักถามแด่บรมบพิตร โดยปริยายไหน"

ร "นิมนต์พระผู้เป็นเจ้ากล่าวปริยายนั้นเถิด"

ถ "ขอถวายพระพร ถ้าเช่นนั้น อาตมภาพจักทูลแด่บรมบพิตร, คฤหัสถชนกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้นร้อยคนบ้าง พันคนบ้าง แสนคนบ้าง โกฏิคนบ้าง ร้อยโกฏิคนบ้าง พันโกฏิคนบ้าง แสนโกฏิคนบ้าง ในเมื่อมีบุคคลผู้ถึงพร้อมซึ่งนิพพาน การพูดถึงข้อปฏิบัติทั้งหลายของผู้กระทำให้แจ้งนิพพานซึ่งอาศัยธุดงคคุณอันประเสริฐ อันเป็นสัลเลขปฏิบัติอาจารย์ปฏิบัติในพระพุทธพจน์ มีองค์เก้าทั้งปวง ย่อมประชุมลงในธุดงคคุณนี้, เปรียบเหมือนน้ำที่ตกลงในที่ลุ่มที่ดอนที่เสมอและที่ไม่เสมอ น้ำนั้นทั้งหลาย ย่อมไหลแต่ที่ทั้งหลายนั้นไปประชุมลงในทะเล ฉะนั้น แม้การแสดงเหตุตามความฉลาดรู้ของอาตมภาพ ก็ประชุมลงในธุดงคคุณนี้, เพราะเหตุนี้ ธุดงคคุณนี้จักเป็นของมีประโยชน์ที่จำแนกไว้ดีแล้ว จักเป็นของวิจิตรบริบูรณ์ที่นำมาพร้อมแล้ว, เปรียบเหมือนครูเลขผู้ฉลาดสอนศิษย์ ตั้งจำนวนเลขรายย่อยไว้แล้วผสมรวมให้ครบ ด้วยการแสดงเหตุตามความฉลาดรู้ของตน, จำนวนเลขนั้นจักเป็นของครบบริบูรณ์ไม่บกพร่องฉะนั้น

ขอถวายพระพร ในพระนครสาวัตถี มีอุบาสกอุบาสิกาผู้เป็นอริยสาวกแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประมาณห้าโกฏิ ได้ตั้งอยู่ในพระอนาคามิผลประมาณสามแสนห้าหมื่นเจ็ดพันคน, ชนเหล่านั้นทั้งหลายล้วนเป็นคฤหัสถ์ ไม่ใช่บรรพชิต, ยังอีก สัตว์ทั้งหลายยี่สิบโกฏิได้ตรัสรู้ เพราะยมกปาฏิหาริย์ที่โคนไม้คัณฑามพพฤกษ์ ณ พระนครสาวัตถีนั้น เทพดาทั้งหลายเหลือที่จะนับได้ตรัสรู้ เพราะมหาราหุโลวาทสูตร มังคลสูตร สมจิตตปริยายสูตร ปราภวสูตร ปุราเภทสูตร กลหวิวาทสูตร จูฬพยูหสูตร มหาพยูหสูตร ตุวฏกสูตร และสารีปุตตสูตร อุบาสก อุบาสิกาผู้เป็นอริยสาวกแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ประมาณสามแสนห้าหมื่นอยู่ในพระนครราชคฤห, มนุษย์ทั้งหลายเก้าสิบโกฏิ

ได้สำเร็จมรรคผลในสมัยเป็นที่ทรมานช้างประเสริฐชื่อ ธนบาล ณ พระนครราชคฤหนั้น, มนุษย์ทั้งหลายสิบสี่โกฏิ
ได้สำเร็จมรรคผลในปารายนสมาคม ณ ปาสาณกเจดีย์, เทวดาทั้งหลายแปดสิบโกฏิ ได้สำเร็จมรรคผล ณ ถ้ำชื่ออินทสาลคูหา,
พรหมทั้งหลายสิบแปดโกฏิและเทพดาทั้งหลายไม่มีประมาณ ได้บรรลุมรรคผล เพราะประถมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนะมฤคทายวัน
ใกล้กรุงพาราณสี, เทพดาทั้งหลายแปดสิบโกฏิได้บรรลุมรรคผล เพราะอภิธรรมเทศนา ณ บัณฑุกัมพลศิลาในดาวดึงสพิภพ,
มนุษย์และเทพดาทั้งหลายผู้เลื่อมใสสามสิบโกฏิ ได้บรรลุธรรมวิเศษ เพราะโลกวิวรณปาฏิหาริย์ ณ
ประตูสังกัสสนครในสมัยเป็นที่ลงจากเทวโลก เทพดาทั้งหลายเหลือประมาณ ได้บรรลุธรรมวิเศษ เพราะพุทธวังสเทสนา
และมหาสมัยสุตตเทสนา ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์แดนสักกชนบท มนุษย์แปดหมื่นสี่พัน ได้บรรลุอริยมรรคอริยผล
ในที่สมาคมแห่งนายสุมนมาลาการ ในที่สมาคมแห่งครหทินน์ ในที่สมาคมแห่งอานันทเศรษฐี ในที่สมาคมแห่งชัมพุกาชีวก
ในที่สมาคมแห่งมัณฑูกเทพบุตร ในที่สมาคมแห่งมัฏฐกุณฑลีเทวบุตรในที่สมาคมแห่งนางสุลสานครโสภิณี
ในที่สมาคมแห่งนางสิริมานครโสภิณี ในที่สมาคมแห่งธิดาช่างหูก ในที่สมาคมแห่งนางจูฬสุภัททา
ในที่สมาคมเป็นที่แสดงสุสานะแก่สาเกตพราหมณ์ ในที่สมาคมแห่งสุนาปรันตกะ ในที่สมาคมแห่งสักกปัญหา
ในที่สมาคมแห่งติโรกุฑฑกัณฑ์ ในที่สมาคมแห่งรัตนสูตร

ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ในโลกตราบใด
พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จสำราญพระอริยาบถอยู่ในสถานที่ใด ๆ ณ มหาชนบททั้งหลายสิบหก ณ มณฑลทั้งหลายสาม
เทพดามนุษย์ทั้งหลายสองคนบ้าง สามคนบ้าง สี่คนบ้าง ห้าคนบ้าง ร้อยคนบ้าง พันคนบ้าง แสนคนบ้าง
ได้กระทำให้แจ้งนิพพานโดยชุกชุมในสถานนั้น ตราบนั้น เทพดาเหล่านั้นล้วนเป็นคฤหัสถ์ทั้งนั้น หาใช่บรรพชิตไม่
เทพดาประมาณแสนโกฏิเป็นอเนกเหล่านี้ด้วย เหล่าอื่นด้วย ล้วนเป็นกามโภคีอยู่ครอบครองเคหสถาน
ได้กระทำให้แจ้งพระนิพพานอันสงบ เป็นประโยชน์สูงสุด"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ถ้าว่าคฤหัสถ์ทั้งหลายกระทำให้แจงนิพพานได้,
ธุดงคคุณทั้งหลายจะให้ประโยชน์อะไรสำเร็จ; ด้วยเหตุนั้นธุดงคคุณทั้งหลายเป็นของหาได้กระทำกิจไม่ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน
ถ้าว่าเว้นมนต์และโอสถ โรคย่อมระงับได้, จะต้องการอะไรด้วยการกระทำร่างกายให้ทุพพลภาพ มีอันสำรอกและถ่ายเป็นต้น,
ถ้าว่าข่มศัตรูตอบด้วยกำมือได้, จะต้องการอะไรด้วยดาบหอกศรธนูเกาทัณฑ์และไม้ค้อนทั้งหลาย;
ถ้าว่าเถาวัลย์และกิ่งไม้เป็นตาคตโพรงหนาม เป็นเครื่องเหนี่ยวขึ้นต้นไม้ได้, จะต้องการอะไรด้วยการแสวงหาพะองที่ยาวมั่นคง;
ถ้าว่าการนอนบนแผ่นดินเป็นของเสมอที่นอนตามปกติเดิมได้, จะต้องการอะไรด้วยการแสวงหาที่นอนประกอบด้วยสิริใหญ่ ๆ
เป็นที่สัมผัสเป็นสุข; ถ้าว่าคนเดียวเป็นผู้สามารถเดินข้ามที่กันดารประกอบด้วยความรังเกียจมีภัย เป็นที่ไม่เสมอได้,
จะต้องการอะไรด้วยการเตรียมผูกสอดศัสตราวุธและแสวงหาเพื่อนมาก ๆ;
ถ้าว่าสามารถจะข้ามแม่น้ำและทะเลสาบด้วยกำลังแขนได้, จะต้องการอะไรด้วยสะพานมั่นคงและเรือ;
ถ้าว่ากระทำอาหารและเครื่องนุ่งห่มด้วยของมีแห่งตนเองเพียงพอ, จะต้องการอะไรด้วยการคบหาคนอื่นและเจรจาเป็นที่รัก
และวิ่งไปข้างหลังข้างหน้า; ถ้าว่าได้น้ำในบ่อสระแล้ว, จะต้องการอะไรด้วยการขุดบ่ออีก ฉันใด, ถ้าว่าคฤหัสถ์กามโภคีบุคคล
กระทำใหแจ้งนิพพานได้, จะต้องการอะไรด้วยการสมาทานธุดงคคุณอันประเสริฐฉันนั้นเล่า"

ถ "ขอถวายพระพร ก็คุณแห่งธุดงค์ทั้งหลายยี่สิบแปดเหล่านี้เป็นคุณมีความเป็นของเป็นจริงอย่างไร
ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งปวงรักใคร่ปรารถนา; คุณแห่งธุดงค์ทั้งหลายยี่สิบแปดเป็นไฉน คือ ธุดงค์ในศาสนานี้

(1) เป็นของมีอาชีวะบริสุทธิ์
(2) เป็นของมีความสุขเป็นผล
(3) เป็นของไม่มีโทษ
(4) เป็นของไม่ยังผู้อื่นให้ลำบาก
(5) เป็นของไม่มีภัย
(6) เป็นของไม่เบียดเบียนพร้อม
(7) เป็นของมีความเจริญส่วนเดียว

(8) เป็นของหาความเสียมิได้
(9) เป็นเครื่องรักษาทั่ว
(10)เป็นเครื่องรักษาทั่ว
(11)เป็นของให้ผลที่ปรารถนา
(12)เป็นเครื่องทรมานของสัตว์ทั้งปวง
(13)เป็นของเกื้อกูลแก่ความระวัง
(14)เป็นของสมควร
(15)เป็นของไม่อาศัยตัณหามานะทิฏฐิ
(16)เป็นเครื่องพ้นพิเศษ
(17)เป็นเครื่องสิ้นไปแห่งราคะ
(18)เป็นเครื่องสิ้นไปแห่งโทสะ
(19)เป็นเครื่องสิ้นไปแห่งโมหะ
(20)เป็นเครื่องละมานะ
(21)เป็นเครื่องตัดความตรึกชั่วเสีย
(22)เป็นเครื่องข้ามความสงสัย
(23)เป็นเครื่องกำจัดความเกียจคร้านเสีย
(24)เป็นเครื่องละความไม่ยินดี
(25)เป็นเครื่องทนทานต่อกิเลส
(26)เป็นของชั่งไม่ได้
(27)เป็นของไม่มีประมาณ
(28)เป็นเครื่องถึงธรรมที่สิ้นไปแห่งสรรพทุกข์
คุณแห่งธุดงค์ทั้งหลายยี่สิบแปดเหล่านี้แล เป็นคุณมีความเป็นของเป็นจริงอย่างไร ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งปวงรักใคร่ปรารถนา
ขอถวายพระพร บุคคลเหล่าใด ส้องเสพธุดงคคุณทั้งหลายโดยชอบ บุคคลเหล่านั้น เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณทั้งหลายสิบแปดประการ;
คุณสิบแปดประการเป็นไฉน คือ
(1) อาจาระของบุคคลเหล่านั้นเป็นของบริสุทธิ์ดี
(2) ปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นเป็นของเต็มด้วยดี
(3) สิ่งที่เป็นไปทางกายและสิ่งที่เป็นไปทางวาจา เป็นของอนบุคคลเหล่านั้นรักษาดีแล้ว
(4) มโนสมาจารของบุคคลเหล่านั้นบริสุทธิ์ดี
(5) ความเพียรเป็นของอันบุคคลเหล่านั้นประคองไว้ด้วยดี
(6) ความเพียรเป็นของอันบุคคลเหล่านั้นประคองไว้ด้วยดี
(6) ภัยของบุคคลเหล่านั้นย่อมเข้าไประงับ
(7) อัตตานุทิฏฐิของบุคคลเหล่านั้นไปปราศแล้ว
(8) ความอาฆาตเป็นของอันบุคคลเหล่านั้นงดเว้นได้
(9) เมตตาเป็นของอันบุคคลเหล่านั้นเข้าไปตั้งไว้แล้ว
(10)อาหารเป็นของอันบุคคลเหล่านั้นกำหนดรู้แล้ว
(11)บุคคลนั้นเป็นผู้อันสัตว์ทั้งปวงกระทำความเคารพ
(12)บุคคลนั้นเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
(13)บุคคลนั้นเป็นผู้ประกอบตามความเป็นผู้ตื่น
(14)บุคคลนั้นเป็นผู้หาที่อยู่ไม่ได้

(15)บุคคลนั้นเป็นผู้มีอันอยู่ในที่สำราญเป็นปกติ
(16)บุคคลนั้นเป็นผู้เกลียดบาป
(17)บุคคลนั้นเป็นผู้มีความเงียบเป็นที่มายินดี
(18)บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่ประมาทเนืองนิตย์
บุคคลเหล่าใด ส้องเสพธุดงคคุณทั้งหลายโดยชอบ บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณทั้งหลายสิบแปดประการเหล่านี้แล
ขอถวายพระพร บุคคลสิบเหล่านี้เป็นผู้ควรสมาทานธุดงคคุณ; คือ
(1) เป็นผู้มีศรัทธา
(2) เป็นผู้มีหิริ
(3) เป็นผู้มีปัญญา
(4) เป็นผู้ไม่ล่อลวง
(5) เป็นผู้มีอำนาจในประโยชน์
(6) เป็นผู้ไม่มีความโลภ
(7) เป็นผู้รักความศึกษา
(8) เป็นผู้สมาทานมั่น
(9) เป็นผู้มีปกติไม่โพนทะนามาก
(10)เป็นผู้มีเมตตาเป็นธรรมอยู่
บุคคลสิบเหล่านี้แล เป็นผู้ควรสมาทานธุดงคคุณ

ขอถวายพระพร คฤหัสถ์กามโภคีบุคคลเหล่าใด กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน คฤหัสถ์เหล่านั้น ล้วนเป็นผู้มีการปฏิบัติในธุดงค์สิบสาม อันกระทำแล้ว เป็นผู้มีกรรมเป็นภูมิในธุดงค์สิบสามอันกระทำแล้วในชาติก่อน ๆ; คฤหัสถ์เหล่านั้น ยังอาจาระและปฏิบัติในธุดงคคุณสิบสามนั้นให้หมดจดแล้ว จึงกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานในกาลนี้ได้

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนคนแผลงศรผู้ฉลาด หัดศิษย์ทั้งหลายในชนิดของแล่งศร การขึ้นคันศร การถือคันศร การบีบไว้ในกำมือ การใช้นิ้วมือ การตั้งเท้า การจับลูกศร การพาดลูกศร การเหนี่ยวมา การตรวจ การเล็งที่หมด การแผลงไป ในการยิงหุ่นหญ้าเครื่องกำบัง กองหญ้า กองฟาก กองดิน โล่ เป้า ในศาลาที่ยิงแล้ว แสดงการยิงให้เป็นที่โปรดปรานในสักของพระราชาแล้ว ย่อมได้รถเทียมอาชาไนย ช้าง ม้า ทรัพย์ควรสงวน เงินและทอง ทาสและทาสี ภริยาบ้านส่วย ฉะนั้น คฤหัสถ์เว้นการส้องเสพธุดงค์ทั้งหลายในชาติก่อน ๆ ไม่กระทำให้แจ้งพระอรหัตในชาติหนึ่งแท้, คฤหัสถ์กระทำให้แจ้งซึงพระอรหัตก็เพราะความเพียรสูงสุด เพราะการปฏิบัติสูงสุด เพราะอาจาระ และกัลยาณมิตรเห็นปานนั้น

อนึ่ง เปรียบเหมือนหมอบาดแผล ยังอาจารย์ให้ยินดีด้วยทรัพย์หรือด้วยวัตรปฏิบัติแล้ว ศึกษาเนือง ๆ ซึ่งการจับศัสตรา เชือด กรีด พัน ผูก ถอนลูกศรออก ล้างแผลให้แผลแห้ง ทายาบ่อย ๆ ให้อาเจียน ให้ถ่ายและอบเนือง ๆ เป็นผู้มีการศึกษาอันกระทำแล้วมีมืออันกระทำชำนาญแล้วในวิทยาแพทย์ทั้งหลาย จึงเข้าไปใกล้คนไข้ผู้กระสับกระส่ายทั้งหลายเพื่อแก้ไข ฉันใด; คฤหัสถผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ล้วนได้ปฏิบัติในธุดงคคุณสิบสามในชาติก่อน ๆ ยังอาจาระและจ้อปฏิบัติในธุดงคคุณสิบสามนั้นให้หมดจด จึงเป็นผู้กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานในกาลนี้ได้ ฉันนั้นแล ธรรมาภิสมัยย่อมไม่มีแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้ไม่บริสุทธิ์ด้วยธุดงคคุณทั้งหลาย เปรียบเหมือนความไม่งอกงามขึ้นแห่งพืชทั้งหลาย เพราะไม่รดน้ำ ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนความไปสุคติ ย่อมไม่มีแก่ชนทั้งหลาย ผู้ไม่กระทำกุศล ผู้ไม่ปกระทำกรรมงาม ฉะนั้น

ขอถวายพระพร ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยแผ่นดิน ด้วยใจความว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยน้ำ ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องล้างมลทิน คือ กิเลสทั้งปวง แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยยา ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องระงับพยาธิ คือ กิเสลทั้งปวง

แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยน้ำอมฤต ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องให้พินาศคือกิเลสหาย แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยนา ด้วยใจความว่า เป็นที่งอกขึ้นแห่งข้าวกล้าคือ สามัญคุณทั้งปวง แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยของที่กระทำให้ยินดี ด้วยใจความว่า เป็นผู้ให้สมบัติอันประเสริฐทั้งปวง ที่ปรารถนาและอยากได้ แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยเรือ ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องไปสู่ฝั่งแห่งห้วงทะเลใหญ่คือสงสาร แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยเครื่องป้องกันความขลาด ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องกระทำความหายใจคล่อง แห่งบุคคลผู้ขลาดต่อความชราและมรณะ ผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยมารดา ด้วยใจความว่า เป็นผู้ให้สรรพสามัญคุณเกิด แห่งบุคคลผู้ใคร่ความเจริญแห่งกุศล ผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยมิตร ด้วยใจความว่า เป็นผู้ไม่หลอกลวง ในการแสวงหาสรรพสามัญคุณ แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยดอกบัว ด้วยใจความว่า เป็นของอันมลทิน คือสรรพกิเลสไม่ติดอยู่ได้ แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยของหอมอันประเสริฐมีชาติสี่ ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องบรรเทาเสียซึ่งของเหม็นคือกิเลส แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยภูเขาใหญ่อันประเสริฐ ด้วยใจความว่าเป็นของไม่หวั่นไหวด้วยลม คือ โลกธรรมทั้งแปด แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยอากาศ ด้วยใจความว่า เป็นของไม่มีที่ยึดถือในที่ทั้งปวง และเป็นของสูงกว้างใหญ่ แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยแม่น้ำ ด้วยใจความว่า เป็นที่ลอยมลทินคือกิเลส แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยคนบอกหนทาง ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องนำออกจากกันดารคือชาติ และชัฏป่าคือกิเลส แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยพ่อค้าเกวียนใหญ่ ด้วยใจความว่า เป็นผู้ให้ถึงเมือง คือ นิพพาน ซึ่งเป็นของสูญจากภัยทั้งปวง และเป็นของเกษมไม่มีภัย เป็นของประเสริฐบวร แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยกระจกเช็ดดีไม่ได้มัว ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องส่องความเป็นเองของสังขารทั้งหลาย แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยโล่ ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องป้องกันไม้ค้อนและศรหอกคือกิเลสแห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยร่ม ด้วยใจความว่า เป็นเครื่องกั้นฝนคือกิเลส และแดดอันร้อนคือไฟสามอย่าง แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยพระจันทร์ ด้วยใจความว่า เป็นของอันบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษอยากได้และปรารถนา

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยพระอาทิตย์ ด้วยใจความว่า เป็นของให้มืดหมอกคือโมหะหายไป แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ธุดงคคุณเป็นของเสมอด้วยสาคร ด้วยใจความว่า เป็นที่ตั้งขึ้นแห่งรัตนะอันประเสริฐคือสามัญคุณไม่ใช่อย่างเดียว และด้วยใจความว่า เป็นของจะกำหนดจะนับจะประมาณไม่ได้ แห่งบุคคลผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ

ขอถวายพระพร ธุดงคคุณเป็นของมีอุปการมาก และเป็นของบรรเทาความกระวนกระวายความเร่าร้อนทั้งปวง

เป็นของบรรเทาความไม่ยินดี เป็นของบรรเทาภัย เป็นของบรรเทาภพ เป็นของบรรเทากิเลส เป็นของบรรเทามลทิน เป็นของบรรเทาความโศก เป็นของบรรเทาทุกข์ เป็นของบรรเทาราคะ เป็นของบรรเทาโทสะ เป็นของบรรเทาโมหะ เป็นของบรรเทามานะ เป็นของบรรเทาทิฏฐิ เป็นของบรรเทาสรรพอกุศล ธรรม เป็นของนำมาซึ่งยศ เป็นของนำมาซึ่งความเกื้อกูล เป็นของนำมาซึ่งความสุข เป็นของกระทำความสำราญ เป็นของกระทำปีติ เป็นของกระทำความเกษมจากโยคะ เป็นของไม่มีโทษ เป็นของมีสุขที่ปรารถนาเป็นวิบาก เป็นกองแห่งคุณ เป็นตะล่อมแห่งคุณ เป็นของมีคุณจะประมาณจะนับไม่ได้ เป็นของประเสริฐ เป็นของเลิศแห่งบุคคล ผู้ใคร่ความหมดจดพิเศษ ด้วยประการฉะนี้แล

ขอถวายพระพร มนุษย์ทั้งหลาย เสพโภชนะด้วยสามารถแห่งความอุปถัมภ์ เสพยาด้วยสามารถแห่งความเกื้อกูล, เสพมิตรด้วยสามารถแห่งความอุปการ, เสพเรือด้วยสามารถแห่งอันข้าม, เสพดอกไม้ของหอมด้วยสามารถแห่งกลิ่นดี, เสพคนผู้ป้องกันความขลาดด้วย สามารถแห่งความไม่มีภัย, เสพแผ่นดินด้วยสามารถแห่งอันเป็นที่ตั้งอาศัย, เสพอาจารย์ด้วยสามารถแห่งศิลปศาสตร์, เสพพระเจ้าแผ่นดินด้วยสามารถแห่งยศ, เสพแก้วมณีด้วยสามารถแห่งอันให้ผลที่อยากได้ฉันใด; พระอริยเจ้าทั้งหลาย เสพธุดงคคุณ ด้วยสามารถแห่งอันให้สรรพสามัญคุณ ฉันนั้น

ขอถวายพระพร อีกประการหนึ่ง น้ำเพื่ออันงอกขึ้นแห่งพืช ไฟเพื่ออันเผาสิ่งของ อาหารเพื่ออันนำกำลังมา เถาวัลย์เพื่ออันพันผูกศัสตราเพื่ออันตัดฟัน น้ำควรดื่มเพื่ออันบรรเทาความอยากน้ำ ขุมทรัพย์เพื่ออันกระทำความหายใจคล่อง เรือเพื่ออันให้ถึงฝั่ง ยาเพื่ออันระงับพยาธิ ยานเพื่ออันไปสบาย เครื่องป้องกันความขลาดเพื่ออันบรรเทาความกลัว พระเจ้าแผ่นดินเพื่อประโยชน์แก่อันรักษาทั่ว โล่เพื่ออันบังท่อนไม้ก้อนดิน ไม้ค้อน ศรและหอก อาจารย์เพื่ออันพร่ำสอน มารดาเพื่ออันเลี้ยง กระจกเพื่ออันส่องดู เครื่องประดับเพื่ออันงาม ผ้าเพื่ออันปกปิด บันไดเพื่ออันขึ้นไป คันชั่งเพื่ออันชั่งของ มนต์เพื่ออันร่าย อาวุธ เพื่ออันห้ามความคุกคาม ประทีปเพื่ออันบรรเทาความมืด ลมเพื่ออันยังความร้อนกระวนกระวายให้ดับหาย ศิลปศาสตร์เพื่ออันสำเร็จการเลี้ยงชีพ ยาดับพิษเพื่ออันรักษาชีวิต บ่อเกิดเพื่ออันเกิดแห่งรัตนะ รัตนะเพื่ออันประดับ อาชญาเพื่ออันไม่ก้าวล่วง อิสริยะเพื่ออันให้เป็นไปในอำนาจ ฉันใด; ธุดงคคุณก็เพื่ออันงอกขึ้นแห่งพืช คือ สามัญคุณเพื่ออันเผาเครื่องหม่นหมองคือกิเลส เพื่ออันนำกำลังคือฤทธิ์มา เพื่ออันผูกสติสังวรไว้ เพื่ออันถอนความสงสัยสนเท่ห์ เพื่ออันนำความอยากน้ำคือตัณหาเสีย เพื่ออันกระทำความยินดีในอภิสมัย เพื่ออันออกไปจากโอฆะสี่ เพื่ออันระงับพยาธิ คือ กิเลส เพื่ออันได้สุข คือ นิพพาน เพื่ออันบรรเทาภัย คือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเสีย เพื่ออันรักษาสามัญคุณไว้ เพื่ออันห้ามความตรึกชั่วด้วยอำนาจความไม่ยินดี เพื่ออันตามสอนสามัญประโยชน์ทั้งสิ้น เพื่ออันเลี้ยงสามัญคุณทั้งปวงไว้ เพื่ออันแสดงสมถะวิปัสสนา มรรคผลนิพพาน เพื่ออันโลกสรรเสริญชมเชย และกระทำให้งามมาก ๆ เพื่ออันปิดอบายทั้งปวงเสีย เพื่ออันขึ้นสู่ยอดภูเขาแล้วด้วยหิน คือ สามัญประโยชน์ เพื่ออันวางจิตที่คดโกงไม่เสมอเสีย เพื่ออันกระทำการสาธยายธรรมที่ควรเสพและไม่ควรเสพให้สำเร็จประโยชน์ เพื่ออันคุกคามศัตรูตอบคือกิเลสทั้งปวง เพื่ออันกำจัดมืดคืออวิชชา เพื่ออันให้ความกระวนกระวายร้อนพร้อมคือไฟสามอย่างดับ เพื่ออันให้สมาบัติอันละเอียดสุขุมสำเร็จ เพื่ออันตามรักษาสรรพสามัญคุณทั้งสิ้นไว้ เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งรัตนะอันประเสริฐคือโพชฌงค์ เพื่ออันประดับชนผู้โยคาวจร เพื่ออันไม่ก้าวล่วงสันติสุขอันเป็นอนวัชชสุขอันละเอียดสุขุมเพื่ออันเป็นไปในอำนาจแห่งอริยธรรม คือ สามัญคุณทั้งสิ้น ฉันนั้นแล ธุดงคคุณอันหนึ่ง ๆ เพื่อความบรรลุคุณเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร ธุดงคคุณเป็นที่พึงชั่งไม่ได้ ที่นับไม่ได้ ไม่มีสิ่งไรเสมอ หาสิ่งเปรียบไม่ได้ ไม่มีสิ่งไรจะประเสริฐกว่า เป็นของยิ่ง เป็นของกว้าง เป็นของหนัก เป็นของใหญ่ ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร บุคคลใด เป็นผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาลามกครอบงำแล้ว เป็นคนโกง เป็นคนโลภเห็นแก่ท้อง อยากได้ลาภยศสรรเสริญ เป็นผู้ไม่ควรไม่เหมาะ สมาทานธุดงคคุณ, บุคคลนั้น ย่อมถึงอาชญาทวีคูณ ย่อมถึงความฆ่าคุณเสีย คือย่อมได้ความละอาย ความครหา ความเยาะเย้ย ความทอดทิ้ง ความไม่อยู่ร่วม ความขับไล่ เป็นไปในทิฏฐธรรมชาตินี้, แม้ในสัมปรายภพย่อมไหม้ ดุจฟองน้ำ น้ำกลับขึ้นลงขวาง ในที่ล้อมด้วยเปลวไฟอันเร่าร้อนในมหาอเวจี ซึ่งประกอบด้วยร้อยโยชน์ สิ้นแสนโกฏิปีมิใช่อันเดียว, ครั้นพ้นจากนั้นแล้ว เป็นผู้มีอังคาพยาพน้อยใหญ่ผอมหยาบดำ มีศีรษะเป็นโพลงดุจสุนัขศีรษะพอง หิวอยากน้ำ มีวรรณแห่งรูปไม่เป็นปกตินากลัว

มีช่องหูอันทำลาย มีดวงตาเหลือกขึ้นเหลือกลง มีตัวเป็นแผลไหม้เกรียม มีกายทั้งสิ้นเกลื่อนกล่นไปด้วยหนอน กองไฟลุกโพลงข้างในดุจลุกโพลงในช่องลม หาผู้ป้องกันมิได้ หาที่พึ่งมิได้ คร่ำครวญร้องไห้ ร้องเพื่อให้การุญ เป็นสมณมหานิชฌามตัณหิกเปรต เที่ยวร้องแสดงความลำบากอยู่ที่แผ่นดิน เปรียบเหมือนบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งไม่ควรไม่เหมาะ เป็นคนมีชาติต่ำช้า ย่อมอภิเษกด้วยขัตติยาภิเษก, บุคคลนั้นย่อมได้กรรมกรณ์มีตัดมือตัดเท้าเป็นต้น, เพราะเหตุอะไร เพราะเป็นผู้ไม่ควรไม่เหมาะ มีชาติต่ำช้า ตั้งตนไว้ในความเป็นอิสระอันใหญ่ ฉะนั้น

ขอถวายพระพร ก็บุคคลใด เป็นผู้ควร เหมาะ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ มีจิตสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ มีความเพียรปรารภแล้ว ยอบตน ไม่โอ่อวด ไม่หลอกลวง ไม่เห็นแก่ท้อง ไม่มุ่งลาภยศความสรรเสริญเป็นผู้มีศรัทธาบวชด้วยศรัทธา อยากพ้นจากชราและมรณะ สมาทาน ธุดงคคุณ ด้วยรำถึงว่า 'เราจักยกย่องพระศาสนา' ดังนี้ บุคคลนั้นย่อมควรซึ่งอันบูชาทวีคูณ คือ เป็นผู้เป็นที่รัก เป็นที่ยังใจให้เจริญแห่งเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย และเป็นผู้อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายปรารถนา, เป็นราวกะดอกมะลิซ้อนและมะลิวัน เป็นที่ปรารถนาของผู้อาบแล้ว ชโลมทาแล้ว เป็นราวกะว่าโภชนะอันประณีตของผู้หิว, เป็นราวกะน้ำควรดื่มที่เย็นใส มีกลิ่นหอมของผู้อยากดื่ม เป็นราวกะโอสถอันประเสริฐของผู้อันพิษแล่นไปแล้ว เป็นราวกะรถอันอุดมซึ่งเทียมม้าอาชาไนยของผู้อยากไปเร็ว เป็นราวกะแก้วมณีซึ่งให้ยินดีของผู้อยากได้ประโยชน์ เป็นราวกะเศวตฉัตรอันขาวไม่หมองมัวของผู้อยากอภิเษก เป็นราวกะความบรรลุพระอรหัตผลของผู้ใคร่ต่อธรรม สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด อริยาษฎางคิกมรรคแปด ของบุคคลนั้น ย่อมถึงความเป็นของเจริญบริบูรณ์, บุคคลนั้น ย่อมบรรลุสมถะและวิปัสสนา, การปฏิบัติเพื่ออธิคมของบุคคลนั้น ย่อมน้อมไปรอบ, คุณธรรมทั้งปวงคือสามัญผลสี่ปฏิสัมภิทาสี่ วิชชาสาม อภิญญาหก สมณธรรมทั้งสิ้น ย่อมเป็นเครื่องประกาศแห่งบุคคลนั้น, บุคคลนั้น ย่อมอภิเษกด้วยเศวตฉัตร คือ วิมุตติ เปรียบเหมือนราชภัฏทวยหาญพร้อมทั้งชาวแว่นแคว้น ชาวนิคมชาวชนบท ย่อมบำรุงบำเรอพระมหากษัตริย์ผู้ได้มุรธาภิเษกแล้ว, และราชบุรุษสามสิบแปด คือ คนฟ้อนรำ คนรู้มงคลที่หน้า คนกล่าว ความสวัสดี สมณพราหมณ์หมู่คนเจ้าลัทธิทั้งปวง ย่อมถึงยิ่งซึ่งพระมหากษัตริย์นั้น, พระมหากษัตริย์นั้น เป็นเจ้าของในการทรงว่ากล่าวเนือง ๆ ซึ่งท่าเรือ บ่อเกิดรัตนะ พระนคร สถานที่ตั้งส่วย ราชสมบัติต่าง ๆ ชนผู้แตกร้าวกันทั้งปวง ฉะนั้น

ขอถวายพระพร ท่านผู้ทำให้บริสุทธิ์ด้วยธุดงค์เหล่าใด เข้าไปสู่มหาสมุทร คือ นิพพานแล้ว ย่อมเล่นธรรมมีอย่างมาก, ย่อมใช้สมาบัติทั้งแปด คือ รูปสมาบัติสี่ อรูปสมาบัติสี่ ย่อมถึงซึ่งฤทธิ์มีอย่างต่าง ๆ ทิพยโสตธาตุ ปรจิตตวิชชา บุพเพนิวาสานุสสติ ทิพยจักษุ และความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งปวง ธุดงค์เหล่านี้นั้น มีสิบสามประการ คือ

(1) องค์ของผู้มีอันทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ
(2) องค์ของผู้มีอันทรงผ้าสามผืนเป็นปกติ
(3) องค์ของผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ
(4) องค์ของผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นไปด้วยความไม่ขาดเป็นปกติ
(5) องค์ของผู้มีอันบริโภคในอาสนะเดียวเป็นปกติ
(6) องค์ของผู้มีอันบริโภคในบาตรเป็นปกติ
(7) องค์ของผู้ห้ามภัตรที่นำมาถวายเพื่อภายหลังเป็นปกติ
(8) องค์ของผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ
(9) องค์ของผู้มีอันอยู่โคนไม้เป็นปกติ
(10) องค์ของผู้มีอันอยู่ในที่แจ้งเป็นปกติ
(11) องค์ของผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ
(12) องค์ของผู้มีอันอยู่ในที่ลาดไว้อย่างไรเป็นปกติ
(13) องค์ของผู้มีอันนั่งเป็นปกติ

ท่านผู้มีปัญญา ย่อมได้สามัญคุณทั้งสิ้นด้วยธุดงคคุณสิบสามเหล่านี้ ซึ่งท่านได้เสพมากแล้ว เสพเนือง ๆ แล้ว สั่งสมแล้ว

ประพฤติแล้ว ให้บริบูรณ์แล้วในปางก่อนแล, สมาบัติเป็นของนำความสุขมาเป็นของประณีตทั้งสิ้น เป็นเครื่องประกาศแห่งท่านนั้น เปรียบเหมือนนายเรือผู้มีทรัพย์ เสียภาษีที่ท่าเรือด้วยดีแล้ว เข้าไปสู่มหาสมุทร ถึงวังคนคร ตักโกลนคร จีนนคร โสวีรนคร สุรัฏฐนคร อลสันทนคร โกลปัฏฏนนคร และสุวัณณภูมินคร แล้วไปสู่ประเทศที่เที่ยวไปด้วยเรือ ประเทศใดประเทศหนึ่งแม้อื่น ฉะนั้น และเปรียบเหมือนชาวนานำหญ้าและไม้และหิน เป็นโทษในนาออกเสียก่อนแล้ว ไถหว่านแล้ว ยังน้ำให้เข้าไปแล้วเฝ้ารักษาไว้ เป็นผู้มีข้าวเปลือกมากด้วยอันเกี่ยวและนวด, ชนยากจนไม่มีทรัพย์ เป็นผู้ประกาศแห่งชาวนานั้น ฉะนั้น อนึ่ง เปรียบเหมือนพระมหากษัตริย์ผู้ได้มุรธาภิเษกแล้ว เป็นผู้มีชาติยิ่ง ย่อมเป็นผู้มีอิสระมีอันให้เป็นไปในอำนาจ เป็นเจ้าของกระทำตามความปรารถนา ในการทรงพร่ำสอนชนผู้แตกร้าวกัน, แผ่นดินใหญ่ทั้งสิ้น เป็นที่ประกาศแห่งพระมหากษัตริย์นั้น ฉันใด ท่านผู้มีปัญญา เป็นผู้มีอิสระมีอันให้เป็นไปในอำนาจ เป็นเจ้าของกระทำตามปรารถนา ในพระชินศาสนาอันประเสริฐ ด้วยธุดงคคุณสิบสามเหล่านี้ที่เสพมากแล้ว เสพเนือง ๆ แล้ว สั่งสมให้เต็มรอบแล้วในปางก่อน, อนึ่ง สามัญคุณทั้งหลายทั้งสิ้น เป็นเครื่องประกาศแห่งท่านนั้น ฉันนั้นแล

ขอถวายพระพร พระอุปเสนเถระผู้บุตรวังคันตพราหมณ์มิใช่หรือ มิได้เอื้อเฟื้อกติกาแห่งสงฆ์ในกรุงสาวัตถี ด้วยความเป็นผู้กระทำให้เต็มในธุดงคคุณเป็นเครื่องเกลากิเลส พร้อมด้วยบริษัทเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ควรทรมานนรชน ผู้ประทับอยู่ในที่เร้น ถวายนมัสการ พระผู้มีพระภาคเจ้าที่พระบาทด้วยเศียรเกล้า แล้วนั่งในที่ควรส่วนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทอดพระเนตรบริษัทอันพระเถระแนะนำดีแล้วนั้น ทรงร่าเริงบันเทิง มีพระหฤทัยเบิกบาน ตรัสปราศรัยกับด้วยบริษัทแล้วได้ตรัสพุทธพจน์นี้ ด้วยพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม อันไม่ขัดขวางว่า

'ดูก่อนอุปเสนะ บริษัทของท่านนี้นำมาซึ่งความเลื่อมใส, ท่านแนะนำบริษัทอย่างไร'

ฝ่ายพระอุปเสนเถระนั้นเป็นผู้อันพระสัพพัญญูทศพลเทพาดิเทพตรัสถามแล้ว ได้กล่าวคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยสามารถแห่งคุณตามที่เป็นที่มีว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง เข้ามาหาข้าพระองค์ ขอบรรพชาหรือนิสสัย, ข้าพระองค์กล่าวอย่างนี้กะบุคคลนั้นว่า 'แน่ะผู้มีอายุ เราเป็นผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ มีอันทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ มีอันทรงไตรจีวรเป็นปกติ; ถ้าว่าแม้ท่านจักเป็นผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ มีอันทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ มีอันทรงไตรจีวรเป็นปกติเหมือนกันไซร้, เราจักให้ท่านบวช เราจักให้นิสสัยแก่ท่าน' ฉะนี้; ถ้าว่าบุคคลนั้นรับข้าพระองค์แล้ว ยินดีรื่นรมย์ ข้าพระองค์จึงให้บุคคลนั้นบวช ให้นิสสัยแก่บุคคลนั้น ถ้าว่าบุคคลนั้น ไม่ยินดีไม่รื่นรมย์ข้าพระองค์ก็ไม่ให้บุคคลนั้นบวชไม่ให้นิสสัยแก่บุคคลนั้น; ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์แนะนำบริษัทอย่างนี้' ดังนี้

ขอถวายพระพร ท่านผู้มีปัญญา สมาทานธุดงคคุณอันประเสริฐ ย่อมเป็นผู้มีอิสระ มีอันให้เป็นไปในอำนาจ เป็นเจ้าของ กระทำตามปรารถนาในพระชินศาสนาอันประเสริฐ, สมาบัติทั้งหลาย เป็นของละเอียด เป็นของนำความสุขมาทั้งสิ้น ย่อมเป็นเครื่องประกาศแห่งท่านผู้นั้น ด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร ดอกบัวมีชาติอันสูงแต่เดิมเกิดมา เพราะเป็นของเจริญยิ่งและบริสุทธิ์ เป็นของสนิท เป็นของอ่อน เป็นของน่าอยากได้ เป็นของมีกลิ่นหอม เป็นที่รัก อันบุคคลปรารถนา มิได้เปื้อนด้วยน้ำตม ประดับด้วยกลีบและเกสรและฝักอันละเอียด อันหมู่ภมรส้องเสพ เนื่องด้วยน้ำอันเย็น ฉันใด, พระอริยสาวกเข้าถึงพร้อมแล้วด้วยคุณอันประเสริฐสามสิบประการ เพราะธุดงคคุณสามสิบเหล่านี้ ที่ท่านเสพมากแล้ว เสพเนือง ๆ แล้ว สั่งสมให้เต็มรอบแล้วในกาลก่อนฉันนั้นแล คุณอันประเสริฐสามสิบประการเป็นไฉน คือ

(1) เป็นผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาอันสนิทอ่อนละมุน
(2) เป็นผู้มีกิเลสอันฆ่ากำจัดแล้ว
(3) เป็นผู้มีความเย่อหยิ่งด้วยอำนาจความถือตัว อันกำจัดให้พินาศแล้ว
(4) เป็นผู้มีความเชื่อไม่หวั่นไหว ตั้งมั่น หาความเคลือบแคลงมิได้
(5) เป็นผู้มีอันได้สมาบัติ อันบริบูรณ์เยือกเย็น น่ารื่นรมย์ น่าอยากได้ อันละเอียดเป็นสุข
(6) เป็นผู้อบรมด้วยของหอมอันสะอาด หาของหอมอื่นเสมอไม่ได้ อันประเสริฐ คือ ศีล
(7) เป็นผู้เป็นที่รักเป็นที่ให้ใจเอิบอาบ แห่งเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย

(8) เป็นผู้อันพระอริยบุคคลผู้ประเสริฐ มีอาสวะสิ้นแล้วปรารถนาแล้ว

(9) เป็นผู้อันเทพดามนุษย์ทั้งหลายกราบไหว้และบูชา

(10) เป็นผู้อันชนผู้บัณฑิตรู้วิเศษชื่นชมสรรเสริญแล้ว

(11) เป็นผู้อันโลกไม่ฉาบทาไว้ในโลกนี้และโลกหน้า

(12) เป็นผู้มีปกติเห็นภัยแม้ในโทษเล็กน้อย

(13) เป็นผู้ยังประโยชน์อันประเสริฐคือมรรคและผลให้สำเร็จแก่ชนผู้ต้องการสมบัติ

(14) เป็นผู้มีส่วนแห่งปัจจัยลาภอันไพบูลย์ประณีต ที่สัตว์โลกบูชาแล้ว

(15) เป็นผู้อยู่ในที่มิใช่ที่อยู่เป็นหลักแหล่ง

(16) เป็นผู้มีฌานอย่างประเสริฐเป็นธรรมที่อยู่

(17) เป็นผู้มีที่ตั้งแห่งข่าย คือ กิเลสอันรื้อแก้แล้ว

(18) เป็นผู้มีคติผู้กั้นไว้อันทำลายแล้วหักแล้วตัดเสียแล้ว

(19) เป็นผู้มีธรรมไม่กำเริบ

(20) เป็นผู้มีที่อยู่อันจัดไว้โดยเฉพาะ

(21) เป็นผู้มีอันบริโภคสิ่งหาโทษมิได้

(22) เป็นผู้พ้นพิเศษแล้วจากคติ

(23) เป็นผู้มีความสงสัยอันข้ามสิ้นแล้ว

(24) เป็นผู้มีตนอันอาบแล้วด้วยวิมุตติ

(25) เป็นผู้มีธรรมอันเห็นแล้ว

(26) เป็นผู้เข้าถึงแล้วซึ่งเครื่องต่อต้านความขลาด อันไม่หวั่นไหวมั่นคง

(27) เป็นผู้มีอนุสัยอันถอนขึ้นแล้ว

(28) เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งสรรพอาสวะ

(29) เป็นผู้มีสมาบัติเป็นสุขละเอียดเป็นธรรมที่อยู่มาก

(30) เป็นผู้เข้าถึงพร้อมสมณคุณทั้งปวงแล้ว

พระอริยสาวก เป็นผู้เข้าถึงพร้อมแล้วด้วยคุณอันประเสริฐสามสิบประการเหล่านี้

ขอถวายพระพร พระสารีบุตรเถระมิใช่หรือ เป็นอัครบุรุษในหมื่นโลกธาตุ ยกเส้นแต่พระทศพลผู้บรมโลกาจารย์ แม้พระสารีบุตรเถระนั้น เป็นผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ มีกุศลมูลสร้างสมพร้อมแล้ว สิ้นอสงไขยและกัปป์นับไม่ได้แล้ว ละความยินดีในกามและทรัพย์อันประเสริฐ นับด้วยร้อยมิใช่อันเดียว เป็นของยังใจให้เจริญ บรรพชาในพระชินศาสนาแล้ว ทรมานกายวจีจิตด้วยธุดงคคุณสิบสามเหล่านี้มาตามพร้อมแล้วด้วยคุณหาที่สุดมิได้ ได้ยังธรรมจักรให้เป็นไปตามในพระศาสนาอันประเสริฐ แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โคดมในกาลนี้

ขอถวายพระพร แม้พระพุทธพจน์นี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ได้ทรงภาสิตไว้ในพระลัญจกรอันประเสริฐ คือเอกังคุตรนิกายว่า

‘ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นบุคคลอื่นผู้หนึ่ง ผู้ยังธรรมจักรอันยิ่งที่พระตถาคตให้เป็นไป ให้เป็นไปตามโดยชอบ เหมือนสารีบุตร; เพราะว่า สารีบุตรยังธรรมจักรอันยิ่งที่พระตถาคตให้เป็นไปให้เป็นไปตามโดยชอบ’ ดังนี้

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสนดีแล้ว, นวังคพุทธวจนะอันใดอันหนึ่ง ความกระทำโลกุตตระอันใดอันหนึ่ง สมาบัติอันไพบูลย์ประเสริฐ คือ ความตรัสรู้อันใดอันหนึ่ง, คุณชาติมีนวังคพุทธวจนะเป็นต้นนั้นทั้งหมดเป็นของถึงแล้วซึ่งอันประชุมลงในธุดงคคุณสิบสามประการ”

เมณฑกปัญหา จบ

อนุมานปัญหา

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ภิกษุมาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้งหลายเท่าไร จึงกระทำให้แจ้งพระอรหัต"
พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ภิกษุในศาสนานี้ ผู้ใคร่จะกระทำให้แจ้งพระอรหัต

- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งลามีเสียงอันพิลึก
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งไก่
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งกระแต
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งนางเสือเหลือง
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งเสือเหลือง
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งเต่า
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งปี
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งรางปืน
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งกา
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งลิง
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเถาน้ำเต้า
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งบัว
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งพืช
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งไม้ขานาง
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งเรือ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งสมอเรือ
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเสากระโดง
- ต้องถือเอาองค์องค์สามประการ แห่งต้นหน
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งคนกระทำการงาน
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งมหาสมุทร
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งแผ่นดิน
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งน้ำ
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งเพลิง
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งลม
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งภูเขา
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งอากาศ
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งพระจันทร์
- ต้องถือเอาองค์เจ็ดประการ แห่งพระอาทิตย์
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งพระอินทร์
- ต้องถือเอาองค์สี่ประการ แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งปลวก
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งแมว

- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งหนู
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งแมลงป่อง
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งพังพอน
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งสุนัขจิ้งจอกแก่
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งเนื้อ
- ต้องถือเอาองค์สี่ประการ แห่งโค
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งสุกร
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งช้าง
- ต้องถือเอาองค์เจ็ดประการ แห่งราชสีห์
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งนกจากพราก
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนางนกเงือก
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งนกพิราบเรือน
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนกเค้า
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งนกสตปัตต (นกมีขนปีกร้อยหนึ่ง)
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งค้างคาว
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งปลิง
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งงู
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งงูเหลือม
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งแมลงมุมชักใยใกล้ทาง
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งทารกกินนม
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเต่าเหลือง
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งป่าชัฏ
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งต้นไม้
- ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งฝน
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งแก้วมณี
- ต้องถือเอาองค์สี่ประการ แห่งพรานเนื้อ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งพรานเบ็ด
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งช่างไม้
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งหม้อ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งกาลักน้ำ
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งร่ม
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งนา
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งยา
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งโภชนะ
- ต้องถือเอาองค์สี่ประการ แห่งคนแผลงศร
- ต้องถือเอาองค์สี่ประการ แห่งพระราชา
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนายประตู
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งหินบด
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งประทีป

- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนกยูง
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งม้า
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนักเลง
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งธรณีประตู
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งคันชั่ง
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งพระขรรค์
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งปลา
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งลูกหนี้
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งคนเจ็บ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งคนตาย
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งแม่น้ำ
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งโคผู้
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งหนทาง
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งคนเรียกส่วย
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งโจร
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเหยี่ยว
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งสุนัข
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งหมอ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งหญิงมีครรภ์
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งนางจามรี
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนกกระแตติวิด
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งนางนกพิราบ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งคนมีตาข้างเดียว
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งชาวนา
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งนางสุนัขป่า
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งผอบน้อย
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งทัพพี
- ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งคนใช้หนี้
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งคนตรวจเนือง ๆ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนายสารถี
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งนายอำเภอ
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งช่างหูก
- ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งคนเดินเรือ
- ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งแมลงภู่"

โฆรสร วรรคที่หนึ่ง

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งลามีเสียงอันพิลึกนั้น เป็นไฉน"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ธรรมดาลามีเสียงอันพิลึกที่ประตูบ้านบ้าง ที่กองแกลบบ้าง ที่ใดที่หนึ่ง, ไม่เป็นสัตว์นอนมากฉันใด; โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ลาดปูท่อนหนึ่ง ณ เครื่องลาด หญ้าบ้าง ณ เครื่องลาดใบไม้บ้าง ณ เตียงไม้บ้าง ณ แผ่นดินบ้าง ที่ใดที่หนึ่งแล้วนอนในที่ใดที่หนึ่ง, ต้องไม่เป็นผู้นอนมาก ฉันนั้นแล นี่แล ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งลามีเสียงอันพิลึก

แม้พระพระพุทธพจน์นี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ สาวกทั้งหลายของเรา ตั้งไว้ซึ่งความสำคัญในรูปดุจท่อนฟืน เป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว มีความเพียรยังกิเลสให้ร้อนทั่วในความเพียรอยู่' ดังนี้

แม้คำนี้ อันพระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

'เมื่อภิกษุนั่งอยู่แล้วด้วยบัลลังก์ เธอชื่อว่าอาศัยอยู่ด้วยเข่า; ควรที่ภิกษุมีจิตส่งไปแล้ว จะมีธรรมเป็นที่อยู่สำราญ ฉะนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งไก่นั้น เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ไก่ย่อมหลีกเร้นอยู่โดยกาลโดยสมัย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกวาดลานเจดีย์ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้แล้ว ชำระสรีระอาบน้ำแล้ว ไหว้เจดีย์แล้ว ไปหาภิกษุผู้เฒ่าทั้งหลายโดยกาลโดยสมัยเข้าไปสู่เรือนว่างโดยกาลโดยสมัย ฉันนั้นแล นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งไก่

อนึ่ง ไก่ย่อมออกจากที่หลีกเร้นโดยกาลโดยสมัย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกบอความเพียร ก็ต้องออกกวาดลานเจดีย์ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้ชำระสรีระแล้ว ไหว้เจดีย์โดยกาลโดยสมัยแล้ว เข้าไปสู่เรือนว่างเปล่าอีก ฉันนั้นแล นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งไก่

อนึ่ง ไก่คุ้ย ๆ ดิน กินของที่ควรกิน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องพิจารณาแล้ว ๆ บริโภคของที่ควรบริโภคด้วยปัจจเวกขณ์ว่า 'เราไม่บริโภคเพื่อจะเล่น ไม่บริโภคเพื่อจะมัวเมา ไม่บริโภคเพื่อประดับ ไม่บริโภคเพื่อจะตกแต่งประเทืองผิวเลยทีเดียว, เราบริโภคเพียงเพื่อตั้งอยู่แห่งกายนี้ เพื่อจะให้กายนี้เป็นไป เพื่อจะกำจัดความเบียดเบียนลำบาก คือ ความหิวอยากอาหารเสียเพื่อจะอนุเคราะห์พรหมจรรย์;ด้วยคิดเห็นว่า 'ด้วยอันบริโภคนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสีย จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น, และความที่กายจักไปได้นานจักมีแก่เรา ความเป็นผู้ไม่มีโทษจักมีแก่เรา ความอยู่สบายจักมีแก่เรา' ดังนี้ ฉันนั้นแล นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งไก่

แม้พระผู้มีพระภาค้าเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

'ภิกษุผู้ไม่ซบเซาในประโยชน์อันให้อัตภาพเป็นไป บริโภคอาหารดุจบุคคลบริโภคเนื้อบุตรในทางกันดารและเหมือนน้ำมันสำหรับยอดเพลารถ ฉะนั้น' ดังนี้

อนึ่ง ไก่แม้เป็นไปด้วยจักษุในกลางวัน เป็นผู้มีตาฟางดังตาบอดในกลางคืน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เป็นผู้ไม่บอดเลยก็ต้องเป็นผู้ราวกะบอด อยู่ในป่าก็ดี เที่ยวเพื่อบิณฑบาตในโคจรคามก็ดี ต้องเป็นผู้ราวกะคนบอดคนหนวกคนใบ้ ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะธรรมารมณ์ทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ไม่พึงถือเอาซึ่งนิมิต ไม่พึงถือเอาซึ่งอนุพยัญชนะในรูปเป็นต้น อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดนั้นฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งไก่

แม้พระกัจจายนเถระ ก็ได้ภาสิตคำนี้ไว้ว่า

'ภิกษุมีจักษุเห็น ก็กระทำเหมือนตาบอด มีโสตได้ยิน ก็กระทำเหมือนหูหนวก มีชิวหาพูดได้ ก็กระทำเหมือนคนใบ้มีกำลังก็กระทำเหมือนคนไม่มีกำลัง ในเมื่อความต้องการเกิดขึ้นพร้อมพึงนอนเสียดุจคนนอนตาย' ดังนี้

อนึ่ง ไก่แม้อันบุคคลจะทิ้งขว้างด้วยก้อนดินท่อนไม้ ไม้ค้อน ไม้ตะบอง เพื่อให้มันทิ้งลืมรัง มันก็ย่อมไม่ละเว้นรังของตน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร กระทำจีวรกรรม นวกรรม วัตรปฏิวัตรก็ดี เรียนบาลีอัฏฐกถา บอกบาลีอัฏฐกถาก็ดีก็ไม่ได้ละทิ้งความกระทำในใจโดยแยบคาย ฉันนั้น; ความกระทำในใจโดยแยบคายนั้นแล เป็นเรือนของพระโยคาวจรผู้ประกอบความเพียร นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งไก่

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นโคจรของตน เป็นของบิดา เป็นวิสัยของภิกษุ, คือ สติปัฏฐานสี่' ฉะนี้

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

'ไก่ที่รู้ดี ย่อมไม่ละทิ้งรังของตน, เพราะว่า ย่อมรู้แจ้งสิ่งที่เป็นภักษาและไม่ใช่ย่อมเข้าใจการเลี้ยงชีพของตน ฉันใด, พุทธโอรสก็พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในพระศาสนา ไม่ละเลย มนสิการอันประเสริฐอุดมในการไหน ๆ ฉันนั้น, ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งกระแตนั้น เป็นไฉน"

ถ “ขอถวายพระพร กระแตเมื่อศัตรูมารบกวน ก็พองหางของตนให้ใหญ่เข้าต่อสู้กับศัตรู ฉันใด; โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องต่อสู้กิเลสทั้งปวงด้วยสติปัฏฐาน ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งกระแต

แม้พระจูฬปันถกเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

‘เมื่อใด กิเลสทั้งหลายมารบกวนเพื่อกำจัดสามัญคุณเสีย พึงฆ่ากิลสเหล่านั้นเสีย ด้วยสติปัฏฐานเนือง ๆ’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งนางเสือเหลือง เป็นไฉน”

ถ”ขอถวายพระพร นางเสือเหลืองย่อมมีครรภ์ครั้งเดียว มิได้มีเนือง ๆ เหมือนสัตว์อื่น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เห็นปฏิสนธิความเกิดขึ้น ความนอนในครรภ์ต่อไป และจุติ ความทำลาย ความสิ้นไป ความฉิบหาย ภัยในสงสารวัฏ ทุคติ ความเสมอปราศ ความเบียดเบียนแล้ว ก็ต้องกระทำในใจโดยอุบายที่ชอบว่า ‘เราจักไม่ปฏิสนธิในภพอีก’ ฉะนี้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งนางเสือเหลือง

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ในธนิยโคปาลกสูตร ในสุตตนิบาตว่า

‘เราจักไม่เข้าถึงซึ่งอันนอนในครรภ์อีก ดุจโคหลุดจากเครื่องผูกแล้ว, และช้างทำลายเถาวัลย์เครื่องพันผูกออกได้แล้ว ไม่กลับมาสู่เครื่องผูกนั้นได้อีก ฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ เทพดาและมนุษย์ทั้งหลายปรารถนาความถึงที่สุดแห่งทุกข์ ฉะนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งเสือเหลือง เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร เสือเหลืองอาศัยชัฏหญ้า ชัฏป่า หรือชัฏภูเขา ซ่อนตัวจับเนื้อทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเสพที่วิเวก, คือป่า รุกขมูล ภูเขา ซอกภูเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าอันวังเวง ที่แจ้ง กองฟาง ที่เงียบ ทีไม่กึกก้อง ที่สมควรเป็นที่เร้น; จริงอยู่ โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เมื่อเสพที่วิเวก ย่อมถึงซึ่งเป็นความเป็นผู้มีอำนาจในอภิญญาหก ไม่นานนั่นเทียว ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งเสือเหลือง

ถึงพระธรรมสังคาหกเถระทั้งหลาย ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

‘ธรรมดาเสือเหลือง ย่อมซ่อนตัวจับเนื้อทั้งหลาย ฉันใด, พุทธโอรส ผู้มีความเพียรอันประกอบแล้ว มีปัญญาเห็นแจ้งเข้าสู่ป่าถือเอาซึ่งผลอันอุดม ฉันนั้น’ ดังนี้

อนึ่ง เสือเหลืองฆ่าสัตว์ตัวใดตัวหนึ่งแล้ว ไม่กินสัตว์นั้นที่ล้มลงข้างซ้าย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ไม่บริโภคโภชนะที่สำเร็จด้วยการให้ไม้ไผ่ การให้ใบไม้ การให้ดอกไม้ การให้ผลไม้ การให้น้ำอาบ การให้ดิน การให้จุรณ์ การให้ไม้ชำระฟัน การให้น้ำบ้วนปาก ด้วยอันกระทำการงานเพื่อปัจจัยสี่ ด้วยความเป็นลูกจ้าง ด้วยกรรมเป็นที่ส่งไปด้วยแข้ง ด้วยการเป็นหมอ ด้วยการเป็นทูต ด้วยการให้และให้ตอบ ด้วยวัตถุวิชชา นักขัตตวิชชา อังควิชชา และกรรมเครื่องอาศัยเป็นอยู่ผิดอันใดอันหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงติ ดุจเสือเหลือไม่กินสัตว์ที่ล้มลงข้างซ้าย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งเสือเหลือง

ถึงพระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

‘ถ้าว่า เราบริโภคมธุปายาสที่เกิดขึ้นแล้ว แต่อันเปล่งวจีวิญญัติออกไซร้, ชีวิตุบายเครื่องอาศัยเป็นอยู่แล้ว ของเราอันนักปราชญ์ติเตียนแล้ว ถึงว่าสายรัดไส้ของเราจักไหลออกมาข้างนอกไซร้ เราจักไม่พึงทำลายชีวิตุบายเครื่องอาศัยเป็นอยู่เลย สู้สละชีวิต’ ดังนี้”

ร พระผู้เป็นผู้เจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งเต่าเป็นไฉน”

ถ ขอถวายพระพร เต่ามีปกติเที่ยวอยู่ในน้ำ อาศัยอยู่ในน้ำฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีจิตเกื้อกูลและไหวตามสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาอันไพบูลย์ ถึงซึ่งความเป็นจิตใหญ่ เป็นจิตไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน แผ่ไมตรีจิตไปตลอดโลกอันมีสัตว์ทั้งปวงอยู่ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งเต่า

อนึ่ง เต่าผุดขึ้นจากน้ำชูศีรษะ ถ้าเห็นอะไร ๆ เข้า ก็ดำจมดิ่งลงไปทันทีในที่นั้น ด้วยคิดเห็นว่า ‘อะไร ๆ ที่เป็นศัตรูเหล่านั้น ครั้นเมื่อกิเลสเข้ามาใกล้ ก็ดำจมไปพลันในสระ คือ อารมณ์ ด้วยคิดเห็นว่า ‘กิเลสทั้งหลายอย่าได้เห็นเราอีกเลย’ ดังนี้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งเต่า

อนึ่ง เต่าขึ้นมาจากน้ำ ผิงกายอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องนำออกซึ่งจิตจาก การนั่ง การยืน การนอน การเดินแล้ว ผึ่งจิตในสัมมัปปธาน ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งเต่า

อนึ่ง เต่าขุดแผ่นดินสำเร็จการอยู่ในที่สงัด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องละลาภสักการและความสรรเสริญ เข้าไปอยู่ที่ว่างเปล่า ที่เงียบ ป่าอันวังเวง ภูเขา ซอกภูเขา ถ้ำ อันไม่มีเสียง อันไม่กึกก้อง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งเต่า

แม้พระอุปเสนเถระวังคันตบุตร ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

'ภิกษุพึงส้องเสพเสนาสนะอันสงัด ไม่มีสำเนียงกึกก้อง อันเป็นที่พาลมฤคอาศัยอยู่ เพราะเหตุแห่งเสนาสนะเช่นนั้น เป็นที่หลีกออกเร้นอยู่' ดังนี้

อนึ่ง เต่าเมื่อเที่ยวไป ถ้าเห็นอะไรเข้า หรือได้ยินเสียงอะไรเข้าก็หดเข้าซึ่งอวัยวะทั้งหลายมีศีรษะเป็นที่ห้า ในกระดองของตน มีขวนขวายน้อย หยุดนิ่ง ตามรักษากายอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ครั้นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ทั้งหลายมาใกล้อยู่ก็ต้องปิดเสียซึ่งบานประตู คือ ความสำรวมในทวารทั้งหกมีจักษุเป็นต้น หดใจกระทำซึ่งความสำรวมอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ ตามรักษาสมณธรรมอยู่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งเต่า

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ในกุมมูปมสูตร ในสังยุตินิกายอันประเสริฐว่า 'ภิกษุไม่อาศัยแล้วซึ่งความตรึกแห่งใจทั้งหลาย ดับรอบแล้วไม่เบียดเบียนคนอื่น ไม่ว่ากล่าวใครดุจเต่าหดอวัยวะทั้งหลายเข้าในกระดองของตน ฉะนั้น' ดังนี้

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งปี่เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ปี่อันบุคคลเป่าในที่ใด ก็ย่อมไปตามในที่นั้นย่อมไม่แล่นไปในที่อื่น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องตั้งอยู่ในธรรมวินัยที่ควรที่ไม่มีโทษ เป็นไปตามซึ่งนวังคสัตถุศาสนา อันพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงภาสิตไว้แล้ว แสวงหาสมณธรรมฉันนั้น, นี้แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งปี

แม้พระราหุลเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

'โยคาวจร ตั้งอยู่ในธรรมวินัยที่ควรที่หาโทษมิได้ อนุโลมตามนวังคพุทธพจน์ทุกเมื่อ พยายามเพื่อคุณอันยิ่ง' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งรางปืน เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร รางปืนอันนายช่างถากดีแล้ว ย่อมน้อมไปตามรางปืนตลอดปลายตลอดต้นแนบเนียน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องน้อมไปตามสมณะผู้เถระ ผู้ใหม่ ผู้ปานกลาง ไม่ขัดขวาง ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งรางปืน

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ในวิธุรปุณณกชาดกว่า

'นักปราชญ์ ย่อมอนุโลมตามกระแสพระราชโองการ มิได้ประพฤติตัดกระแสพระราชโองการ ดุจรางปืน อนุโลมตามตัวปืน และปี่อนุโลมตามผู้เป่า ฉะนั้น นักปราชญ์นั้น จึงอยู่ในราชสำนักได้' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งกาเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร กาเป็นสัตว์รังเกียจทั่วและรังเกียจรอบแล้วต่ออันตราย ประกอบด้วยความกลัวภัย เที่ยวอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้รังเกียจต่ออันตราย ประกอบด้วยความกลัวภัย มีสติตั้งมั่น มีอินทรีย์ทั้งหลายสำรวมแล้ว เที่ยวอยู่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งกา

อนึ่ง กาเห็นโภชนะอันใดอันหนึ่ง ย่อมแบ่งบริโภคด้วยญาติทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร มิได้หวงลาภทั้งหลายที่เกิดโดยธรรม ได้มาโดยธรรม โดยที่สุด ของที่มีในบาตรบริโภคแต่ผู้เดียว เป็นผู้บริโภคทั่วไปด้วยเพื่อนพรหมจรรย์ผู้มีศีลทั้งหลายฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งกา

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า

'ถ้าว่า ทายกทั้งหลายน้อมให้ของที่ได้แล้วโดยธรรม แก่เราผู้มีตบะ เราก็แบ่งปันแก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้ว ภายหลังจึงบริโภค' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งลิง เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ลิงเมื่ออยู่ ย่อมอยู่ที่โอกาสอันควร ต้องไม้ใหญ่ ๆ ที่สงัด กิ่งไม้คลุมในที่ทั้งปวง ที่ป้องกันความกลัว ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องอยู่อาศัยกัลยาณมิตร อาจารย์ ผู้มีความละอาย ผู้มีศีลเป็นที่รัก มีธรรมงาม เป็นพหุสุต ทรงธรรมเป็นที่รัก เป็นผู้ที่ตั้งแห่งความเป็นผู้เคารพ ผู้ทนต่อถ้อยคำ ผู้โอวาท ผู้ให้รู้แจ้ง ผู้แสดง ผู้ชักชวน ผู้ให้กล้าหาญ ผู้ให้ร่าเริง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งลิง

อนึ่ง ลิงเที่ยวอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ บนต้นไม้, ถ้าหยั่งลงสู่ความหลับ ก็อยู่ตลอดคืนบนต้นไม้นั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีหน้าเฉพาะสู่ราวป่า ยืน เดิน นั่ง นอน หยั่งลงสู่ความหลับในราวป่านั่นแล, เจริญเนือง ๆ ซึ่งสติปัฏฐานในราวป่านั้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งลิง

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า
'ภิกษุจงกรมยืนนั่งนอนในราวป่า ย่อมงาม เพราะว่าราวป่านักปราชญ์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว' ดังนี้"

หัวข้อประจำโฆรสร วรรคนั้น

ลามีเพียงพิลึกหนึ่ง ไก่หนึ่ง กระแตหนึ่ง นางเสือเหลืองหนึ่ง เสือเหลืองหนึ่ง เต่าหนึ่ง ปี่หนึ่ง รางปืนหนึ่ง กาหนึ่ง ลิงหนึ่ง ดังนี้

ลาวุลตา วรรคที่สอง

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเถาน้ำเต้าเป็นไฉน"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร เถาน้ำเต้าเลื้อยเหนี่ยวไปบนหญ้า หรือไม่ หรือเครือเขาด้วยมือทั้งหลาย ย่อมเจริญเบื้องบนแห่งหญ้าเป็นต้นนั้น ฉันใด, โดยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ใคร่เพื่อจะเจริญยิ่งในพระอรหัต ก็ต้องหน่วงด้วยอารมณ์แล้วเจริญยิ่งในพระอรหัต ฉะนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเถาน้ำเต้า

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า
"พุทธโอรสใคร่ต่อพระอรหันตตผล ก็พึงหน่วงอารมณ์ด้วยใจแล้วเจริญในอเสขผล, เหมือนอย่างเถาน้ำเต้ายึดเหนี่ยวไปบนหญ้า หรือไม้ หรือเครือเขาด้วยมือทั้งหลาย ภายหลังก็เจริญข้างบน ฉะนั้น ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งบัวเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร บัวเกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ก็แต่หาติดด้วยน้ำไม่ ฉันใด, โดยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มิได้ติดอยู่ในตระกูล หมู่ ลาภ ยศ สักการะ ความนับถือ และปัจจัยเครื่องบริโภคทั้งปวง ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งบัว

อนึ่ง บัวย่อมตั้งขึ้นพ้นจากน้ำ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องครอบงำเสียซึ่งโลกทั้งปวง ขึ้นตั้งอยู่ในโลกุตตรธรรมฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งบัว

อนึ่ง บัวต้องลมเล็กน้อยย่อมไหว ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกระทำความสำรวมในกิเลสทั้งหลาย แม้มีประมาณน้อย มีอันเห็นภัยเป็นปกติอยู่ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งบัว

แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า
"ภิกษุมีอันเห็นภัยเป็นปกติในโทษทั้งหลาย มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย" ดังนี้

สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย" ดังนี้

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งพืชเป็นไฉน"

ถ ขอถวายพระพร พืชแม้มีประมาณน้อยอันชาวนาหว่านแล้วในนาอันเจริญ ครั้นเมื่อฝนตกสมควร ก็ย่อมเพิ่มให้ซึ่งผลมากหลายฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องปฏิบัติชอบโดยประการที่ศีลซึ่งตนให้ถึงเฉพาะแล้ว เพิ่มให้ซึ่งสามัญผลทั้งนั้น ฉันนั้น, นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งพืช

อนึ่ง พืชอันชาวนาหว่านแล้วในนาที่แผ้วถางดีแล้ว ย่อมงอกงามพลันนั่นเทียว ฉันใด, จิตอันโยคาวจรผู้ประกอบความเพียรประคับประคองดีแล้วให้บริสุทธิ์ในสุญญาคาร หว่านลงในนาอันประเสริฐ กล่าวคือสติปัฏฐาน ก็งอกงามพลัน ฉะนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งพืช

แม้พระอนุรุทธเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า
"พืชอันชาวนานั้นหว่านแล้วในนาอันบริสุทธิ์, ผลของพืชนั้นก็เป็นของไพบูล, อนึ่ง ผลแห่งพืชนั้นย่อมยังชาวนาให้ยินดีฉันใด, จิตที่โยคาวจรชำระดีแล้วในสุญญาคาร ก็ย่อมงอกงามในนา กล่าวคือสติปัฏฐานโดยเร็วที่เดียว ฉันนั้น ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งไม้ขานางเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ไม้ขานางเจริญยิ่งอยู่ภายในแผ่นดินร้อยศอกบ้าง ยิ่งกว่าบ้าง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องยังสามัญผลสี่ ปฏิสัมภิทาสี่ อภิญญาหก และสมณธรรมทั้งสิ้นให้เต็มรอบในสุญญาคาร ฉันนั้น

นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งไม้ขานาง

แม้พระราคหุลเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ธรรมดาไม้ขานางงอกอยู่ในแผ่นดิน เจริญอยู่ในแผ่นดินร้อยศอก ครั้นถึงกาลแก่แล้ว ไม้ขานางนั้น ก็เจริญสุขขึ้นวันเดียวร้อยศอก ฉันใด, ข้าแต่พระองค์ผู้กล้าใหญ่ ข้าพระองค์ก็เจริญยิ่งแล้ว โดยธรรมในสุญญาคารอันเป็นภายใน ดุจไม้ขานาง ฉันนั้น ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งเรือเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร เรือย่อมยังชนให้ข้ามไปสู่ที่ประสงค์ด้วยไม้และเครื่องไม้ เครื่องเหล็กอันเป็นโครงเป็นเครื่องยึดติดกัน เป็นอันมาก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังโลกทั้งเทวโลกให้ข้ามไปสู่ที่ประสงค์ คือ อมตมหานิพพาน ด้วยสิ่งที่เป็นโครงเครื่องยึดเหนี่ยว กล่าวคือ อาจารศีลคุณวัตรปฏิวัตร และธรรมมีอย่างต่าง ๆ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งเรือ

อนึ่ง เรือย่อมทนทานต่อกำลังคลื่นที่กระทบกระแทกซัด และกำลังแห่งวนป่วนมีอย่างมาก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องทนทานต่อกำลังคลื่น คือ กิเลสเป็นอันมาก และลาภสักการ ยศ ชื่อเสียง การบูชากราบไหว้ และคลื่น คือ ความนินทา ความสรรเสริญ สุขทุกข์ ความยกย่อง ความดูหมิ่น และโทษมีอยู่เป็นอันมากในตระกูลอื่นทั้งหลาย ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งเรือ

อนึ่ง เรือย่อมแล่นไปในมหาสมุทรอันลึกกำหนดไม่ได้ ไม่มีที่สุดไม่เห็นฝั่ง มีโทษมากเกลื่อนกล่นไปด้วยหมู่ ติมิติมิงคล ภูตมังกรและปลา ฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังจิตให้แล่นไปในความตรัสรู้จตุราริยสัจจาภิสมัยซึ่งมีปริวัฏฏ์สาม อาการสิบสองฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สาม แห่งเรือ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ในสัจจสังยุตต์ ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อท่านทั้งหลายจะคิดพึงคิดว่า 'นี้เป็นทุกข์นี้เป็นทุกขสมุทัย นี้เป็นทุกขนิโรธ นี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการ แห่งสมอเรือเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ธรรมดาสมอย่อมยังเรือให้ตั้งอยู่ในมหาสมุทรอันมีพื้นน้ำอากูลปั่นป่วนด้วยหมู่คลื่นเป็นอันมาก ย่อมไม่ให้เรือแล่นไปสู่ทิศต่าง ๆ ได้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังจิตให้ติดอยู่ในอันประหารพร้อมซึ่งวิตกใหญ่ ในหมู่คลื่น คือ ราคะ โทสะ โมหะ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งสมอเรือ

อนึ่ง สมอเรือย่อมไม่เลื่อนลอย มีแต่จะจม ย่อมยังเรือให้ติดอยู่ ให้เข้าถึงความตั้งอยู่ในน้ำ แม้มีร้อยศอกเป็นประมาณ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องไม่เลื่อนลอยไปในลาภ ยศ สักการ ความนับถือ การกราบไหว้ การบูชา การยำเกรง และลาภอันเลิศ ยศอันเลิศ ยังจิตให้ตั้งอยู่ในปัจจัยสักว่ายังสรีระให้เป็นไปเท่านั้นฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งสมอเรือ

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดีก็ได้ภาสิตไว้ว่า

"สมอเรือ ย่อมไม่เลื่อนลอย มีแต่จะจมลงในทะเล ฉันใด, ท่านทั้งหลาย ก็อย่าเลื่อนลอยไปในลาภสักการ จงจมอยู่แต่ในปัจจัยอันยังอัตภาพให้เป็นไปเท่านั้น ฉันนั้น ดังนี้

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งเสากระโดงเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร เสากระโดงย่อมทรงไว้ซึ่งเชือกสายระยาง รอกใบ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มาตามพร้อมแล้วด้วยสติสัมปชัญญะ คือ รู้ทั่วพร้อมในอันก้าวไปก้าวกลับ แลไปข้างหน้า แลไปข้าง ๆ คู้เข้า เหยียดออก ทรงผ้าสังฆาฏิบาตรจีวร กิน ดื่ม ลิ้ม อุจจาระปัสสาวกรรม เดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พูด นิ่งอยู่ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งเสากระโดง

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเป็นผู้ระลึกทั่วพร้อมอยู่ด้วยอริยาบถทั้งปวง, วาจานี้เราพร่ำสอนท่านทั้งหลาย ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการ แห่งต้นหนเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ต้นหนเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเนืองนิตย์ตลอดคืนและวัน ให้เรือแล่นไปอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ไม่ประมาทเนืองนิตย์ตลอดคืนและวัน กำหนดจิตโดยโยนิโสมนสิการ ฉะนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งต้นหน

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ในธรรมบทว่า

"ท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้ยินดีในความไม่ประมาท, จงรักษาจิตไว้เนือง ๆ,

จงยกตนขึ้นจากสงสารอันเป็นหนทางเดินยากดุจช้างจมอยู่ในเปือกตมยกตนขึ้นจากเปือกตม ฉะนั้น ดังนี้”

อนึ่ง ต้นหนย่อมรู้แจ้งซึ่งการดีการชั่วทั้งปวง มีทางสวัสดีและทางมีโสโครกเป็นต้นในมหาสมุทร ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องรู้แจ้งกุศลอกุศล กรรมมีโทษและไม่มีโทษ ต่ำช้าประณีต มีส่วนเปรียบด้วยของดำและของขาว ฉะนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งต้นหน

อนึ่ง ต้นหนย่อมลั่นกุญแจที่เข็มทิศ ด้วยคิดว่า ‘ใคร ๆ อย่าได้แตะต้องเข็มทิศ’ ฉะนี้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องลั่นกุญแจ คือ ความสำรวมจิตด้วยคิดว่า ‘ท่านอย่าได้ตรึกอกุศลวิตกอันลามกอะไร ๆ‘ ฉะนี้ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งต้นหน

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า “ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่าตรึกถึงอกุศลวิตกทั้งหลาย อันลามก คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการ แห่งคนกระทำการงานเป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร คนกระทำการงานย่อมคิดอย่างนี้ว่า ‘เราเป็นลูกจ้าง กระทำการงานด้วยเรือนี้ เราจะได้ค่าจ้างและเบี้ยเลี้ยงด้วยการนำเรือนี้ไป เราไม่ควรจะกระทำความประมาท เราต้องนำเรือนี้ไปด้วยความไม่ประมาท’ฉะนี้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องคิดอย่างนี้ว่า ‘เราเมื่อพิจารณากายอันประกอบด้วยมหาภูตทั้งสี่นี้ จักเป็นผู้ไม่ประมาทเนือง ๆ มีสติเข้าไปตั้งอยู่แล้ว ระลึกรู้ทั่วพร้อมมีจิตตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์อันเดียว ก็จักพ้นจากชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เราควรจะกระทำความไม่ประมาท’ ฉะนี้ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งคนกระทำการงาน

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ภาสิตไว้ว่า “ท่านทั้งหลายจงพิจารณากายนี้ จงกำหนดรู้บ่อย ๆ; เพราะว่า ท่านทั้งหลายเห็นความเป็นเองในกายแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งมหาสมุทรเป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร มหาสมุทรไม่ปะปนด้วยทรากศพอันตายฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ปะปนด้วยเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ ความลบหลู่คุณท่าน ความยกตนข่มท่าน ความริษยา ความตระหนี่ มายา ความโอ่อวด ความโกง ความไม่สม่ำเสมอ ความประพฤติชั่วด้วยไตรทวารฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่ง แห่งมหาสมุทร

อนึ่ง มหาสมุทรทรงไว้ซึ่งขุมแก้วมีอย่างต่าง ๆ คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ ศิลามีสีดุจสังข์ แก้วประพาฬ แก้วผลึก ย่อมปกปิดไว้ มิได้เรี่ยรายในภายนอก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรได้รัตนะ คือ คุณมีอย่างต่าง ๆ คือ มรรค ผล ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ วิปัสสนา อภิญญา ก็ต้องปกปิดไว้ มิได้นำออกภายนอก ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งมหาสมุทร

อนึ่ง มหาสมุทรย่อมอยู่ร่วมด้วยภูตใหญ่ ๆ ทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องอยู่อาศัยพรหมจารีบุคคล ผู้กัลยาณมิตร ผู้มีความปรารถนาน้อย ผู้สันโดษ ผู้กล่าวคุณอันขจัดกิเลส ผู้ประพฤติขูดเกลากิเลส ผู้สมบูรณ์ด้วยมรรยาท ผู้มีความละอายต่อบาป ผู้มีศีลเป็นที่รัก ผู้ควรเคารพ ผู้ควรสรรเสริญ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งมหาสมุทร

อนึ่ง มหาสมุทรแม้เต็มรอบแล้วด้วยแสนแห่งแม่น้ำทั้งหลาย มีคงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี เนต้นอันเต็มแล้วด้วยน้ำใหม่ และไม่เต็มด้วยธารน้ำทั้งหลายในอากาศ ไม่เป็นไปล่วงแดนของตน ฉันใดโยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องไม่แกล้งก้าวล่วงสิกขาบท เพราะเหตุแห่งลาภสักการะ ความสรรเสริญ การกราบไหว้ การนับถือ การบูชาแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งมหาสมุทร

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ว่า “มหาสมุทรมีธรรมดาตั้งอยู่แล้ว ย่อมไม่เป็นไปล่วงแดนฉันใด, สิกขาบทใด อันเราบัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราก็มิได้ก้าวล่วงสิกขาบทนั้น แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ฉันนั้น ดังนี้”

อนึ่ง มหาสมุทรย่อมไม่เต็มรอบด้วยแม่น้ำคงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี ทั้งหลายซึ่งมีน้ำไหลมาแต่ที่ทั้งปวง และไม่เต็มด้วยธารน้ำในอากาศ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร แม้ฟังอยู่ซึ่งอุทเทส ปริปุจฉา การฟัง การทรงจำ วินิจฉัย อภิธรรม วินัย สุตันตะวิเคราะห์ ย่อบท ต่อบท วิภาคบท ชินศาสน์อันประเสริฐมีองค์เก้าก็มิได้อิ่มฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งมหาสมุทร

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ในมหาสุตโสมชาดกว่า

“บัณฑิตทั้งหลายเหล่านี้ ฟังคำที่เป็นสุภาสิตก็มิได้อิ่ม คำที่เป็นสุภาสิตเปรียบเหมือนไฟไหม้หญ้าและไม้ ย่อมไม่อิ่ม หรือเปรียบเหมือนสาครก็ไม่อิ่มด้วยแม่น้ำทั้งหลาย ดังนี้”

หัวข้อประจำลาวุลตาวรรคนั้น

เถาน้ำเต้าหนึ่ง บัวหนึ่ง พืชหนึ่ง ไม้ขานางหนึ่ง เรือหนึ่ง สมอเรือหนึ่ง เสากระโดงหนึ่ง ต้นหนหนึ่ง คนทำการงานหนึ่ง มหาสมุทรหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าวรรค

จักกวัตติ วรรคที่สาม

พระราชาตรัสถามว่า “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งแผ่นดินเป็นไฉน”

พระเถรเจ้าทูลว่า “ขอถวายพระพร ในเมื่อบุคคลเรี่ยรายของที่พึงใจและของไม่พึงใจ มีการบูร กฤษณา แก่นจันทน์ หญ้าฝรั่น เป็นต้นก็ดี มีดี เสมหะ บุพโพ โลหิต เหงื่อ มันข้น เขฬะ น้ำมูก น้ำไขข้อ น้ำมูตร อุจจาระ เป็นต้นก็ดี ลงที่แผ่นดิน ๆ ก็เป็นของเฉยอยู่เช่นนั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเป็นผู้มีจิตเพิกเฉยเช่นนั้น ในลาภและมิใช่ลาภ ยศและมิใช่ยศ ความนินทาและความสรรเสริญ สุขและทุกข์ อันเป็นของพึงใจและมิใช่ของพึงใจทั้งปวง ฉันนั่น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งแผ่นดิน

อนึ่ง แผ่นดินปราศจากเครื่องตกแต่ง ก็อบอวนด้วยกลิ่นของตนเอง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรปราศจากเครื่องตกแต่งก็ต้องเป็นผู้อบอวนแล้วด้วยกลิ่น คือ ศีลของตนเอง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งแผ่นดิน

อนึ่ง แผ่นดินเป็นของไม่มีระหว่าง ไม่มีช่อง ไม่มีโพรง เป็นของหนาทึบ กว้างขวาง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเป็นผู้มีศีลอันไม่เป็นระหว่าง ไม่เป็นท่อน ไม่ทะลุ ไม่เป็นโพรง เป็นของหนาทึบ กว้างขวาง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สาม แห่งแผ่นดิน

อนึ่งแผ่นดินแม้ทรงไว้ซึ่งบ้าน นิคม เมือง ชนบท และหมู่แห่งต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ สระบัว เนื้อ หก มนุษย์ชายหญิง ก็เป็นของไม่ย่อท้อ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรกล่าวสอนก็ดี พร่ำสอนก็ดี ให้รู้แจ้งก็ดี ให้เห็นพร้อมก็ดี ให้ถือเอาพร้อมก็ดี ให้กล้าหาญก็ดี ให้ร่าเริงก็ดี ก็ต้องไม่เป็นผู้ย่อท้อ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่นี่แห่งแผ่นดิน

อนึ่ง แผ่นดินเป็นของพ้นพิเศษแล้วจากความยินดี และความยินร้าย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้พ้นพิเศษแล้วจากความยินดี และความยินร้าย มีจิตเสมอด้วยแผ่นดินอยู่ทุกอิริยาบถ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งแผ่นดิน

แม้นางจุฬสุภัททาอุบาสิกาผู้ยกย่องสมณะทั้งหลายของตน ก็ได้กล่าวไว้ว่า

“ข้าพเจ้ามีใจโกรธแล้ว พึงทาสมณะองค์หนึ่งด้วยของหอม ความยินร้ายย่อมไม่มีในสมณะองค์โน้น, ความยินดีย่อมไม่มีในสมณะองค์นั้น, สมณะทั้งหลายนั้น เป็นผู้มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน, สมณะทั้งหลายของข้าพเจ้าเป็นผู้มีใจเฉยอยู่เช่นนั้น ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งน้ำเป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร น้ำเป็นของบริสุทธิ์โดยความเป็นเอง ด้วยความเป็นของตั้งอยู่พร้อมดี และไม่หวั่นไหว ไม่ขุ่นมัว ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีอาจาระบริสุทธิ์โดยความเป็นเอง ด้วยความเป็นผู้มีจิตตั้งอยู่พร้อมดี และไม่หวั่นไหว ไม่ขุ่นมัว เพราะนำเสียซึ่งความเป็นคนมีชื่อเสียงชั่ว เหตุพูดโกง และเป็นคนขี้ฉ้อฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งน้ำ

อนึ่ง น้ำตั้งอยู่พร้อมโดยความเป็นของมีอันเย็นเป็นสภาพ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยความอดทนและเมตตาและความเอ็นดู มีปกติแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแม่น้ำ

อนึ่ง น้ำย่อมทำของที่ไม่สะอาดให้สะอาด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ไม่มีอธิกรณ์ มักทำสิ่งที่มิใช่โอกาสที่ตั้งแห่งอธิกรณ์ ในที่และบุคคลทั้งปวง คือในบ้านหรือป่า ในอุปัชฌาย์อาจารย์ หรือชนทั้งหลายผู้ปูนอาจารย์ ฉันนั้น นี้แล

ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งน้ำ

อนึ่ง น้ำเป็นของอันชนมากปรารถนา ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เป็นผู้มีความปรารถนาน้อย ยินดีตามมี มีจิตสงัด มีจิตวังเวง ก็ต้องเป็นผู้อันโลกทั้งปวงปรารถนาเฉพาะเนือง ๆ ฉันนั้น นี่แลต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งน้ำ

อนึ่ง น้ำย่อมไม่เข้าไปตั้งไว้ซึ่งสิ่งมิใช่ประโยชน์เกื้อกูลแก่ใคร ๆ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่กระทำซึ่งบาปด้วยกาย วาจา ใจ อันยังความบาดหมาง ทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท เพ่งความเสีย ความริษยาให้เกิด ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งน้ำ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ในกัณหชาดกว่า

"ข้าแต่ท้าวสักกะ ผู้เป็นอิสระแห่งภูตทั้งปวง ถ้าพระองค์จะประทานสิ่งที่ให้เลือกแก่ข้าพระองค์,
ใจหรือสรีระของข้าพระองค์กระทำแล้วไม่พึงเข้าเบียดเบียนใคร ๆ ในกาลไร ๆ ข้าพระองค์ขอเลือกสิ่งที่ให้เลือกนี้ ดังนี้"

ร "พระนาคเสนผู้เจริญ, ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งไหเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ไฟย่อมเผา หญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเผากิเลสทั้งหลายซึ่งไปตามอารมณ์ที่พึงใจและไม่พึงใจ มีในภายในและภายนอกทั้งหวง ด้วยไฟ คือ ญาณปรีชา ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งไฟ

อนึ่ง ไฟเป็นของไม่มีความเอ็นดูไม่มีความกรุณา ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ทำความเอ็นดูความกรุณาในกิเลสทั้งปวง ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งไฟ

อนึ่ง ไฟย่อมบำบัดเสียซึ่งความหนาว ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังไฟอันร้อนพร้อมกล่าว คือ ความเพียรให้เกิดเฉพาะแล้ว บำบัดเสียซึ่งกิเลสทั้งหลาย ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งไฟ

อนึ่ง ไฟพ้นพิเศษแล้วจากความยินดีและความยินร้าย ย่อมยังความร้อนให้เกิดเฉพาะ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้พ้นพิเศษแล้วจากความยินดีและความยินร้าย มีจิตเสมอด้วยไฟอยู่ทุกอิริยาบถ ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งไฟ

อนึ่ง ไฟย่อมกำจัดเสียซึ่งความมืด ส่องแสงสว่าง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกำจัดเสียซึ่งความมืด คือ อวิชชา ส่องแสงสว่าง คือ ญาณ ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งไฟ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ทรงสั่งสอนพระราหุลพระโอรสของพระองค์ ก็ได้ตรัสไว้ว่า

"ราหุล ท่านจงเจริญภาวนาเสมอด้วยไฟ, เพราะว่าเมื่อท่านเจริญภาวนาเสมอด้วยไฟอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็จะไม่เกิดขึ้นได้ อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งลมเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ลมย่อมหอมเอากลิ่นดอกไม้อันบานในภายในป่า ฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไปในราวป่า คือ อารมณ์ ซึ่งมีดอกไม้ คือ วิมุตติอันประเสริฐบานแล้ว ฉันนั้น นี่แลต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งลม

อนึ่ง ลมย่อมย่ำยีเสียซึ่งหมู่ต้นไม้อันขึ้น ณ แผ่นดิน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไปภายในป่า พิจารณาสังขารทั้งหลายย่ำยีเสียซึ่งกิเลสทั้งหลาย ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งลม

อนึ่ง ลมย่อมพัดไปในอากาศ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังจิตให้สัญจรไปในโลกุตตรธรรมทั้งหลาย ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งลม

อนึ่ง ลมย่อมเสวยซึ่งกลิ่นแห่งคันธชาติ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเสวยกลิ่นเป็นที่ยินดีด้วยดี กล่าวคือ ศีลของตนฉันนั้น นี่แลต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งลม

อนึ่ง ลมของเป็นไม่มีอาลัยไม่มีที่อยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ไม่มีอาลัย ไม่มีที่อยู่ ไม่มีความชมเชยเป็นผู้พ้นพิเศษแล้วในที่ทั้งปวง ฉันนั้น นี่แลต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งลม

แม้พุทธภาสิตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ในสุตตนิบาตว่า

"ภัยเกิดแล้วแต่ความชมเชย ธุลีย่อมเกิดแต่ที่อยู่, ความไม่มีที่อยู่ ความไม่มีความชมเชยนั้น เป็นเครื่องส่อให้รู้ความเป็นนักปราชญ์ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการ แห่งภูเขาเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ภูเขาเป็นของไผ่หวั่นไหวไม่สะเทือน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ยินดี ไม่ขัดเคือง ไม่หลงในความยกย่อง ความดูหมิ่น ความกระทำดี ความไม่กระทำดี ความเคารพ ความไม่เคารพ ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์

หรืออารมณ์ที่พึงใจและไม่พึงใจทั้งปวง ไม่กำหนัดในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ไม่ประทุษร้ายในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย ไม่หลงในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ไม่หวั่นไหว ไม่สะเทือนในเหตุทั้งหลายมียกย่องเป็นต้นนั้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งภูเขา

แม้พระพุทธภาสิตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า

"ภูเขาแล้วด้วยศิลาทึบเป็นแท่งเดียว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยลมฉันใด, บัณฑิตทั้งหลายก็ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะนินทาและสรรเสริญทั้งหลาย ฉันนั้น ดังนี้"

อนึ่ง ภูเขาเป็นของแข็งแรง ไม่ระคนแล้วด้วยอะไร ๆ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้แข็งแรงไม่ระคนแล้วด้วยอะไร ๆ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งภูเขา

แม้พุทธภาสิตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า

"เรากล่าวบุคคลผู้ไม่คลุกคลีแล้วด้วยคฤหัสถ์ และบรรพชิตทั้งสอง ผู้ไม่มีอาลัย เที่ยวไป ผู้มีความปรารถนาน้อย นั้นว่า เป็นพราหมณ์ ดังนี้"

อนึ่ง พืชย่อมไม่งอกขึ้นบนภูเขา ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ยังกิเลสทั้งหลายให้งอกงามขึ้นในใจตน ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งภูเขา

แม้คำนี้ พระสุภูติเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"เมื่อใดจิตประกอบด้วยราคะเกิดขึ้นแก่เรา, เมื่อนั้นเราผู้เดียวพิจารณาเห็นแล้ว ก็ทรมานจิตนั้นเสียเองว่า ท่านกำหนัดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดทั้งหลาย ท่านประทุษร้านในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้ายทั้งหลาย ท่านหลงในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย ท่านจงออกไปจากป่า เพราะว่าอรัญประเทศนี้ เป็นที่อยู่แห่งบุคคลทั้งหลายผู้หมดจดวิเศษ ผู้ไม่มีมลทิน ผู้มีตปะ; ท่านอย่าประทุษร้ายบุคคลผู้หมดจดพิเศษเลย ท่านจงออกไปจากป่า ดังนี้"

อนึ่ง ภูเขาเป็นของสูง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเป็นผู้สูงด้วยสามารถแห่งญาณ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งภูเขา

แม้พุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงภาติไว้ว่า

"เมื่อใดบัณฑิตบรรเทาเสียซึ่งความประมาท ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อนั้นบัณฑิตนั้นขึ้นสู่ ปราสาท คือ ปัญญา เป็นผู้ไม่มีโศก พิจารณาซึ่งหมู่สัตว์ผู้มีโศก, ผู้มีปัญญา พิจารณาซึ่งคนพาลทั้งหลายราวกะบุคคลผู้ยืนอยู่บนภูเขา แลดูซึ่งชนทั้งหลายผู้ยืนอยู่บนพื้น ฉะนั้น ดังนี้"

อนึ่ง ภูเขาเป็นของไม่สูงขึ้น ไม่จมลง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่กระทำซึ่งอันฟูขึ้นและเสื่อมลง ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งภูเขา

แม้นางจูฬสุภัททาอุบาสิกา ผู้ยกย่องสมณะทั้งหลายของตน ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

"สัตว์โลกสูงขึ้นด้วยลาภ, และทรุดลงด้วยเสื่อมลาภ; สมณะทั้งหลายของเรา เป็นผู้มีจิตดำรงอยู่เป็นดวงเดียว ในลาภและเสื่อมลาภ, เป็นผู้มีจิตคงที่ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งอากาศเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร อากาศอันอะไร ๆ ไม่พึงถือเอาโดยประการทั้งปวง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้อันกิเลสทั้งหลายไม่พึงถือเอาโดยประการทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งอากาศ

อนึ่ง อากาศเป็นประเทศอันหมู่ฤษีดาบสภูตและนกสัญจรไป ฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังใจให้สัญจรไปในสังขารทั้งหลาย โดยมนสิการว่า 'อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา' ฉะนี้ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งอากาศ

อนึ่ง อากาศเป็นที่ตั้งแห่งความสะดุ้งพร้อม ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังใจให้สะดุ้งในปฏิสนธิในภพทั้งปวง หาควรกระทำความยินดีไม่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งอากาศ

อนึ่ง อากาศไม่มีที่สุดไม่มีประมาณอันบุคคลไม่พึงนับ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีศีลไม่มีที่สุด มีญาณไม่มีประมาณ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งอากาศ

อนึ่ง อากาศเป็นประเทศไม่ติดไม่ข้องไม่ตั้งอยู่ ไม่กังวล ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ไม่ติด ไม่ข้อง ไม่ตั้งอยู่ ไม่วังวล ในตระกูล ในคณะ ในลาภ ในที่อยู่ ในเครื่องกังวล ในปัจจัยและกิเลสทั้งปวง ในที่ทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งอากาศ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ เมื่อตรัสสอนพระราหุลผู้พระโอรสของพระองค์ ก็ได้ตรัสไว้ว่า "ดูก่อนราหุล อากาศไม่ได้ตั้งอยู่เฉพาะในที่ไร ๆ ฉันใด, ท่านจงเจริญภาวนาเสมอด้วยอากาศ ฉันนั้น;เพราะว่าเมื่อท่านเจริญภาวนาเสมอด้วยอากาศ ผัสสะทั้งหลาย ที่ยังใจให้เอิบอาบและไม่ยังใจให้เอิบอาบซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งพระจันทร์เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร พระจันทร์อุทัยในสุกกปักษ์ ย่อมเจริญด้วยแสงสว่างยิ่งขึ้นทุกที ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเจริญในอาจาระ ศีล คุณ วัตรปฏิบัติในนิกายเป็นที่มา และธรรมอันบุคคลพึงบรรลุ ในอารมณ์เป็นที่วังเวง ในสติปัฏฐาน ในความเป็นผู้มีทวารอันปิดในอินทรีย์ทั้งหลาย ในความเป็นผู้รู้ประมาทในโภชนะในความประกอบเนือง ๆ ซึ่งความเพียรแห่งผู้ตื่นยิ่งขึ้นทุกที ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งพระจันทร์

อนึ่ง พระจันทร์เป็นนักษัตรอันใหญ่ยิ่งชนิดหนึ่ง ฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีฉันทะเป็นใหญ่ยิ่ง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งพระจันทร์

อนึ่ง พระจันทร์ย่อมจรไปในราตรี ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้สงัดทั่ว ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งพระจันทร์

อนึ่ง พระจันทร์มีวิมานเป็นธง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีศีลเป็นธง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งพระจันทร์

อนึ่ง พระจันทร์อันโลกบวงสวงและปรารถนา ย่อมอุทัย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ผู้อันมหาชนบูชาและปรารถนา ก็ต้องเข้าไปสู่ตระกูลทั้งหลาย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งพระจันทร์

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า "แน่ะภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเป็นผู้เรียบร้อยเหมือนด้วยพระจันทร์ จงสำรวมกาย สำรวมจิต แล้วเข้าไปสู่ตระกูลทั้งหลาย เป็นผู้ใหม่เป็นนิตย์ อย่าคะนองในตระกูลทั้งหลาย ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์เจ็ดประการแห่งพระอาทิตย์เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร พระอาทิตย์ย่อมยังน้ำทั้งปวงให้เหือดแห้งฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังกิเลสทั้งหลายให้เหือดแห้ง ไม่ให้เหลืออยู่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งพระอาทิตย์

อนึ่ง พระอาทิตย์ย่อมกำจัดเสียซึ่งความมืด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกำจัดเสียซึ่งความมืด คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส และทุจริตทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งพระอาทิตย์

อนึ่ง พระอาทิตย์ย่อมจรไปเนือง ๆ ฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกระทำโยนิโสมนสิการเนือง ๆ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งพระอาทิตย์

อนึ่ง พระอาทิตย์มีระเบียบแห่งรัศมี ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเป็นผู้มีระเบียบแห่งอารมณ์ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งพระอาทิตย์

อนึ่ง พระอาทิตย์ยังหมู่มหาชนให้ร้อนพร้อม เดินไปอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังโลกทั้งปวงให้ร้อนพร้อมด้วยอาจาระ ศีล คุณ วัตรปฏิบัติ และฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ สัมมัปปธาน อิทธิบาท ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งพระอาทิตย์

อนึ่ง พระอาทิตยกลัวแต่ภัย คือ พระราหู เดินไปอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้ติดอยู่ในข่ายคือ ทุจริตทุคติกันดารปราศจากความเสมอ วิบาก วินิบาต กิเลส ผู้อันประชุมแห่งทิฏฐิสวมไว้แล้ว ผู้แล่นไปสู่ทางผิด ผู้ดำเนินไปสู่มรรคาผิด ยังใจให้สลด เพราะภัยเกิดแต่ความสลดอันใหญ่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หกแห่งพระอาทิตย์

อนึ่ง พระอาทิตย์ ย่อมส่องให้เห็นสิ่งดีและชั่วทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องแสดงอินทรีย์ พละ โพชฌางค์ สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท โลกิยธรรม โลกุตตรธรรม ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่เจ็ดแห่งพระอาทิตย์

แม้พระวังคีสเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ภิกษุผู้ทรงธรรม ย่อมยังชนผู้อันอวิชชาปิดบังไว้แล้ว ให้เห็นหนทางมีประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนพระอาทิตย์อุทัย สำแดงรูปอันสะอาดและไม่สะอาด ดีและชั่ว แก่สัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้นดังนี้"

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งท้าวสักกะเป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร ท้าวสักกะอิ่มด้วยความสุขส่วนเดียวฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ยินดียิ่งในสุขเกิดแต่ความสงัดทั่วแห่งกายใจส่วนเดียว ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งท้าวสักกะ

อนึ่ง ท้าวสักกะทอดพระเนตรเห็นเทพดาทั้งหลายแล้ว ทรงประคองความเห็นนั้นไว้ ยังความร่าเริงให้เกิดยิ่ง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องประคองใจซึ่งไม่หดหู่ ไม่เกียจคร้าน ในกุศลธรรมทั้งหลาย ยังความร่าเริงให้เกิดยิ่งในกุศลธรรมทั้งหลาย หมั่นสืบต่อพยายามในกุศลธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งท้าวสักกะ

อนึ่ง ความไม่ยินดียิ่ง ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ท้าวสักกะ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ให้ความไม่ยินดียิ่งในสุญญาคารเกิดขึ้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งท้าวสักกะ

แม้พระสุภูติเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้กล้าใหญ่ เมื่อใด ข้าพระองค์บวชแล้วในศาสนาของพระองค์, เมื่อนั้น ข้าพระองค์ย่อมทรงสงเคราะห์มหาชน ด้วยวัตถุเครื่องสงเคราะห์ทั้งสี่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยึดเหนี่ยวน้ำใจ ต้องอนุเคราะห์น้ำใจของบริษัทสี่ ต้องชวนใจของบริษัทสี่ให้รื่นเริง ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

อนึ่ง โจรทั้งหลายย่อมไม่ตั้งซ่องสุมขึ้นในแว่นแคว้น แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ให้กามราค พยาบาท วิหิงสา วิตก เกิดขึ้นได้ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

“ผู้ใดยินดีแล้วในธรรมเป็นที่เข้าไประงับวิตก เป็นผู้มีสติเจริญอสุภารมณ์ในกาลทั้งปวง, ผู้นั้นแลกระทำซึ่งที่สุดแห่งกองทุกข์ ผู้นั้นตัดเครื่องผูกแห่งมาร ดังนี้”

อนึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิทรงเลียบมหาปฐพี มีมหาสมุทรเป็นที่สุดรอบ ทรงวิจารณ์การดีการชั่วทั้งหลาย ทุกวัน ๆ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องพิจารณากายกรรม วจีกรรม มโนกรรมทุกวัน ๆ ว่า ‘เมื่อเราอันบัณฑิตไม่พึงติเตียนได้ด้วยเหตุที่ตั้งสามเหล่านี้วันย่อมเป็นไปล่วงหรือหนอแล’ ดังนี้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงภาสิตไว้ในเอกังคุตตรนิกายอันประเสริฐว่า

“บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า เมื่อเราเป็นอยู่อย่างไร วันและคืนทั้งหลายเป็นไปล่วงอยู่” ดังนี้

อนึ่ง ความรักษาทั่วในภายในและภายนอก เป็นของอันพระเจ้าจักรพรรดิทรงจัดดีแล้ว ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องตั้งไว้ซึ่งนายประตู กล่าวคือ สติ เพื่ออันรักษาทั่วซึ่งกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปในภายในและภายนอก ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

“แน่ะภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเป็นผู้มีสติดุจนายประตู ละเสียซึ่งอกุศล ยังกุศลให้เจริญ, ละเสียซึ่งกรรมมีโทษอันบัณฑิตพึงเว้น ยังกรรมไม่มีโทษอันบัณฑิตไม่พึงเว้นให้เจริญ, ย่อมรักษาตนกระทำให้บริสุทธิ์” ดังนี้

หัวข้อประจำจักกวัตติวรรคนั้น

แผ่นดินหนึ่ง น้ำหนึ่ง ไฟหนึ่ง ลมหนึ่ง ภูเขาหนึ่ง อากาศหนึ่ง พระจันทร์หนึ่ง พระอาทิตย์หนึ่ง ท้าวสักกะหนึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิหนึ่ง

กุญชร วรรคที่สี่

พระราชาตรัสถามว่า “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งปลวกเป็นไฉน”

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ปลวกทำเครื่องปิดบังข้างบนปกปิดตนเที่ยวหากินอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องทำเครื่องปิดบัง กล่าวคือ ศีลสังวร ปกปิดใจเที่ยวอยู่เพื่อบิณฑาหารฉันนั้น ขอถวายพระพร โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ย่อมเป็นผู้ก้าวล่วงภัยทั้งปวงได้ด้วยเครื่องปิดบัง คือ ศีลสังวรแล นี้แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งปลวก

แม้คำนี้ พระอุปเสนเถระผู้บุตรวังคันตพราหมณ์ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ผู้ประกอบความเพียร ทำใจให้มีศีลสังวรเป็นเครื่องปิดบังเป็นผู้อันโลกทาไล้ไม่ได้แล้ว ก็ย่อมพ้นรอบจากภัย ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งแมวเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร แมวไปสู่ถ้ำ ไปสู่โพรงไม้ หรือไปสู่ภายในเรือน ย่อมแสวงหาหนูเท่านั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรไปสู่บ้าน ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ หรือไปสู่สุญญาคาร ก็ต้องเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเนือง ๆ แสวงหาโภชนะ กล่าวคือ กายคตาสติอย่างเดียวฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งแมว

อนึ่ง แม้ย่อมหากินในที่ใกล้เท่านั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้เห็นความเกิดและความเสื่อมในอุปาทานขันธ์ห้าเหล่านี้อยู่ทุกอริยาบถว่า 'รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ ๆ , ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ ๆ, ความดับไปแห่ง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ ๆ' ดังนี้ นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งแมว

แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

"ขันธบัญจกไม่พึงมีไม่พึงเป็น ในที่ไกลแต่ที่นี้, ที่สุดของความมีความเป็นแห่งขันธบัญจก จักทำอะไรได้, ท่านทั้งหลายประสพอยู่ในกายเป็นของตนอันเกิดข้นเฉพาะหน้า อันนำไปวิเศษ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งหนูเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร หนูวิ่งไปข้างโน้นข้างนี้ หวังต่ออาหารเท่านั้น วิ่งไปอยู่ ฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเที่ยวไปข้างโน้นข้างนี้ เป็นผู้หวังต่อโยนิโสมนสิการเท่านั้น ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งหนู

แม้พระอุปเสนเถระวังคันตบุตร ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ผู้มีปัญญาเห็นแจ้งกระทำความมุ่งหวังธรรมอยู่ มิได้ย่อหย่อนเป็นผู้ข้าระงับแล้ว มีสติอยู่ทุกเมื่อ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งแมลงป่องเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร แมลงป่องมีหางเป็นอาวุธ ชูหางเที่ยวไปอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีญาณเป็นอาวุธ ยกญาณขึ้นอยู่ทุกอิริยาบถ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งแมลงป่อง

แม้พระอุปเสนเถระคันตบุตร ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง ถือเอาพระขรรค์กล่าว คือ ญาณเที่ยวอยู่ย่อมพ้นจากสรรพภัยอันตราย, และผู้มีปัญญาเห็นแจ้งนั้น ยากที่ใคร ๆ จะผจญได้ในภพ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งพังพอนเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร พังพอนเมื่อเข้าใกล้งู เกลือกกายด้วยยาแล้ว จึงเข้าใกล้เพื่อจะจับงู ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรเมื่อเข้าใกล้โลกผู้มีความโกรธความอาฆาตมาก ผู้อันความทะเลาะถือเอาต่าง กล่าวแก่งแย่ง ความยินย้ายครอบงำแล้ว ก็ต้องลูบทาน้ำใจด้วยยากล่าวคือเมตตาพรหมวิหาร ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งพังพอน

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ด้วยเหตุนั้น กุลบุตรควรกระทำเมตตาภาวนาแก่ตนและคนอื่น, กุลบุตรควรแผ่ไปด้วยจิตประกอบด้วยเมตตา ข้อนี้เป็นคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ดังนี้

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งสุนัขจิ้งจอกแก่เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพระ สุนัขจิ้งจอกแก่ได้โภชนะแล้ว ไม่เกลียดกินจนพอต้องการ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ได้โภชนะแล้วก็มิได้เกลียด บริโภคสักว่ายังสรีระให้เป็นไปนั่นเทียว, ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งสุนัขจิ้งจอกแก่

แม้พระมหากัสสปเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ข้าพเจ้าลงจากเสนาสนะเข้าไปบ้านเพื่อบิณฑบาต; ข้าพเจ้าบำรุงบุรุษผู้มีโรคเรื้อนผู้บริโภคอยู่นั้นโดยเคารพ

บุรุษนั้นน้อมคำข้าวไปด้วยมือของข้าพเจ้า, เมื่อข้าพเจ้าป้อนคำข้าวอยู่ บุรุษนั้นงับเอานิ้วมือของข้าพเจ้าไว้ในปากนั้น ข้าพเจ้าอาศัยประเทศเป็นที่ตั้งแห่งฝาเรือน จักบริโภคคำข้าว; ในเมื่อคำข้าวที่ข้าพเจ้าบริโภคอยู่หรือบริโภคแล้ว ความเกลียดย่อมไม่มีแก่ข้าพเจ้า ดังนี้"

อนึ่ง สุนัขจิ้งจอกแก่ได้โภชนะแล้ว มิได้เลือกกว่าเศร้าหมองหรือประณีต ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ได้โภชนะแล้วก็ไม่ต้องเลือกว่าเศร้าหมองหรือประณีต บริบูรณ์หรือไม่บริบูรณ์ ยินดีตามมีตามที่ได้มาอย่างไร ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์สองแห่งสุนัขจิ้งจอกแก่

แม้พระอุปเสนวังคันตบุตรเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"เรายินดีตามมีแม้ด้วยของเศร้าหมอง ไม่ปรารถนารสอื่นมาก, เมื่อเราไม่ละโมบในรสทั้งหลาย ใจของเราก็ย่อมยินดีในฌาน, ในเมื่อเรายินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ คุณเครื่องเป็นสมณะของเราย่อมเต็มรอบ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งเนื้อเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร เวลากลางวันเนื้อย่อมเที่ยวไปในป่า เวลากลางคืนย่อมเที่ยวไปในกลางแจ้ง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เวลากลางวันพึงอยู่ในป่า เวลากลางคืนอยู่ในที่แจ้ง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งเนื้อ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ในโลมหังสนะปริยายว่า

"ดูก่อนสารีบุตร ราตรีทั้งหลายนั้นใด เย็นเป็นไปในเหมันตฤดู ในราตรีทั้งหลายเห็นปานนั้น ณ สมัยเป็นที่ตกแห่งน้ำค้าง เรานั้นแลสำเร็จอิริยาบถอยู่ในอัพโภกาสในราตรี สำเร็จอิริยาบถอยู่ในราวป่าในกาลวัน, ในเดือนมีในภายหลังแห่งคิมหฤดูเราสำเร็จอิริยาบถอยู่ในอัพโภกาสในกลางวัน, เราสำเร็จอิริยาบถอยู่ในราวป่าในราตรี ดังนี้"

อนึ่ง เนื้อในเมื่อหอกหรือศรตกลงอยู่ ย่อมหลบ ย่อมหนีไป ย่อมไม่นำกายเข้าไปใกล้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ในเมื่อกิเลสทั้งหลายตกลงอยู่ ก็ต้องหลบ ต้องหนีไป ต้องไม่น้อมจิตเข้าไปใกล้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งเนื้อ

อนึ่ง เนื้อเห็นมนุษย์ทั้งหลายย่อมหนีไปเสียทางใดทางหนึ่งด้วยคิดว่า 'มนุษย์เหล่านั้นอย่าได้เห็นเราเลย' ฉะนี้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เห็นชนทั้งหลายผู้มีปกติบาดหมางกัน ทะเลาะกัน แก่งแย่งกัน วิวาทกัน ผู้ทุศีล ผู้เกียจคร้าน ผู้มีความยินดีในความคลุกคลี ก็ต้องหนีไปเสียทางใดทางหนึ่ง ด้วยคิดว่า 'ชนเหล่านั้นอย่าได้พบเราเลย, และเราก็อย่าได้พบชนเหล่านั้นเลย' ฉะนี้ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งเนื้อ"

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

"บางทีบุคคลมีความปรารถนาลามกเกียจคร้าน มีความเพียรอันละแล้ว มีพุทธวจนะสดับน้อย ผู้ประพฤติไม่ควร อย่าได้พบเราในที่ไร ๆ เลย" ดังนี้

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สี่ประการแห่งโคเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร โคย่อมไม่ละที่อยู่ของตน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ละกายของตนโดยโยนิโสมนสิการว่า "กายนี้ไม่เที่ยง ต้องอบกลิ่น นวดฟั้น มีความสลาย เรี่ยรายกระจัดกระจายเป็นธรรมดา' ดังนี้ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์เป็นปฐมแห่งโค"

อนึ่ง โคเป็นสัตว์มีแอกอันรับไว้แล้วย่อมนำแอกไปโดยง่ายและยาก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีพรหมจรรย์อันถือไว้แล้ว ประพฤติพรหมจรรย์มีชีวิตเป็นที่สุดจนถึงสิ้นชีวิต โดยง่ายและโดยยาก ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งโค

อนึ่ง โคเมื่อสูดดมตามความพอใจ จึงดื่มกินซึ่งน้ำควรดื่ม ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องสูดดมตามความพอใจ ตามความรัก ตามความเลื่อมใส รับเอาคำพร่ำสอนของอาจารย์และอุปัชฌาย์ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งโค

อนึ่ง โคอันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งขับไปอยู่ ก็ย่อมทำตามถ้อยคำ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องรับโอวาทานุสาสนีของภิกษุผู้เถระผู้ใหม่ ผู้ปานกลาง และของคฤหัสถ์ผู้อุบาสก ด้วยเศียรเกล้าฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งโค

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ก็ได้ภาสิตไว้ว่า

"กุลบุตรบวชในวันนั้น มีปีเจ็ดโดยกำเนิด, แม้ผู้นั้นพร่ำสอนเรา เราก็ต้องรับไว้เหนือกระหม่อม เราเห็นแล้ว พึงตั้งไว้ซึ่งความพอใจและความรักอันแรงกล้าในบุคคลนั้น, พึงนอบน้อมบุคคลนั้นเนือง ๆ โดยเอื้อเฟื้อในตำแหน่งอาจารย์ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งสุกรเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร สุกรเมื่อถึงคิมหฤดูเป็นคราวเร่าร้อน ย่อมเข้าไปหาน้ำ ฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ครั้นเมื่อจิตขุ่นมัว

พลั้งพลาด เหหวน เร่าร้อนด้วยโทสะ ก็ต้องเข้าไปใกล้ซึ่งเมตตาภาวนา ซึ่งเป็นของเยือกเย็น เป็นของไม่ตาย เป็นของประณีตฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งสุกร

อนึ่ง สุกรเข้าไปใกล้น้ำตมแล้ว คุ้ยขุดดินด้วยจมูกกระทำให้เป็นปลักนอนในปลักนั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องวางกายไว้ในใจ ไปในระหว่างอารมณ์นอนอยู่ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งสุกร

แม้พระปิณโฑลภารทวาชเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

"ผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง เห็นความเป็นเองในกายแล้ว พิจารณาแล้ว เป็นผู้เดียวไม่มีเพื่อนที่สองนอนในระหว่างอารมณ์ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งช้างเป็นไฉน"

ถ"ขอถวายพระพร ธรรมดาช้าง เมื่อเที่ยวไป ย่อมทำลายแผ่นดิน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรก็ต้องพิจารณากายทำลายกิเลสทั้งปวงเสีย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งช้าง

อนึ่ง ช้างไม่เหลียวด้วยกายทั้งปวง ย่อมเพ่งดูตรงนั่นเทียว มิได้เลือกทิศน้อยทิศใหญ่ ฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่เหลียวด้วยกายทั้งปวง ไม่เลือกทิศน้อยทิศใหญ่ ไม่แหงนขึ้นข้างบน ไม่ก้มลงข้างล่าง เป็นผู้เพ่งแลไกลชั่วแอก ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งช้าง

อนึ่ง ช้างไม่ได้นอนเป็นนิตย์ ไปหาอาหารเนือง ๆ ย่อมไม่เข้าถึงซึ่งประเทศนั้นเพื่อจะอยู่ มิได้มีอาลัยในที่อาศัยแน่นอน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มิได้นอนเป็นนิตย์ มิได้มีที่อยู่ ไปเพื่อบิณฑบาต ถ้าว่าเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง เห็นมณฑปมีในประเทศอันงดงาม หรือโคนไม้ ถ้ำ เงื้อม เป็นที่ฟูใจสมควร ก็เข้าอาศัยอยู่ในที่นั้น แต่หากระทำความอาลัยในที่อาศัยแน่นอนไม่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งช้าง

อนึ่ง ช้างลงสู่น้ำก็ลงสู่สระบัวใหญ่ ๆ ซึ่งบริบูรณ์ด้วยน้ำอันสะอาดไม่ขุ่นและเย็น ดาดาษแล้วด้วยกุมาท อุบล ปทุม ปุณฑริก เล่นอย่างช้างอันประเสริฐ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องลงสู่สระโบกขรณีอันประเสริฐ กล่าวคือ มหาสติปัฏฐาน ซึ่งเต็มแล้วด้วยน้ำ กล่าวคือ ธรรมอันประเสริฐ อันสะอาด ไม่หม่นหมอง ผ่องใส มิได้ขุ่นมัว ดาดาษด้วยดอกไม้ กล่าวคือ วิมุตติ ล้างขัดสังขารทั้งหลายด้วยญาณปรีชา เล่นอย่างโยคาวจร ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งช้าง

อนึ่ง ช้างยกเท้าขึ้นก็มีสติ จดเท้าลงก็มีสติ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยกเท้าขึ้นด้วยสติสัมปชัญญะ จดเท้าลงด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในเวลาก้าวไปและก้าวกลับคู้อวัยวะเข้าและออกในที่ทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งช้าง

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า

'ความสำรวมด้วยกายเป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ, ความสำรวมด้วยวาจาเป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ, ความสำรวมด้วยใจเป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ, ความสำรวมในที่ทั้งปวงเป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ, บุคคลผู้สำรวมในที่ทั้งปวง นักปราชญ์กล่าวว่า 'ผู้มีความละอาย มีไตรทวารรักษาแล้ว' ดังนี้"

หัวข้อประจำกุญชรวรรคนั้น

ปลวกหนึ่ง แมวหนึ่ง หนูหนึ่ง แมลงป่องหนึ่ง พังพอนหนึ่ง สุนัขจิ้งจอกหนึ่ง เนื้อหนึ่ง โคหนึ่ง สุกรหนึ่ง ช้างหนึ่ง เป็นสิบ ฉะนี้

สีห วรรคที่ห้า

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์เจ็ดประการแห่งราชสีห์ เป็นไฉน"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร ธรรมดาราชสีห์เป็นสัตว์ขาวไม่หม่นหมอง หมดจดสะอาด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีจิตขาว ไม่หม่นหมอง บริสุทธิ์ผุดผ่อง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งราชสีห์

อนึ่ง ราชสีห์มีเท้าสี่เป็นเครื่องเที่ยวไป มักเที่ยวไปด้วยลีลาศ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีอิทธิบาทสี่เป็นเครื่องเที่ยวไป ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งราชสีห์

อนึ่ง ราชสีห์เป็นสัตว์มีผมงอกงามมีรูปอันยิ่ง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีผม กล่าวคือศีลงาม มีรูปอันยิ่งฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งราชสีห์

อนึ่ง ราชสีห์ย่อมไม่นอบน้อมแก่สัตว์ไร ๆ แม้เพราะต้องเสียชีวิต ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ไม่นอบน้อมแก่ใคร ๆ แม้เพราะจะต้องเสีย จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาเป็นปัจจัยแห่งคนไข้เป็นบริขาร ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งราชสีห์

อนึ่ง ราชสีห์เป็นสัตว์มีภักษามิได้ขาด ย่อมบริโภคเนื้อสัตว์ในโอกาสที่สัตว์นั้นล้มนั่นแหละจนพอต้องการ มิได้เลือกบริโภคเนื้อล่ำของสัตว์ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีภักษามิได้ขาด มิได้เลือกตระกูลทั้งหลาย มิได้ละเรือนต้นเข้าไปใกล้ตระกูลทั้งหลาย บริโภคพอยังสรีระให้เป็นไป ในโอกาสเป็นที่รับโภชนะนั่นเอง มิได้เลือกโภชนะอันเลิศ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งราชสีห์

อนึ่ง ราชสีห์มิได้มีภักษาหารสะสมไว้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีความบริโภคมิได้กระทำความสะสมไว้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หกแห่งราชสีห์

อนึ่ง ราชสีห์มิได้อาหารก็ไม่ได้ดิ้นรน ถึงได้อาหารก็ไม่โลภ ไม่หมกมุ่น ไม่ทะยานกินฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ไม่ได้โภชนะก็ต้องไม่ดิ้นรน ถึงได้โภชนะก็ต้องไม่โลภ ไม่หมกมุ่น ไม่ทะยาน เห็นอาทีนพอยู่เป็นปกติ มีปัญญาเป็นเหตุออกไปจากภพ บริโภคอยู่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่เจ็ดแห่งราสีห์

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงสรรเสริญพระมหากัสสปเถระก็ได้ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า

"แน่ะภิกษุทั้งหลาย กัสสปนี้เป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ และมีปกติกล่าวคุณของการสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ย่อมไม่ถึงความแสวงหาไม่ควร และกรรมไม่สมควร เพราะเหตุแห่งบิณฑบาต ไม่ได้บิณฑบาตก็ไม่ดิ้นรนถึงได้บิณฑบาตก็ไม่โลภ ไม่หมกมุ่น ไม่ทะยาน เห็นอาทีนพอยู่เป็นปกติ มีปัญญาเป็นเหตุออกไปจากภาพ บริโภคอยู่' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งนกจากพราก เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร นกจากพรากย่อมไม่ละทิ้งนางนกตัวที่เป็นภริยาจนตลอดชีวิต ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็มิได้ละทิ้งความกระทำในใจโดยอุบายที่ชอบ จนตลอดชีวิต ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งนกจากพราก

อนึ่ง นกจากพรากมีสาหร่ายและแหนเป็นภักษา ย่อมถึงความเต็มใจด้วยสาหร่ายและแหนนั้น และไม่เสื่อมจากกำลังและพรรณเพราะความเต็มใจนั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องทำความเต็มใจตามลาภที่ได้ ฉันนั้น ก็โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรเป็นผู้เต็มใจตามลาภที่ได้ ก็ไม่เสื่อมจากศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ และมิได้เสื่อมจากสรรพกุศลธรรมทั้งหลาย นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งนกจากพราก

อนึ่ง นกจากพรากย่อมไม่เบียดเบียนสัตว์มีชีวิตทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีทัณฑะอันละทิ้งแล้ว มีศัสตราอันละทิ้งแล้ว มีความละอาย ถึงพร้อมด้วยความเอ็นดู มีปกติอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ในสัตว์มีชีวิตทั้งปวง ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งนกจากพราก

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ ในจักกะวากชาดกว่า

"ผู้ใดไม่เบียดเบียน ไม่ฆ่า ไม่ผจญ ไม่ว่ากล่าว, เวรของผู้นั้น

ย่อมไม่มีกับใคร ๆ เพราะอันไม่เบียดเบียนในสัตว์ทั้งปวง' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งนางนกเงือก เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร นางนกเงือกย่อมไม่เลี้ยงลูกทั้งหลายเพราะริษยาในผัวของตน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องหวงห้ามกิเลสทั้งหลายอันเกิดขึ้นในใจตนเสีย ใส่เข้าซึ่งกิเลสทั้งหลายในโพรงไม้ กล่าวคือความสำรวมโดยชอบด้วยสติปัฏฐานแล้วยังกายคตาสติให้เจริญในมโนทวาร ฉันนั้น นี้แล

ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งนางนกเงือก

อนึ่ง นางนกเงือกเที่ยวหาอาหารที่ป่าใหญ่ตลอดทั้งวัน เวลาเย็นก็กลับมายังฝูงนกเพื่อความรักษาซึ่งตน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ใหญ่ผู้เดียว เสพที่อันสงัดทั้งเพื่อความพ้นรอบจากสังโยชนธรรม, เมื่อไม่ได้ความยินดีในที่สงัดทั่วนั้น พึงกลับสู่สังฆมณฑล เป็นผู้อันสงฆ์รักษาแล้วอยู่ เพื่ออันป้องกันซึ่งภัย คือ ความถูกว่าได้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งนางนกเงือก

แม้คำนี้ท้าวสหัมบดีพรหม ก็ได้กราบทูลในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

"เสพที่นอนที่นั่งอันสงัดทั้งหลาย, ประพฤติเพื่อความพ้นวิเศษจากสังโยชนธรรม; ถ้าไม่ถึงทับความยินดีในเสนาสนะเหล่านั้น, จงเป็นผู้มีตนอันรักษาแล้ว มีสติอยู่ในสังฆมณฑล ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งนกพิราบเรือนเป็นไฉน"

ถ ขอถวายพระพร นกพิราบเรือนเมื่ออยู่ที่เรือนของชนอื่นย่อมไม่ถือเอานิมิตหน่อยหนึ่งแห่งเข้าของแห่งชนทั้งหลายเหล่านั้นเป็นสัตว์มัธยัสถ์หมายรู้มากอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรเข้าไปสู่ตระกูลอื่น ก็ต้องไม่ถือเอานิมิตในเตียง ตั่ง ผ้า เครื่องประดับ เครื่องอุปโภค เครื่องบริโภค หรือโภชนะวิกัติทั้งหลายของสตรีหรือบุรุณเป็นผู้มัธยัสถ์ เข้าไปตั้งไว้เฉพาะซึ่งความสำคัญว่าเราเป็นสมณะฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งนกพิราบเรือน

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงภาสิตไว้ ในจูฬนารทชาดก ว่า

'เข้าไปสู่ตระกูลแล้ว พึงเคี้ยวกิตแต่พอประมาณ บรรดาน้ำควรดื่มทั้งหลาย หรือโภชนะทั้งหลายพึงเคี้ยวกินแต่พอประมาณ พึงบริโภคแต่พอประมาณ, และอย่ากระทำซึ่งใจในรูป' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งนกเค้า เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร นกเค้าโกรธกาทั้งหลาย พอเวลากลางคืนก็ไปยังฝูงกาแล้วฆ่ากาเสียเป็นอันมาก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกระทำความยินร้ายต่ออญาณความไม่รู้เท่าเสีย เป็นผู้ ๆ เดียวนั่ง ณ ที่ลับย่ำยีอญาณตัดเสียตั้งแต่รากเง่า ฉันนั้นนี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งนกเค้า

อนึ่ง นกเค้าเป็นสัตว์หลีกเร้นอยู่ ณ ที่ลับ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีที่สงัดเป็นที่มารื่นรมย์ยินดีแล้วในการหลีกเร้นอยู่ ฉันนั้น, นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งนกเค้า

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า

'แน่ะภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีที่สงัดเป็นที่มารื่นรมย์ ยินดีในความหลีกเร้นอยู่ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า 'อันนี้เป็นทุกข์ อันนี้เป็นสมุทัย อันนี้เป็นนิโรธ อันนี้เป็นมรรค' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งนกสตปัตตะ เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร นกสตปัตตะร้องขึ้นและย่อมบอกสุขเกษมหรือทุกข์ภัยให้เป็นนิมิตแก่ชนทั้งหลายอื่น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เมื่อสำแดงธรรมแก่ชนทั้งหลายอื่น ก็ต้องสำแดงวินิบาตโดยความเป็นทุกข์ภัยแสดงนิพพานโดยความเป็นสุขเกษม ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ประกอบหนึ่งแห่งนกสตปัตตะ

แม้พระปิโณโฑลภารทวาชเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

'ผู้ประกอบความเพียร ควรจะแสดงซึ่งเนื้อความสองอย่างนี้ คือ ความน่ากลัว น่าสะดุ้งในนรกความสุขอันไพบูลในนิพพาน' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งค้างคาว เป็นไฉน"

ถ ขอถวายพระพร ค้างคาวเข้าไปสู่เรือน เที่ยวไปแล้วก็ออกไป ไม่กังวลอยู่ในเรือนนั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร เข้าไปบิณฑบาตในบ้าน เที่ยวไปตามลำดับตรอก ได้บิณฑบาตแล้วก็กลับทันทีมิได้กังวลอยู่ในบ้านนั้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งค้างคาว

อนึ่ง ค้างคาวเมื่ออยู่ที่เรือนของชนอื่น ไม่ไดทำความเสื่อมแก่ชนเหล่านั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียรเข้าไปสู่ตระกูลแล้วก็ต้องไม่ทำความเดือดร้อนหน่อยหนึ่งแก่ชนเหล่านั้น ด้วยการรบกวนเขาเหลือเกินด้วยความเป็นผู้ขอเขามาก ด้วยความเป็นผู้มีโทษเกิดแต่กายมาก ด้วยความเป็นผู้ช่างพูดเหลือเกิน

หรือด้วยความเป็นผู้มีสุขและทุกข์ร่วมด้วยเขา, และไม่ยังการงานอันเป็นที่ตั้งแห่งทรัพย์สมบัติของชนเหล่านั้นให้เสื่อมเสียไป ปรารถนาความเจริญอย่างเดียวโดยประการทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งค้างคาว

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ในลักขณสูตร ในทีฆนิกายอันประเสริฐว่า

'บุคคลปรารถนาอยู่ว่า 'ไฉนชนเหล่าอื่นไม่พึงเสื่อมจากศรัทธา ศีล สุตะ ปัญญา จาคะ กรรมที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จเป็นอันมาก ทรัพย์ ข้าวเปลือก นาและที่ดิน บุตรทั้งหลาย ภริยาทั้งหลาย เหล่าสัตว์สี่เท้า เหล่าญาติ เหล่ามิตร เหล่าพวกพ้อง กำลัง พรรณ สุข, ฉะนี้, และจำนงหวังความมั่นคั่ง ความสำเร็จแห่งประโยชน์' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งปลิง เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ปลิงเกาะที่อวัยวะใด ก็เกาะแน่นในอวัยวะนั้น ดื่มโลหิตอยู่ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร หน่วงจิตไว้ในอารมณ์ใด ก็ต้องตั้งอารมณ์นั้นไว้ให้มั่น โดย วรรณ สัณฐาน ทิศ โอกาส ปริจเฉท ลิงค์ และนิมิต ดื่มรส คือ วิมุตติอันไม่เจือกิเลส ด้วยอารมณ์นั้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ประกอบหนึ่งแห่งปลิง

แม้พระอนุรุทธเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

'บุคคลมีจิตบริสุทธิ์ ตั้งอยู่เฉพาะในอารมณ์ พึงดื่มรส คือ วิมุตติอันไม่เจือกิเลส ด้วยจิตนั้น' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งงูเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร งูย่อมเลื้อยไปด้วยอก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเที่ยวอยู่ด้วยปัญญา; เมื่อโยคาวจรเที่ยวอยู่ด้วยปัญญา จิตก็เที่ยวอยู่ในมรรคาอันนำออกไปจากภพ เว้นสิ่งที่ไม่มีเครื่องหมายเสีย ยังสิ่งที่มีเครื่องหมายให้เจริญ ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งงู

อนึ่ง งูเมื่อเที่ยวไป เว้นยาเสียเที่ยวไปอยู่ ฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเว้นทุจริตเสียเที่ยวอยู่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งงู

อนึ่ง งูเห็นมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมเดือดร้อน เศร้าโศก เสียใจ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ตรึกถึงความตรึกอันชั่วแล้วยังความไม่ยินดีให้เกิดขึ้นแล้วก็ต้องเดือดร้อน เศร้าโศกเสียใจว่า วันแห่งเราเป็นไปล่วงแล้วด้วยความประมาท วันที่เป็นไปล่วงแล้วนั้น เราไม่อาจได้อีก, ฉะนี้ ฉันนั้น

แม้กินนรทั้งสอง ก็ได้กล่าวไว้ ในภัลลาฏิยชาดกว่า

'แน่ะนายพราน เราทั้งสองอยู่ปราศจากกันสิ้นราตรีหนึ่ง อันใด เราทั้งสองไม่อยากจะพลัดพรากกัน ระลึกถึงกันอยู่ เดือดร้อนเนือง ๆ เศร้าโศกถึงกันสิ้นราตรีหนึ่ง อันนั้น ราตรีนั้นจักมีอีกไม่ได้' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งงูเหลือม เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร งูเหลือมเป็นสัตว์มีกายใหญ่ มีท้องพร่องขัดสนอาหาร ย่อมไม่ได้อาหารสักว่าพอเต็มท้อง สิ้นวันเป็นอันมากเป็นสัตว์ไม่บริบูรณ์ด้วยอาหาร ย่อมประทังไปเพียงแต่อาหารสักว่ายังสรีระให้เป็นไป ฉันใด, เมื่อโยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ขวนขวายเพื่อภิกขาจารวัตร เข้าไปใกล้บิณฑะของบุคคลอื่น มีความมุ่งหมายบิณฑะอันบุคคลอื่นให้แล้ว เว้นเสียจากความถือเอาเอง ก็ยากที่จะได้อาหารให้เพียงพอ, ถึงกระนั้น กุลบุตรผู้เป็นไปในอำนาจประโยชน์ก็ไม่บริโภคคำข้าวสี่ห้าคำ ยังกระเพาะให้เต็มด้วยน้ำแทนคำข้าวที่เหลือนั้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งงูเหลือม

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า

'ภิกษุเมื่อบริโภคของสดหรือของแห้งก็มิให้อิ่มนัก เป็นผู้มีอุทรพร่อง มีอาหารพอประมาณ มีสติเว้นเสีย ไม่บริโภคคำข้าวสี่ห้าคำ ดื่มน้ำแทน การประพฤตินั้นเป็นของควรเพื่อวิหารธรรมอันสำราญ แห่งภิกษุผู้มีจิตส่งไปแล้ว' ดังนี้"

หัวข้อประจำสีหวรรคนึ่ง

ราชสีห์หนึ่ง นกจากพรากหนึ่ง นางนกเงือกหนึ่ง นกพิราบเรือนหนึ่ง นกเค้าหนึ่ง นกสตปัตตะหนึ่ง ค้างคาวหนึ่ง ปลิงหนึ่ง งูหนึ่ง งูเหลือมหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าวรรค

มักกฎ วรรคที่หก

พระราชาตรัสถามว่า “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งแมลงมุมชักใยใกล้ทาง เป็นไฉน”

พระเถรเจ้าทูลว่า “ขอถวายพระพร แมลงมุมชักใยใกล้ทางนั้น ชักใยดุจเพดานไว้ใกล้ทางแล้ว, ถ้าว่าหนอนหรือแหลงหรือบุ้งมาติดที่ใยนั้น, ก็จับเอาสัตว์มีหนอนเป็นต้นนั้นกิน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องทำใย คือ สติปัฏฐานให้เป็นดุจเพดาน ที่ทวารทั้งหก ถ้าว่าแมลงกล่าวคือกิเลสมาติดที่ใยนั้น, ก็ฆ่าเสียที่ใยนั้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งแมลงมุมชักใยใกล้ทาง

แม้พระอนุรุทธเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

‘สติปัฏฐานอันประเสริฐสูงสุด เป็นดุจเพดานในทวารทั้งหก กิเลสทั้งหลายมาติดในเพดาน คือ สติปัฏฐานนั้น ผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง พึงฆ่ากิเลสนั้นเสีย’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งทารกกินนม เป็นไฉน”

ถ ขอถวายพระพร ทารกกินนมย่อมข้องอยู่ในประโยชน์ของตน อยากนมก็ร้องไห้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องข้องอยู่ในประโยชน์ของตน เป็นผู้มีธรรมเป็นเครื่องรู้ ในอุทเทส ปริปุจฉา สัมมาประโยค ที่สงัดทั่ว ความอยู่รวมด้วยบุคคลผู้ควรเคารพ ความคบกับกัลยาณมิตร ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งทารกกินนม

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ในปรินิพพานสูตร ในทีฆนิกายอันประเสริฐว่า

‘ดูก่อนอานนท์ ท่านทั้งหลายจงสืบต่อไปในประโยชน์ของตน, จงประกอบเนือง ๆ ในประโยชน์ของตน, จงเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีจิตส่งไปแล้ว อยู่ทุกอิริยาบถ ในประโยชน์ของตน’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งเต่าเหลือง เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร เต่าเหลืองเว้นเสียซึ่งน้ำ เพราะกลัวแต่น้ำเที่ยวอยู่บนบก ก็แต่หาเสื่อมจากอายุ เพราะการเว้นเสียซึ่งน้ำนั้นไม่ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้เห็นภัยในความประมาทอยู่เป็นนิตย์ เห็นคุณวิเศษในความไม่ประมาทอยู่เป็นปกติ ก็แหละความเสื่อมจากสามัญคุณไม่ ย่อมเข้าไปในที่ใกล้พระนิพพาน เพราะความเป็นผู้มีอันเห็นภัยเป็นปกตินั้น ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งเต่าเหลือ”

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ในธรรมบทว่า

“ภิกษุผู้ยินดีในอัปปมาทธรรม หรือมีปกติเห็นภัยในความประมาท, เป็นผู้ไม่ควรจะเสื่อมในที่ใกล้พระนิพพาน ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งป่าชัฎ เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร ธรรมดาป่าชัฎย่อมปกปิดไว้ซึ่งชนผู้ไม่สะอาด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องปกปิดซึ่งความผิดความพลั้งพลาดแห่งชนเหล่าอื่น ไม่เปิดเผย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งป่าชัฎ”

อนึ่ง ป่าชัฎเป็นที่ว่างจากชนเป็นอันมาก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ว่างจากข่าย คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และกิเลสทั้งปวง ฉันนั้น นี่แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งป่าชัฎ

อนึ่ง ป่าชัฎเป็นสถานที่เงียบ เป็นที่ปราศจากความคับแคบด้วยชน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้สงบสงัดจากอกุศลธรรมอันลามกทั้งหลาย ซึ่งมิใช่ของประเสริฐ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งป่าชัฎ

อนึ่ง ป่าชัฎเป็นที่อันสงบหมดจด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้สงบแล้วหมดจดแล้ว ดับแล้ว มีมานะอันละแล้ว มีความลบหลู่คุณท่านอันละแล้ว ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งป่าชัฎ”

อนึ่ง ป่าชัฎเป็นสถานที่อันอริยชนต้องเสพ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ส้องเสพด้วยอริยชน ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งป่าชัฎ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า

‘ผู้มีปัญญาพึงเสพกับด้วยบัณฑิตทั้งหลาย ผู้ไกลจากกิเลส ผู้มีจิตสงวัดแล้ว มีตนส่งไปแล้ว มีปกติเพ่งพินิจ

ผู้มีความเพียรอันปรารภแล้วเป็นนิตย์’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งต้นไม้ เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร ขึ้นชื่อว่าต้นไม้ ย่อมทรงดอกและผลฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ทรงดอก กล่าวคือ วิมุตติ และผล กล่าวคือ สามัญคุณ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งต้นไม้

อนึ่ง ต้นไม่ย่อมให้ซึ่งร่มเงาแก่ชนทั้งหลายผู้เข้าใกล้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ต้อนรับด้วยอามิสปฏิสันถารหรือธรรมปฏิสันถารแก่บุคคลผู้เข้าไปหา ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งต้นไม้

อนึ่ง ต้นไม้ย่อมไม่ทำซึ่งความที่ร่มเงาให้เป็นของมีประมาณต่างกัน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ทำความเป็นของมีประมาณต่างกันในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งต้นไม้

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

“พระมุนีนาถเจ้า เป็นผู้มีพระหฤทัยเสมอในชนทั้งปวง คือ ในเทวทัตผู้ฆ่า ในอังคุลิมาลกโจร ในธนปาลกคชสาร และในพระราหุล ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งฝนเป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร ฝนย่อมระงับเสียซึ่งธุลีเหงื่อไคลซึ่งเกิดขึ้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องระงับเสียซึ่งธุลีเหงื่อไคล คือ กิเลสซึ่งเกิดขึ้น ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งฝน

อนึ่ง ฝนย่อมยังความร้อนที่แผ่นดินให้ดับเสีย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังโลกทั้งเทวโลกด้วยเมตตาภาวนาฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งฝน

อนึ่ง ฝนย่อมยังพืชทั้งปวงให้งอกขึ้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังศรัทธาของสัตว์ทั้งปวงให้เกิดขึ้น แล้วหว่านลงซึ่งพืช กล่าวคือ ศรัทธานั้น ในสมบัติสามประการ คือ ทิพยสมบัติ และมนุษยสมบัติ จนถึงสุขสมบัติ คือ นิพพานอันมีประโยชน์อย่างยิ่งฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งฝน

อนึ่ง ฝนตั้งขึ้นแล้วแต่ฤดู ย่อมรักษาไว้ซึ่งหญ้า ต้นไม้ เครือเขา พุ่มไม้ ผัก และไม้เป็นเจ้าแห่งไพรทั้งหลาย ซึ่งงอกขึ้นบนแผ่นดินฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังความทำในใจโดยอุบายที่ชอบให้เกิดขึ้น แล้วรักษาไว้ซึ่งสมณธรรมด้วยความทำในใจโดยอุบายที่ชอบนั้น เพราะว่ากุศลธรรมทั้งปวงมีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งฝน

อนึ่ง ฝนเมื่อตก ย่อมยังแม่น้ำ หนอง สระบัว ซอก ห้วย ธาร เขา บึง บ่อ ให้เต็มด้วยธารน้ำทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังฝนคือธรรมให้ตก ด้วยปริยัติเป็นที่มา ยังใจแห่งชนทั้งหลาย ผู้ใคร่ซึ่งธรรมอันบุคคลพึงตรัสรู้ ให้เต็มรอบ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งฝน

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า

‘พระมหามุนีผู้ทรงพระภาคเจ้า ทอดพระเนตรเห็นชนผู้อันพระองค์ควรแนะนำให้ตรัสรู้ ในที่แม้มีแสนโยชน์เป็นประมาณ ก็เสด็จพุทธดำเนินไปหาชนนั้นโดยขณะเดียว ยังชนนั้นให้ตรัสรู้ธรรม’ ดังนี้

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งแก้วมณี เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร แก้วมณีเป็นของหมดจดส่วนเดียว ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีอาชีพหมดจดส่วนเดียวฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งแก้วมณี

อนึ่ง แก้วมณีย่อมไม่เจือปนกับอะไร ๆ ฉันใด,โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ระคนด้วยคนชั่วทั้งหลาย ด้วยสหายชั่วทั้งหลาย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งแก้วมณี

อนึ่ง แก้วมณีอันนายช่างย่อมประกอบกับชาติแล้วทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องอยู่รวมกับบุคคลทั้งหลายผู้มีชาติอุดมเลิศ ต้องอยู่รวมด้วยบุคคลผู้ปฏิบัติ ผู้ตั้งอยู่ในผล ผู้พร้อมเพรียงด้วยเสขผล ด้วยมณีรัตนะ คือ สมณะผู้โสดาบัน สหทาคามี อนาคารมี อรหันต์ เตวิชชา ฉฬภิญญา ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งแก้วมณี

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสพุทธพจน์นี้ไว้ในสุตตนิบาตว่า

‘ท่านทั้งหลายผู้บริสุทธิ์มีสติตั้งมั่น พึงสำเร็จการอยู่รวมด้วย ผู้บริสุทธิ์ทั้งหลาย, แต่นั้น ท่านทั้งหลายผู้พร้อมเพียงกัน มีปัญญารักษาตนโดยไม่เหลือ จักทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สี่ประการแห่งพรานเนื้อ เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร พรานเนื้อเป็นผู้มีความหลับน้อย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้มีความหลับน้อย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งพรานเนื้อ

อนึ่ง พรานเนื้อย่อมผูกใจอยู่แต่ในเนื้อทั้งหลาย ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องผูกใจอยู่แต่ในอารมณ์ทั้งหลาย ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งพรานเนื้อ

อนึ่ง พรานเนื้อย่อมรู้กาลของกิจที่จะพึงทำ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องรู้จักกาลของความหลีกเร้นอยู่ว่า ‘กาลนี้เป็นกาลของความหลีกเร้นอยู่, กาลนี้เป็นกาลของความออกจากความหลีกเร้นอยู่’ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งพรานเนื้อ

อนึ่ง พรานเนื้อเห็นเนื้อแล้ว ย่อมยังความยินดีให้เกิดเฉพาะว่า ‘เราจักได้เนื้อนี้’ ดังนี้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องรื่นรมย์ในอารมณ์ ยังความยินดีให้เกิดเฉพาะในอารมณ์ว่า ‘เราจักบรรลุคุณพิเศษอันยิ่ง’ ดังนี้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งพรานเนื้อ

แม้พระโมฆราชเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

‘ภิกษุได้อารมณ์แล้ว มีจิตส่งไปในอารมณ์แล้ว ยังความยินดีให้เกิดยิ่งว่า ‘เราจักบรรลุคุณอันยิ่ง’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งพรานเบ็ด เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร พรานเบ็ดย่อมวัดปลาทั้งหลายขึ้นด้วยเบ็ด ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยกขึ้นซึ่งสามัญผลทั้งหลายอันยิ่งด้วยญาณ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งพรานเบ็ด

อนึ่ง พรานเบ็ดฆ่าซึ่งปลาตัวเล็ก ๆ ย่อมได้ลาภเป็นอันมาก ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องละซึ่งอามิสในโลกเล็กน้อยเสีย; เพราะว่าละเสียซึ่งอามิสในโลกแล้ว ย่อมบรรลุสามัญผลเป็นอันมาก ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งพรานเบ็ด

แม้พระราหุลเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

‘ละโลกามิสเสียแล้ว พึงได้สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และผลสี่ อภิญญาหก’ ดังนี้”

ร “พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งช่างไม้ เป็นไฉน”

ถ “ขอถวายพระพร ช่างไม้ย่อมถากไม้ตามเส้นดำ คือ สายบรรทัดที่ขึงขีดไว้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยืนอยู่ที่แผ่นดิน กล่าวคือ ศีล แล้วถือซึ่งขวาน กล่าวคือ ปัญญา ด้วยมือ กล่าวคือ ศรัทธา ถากซึ่งกิเลสทั้งหลาย อนุโลมตามพระชินพระศาสนา ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งช่างไม้

อนึ่ง ช่างไม้ถากกระพี้ออกเสีย ถือเอาแต่แก่น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องนำเสียซึ่งหนทางแห่งความกล่าวแก่งแย่งว่า ‘เที่ยง ขาด ชีวิตอันนั้น สรีระอันนั้น, ชีวิตอื่น สรีระอื่น, ธรรมชาติสูงสุดอันนั้น, ธรรมชาติสูงสุดอันอื่น, ธรรมชาติอันปัจจัยไม่ทำแล้วไม่ควร, ไม่ใช่ความกระทำของบุรุษ, มิใช่ความอยู่ด้วยสามารถแห่งความประพฤติพรหมจรรย์, ความฉิบหายแห่งสัตว์, ความปรากฏแห่งสัตว์ใหม่, ความที่สังขารเที่ยง, ผู้ใดกระทำ ผู้นั้นรู้แจ้งพร้อมเฉพาะ, ผู้อื่นกระทำ ผู้อื่นรู้แจ้งพร้อมเฉพาะ, ความเห็นกรรมและผลของกรรม, ความเห็นผลของความกระทำฉะนี้ก็ดี ซึ่งหนทางแห่งความกล่าวแก่งแย่งอย่างอื่นก็ดี แล้วถือเอาซึ่งความเป็นจริงแห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งความที่สังขารทั้งหลายสูญอย่างยิ่ง ซึ่งความที่สังขารทั้งหลายเป็นของไม่มีเพียร ไม่มีชีวิต ซึ่งความที่สังขารทั้งหลายเป็นของล่วงส่วน ซึ่งความที่สังขารทั้งหลายเป็นของว่างเปล่า ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งช่างไม้

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ทรงภาสิตไว้ว่า

“ท่านทั้งหลาย จงกำจัดเสียซึ่งกิเลสดุจหยากเยื่อ จงเสือกไปเสียซึ่งกิเลสอันดุจสวะ แต่นั้น ท่านทั้งหลาย จงลอยเสียซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้เป็นดุจฟาง ผู้ไม่ใช่สมณะ แต่มีความถือตัวว่าเราเป็นสมณะ

ครั้นท่านทั้งหลายกำจัดบุคคลทั้งหลายผู้มีความปรารถนาลามก มีอาจาระและโคจรอันลามก พึงเป็นผู้หมดจด มีสติตั้งมั่นสำเร็จความอยู่รวมด้วยบุคคลผู้หมดจดทั้งหลาย' ดังนี้"

หัวข้อประจำมักกฎวรรคนั้น

แมลงมุมหนึ่ง ทารกหนึ่ง เต่าหนึ่ง ป่าหนึ่ง ต้นไม้หนึ่ง ฝนหนึ่ง แก้วมณีหนึ่ง พรานเนื้อหนึ่ง พรานเบ็ดหนึ่ง ช่างไม้หนึ่ง

กุมภ วรรคที่เจ็ด

พระราชาตรัสถามว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์หนึ่งประการแห่งหม้อ เป็นไฉน"

พระเถรเจ้าทูลว่า "ขอถวายพระพร หม้อเต็มเปี่ยมแล้วด้วยน้ำย่อมไม่ดัง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ถึงแล้วซึ่งบารมีในนิกายเป็นที่มา ในธรรมอันบุคคลพึงบรรลุ ในปริยัติ ในสามัญคุณ ก็ไม่ทำเสียง และเพราะความถึงบารมีในคุณนั้น ก็ไม่ทำมานะ ไม่แสดงความเย่อหยิ่ง เป็นผู้มีมานะอันละแล้ว มีความเย่อหยิ่งอันละแล้ว เป็นผู้ตรง ไม่ปากกล้า ไม่อวดตัว ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ประการหนึ่งแห่งหม้อ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า

'ของใดพร่อง ของนั้นดัง, ของใดเต็ม ของนั้นเงียบ, คนพาลเปรียบด้วยหม้อเปล่า บัณฑิตดุจห้วงน้ำอันเปี่ยม' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งกาลักน้ำ เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร กาลักน้ำบุคคลดูดดีแล้ว ย่อมดูดน้ำออกฉันใด, ใจของโยคาวจรผู้ประกอบความเพียร แอบแนบแล้วในโยนิโสนมสิการ ก็ย่อมนำโยคาวจรไป ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่ต้นแห่งกาลักน้ำ

อนึ่ง กาลักน้ำอันบุคคลดูดครั้งเดียว ย่อมไม่ดูดน้ำออก ฉันใด, ความเลื่อมใสอันใด ได้เกิดขึ้นครั้งเดียว โดยนยว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบยิ่ง พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นตรัสดีแล้ว พระสงฆ์ปฏิบัติดีแล้ว' ฉะนี้ โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ไม่ควรยังความเลื่อมใสนั้นให้ออกไปเสียจากจิตสันดานอีก; และปรีชาญาณอันใด เกิดขึ้นแล้วครั้งเดียวโดยนัยว่า 'รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง' ฉะนี้ โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร อย่าให้ปรีชาญาณนั้น ออกไปเสียจากจิตสันดาน ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งกาลักน้ำ

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า

'นรชนผู้ชำระสะอาดแล้วในญาณเครื่องเห็น เป็นผู้เที่ยงแล้วในอริยธรรม เป็นผู้ถือธรรมอันวิเศษ ย่อมไม่หวั่นไหวโดยส่วนมิใช่อันเดียว และนรชนนั้น ย่อมเป็นอย่างนั้นแหละเพราะความเป็นหัวหน้าโดยประการทั้งปวง' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งร่มเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร ร่มกั้นอยู่บนศีรษะ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ไปอยู่บนกระหม่อมแห่งกิเลสทั้งหลายฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งร่ม

อนึ่ง ร่มเป็นของบำรุงศีรษะ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้บำรุงโยนิโสมนสิการ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งร่ม

อนึ่ง ร่มย่อมบำบัดเสียซึ่งลมและแดดและฝน ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องบำบัดเสียซึ่งลม คือ ความสำคัญ แดด คือ ไฟสามอย่าง และฝน คือ กิเลส ของสมณพราหมณ์เป็นอันมาก ผู้มีความเห็นต่าง ๆ กัน ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งร่ม

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ก็ได้กล่าวไว้ว่า
'ร่มดีไม่ทะลุประกอบมั่นคง ย่อมห้ามเสียซึ่งลมและแดดและห่าฝน ฉันใด, แม้พุทธบุตรก็ทรงร่ม คือ ศีล เป็นผู้สะอาด ห้ามเสียซึ่งฝน คือ กิเลส และแดด คือ ไฟสามอยาง ฉันนั้น' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งนาเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร นาย่อมถึงพร้อมด้วยเหมือง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเหมือง คือ สุจริตและข้อปฏิบัติน้อยใหญ่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่แรกแห่งนา

อนึ่ง นาเป็นของถึงพร้อมแล้วด้วยคัน และรักษาน้ำไว้ด้วยคันนั้นยังธัญชาติให้สำเร็จ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคันนา คือ ศีลและความละอายบาป ถือเอาสามัญผลทั้งสี่ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งนา

อนึ่ง นาเป็นของถึงพร้อมด้วยความเจริญงาม ยังความยินดีให้เกิดแก่ชาวนา, พืชที่เขาหว่านแม้น้อย ก็มีผลมาก ที่เขาหว่านมาก ก็ยังมีผลมากกว่านั้น ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ให้ผลอันไพบูลย์แก่ทายกทั้งหลาย ยังความยินดีให้เกิดแก่ทายกทั้งหลาย, ทานที่เขาให้น้อยก็มีผลมาก ที่เขาให้มากก็ยิ่งมีผลมากกว่านั้น ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งนา

แม้พระอุบาลีเถระผู้วินัยธร ก็ได้กล่าวไว้ว่า
'ภิกษุพึงเป็นผู้เปรียบด้วยนา มีความหมั่นและให้ผลไพบูลย์; ผู้ใดให้ผลอันไพบูลย์ ผู้นั้นชื่อว่าเป็นดุจนาอันเลิศ' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สองประการแห่งยาเป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร กิมิชาติทั้งหลาย ย่อมไม่ตั้งอยู่พร้อมในยาฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องไม่ให้กิเลสตั้งอยู่พร้อมในใจ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งยา

อนึ่ง ยาย่อมกำจัดเสียซึ่งพิษ ที่สัตว์กัด ที่ถูกต้อง ที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ชิมทั้งปวง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องกำจัดเสียซึ่งพิษ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งยา

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เทพาดิเทพ ก็ได้ตรัสพุทธพจน์นี้ไว้ว่า
'ผู้ประกอบความเพียร ใคร่เพื่อจะเห็นซึ่งเนื้อความตามเป็นจริงแห่งสังขารทั้งหลาย พึงเป็นประหนึ่งว่ายา เพราะยังพิษคือกิเลสให้พินาศ ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สามประการแห่งโภชนะ เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร โภชนะเป็นเครื่องอุปถัมภ์แห่งสัตว์ทั้งปวงฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้อุปถัมภ์มรรคาแห่งสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งโภชนะ

อนึ่ง โภชนะยังกำลังของสัตว์ให้เจริญ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเจริญด้วยกำไร คือ บุญ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งโภชนะ

อนึ่ง โภชนะเป็นของที่สัตว์ทั้งปวงปรารถนา ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องเป็นผู้อันโลกทั้งปวงปรารถนา ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งโภชนะ

แม้พระโมฆราชเถระ ก็ได้ภาสิตคำนี้ได้ว่า
'ผู้ประกอบความเพียร พึงเป็นผู้อันโลกทั้งปวงปรารถนาด้วยความสำรวม ความกำหนด ศีล ข้อปฏิบัติ' ดังนี้"

ร "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์สี่ประการแห่งคนแผลงศร เป็นไฉน"

ถ "ขอถวายพระพร คนแผลงศรเมื่อจะแผลงศร ตั้งไว้ซึ่งเท้าทั้งสองให้มั่นที่แผ่นดิน, กระทำเข่าทั้งสองไม่ให้มีความเป็นของวิกล, ตั้งไว้ซึ่งสายแห่งศร ณ ที่ต่อ คือ สะเอว, กระทำการให้แข็งขึง ยกมือทั้งสองขึ้นยังที่แห่งที่ต่อ, บีบเข้าซึ่งกำมือ, กระทำนิ้วทั้งหลายมิให้มีระหว่าง, ประคองคอไว้ หลิ่วตาทั้งสองและหุบปาก, เล็งให้ตรงที่หมาย, ยังความยินดีให้เกิดขึ้นว่า 'เราจักยิง' ฉะนี้ ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องตั้งไว้ซึ่งเท้าทั้งสอง คือ วิริยะ ณ แผ่นดิน คือ ศีล,กระทำความอดกลั้นและความเสงี่ยม ให้เป็นของไม่วิกล, ตั้งจิตไว้ในความสำรวม,

นำตนเข้าไปในความระวังและความกำหนด บีบซึ่งความสยบด้วยความอิจฉาเข้า, กระทำจิตในโยนิโสมนสิการมิให้มีระหว่าง, ประคองไว้ซึ่งความเพียร, ปิดทวารทั้งหกเสีย, เข้าไปตั้งไว้ซึ่งสติ, ยังความยินดีให้เกิดขึ้นว่า 'เราจักยิงกิเลสทั้งหลายด้วยศร คือ ปรีชาญาณ' ฉะนี้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์เป็นประถมแห่งคนแผลงศร"

อนึ่ง คนแผลงศรย่อมรักษาซึ่งไม้ตะเกียบ เพื่ออันดัดลูกศรซึ่งคดโกงไม่ตรงให้ตรง ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องรักษาไว้ซึ่งตะเกียบ คือ สติเป็นที่ตั้งไว้ทั่วกายนี้ เมื่ออันดัดจิตอันคดโกงไม่ตรงให้ตรง ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สองแห่งคนแผลงศร

อนึ่ง คนแผลงศร ย่อมยิงไปเป้า ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยิงเข้าไปในกายนี้ คือ ยิงเข้าไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โดยความเป็นโรค โดยความเป็นดังหัวฝี โดยความเป็นดังลูกศร โดยความเป็นเครื่องลำบาก โดยความเป็นความป่วยเจ็บ โดยความเป็นสิ่งอื่น โดยความเป็นของทรุดโทรม โดยความเป็นเหตุร้าย โดยความเป็นอุปัททวะ โดยความเป็นภัย โดยความเป็นของขัดข้อง โดยความเป็นของหวั่นไหว โดยความเป็นของเปื่อยพัง โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน โดยความเป็นของหาที่ป้องกันไม่ได้ โดยความเป็นของไม่มีที่หลีกเร้น โดยความเป็นของไม่มีวัตถุเป็นที่พึ่ง โดยความเป็นของไม่มีบุคคลเป็นที่พึ่ง โดยความเป็นของว่าง โดยความเป็นของสูญ โดยความเป็นโทษเป็นไป ดังมนุษย์อันบุคคลพึงกรุณา โดยความเป็นของไม่มีแก่นสาร โดยความเป็นรากเง่าแห่งเครื่องลำบาก โดยความเป็นดังคนฆ่า โดยความเป็นของเป็นไปกับด้วยอาสวะ โดยความเป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่ง โดยความเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีเจ็บไข้เป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีความแห้งใจเป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีความรำพันเพ้อด้วยวาจาเป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีความคับใจเป็นธรรมดา โดยความเป็นของมีเครื่องเศร้าหมองพร้อมเป็นธรรมดา, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ต้องยิงเข้าไปในกายนี้ อย่างนี้ ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งคนแผลงศร

อนึ่ง คนแผลงศร ย่อมหัดยิงทุกเวลาเย็นเช้า ฉันใด, โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องหัดยิงเจ้าไปในอารมณ์ทุกเวลาเย็นเช้า ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งคนแผลงศร

แม้พระสารีบุตรเถระผู้ธรรมเสนาบดี ก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า

'ธรรมดาคนแผลงศร ย่อมหัดยิงทุกเวลาเย็นเช้า เมื่อไม่ทอดทิ้งซึ่งการหัดยิง ย่อมได้รางวัลและบำเหน็จเครื่องยินดี ฉันใด;พุทธบุตรก็กระทำซึ่งอันยิงเข้าไปในกาย เมื่อไม่ทอดทิ้งซึ่งอันเข้าไปยิงในกาย ย่อมบรรลุพระอรหัต ฉันนั้น' ดังนี้"

(หมดฉบับนิทเทสแห่งบทมาติกาเพียงนี้ ไม่มีนิทเทสจนหมดบทมาติกาที่ตั้งไว้นั้น, ต่อนี้ ดำเนินความตามเรื่องเป็นลำดับไปจนจบ)

มิลินทปัญหา ซึ่งมาในคัมภีร์นี้สองร้อยหกสิบสองปัญหา เป็นไปในกัณฑ์หกกัณฑ์ ประดับด้วยวรรคยี่สิบวรรค ก็แต่มิลินทปัญหาที่ยังไม่มาในคัมภีร์นี้อีกสี่สิบสองปัญหา รวมทั้งที่มาทั้งที่ไม่มาด้วยกันทั้งหมดเป็นสามร้อยกับสี่ปัญหา ถึงซึ่งอันนับว่า มิลินทปัญหาทั้งสิ้นด้วยประการฉะนี้

อปรภาคกถา

ในกาลเป็นที่จบปุจฉาวิสัชนา แห่งพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเถระ มหาปฐพีซึ่งหนาแปดล้านสี่แสนโยชน์นี้ ได้หวั่นไหวหกส่วนจนถึงที่สุดแห่งน้ำ, สายฟ้าก็แลบลั่น, เทพดาทั้งหลายก็ยังฝนคือทิพยบุปผชาติให้ตกลง, ท้าวมหาพรหมก็ให้สาธุการ สำเนียงกึกก้องใหญ่เป็นราวกะเสียงกึกก้องแห่งฟ้าคะนอง ก็ได้มีในท้องมหาสมุทร พระเจ้ามิลินท์และราชบริพารทั้งหลาย ทรงน้อมอัญชลีด้วยเศียรเกล้าถวายนมัสการ ด้วยประการฉะนี้

พระเจ้ามิลินท์ มีพระหฤทัยบันเทิงเกินเปรียบ มีความถือพระองค์ในพระหฤทัยทำลายเสียแล้ว ทรงทราบสิ่งที่เป็นแก่นสารในพระพุทธศาสนา ไม่มีความสงสัยในพระรัตนตรัยเป็นอันดี เป็นผู้ไม่มีความขุ่นพระหฤทัย

ไม่มีพระหฤทัยกระด้าง ทรงเลื่อมใสในคุณทั้งหลายและบรรพชา ปฏิปทาดี อริยาบถทั้งหลายของพระเถระเกินเปรียบเป็นผู้มีพระหฤทัยสละสลวย ไม่ทรงอาลัย มีความถือพระองค์และเย่อหยิ่งอันกำจัดแล้ว ดุจพญานาคมีเขี้ยวอันถอนเสียแล้ว ได้รับสั่งอย่างนี้ว่า "พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ดีแล้ว ๆ ปัญหาเป็นพุทธวิสัย พระผู้เป็นเจ้าวิสัชนาแล้ว, ในพระพุทธศาสนานี้ ยกพระธรรมเสนาบดี สารีบุตรเถระเสีย ผู้อื่นเช่นกับพระผู้เป็นเจ้ามิได้มี ในการที่จะวิสัชนาปัญหาได้ พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ขอพระผู้เป็นเจ้าจงงดโทษล่วงเกินของข้าพเจ้า พระผู้เป็นเจ้าจงทรงไว้ซึ่งข้าพเจ้าว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้ไป" ดังนี้

กาลนั้น พระเจ้ามิลินท์ พร้อมด้วยหมู่พล เสด็จไปหาพระนาคเสนเถระแล้ว ให้สร้างพระมหาวิหารซึ่งมิลินทวิหารถวายพระเถระทรงบำรุงปฏิบัติพระนาคเสนเถระกับพระภิกษุขีณาสพ ประมาณร้อยโกฏิ ด้วยปัจจัยทั้งสี่ ทรงเลื่อมใสในปัญญาแห่งพระเถระอีก จึงทรงมอบราชสมบัติแด่พระโอรส เสด็จออกบรรพชา เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

"ปัญญาเป็นธรรมชาติอันประเสริฐที่สุดในโลก, เพราะว่าเป็นไป เพื่อความดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรม, บัณฑิตทั้งหลาย ฆ่าเสียซึ่งความสงสัยด้วยปัญญาแล้ว ย่อมถึงธรรมชาติเป็นที่ระงับ ปัญญาตั้งอยู่ในขันธ์ใด, สติในขันธ์ใดมิได้บกพร่อง, ขันธ์นั้นทรงไว้ซึ่งบูชาอันวิเศษ เป็นยอดยิ่งไม่มีอะไรเกินทีเดียว เพราะเหตุนั้นแล บุคคลผู้ดำเนินด้วยปัญญา เมื่อเล็งเห็นประโยชน์ของตน พึงบูชาท่านผู้มีปัญญาดุจบูชาพระเจดีย์ ฉันนั้น," ด้วยประการฉะนี้

ปัญหาเวยยากรณปกรณ์

แห่งพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเถระ จบ

อธิบายท้ายเรื่อง

มิลินปัญหา เป็นปกรณ์มีมาเก่าแก่และสำคัญปกรณ์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ไม่ปรากฏว่าท่านผู้ใดเป็นผู้รจนา เชื่อกันว่ารจนาขึ้นในราวพุทธศักราช 500 ปรากฏตาม มธุรัตถปกาสินี ฎีกาแห่งมิลินทปัญหา ซึ่งรจนาโดยพระมหติปิฎกจุฬาภัย ว่าพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นผู้แต่งนิทานกถาและนิคมกถาประกอบเข้าส่วนตัวปัญหา ท่านหาได้กล่าวว่าผู้ใดแต่งไม่

มิลินทปัญหาแบ่งออกเป็น หกส่วน คือ บุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ มิลินปัญหาว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน ลักขณปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมาในหกส่วนนี้ บางส่วนยกเป็นมาติกา บางส่วนไม่ยกเป็นมาติกา จัดรวมไว้ในมาติกาอื่น คือ ลักขณปัญหารวมอยู่ในมิลินทปัญหา อนุมานปัญหา รวมอยู่ในเมณฑกปัญหา เพราะฉะนั้น เมื่อจะจัดระเบียบให้เป็นหมวดหมู่สะดวกแก่การค้นดู ต้องแบ่งเป็นสี่ส่วน เรียงลำดับดังนี้ บุพพโยค ซึ่งเรียกว่า พาหิรกถา หนึ่ง มิลินปัญหา หนึ่ง เมณฑกปัญหา หนึ่ง และอุปมากถาปัญหา หนึ่ง

เกี่ยวกับระยะเวลาแห่งการรจนามิลินปัญหาปกรณ์นี้ สมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร) ทรงสันนิษฐานไว้ว่า ในพุทธโฆสัปปวัตติกถาท้ายคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ กล่าวว่า พระพุทธโฆษาจารย์เกิดเมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงแล้ว 956 พรรษา ในพาหิรกถาแห่งมิลินปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงสมภพ เมื่อพุทธศักราช 500 ปี แต่ไม่ปรากฏว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงครองราชสมบัติในสาคลนคร เมื่อพระพุทธศักราชล่วงแล้วเท่าไร ปรากฏแต่เพียงว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงชอบรุกรานถามปัญหาธรรม จนไม่มีใครสามารถจะวิสัชนาได้ สมณพราหมณ์จึงต่างพากันหนีออกไปหมด สาคลนครว่างเปล่าจากสมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตอยู่ถึง 12 ปี พระนาคเสนจึงได้อุบัติขึ้น และบรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุได้ 7 ขวบ อุปสมบทเมื่ออายุ 20 ปีเต็ม บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว จึงไปเรียนพระพุทธวจนะในสำนักของพระพุทธรักขิตเถระ ที่อโสการาม เมืองปาฏลีบุตร เรียนพระไตรปิฎกใช้เวลาในการเรียน 3 เดือน และพิจารณาอรรถแห่งพระพุทธวจนะที่เรียนแล้วอีก 3 เดือนจึงจบ พร้อมทั้งได้บรรลุพระอรหัต แล้วจึงกลับสู่สังเขยยบริเวณ จนถึงได้พบกับพระเจ้ามิลินท์กระทำปุจฉาวิสัชนากะกันและกัน ระยะกาลตั้งแต่พระนาคเสนอุปสมบทแล้ว ถึงวิสัชนาปัญหากับพระเจ้ามิลินท์นี้ อนุมานดูไม่แน่ว่ากี่ปี แต่ก็คงได้ความว่า พระนาคเสนเกิดภายหลังพระเจ้ามิลินท์หลายสิบปี คงในราวพระพุทธศักราช 530 ปี จะอ่อนแก่ไปบ้างก็คงไม่มากนัก

มิลินปัญหานี้คงคิดขึ้นในราวพุทธศักราช 550 ปีขึ้นไป เพราะฉะนั้น เมื่อประมวลหลักฐานที่มาทั้งสามสถานประกอบกันเข้าแล้วคงได้ความว่า ตัวมิลินทปัญหาเกิดขึ้นราวพุทธศักราช 550 ปี และพระพุทธโฆษาจารย์ได้แต่งนิทานกถากับนิคมกถาประกอบเข้าให้บริบูรณ์ ได้ลักษณะแห่งปกรณ์ในระหว่างพุทธศักราช 956 ถึง 1000 ปี

ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ (Prof Rhys Davids) ผู้แปลมิลินทปัญหาเป็นภาษาอังกฤษเป็นคนแรก (เมื่อ พ.ศ. 2433) ไม่ได้ระบุผู้รจนา กล่าวแต่เพียงว่า มิลินทปัญหา เป็นหนังสือที่แต่งขึ้นทางอินเดียภาคเหนือ ราวแรกตั้งคริสตศักราช (คริสตศักราชเริ่มเมื่อ พ.ศ. 543) ในเวลาที่พระพุทธศาสนายังไม่เกิดแตกแยกกันเป็นนิกายมหายาน ข้างฝ่ายเหนือ และนิกายเถรวาท ข้างฝ่ายใต้ และว่ามิลินปัญหานี้ เดิมคงแต่งขึ้นในภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤตเช่นเดียวกับคัมภีร์อื่น ๆ ที่รจนาขึ้นในทางอินเดียภาคเหนือ แต่ฉบับเดิมสาบสูญไปเสียแล้ว ฉบับที่ปรากฏสืบมาจนบัดนี้นั้น เป็นฉบับที่ชาวลังกาได้แปลเป็นภาษาบาลีไว้

วี เทรงก์เนอร์ (V Trenckner) ซึ่งเป็นผู้ถ่ายทอดมิลินทปัญหาออกเป็นอักษรโรมันเป็นคนแรก (เมื่อ พ.ศ. 2423) กล่าวว่า มิลินทปัญหานี้ รจนาขึ้นราวคริสตศตวรรษที่ 1 และลงความเห็นว่าต้นฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤต และใช้คำเริ่มต้นว่า “ตม ยถานุสูยต” แทนที่จะใช้คำเริ่มต้นที่นิยมใช้กันในคัมภีย์บาลีทั่ว ๆ ไปว่า “เอวมเม สุตํ” และว่า เป็นปกรณ์ที่รจนาขึ้นทางอินเดียเหนือ อันเป็นดินแดนที่อยู่ในความปกครองของพระเจ้าเมนันเดอร์ (มิลินท์) ซึ่งดูก็ไม่น่าจะมีอะไรเกี่ยวข้องกับลังกาทวีป

ส่วนท่านอานันท์ เกาศัลยายนะเถระ (Anand Kausalyayana) ชาวอินเดีย กล่าวว่า มิลินทปัญหานั้น รวบรวมขึ้นโดยพระนาคเสนมหาเถระ และเป็นคัมภีร์ที่มีหลักฐานดีเล่มหนึ่ง มิลินทปัยหาคงรจนาขึ้นในสมัยพระเจ้าเมนันเดอร์ (มิลินท์) หรือหลังจากนั้น แต่จะต้องรจนาขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักจะอ้างถึงมิลินทปัญหาเสมอ เมื่อประมาณดูแล้ว มิลินทปัญหาคงจะรจนาขึ้น 150 ปี ก่อนคริสตศักราช 400 ปี เมื่อถือว่า มิลินทปัญหามีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สิ่งที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือใครเป็นผู้รวบรวมขึ้น รวบรวมขึ้นเมื่อไร มีการเพิ่มเติมลงไปบ้างหรือไม่ และถ้ามีการเพิ่ม เพิ่มเติมไปเมื่อไร มีผู้เสนอควาคิดว่ามิลินทปัยหาไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นโดยบุคคลคนเดียว เพราะแต่ละตอนมีลีลาการแต่งแตกต่างกัน บางทีจะมีการเพิ่มเข้าในภายหลังเป็นบางตอนก็ได้ ข้อพิสูจน์คำที่กล่าวนี้มีอยู่ว่า ฉบับที่แปลเป็นภาษาจีนระหว่างคริสตศักราช 317–420 (พุทธศักราช 860–963) ซึ่งเรียกว่า นาคเสนสูตรนั้น มีเพียง 3 ตอนแรก เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า 4 ตอนที่เหลือเพิ่มเข้ามาในภายหลัง ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนคำกล่าวข้างต้น คือ เมื่อจบตอนที่ 3 แล้ว ก็แสดงว่าพระเจ้ามิลินท์ทรงถามปัญหาจบลง แต่ถึงตอนที่ 4 กลับเหมือนทรงเริ่มต้นถามใหม่อีก จึงมีทางสันนิษฐานได้เป็น 3 ทางคือ (1) อาจจะมีการเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังอีกหลายตอน (2) อาจจะแต่งขึ้นครบบริบูรณ์อย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้มาเดิมแล้ว และ (3) ชาวจีนอาจจะเลือกแปลไว้เพียง 3 ตอนแรกก็ได้

อธิบายท้ายเรื่อง (2)

นาง ไอ บี ฮอนเนอร์ (IBHorner) กล่าวว่า มิลินทปัญหาอาจจะไม่ได้แต่งขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์ นาย เอสดุตต์ (Sbutt) ประมาณว่า อาจจะร้อยกรองขึ้นในยุคต่อ ๆ มาอีกช้านาน และนาย เอแอลบาชัม (AL Basham) ก็ว่า บางทีก็อาจจะรจนาขึ้นในคริสตศตวรรษที่ 1 หรือมิฉะนั้นก็ราวแรกตั้ง คริสตศักราช แต่อย่างน้อยก็ต้องก่อนพระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกา แม้จะไม่ทั้งหมดก็ต้องบางส่วนหรือไม่ก็ภายหลังที่พระไตรปิฎกได้จัดเป็นชาดก เป็นทีฆนิกาย มัชฌิม-สังยุตต-อังคุตตร-ขุททกนิกายแล้ว ส่วนภาณกาจารย์ผู้ทำหน้าที่ในการรวบรวมนั้น ก็คงจะรวมอยู่ในจำนวนผู้ที่พระนาคเสน กล่าวว่าเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมนครของพระพุทธเจ้า เอดีแอดิการัม (ADAdikaram) ได้ให้ข้อสังเกตไว้ตามที่เขาสอบสวนได้ว่า น่าประหลาดที่ชื่อบุคคลต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในขุททกภาณกะนั้นไม่มีกล่าวถึงในอรรถกถาอื่นเลย ข้าพเจ้าเอง (นางฮอนเนอร์) ก็ไม่พบเหมือนกัน แต่เกี่ยวกับพื้นฐานของข้อความต่าง ๆ ในมิลินทปัญหานี้ เขา (นายแอดิการัม) ได้สรุปไว้ว่าเกิดขึ้นในอินเดีย มิใช่เกิดขึ้นในลังกา

นางฮอนเนอร์ ได้ให้ข้อสังเกตต่อไปอีกว่า เป็นที่น่าสังเกตว่าในอัตถสาลินี อ้างข้อความบางตอนจากมิลินปัญหา ตอนที่ 1-3 และธัมมปทัฏฐกถา ก็อ้างข้อความจากมิลินปัญหา ตอนที่ 4-6 ด้วย… หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้แสดงว่าพระพุทธโฆษาจารย์มีความชำนิชำนาญในมิลินทปัญหาเป็นอย่างดี ดังนั้น มิลินทปัญหาอาจจะได้รจนาขึ้นในอินเดีย หรือแคชเมียร์ เมื่อประมาณ 300–400 ปีก่อนที่จะตกเข้ามาในประเทศลังกา เมื่อเทียบให้เห็นข้อต่างกันแล้ว จะเห็นว่า วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์นั้น

ให้ความรู้ในทางปฏิบัติเพื่อส่งเสริมการทำตนให้บริสุทธิ์อย่างละเอียดละออ ส่วนพื้นฐาน การอธิบาย และการแนะนำต่าง ๆ ในมิลินทปัญหานั้น เป็นไปในทางพัฒนาปัญญามากกว่ามิใช่เป็นแบบแผนในการเจริญสมาธิภาวนา จุดมุ่งหมายตามที่แสดงไว้ก็คือ ต้องการจะขจัดสาเหตุแห่งความเคลือบแคลงสงสัยต่าง ๆ อันอาจจะเกิดขึ้นได้เนื่องจากการมีความเห็นขัดแย้งกันเกี่ยวกับพระคัมภีร์ หรืออรรถแห่งคำสอนให้หมดสิ้นไป และเพื่อจะขจัดปัญหายุ่งยากต่าง ๆ เพื่ออนุชนในอนาคตจะได้รับคำตอบที่ถูกต้องเกี่ยวกับปัญหาสองแง่ อันอาจทำให้เกิดความฉงนสนเท่ห์ และเพื่อจะทำให้การโต้เถียงกันอันจะพึงมีได้ในอนาคตเกี่ยวกับปัญหาเหล่านี้หมดสิ้นไป ผู้แต่งจะต้องได้บันทึกการสนทนาที่เกิดขึ้นจริง ๆ หรือว่าเชื่อว่าเกิดขึ้นจริงระหว่างกษัตริย์ผู้ที่ทรงพระปรีชาสามารถเป็นอย่างยิ่ง (ซึ่งอาจจะเป็นกษัตริย์กรีกบากเตรียน แต่น่าจะเป็นบากเตรียมกรีกมากกว่า) กับพระนาคเสนซึ่งมีความสามารถพอ ๆ กัน หรือไม่เช่นนั้น ก็จะต้องคิดแต่งขึ้นมาเอง โดยมีการรวบรวมและเพิ่มเติมมาเรื่อย ๆ นับเวลาเป็นปี ๆ และอาจจะมีคณะหรือศิษย์ช่วยเพิ่มเติมต่อ ๆ มาด้วย และด้วยวิธีดังกล่าวนี้เอง จึงทำให้กลายเป็นงานที่มีหลักฐาน มีสาระและมีความสำคัญขึ้น จึงกล่าวได้ในที่สุดว่า มิลินทปัญหานี้ เป็นผลงานของรจนาจารย์มากกว่าหนึ่งท่าน ลีลาอันกระทัดรัดในตอนต้น ๆ ของคัมภีร์นี้ ซึ่งเราจะเห็นว่าแตกต่างกันกับตอนท้าย ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงความชำนิชำนาญในทางสำนวนวรรณคดี ย่อมจะเป็นเครื่องสนับสนุนสมมติฐานดังกล่าวนี้ได้เป็นอย่างดี

ส่วนศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ได้ให้ข้อสรุปเกี่ยวกับผู้รจนามิลินทปัญหานี้ไว้ว่า เมื่อประมวลหลักฐานต่างๆ จากชื่อสถานที่สำคัญและแม่น้ำสำคัญ ที่กล่าวถึงในภัมภีร์นี้แล้ว ก็พอสรุปได้ว่า ผู้รจนาคัมภีร์นี้ อยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย หรือในแคว้นปัญจาบของอินเดีย (ปัจจุบัน) และเหตุผลที่จะมาสนับสนุนความเห็นดังกล่าวนี้ให้หนักแน่นยิ่งขึ้น ก็คือว่า ในที่อื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศลังกา ซึ่งอาจจะพิจารณาว่าเป็นที่อยู่ของผู้แต่งคัมภีร์นี้ หากท่านไม่ได้อยู่ในที่ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ได้นั้น ไม่ปรากฏว่ามีอนุสรณ์อะไรเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอร์อยู่เลย

และศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ยังได้กล่าวอีกว่า มิลินทปัญหานี้รจนาขึ้นภายหลังคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ในพระอภิธรรมปิฎกที่แต่งโดยพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ในคราวทำสังคายนาครั้งที่ 3 หลังพุทธปรินิพพานแล้ว 235 ปี เพราะเมื่อเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองนี้ดูแล้ว จะเห็นว่า ข้อความในมิลินปัญหาหลายตอนมาจากคัมภีร์กถาวัตถุ เช่น ปัญหาเรื่องทิพจักษุเป็นได้จริงหรือไม่ เรื่องคฤหัสถ์ที่บรรลุพระอรหัตแล้วจะบวชด้วยวิธีอย่างไร เป็นต้น ตรงกับความในกถาวัตถุทุกอย่าง และในกถาวัตถุยังละเอียดพิศดารกว่าอีกด้วย และเป็นธรรมดาว่า ข้อความในคัมภีร์ที่เก่ากว่านั้น มักจะถูกนำมาอ้างในคัมภีร์ที่แต่งทีหลัง และความมุ่งหมายก็อย่างเดียวกัน คือเพื่อปราบพวกมิจฉาทิฏฐิและป้องกันพระศาสนาจากพวกพาหิรลัทธิ

พระเจ้ามิลินท์ คือใคร ภรัต สิงห์ อุปัธยายะ (Bharat Singh Upadhyaya) ได้ให้คำตอบในปัญหานี้ไว่ว่า พระเจ้ามิลินท์นั้น เป็นองค์เดียวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ กษัตริย์ชาติอินโดกรีก ซึ่งเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์และสนับสนุนพระพุทธศาสนา ที่สำคัญพระองค์หนึ่งระหว่างศตวรรษที่ 2 คำว่า มิลินท์ มาจากคำภาษากรีกว่า เมนันดรอส (Menandros) นักเขียนในสมัยนั้นเรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้หลายอย่างด้วยกัน เช่น ในหนังสือ อวทานกัลปลดา ของท่านเกษเมนทร (Ksemendra’s Avadanakalpalata) เรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ว่า มิลินทร์ (Milindra) ซึ่งเป็นนามเดียวกันกับที่พบในหนังสือหมวด ตันเซอร์ (the Bstan-hygur) แห่งพระไตรปิฎกธิเบต คำจารึกหีบศพภาษาชินกอต (Shinkot) เป็นตัวอักษร ขาโรษฐิ (Kharosthi) เรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี่ว่า เมนัทระ (Menadra) หลักฐานสำคัญที่พอจะประมวลเรื่องราวของกษัตริย์ชาติอินโดกรีกพระองค์นี้ ก็คือมิลินทปัญหานั่นเอง เรื่องราวของนักประวัติศาสตร์กรีก เช่น สตราโบ (Strabo) พลูตาร์ก (Plutarch) และจัสติน (Justin) และเหรียญของพระเจ้าเมนันเดอร์เอง ซึ่งจารึกตัวอักษรว่า “Basileus Soteros Menandros” ที่ค้นพบในที่ต่าง ๆ 22 แห่ง ในลุ่มน้ำกาบุล (Kabul) และสินธ์ (Sindh) และในบริเวณภาคตะวันตก ของมณฑลอุตตรประเทศ (Uttar PradesH) นักปราชญ์หลายท่านมีความเห็นแตกต่างกันในเรื่องสมัยอันแน่นอนของพระเจ้าเมนันเดอร์ สมิธ (Smith) มีความเห็นว่า พระเจ้าเมนันเดอร์รุ่งเรืองอยู่ในกาลศตวรรษที่ 2 ก่อน คศ เอชซีเรย์เชาธุรี (HC Raychaudhuri) กล่าวว่า พระองค์ทรงพระชนม์อยู่ในศตวรรษที่ 1 ก่อน คศ ใน

มิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงพระชนม์อยู่ หลังพุทธปรินิพพาน 500 ปี ฉะนั้น จึงมีเหตุผลเพียงพอที่จะกล่าวว่า กษัตริย์กรีกพระองค์นี้ ทรงครองราชย์ในศตวรรษที่ 1 ก่อน คศ หรือราว ๆ นั้น ซึ่งมีข้อเท็จจริงอื่น ๆ ยืนยันอีกเป็นอันมาก ในมิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้าเมนันเดอร์ เป็นพระราชาแห่งพวกโยนก “โยนกานํ ราชา มิลินโท” คำบาลี โยนก หรือโยน (สันสกฤตว่า ยวน) เป็นคำเดียวกับภาษาเปอร์เซียนโบราณว่า “เยาวนะ” ซึ่งแต่เดิมหมายถึงพวกไอโอเนียนกรีก (Ionian Greeks) แต่ต่อมาเลือนไป

หมายถึงพวกกรีกทั้งหมด อาณาจักรของพวกโยนะ Yonas) และพวกกัมโพชะ (Kambojas) เป็นที่รู้จักแก่ชาวอินเดียในศตวรรษที่ 6 ก่อน คศ ดังมีหลักฐานอยู่ในอัสสลายนสูตร มัชฌิมนิกาย ซึ่งแสดงว่า ประชาชนของอาณาจักรเหล่านี้ มีเพียง 2 วรรณคือ พวกนาย (Arya) และพวกทาส (Dasa) แทนที่จะมี 4 วรรณเหมือนในสังคมอินเดีย เป็นข้อเท็จจริงที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า หลังสังคายนาครั้งที่ 3 ซึ่งทำที่กรุงปาฏลีบุตร ได้มีการส่งนักเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศโยนะอันห่างไกล อันประกอบไปด้วยอาณาจักรพระเจ้าอันติโอคอสที่ 2 แห่งซีเรีย (Antiochos II of Syria) อาณาจักรของพระเจ้าอันตีโกนอส โนาตอส แห่งเมซิโดเนีย (Antigonos Gonatos of Macedonia) เป็นต้น ข้อความนี้ได้กล่าวไว้ในศิลาจารึกนั้น มีคำกล่าวต่อไปอีกว่า พระภิกษุชาวกรีกชื่อ ธรรมรักขิต (Yona Dhammrakkhita) ถูกส่งไปประกาศพระศาสนาในอปรานตกประเทศ ฉะนั้น จึงเห็นได้ชัดเจนว่า คำสอนอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าได้เข้าถึงจิตใจของชาวกรีกก่อนสมัยของพระเจ้าเมนันเดอร์ แต่ส่วนมากเราได้ทราบกันว่า กษัตริย์พระองค์นี้เป็นพระองค์แรกที่ทรงสนพระทัยในคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยทรงตั้งข้อสงสัยขึ้นหลายประการ เมื่อพระองค์ทรงได้สดับคำวิสัชนาของพระนาคเสนจนหมดความสงสัยแล้ว พระองค์ก็ทรงสนับสนุนในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ในมิลินปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติที่ตำบลกลสิคาม ในเกาะอลสันทะ คือ เมืองอเล็กซานเดรีย (Alexandria) หรือกันทหาร (Kandahar) ในปัจจุบัน นครหลวงของพระองค์ คือ เมืองสาคละ ซึ่งเป็นเมืองเดียวกันกับเมืองสังคาล (Sangal) ของนักประวัติศาสตร์กรีกชื่อ แอร์เรียน (Arrian) และเมืองสาคาล (Sagal) หรือยูธูเมเดีย (Euthumedeia) ของปโตเลมี (Ptolemy) เมืองนี้อยู่ในบริเวณเมือง ไสอัลกอต (Sialkot) ในมลฑลปัญจาบ อาณาจักรของพระเจ้าเมนันเดอร์ประกอบด้วยมณฑลเปษวาร์ (Peshawar) ลุ่มน้ำกาบุลตอนบน มณฑลปัญจาบ (Panjab) มณฑลสินธ์ (Sindh) มณฑลกาเธียวาร (Kathiawar) และมณฑลอุตตรประเทศตะวันตก เมื่อพระเจ้ามิลินท์ทรงนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ก็ทรงสร้างวิหารชื่อ มิลินทวิหาร ถวายพระนาคเสน นอกจากนี้ พระองค์ยังได้ทรงขยายอาณาจักรแห่งพระพุทธศาสนาออกไปอีกเป็นอันมาก ตามหนังสือมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์สวรรคต เมื่อทรงผนวชเป็นภิกษุ หลังจากทรงสละราชสมบัติและราชอาณาจักรให้แก่ราชโอรส กล่าวกันว่าพระองค์ได้บรรลุพระอรหัต ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทด้วยอีกประการหนึ่ง ที่เหรียญของพระเจ้าเมนันเดอร์ มีตราพระธรรมจักร จึงเป็นเหตุผลที่ไม่ผิดพลาดว่า พระองค์ทรงเป็นพุทธศาสนิกที่เคร่งครัด อนึ่ง ศิลาจารึกภาษาชินกอต ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า กษัตริย์กรีกพระองค์นี้ ได้ทรงเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แพร่หลายไปในอาณาบริเวณตั้งแต่ ภูเขาฮินดูกูษ จนถึงแม่น้ำสินธุ พลูตาร์กกล่าวต่อไปว่า ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงมีความยุติธรรมอย่างยอดเยี่ยม และทรงเป็นที่รักใคร่ของปวงชนทุกชั้น แม้ว่าอำนาจที่พระองค์ทรงสถาปนาขึ้นจะเสื่อมสูญไปจากอินเดียพร้อมกับการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ก็ตาม แต่อนุสาวรีย์อันแสดงถึงความที่พระองค์ทรงมีความยุติธรรม มีพระปรีชาสามารถ และเป็นพุทธศาสนิกผู้เคร่งครัด จะยืนยงคงอยู่คู่กับหนังสือมิลินทปัญหา และเหรียญตราธรรมจักรของพระองค์ชั่วกัลปาวสาน

อธิบายท้ายเรื่อง (3)

ศาสตราจารย์รส เดวิดส์ ได้ให้คำอธิบายในเรื่องนี้ไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์นั้น เข้าใจกันว่า คือ พระเจ้าเมนันเดอร์ ซึ่งมีพระนามปรากฏอยู่ในบัญชีกษัตริย์กรีกที่ปกครองบากเตรีย (คือกาฟฆานิสตาน) ในตำนานนั้นกล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์แห่งโยนกะ (กรีก) ครองราชย์ในเมืองสาคละ (the Euthydemia of the Greeks) และก็ปรากฏว่าไม่มีพระนามอื่นในบัญชีดังกล่าวที่ใกล้เคียงกับคำว่า มิลินท์ จึงมั่นใจได้ว่า นามทั้งสองดังกล่าวแล้ว เป็นบุคคลคนเดียวกัน รจนาจารย์คงจะได้เปลี่ยนแปลงชื่อภาษากรีกเสียใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับภาษาท้องถิ่นของอินเดียที่นำมาใช้ในการรจนา (มิลินทปัญหานี้) หรือไม่ก็เป็นเพราะความเปลี่ยนแปลงไปเองตามธรรมชาติ ในทางการออกเสียง (phonetic decay) หรืออาจจะเป็นไปเพราะสาเหตุทั้งสองประการดังกล่าวแล้วก็ได้ คำว่า “อินทร” หรือ “อินท” นั้น ไม่ใช่สำหรับใช้ลงท้ายคำทั่วไปที่ใช้เป็นชื่อของชาวอินเดีย เพราะความหมายว่ากษัตริย์ (meaning king) ก็ควรจะเหมาะสมกับกษัตริย์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระนามของกษัตริย์ต่างด้าวที่ลงท้ายคำว่า “แอนเดอ” (Ander) ก็น่าจะต้องใช้คำลงท้าย (ในภาษาอินเดีย) ว่า “อินท” อย่างไม่ต้องสงสัย แต่กฎในการเปลี่ยนอักษร ม-น-ล ในภาษาท้องถิ่นของอินเดียนั้น อาจจะมีวิธีเปลี่ยนไม่เหมือนกันบ้าง ในบางโอกาส นาย วี เทรงค์เนอร์ (V Trenckner) ได้ให้ตัวอย่างเกี่ยวกับการใช้ ล แทน น หรือใช้ น แทน ล ได้ในความหมายที่เหมือนกันในภาษาบาลีไว้ถึง 7 ตัวอย่าง

ก็ยังเหลือแต่ปัญหาในการเปลี่ยนสระตัวแรก คือ "เอ" (E) ในคำว่า เมนันเดอร์ เป็น "อิ" (I) ในคำว่า มิลิน เท่านั้น ในบางตอนของศิลาจารึกของอินเดีย และในเหรียญที่เชื่อกันว่าเป็นของพระเจ้าเมนันเดอร์ นั้น เคยอ่านพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ ว่า "มินันทะ" (Minanda) แม้ว่าปัจจุบันนี้เราจะไม่เชื่อการอ่านออกเสียงดังกล่าวแล้ว เพราะมีหลักฐานใหม่ที่ดีกว่าก็ตาม แต่ก็ไม่ต้องสงสัยว่า คำว่า มิลินท นั้น พูดได้คล่องปากกว่าคำว่า เมลินท และคำว่า "มิล" (MIL) ดูจะเป็นคำเริ่มต้นที่เหมาะเจาะกับชื่อของ "มิลักขะ" ดีกว่า และเพราะคำว่า "อินทร" นั้น ใช้เฉพาะกับพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน ฉะนั้นคำว่า เมนันเดอร์ จึงกลายเป็น มิลินทไป

นอกจากนี้ รจนาจารย์ก็ยังได้กล่าวถึงชื่อที่เป็นภาษากรีกอื่น ๆ อีก หลายชื่อ เช่น เทวมันติยะ อนันตกายะ มังกุระ และสัพพทินนะ และยังมีชื่อกรีกในรูปภาษาบาลีที่พยายามทำให้มีความหมายเข้ากันได้กับภาษาท้องถิ่นของอินเดีย แต่ว่ารูปคำใหม่ของแต่ละชื่อดังกล่าวแล้วนั้นไม่เป็นภาษาอินเดียอย่างแท้จริงเหมือนกับคำว่า มิลินท ดังนั้น คำว่า เทวมันติยะ ซึ่งเข้าใจว่ากลายรูปมาจากคำว่า เดเมตริโอส (Demetrios) นั้น พอเห็นก็รู้ว่าเป็นคำภาษาอินเดียจริง แต่เมื่อมาตีความหมายกันแล้ว ก็มีความหมายแต่เพียงว่า "มนตรีของเทพดา" เท่านั้น และอีก 2 คำคือ อนันตะ และกายะ ก็เป็นภาษาอินเดียเช่นกัน แต่เมื่อผสมกันเข้าเป็น อนันตกาย ก็มีความหมายว่า "มีกายไม่มีที่สุด" กลายเป็นของขบขันไปไม่สมกับเป็นชื่อของนายทหารข้าราชสำนัก ชื่อนี้อาจจะคิดขึ้นเพื่อใช้แทนคำว่า แอนติโอโกส (Antiochos) ก็ได้ สำหรับคำว่า มังกุระ และสัพพทินนะ นั้น ยากที่จะบอกได้ว่า หมายถึงใคร แต่ที่ว่า มิลินท เป็นคำเดียวกับคำว่า เมนันเดอร์ นั้น เป็นการถูกต้องแน่นอน เช่นเดียวกับคำว่า จันทคุตตะ เป็นคำเดียวกับคำว่า แสนโดรโกตโตส (Sandrokottos)

ข้อเขียนของพวกกรีกหรือโรมันเองนั้น ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องของกษัตริย์กรีกที่ครองบากเตรียมน้อยมาก แต่ถึงกระนั้น พวกเขาก็ยังบอกให้เรารู้ได้มากที่สุดกว่าที่อื่น ๆ ว่า เมนันเดอร์ กับ มิลินท นั้นเป็นคน ๆ เดียวกันแน่นอน

สเตราโบ (Strabo) กล่าวไว้ในหนังสือภูมิศาสตร์ของเขาว่าพระเจ้าเมนันเดอร์นั้นเป็นกษัตริย์ที่สำคัญองค์หนึ่ง ในจำนวน 2 องค์ของบากเตรีย ที่ทำให้อำนาจของกรีกแผ่ไปไกลที่สุดทางตะวันออก จนเลยเข้าไปถึงอินเดีย พระองค์ได้ข้ามไฮปานิส (Hypanis) (คือ Sutlej) และรุกเข้าไปไกลถึง ไอสาโมส (Isamos) (บางทีอาจจะได้แก่ Jumna) แต่ในบทความเกี่ยวกับงานนิพนธ์ของ Justin กล่าวว่า พระเจ้าเมนันเดอร์ กับ พระเจ้าอพอลโลโดตุส (Apollodotus) นั้นเป็นกษัตริย์ชาวอินเดีย

พลูตาร์ก (Plutarch) นักประวัติศาสตร์ชาวกรีก ได้ให้ความรู้เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ว่า พระองค์ทรงเป็นนักปกครองที่เที่ยงธรรม ทรงปกครองให้ประชาชนได้รับความสุขสบาย และว่า พระองค์สิ้นพระชนม์ในค่ายทหาร ในการสู้รบกับพวกอินเดียที่ลุ่มน้ำคงคา และเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว ประเทศต่าง ๆ ก็แสดงความประสงค์ที่จะได้พระอัฐิของพระองค์ไปไว้ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้ว่า จะแบ่งพระอัฐิให้ทั่วกัน และทุกประเทศจะต้องสร้างอนุสาวรีย์ (สถูป) เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระองค์ด้วย หลักฐานอันสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ หรือมิลินท์ ที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ก็คือ เหรียญที่ขุดได้ในประเทศอินเดีย

เมื่อประมวลความเห็นต่าง ๆ ดังกล่าวลงแล้ว ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ จึงสรุปเรื่องราวของพระเจ้าเมนันเดอร์ หรือมิลินท์ ว่า เป็นกษัตริย์กรีกองค์หนึ่งในบรรดากษัตริย์กรีกหลายองค์ที่ปกครองจักรวรรดิกรีก ซึ่งสถาปนาขึ้นโดยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชสืบต่อกันมา แต่เป็นการแน่นอนว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงเป็นบุคคลสำคัญองค์หนึ่ง หรือบางทีอาจจะสำคัญที่สุดในบรรดากษัตริย์เหล่านั้นก็ได้ พระองค์ทรงนำกองทัพกรีกบุกเข้าไปในอินเดียได้ไกลมากกว่าที่บรรพบุรุษของพระองค์บางองค์ได้เคยกระทำมา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นเครื่องสนับสนุนทัศนะของผู้รจนาที่กล่าวไว้ในหน้า 5 (มิลินทปัญหาฉบับนี้) ว่า ทรงเป็นผู้ทรงความยุติธรรม มีอำนาจ มีพระปรีชาสามารถ และทรงร่ำรวยมหาศาลพระเจ้ามิลินท์ทรงครองราชย์ในระยะกาลที่เชื่อได้แน่นอนว่า หลังจากศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตศก หรือบางทีก็อาจจะในราว 115 หรือ 110 ปีก่อนคริสตศก กิตติศัพท์ของพระองค์ได้แพร่ไปถึงตะวันตก ซึ่งไม่เคยมีกษัตริย์บากเตรีพระองค์ใดเคยมีมาก่อน ทรงเป็นกษัตริย์กรีกที่ปกครองบากเตรียเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ยังจดจำกันได้ในประเทศอินเดีย ผู้รจนากล่าวว่า พระองค์ประสูติที่เมืองกลสิ ในอลสันทะ (คือ อเล็กซานเดรีย) ซึ่งเป็นชื่อเกาะ ๆ หนึ่ง ที่สันนิษฐานได้ว่าอยู่ในแถบ อินดัส (Indus) แต่ กลสิคาม นั้น ไม่พบว่าได้กล่าวถึงในที่อื่นอีก และในเหรียญจำนวนมากมายของกษัตริย์บากเตรียนั้น ก็มีเพียงเหรียญเดียวเท่านั้น ที่ให้ชื่อทางประวัติศาสตร์ไว้ชื่อหนึ่งเป็นชื่อของเมือง คือ การิสิ (Krisia) เหรียญดังกล่าวนี้สร้างขึ้นในราว 180 ปีก่อนคริสตศก โดยพระเจ้า ยูกราติเดส (Eukratides) ซึ่งอาจจะเป็นกษัตริย์องค์แรกในบรรดากษัตริย์ที่เข้าครองดินแดนแถบฝั่งแม่น้ำอินดัส (Indus) อาจจะเป็นไปได้ว่า พระนามสองพระนาม (ที่แตกต่างกัน) นั้น หมายถึงบุคคลคนเดียวกัน คือ พระนามหนึ่งเป็นแบบภาษาบาลี (หรือบางทีก็อาจจะเป็นพระนามภาษาท้องถิ่นที่ผู้แต่ง (มิลินทปัญหา) นำมาใช้) และอีกพระนามหนึ่งเป็นภาษาพื้นเมือง (ของพระองค์เอง)

และก็อาจเป็นได้ว่า เหรียญ (ของพระเจ้าเมนันเดอร์) นั้น สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกถึงเหตุการณ์ที่พวกกรีกเข้ายึดครอง อินดัส ได้ ถ้าเป็นจริงดังกล่าวมานั้น การที่เขาตั้งชื่อเกาะอันเป็นที่สร้างเมืองนั้นว่า "อลสันทะ" (คือ อเล็กซานเดรีย) นั้น คงไม่ได้มุ่งถึงตัวเกาะเป็นสำคัญ แต่ดูจะเพื่อเป็นการแสดงให้รู้ว่า เกาะนี้พวกเขาไม่ได้เป็นผู้ค้นพบก็จริง แต่ว่ามันกลายเป็นที่สำคัญขึ้นมา ก็เพราะพวกเขาได้มายึดครองไว้นั่นเอง

นางฮอนเนอร์ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องราวของพระเจ้ามิลินท์ไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์หรือเมนันเดอร์นั้น เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงและเป็นชาวกรีก และเป็นผู้ที่มีตัวตนอยู่จริง ๆ ด้วย แม้ว่าจะกำหนดสมัยของพระองค์ไม่ได้อย่างแน่นอนก็ตาม แต่นักประวัติศาสตร์ปัจจุบันก็กำหนดว่า พระองค์มีพระชนม์อยู่ในราวศตวรรษที่ 2 ก่อนคริสตศก วินเซนต สมิธ (Vincente Smith) กำหนดปีรัชกาลของพระองค์ว่า ราว 160–140 ปีก่อน คศ ลามอเต (Lamotte) ว่า ราว 163–150 ก่อน คศ นาเรน (Narain) ว่าราว 155–130 ปีก่อน คศ ส่วน อา ฟอน กุตลมิด (A von Cutschmid) ว่า ราว 125–95 ปีก่อน คศ เรฟสัน (Rapson) ซึงเห็นพ้องกับกุตชนีด์ ว่า ยูกราติเดส (Eukratides) ครองราชย์ราว 175 ปีก่อน คศ และเมนันเดอร์กับยูกราติดส์ นั้น อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นบุคคลสมัยเดียวกัน

อธิบายท้ายเรื่อง (4)

ชื่อของพระเจ้ามิลินท์นั้น ในคัมภีร์บาลีอื่น ๆ นอกจากมิลินทปัญหาแล้วไม่ค่อยจะมีกล่าวถึง ในชินกาลมาลีปกรณ์ที่แต่งเป็นภาษาบาลีในประเทศไทย โดยพระเถระไทย (ชาวเชียงราย ชื่อรัตนปัญญาเถระ) เมื่อ พ.ศ. 2060 กล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติที่เมือง สาคละ ในประเทศอินเดีย ในขณะที่พระเจ้ากูฏกัณณติสสะกำลังเสวยราชย์อยู่ที่เหมืองอนุราธบุรี ระหว่าง พ.ศ. 560–561 ถึง 582–583 นายริจิแนล เลอ เมย์ (Reginald le May) ซึ่งอ้างถึงชินกาลมาลีในหนังสือ "พุทธศิลปในสยาม" ของเขาก็กล่าวว่า ชินกาลมาลีนั้นเป็นหนังสือที่มีชื่อเสียงและเรื่องราวเชื่อถือได้ แต่มันเป็นไปไม่ได้ที่จะกำหนดให้พระเจ้ามนันเดอร์มีพระชนม์ยืนยาวมาถึงสมัยของพระเจ้ากูฏกัณณติสสะ (แห่งลังกา) ตามหลักฐานที่กล่าวแล้ว เพราะกษัตริย์องค์นี้ ปรากฏว่า ได้เสวยราชย์เมื่อ 500 ปีหลังพุทธปรินิพพานแล้ว (ราว 483 ปีก่อน คศ) ชินกาลมาลีคงจะถือปีรัชกาลของพระเจ้ามิลินท์ตามข้อความที่พบในมิลินทปัญหา หน้า 3 ซึ่งเป็นการถือเอาความหมายตามตัวอักษรในข้อความตอนนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ว่า หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว 500 ปี บุคคลทั้งสอง (มิลินท์ – นาคเสน) จะมาเกิด ถ้าเราเชื่อข้อความตอนนี้ตามตัวอักษรแล้ว เราก็อาจจะเชื่อเอาง่าย ๆ ว่า สมัยของพระเจ้ามิลินท์ ตรงกับสมัยที่พระเจ้ากูฏกัณณติสสะขึ้นครองราชย์ที่เหมืองอนุราธปุระ หรือว่าพระเจ้ากูฏกัณณติสสะกำลังครองราชย์อยู่ ในขณะที่พระเจ้ามิลินท์กำลังเริ่มครอบครองดินแดนทางจังหวัดภาคเหนือของอินเดีย ที่พระองค์ได้รับมรดกตกทอดมา หรือที่ทรงตีได้มา กษัตริย์แห่งอนุราธระองค์นี้ก็คือ พระเจ้ากูฏกัณณติสสะผู้ใจบุญซึ่งประสูติราว 44 ปีก่อน คศ (ตามคำของนายธนิต อยู่โพธิ ที่ให้แก่นางฮอนเนอร์) ก็คือ พ.ศ. 500 นั่นเอง ซึ่งก็ไม่ขัดกับปีขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. 560 - 1 และปีสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 582-3 เมื่อพระชนมายุได้ 82 ปี แต่ก็ไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะไม่มีหลักฐานยืนยัน หากปีครองราชย์ของพระเจ้ากูฏกัณณติสสะ (ตามชินกาลมาลี) ถูกจริงในสมัยดังกล่าวนั้น จักรวรรดิอินโดกรีกหรือบากเตรียในอินเดีย ก็ได้เสื่อมลงไปแล้วแต่ว่าสมัยของพระเจ้าเมนันเดอร์ หรือมิลินท์ (ตามที่กล่าวถึงในมิลินทปัญหา) นั้น ไม่มีอะไรที่ส่อแสดงว่า กำลังเสื่อมอำนาจลงเลย แต่กลับแสดงให้เห็นว่า กำลังเจริญรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ด้วยซ้ำไป อีกประการหนึ่ง เราควรจะระลึกไว้ด้วยว่า 500 ปี ตามที่กล่าวในมิลินทปัญหานั้นอาจจะเป็นเพียงวิธีการพูดที่หมายถึงระยะเวลาอันยาวนานมาก แต่ไม่อาจจะกำหนดตายตัวลงไปได้เท่านั้น

ลามอเต (Lamotte) ให้ข้อสังเกตไว้อีกอย่างหนึ่งว่า ในมิลินทปัญหานั้น พระเจ้ามิลินท์ไม่ได้ทรงถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพุทธศิลปเลย ฉะนั้น พระองค์จะต้องประสูติก่อนที่จะมีการสร้างพระพุทธรูปเป็นแบบมนุษย์ธรรมดาทั่วไป มิฉะนั้นแล้ว ก็จะต้องมีการสนทนากันถึงปัญหาในเรื่องนี้บ้าง และนักปราชญ์ทางยุโรปบางท่านยังให้รายละเอียดต่อไปอีกว่า มเหษีของพระเจ้ามิลินท์นั้นชื่อว่า พระนางอคาโธเคลีย (Agathocelia)

เกี่ยวกับดินแดนของพระเจ้ามิลินท์นั้น นักปราชญ์ทางตะวันตกเชื่อว่า คืออาณาเขตในฆาซนี (Ghazni) ซึ่งติดต่อกับลุ่มน้ำกาบุล (Kabur) ทางเหนือ หลักฐานทางตะวันตกว่า พระเจ้ามิลินท์จะต้องครอบครองดินแดนไม่น้อยไปกว่า ปาโรปามิซาเด (Paroparni sadae) และบางส่วนทางภาคเหนือและตะวันออกของ อราโคเซีย (Arachosia) เหรียญที่ขุดพบนั้น ทำให้ได้รู้ว่า พระเจ้ามิลินท์ครองแคว้นคันธาระ ซึ่งมีศูนย์กลางสำคัญ 2 แห่ง คือ ปุสกะลาวตี และตักศิลา (Puskalavati, taxila) และปัจจุบันเชื่อกันว่า

พระเจ้ามิลินท์ครองดินแดนเหนือกาบุล และบางทีจะเลยเข้าไปถึงทางภาคเหนือของ ฮินดูกูษ (Hindu kuch) ด้วย

พระลักษณะของพระเจ้ามิลินท์นั้น ปรากฏตามมิลินทปัญหาว่า ทรงประกอบด้วยพระพลังทางกาย พระพลังทางความคิด ด้วยความกล้าหาญ ด้วยปัญญา พระเจ้ามิลินท์นั้น ทรงมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยราชสมบัติ, มีพระราชทรัพย์และเครื่องราชูปโภคเป็นอันมากพ้นที่จะนับคณนา มีพลพาหนะหาที่สุดมิได้

สำหรับประวัติของพระนาคเสนนั้น มิลินทปัญหาฉบับภาษาจีน กล่าวว่า มาตุภูมิของพระนาคเสน คือ แคว้นแคชเมียร์ (Kashmir) ซึ่งเป็นศูนย์กลางนิกายสรวาสติวาท ส่วนฉบับบาลีกล่าวว่า ท่านเกิดที่เมือง คชังคละ ซึ่งเป็นเมืองทางการค้าขาย ทางชายแดนตอนเหนือของมัชฌิมประเทศ พระนาคเสนนั้นปรากฏว่า เป็นผู้ฉลาดสามารถ เป็นนักพูดและคงแก่เรียน เป็นคลังแห่งข้ออุปมาที่สามารถนำเอามาใช้ได้ตามต้องการ และมีความสามารถอย่างไม่น่าเชื่อก็คือ สามารถเรียนพระอภิธรรมได้อย่างเชี่ยวชาญ โดยการฟังอธิบายของอาจารย์เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ในชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวถึงพระนาคเสนว่า เป็นผู้ดำริสร้างพระพุทธปฏิมาขึ้นองค์หนึ่ง และสำเร็จลงด้วยอำนาจของเทพดา และอิทธิฤทธิ์ของพระแก้วมรกต และกล่าวถึงพระธัมมรักขิต อาจารย์ของพระนาคเสนว่า อยู่ที่ปุปผวดี ในเมืองปาฏลีบุตร ในอรรถกถาทีฆนิกายและอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ก็ปรากฏชื่อของพระอัสสคุตตเถระด้วย และได้รับยกย่องให้เป็นตัวอย่างของกัลยาณมิตรด้วย

ส่วนนายเบอร์นอฟ (Burnouf) ได้อ้างหลักฐานทางธิเบต กล่าวว่า พระนาคเสนองค์นี้ คือ องค์เดียวกับพระนาคเสนที่ทำให้เกิดมีการแยกนิกายต่าง ๆ ออกไปเมื่อ 137 ปี หลังพุทธปรินิพพาน โดยอ้างว่า พระนาคเสนได้แสดงความคิดเห็นในอภิธรรมโกสะ วยาขยาอันเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งไว้อย่างยืดยาว ส่วนศาสตราจารย์ เคิร์น (Kern) แห่งลีเด็ก (Lieden) นั้น ไม่เชื่อว่า พระนาคเสนจะเป็นบุคคลที่มีตัวตนอยู่จริง และไม่เชื่อแม้กระทั่งว่า ในพระพุทธศาสนา จะมีพระภิกษุที่มีชื่ออย่างนี้อยู่ด้วย เขาเชื่อว่า พระนาคเสนนั้นเป็นเช่นเดียวกับ ปตัญชลีฤาษี ผู้รจนาคัมภีร์ปรัชญาฝ่ายโยคะ ซึ่งไม่มีตัวตนอยู่จริง ทั้งยังมีสมญานามอื่น ๆ อีกด้วย คือ นาเคศะ และ ผณิน แต่ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ไม่เห็นด้วยกับความเห็นของทั้งสองท่านดังกล่าวมานี้

มิลินทปัญหา ฉบับภาษาบาลีนั้น เท่าที่ปรากฏอยู่ในบัดนี้ก็มีฉบับอักษรสิงหล อักษรโรมัน อักษรไทย อักษรพม่า และอักษรขอม หรือเขมร ฉบับหลัง ๆ นี้ก็เชื่อแน่ว่าได้มาจากฉบับอักษรสิงหลทั้งนั้น แต่ปรากฏว่า แต่ละฉบับก็มีวิธีจัดระเบียบเนื้อเรื่องไม่เหมือนกัน และมีข้อความบางตอนแปลกกันออกไปบ้าง เช่น ฉบับอักษรโรมันต่างกันฉบับอักษรไทย ทั้งทางการจัดระเบียบ และข้อความบางตอน เป็นต้น การที่แปลกกันออกไปนั้น บางท่านได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า อาจถูกเปลี่ยนโดยผู้คัดลอกทางยุโรป หรือผู้คัดลอกทางพม่า ลังกา ไทย ก็ได้ หรือไม่ ก็เปลี่ยนแปลงตั้งแต่คราวแปลจากภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาบาลีแล้ว

ต่อมาได้มีผู้ค้นพบว่า มีมิลินทปัญหาฉบับแปลเป็นภาษาจีนด้วย โดยแปลออกจากภาษาท้องถิ่นของอินเดีย และแปลถึง 3 คราว คือ ในคริสตศตวรรษที่ 3 ที่ 4 และที่ 5 บรรดาฉบับที่แปลเป็นภาษาจีน เหล่านี้ 2 ฉบับที่แปลครั้งที่ 2 (คือที่แปลในศตวรรษที่ 4) เท่านั้นที่ยังเหลือตกทอดมาถึงพวกเรา โดยเรียกว่า นาคเสนภิกษุสูตร (นาเสียนปีคิว) ตอนที่ 2-3 และบางส่วนของตอนที่ 1 เท่านั้นที่ตรงกับฉบับภาษาบาลี สำหรับตอนที่ 4 ถึง 7 นั้น เพิ่มเข้ามาใหม่ในลังกา โดยเฉพาะตอนที่ 4 นั้น ได้มีขึ้นหลังจากพุทธศตวรรษที่ 5 แล้ว และเนื่องจากความที่ไม่เหมือนกันนี้เอง ก็เป็นหลักฐานพอที่จะกล่าวได้ว่า มิลินทปัญหาอันยืดยาวและมีชื่อเสียงนั้น ได้ถูกเพิ่มเติมเนื้อหาเข้ามาอีกในภายหลัง ซึ่งอย่างน้อยก็ส่วนที่จัดระเบียบไว้ไม่เหมือนกันในฉบับต่าง ๆ

เกี่ยวกับฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ศาสตราจารย์ปอล เดอมีวิลล์ ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ได้แปลมิลินทปัญหาเป็นภาษาฝรั่งเศสกล่าวว่า เป็นที่เชื่อกันว่า ท่านคุณภัทร (พ.ศ.394 - 468) ชาวอินเดียได้นำเอามิลินปัญหาเข้าไปในประเทศจีน โดยได้ฉบับไปจากประเทศลังกา และปรากฏว่ามิลินทปัญหาพากย์ภาษาจีนนั้น มีอยู่ถึง 11 สำนวน ซึ่งคงจะได้แปลกันมาตั้งแต่ระหว่าง คริสตศตวรรษที่ 6–13 (ราว พ.ศ. 1000–18000) และคงแปลจากต้นฉบับที่เป็นภาษาสันสกฤต เพราะจีนแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาจีนจากต้นฉบับที่เป็นภาษาสันสกฤต อันเป็นที่นิยมใช้กันในอินเดียเหนือและเอเซียกลางซึ่งเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาท และนิกายธรรมคุปต์ และความจริงก็ปรากฏว่าคัมภีร์พระพุทธศาสนาพากย์ภาษาจีนที่แปลจากต้นฉบับที่เป็นภาษาบาลีนั้น มีเพียง 2 เรื่องเท่านั้น คือ สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย และวิมุตติมัคค์ เท่านั้น อีกประการหนึ่ง เมื่อนำเอาคัมภีร์ต่าง ๆ ที่เป็นภาษาสันสกฤต บาลี และจีน มาเปรียบเทียบกันแล้ว ก็จะเห็นว่า ฉบับที่เป็นภาษาบาลีกับภาษาจีนนั้นแต่งต่างกันมาก แต่ฉบับภาษาจีนกลับไปเหมือนกันมากที่สุดกับฉบับภาษาสันสกฤต เมื่อนำฉบับภาษาจีนมาเทียบกับภาษาบาลีแล้ว ปรากฏว่าแตกต่างกันมากจนไม่น่าเชื่อได้ว่าจะเป็นฉบับเดียวกัน แต่ ดรทิช มิน เชา พระภิกษุชาวเวียดนามซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้ในภาษาบาลีและภาษาจีนเป็นอย่างดีได้ทำการค้นคว้าเทียบเคียงระหว่างฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน

ด้วยการเทียบข้อความบรรทัดต่อบรรทัดแล้ว ยืนยันว่าเป็นเรื่องที่ได้มาจากต้นฉบับอันเดียวกัน นักปราชญ์ชาวญี่ปุ่นและชาวยุโรปหลายท่านก็มีความเห็นเช่นเดียวกับ ดร ทิช มิน เชา คือ มิลินทปัญหาฉบับภาษาจีน ซึ่งมีเพียง 3 ส่วนแรกของฉบับภาษาบาลีนั้น ได้แปลจากต้นฉบับเดิมโดยตรง ส่วนที่นอกเหนือไปจากนี้ (ซึ่งมีปรากฏอยู่ในฉบับภาษาบาลี) นั้น เป็นของที่เพิ่มเติมเข้ามาในภายหลังตามลำดับกาลที่ผ่านมาหลายศตวรรษ ซึ่งเป็นสิ่งที่คันถรจนาจารย์และอรรถกถาจารย์ชาวอินเดียในยุคต้น ๆ ชอบกระทำกันและฉบับภาษาจีนที่แปลจากฉบับภาษาสันสกฤตนั้น ก็แปลอย่างถูกต้องตรงตามต้นฉบับมากที่สุด

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดรทิช มิน เชา ซึ่งได้ศึกษาค้นคว้าและเทียบเคียงอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว กล่าวว่า มิลินทปัญหาฉบับภาษาจีน กับฉบับภาษาบาลีนั้น เป็นฉบับเดียวกัน มีต้นกำเนิดมาจากคัมภีร์เดียวกัน แต่ฉบับภาษาจีนได้แปลโดยตรงจากต้นฉบับดั้งเดิมที่เป็นภาษาสันกฤต ส่วนฉบับภาษาบาลีนั้นก็แปลจากฉบับภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกัน แต่ถูกแก้ไขเพิ่มเติมหลายครั้ง ตลอดเวลาที่ผ่านมาหลายร้อยปี ฉะนั้น ฉบับภาษาบาลีจึงมีข้อความแตกต่างไปจากฉบับภาษาจีนบ้าง และมีมากกว่าฉบับภาษาจีน คือ ฉบับภาษาจีนแบ่งออกเป็น 3 ส่วน แต่เรียงติดต่อกันไปโดยไม่มีอารัมภกถาและอวสานกถา ไม่แบ่งออกเป็นหัวข้อ หรือย่อหน้า ส่วนฉบับภาษาบาลี แบ่งออกเป็น 7 ส่วน มีการจัดเป็นวรรค เป็นหัวข้อ และย่อหน้าต่าง ๆ ฉะนั้น 4 ส่วนสุดท้ายในฉบับภาษาบาลี จึงไม่มีในฉบับภาษาจีน สำหรับ 3 ส่วนที่มีเหมือนกันนั้น มีข้อความทั่ว ๆ ไปเหมือนกัน ต่างเฉพาะเรื่องอดีตชาติของพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ และข้อปลีกย่อยต่าง ๆ เท่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวได้กว่า ทั้งสองฉบับนี้เป็นฉบับเดียวกัน

อธิบายท้ายเรื่อง (5)

ดร ทิช มิน เชา ยังกล่าวต่อไปอีกว่า ประจักษ์พยานที่แสดงให้เห็นถึงความไม่ยุติแน่นอนของมิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลี อันเป็นเครื่องส่อให้เห็นว่ามิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลีนั้นได้ถูกแก้ไขเพิ่มเติมกันมาหลายครั้งหลายคราว ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ก็คือความแตกต่างกันระหว่างฉบับภาษาบาลีด้วยกันเอง โดยการเทียบเคียงระหว่างฉบับอักษรโรมัน (ซึ่งถ่ายทอดไปจากฉบับอักษรสิงหล) กับฉบับอักษรไทย ดังจะยกตัวอย่างมาให้เห็น คือ

1 ในระหว่างปุจฉาวิสัชนาที่ 34–35 ในฉบับอักษรโรมันนั้น ในฉบับอักษรไทยได้เพิ่มข้อความเข้ามาอีกไม่น้อยกว่า 2 บรรทัด ในมนสิการปัญหา

2 ในระหว่างปุจฉาวิสัชนาที่ 70–71 ในฉบับอักษรโรมันปุจฉาวิสัชนา 2 ตอนที่ว่าด้วยเรื่อง สีที่บุคคลผู้จะตายจากโลกหนึ่งไปเกิดใหม่ในอีกโลกหนึ่ง จะพึงได้เห็น และเรื่องทวารสำหรับปฏิสนธิวิญญาณเข้าไปสู่ครรภ์ ขาดหายไป

3 ในปุจฉาวิสัชนาที่ 59 ในฉบับอักษรไทยนั้น ได้เพิ่มเติมข้อความออกไปอีก คือในฉบับอักษรโรมันมีเพียง 8 บรรทัด ในฉบับภาษาจีนแปลไว้เพียง 5 บรรทัด แต่ในฉบับอักษรไทยขยายออกไปถึง 3 หน้า

4 ในวรรคที่ 7 ก่อนจะถึงเมณฑกปัญหา ฉบับอักษรไทยเพิ่มวิเสสปัญหา เข้ามา

5 ในฉบับอักษรโรมัน หน้า 80 เกี่ยวกับเรื่อง วัสสวาต นั้นในฉบับอักษรไทยเพิ่มคาถาพิเศษเข้ามา 1 คาถา

6 ในฉบับอักษรโรมัน หน้า 86 เกี่ยวกับเรื่องความแตกต่างกันของ วิญญาณ ปัญญา และชีวะ นั้น ในฉบับอักษรไทยเพิ่มเข้ามาอีก 1 ย่อหน้า ซึ่งมี 4 บรรทัด ว่าด้วยเรื่อง “ปัญญาอยู่ที่ไหน”

ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ก็กล่าวไว้ในมิลินทปัญหาฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษของเขาว่า พระบาลีที่พระพุทธโฆษาจารย์ยกมาไว้ในอรรถกถามหาปรินิพพานสูตร และอรรถกถาอัมพัฏฐสูตร นั้น ก็ไม่เหมือนกับพระบาลี ในคัมภีร์บาลี ฉบับของ เทรงค์เนอร์ (V Trecnkner) แม้ว่าพระบาลีเหล่านั้นจะเป็นเรื่องราวอันเดียวกันระหว่างพระบาลีที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ยกมาอ้าง กับคัมภีร์บาลีฉบับของเทรงค์เนอร์ กระนั้นก็ดี ก็ยังเป็นเครื่องแสดงให้เราเห็นว่า มิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลีนั้น ได้ผ่านการแก้ไขปรับปรุงโดยการเพิ่มเติมบ้าง ตัดทอนบ้าง มาหลายครั้งหลายคราว กว่าจะตกทอดมาถึงพวกเราในรูปของฉบับอักษรสิงหลและฉบับอักษรไทย ในปัจจุบันนี้ แต่ ดร ทิช มิน เชา มีความเห็นว่า ความแตกต่างกันในเรื่องปลีกย่อยนั้น มิได้เป็นเครื่องแสดงว่าทั้งสองฉบับไม่ได้มาจากต้นกำเนิดอันเดียวกัน เพราะความแตกต่างกันในส่วนปลีกย่อยนั้นเป็นแต่เพียงเครื่องชี้ให้เห็นว่า วิธีการในการคิดการเขียนเกี่ยวกับพุทธศาสนธรรมของนักคิดนักเขียนชาวจีนกับชาวอินเดียนั้นแตกต่างกัน เท่านั้น

ดร ทิง มิน เชา

ได้บันทึกข้อที่แตกต่างกันและข้อที่คล้ายคลึงของมิลินทปัญหาฉบับบาลีกับฉบับจีนไว้อย่างละเอียดละออเป็นเรื่องที่น่าศึกษา จึงนำเอาบันทึกโดยสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้มารวมไว้ด้วย เพื่อประโยชน์ในทางการศึกษา ท่านกล่าวว่าทั้งสองฉบับมีสาระสำคัญทั่ว ๆ ไป เหมือนกัน ยกเว้นแต่เรื่องราวเกี่ยวกับอดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนซึ่งแตกต่างกันออกไปมาก และสามตอนสุดท้ายของฉบับภาษาบาลีซึ่งไม่มีในฉบับภาษาจีน ส่วนตอนอื่น ๆ ที่เหลือนั้น ถ้ายกเว้นการเติมโน่นนิดตัดนี่หน่อยเสียแล้ว ก็กล่าวได้ว่าเหมือนกันลีลาแห่งการสนทนาก็เหมือนกันมากที่สุด คือ การสนทนามีกล่าวข้อความที่ซ้ำ ๆ กันวนไปวนมา โดยมีความแตกต่างกันในเรื่องที่ไม่สลักสำคัญปรากฏอยู่ทั่วไปไม่สม่ำเสมอเท่านั้น แม้ในเรื่องท่เกี่ยวกับอดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนที่แตกต่างกันอย่างมากนั้น ก็ยังมีสาระสำคัญที่เหมือนกันระหว่างทั้งสองฉบับ (บาลี-จีน) ถึง 7 ข้อ ซึ่งทำให้เรามั่นใจได้ว่าเป็นแหล่งที่มาอันเดียวกันอันพระคันถรจนาจารย์เจ้าทั้งหลายได้พรรณนาความคิดเห็นต่าง ๆ ของท่านไว้ ดังได้ทำบัญชีแสดงไว้ ดังต่อไปนี้

1 ในฉบับบาลี ทั้งสามเณรและพระภิกษุได้ตั้งความปรารถนา และต่อมาทั้งสองก็ได้มาเกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน ตามความปรารถนา ในฉบับภาษาจีน พราหมณ์ผู้เคยเป็นช้างในอดีตชาติ และพราหมณ์ผู้เคยเป็นฤาษีและเป็นเพื่อนของพราหมณ์คนแรกต่างก็ได้ตั้งความปรารถนาและแล้วทั้งสองก็ได้มาเกิดเป็น นาเซียน (นาคเสน) และมีลัน (พระเจ้ามิลินท์) ตามความปรารถนาของเขาทั้งสอง

2 ฉบับบาลีแสดงว่า พระนาคเสนเกิดเป็นบุตรของพราหมณ์ในสกุลพราหมณ์ ได้ศึกษาไตรเทพและความรู้เกี่ยวกับลัทธิพราหมณ์ และไม่รู้เรื่องอะไรเกี่ยวกับพระธรรมและพระสงฆ์เลย ในฉบับภาษาจีนช้างได้เกิดเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์และเมื่อเติมใหญ่ขึ้นก็ไม่เคยได้ยินได้ฟังพระพุทธธรรม และไม่เคยเห็นพระสงฆ์ หลังจากนั้น เขาก็สละโลกออกไปศึกษาพาหิรลัทธิ

3 ฉบับบาลีกล่าวว่า เมื่อหมู่สงฆ์ได้ไปขอร้องให้มหาเสนเทวบุตรมาเกิดในมนุษย์โลกแล้ว พระโรหนะก็ถูกพระอัสสคุตตะบังคับให้รับภาระหนัก เพื่อไม่ให้อยู่จำพรรษาร่วมกับตน คือพระอัสสคุตตะกำหนดหน้าที่ให้พระโรหนะเดินทางไปยังบ้านของบิดามารดาของนาคเสน เพื่อบิณฑบาตประจำ ณ ที่นั้น เป็นเวลา 7 ปี 10 เดือน เพื่อนำเอานาคเสนออกจากชีวิตฆราวาสและให้การอุปสมบทแก่เขา ในฉบับภาษาจีน นาเซียนมีลุงคนหนึ่งชื่อว่าโลหัน เป็นพระอรหันต์และบรรพชานาเซียนให้เป็นสามเณร โลหันในที่นี้ก็ถือได้ว่าเท่ากับพระโรหนะ

4 ฉบับบาลีกล่าวว่า พระนาคเสนได้อยู่จำพรรษาสามเดือนในความปกครองของพระอัสสคุตตะผู้เป็นพระอรหันต์ ซึ่งอาศัยอยู่ที่วัตตนิยเสนาสน์ ในฉบับภาษาจีน กล่าวถึงวัดในพระพุทธศาสนาชื่อว่าโฮชัน ซึ่งมีพระอรหันต์อาศัยอยู่ 500 รูป โดยมีพระอาโปเยียว เป็นผู้นำ (เจ้าอาวาส) พระนาคเสนอาศัยอยู่ในวัดดังกล่าวนี้ วัตตนิยเสนาสน์ก็เทียบได้กับ วัดโฮชัน และพระอรหันต์อัสสคุตตเถระ ก็เทียบได้กับพระอรหันต์อาโปเยียว

5 ในฉบับบาลี พระนาคเสนสอนพระอภิธรรมแก่ศิษย์อุบาสิกา และแล้วทั้งผู้สอนและผู้ฟังก็บรรลุโสดาบัน เป็นที่พอใจของพระอัสสคุตตะซึ่งได้กล่าวว่า พระนาคเสนยิงศรอันเดียวได้นกสองตัว ในฉบับภาษาจีน นาเซียนได้สอนธรรมแก่ศิษย์อุบาสก และแล้วทั้งสองก็ได้บรรลุโสดาบันและนาเซียนได้รับการสรรเสริญจากพระอาโปเยียวว่า ยิงศรอันเดียวได้นอกสองตัว

6 ในฉบับบาลี พระธัมมรักขิตติเตียนพระนาคเสนเกี่ยวกับการที่ไม่ได้บรรลุพระอรหัต ในกลางดึกคืนนั้น พระนาคเสนจึงได้ใช้ความพยายามอย่างหนักและก็ได้บรรลุพระอรหัต ในฉบับภาษาจีนนาเซียนถูกขับไล่ออกไปจากหมู่สงฆ์ เนื่องจากการไม่เชื่อฟังคำสั่งสอนของครูบาอาจารย์ รู้สึกน้อยใจตนเอง จึงได้พยายามอย่างหนักแล้ว ก็ได้บรรลุพระอรหัต

7 ในฉบับบาลี หลังจากได้บรรลุพระอรหัตแล้ว พระนาคเสนก็เดินทางไปยังเมืองสาคละ และพำนักอยู่ที่สังเขยยบริเวณ เพื่อรอเผชิญหน้ากับพระเจ้ามิลินท์ ในฉบับภาษาจีน นาเซียนได้เดินทางมายังเมืองซีเซีย และพำนักอยู่ที่วัดเหียซีไช หรือ เหียตีไช เพื่อรอเผชิญหน้ากับพระเจ้ามีลัน

จากข้อที่เหมือนกัน 7 ข้อดังกล่าวแล้วข้างบนนี้ ก็พอจะสรุปได้ว่า แม้จะมีรายละเอียดต่าง ๆ ส่วนมากแตกต่างกัน แต่ทั้งสองฉบับ (บาลี – จีน) ก็มาจากต้นฉบับเดิมอันเดียวกัน มีภูมิหลัง (brackground) เหมือนกัน อันเป็นต้นกำเนิดของฉบับแปลเป็นภาษาจีนและภาษาบาลี

อธิบายท้ายเรื่อง (6)

แต่ข้อแตกต่างกันนั้นก็น่าสนใจ และก็เป็นสิ่งที่สำคัญเหมือนกัน เพราะแสดงให้เห็นถึงแนวคิดของพระคันถรจนาจารย์ และแสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ที่พระคันถรจนาจารย์เหล่านั้น มุ่งหมายในการแก้ไขเพิ่มเติมและตัดทอนถอนไป และเพราะการกระทำดังนี้ ช่วยให้เราได้รู้ว่าท่านเหล่านั้นนับถือนิกายไหน

และเป็นเครื่องมือสำหรับพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับความก่อนหลังและความใกล้เคียงกันกับต้นฉบับเดิมของแต่ละฉบับด้วย ข้อแตกต่างกันนั้น ดังต่อไปนี้

ชื่อคัมภีร์

ฉบับจีน : นาเซียนปีคิวคิน : นาเซียนภิกษุสูตร

ฉบับบาลี : มิลินทปัญหา

ดังกล่าวมานี้ ฉบับจีน จัดคัมภีร์นี้เป็นสูตรหนึ่งในบรรดาพระสูตรทั้งหลาย แม้ว่าจะไม่เริ่มต้นพระสูตรด้วยคำที่ใช้กันเป็นแบบมาว่า "เอวมเม สุตํ" ก็ตาม สำหรับสูตรนี้ จีนเลือกเอาชื่อของภิกษุมาเป็นชื่อของคัมภีร์

ส่วนบาลีเลือกเอาพระนามของพระเจ้าแผ่นดินมาเป็นชื่อของคัมภีร์โครงเรื่อง

ฉบับจีนมี 3 ตอน ตอนที่ 1 ตั้งแต่หน้า 57–57 ตอนที่ 2 ตั้งแต่หน้า 57–61 ตอนที่ 3 ตั้งแต่หน้า 61–64 โดยไม่มีหัวเรื่องและคำลงท้าย ไม่มีการแบ่งเป็นแย่อหน้าต่าง ๆ ยกเว้น เฉพาะตอนจบและตอนขึ้นต้นของคัมภีร์เท่านั้น

ฉบับบาลี แบ่งออกเป็น 7 ส่วน คือ

วนที่ 1 อารัมภกถา ว่าด้วยเรื่องอดีตชาติของพระนาคเสนและของพระเจ้ามิลินท์ ตั้งแต่หน้า 1–24

ส่วนที่ 2 ประกอบด้วยลักขณปัญหา และนาคเสนมิลินทปัญหา หน้า 25–64

ส่วนที่ 3 วิเมตจเฉทนปัญหา หน้า 65–89

ส่วนที่ 4 เมณฑกปัญหา หน้า 90–328

ส่วนที่ 5 อนุมานปัญหา หน้า 329–362

ส่วนที่ 6 โอปัมกถาปัญหา หน้า 363–419

ส่วนที่ 7 มิลินทอรหัตตภาวะ หน้า 419–420

ดังกล่าวมานี้ ฉบับจีนไม่มีส่วนที่ 4-7 ของฉบับบาลี

ปุจฉาวิสัชนา

ฉบับจีน มีเพียง 69 ปุจฉาวิสัชนา

ฉบับบาลี มีเพิ่มเติมออกไปอีก 12 ปุจฉาวิสัชนา (เป็น 81)

ลำดับของปุจฉาวิสัชนา

ลำดับของปุจฉาวิสัชนา กล่าวได้ว่าเหมือนกัน ยกเว้นเฉพาะใน 2 อุปมา คือ

1 ฉบับจีน จัด สัทธา ไว้ก่อน สีล แต่ฉบับบาลีจัด สีล ไว้ก่อน สัทธา

2 ปุจฉาวิสัชนาเกี่ยวกับความเป็นสัพพัญญูของพระพุทธเจ้านั้น ในฉบับบาลีจัfวางไว้ห่างออกไปมาก

อดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน

เรื่องอดีตชาติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ในสองฉบับนั้น แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงทีเดียว ดังที่จะได้แสดงให้เห็นหลักฐาน ดังต่อไปนี้

1 ฉบับบาลีเริ่มเรื่องในสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้า กล่าวถึงสามเณรรูปหนึ่ง ซึ่งไม่นำพาต่อคำสั่งที่พระเถระสั่งถึงสามครั้งสามหน จึงถูกพระเถระนั้นตีด้วยด้ามไม้กวาด สามเณรนั้น ขณะที่ร้องไห้ไปพลางทำธุระของตนไปพลางนั้น ก็ได้ตั้งวามปรารถนาขอให้มีอำนาจและรุ่งโรจน์เหมือนพระอาทิตย์เที่ยงวัน อนึ่ง สามเณรเมื่อเห็นคลื่นอันมหึหาของแม่น้ำคงคาซึ่งส่งเสียงดังสนั่นหวั่นไหวและพัดเข้ากระทบฝั่งด้วยกำลังแรง ก็ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นผู้สามารถปราบการโต้วาทะทั้งหมดได้ เหมือนอย่างคลื่นของแม่น้ำคงคาฉะนั้น

สามเณรก็ได้กลับมาเกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์กษัตริย์แห่งสาคละ ในประเทศอินเดีย สมตามความปรารถนา ส่วนพระเถระ เมื่อลงไปในแม่น้ำและได้ยินการตั้งความปรารถนาของสามเณรดังนั้น ก็ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นผู้สามารถแก้ปัญหาทั้งหลายที่สามเณรนั้นถามได้ทุกปัญหา เพราะความปรารถนานั้น ต่อมาพระเถระนั้นก็ได้เกิดเป็นพระนาคเสน

ฉบับภาษาจีนแตกต่างจากฉบับบาลีอย่างสิ้นเชิง ฉบับจีนสืบสาวเรื่องอดีตขึ้นไปถึงเพียงสมัยของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจัน ไม่ถึงสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้า กล่าวถึงสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงอาเกียรณ์ด้วยการหลั่งไหลเข้ามาของเหล่าสาวกอย่างไม่หยุดหยั้ง และแล้วก็ทรงปลีกพระองค์ออกไปสู่ที่เร้น ครั้งนั้นพระยาช้างตัวหนึ่งใคร่จะปลีกตัวออกไปจากความวุ่นวายของโขลงช้าง จึงได้ติดตามพระองค์ไป เมื่อทรงรู้วาระจิตของช้างนั้น พระพุทธองค์ก็ทรงสั่งสอนธรรมแก่ช้างนั้น ช้างนั้นก็ได้รับใช้พระพุทธองค์ ด้วยการปัดกวาด ตักน้ำ และปราบทางเป็นที่สัญจรของพระพุทธองค์ กาลต่อมาช้างนั้นก็ตาย แล้วไปเกิดเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่ง เมื่อเติบใหญ่ขึ้นแล้ว ก็ได้สละครอบครัวออกไปศึกษาพาหิรลัทธิ พำนักอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง ได้อาศัยอยู่ใกล้ ๆ กับฤาษีตนหนึ่ง และแล้วคนทั้งสองก็ได้กลายเป็นสหายกัน ในสองคนนั้นคนหนึ่งได้ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นภิกษุและมานะพยายาม เพื่อความเป็นพระอรหันต์ แล้วเขาก็ได้เกิดใหม่เป็นนาเซียน ส่วนอีกคนหนึ่งก็ได้ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นกษัตริย์ และสามารถทำให้ชนทั้งปวงปฏิบัติตามคำสั่งสอนของตน แล้วเขาก็ได้เกิดใหม่เป็นกษัตริย์มีลัน

2 ฉบับบาลี มีข้อความยืดเยื้อคือกล่าวถึงเรื่องพระอรหันต์จำนวนนับไม่ถ้วน ไปอ้อนวอนยอใหมหาเสนเทวบุตรลงมาเกิดในมนุษยโลกเพื่อปราบพระเจ้ามิลท์และเพื่อคุ้มครองรักษาพระธรรม เรื่องมหาเสนเทวบุตรกลับมาเกิดใหม่เป็นพระนาคเสน ในตระกูลโสณุตตรพราหมณ์เรื่องพระนาคเสนศึกษาพระเวทและเรื่องราวต่างๆ ของพราหมณ์ เรื่อง พระโรหนะกำหนดวิธีที่จะชักนำพระนาคเสนให้มาบวช และศึกษาธรรมเรื่องพระโรหนะไปรับบาตร (ที่บ้านของพระนาคเสน) ประจำ เป็นเวลา 7 ปี 10 เดือนกระทั่งพบพระนาคเสนและบวชพระนาคเสนให้เป็นสามเณร และเรื่องพระโรหนะสองอภิธรรมแก่พระนาคเสน

ในฉบับภาษาจีน กล่าวอย่างธรรมดา ๆ ว่านาเซียนนั้น เมื่ออายุได้ 14–15 ขวบ มีลุงฝ่ายบิดาอยู่คนหนึ่งชื่อ โลหัน ซึ่งเป็นพระอรหันต์และมีอิทธิฤทธิ์ นาเซียนได้มาเยี่ยมลุงและแจ้งให้ลุงทราบว่าตนมีความยินดีในพุทธธรรม และขอบวชด้วย ท่านโลหันสงสารนาเซียน จึงบวชให้เป็นสามเณร นาเซียนได้ท่องบ่นสวดมนต์ทุกวัน พิจารณาไตรตรองทั่วทั้งพระธรรมและพระวินัย จนได้บรรลุฌาน 4 และมีความเข้าใจในอรรถธรรมเป็นอย่างดี ในฉบับภาษาจีนไม่ได้กล่าวถึงการสอนอภิธรรมแก่พระนาคเสนเป็นครั้งแรก

3 ในฉบับบาลี พระนาคเสนสอนอภิธรรมอันสุขุมคัมภีรภาพและหลักสุญญตาแก่อุบาสิกาคนหนึ่ง

ในฉบับภาษาจีน นาเซียนสอนทาน ศีล และสวรรค์ แก่อุบาสกเมื่อรู้เขายินดีแล้ว จึงสอนธรรมอันลึกซึ้งยิ่งกว่านั้นแก่เขา เพราะสุญญตาธรรม อาจจะทำให้เขามีความทุกข์ใจก็ได้ ในฉบับภาษาจีนไม่ได้กล่าวถึงพระอภิธรรม

ข้อความที่ไม่ปรากฏในแต่ละฉบับ

ข้อความที่ไม่มีในฉบับภาษาจีน

1 ภิกษุสามเณรเกิดแล้วเกิดอีก เป็นเทวดาบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง นับชาติไม่ถ้วนในระหว่างกัสสปพุทธกาล และโคตมพุทธกาล และพระโคตมพุทธเข้าได้ทรงพยากรณ์ภิกษุและสามเณรทั้งสองนั้น เหมือนกับที่ได้ทรงพยากรณ์เกี่ยวกับพระโมคคัลลีบุตรติสสะว่า หลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้ 500 ปี ท่านทั้งสอง จะปรากฏขึ้นในโลก ประกาศธรรม และช่วยขจัดความยุ่งยากต่าง ๆ เกี่ยวกับศาสนธรรมเสียได้

2 ฉบับบาลี กล่าวถึงครูทั้งหก และกล่าวถึงการสนทนากันระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับปูรณกัสสปและมักขลิโคสาล ซึ่งไม่สามารถจะตอบให้พระเจ้ามิลินท์พอพระทัยได้ และเป็นเหตุให้พระองค์ประกาศว่า ทั่วชมพูทวีป ว่าเปล่าจากสมณพราหมณ์ผู้สามารถจะโต้ตอบกับพระองค์เสียแล้ว

3 ฉบับภาษาจีน ไม่ได้พูดถึงตอนที่ว่าด้วยเรื่องชุมนุมพระอรหันต์ที่ไปอ้อนวอนขอให้มหาเสนเทวบุตร มาเกิดในมนุษยโลกเพื่อเผชิญหน้ากับพระเจ้ามิลินท์ และเพื่อปกปักรักษาพระธรรมเลย ทั้งไม่ได้กล่าวถึงตอนที่พระโรหนะถูกใช้ให้ไปรับบิณฑบาต ที่บ้านของโณุตตรพราหมณ์เป็นเวลา 7 ปี 10 เดือน และตอนที่พระโรหนะได้สอนพระอภิธรรมแก่พระนาคเสน

4 ฉบับภาษาบาลี พูดถึงอภิธรรม 5 ครั้ง คือ ครั้งที่ 1 ในอารัมภกถา ที่กล่าวถึงพระนาคเสนว่าเชี่ยวชาญในอภิธรรม ครั้งที่ 2 เมื่อพระโรหนะสอนพระอภิธรรม 7 คัมภีร์แก่พระนาคเสน ครั้งที่ 3 เมื่อพระนาคเสนสวดพระอภิธรรม 7 คัมภีร์จบบริบูรณ์

ต่อที่ชุมนุมพระอรหันต์ ได้รับสรรเสริญสนั่นหวั่นไหวจากพรหม และได้รับการโปรยดอกมณฑารพ (ดอกไม้สวรรค์) ครั้งที่ 4 พระนาคเสนสอนพระอภิธรรมแก่อุบาสิกา แล้วทั้งสองก็ได้บรรลุโสดาบัน และครั้งที่ 5 พระนาคเสนได้แสดงพระอภิธรรม แก่พ่อค้าที่ให้การต้อนรับตนในระหว่างเดินทางไปเมืองปาฏลีบุตร

อธิบายท้ายเรื่อง (7)

ข้อความที่ไม่มีในฉบับบาลี แต่มีในฉบับภาษาจีน

1 เรื่องพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันและช้างแสวงหาที่วิเวก (ซึ่งคล้ายกับเรื่องภิกษุชาวโกสัมพี) เรื่องช้างได้มาสู่พระอารามหลังจากพุทธปรินิพพานเพื่อสดับเสียงสวดพระพุทธมนต์ การที่ช้างนั้นกลับมาเกิดใหม่ในสกุลพราหมณ์ และเมื่อเติบโตเป็นหนุ่มขึ้นแล้ว ไม่เคยได้ยินได้ฟังเรื่องพระพุทธศาสนา ไม่เคยได้เห็นพระสงฆ์ การเป็นเพื่อนกันกับฤาษีอีกตนหนึ่ง การตั้งความปรารถนาแล้วกลับมาเกิดเป็นนาเซียนและมีลัน เรื่องเหล่านี้ ไม่ปรากฏในฉบับบาลี

2 นาเซียนถูกขับออกจากหมู่สงฆ์ เนื่องจากไม่นำพาต่อคำสั่งของอาจารย์ รู้สึกน้อยใจตนเอง จึงพยายามจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วกลับปฏิบัติตามคำสั่งของอาจารย์อีก เรื่องเหล่านี้ไม่มีในฉบับบาลี

3 หลังจากบรรลุพระอรหัตแล้ว นาเซียนเที่ยวสั่งสอนไปตามหมู่บ้านและเมืองต่าง ๆ การได้ธรรมาภิสมัยของผู้ที่ฟังสั่งสอนของนาเซียน นาเซียนได้รับการต้อนรับทั้งมนุษย์และเทวดา พรหม รายละเอียดเหล่านี้ไม่มีในฉบับบาลี

ดังกล่าวมานี้ จะเห็นว่าเรื่องราวในอดีตชาติของพระนาคเสน และพระเจ้ามิลินท์นั้นแตกต่างกันอย่างมาก ในสองฉบับนี้ แม้ว่าข้อใหญ่ใจความทั่ว ๆ ไปจะไม่ขาดหายไปก็ตาม ฉบับภาษาจีนนั้น พูดอย่างรักษาต้นฉบับ ฉะนั้น จึงมีเหตุผลอย่างเพียงพอที่จะเชื่อว่า ต้นฉบับเดิมนั้น ได้ถูกรจนาจารย์ฝ่ายภาษาบาลีดัดแปลงแก้ไข เพื่อให้เหมาะสมกับลัทธิหรือนิกายของตน

ดร ทิช มิน เชา ได้กล่าวสรุปว่า ด้วยข้อเท็จจริงดังกล่าวมาแล้ว ทำให้สามารถกล่าวหักล้างได้อย่างเต็มปากว่า ฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ใกล้เคียงต้นฉบับเดิมมากกว่าฉบับภาษาบาลี และว่า ฉบับภาษาบาลีนั้น ผู้รจนาได้รจนาขึ้นใหม่โดยอาศัยฉบับเดิมเป็นหลัก เพิ่มเติมเรื่องราวและหลักธรรมต่าง ๆ เข้ามากมาย เพื่อให้เข้ากันกับหลักคำสอนฝ่ายเถรวาท และขยายต้นฉบับเดิมออกไปอีก จนมีขนาดใหญ่โตดังปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ท่านทิช มิน เชา ได้อ้างผลของการค้นคว้าและความเห็นของศาสตราจารย์ เดอมีวิลล์ (Prot Demieville) มาสนับสนุนความคิดเห็นของท่านว่า “ต้นฉบับเดิมนั้น ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คือ

(1) อารัมภกาถาพร้อมด้วยรายละเอียดต่าง ๆ คือ การพรรณนาสถานที่ พรรณนาประวัติของพระนาคเสนเกี่ยวกับชีวิตทางพรหมจรรย์ในระยะต่าง ๆ (เช่น บวชเป็นสามเณร บรรลุพระโสดาบัน บรรลุพระอรหัต) พร้อมด้วยประเพณีบางอย่างเกี่ยวกับวัดและอาจารย์ของพระนาคเสน ให้ความรู้เกี่ยวกับการโต้วาทะอันไร้ผลกับพระภิกษุรูปหนึ่ง และการพบกันระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน

(2) บันทึกการโต้วาทะ ส่วนที่ 2 ของตอนนี้ ดูเหมือนจะได้เพิ่มเข้ามาแต่โบราณกาลแล้ว และตอนแรกนั้น ได้ตกมาถึงพวกเราในสภาพที่คงรูปสมบูรณ์ที่สุดโดยมี 2 ภาค ในอารัมภกถานั้น ได้เพิ่มเรื่องอวตารของบุคคลสำคัญทั้งสองเข้ามา และประวัติของพระนาคเสน ก็มีการแก้ไขเพิ่มเติม เพราะการกระทำดังนี้เอง ก่อให้เกิดการแก้ไขที่แตกต่างกันออกไปเป็น 2 อย่าง คือ อย่างแรก ได้แปลเป็นภาษาจีนราวคริสตศตวรรษที่ 4 และอย่างหลักแปลเป็นภาษาบาลี ในคริสตศตวรรษที่ 5 ส่วนฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ได้ร้อยกรองขึ้นโดยมีการแก้ไขเป็น 2 แบบ คือ แบบแก้ไขสมบูรณ์ และแบบแก้ไขไม่สมบูรณ์ ซึ่งทั้งสองแบบก็ไม่แตกต่างอะไรกันมากนัก แต่ตรงกันข้าม ฉบับที่แปลเป็นภาษาบาลีนั้นได้ผ่านการปรับปรุงมาหลายครั้ง ส่วนที่พอจะเชื่อถือได้นั้น ได้ถูกเพิ่มเติมลงในสมัยต้น ๆ ในประเทศลังกา หลังคริสตศตวรรษที่ 5 แล้ว พระประวัติของพระเจ้ามิลินท์นั้น ชวนให้คิดว่าเป็นการเลียนแบบพระประวัติของพระเจ้าอชาติศัตรูและพระเจ้าอโศก และ 4 ตอนที่เพิ่มเข้ามา ก็อาจจะเป็นได้ว่า เพิ่มเข้ามาในประเทศลังกา ซึ่งในประเทศลังกานี้เองได้พบว่า ส่วนแรก (ของมิลินทปัญหา) ยังบริบูรณ์ดีอยู่จนถึงศตวรรษที่ 5“ แม้กระนั้นก็ดี ก็ยังเป็นการยากอยู่ที่จะพิสูจน์ให้เห็นว่า ส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง 4 ตอนนั้น ได้เพิ่มเข้าในประเทศลังกาตามที่ศาสตราจารย์เดอมีวิลล์ยืนยัน แต่ความเห็นของเขาก็ยังสนับสนุนข้อที่ว่า ฉบับภาษาจีนมีมาก่อนกว่าและถูกต้องตามต้นฉบับเดิมมากกว่าฉบับภาษาบาลี ได้เป็นอย่างดี

ในเรื่องนี้ ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ได้คัดค้านอย่างรุนแรงว่า “เป็นไปไม่ได้ที่ว่า ฉบับที่สั้นกว่า และเพียงแต่สั้นกว่าอย่างเดียวเท่านั้น

จะต้องเป็นฉบับที่เก่าแก่กว่าฉบับที่ยาวกว่า แต่ความจริงแล้ว น่าจะเป็นว่า ฉบับที่ยาวกว่านั่นเอง ที่ทำให้เกิดมีฉบับที่สั้นกว่าขึ้นมา ...ถ้าว่าฉบับที่สั้นกว่า (ซึ่งความจริงเรียกว่า ฉบับถอดใจความน่าจะเหมาะกว่า เพราะในความรู้สึกของคนสมัยปัจจุบันแล้ว ไม่น่าจะเป็นฉบับสมบูรณ์เลย) ที่ได้มาจากเกาหลี เป็นต้นฉบับที่แท้จริงแล้วก็มีปัญหาว่า หนังสือจีนอื่น ๆ ที่กล่าวรวม ๆ ว่าได้แต่งขึ้นในสองศตวรรษ ต่อมา ซึ่งถือว่าเป็นฉบับต้นเดิมนั้น ด้วยเหตุผลใดเล่า จึงเกิดมีเนื้อหาสาระผิดแผกแตกต่างไปจากฉบับภาษาบาลี เชื่อแน่ว่าสมมติฐานที่จะเอามาเป็นเครื่องพิสูจน์ในเรื่องนี้ก็คงจะเป็นว่า หนังสือจีน 2 ฉบับซึ่งแปลจากต้นฉบับอันเดียวกันนั้น ฉบับหลัง ย่อมจะต้องถูกต้องแน่นอนกว่าฉบับก่อน และในเรื่องนี้ ก็ทำให้เราได้เห็นลักษณพิเศษอันหนึ่งของจีนว่า ในการถ่ายทอดคัมภีร์ของอินเดียไปเป็นภาษาจีนนั้นทางจีนถือว่า ฉบับหลังย่อมถูกต้องกว่าฉบับก่อนเสมอ

มิลินทปัญหานั้น เป็นปกรณ์ที่ได้รับความสนใจศึกษาค้นคว้าจากนักปราชญ์ต่างๆ ทั่วไป ทั้งทางตะวันออกและตะวันตก ได้มีผู้เขียนบทความวิจารณ์เรื่องของมิลินทปัญหากันอย่างกว้างขวาง มีการค้นคว้าและติดตามเรื่องราวต่าง ๆ ที่กล่าวไว้ในมิลินทปัญหากันอย่างจริงจัง ดังที่กล่าวมาข้างต้น และจากผลของการค้นคว้าของบรรดาท่านเหล่านั้น ก็ปรากฏว่า สาระส่วนใหญ่ของมิลินทปัญหานั้น ดำเนินตามหลักธรรมของฝ่ายเถรวาท ซึ่งเรียกว่า สัตถุศาสน์ แต่ก็ไม่ได้จำกัดวงอยู่เฉพาะในขอบเขตของพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทอย่างเดียวว เพราะพบว่า บางครั้งผู้รจนาก็นำเอาหลักธรรมในนิกายสรวาสติวาท ซึ่งเป็นพุทธศาสนามหายานนิกายหนึ่ง มาอภิบายอย่างยืดยาว เบอร์นอฟ (Burnouf) ได้ค้นพบว่า พระนาคเสนได้บรรยายถึงหลักธรรมในอภิธรรมโกศวยาขยา (บางแห่งเรียกว่า อภิธรรมโกศภาษยา ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญอธิบายพุทธปรัชญาตามหลักธรรมของนิกายสรวาสติวาท ในฝ่ายมหายานแต่งโดยพระวสุพันธุ์ ชาวอินเดีย) อย่างกว้างขวาง ทั้งยังปรากฏว่าบางแห่งได้พูดถึงหลักธรรมของธิเบตด้วย เช่น เรื่องสีที่บุคคลจะเห็นเมื่อเวลาจะตายเป็นต้น ซึ่งไม่มีในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท บางครั้งก็นำเอาตัวอย่าง หรือข้ออุปมาจากวรรณคดีนอกพระคัมภีร์มาประกองการอธิบายบ้าง ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า ผู้รจนามิลินทปัญหานั้นเป็นผู้คงแก่เรียนอย่างแท้จริง เชี่ยวชาญทั้งในเรื่องพระพุทธศาสนาและวรรณคดีอื่น ๆ ที่ร่วมสมัยกัน

ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ได้ยกย่องว่ามิลินทปัญหา เป็นปกรณ์ที่แต่งดีเป็นอย่างยอดคัมภีร์หนึ่ง ในบรรดาคัมภีร์ทั้งหลายที่รจนาขึ้นภายหลังพระไตรปิฎก และว่าหนังสือที่แต่งได้ดีใกล้เคียงมิลินทปัญหา ก็มีแต่วิสุทธิมรรค ของพระพุทธโฆษาจารย์ คัมภีร์เดียว แต่มิลินปัญหามีมาก่อนกว่าวิสุทธิมรรคช้านานและพระพุทธโฆษาจารย์ยังได้อ้างเอามิลินปัญหามาเป็นหลักในการวินิจฉัย ในหนังสืออรรถกถาที่ท่านรจนาเป็นหลายแห่ง จึงเห็นได้ว่า มิลินทปัญหานี้ เป็นคัมภีร์ที่นักปราชญ์ถือกันว่าเป็นหลักฐานในข้อวินิจฉัย พระธรรมวินัย มาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว

ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ได้ลองกำหนดข้อความในพระไตรปิฎกซึ่งยกอ้างไว้ในมิลินทปัญหานี้ ก็ปรากฏว่าผู้รจนาคัมภีร์นี้ เป็นผู้ชำนิชำนาญแตกฉานในพระไตรปิฎก สามารถอ้างได้ทุกคัมภีร์ สำนวนโวหารก็ไพเราะ แต่ข้อวิเศษอันสำคัญนั้นก็คือ ผู้รจนาเป็นผู้ที่ฉลาดปราดเปรื่องทั้งในกระบวนการวินิจฉัย และวิสัชนาพระธรรมวินัยให้เข้าใจได้ด้วยอุปมาเป็นต้น ผิดกับคัมภีร์อื่น ๆ โดยมาก จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนานับถือคัมภีร์มิลินปัญหานี้ สืบต่อกันมามากว่า 2000 ปี เข้าบัดนี้

ท่านอานันท์ เกาศัลยายนะเถระ (Anand Kausalyayana) ก็กล่าวว่า บรรดาวรรณคดีบาลีทั้งหลาย นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว ไม่มีคำกล่าวใดจะสุขุมลุ่มลึกเท่าคำของพระนาคเสนในเรื่อง อนาตมวาท (Anatmavad) หรืออนัตตา ดังนั้น มิลินทปัญหา จึงเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักเกณฑ์ได้ทั้งด้านอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านจริยศาสตร์และจิตวิทยา นักศึกษาพระพุทธศาสนาควรจะได้ศึกษาเพราะนอกจากจะเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญแล้ว ยังมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดีอีกเป็นอันมาก มิลินทปัญหามีหลักฐานดีแน่ชัด ชนิดที่วรรณคีดร้อยแก้วของอินเดียในศตวรรษที่ 1 เปรียบเทียบมิได้ กล่าวสั้น มิลินปัญหามีฐานะเด่นในวรรณคดีอินเดียไม่ว่าจะมองแง่ปรัชญา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ หรือความรู้ทางภูมิศาสตร์ เป็นข้อเท็จจริงที่โต้แย้งไม่ได้ว่า วรรณคดีหลังพระไตรปิฎกไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนาคัมภีร์ใดจะมีคุณค่าเท่า มิลินทปัญหาพม่าได้จัดมิลินทปัญหา เข้าในสุตตันตปิฎก ขุททกนิกายด้วย

มิลินปัญหาได้ถูกถ่ายทอดอักษร และแปลเป็นภาษาต่าง ๆ ทั้งภาษาทางตะวันออกและตะวันตกหลายภาษา และในบางภาษาแปลกันหลายสำนวน สำหรับการถ่ายทอดออกเป็นอักษรต่าง ๆ ในพากย์บาลีนั้น คือ ฉบับอักษรสิงหล ฉบับอักษรขอม ฉบับอักษรพม่า ฉบับอักษรไทย และฉบับอักษรโรมัน โดย วีเทรงค์เนอร์ ชาวเดนมาร์ก เมื่อ พ.ศ. 2423 สำหรับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ กัน

เท่าที่ปรากฏในขณะนี้ คือ
พุทธศักราช (ราว) 860–962
- แปลเป็นภาษาจีน มีทั้งหมดรวม 11 สำนวน
พุทธศักราช (ราว) 2290
- แปลเป็นภาษาสิงหลโดยเถระ และมีแปลต่อมาอีกหลายครั้ง
พุทธศักราช (ราว) 2433
- แปลเป็นภาษากฤษ โดยศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์
พุทธศักราช (ราว) 2448
- แปลเป็นภาษาเยอรมัน โดย เอ็ฟออตโต ชราเดอร์ (แปลบางส่วน)
พุทธศักราช (ราว) 2466
- แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส จากฉบับภาษาจีน โดย หลุยส์ ฟีโนต์
พุทธศักราช (ราว) 2467
- แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส จากฉบับภาษาจีน โดย ปอล เดิมีวิลล์
พุทธศักราช (ราว) 2504
- แปลเป็นภาษาอังกฤษ โดยนาง ไอ บี ฮอนเนอร์
ไม่ทราบ พ.ศ. ที่แปล
- แปลเป็นภาษารัสเซีย จากฉบับภาษาจีน โดยนายอีวานอฟสกี (Ivanovsky)
ไม่ทราบ พ.ศ. ที่แปล
- แปลเป็นภาษาญี่ปุ่น จากฉบับภาษาจีน โดย โซเงน ยามากามิ“
ไม่ทราบ พ.ศ. ที่แปล
- แปลเป็นภาษาญี่ปุ่น จากฉบับภาษาบาลี โดย เซอิ สยา กานา โมลิ

อธิบายท้ายเรื่อง (8)

สำหรับการแปลเป็นภาษาไทยนั้น บางทีอาจจะได้แปลมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ด้วยอ้างถึงหนังสือมิลินทปัญหาในบานแพนกหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย ทรงแต่งขึ้นเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยยังเป็นราชธานี แต่ที่แน่นอนและมีต้นฉบับอยู่ในบัดนี้ 4 สำนวน คือ

1 ฉบับแปลแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี หอพระสมุดฯ ได้ต้นฉบับไว้ แต่ไม่บริบูรณ์

2 ฉบับแปลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งกรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ สำนวนนี้สันนิษฐานว่า คงจะแปลในรัชกาลที่ 3 ด้วยปรากฏมาว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดฯ ให้แปลคัมภีร์ที่แต่งไว้เป็นภาษามคธ ออกเป็นภาษาไทยหลายเรื่อง ที่เป็นเรื่องใหญ่มีฉบับปรากฏอยู่ คือ เรื่องมหาวงศ์พงศาวดารลังกา ว่าด้วยพุทธศาสนประวัติในลังกาทวีป 1 ชินกาลมาลี ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติตั้งแต่พุทธกาลถึงนครเชียงใหม่ในสยามประเทศนี้ 1 ไตรโลกวินิจฉัย 1 เป็นอาทิ หนังสือที่แปลในรัชกาลที่ 1 มักมีบานแพนกและบอกชื่อผู้แปลไว้เป็นสำคัญ แต่มิลินทปัญหานี้ หามีไม่ จึงสันนิษฐานว่าจะแปลในรัชกาลที่ 3 ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันเป็นนิตย์ ตามพระราชประเพณีโปรดฯ ให้อาราธนาพระผู้ถวายเทศน์แปลพระไตรปิฎก ทั้งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม และปกรณ์ต่าง ๆ ถวาย เมื่อเทศน์แล้ว โปรดฯ ให้เขียนเก็บรักษาไว้ในหอหลวง มิลินปัญหาฉบับนี้ ก็เห็นจะแปลถวายเทศน์ในครั้งนั้น

3 ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย ในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2436 และออกหนังสือธรรมจักษุเป็นรายเดือนสมนาคุณแก่ผู้บริจารบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ทรงแปลมิลินทปัญหาลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุดังกล่าว เป็นตอน ๆ แต่มิได้ทรงแปลด้วยพระองค์เองตลอด ทรงให้พระกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง พระภิกษุสามเณรนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยบ้าง ช่วยกันแปลเป็นตอน ๆ

แล้วทะยอยลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุจนจบ สำนวนแปลในฉบับนี้เป็นแบบ “สำนวนสนาม” คือเหมือนอย่างที่แปลกันในการสอนพระปริยัติธรรมสนามหลวง เมื่อครั้งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเลือกมิลินทปัญหาสำหรับจัดพิมพ์เป็นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ ทรงเห็นว่า ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ สำนวนไม่สม่ำเสมอ เพราะแปลกันหลายคน จึงไม่ทรงเลือกเอาฉบับนี้ ทรงเลือกเอาฉบับแปลในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังกล่าวแล้ว ข้างต้น

4 ฉบับเรียบเรียงใหม่ เรียกว่า “ปัญหาพระยามิลินท์” โดยนายยิ้ม ปัณฑยางกูร เปรียญ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. 2483 เป็นการเรียบเรียงเอาเฉพาะใจความของแต่ละปัญหา โดยตัดข้อความและสำนวนที่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ออกเสีย เพื่อสะดวกในการอ่านและเข้าใจง่ายขึ้น และฉบับนี้ กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่ เป็นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ อีกฉบับหนึ่ง

สำหรับมิลินปัญหา ที่ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้น ในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร) คราวนี้ได้ฉบับพิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท เมื่อ พ.ศ. 2470 ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น แต่ครั้งยังทรงเป็น พระมหาจวน เปรียญ 8 ประโยค ได้ทรงพระนิพนธ์คำนำสำหรับการพิมพ์ครั้งนั้น มาเป็นต้นฉบับในการจัดพิมพ์

เมื่อได้สอบเทียบดูกับสำนวนแปลที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระกรรมการ พระภิกษุสามเณร นักเรียน ในมหามกุฏราชวิทยาลัย ช่วยกันแปลลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุแล้ว ก็ปรากฏว่าเป็นฉบับเดียวกัน ฉะนั้น มิลินทปัญหา ฉบับโรงพิมพ์ไท พ.ศ. 2470 นี้ จึงเป็นการรวมพิมพ์มิลินทปัญหาที่แปลลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุ เป็นครั้งแรก ซึ่งเรียกในที่นี้ว่า “มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย” และฉบับที่แปลนี้ เมื่อสอบดูกับฉบับภาษาบาลีแล้ว ก็ปรากฏว่า แปลจากฉบับบาลีอักษรโรมันที่นาย วีเทรงค์เนอร์ ได้ถ่ายทอดออกเป็นอักษรโรมันและจัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรก ณ กรุงโคเปนเฮเก้น ประเทศเดนมาร์ก เมื่อ คศ 1880 (พ.ศ. 2423) ขณะนั้น ฉบับบาลีอักษรไทยยังไม่ได้จัดพิมพ์ขึ้นมหามกุฏราชวิทยาลัย พึ่งจะมาชำระและจัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2466 และปรากฏว่า ทั้งสองฉบับนี้มีข้อความแปลกกันอยู่หลายแห่ง พระเถระและพระภิกษุสามเณรนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ช่วยกันแปลมิลินทปัญหาในครั้งนั้น มีรายพระนามและรายนามดังต่อไปนี้

คำนมัสการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

มิลินทปัญหา

วรรคที่ 1

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วรรคที่ 2

พระแต้ม เปรียญ วัดบวรนิเวศวิหาร

วรรคที่ 3

พระคำ เปรียญ วัดบวรนิเวศวิหาร (คือ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร คำ พรหมกสิกร ป8)

วรรคที่ 4

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วรรคที่ 5

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วรรคที่ 6

สามเณรพุฒ (พระมหาพุฒ ผู้เคยรั้งเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสระหว่าง พ.ศ. 2458–2459)

วรรคที่ 7

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วิเสสปัญหา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เมณฑกปัญหา

วรรคที่ 1

(ปัญหาที่ 1-2)

วรรคที่ 2
(ปัญหาที่ 3) พระราชกวี วัดบวรนิเวศวิหาร (คือ พระธรรมปาโมกข์ ถม วราสโย ป7 วัดมกุฏกษัตริยาราม ภายหลังลาสิกขา)

วรรคที่ 1
(ตั้งแต่ปัญหา 4 ไป) พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัติริยาราม (คือ พระพรหมมุนี แฟง กิตติ สาโร ป7)
วรรคที่ 2
พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัติริยาราม (คือ พระพรหมมุนี แฟง กิตติ สาโร ป7)
วรรคที่ 3
พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัติริยาราม (คือ พระพรหมมุนี แฟง กิตติ สาโร ป7)
วรรคที่ 4
พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัติริยาราม (คือ พระพรหมมุนี แฟง กิตติ สาโร ป7)
วรรคที่ 5
พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัติริยาราม (คือ พระพรหมมุนี แฟง กิตติ สาโร ป7)
วรรคที่ 6
พระธรรมปาโมกข์ วัดมกุฏกษัติริยาราม (คือ พระพรหมมุนี แฟง กิตติ สาโร ป7)
วรรคที่ 7
พระพรหมมุนี (แฟง กิตตสาโร) วัดมกุฏกษัตริยาราม
วรรคที่ 8
พระพรหมมุนี (ถึงปัญหาที่ 4)
วรรคที่ 8
(ตั้งแต่ปัญหาที่ 5 - จบ) สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวรฯ วัดราชบพิธ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยาเป็นกรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์
วรรคที่ 9
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์

อุปมาปัญหา

มิลินทปัญหาที่แปลลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุครั้งนั้น ไม่ได้จัดเป็นหมวดตามหมวดและวรรคของปัญหา และไม่ได้ใส่ชื่อปัญหากำกับไว้ที่หัวเรื่องของแต่ละปัญหาด้วย สำนวนการแปลก็เป็นไปต่าง ๆ กันตามความถนัดของผู้แปลแต่ละท่าน และปรากฏว่าท่านตัดข้อความบางตอนออกเสียบ้าง เช่น อุปมาบ้างข้อ ข้อความบางตอนที่ซ้ำกันและความบางตอนก็สลับที่กัน เช่น ยกเอาอุปมาข้อ 3 ไปไว้ลำดับ 2 และเอาข้อ 2 ไปไว้เป็นลำดับ 3 เป็นต้น ฉะนั้น จึงเข้าใจว่า เมื่อโรงพิมพ์ไทประสงค์จะพิมพ์มิลินทปัญหาสำนวนนี้ออกเผยแพร่ คงจะได้ถวายเรื่องนี้แด่สมเด็จพระสังฆราช ครั้งยังทรงเป็นพระมหาจวน ช่วยตรวจชำระเพื่อการพิมพ์ และขอประทานพระนิพนธ์คำนำสำหรับการพิมพ์ครั้งนั้นด้วย สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น คงจะได้ทรงจัดระเบียบเกี่ยวกับหัวข้อปัญหาต่าง ๆ เสียใหม่และใส่ชื่อปัญหานั้น ๆ กำกับไว้ทุก ๆ ปัญหาให้ถูกต้องตามฉบับภาษาบาลีด้วย เพื่อความเป็นระเบียบและสะดวกในการค้นหา ฉะนั้น ฉบับโรงพิมพ์ไท เมื่อนำมาเทียบกับคำแปลที่ลงพิมพ์ในธรรมจักษุแล้ว จึงปรากฏว่ามีข้อแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย คือ

1 ในธรรมจักษุ ไม่มีชื่อของปัญหาต่าง ๆ กำกับไว้ที่หัวเรื่องของปัญหานั้น ๆ แต่ในฉบับโรงพิมพ์ไท ใส่ชื่อปัญหาของแต่ละปัญหากำกับไว้ด้วย ตามที่มีปรากฏอยู่ในฉบับภาษาบาลี

2 ในธรรมจักษุ บางปัญหาไม่ได้แปลไว้ แต่ในฉบับโรงพิมพ์ไท แปลเพิ่มเข้ามาใหม่ให้ครบตามฉบับภาษาบาลี และที่เพิ่มเข้ามาใหม่นี้เข้าใจว่าสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น คงจักได้ทรงแปล

3 การใช้สัพพนาม และสร้อยคำบางคำ แปลกกันออกไปบ้าง ทั้งนี้เข้าใจว่า คงจะเป็นการเปลี่ยนคำที่เห็นว่าไม่เหมาะสม และตัดคำที่เห็นว่ารุงรังออกไปเสียบ้าง แต่ข้อความอื่น ๆ ตรงกัน

โดยการตรวจชำระของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น จึงทำให้มิลินทปัญหาสำนวนนี้ เรียบร้อยขึ้น เหมาะแก่การที่จะพิมพ์ออกเผยแพร่ได้ อีกประการหนึ่ง มิลินทปัญหาสำนวนนี้ กล่าวได้ว่าเป็นฉบับแปลเป็นภาษาไทย สำนวนใหม่ที่สุดเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนั้น จึงได้ทรงเลือกและทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พิมพ์ในคราวนี้

อนึ่ง มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ แปลจากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรโรมัน ดังที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นแล้ว จึงปรากฏว่า ข้อความบางตอน ไม่มีในฉบับภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับที่มหามกุฏราชวิทยาลัย ตรวจชำระพิมพ์ดังกล่าวแล้วเช่นกัน และอสาธารณนามหลายแห่งไม่ตรงกัน เช่น ชื่อพระสูตรต่าง ๆ แม่น้ำสำคัญต่าง ๆ เป็นต้น เพราะฉบับภาษาบาลีอักษรโรมันกับอักษรไทยนั้น มีข้อความคลาดเคลื่อนกันหลายแห่ง บางแห่งที่สงสัยและตรวจพบว่าต่างกันก็ทำเชิงอรรถไว้ แต่ไม่ได้ทำไว้ตลอด เพราะไม่มีเวลาตรวจสอบเพียงพอ